

12

श्रीमहाभारतम् ।

वनपर्व ।

अथारण्यकपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरा-
त्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निङ्गत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥
आविताः परुषा वाचः सृजद्भिवैरमुत्तमम् । किमकुर्वत कौरव्य-
मम पूर्वपितामहाः ॥ २ ॥ कथञ्चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःख-
मौयुषः । वने विजङ्गिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥ के वै
तानन्ववर्त्तन्त प्राप्तान् व्यसनमुत्तमम् । किमाचाराः किमाहाराः
क्व च बासो महात्मनाम् ॥ ४ ॥ कथञ्च हादय समा वने तेषां महा-
मुने । व्यतीयुर्बाह्वाणश्चैष्ठ शूराणामरिषातिनाम् ॥ ५ ॥ कथञ्च
राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् । पतिव्रता महाभागा सततं
सत्यवादिनी ॥ ६ ॥ वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत । एत-
दाचक्ष मे सर्वं विस्मरेण तपोधन ॥ ७ ॥ ओतुमिच्छामि चरितं
भूरिद्रविणतेजसाम् । कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ८ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च
दुरात्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहानात्यैर्निर्ययुर्गजस्राज्ञयात् ॥ ९ ॥

वर्द्धमानपुरद्वारादमिनिष्क्रम्य पाण्डवाः । उदङ्मुखः शस्त्रभृतः
प्रययुः सह कृष्णया ॥ १० ॥ इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परि चतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११ ॥ गतानेतान्
विदिता तु पौराः शोकाभिपीडिताः । गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुर-
द्रोणगौतमान् । जघुर्विगतसन्नासाः समागम्य परस्परम् ॥ १२ ॥

पौरा जघुः । नेदमस्ति कुलं सर्वं न वधं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौवलेयेन पालितः । कर्षदुःशासनाभ्याञ्च
राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १३ ॥ न तत् कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः
कुतः सुखम् । यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यच्चिकीर्षति ॥ १४ ॥
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसहज्जनः । अर्थलुब्धोऽभिमानी च
नीचः प्रकृतिनिष्ठः ॥ १५ ॥ नेवमस्ति मही ब्रह्म यत्र
दुर्योधनो नृपः । साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः
॥ १६ ॥ सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः । क्षीमन्तः
कीर्त्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वानुजग्मस्ते पाण्डवांस्तान् समेत्य-
च । जघुः प्राञ्जलयः सर्वे कौन्तेयान्माद्दिनन्दनान् ॥ १८ ॥ वा
गमिष्यथ मद्रं वस्त्रक्लाप्सान् दुःखमागिनः । वयमप्यन्यासामो
यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १९ ॥ अधर्मेण जितान् शुक्ला युष्मान्यक्त-
दृणैः परैः । उद्विग्नाः क्षो भृशं सर्वे नास्मान् हातुमिद्वार्हय
॥ २० ॥ भक्तानुरक्तान् सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् । कुराजा-
धिष्ठिते राज्ये न विनिश्चेम सर्वशः ॥ २१ ॥ यूयताञ्चाभिवा-
स्यामो गुणदोषान्तरर्षमाः । शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते
यथा ॥ २२ ॥ वस्त्रमापस्तितान् भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २३ ॥ मोहजालस्य
योनिर्हि मूढैरेव समागमः । अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधु-
समागमः ॥ २४ ॥ तस्मात् प्राञ्चैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः ।

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २५ ॥ वीष्ठां वीष्णवदा-
तानि विद्या योनिश्च कर्म च । तान् सेवेतैः समास्या हि वास्तेभ्यो
हि गरीयसी ॥ २६ ॥ निरारम्भा ह्यपि बयं पुण्यशौलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवापुयाक्रेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २७ ॥ असतां दर्श-
नात् स्पर्शात् सङ्गत्पाच्च सहासमात् । धर्माचाराः प्रह्रीयन्ते
सिद्धयन्ति च न मानवाः ॥ २८ ॥ बुद्धिश्च ह्रीयते पुंसां नीचैः सह
समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २९ ॥
अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशिष्टतः । ये गुणाः कीर्तिता लोके
धर्मकामार्थसम्भवाः । लोकाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः श्रिष्ट-
सम्भवाः ॥ ३० ॥ ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मथ्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाङ्गर्जाङ्गणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ तदहं भ्रातृ-
सहितः सर्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्-
स्नेहानुक्रमया ॥ ३३ ॥ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी
च मे । सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाहचर्ये ॥ ३४ ॥ ते
लज्जदितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । युष्माभिः सच्चिताः सर्वे
शोकसन्तापविह्वलाः ॥ ३५ ॥ निवर्त्ततागता दूरं समागमन-
श्रमिताः । स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३६ ॥
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् । कृता तेन तु
तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः
प्रजाः । चक्ररार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति सहता ॥ ३८ ॥
गुणान् पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्त्ताः परमातुराः । अकामाः संन्य-
वर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ निवृत्तेषु तु पौरेषु
स्थानास्त्राय पाण्डवाः । आजम्मुर्ज्जाङ्गवीतीरे प्रमाणाख्यं

महावटम् ॥ ४० ॥ ते तं द्विसप्तश्रेणिं वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 जघ्नुस्ता रजनीं वीराः संसृज्य सखिलं शुचि ॥ ४१ ॥ उद्दो-
 नैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः । अनुजग्मश्च तत्रैतान्
 स्नेहात् कैचिदिजातयः ॥ ४२ ॥ साग्नयोऽनग्नयश्चैव सश्लिष्यगण-
 वान्भवाः । स तैः परिव्रज्य राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रादुष्कृतानीनां मुहूर्त्तं रम्यदारुणे । ब्रह्मघोषपुरस्कारः
 सञ्चल्यः समजायत ॥ ४४ ॥ राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुर-
 खराः । आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि पौरप्रत्यागमने

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभातायास्तु शर्वश्यां तेषामक्लिष्ट-
 कर्मणाम् । वनं यियासतां विप्रास्तस्युर्भिन्नाभुजोऽग्रतः ॥ १ ॥
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । वयं हि हृतसर्वस्वा
 हृतराज्या हृतश्रियः ॥ २ ॥ फलमूलामिषाहारो वनं गच्छाम
 दुःखिताः । वनञ्च दोषवद्भुजं बहुभ्यालसरीरूपम् ॥ ३ ॥ परि-
 क्लेषश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति । ब्राह्मणानां परिक्लेशो
 दैवतान्यपि सादयेत् । किं पुनर्भामितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथे-
 ष्टतः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा जघ्नुः । गतिर्या भवतां राजन् वयं हि गन्तु-
 मयताः । नाहं स्यन्तान् परित्यक्तुं भक्तान् सज्जर्मदृष्टिणः ॥ ५ ॥
 नृकस्यां हि भक्तेषु देवता ह्यपि कुर्वते । विशेषतो ब्राह्मणेषु
 सदाभारावलम्बिषु ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायत्रिपुरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७ ॥ आहरेयुरिमे

येऽपि फलमूलमृगांस्तथा । त इमे शोकजैर्दुःखैर्भातरौ मे विमो-
हिताः ॥ ८ ॥ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च । दुःखा-
र्हितानिमान् क्लेशैर्नाहं योक्तुमिच्छोत्सहे ॥ ९ ॥

ब्राह्मण जवुः । अक्षत्पोषणजा चिन्ता माभूते हृदि
पार्थिव । स्वयमाहृत्य चान्दानि उपयोष्यामहे वयम् ॥ १० ॥
अनुधानेन जप्येन विषास्यामः शिवं तव । कथाभिधातिरम्याभिः
सह रंस्यामहे वयम् ॥ ११ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सन्ततं हिजैः ।
मूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२ ॥ कथं द्रष्ट्यामि
वः सर्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः । मद्धृत्या क्षिप्यतोऽमर्हान्
धिक्ष पापान् घृतराष्ट्रजान् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स नृपः शोचन् निप्रसाद
महोत्सहे । तमध्यात्मरतो विद्वान् भीमको नाम वै हिजः । सोम
सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ शोकस्थानसह-
स्राणि मयस्थानमतानि च । दिवसे दिवसे भूढमाविशन्ति न
पण्डितम् ॥ १५ ॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु बद्धदोषेषु कर्मसु
श्रेयसातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवहिधाः ॥ १६ ॥ अष्टाङ्गां
बुद्धिमाहुष्यां सर्वाश्रेयोऽभिधातिनीम् । श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां
राजन् सा लयवस्थिता ॥ १७ ॥ अर्थरूपशब्देषु दुर्गेषु व्यापत्स
स्वजनस्य च । शरीरमानसैर्दुःखैर्न सोदन्ति भवहिधाः ॥ १८ ॥
अयताश्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा । आत्मव्यवस्थानकरा
गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९ ॥ मनोदिहसमुत्थाभ्यां दुःखा-
भ्यामर्दितं जगत् । तयोव्याससमासाभ्यां प्रमोपायमिमं शृणु
॥ २० ॥ व्याधेरनिष्टसंस्पर्शात् अमादिष्टविवर्जनात् । दुःखं
चतुर्भिः शरीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१ ॥ तदा तत् प्रति-
काराच्च सततं वा विचिन्तनात् । आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोग-

हयेन च ॥ २२ ॥ मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शर्म प्रागेव क्लृप्तैः ।
 मानसस्य प्रियाख्यानैः सञ्योगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३ ॥ मानसेन
 हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते । अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवो-
 दकम् ॥ २४ ॥ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाश्विना ।
 प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शरीरमुपशम्यति ॥ २५ ॥ मनसो दुःख-
 मूलान्नु ह्नेह इत्युपलभ्यते । ह्नेहात्तु सञ्जते जन्तुर्दुःखयोग-
 मुपैति च ॥ २६ ॥ ह्नेहमूलानि दुःखानि ह्नेहजानि भयानि
 च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वे ह्नेहात् प्रवर्तते ॥ २७ ॥ ह्नेहा-
 ज्ञावोऽबुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा । अश्वेयस्काबुभावेतौ पूर्व-
 स्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८ ॥ कोटरान्मिर्यथाशेषं समूलं पादपं
 हरेत् । धर्मार्यौ तु तथात्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९ ॥
 विप्रयोगिन तु त्यागो दोषदर्शी समागमे । विरागं भजते जन्तु-
 मिवैरो निरवग्रहः ॥ ३० ॥ तस्मात् ह्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो
 धनसञ्चयात् । स्वशरीरसमुत्पञ्च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१ ॥
 ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु आस्त्रज्ञेषु कृतात्मसु । न तेषु सञ्जते ह्नेहः
 पितृपत्नेष्विवोदकम् ॥ ३२ ॥ रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परि-
 कृष्यते । इच्छां संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ तृष्णा
 हि सर्वपापिष्ठा नित्योदङ्गकरी स्मृता । अधस्तवद्गुला चैव घोरा
 पापानुवन्धिनी ॥ ३४ ॥ या दुस्वजा दुर्मतिमिद्या न जीर्येति
 जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
 ॥ ३५ ॥ अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्द्वहता नृणाम् । विना-
 शयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३६ ॥ यथैधः स्वसमु-
 त्पन्नं वज्रिना नाशमिच्छेति । तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन
 विनश्यति ॥ ३७ ॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८ ॥ यथा ह्यामिष-
 माकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि । भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा

शर्वत्र वित्तवान् ॥ ३९ ॥ अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थं भजते
 नृणाम् । अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ४० ॥
 तज्जादर्थगमाः सर्वे लोभमोहविवर्जनाः । कार्पण्यं दर्पमानो
 च भयसुहेग एव च ॥ ४१ ॥ अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखा-
 न्येतानि देहिनाम् । अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा श्रेय-
 ॥ ४२ ॥ सहन्ति च महद्दुःखं त्रान्ति चैवार्थकारणात् । अर्था-
 दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ॥ ४३ ॥ दुःखिन चाधिगम्यन्ते
 तज्जान्मार्गं न चिन्तयेत् । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति
 पण्डिताः ॥ ४४ ॥ अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् ।
 तज्जात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४५ ॥ अनित्यं
 यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः । ऐश्वर्यं प्रियसंगसो गृध्रेक्षत्र
 न पण्डितः ॥ ४६ ॥ त्यजेत सञ्चयांस्तज्जात्तज्जान् क्लेशान् सहेत-
 च । न हि सञ्चयवान् कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्मिकैः
 पुश्चिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४७ ॥ धर्माद्यं यस्य वित्तेहा वर-
 न्तस्य निरीहता । प्रक्षालनाच्च पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्
 ॥ ४८ ॥ युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि । धर्मेण यद्वि-
 ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषु ता मम ।
 भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् काञ्ची न लोभतः ॥ ५० ॥ कथमन्न-
 दिधो ब्रह्मन् वत्तमानो गृह्णाथमे । भरणं पालनं वापि न
 कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५१ ॥ सखिभागो हि भूतानां सर्वेषामेव
 दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृह्णमेधिना ॥ ५२ ॥ तृणानि
 भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च स्रज्जता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छि-
 द्यन्ते कदाचन ॥ ५३ ॥ देहमार्त्तस्य शयनं स्थितः आन्तस्य
 चासनम् । तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५४ ॥
 चक्षुर्दयाभक्तो दद्यादाचं दद्यात् सुभाषिताम् । उत्थाय चासनं

दद्यादेष धर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्या-
न्प्रायेण चाद्यतम् । अग्निहोत्रमनेष्टुंश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः
॥ ५६ ॥ पुत्रा दारोश्च भृत्याश्च निर्दहेयुरपूजिताः । आत्मने-
पाचयेन्नानं न वृथा घातयेत् पशुन् । न च तत् स्वयमश्रीया-
द्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥ ५७ ॥ ग्रस्यश्च प्रवपचेस्यश्च वयोभ्यश्चावपे-
क्षुवि । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५८ ॥
विषसाशी भवेत्तस्मान्नित्यश्चामृतभोजनः । विषसो भुक्तशेषन्तु
यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५९ ॥ चक्षुर्दद्यान्नो दद्यादाचं दद्याच्च
सूतताम् । अनुग्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६० ॥ यो
दद्यादपरिक्षिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य
पुण्यफलं महत् ॥ ६१ ॥ एवं यो वर्त्तते वृत्तिं वर्त्तमानो ऋचा-
श्चमे । तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६२ ॥

शौनक उवाच । अहोवत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६३ ॥ शिशोदरवृत्तेऽप्राश्नः
करोति विषसं बद्ध । मोहारागवशाज्जान्त इन्द्रियार्थवशानुगः
॥ ६४ ॥ क्रियते बध्यमानोऽपि नरो हानिभिरिन्द्रियैः । विमूढ-
संज्ञो दुष्टाश्चैतद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६५ ॥ षडिन्द्रियाणि विषयं
समागच्छन्ति वै यदा । तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसङ्कल्पजं मनः
॥ ६६ ॥ मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्यैव
सुक्यं संभवति प्रवृत्तिर्योपजायते ॥ ६७ ॥ ततः सङ्कल्पबीजेन
कामेन विषयेषुभिः । विद्धः पतति लोभान्नो ज्योतिर्लोभात्
पतद्भवत् ॥ ६८ ॥ ततो विचारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया । सहा-
मोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६९ ॥ एवं पतति संसारे
तासु तास्त्रिह योनिषु । अविद्याकर्मदृशाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ
चक्रवत् ॥ ७० ॥ ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते । जले
भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अबुधानां गति-

स्वेषा बुधानामपि मे शृणु । ये धर्मे ये वसि रता विमोक्षतयो
जनाः ॥ ७२ ॥ तदिदं नेदवचनं कुरु कर्म त्वजेति च । तस्मा-
द्धर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७३ ॥ इच्छा-
ध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गोऽयं
धर्मश्चाष्टविधः स्मृतः ॥ ७४ ॥ अत्र पूर्वस्तुर्वर्गः पितृयानपथे
स्थितः । कर्त्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७५ ॥
उत्तरो देवयानस्तु सद्गिराचरितं सदाः । अष्टाङ्गेनैव मार्गेण
विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७६ ॥ सम्यक् सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक्
चेन्द्रियनिग्रहात् । सम्यग्ग्रतविशेषाच्च सम्यक् च गुरुसेवनात्
॥ ७७ ॥ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात् । सम्यक्
कर्म्मोपसंन्यासात् सम्यक् चित्तनिरोधनात् ॥ ७८ ॥ एवं कर्माणि
कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता
गताः ॥ ७९ ॥ रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ ।
योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८० ॥ तथा त्वमपि
कीर्त्तेय शममास्थाय पुष्कलम् । तपसा सिद्धिमन्विच्छ योग-
सिद्धिञ्च भारत ॥ ८१ ॥ पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्मश्रयी
च ते । तपसा सिद्धिमन्विच्छ दिजानां भरणाय ते ॥ ८२ ॥
सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् । तस्मात्तपः समा-
स्थाय कुरु स्वात्मनोरथम् ॥ ८३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकेपर्वणि पाण्डवानां प्रवचनं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रस्थितं मानुयान्तोमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पोषणे शक्नो बह्वदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तं न

शक्तोऽस्मि दानैश्च न अस्ति मे । कथमत्र मया कार्यं प्रवृत्ति-
भगवन्मम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुहृत्तमिव स धाता धर्मेणान्विष्य
तां गतिम् । युधिष्ठिरसुवाचेदं धौम्यो धर्मभृताम्बरः ॥ ४ ॥

धौम्य उवाच । पुरा सृष्टानि भूतानि पौडगन्ते क्षुधया
भृशम् । ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥
गलोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः । दक्षिणायनमावृत्तो
मर्हो निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षैत्रभुते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधी
पतिः । दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७ ॥ निषिक्त-
चन्द्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः । ओषध्यः षड्रसा मेध्या-
स्तदन्नं पाणिनां सुवि ॥ ८ ॥ एवं मानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राण-
धारणम् । पितैव सर्वभूतानां तस्मात्तं परणं ब्रज ॥ ९ ॥
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः । उद्धरन्ति प्रजाः
सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १० ॥ भीमेन कार्तवीर्य्येण
वैश्वेन नङ्गप्रेण च । तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः
॥ ११ ॥ तथा त्वमपि धर्मात्मान् कर्मणा च विशोधितः । तप
आस्थाय धर्मेण हिजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥

जनमेजय उवाच । कथं कुरुणामृषभः स तु राजा युधि-
ष्ठिरः । विप्रार्थमारोहितवान् सूर्य्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्मत्वा समा-
हितः । क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४ ॥ धौम्येन
तु यथापूर्वं पार्थाय समहात्मने । नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व
महामते ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच । ओ सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषाकः सविता
रविः । गमस्तिमानजः कालो नृत्यर्घाता प्रभाकर ॥ १६ ॥
पृथिव्यापञ्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् । सोमो वृद्धस्पतिः शुक्रो

सुधीः शारक एव च ॥ १७ ॥ इन्द्रो विवस्वान् द्यौः शशिः
 शौरिः शनैश्चरः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्ववर्णो यमः
 ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाटरयाग्निरैश्वर्यस्तेजसा पतिः । धर्मध्वजो
 वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं जेता हापरश्च कलिः
 सर्वमलाश्रयः । कला काष्ठा मुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः
 ॥ २० ॥ सम्बत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः । पुरुषः
 शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजा-
 ध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः । वरुणः सागरोऽग्नश्च जीमूतो
 जीवनोऽरिहा ॥ २२ ॥ भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 स्रष्टा सम्बर्त्तको वङ्गिः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ २३ ॥ अनन्तः
 कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः । जयो विशालो वरदः सर्व-
 धातुनिषिचिता ॥ २४ ॥ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राण-
 धारणः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः ॥ २५ ॥
 हादृश्यात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः । स्वर्गद्वारं प्रजा-
 द्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा
 विश्वतोमुखः । चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥ २७ ॥
 एतद्देवो कीर्त्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः । नामाष्टयतकञ्चेदं प्रोक्ता-
 मेतत् स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥ सुरगणपितृयज्ञसेवितं च सुरनिर्वा-
 चरसिद्धवन्दितम् । वरकनकज्जुताम्रनम्रं प्रणिपतितोऽस्मि क्षिताय
 भास्करम् ॥ २९ ॥ सूर्योद्देयं यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्र-
 दारान् पुनरनसप्तयान् । लभेत् जातिस्मरतां नरः सदा वृत्तिश्च
 मेधाश्च स विन्दते पुमान् ॥ ३० ॥ इमं स्तवं देववरस्य मानवः
 प्रकीर्त्तयेच्छुचिसमनाः समाहितः । विमुच्यते शोकद्वान्नि-
 सागरात्तमेत् कामाक्ष्यनसा यथेष्टितान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 विप्रत्यागसमाधिस्थं संयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२ ॥ धर्मराजो विश्व-

ह्यात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् । पुष्पोपहारैर्बलिभिरञ्जयित्वा दिवा-
करम् ॥ ३३ ॥ सोऽवगाच्छ जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुमध्यो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥ गाङ्गेयं
पर्युपसृश्य प्राणायामेन तस्त्रिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा
स्तोत्रमारव्यवांस्ततः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहि-
नाम् । त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियाव्रताम् ॥ ३६ ॥
त्वं गतिः सर्वसाङ्गानां योगिनां त्वं परायणम् । अनाहतार्गल-
हारं त्वं गतिस्त्वं सुमुह्यताम् ॥ ३७ ॥ त्वया सन्धार्यते लोकस्त्वया
लोकः प्रकाश्यते । त्वया पवित्रौक्रियते निर्वाणं पात्यते त्वया
॥ ३८ ॥ त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वभाखा-
विहितैर्मन्त्रैरञ्जन्युषिगणाञ्जितम् ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं यान्त-
मनुयान्ति वरार्थिनः । सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥ ४० ॥
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सोपेन्द्राः समहे-
न्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयान्यञ्जयित्वा तु
त्वं वै प्राप्तमनोरथाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्तूणं विद्याधरो-
त्तमाः ॥ ४२ ॥ गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ ४३ ॥ वसवो
मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरुचिपाः । बालिस्त्रिभुवादयः सिद्धाः
श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ स ब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्रप्य-
खिलेषु च । न तद्भूतमहं मन्ये यदहं ह्यदतिरिच्यते ॥ ४५ ॥
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । न तु तेषां
तथा दीप्तिः प्रभावी वा यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतींषि त्वयि
सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः । त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्वं
भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतञ्चक्रं सुनाभं विश्व-
कर्मणा । देवारीणां मदी येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥

त्वमादायां शुभिस्तेजो निदावे सर्वदेहिनाम् । सर्वोपधिरसा-
नाच्च पुनर्वर्षासु सुक्षसि ॥ ४८ ॥ तपन्यन्ये दहन्यन्ये गर्ज-
न्यन्ये तथा घनाः । विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः
॥ ५० ॥ न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कञ्चलाः । शीत-
वातादितं लोकं यथा तव भरौचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवतीं
गोभिर्भासयसे महीम् । त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः
प्रवर्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादन्तं जगद्दिदं भवेत् । न
च धर्मार्थकामेषु प्रवर्त्तरन्ननीषिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबन्धेष्टि-
मन्त्रयज्ञतपःक्रियाः । त्वत्प्रसादाद्वाप्यन्ते ब्रह्मज्ञप्रविशं गणैः
॥ ५४ ॥ यदहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् । तस्य त्वमादि-
रन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥ अनूनां मनुष्याणां
जगतो मानवस्य च । मन्वन्तराणां सर्वेषां नौश्वराणां त्वनौश्वरः
॥ ५६ ॥ संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिर्मुक्तः । सर्वर्त-
कान्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्वायतिष्ठते ॥ ५७ ॥ त्वदीधितिसमुत्-
पन्ना नानावर्णा महाधनाः । सैरावताः साधनवः कुर्वन्त्याहृत-
संप्लवम् ॥ ५८ ॥ कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ६० ॥ त्वामिन्द्र-
माद्भस्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निस्त्वं मनः सूर्यस्त्वं
प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ त्वं हंसः सर्विता भानुरंशुमाखी
वृषाकपिः । विवस्वान्निहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ६२ ॥
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपस्त्वं गवाभ्यतिः । मार्त्तण्डोऽङ्गो रयिः
सूर्यः शरण्यो दिनमुत्तथा ॥ ६३ ॥ दिवाकरः सप्तसहस्रार्ध-
केशी विरोचनः । आशुगानी तमोऽस्य हरिताम्रश्च कौर्त्तप्रधि
॥ ६४ ॥ सप्तस्यामथ वा षष्ट्यां भक्त्या पूजां करोति यः । अग्नि-
विंशोऽनहङ्कारी तं त्वक्ष्मीर्मजते नरम् ॥ ६५ ॥ न तेषानापदः
सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । ये तवानन्यमनसः कुर्वन्ते ह्यभि-

वन्दनम् ॥ ६६ ॥ सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः । तद्-
 भावभक्ताः सुखिनी भवन्ति चिरजीविनः ॥ ६७ ॥ त्वं मयाप्यन्न-
 कामस्य सर्वातिथ्यञ्चिकीर्षतः । अन्नमन्नपते दातुमभितः अक्षया-
 हंसि ॥ ६८ ॥ ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
 माठरारुणदण्डयास्तास्तान् वन्देऽग्निन्नुभान् ॥ ६९ ॥ नुभया
 सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः । ताच्च सर्वा नमस्यामि पान्तु
 मां परणागतम् ॥ ७० ॥

बैशम्पायन उवाच । ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास
 पाण्डवम् । दीप्यमानः खवपुषा ज्वलन्निव द्रुताग्रः ॥ ७१ ॥

विवस्वानुवाच । यत्तेभिलषितं किञ्चित्तत्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
 अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ७२ ॥ शृङ्गीष्व
 पिठरं तान्नं मया दत्तं नराधिप । यावद्वत्स्यति पाञ्चाली
 पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७३ ॥ फलमूलामिषं शकं संस्कृतं यन्महा-
 नसे । चतुर्विधं तदन्नाद्यमन्नयन्ते भविष्यति । इतश्चतुर्दशे वर्षे
 भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥

बैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 इमं स्तब्धं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
 तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभम्
 ॥ ७५ ॥ यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयादायभीक्ष्णयः । पुत्रार्थी
 लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां
 पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सम्यग् पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो
 यदि ॥ ७७ ॥ आपदं प्राप्य सुच्येत बुद्धो सुच्यत वन्धनात् ।
 एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ॥ ७८ ॥ शक्राच्च नारदः
 प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् । धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्
 कामानवाप्तवान् ॥ ७९ ॥ संग्रामे च जयैन्नित्यं विपुलाश्चाप्नुया-
 द्दसु । सुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । जम्बू वरन्तु कौन्तयो जलादुत्तीर्य
धर्मवित् । जग्राह पादौ धौम्यस्य भातृंश्च परिवषज्जजे ॥ ८१ ॥
द्रौपद्या सह सङ्गम्य वन्द्यमानस्तया प्रभो । महानग्रे तदानीन्तु
साधयामास पाण्डवः ॥ ८२ ॥ संस्कृतं प्रसवं याति खल्वमन्त-
चतुर्विधम् । अक्षय्यं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८३ ॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि । शेषं विषससञ्चन्तु
पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति
पार्श्वती । द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ८५ ॥
एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः । कामान् मनोऽभि-
क्षिप्तान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ॥ ८६ ॥ पुरोहितपुरोगाश्च
तिथिनक्षत्रपर्वसु । यज्ञिचार्याः प्रवर्त्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः
॥ ८७ ॥ ततः कृतस्वस्वयना धौम्येन सह पाण्डवाः । द्विजसङ्घैः
परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ८८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि काम्यवनप्रवेशे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रज्ञाचर्तु-
स्तप्यमानोऽम्बिकेयः । धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो
वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा धर्मज्ञत्वं
परमं वेत्थ सूक्ष्मम् । समश्च त्वं सम्मतः कौरवाणां पथ्यज्ञैषां मम
चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य कार्यं पौराश्वमे कथ-
मस्मान् भजेरन् । ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधु
कार्याणि वेत्सि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यज्ञे दं धर्म-

मूलं वदन्ति । धर्मं राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान्
 पाहि पाण्डोः सुतांश्च ॥ ४ ॥ स वै धर्मो विप्रलब्धः समावां
 पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः । आह्वय कुन्तीसुतमक्षवत्यां परा-
 जैषीत् सत्यसन्त्वं सुतस्ते ॥ ५ ॥ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन्
 शेषस्याहं परिपञ्चामुपायम् । यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापात्कुन्ती
 लोके प्रतितिष्ठेत साधु ॥ ६ ॥ तहै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्मभिरुष्टं लयासीत् । एष धर्मः परमो यत् स्वकेन
 राजा तुष्टेन परल्लेषु गृध्येत् ॥ ७ ॥ यशो न नश्येज्ज्ञाति-
 भेदस्य न स्याद्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् । एतत् कार्यं तव
 सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शत्रुनेष्टावमानः ॥ ८ ॥ एवं शेषं चेद्दि
 पुत्रेषु ते स्याद्वैतद्राजंस्वरमाणः कुरुष्व । तयैतदेवं न करोषि
 राजन् ध्रुवं कुरुष्यां भविता दिनाग्रः ॥ ९ ॥ न हि क्रुद्धो भीम-
 सेनोऽर्जुनो वा श्रेष्ठं कुर्यात् शात्रवानामनीके । येषां योद्धा
 सव्यसाची कृतास्त्रो अनुर्विषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १० ॥ येषां
 भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किन्नु न प्राप्यमस्ति ।
 उत्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम्
 ॥ ११ ॥ पुत्रं त्वज्जेममहितं कुरुष्व हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ ।
 इदं च राजन् हितमुत्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितप्तासि पश्चात्
 ॥ १२ ॥ यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डुवैरेक-
 राज्ञ्यम् । तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निगृह्णीष्व सुतं
 सुखाय ॥ १३ ॥ दुर्योधनत्वहितं वै निन्द्य पाण्डोः पुत्रं
 प्रकुरुष्वधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मणेमां पृथिवीं
 शास्तु राजन् ॥ १४ ॥ ततो राजन् पार्थिवाः सर्व एव वैश्या
 इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः । दुर्योधनः शत्रुनिः स्तपुषः प्रीत्या
 राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु ॥ १५ ॥ दुःशासनो याचतु भीम-
 सेनं समामध्ये दुपदस्यात्मजाह । युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व

राज्यं चैनं स्थापयस्वामिपूज्य । त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
मेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं
पाण्डवान् प्राप्य माञ्च । हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्वं
मम नावैति चेतः ॥ १७ ॥ इदं न्विदानीं कुत एव निश्चितं तेषा-
मर्थं पाण्डवानां वदस्व । तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं
हि पुत्रं पाण्डवार्थं त्यजेयम् ॥ १८ ॥ असंशयं तेषां ममैव
पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात् प्रसूतः । खं वै देहं परहेतोः स्वजेति
कोऽनु ब्रूयात् समतामन्ववेच्छ ॥ १९ ॥ स मां जिह्वा विदुर सर्वं
ब्रवीषि मानञ्च तेष्वमधिकं धारयामि । यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ
वा त्वं सुसान्त्वयमाना ह्यसती स्त्री जहाति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वीक्ष्य
सहसोत्थाय राजन् । नेदमस्तीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्प्रा-
द्वयत्त पार्था वभूवुः ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरवाक्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुष्ज्जान्नीकूलात् कुरुक्षेत्रं संहानुगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीदृष-
त्यौ यमुनाञ्च निषिञ्च्य ते । ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां
दिशम् ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं
नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३ ॥ तत्र ते न्यवसन् वीरा
वने बहुश्रुगहिजे । अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारत
॥ ४ ॥ विदुरस्त्वपि पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः । जगामैकारथे-
नैव काम्यकं वनमुद्दिशत् ॥ ५ ॥ ततो गत्वा विदुरः काम्यकं

तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्थन्दनेन । ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्तो
 साहं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६ ॥ ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्ण-
 मारादभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा । अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
 किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७ ॥ कच्चिन्नायं वचनात्
 सौवलस्य समाह्वाता देवनायोपयातः । कच्चित् क्षुद्रः शकुनि-
 नार्थुधानि जेष्वत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८ ॥ समाहृतः
 केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् । गाण्डीवे च
 संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्वः ॥ ९ ॥

बैशम्पायन उवाच । तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्य-
 ग्गच्छन्नुपते सर्व एव । तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथो-
 चितं पाण्डुपुत्रान् समेयात् ॥ १० ॥ समाश्वस्तं विदुरं ते नर-
 पभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् । स चापि तेभ्यो विस्तरतः
 शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽस्विकेयः ॥ ११ ॥

विदुर उवाच । अबोधनां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परि-
 गृह्णामिपूज्य । एवं गते समतामभ्युपेत्य पथ्यन्तेषां मम चैव
 ब्रवीहि ॥ १२ ॥ मयाप्युक्तं यत् क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृत-
 राष्ट्रस्य चैव । तद्वै तस्मै न रुचामस्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्
 मन्ये ॥ १३ ॥ परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवा-
 नास्विकेयः । यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्मास्य तदुच्य-
 मानम् ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री ओन्नियस्येव
 गृहे प्रदुष्टा । ध्रुवं न रोचिद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टि-
 वर्षं ॥ १५ ॥ ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः
 परैति । यथा च पर्णो पुष्करस्यावसितं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं
 तथास्मिन् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन् अज्ञा
 भारत तत्र याहि । नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां
 पालयितुं पुरं वा ॥ १७ ॥ सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा

प्रशंसितुं त्वासुपयातो नरेन्द्र । तद्दै सर्वं यत्प्रयोजनं सभायां
तद्वार्थतां तत् प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८ ॥ कौशेयैस्तौत्रैर्युज्यमानः
सपत्नैः क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः । संवर्द्धयंस्तोकमिवानि-
मात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९ ॥ यस्याविभक्तं वसु
राजन् सहायैस्तस्य दुःखिष्यंशभाजः सहायाः । सहायानामेष
संग्रहणोऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २० ॥ सत्त्वं
श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यञ्चान्नं सच्च भोज्यं सहायैः । आत्मा
चैषामग्रतो न क्ष पूज्य एवंवृत्तिर्बर्द्धते भूमिपालः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्धि-
मुपगम्याप्रमत्तः । यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं तद्दै वाच्यं तत्
करिष्यामि कुतस्त्वम् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरनिर्वासे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

बैशम्पायन उवाच । गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्
प्रति । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १ ॥ विदुरस्त
प्रभावञ्च सन्धिविग्रहकारितम् । विवृद्धिञ्च परां मत्वा पाण्ड-
वानां भविष्यति ॥ २ ॥ स सभाहारभागस्य विदुरस्सारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ३ ॥ स तु लब्ध्वा
पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् । समीपोपस्थितं राजा सञ्ज्ञयं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
तस्य स्मृत्वाय सुभयं हृदयं दीर्यतौव मे ॥ ५ ॥ तमानयस्व धर्मज्ञं
मम आतरमाशु वै । इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत्
॥ ६ ॥ पश्चात्तापाभिसन्तप्तो विदुरस्सारमोहितः । आटस्ते हार्दिदं
राजा सञ्ज्ञयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ सञ्ज्ञय जानीहि आतरं

विदुरं मम । यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्दुतः ॥ ८ ॥ न
हि तेन मम भ्रात्रा सुखस्यमपि किञ्चन । व्यलीकं हृतपूर्वं वै
प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ ९ ॥ स व्यलीकं परं प्राप्तो मत्तः परम-
बुद्धिमान् । त्यज्यामि जीवितं प्राञ्च तं गच्छानय सञ्जय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
सञ्जयो वाङ्मन्युद्धा प्राद्वत् काम्यकं प्रति ॥ ११ ॥ सोऽचिरेण
समासाद्य तद्वचनं यत्र पाण्डवाः । रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाय
युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सञ्जयः ।
आलम्बित्वाभिसंयुतं द्वैरिव पुरन्दरम् ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमुपा-
गम्य पूजयामास सञ्जयः । भीमार्जुनयमाश्वापि तद्युक्तं प्रति-
पेदिरे ॥ १४ ॥ राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः ।
अश्वशामने हेतुभिर्दृष्ट्वैवाज्रवीहचः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । राजा स्मरति ते चतुर्धृतराष्ट्रोऽश्विका-
सुतः । तं पश्य गद्या त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६ ॥
सोऽनुमान्य नरमेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन । निधोगाद्राज-
सिन्धुस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजन-
वत्सजः । युधिष्ठिरस्यानुजते पुनरावाहजाह्वयम् ॥ १८ ॥ तमब्र-
वीन्महातेजा हृतराष्ट्रः प्रतापवान् । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मश्च
दिष्ट्या स्मरसि जेजय ॥ १९ ॥ अद्य बाह्वं दिवारात्रौ त्वत्कृते
मरतर्षभ । प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं दिङ्मात्मनः ॥ २० ॥
सोऽह्मन्मनोय विदुरं सुद्वेन्यान्नाय चैव ह । क्षम्यतामिति चोवाच
चदुक्तोऽसि मयानय ॥ २१ ॥

विदुर उवाच । क्षान्तमेव मया राजन् शुरुर्म परमोऽभवान् ।
एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वदर्शनपरायणः ॥ २२ ॥ भवन्ति हि नर-
व्याघ्र पुष्ट्या धर्मधेतवः । दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या

विचारणो ॥ २३ ॥ पाण्डोः सुता-यादृशा मे तादृशास्तव भारत ।

दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाय तान् प्रति ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योन्यमनुनीयैवं आतरौ हौ महा-
द्युतौ । विदुरो धृतराष्ट्रश्च क्षेमाते परमां मुदम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरप्रत्यागमनं

नाम-पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परि-
शान्त्वितम् । धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्येत्यत दुर्मतिः ॥ १ ॥

स सौवर्क्षेयमानाय कर्षादुःशांसनौ तथा । अब्रवीदचनं राजा
प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २ ॥ एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य

धीमतः । विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्भिर्ज्ञानं हिते रतः ॥ ३ ॥

बावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति । पाण्डवानयने ताव-
ज्जन्तयध्वं हितं सम ॥ ४ ॥ अथ पश्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानिह

कथञ्चन । पुनः शीघ्रं गमिष्यामि निरम्बुर्निरवग्रहः ॥ ५ ॥

विषमुदन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तादृङ्ही-
पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६ ॥

शकुनिश्वाच । किं वाक्त्रियमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशा-
म्पते । गतास्ते समयं कृत्वा नैतद्देवं भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्य-

वाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ । पितृस्ते वचनं तात न
ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ अथवा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति

वा पुरम् । निरस्य समयं सर्वे पश्योऽन्नाकं भविष्यति ॥ ९ ॥ सर्वे

भवामो मध्यस्था राक्षस्यन्दानुवर्तिनः । छिद्रं बद्ध प्रपश्यन्तः
पाण्डवानां सुसंघताः ॥ १० ॥

दुःशासन उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रीचते ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच । कामभीक्ष्णामहे सर्वे दुर्योधन तवेक्षितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव लक्ष्ये ॥ १२ ॥ नागमिष्यन्ति
 ते धीरा अङ्गलां कालसंविदम् । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुन-
 र्युतेन तान् जय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तरु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तद्रा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत् स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलभ्य-
 ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे । रोषाद्दुःशासनश्चैव सौबल्य-
 तमेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना । अथो
 मम मतं यत्तु तन्निबोधन भूमिपाः ॥ १६ ॥ प्रियं सर्वं करि-
 ष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । न चास्य अङ्गुमः स्थातुं प्रिये
 सर्वे क्षतन्विताः ॥ १७ ॥ वयन्तु अस्त्रास्त्रादाय रथानास्थाय
 दंशिताः । गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान्
 ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् । निर्विवादा
 भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९ ॥ यावदेव परित्युना
 यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छ्रुत्या मतं
 मम ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । वाढ-
 मित्येव ते सर्वे प्रत्नूचः सूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुसंरव्या-
 रयैः सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सहिताः कृत-
 निश्चयाः ॥ २२ ॥ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णार्हपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३ ॥ प्रतिषिध्याथ
 वान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचक्षुषमासीन्मुवाचा-
 म्येत्य सत्वरम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासागमने

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

व्यास उवाच । धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १ ॥ न मे प्रियं
महाबाहो यद्वताः पाण्डवा वनम् । निकृत्या निजितास्यैव दुर्यो-
धनपुरोगमैः ॥ २ ॥ ते स्मरन्तः परिक्षेपान् वर्षं पूर्णं त्रयोदशे ।
विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३ ॥ तदयं किन्तु
पापात्मा तव पुत्रः सुमन्धीः । पाण्डवानित्संक्रुद्धो राज्यहेतो-
र्जिघांसति ॥ ४ ॥ वार्यतां साध्यं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोक्ष्यति ॥ ५ ॥ यथा हि
विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा ययम् । यथा कृपश्च द्रोणश्च
तथा साधुर्भवानपि ॥ ६ ॥ विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विग-
र्हितः । अधन्यं नयश्च स चा राजन् प्रतिपद्यथाः ॥ ७ ॥ समीक्षा
यादृशी ह्यस्य पाण्डवान् प्रति भारत । उपेक्ष्यमाणा सा राजन्
महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८ ॥ अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु
ते सुतः । पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९ ॥
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः । यदि स्यात् कृत-
कार्थोऽयं भवेत्स्व ननु जेष्ठर ॥ १० ॥ अथ वा जायमानस्य
यच्छीलननुजायते । व्यूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११ ॥
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा । भवान् वाक्त्र
हमं कार्यं पुरा योऽर्थो निवर्तते ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासवाक्ये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भगवन्नाहमप्येतद्गोचरी द्युतसम्भवम् ।
नन्ये तदिधिनाकृष्य कारितोऽस्मीति वै सुने ॥ १ ॥ नैतद्गोचयते
भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च । गान्धारी नेच्छति द्युतं तत्र

मोहात् प्रवर्तितम् ॥ २ ॥ परित्यक्तं न शक्नोमि दुर्योधनमचे-
तनम् । पुत्रस्ते हेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विद्यः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यशुनिपा-
तेन सुरभ्या प्रतिबोधितः । अन्यैः सज्जैरप्यथैनं सुतान्मन्यते
परम् ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । सुर-
भ्याथैव संवादमिन्द्रस्य च विशास्यते ॥ ६ ॥ त्रिपिष्टपगता राजन्
सुरभी प्रारुदत् किल । गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्व-
क्षुपायत ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं रोदिषि शुभे कश्चित् क्षेमं दिवौ-
कसाम् । अनुषेव्यन्न नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥

सुरभिर्वाच । विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पश्यैनं
कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोहिनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन
च पीडितम् ॥ १० ॥ निषीदमानं सोत्काण्डं बध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टाक्षि देवेन्द्र मनश्चोदितमि मे ॥ ११ ॥ एकस्त्वत्र बली-
पेतो धुरमुहहतेऽधिकाम् । अपरोऽप्यबलप्राणः कृशो धमनि-
सन्ततः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रादुहहते भारं तं वै शोचामि वासव ।
वध्यमानः प्रतोहिन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ नैव शक्नोति तं
भारमुहोढं पश्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकात्तां विरौमि भृश-
दुःखिता । अश्रूण्यावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां कक्ष्णायती ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने । किं
कृपायितमस्यत्र पुत्र एकत्र हन्यति ॥ १५ ॥

सुरभिर्वाच । यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।
हीनस्य तु सुतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविजितः ।

जीवितेनापि कीरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७ ॥ प्रववर्षं च
तत्रैव सच्चसो तोयमुल्लूणम् । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान्
पाकभासनः ॥ १८ ॥ तद्यथा सुरभिः प्राक्ष समसेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन् सर्वेषु दीनष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९ ॥ यादृशो मे
सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक । विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहा-
दितद्ब्रवीम्यहम् ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च मारत ।
पाण्डोः पञ्चैव लब्धन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं
जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्द्धयुरित्यपि । इति दौनेषु पार्थेषु मनो मे
परि तप्यते ॥ २२ ॥ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्योधनस्तव सुतः शर्म गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि सुरभ्युपाख्याने
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतस्त्वहमाप्राञ्च यथा वदसि नो मुने ।
अहञ्चैव विजोनामि सर्वं चेमे नराधिपाः ॥ १ ॥ भवांश्च मन्यते
साधु यत् कुल्लणां महोदयम् । तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो
द्रोणश्च मां सुने ॥ २ ॥ यदि लक्ष्मसुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । अयमावाति वै राजन् मैत्रेयो भगवात्पुत्रिः ।
अन्विष्य पाण्डवान् भ्रातृनिहैवास्मद्विद्वज्जया ॥ ४ ॥ एष दुर्यो-
धनं पुत्रं तव राजन् महापुत्रिः । अनुशास्ता यथान्यायं शमा-
यास्य कुलस्य च ॥ ५ ॥ ब्रूयाद्यदि कौरव्य तत्कार्यमविशङ्कया ।
अक्रियायान्तु कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्य-
दृश्यत । पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७ ॥ अर्वा-

ध्यामिः क्रियामिव विश्रान्तं मुनिसत्तमम् । प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा
 धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८ ॥ सुखिनागमनं कच्चिद्भगवन् कुरु-
 जाङ्गलात् । कच्चित् कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९ ॥
 समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च भरतर्षभाः । कच्चित् कुरूणां
 सौभ्रात्रमव्यक्लितं भविष्यति ॥ १० ॥

मैत्रेय उवाच । तीर्थयात्रामनुक्रामन् प्राप्नोऽस्मि कुरु जाङ्ग-
 लान् । यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान् काम्यकौवने ॥ ११ ॥ तं
 जटाजिनसंवीतं तपोधननिवासिनम् । समाजम्मुर्महात्मानं द्रष्टुं
 मुनिगणाः प्रभो ॥ १२ ॥ तत्राब्रूषं महाराज पुत्राणां तव
 विभ्रमम् । अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया । सदां ह्यभ्यधिकः
 स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४ ॥ नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि
 भीष्मे च जीवति । यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोध्यन्ते कथञ्चन
 ॥ १५ ॥ मेधीभूतः स्वयं राजन्निग्रहप्रग्रहे भवान् । किमर्थमनयं
 धीरमुत्पद्यन्तमुपेक्षसे ॥ १६ ॥ हस्यूनानिव यदृक्षं सभायां कुरु-
 ष्विह । तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्योधनमम-
 र्षणम् । उवाच शृङ्गाया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८ ॥

मैत्रेय उवाच । दुर्योधन महाबाहो निबोध वदताम्बर ।
 वचनं मे महाभाग ब्रूयतो यद्वितं तव ॥ १९ ॥ मा दुहः पाण्ड-
 वाभ्राजन् कुरुष्व प्रियमात्मनः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य
 च नरर्षभ ॥ २० ॥ ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१ ॥ सत्यव्रतधराः
 सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः । हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां काम-
 रुषिणाम् ॥ २२ ॥ हिडिम्बकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ।
 इतः प्रद्रवतां राक्षो यः स तेषां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ आहत्य

मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः । तं भीमः समरश्चाघौ
बलेन बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रस्रगं
यथा । पश्य दिग्विजयी राजन् यथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥
जरासन्धो महेश्वासी नागायुतबली युधि । सस्वन्धौ वासुदेवश्च
श्यालाः सर्वे च पार्षताः ॥ २६ ॥ कस्तान् युधि समासीत जरा-
मरणवान्तरः । तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्मरतर्षभ । कुरु मे
वचनं राजन् मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विश्राम्यते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः । दुर्योधनः क्षितं कृत्वा
चरन्नेनोल्लिखन्महीम् ॥ २८ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मधास्तस्थौ
किञ्चिद्वाङ्मुखः । तमशुश्रूषमाणन्तु विलिखन्तं वसुधराम्
॥ २९ ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् । स कोप-
वशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ विधिना सम्पूर्णदितः
शपायास्त्य मनो दधे । ततः स वार्युपसृष्ट कोपसंरक्तलोचनः
॥ ३१ ॥ मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमश्रुपद् दृष्ट्वेतसम् । यस्मात्त्वं मा-
मनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि । तस्मादस्याभिमानस्य स्थ-
फलमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥ लदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महतम् ।
तत्र भीमो गदाघातैस्तवीरुं भेतस्यते बली ॥ ३३ ॥ द्रुत्येवमुक्ते
वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः । प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

मैत्रेय उवाच । शमं यास्यति चेत् पुत्रस्तव राजन् यदा
तदा । आपो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विलक्ष्यंस्तु राजेन्द्रो दुर्योधनपिता
तदा । मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३६ ॥

मैत्रेय उवाच । नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते
सुतः । एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते भयि ॥ ३७ ॥ द्रुत्येव-

मुक्ता मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् । किर्मीरवधसम्बिम्बो बद्धि-
दुर्व्योधनो ययौ ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि मैत्रेयवाक्ये
दशमोऽध्यायः समाप्तश्चारण्यकपर्व ॥ १० ॥

अथ किर्मीरवधपर्व ।

धृतराष्ट्र उवाच । किर्मीरस्य वधं चत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्य-
ताम् । रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागमः ॥ १ ॥

विदुर उवाच । शृणु भीमस्य कर्मदमतिमानुषकर्मणः । श्रुत-
पूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रजाता राजेन्द्र
पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः । जम्बुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम
तद्वनम् ॥ ३ ॥ रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप । प्रचारे
पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ तद्वनं तपसा नित्यं
गोपाश्च वनचारिणः । दूरात् परिहरन्ति क्लृप्तपुरुषादभयात्
किञ्च ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत । दीप्ताक्षं
भीषणं रक्षः सोल्लुक् प्रत्यपद्यत ॥ ६ ॥ बाहू महान्तौ कृत्वा च
तथास्यञ्च भयानकम् । स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुल्ल-
हहाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताम्रं च प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुद्धम् । सार्क-
रक्षितार्द्धचक्रं सबलाकमिवाभ्युदम् ॥ ८ ॥ सृजन्तं राक्षसीं
प्रायां महानादनिनादितम् ॥ ९ ॥ मुञ्चन्तं विपुलाम्नादान् सतोवमिव
तोयदम् ॥ १० ॥ तस्य नादेन सन्नस्ताः पक्षिणः सर्वतो दिशम् ।
विमुक्तनादाः सम्पेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १० ॥ सम्पद्रुत-
मृगहीपिर्माहर्षर्क्षसमाकुलम् । तद्वनं तस्य नादेन सप्रस्थित-
मिवामवत् ॥ ११ ॥ तस्योत्वाताभिहतास्ताम्रपल्लववाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२ ॥ तस्मिन्

क्षणेऽथ प्रववौ मास्तौ भृशदारुणः । रजसा संवृतं तेन नष्ट-
 ज्योतिरभून्ममः ॥ १३ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो मन्हा-
 रिपुः । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेश इवातुलः ॥ १४ ॥ स
 दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमावृतान् । आतृणोत्तदन-
 हारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५ ॥ तं समासाद्य विवस्ता कृष्णा
 कमललोचना । अदृष्टपूर्वं संव्रासान्द्रमीलयत लोचने ॥ २० ॥
 दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णधियोरुहा । पञ्चपर्वतमध्यस्था नदी-
 वाकुलतां गता ॥ २१ ॥ सोमुच्चमानां तां तत्र जग्मुः पञ्च
 पाण्डवाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ २२ ॥
 अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् । रक्षोघ्नैर्विविधै-
 र्भक्तैर्धौम्यः सम्यक् प्रयोजितैः ॥ २३ ॥ पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
 नाशयामास वीर्यवान् । स नष्टमायोऽतिवलः क्रोधविस्फारिते-
 क्षणः ॥ २४ ॥ काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्यो व्यदृश्यत ।
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ को भवान्
 कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् । प्रत्यवाचाथ तद्रक्षो
 धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ अहं वकस्य वै भ्राता किमिह
 इतिविश्रुतः । वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः
 ॥ २७ ॥ युधि निर्जित्य पुष्पानाहारं नित्यमाचरन् । के यूय-
 मभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् । अधि निर्जित्य वः सर्वान्
 भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरा-
 त्मनः । आचक्षते ततः सर्वं गोव्रतामादि भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्र-
 आगतः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ ३० ॥
 हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः । वनमभ्यागत घोर-
 मिदं तव परिग्रहम् ॥ ३१ ॥

विदुर उवाच । किमरीरस्त्वब्रवीदिदं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमद्येह चिरकालात्मनोगतम् । भीमसेनवधार्थं हि
 नित्यमभ्युद्यतायुधः ॥ ३२ ॥ चरामि पृथिवीं कृतस्त्रां नैनञ्चात्ता-
 दयाम्यहम् । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम्
 ॥ ३३ ॥ अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः । वेत्त-
 कीयवने राजन् ब्राह्मणच्छृङ्खलपिणा ॥ ३४ ॥ विद्यावल्लभोपा-
 श्रित्य न ह्यस्वस्यौरसं वयम् । हिडिम्बस्य सखा मङ्गं दयितो
 वनगोचरः ॥ ३५ ॥ हतोदुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा ।
 सोऽयमभ्यागतो ब्रूढो ममेदं गहनं वनम् ॥ ३६ ॥ प्रचारसमये-
 ऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिर-
 संशृतम् ॥ ३७ ॥ तर्पयिष्यामि च वक्त्रं रुधिरिणास्य भूरिणा ।
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ॥ ३८ ॥ शान्तिं
 लब्ध्वास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् । यदि तेन पुरासुक्तो
 भीमसेनो वकोन वै ॥ ३९ ॥ अद्यैनं भक्षयिष्यामि पञ्चतस्ते युधि-
 ष्ठिर । एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ॥ ४० ॥
 संभ्रम्य जरयिष्यामि यथागस्थो महासुरम् । एवमुक्तस्तु धर्मात्मा
 सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्तृसया-
 भास राक्षसम् । ततो भीमो महाबाहुरास्य तरसा द्रुमम्
 ॥ ४२ ॥ द्रुमव्यानमथोद्दिष्टं निष्पन्नमकरोत्तदा । चकार सज्यं
 गाण्डीवं वचनिष्प्रेषणैरवम् ॥ ४३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तथैव
 विजयोऽर्जुनः । निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम्
 ॥ ४४ ॥ अभिद्रुत्याब्रवीदाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । द्रुत्युक्त्वैन-
 मभिक्रुद्धः कक्षामुत्प्लोड्य पाण्डवः ॥ ४५ ॥ निष्पिथ्य पाणिना
 पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली । तमभ्यधावहेगेन भीमो वृत्तायुध-
 स्तदा ॥ ४६ ॥ अमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य भूर्धनि । पातया-
 मास वेगेन कुलिशं मधवानिव ॥ ४७ ॥ असम्प्रान्तस्तु तद्रक्षः

समरे प्रथदृश्यत । चिन्नेप चोत्स्रक्तं दौष्टमभनिं ज्वलितामिव
 ॥ ४८ ॥ तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
 चिन्नेप तद्वत् पुनराब्रजत् ॥ ४९ ॥ किर्मीरश्चापि सहसा वृक्ष-
 सुत्पाट्य पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत् ॥ ५० ॥
 तद्वच्चयुद्धमभवत्सहीरुहविनाशनम् । वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्वथा
 स्त्रीकांक्षिणोः पुरा ॥ ५१ ॥ शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदु-
 नकधा तयोः । यथैवोत्पलमालानि भक्तयोर्हिंपयोस्तथा ॥ ५२ ॥
 सुक्ष्मवज्जर्जरौभूता बहवस्तत्र पादपाः । चीराणीव व्यदस्तानि
 रेजस्तत्र मच्चावने ॥ ५३ ॥ तद्वच्चयुद्धमभवत्सुहृत् भरतर्षभ ।
 राक्षसानाञ्च सुखस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ ततः शिलां
 ससुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः । प्राक्षिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमस्य
 न चचाल ह ॥ ५५ ॥ तं शिलाताडनजडं पथ्यधावत् राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५६ ॥ तावन्द्योऽन्यं
 समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि चकाशेते प्रवृक्षौ
 वृषभाविश ॥ ५७ ॥ तयोरासीत् सतुसलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५८ ॥ दुर्योधननिकृ-
 राच्च बाहुवीर्य्यच्च दर्पितः । कृशाकटाक्षदृष्टश्च व्यवर्धत वृको-
 दरः ॥ ५९ ॥ अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग-
 मिव मातङ्गः प्रमिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥ स चात्येनं ततो रक्षः
 प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनाम्बरः
 ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा । शब्दः सम-
 भवह्वोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्बृह-
 मध्ये वृकोदरः । घूनयामास वेगेन वायुयण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥
 स भीमेन परासृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यसन्दत यथाप्राणं
 विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलब्ध
 वृकोदरः । योक्तव्यामास बाहुभ्यां पशुं रश्मनया यथा ॥ ६५ ॥

विनदन्तं मच्चानादं भिन्नभेरीस्वनं बली । आभयामास सुचिर
 विस्फुरन्तमचेतनम् ॥ ६६ ॥ तं विधौदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डु-
 नन्दनः । प्रवृत्त्य तरसा दोर्था पशुमारममारयत् ॥ ६७ ॥
 आक्रम्य च कटीदेशे जाहुना राक्षसाधमम् । पीडयामास
 पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६८ ॥ अथ जर्जरसर्वाङ्गं
 व्याविद्धनयनाम्बरम् । भूतले आभयामास वाक्यञ्चेदमुवाच च
 ॥ ६९ ॥ हिङ्गिस्ववकयोः पाप न लमशुप्रमार्जनम् । करिष्यसि
 गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ७० ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं
 राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विस्मस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्ग्रान्त-
 चित्तं व्यसुमुत्सर्ज ॥ ७१ ॥ तज्जित् हते तीव्रदतुल्यरूपे
 कणां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः । भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्हृष्टा-
 स्ततो हैतवनाय जग्मः ॥ ७२ ॥

विदुर उवाच । एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो अनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ७३ ॥ ततो निष्कण्ठकं
 ब्रूवा वनं तदपराजितः । द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवाच
 ॥ ७४ ॥ समाश्लास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः । प्रहृष्ट-
 मनसः प्रीत्या प्रशयंसुर्बृकोदरम् ॥ ७५ ॥ भीमबाहुवलोत्पिष्टे
 विनष्टे राक्षसे ततः । विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्ठकम्
 ॥ ७६ ॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः । वने महति
 दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७७ ॥ तत्राश्रौषमहच्चैतत् कर्म
 भीमस्य भारत । ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां
 वरम् । श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशङ्कासात्तवत्तदा ॥ ७९ ॥

इति आरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये
 एकादशोऽध्यायः समाप्तश्च किर्मीरवधपर्व ॥ ११ ॥

अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । भोजाः प्रव्रजितान् शुक्ला वृष्णयश्चान्धकैः
सह । पाण्डवान् दुःखसन्तप्तान् समाजग्मुर्महावने ॥ १ ॥ पाञ्चा-
लस्य च दायदा वृष्टकेतुश्च चेदिपः । कैकेयाश्च महावीर्या
भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधामर्ष-
समन्विताः । गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चाब्रुवन्
॥ ३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः । परिवार्धोप-
विविशुर्वर्मराजं युधिष्ठिरम् । अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विप्रस्यः कैश-
वोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य
समवे ये च तेषां पदानुगाः । तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सहि-
तान् सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिपिञ्चामो धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । निहृत्योपचरन् बध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जना-
दैनम् । अर्जुनः श्रमयामास दिघक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं
कौशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः । कौत्तयामास कर्माणि सत्य-
कौर्त्तमंहात्मनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । दशवर्षं सहस्राणि यत्रसायं गृही मुनिः ।
व्यचरन्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११ ॥ दशवर्षसह-
स्राणि दशवर्षशतानि च । पुष्करेष्ववसः कृष्ण तमपो भक्षयन्
पुरा ॥ १२ ॥ जह्वं बाह्वर्विशालायां वदस्यां मधुसूदन । अतिष्ठ
एकपादेन वायुमक्षः शतं समाः ॥ १३ ॥ अवकृष्टोत्तरासङ्गः कुशो
धमनिसन्ततः । आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवर्षिके ॥ १४ ॥
प्रभासमप्यथा जाय तीर्थं पुण्यजनोचितम् । तथा कृष्ण महा-

तेजा दिव्यं वर्षसहस्रिकम् । अतिष्ठत्वं यथैकोन पादेन नियम-
 स्थितः ॥ १५ ॥ लोमप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।
 चैत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ॥ १६ ॥ निधानं तपसां
 कृष्ण यज्ञस्त्वञ्च सनातनः । निहत्य नरकं सोममाहृत्य मणि-
 कुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवाहजः ॥ १७ ॥ कृत्वा
 तत् कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित । अवधौस्त्वं रणे सर्वान्
 समेतान् दैत्यदानवान् ॥ १८ ॥ ततः सर्वेश्वरत्वञ्च सम्प्रदाय
 शचीपतेः । मानषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १९ ॥
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च
 धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ २० ॥ वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं
 पृथिवी दिशः । अजसराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
 परायणं देवमृद्धं क्रतुभिर्मधुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण
 चैत्ररथे बने ॥ २२ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनाह्वेन ।
 एकैकस्त्रिंशदा यज्ञं परिपूर्णानि भागयः ॥ २३ ॥ अदितेरपि
 पुत्रत्वमेव यादवनन्दन । त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो
 विश्वः ॥ २४ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खञ्ज पृथिवीञ्च परन्तप । त्रिभि-
 र्विक्रमणैः कृष्णः क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २५ ॥ संप्राप्य दिव-
 माकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्यरोचश्च भूतात्मन् भास्करं
 स्वेन तेजसा ॥ २६ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
 अधर्मसूचयः कृष्ण निहताः शतशोऽक्षराः ॥ २७ ॥ सादिता
 भौरवाः पाशा गिसुन्दनरको हतौ । कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पूरं
 प्रागज्योतिषं प्रति ॥ २८ ॥ जाह्नव्यामाहृतिः क्रायः शिशुपालो
 जनैः सह । जरासन्धश्च शैव्यश्च शत्रुधन्वा च निर्जितः ॥ २९ ॥
 तथा पर्जन्यबोधिण रथेनादित्यवर्चसा । अवाप्सोर्महिषीं भोज्यां
 रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ ३० ॥ इन्द्रवृद्धो हतः कोपाद्यवनश्च
 कश्यपमान् । हतः सोमपति शालुस्त्वया सोमञ्च पातितम् ॥ ३१ ॥

इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि । गोपतिस्ताल-
कोतुश्च त्वया विनिहतासुभौ ॥ ३२ ॥ ताञ्च भोगवतीं पुण्या-
मृषिकां तां जनार्दन । हारकामात्मसात् कृत्वा समुद्रं गमयि-
ष्यसि ॥ ३३ ॥ न क्रोधो न च मातृसख्यं नानृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दामार्ह न नृशंख्यं कुतोऽनृजः ॥ ३४ ॥ आसीनं
चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा । आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाच-
न्ताभयमच्युत ॥ ३५ ॥ युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मनैवात्मसात् कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ ३६ ॥ युगादौ तव
वार्ष्णीयं नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्ह्यस्येह सकलं
जगत् ॥ ३७ ॥ तं हन्तुमुद्यतो धोरौ दानवौ मधुकैटभौ । तयो-
र्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरे ॥ ३८ ॥ ललाटाज्जातवान्
शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । इत्थं तावपि देवेशौ तच्छरीर-
समुद्भवौ ॥ ३९ ॥ तन्निबोधकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।
तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४० ॥ इष्टवांस्त्वं महा-
सत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने । नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि
वा ॥ ४१ ॥ यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः । कृत्वा-
वान् पुण्डरीकाक्ष वलदेवसहायवान् । केलासभवने चापि ब्राह्मणै-
र्न्यवसः सह ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य
पाण्डवः । तुष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४३ ॥
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तबैव ते । यस्त्वां हेष्टि स मां हेष्टि
यस्त्वामनु स मामनु ॥ ४४ ॥ नरस्त्वमसि दुर्दृष्टः हरिर्नारायणो
हृद्ग्रहम् । काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावुषौ ॥ ४५ ॥
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं तत्तत्त्वाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं
वेदितुं भरतुर्षम ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।

तस्मिन् वीरसमाबाधे संख्येष्वथ राजसु । दृष्टद्युम्नसुखैर्वीरै-
भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४७ ॥ पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं
भ्रातृभिः सह । अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरणां शरयैपिणौ ॥ ४८ ॥

द्रौपद्यवाच । पूर्वं प्रजाभिसर्गं त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ विष्णुस्त्वमसि
दुर्द्धर्षं त्वं यज्ञो मधसूदन । यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्नौ
यथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यञ्च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ साध्याना-
मपि देवानां शिवानामौश्वरेश्वर । भूतभावन भूतेश यथा त्वां
नारदोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मशङ्करश्चाद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ ५३ ॥ द्यौश्च ते शिरसा
व्याप्ता पद्मगाञ्च पृथिवी प्रभो । जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि
सनातनः ॥ ५४ ॥ विद्यातपोऽभिस्तप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनतप्तानां ऋषीणामसि सत्तमः ॥ ५५ ॥ राजर्षीणा-
पुण्यं कृतामाहवेष्वनिर्वर्तिनाम् । सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः
पुरुषर्षभ । त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५६ ॥
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश । नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च
त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं
दिवौकसम् । त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम्
॥ ५८ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन । ईशस्त्वं
सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५९ ॥ कथं नु भार्या
पार्यानां तव कृणा सखी विभो । दृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां
कृष्येत मादृशी ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समु-
चिता । एकवस्त्रा विकृष्टास्त्रि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६१ ॥
राज्ञां मध्ये सभायान्तु रजसाभिपरिप्लुता । दृष्ट्वा च मां धार्तरा-
ष्ट्राः प्राहसन् पापचेतसः ॥ ६२ ॥ दासीभावेन नां भोक्तृमीषुस्ते

मधुसूदन । जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृश्चिषु ॥ ६३ ॥
नन्वहं कृष्ण भीमस्य घृतराष्ट्रस्य चोभयोः । क्षुप्ता भवामि धर्मेण
साहं दासीकृता बलात् ॥ ६४ ॥ गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि
श्रेष्ठान्महाबलान् । अत् क्षिप्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम्
॥ ६५ ॥ धिग्वलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च गाण्डिवम् । यो
मां विप्रकृतां हृद्मैर्पथितां जनाद्देन ॥ ६६ ॥ आश्रितोऽयं धर्म-
पथः सद्गिराचरितः सदा । यद्वाय्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽम्भ-
वला अपि ॥ ६७ ॥ भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६८ ॥ आत्मा हि
जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्यतः । भर्ता च भार्याया रक्ष्यः
कथं जायान्ममोदरे ॥ ६९ ॥ नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति
कदाचन । ते मां शरणमापन्तां नान्नपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७० ॥
पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारा मे महौजसः । एतेषामप्यवेक्ष्यार्धं
आतव्यास्मि जनाद्देन ॥ ७१ ॥ प्रतिविम्बो युधिष्ठिरात् सुतसीमो
वृकोदरात् । अर्जुनात् श्रुतकीर्तिस्तु अतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ७२ ॥
कनिष्ठात् श्रुतकर्मां च सर्वे सत्यपराक्रमाः । प्रद्युम्नो यादृशः
कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेयः
युधि आत्रवैः । किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सृजन्ते दुर्वलौघसाम् ॥ ७४ ॥
अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वं दासाः कृतास्तथा । सभायां परि-
कृष्टाहमेकवक्त्रा रजस्वला ॥ ७५ ॥ नाधिच्यमपि यत् अर्थं
कर्तुमन्येन गाण्डिवम् । अन्यभार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधु-
सूदन ॥ ७६ ॥ धिग्वलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च पौरुषम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७७ ॥ य एता-
नाक्षिपद्राष्ट्रात् सद्य माला विहंसकान् । अधीयानान् पुरा बालान्
व्रतस्यान्मधुसूदन ॥ ७८ ॥ भोजने भीमसेनस्य पार्थः प्राक्षिपय-
द्विषम् । कालकूटं नवन्तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणम् ॥ ७९ ॥

तज्जीर्णमविकारेण सहान्तेन जनार्दन । सशेषलाभहावाहो
 भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८० ॥ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं
 वृकोदरम् । बह्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ८१ ॥
 यदा बिबुधः कौन्तेयस्तदा संक्षिप्य बन्धनम् । उदतिष्ठन्महा-
 वाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ८२ ॥ आशौविषैः कृष्णसर्पभीम-
 सेनमदंशयत् । सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८३ ॥
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान् सर्पानपोषयत् । सारथिञ्चास्त्र-
 दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ८४ ॥ पुनः सुप्तानुपाधाच्चौहाल-
 कान् वारणावते । शयानानार्थ्यया साङ्गं को नु तत् कर्तु-
 मर्हति ॥ ८५ ॥ यत्रार्था रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्वासनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ८६ ॥ हा हतास्मि
 कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् । अनाथा विनशिष्यामि
 बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८७ ॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपरा-
 क्रमः । आर्यामाश्वसयामास भ्रातृणां पितृणां वृकोदरः ॥ ८८ ॥
 वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान् पतताम्बरः । तथैवाभिपतिष्यामि
 भयं वो नेह विद्यते ॥ ८९ ॥ आर्यामङ्गेन वामेन राजानं
 दक्षिणेन च । अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीमत्सुमेव च ॥ ९० ॥
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय बीर्यवान् । भ्रातृनार्याञ्च बल-
 वान् मोक्षयामास पावकात् ॥ ९१ ॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह
 मात्रा यशस्विनः । अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात्
 ॥ ९२ ॥ आन्ताः प्रसप्तास्तत्रैवे मात्रा सह सुदुःखिताः । सुप्ता-
 सैनानभ्यगच्छद्दिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ९३ ॥ सा दृष्ट्वा पाण्डवां-
 स्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ । हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेन-
 मकामयत् ॥ ९४ ॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो-
 ऽवला । पथैर्मर्हत संहृष्टा कल्पाङ्गी रुद्रपाणिना ॥ ९५ ॥
 तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः । पथैरुच्छ्रितं तां भीमः

किमिहैच्छस्यनिन्दितै ॥ ८६ ॥ एवमुक्त्वा तु भीमेन राक्षसी
कामरूपिणी । भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ ८७ ॥
पलायन्मृतः क्षिप्रं मम भ्रातृषु वीर्यवान् । आगमिष्यति वो
हन्तुं तस्माद्विच्छत मा चिरम् ॥ ८८ ॥ अथ भीमोऽभ्युवाचैनां
सामिमानमिदं वचः । नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम्
॥ ८९ ॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः । भीम-
रूपो महानादान् विस्मजन् भीमदर्शनः ॥ ९० ॥

राक्षस उवाच । केन साह्यं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
हिङ्गिम्बे भक्षयिष्यामी न चिरं कर्त्तमर्हसि ॥ ९०१ ॥ सा कृपा-
संगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी । नैवमैच्छत्तदाख्यातुमनुकोशा-
दनिन्दिता ॥ ९०२ ॥ स नादान् विनदन् घोरान्-राक्षसः पुरु-
षादकः । अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९०३ ॥ तम-
भिदुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली । अगृह्णात् पाणिना पाणिं
भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९०४ ॥ इन्द्राग्निसमस्पर्शं वज्रसंहननं
दृढम् । संहृत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत् सहसा करम् ॥ ९०५ ॥
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसा । नामृष्यत महति
वाङ्मस्तत्राक्रुध्यदृकोदरः ॥ ९०६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं भीम-
सेनहिङ्गिम्बयोः । सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९०७ ॥
विक्रीडन् सचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ । निजघान महा-
वीर्यस्त्रं तदा निर्वलं बली ॥ ९०८ ॥ हत्वा हिङ्गिम्बं भीमोऽथ
प्रस्थितो भ्रातृभिः सह । हिङ्गिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो
घटोत्कचः ॥ ९०९ ॥ ततः संप्राद्रवन् सर्वे सह मात्रा परन्तपाः ।
एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९१० ॥ प्रस्थाने व्यास
एषाच्च मन्त्री प्रियहिते रतः । ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः
शंसितव्रताः ॥ ९११ ॥ तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
पुरुषाहं प्रतिभवं हिङ्गिम्बे नैव सम्मितम् ॥ ९१२ ॥ तच्चापि विनि-

हृद्योगं भीमः प्रहरताम्बरः । सहितो भ्रातृभिः सर्वदुःपदस्थं
 पुरं ययौ ॥ ११३ ॥ लब्ध्वाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण इक्ष्मिणी भीष्मकात्मका ॥ ११४ ॥ एवं
 सुयुद्धे पार्थिव जिताहं मधुसूदन । स्वयम्बरे महत् कर्म कृत्वा
 न सुकरं परैः ॥ ११५ ॥ एवं क्षेत्रैः सुवहुभिः क्षिप्त्वा ज्ञाना
 सुदुःखिता । निवसाम्यार्थ्या द्वाजा कृष्ण धौम्यपुरःसरा ॥ ११६ ॥
 त इमे सिंह विक्रान्ता वीर्य्याभ्यधिकाः परैः । निहीनैः परि-
 क्षिप्सन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥ ११७ ॥ एतादृशानि दुःखानि
 सहन्ती दुर्वलीयसाम् । दीर्घकालं प्रदीप्तास्त्रि पापानां पाप-
 कर्मणाम् ॥ ११८ ॥ कुक्षे महति जातास्त्रि दिव्येन विधिना
 किल । पाण्डवानां प्रिया भार्या स्त्रिया पाण्डोर्महात्मनः ॥ ११९ ॥
 कचग्रक्षमनुप्राप्ता सस्त्रि कृष्ण वरा सती । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां
 प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२० ॥ इत्युक्त्वा प्राह दत् कृष्ण सुखं प्रच्छाद्य
 पाणिना । पद्मकोषप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १२१ ॥
 स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ । अभ्यवर्षत पाञ्चाली
 दुःखजैरशुविन्दुभिः ॥ १२२ ॥ चक्षुषी परिमार्जन्ती निष्वसन्ती
 पुनः पुनः । वाष्पपूर्णं कण्ठेन क्लृप्ता बचनमब्रवीत् ॥ १२३ ॥
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च वान्धवाः । न भ्रातरो न च
 पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२४ ॥ ये मां विप्रकृतां हृद्रूपेक्षध्वं
 विशोकवत् । न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत् प्राहसत्तदा
 ॥ १२५ ॥ चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्त्रि नित्यशः ।
 सम्बन्धाद्द्वैरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव कैशव ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मिन् वीरसमा-
 गमे ॥ १२७ ॥

वासुदेव उवाच । रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धास्त्रि
 भाविनि । वीभत्सुग्ररक्षन्तान् शोणितौघपरिप्लुतान् । निह-

तान् वल्लभान् वीक्ष्य श्रवावान् वसुधातले ॥ १२८ ॥ यत् समर्थं
पाण्डवानां तत् करिष्यामि मा शुचः । सत्यं ते प्रतिजानामि
राज्ञां राज्ञी भविष्यति ॥ १२९ ॥ पतेद्यौर्हिमवान् श्रीर्थ्यत्
पृथिवी शक्रलीभवेत् । शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णो न मे मोघं वचो
भवेत् ॥ १३० ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
साचीकृतमवैक्षत् सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ॥ १३१ ॥ आवभाषे
महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा । मा रोदीः शुभताम्राक्षि यथाह
मधुसूदनः । तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३२ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच । अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पिता-
महम् । दुर्योधनं भीमसेनः कथं हन्ता धनञ्जयः ॥ १३३ ॥
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः क्षत्रणे स्वसः । अपि वृत्रहणां
युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुप-
स्थिताः । तेषां मध्ये महावाङ्मनः केमवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्यश्वासने
वाद्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । नैतत् कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान् स्यादसुधा-
धिप । यद्यहं दारकायां स्यां राजन् सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहृतोऽपि कौरवैः । आम्बिकेयेन दुर्धर्षं
राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २ ॥ वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान्
प्रदर्शयन् । भीष्मद्रोणौ समानाथ कृपं वाल्मीकिमेव च ॥ ३ ॥
वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव । पुत्राणां तव राजेन्द्र
हन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४ ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान्
व्यतिरोपितः । वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात् प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५ ॥

अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशास्यते । सातत्यञ्च प्रसङ्गस्य वर्ण-
 येयं यथातथम् ॥ ६ ॥ स्त्रियोऽह्ना मृगया पानमेतत् कामसमु-
 त्थितम् । दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तां यैर्नरो भक्ष्यते श्रियः ॥ ७ ॥ तत्र
 सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः । विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते
 पश्यन्ति तदिदः ॥ ८ ॥ एकाहाद्व्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशश्चाह्नां वाक्पासव्यञ्च केवलम् ॥ ९ ॥ एतच्चान्यच्च
 कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयम् । द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्या-
 म्बिकासुतम् ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा यदि मया गृह्णीयादचनं मम ।
 अमामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्द्धन ॥ ११ ॥ न चेत् स मम
 राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः । पश्यच्च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां
 वलेन तम् ॥ १२ ॥ अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 समासदोऽनुवर्त्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३ ॥ असान्निध्यन्तु
 कौरव्य ममानर्त्तश्चभूत्तदा । येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूत-
 कारितम् ॥ १४ ॥ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ दुरातां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रीषं त्वा व्यसनिनं युयुधानाद्यथायथम् ॥ १५ ॥ शुलैव चाहं
 राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः । तूर्णमस्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो
 विशास्यते ॥ १६ ॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ । योऽहं
 त्वां व्यसने मर्षं पश्यामि सद्य सोदरैः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वासुदेववाक्यं
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीदृष्णि-
 नन्दन । क्व चासीदिप्रवासस्ते किञ्चाकार्षीः प्रवासतः ॥ १ ॥

कृष्ण उवाच । शाल्यस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहतुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २ ॥ महातेजा

महाबाहुयः स राजा महायशः । दमघोषात्मजो वीरः शिशु-
पालो मया हतः ॥ १ ॥ यज्ञे ते भरतयेष्ठ राजसूयेऽर्हणां
प्रति । स रोषवशमापन्नो नामय्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं
निहतं शालुस्तीव्ररोषसमन्वितः । उपायाहारकां शून्यामिहस्थे
मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
आगतः कामगं सौभमाहृत्यैवं नृशंसवत् ॥ ६ ॥ ततो वृष्णि-
प्रवीरांस्तान् बालान् हत्वा बह्वंस्तदा । पुरोद्यानानि सर्वाणि
भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णि-
कुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य
युद्धार्थिनो दपं युद्धे नाशयितास्मग्रहम् । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात
तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कसकेषि-
निस्तूदनम् । अहत्वा न निवर्त्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥
क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे
योद्धुं काञ्चमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अद्य तं पापकर्माणं
क्षुद्रं विश्वासघातिनम् । शिशुपालबधामर्षाद्भिमयिष्ये यमक्षयम्
॥ १२ ॥ मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपालितः । शिशुपालो
महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा क-
न च संग्राममूर्द्धनि । प्रनक्षत्य हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम्
॥ १४ ॥ एवमादि महाराज विलय्य दिवमास्थितः । कामगेन
स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुसुनन्दन ॥ १५ ॥ तमश्रौषमहं गत्वा यथा-
वृत्तः स दुर्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकावतको नृपः
॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुलमानसः । निश्चित्य
सनसा राजन् वधायास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तेषु विमर्द्देषु
क्षेपञ्चात्मनि कौरव । प्रवृद्धमवलेपञ्च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८ ॥
ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्त
दृष्ट आसीत् परीक्ष्यता ॥ १९ ॥ ततः प्रधाय जलजं पाञ्चजन्य

महं नृप । आह्वय शालुं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २० ॥
 तस्मिन्महर्षे मभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह । वशीभूताश्च मे सर्वे
 भूतले च निपातिताः ॥ २१ ॥ एतत् कार्यं महाबाहो येनाहं
 नागमं तदा । श्रुत्वैव द्वास्तिनपुरं व्यूतञ्चाविनयोत्थितम् । द्रुत-
 मागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
 सौमस्य वधमाचक्षु न हि त्वयामि कथ्यतः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं
 नृप । उपायाद्भरतश्रेष्ठ शालुो हारवतीं पुरीम् ॥ २ ॥ अरु-
 न्यन्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन । शालुो वैहायसञ्चापि तत्
 पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३ ॥ तत्रस्थोऽथ मञ्जीपालो योद्धयामास
 तां पुरीम् । अभिचारेण सर्वेण तत्र युद्धकवर्त्तते ॥ ४ ॥ पुरीं
 ममन्तादिहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सङ्गडा चैव
 सयन्त्रखनका तथा ॥ ५ ॥ सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाटालकगो-
 पुरा । सचक्रग्रहणौ चैव सोल्लालातावपोधिका ॥ ६ ॥ सोष्ट्रिका
 भरतश्रेष्ठ समेरीपनवानका । सतोमराङ्गुशा राजन् समतश्चीक-
 लाङ्गला ॥ ७ ॥ समुशुण्डाङ्गुलिका सायुधा सपरश्वधा । लोह-
 चर्मवती चापि सान्निः सगुडशृङ्गिका ॥ ८ ॥ आस्त्रदृष्टेन
 विधिना संयुक्ता भरतर्षभ । रथैरनेकैर्विभिर्धैर्गदशास्त्रोद्धवादिभिः
 ॥ ९ ॥ पुरुषैः कुरषादूर्ध्व समर्थैः प्रतिवारणे । अतिस्थात-
 कुलेर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १० ॥ मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः
 चा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हपैश्च सपताकिभिः ॥ ११ ॥

अधोपितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै । प्रसादं परिरक्षन्नि-
रुग्रसेनोदवादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छालो
नराधिपः । इति कृत्वा प्रमत्तास्ते सर्वे वृष्णाग्रन्थकाः स्थिताः ॥ १३ ॥
आनर्त्ताश्च तथा सर्वे नटनर्त्तकगायनाः । वह्निर्निर्वाचिताः क्षिप्रं
रक्षद्भिर्विस्तसञ्जयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रति-
षेधिताः । परिखाद्यापि कौरव्य कौलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५ ॥
उदपानाः कुरुग्रोष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोशमात्रञ्च
कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या विषयं दुर्गं प्रकृत्या च
सुरक्षितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तद्दानघ ॥ १७ ॥
सुरक्षितं सुगुप्तञ्च सर्वायुधसमन्वितम् । तत् पुरं भरतश्चेष्ट
यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः
प्रवेक्ष्यते । वृष्णाग्रन्थकपुरे राजंस्तदा सौमसमागमे ॥ १९ ॥ अनु-
रय्यासु सर्वासु चलरेषु च कौरव । वलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-
गजवाजिजम् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तञ्च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतोपधानञ्च तदा बलनासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कुप्यवेतनी
कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः
॥ २२ ॥ एवं सुविदिता राजन् हारका भूरिदक्षिणा । आङ्ग-
केन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमवधोपाख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच । तां तूपयातो राजेन्द्र शालुः सौमपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन वलेनोपविवेश ह ॥ १ ॥ सले निविष्टा सा सेना
प्रभूतसलिलाग्रये । चतुरङ्गवलोपेता शालूराजाभिपालिता ॥ २ ॥
वर्जयित्वा शयनानि देवतायतनानि च । वक्ष्यीमां धैर्यहृत्वाश्च

तन्निविष्टमभूद्वलम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पथ्यान्ः संहता
भवन् । प्रावणानि च नैवाचन् शालूस्थ शिविरे नृप ॥ ४ ॥ सर्वा-
युधसमीपेन सर्वशस्त्रविशारदम् । रथनागाश्वकलिङ्गं पदाति-
ध्वजसंकुलम् ॥ ५ ॥ तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् । विचित्र-
ध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य
हारकायां नरर्षभ । अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत्
॥ ७ ॥ तदापतन्तं संहृष्ट्य बलं शालूपतेस्तदा । निर्याय योध-
यामासः कुमारः वृष्णिनन्दनः ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभिवानं तत्
शालूराजस्य कौरव । चारुदेशाश्च शाम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः
॥ ९ ॥ ते रथैर्हृषिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः । संसन्ताः
शालूराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं शाम्बः
शालूस्थ सचिवं रणे । योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिश्चमूपतिम्
॥ ११ ॥ तस्य वाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् । सुमोच
भरतश्चेष्ट यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२ ॥ तदाणवर्षं तुमुलं विप्रेहे-
ष्ट चमूपतिः । क्षेमवृद्धिर्नहाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥
ततः शाम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम् । सुमोच माया-
विहितं भरजालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं जालं माय-
यैव विदीर्ष्य सः । शाम्बः शरश्चक्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५ ॥
ततः स विद्धः शाम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः । अपायाज्जवनैरश्वैः
शाम्बवाणप्रपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शालूस्थाय
चमूपतौ । वेगवान्नाम द्वैतेयः सुतं जेऽभ्यद्रवहली ॥ १७ ॥ अमि-
पन्नस्तु राजेन्द्र शाम्बो वृष्णिकुलोद्भवः । वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ
वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय शाम्बो वेगवतीं
गदाम् । चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥
तथा क्षमिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि । वातरुम्न इव
क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे

गदागुणे महासुवे । प्रविश्य महतीं सेनां बोधयामास मे सुतः
 ॥ २१ ॥ चारुद्वेष्टेन संसृज्यो विविन्ध्यो नाम दानवः । महारथः
 समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतमुलं युद्धं
 चारुद्वेष्टेन विविन्ध्योः । हव्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथा-
 भवत् ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विन-
 हन्तौ महारावान् सिंहाविव महाबलौ ॥ २४ ॥ रौक्मिणेयस्ततो
 वागमन् प्रकीर्णमवर्चसम् । अभिमन्त्र्य महास्त्रेण सन्दधे धनु-
 नाशनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्याय सक्रोधः समाह्वय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध्यं
 निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विक्षोभितां चमूम् । कामगेन स सौभेन शालूः
 पुनरुपागमत् ॥ २७ ॥ ततो व्याकुलितं सर्वं हारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शालून् महाबाहो सौमस्यं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्वाय
 कौरव्यं अवस्थाप्य च तद्वलम् । आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो
 वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं सङ्ग्राम बलात् सौमं सराजकम् ॥ ३० ॥ अयं
 सौमपते सेनामायसैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य
 यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वत्थं न भीः कार्या सौमराड्य नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौमो विनाशियति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति
 संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्ठितं तद्वलं वीर युधुधे च यथा-
 सुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमवधोपाख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा रौक्मिण्यो यादवान् भरतर्षभ ।
 हं प्रितैर्हं रिभिर्वृत्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १ ॥ उक्त्वैव मकरं

केतुं व्यात्ताननमिवान्तकम् । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्
 परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तूण-
 खङ्गधरः शूरो बह्वगोधाङ्गुलितवान् ॥ ३ ॥ स विद्युच्छरितच्चापं
 विहरन् वै तलात्तलम् । मोहयामास दैतेयान् सर्वान् सौभ-
 निवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं सन्दधानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं दृष्ट्वा कश्चिन्निघ्नतः शत्रवाग्रणे ॥ ५ ॥ मुखस्य वर्ष्मो न
 विकल्पतेऽस्य चेलश्च गात्राणि न चापि तस्थ । सिंहीनतं चाप्य-
 भिगर्जन्तोऽस्य शूराव लोकोऽद्भुतवीर्यमग्रम ॥ ६ ॥ जलेचरः
 काञ्चनवष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी । वित्रासयनाजति
 बाहमुखि शाल्वस्य सेनाप्रमुखि ध्वजाग्रः ॥ ७ ॥ ततस्तूष्णं विनि-
 ष्यत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं
 नृप ॥ ८ ॥ अमियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे । नामर्षयत
 संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्भव ॥ ९ ॥ स रोषमदमत्तो वै कामगा-
 दवहृच्छ च । प्रद्युम्नं बोधयामास शाल्वः परपुरज्जयः ॥ १० ॥
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः । समेता दृष्टशुर्लोका
 वृत्तिवासवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरि-
 ष्कृतः । सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ॥ १२ ॥ स
 तं रथवरं श्रीमान् समावृच्छ किल प्रभो । सुमोच वाणान् कौरव्य
 प्रद्युम्नाय महाबल ॥ १३ ॥ ततो वाणमयं वर्षं व्यहृजत्तरसा
 रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं सम्मोहयन्निव ॥ १४ ॥ स तै-
 रभिहतः सङ्क्षेप नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्लान्निशङ्काशान्
 सुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापततो वाणौघान् सञ्चिच्छेद
 महाबलः । ततस्त्रान्यान् शरान् दीप्लान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥
 स शाल्ववाणैः राजेन्द्र बिद्धो रुक्मिणिनन्दनः । सुमोच वाणं
 लरितो ममभेदिनमाहवे ॥ १७ ॥ तस्य वर्मविभिक्षाशु स वाणो
 मवसृतेरितः । विव्याध हृदयं पत्नी स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते बीरे शालूराजे विचेतसि । संप्राद्ववन् दानवेन्द्रा
 दारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १८ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शालूस्थ
 पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २० ॥
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । सुमोच वाणान्
 सहसा प्रयुज्जाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः
 प्रयुज्जः समरे स्थितः । जगदिशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा
 ॥ २२ ॥ तं स विद्धा महाराज शालू कृष्णिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं
 समापन्ने तनये मम भारत । सुमोच वाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्
 दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वाणैर्वह्निमिस्तेन मोहितः ।
 निशेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रयुज्जोऽभूद्रणजिह्वे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शालूवाणार्हिते तस्मिन् प्रयुज्जे बलि-
 नाम्वरे । वृणायो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १ ॥
 हाहाकृतमभूत् सर्वं वृणाग्रस्यकबलं ततः । प्रयुज्जे मोहिते राजन्
 परे च मुदिता भृशम् ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथि-
 र्ज्वनैर्हयैः । रणादपाहरत्तूष्णं शिञ्जितो दासकिस्तदा ॥ ३ ॥
 नातिदूरापयाति तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीत्वा यन्तारं
 लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ सौते किन्ते व्यवसितं कस्माद्यासि
 पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५ ॥ कश्चित्
 सौते न ते मोहः शालू दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रणं दृष्ट्वा
 ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । जानार्हिते न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।

अतिभारन्तु ते मन्ये शालुं केशवनन्दन ॥ ७ ॥ सोऽपयामि शनै-
र्वीर वलवानेष पापकृत् । मोचितश्चरणे शूरो रक्ष्यः सारथिना
रथी ॥ ८ ॥ आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कुलापयाम्यहम् ॥ ९ ॥ एकश्चासि
महाबाहो बहवश्चापि दानवाः । न समं रौक्मिणेयाहं रणे
मक्षापयामि वै ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच । एवं ब्रुवति सूते तु दत्ता मकरकेतुमान् ।
उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥

प्रद्युम्न उवाच । दारुक्रात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथञ्चन ।
व्यपयानं रणात् सौते जीवतो मम कर्हि चित् ॥ १२ ॥ न स
वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम् । यो वा निपतितं
हन्ति तवास्मौति च वादिनम् ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियश्च यो हन्ति
बालं वृद्धं तथैव च । विरथं विप्रकीर्णश्च भग्नशस्त्रायुधं तथा
॥ १४ ॥ त्वञ्च सूतकूले जातो विनीतः सूतकर्मणि । धर्मज्ञ-
श्चासि वृष्णीनामाहवेव्यपि दारुके ॥ १५ ॥ स ज्ञानंश्चरितं
कृतस्त्वं वृष्णीनां पृतनामुखे । अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः
कथञ्चन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्या-
ग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः । किं वक्ष्यति महाबाहुर्बल-
देवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शिनेर्नृपा नरसिंहो महा-
घनुः । अपयातं रणात् सूत शाम्बश्च समितिच्छयः ॥ १९ ॥
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ । अक्रूरश्च महाबाहुः किं
मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं सञ्भावितं शान्तं नित्यं पुरुष-
मानिमम् । स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ॥ २१ ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्रक्ता महाहवम् । धिमेनमिति वक्ष्यन्ति
न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२ ॥ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम

वा महिषस्य वा । मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपचाः पुनः
॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः । यच्च
भारतसिंहस्य न हि शक्योऽयं मर्षितुम् ॥ २४ ॥ कृतवर्मा मया
वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः । शालुं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति
सूतज ॥ २५ ॥ स च सम्भावयन्नां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६ ॥ उपयान्तं
दुराघर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि
महाभुजम् ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्येऽन्धकवृणायः ।
मया स्रज्वन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा
रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः । त्वयापनीतो विवशो न
जीवेयं कथञ्चन ॥ २९ ॥ सन्निवृत्तं रथेनाशु पुनर्द्धारुकनन्देन ।
न चैतदेवं कर्त्तव्यमप्यापत्सु कथञ्चन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं
सौते ब्रह्म मन्ये कथञ्चन । अपयातो रणाङ्गीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः
शरैः ॥ ३१ ॥ कदाच सूतपुत्र त्वं जानीषि मां भयार्हितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवत्वा
त्यक्तुं सङ्ग्रामं दारुकात्मज । नयि युद्धार्थिनि भयं स त्वं याहि
यतो रणम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमदधोपाख्याने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् ।
प्रयत्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लाघ्यमञ्जसा ॥ १ ॥ न मे मयं
दौक्षिण्येय सङ्ग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धश्चास्मि वृष्णीनां
नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्ततां
श्रुतः । सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वच्चापि भयपोहितः ॥ ३ ॥ त्वं हि

शालू प्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् । कञ्जलाभिहतो वीर ततो-
ऽहमपवातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सात्वतमुख्याय लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिचां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकेणाहमुत्-
पन्नो यथावच्चैव शिञ्चितः । वीतभीः प्रविशाम्येतां शालून्
प्रथितां चमूम् ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्गरे ।
रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ मण्डलानि
विचित्राणि यमकानौतराणि च । सव्यानि च विचित्राणि
दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोदिनाहता राजनृश्मिभिश्च
समुद्यताः । उत्पतन्त इवाक्राश व्यचरंस्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुक्रिम् । दृष्टमाना इव तदा
नासृग्मंश्चरणैर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्या चमूं तस्य शालून्
भरतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥
अनृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् । यन्तारमस्य सहसा
त्रिभिर्वाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य क्षेतस्तत्र वाणवेग-
मचिन्तयन् । शूय एव महाबाहो प्रवयावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो
वाणान् बद्धविधान् पुनरेव स सौभराट् । सुमोच तनये वीर
मम रुक्लिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तान् प्राप्तान् शितैर्वाणैश्चिच्छेद पर-
वीरहा । रौक्लिणेशः क्षितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
क्षिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् बाणान् प्रद्युम्नं स सौभराट् । आसुरीं
दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रयुज्यमान-
माज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा क्लिप्ता सुमो-
चान्यान् पतत्रिणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधृर्धिरा-
शनाः । शिरस्युरसि वक्त्रे च स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥
तस्मिन्निपतिते क्षुब्धे शालू वाणप्रपोडिते । रौक्लिणेशोऽपरं
वीणां सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्चितं सर्वदर्शार्हं पूजै-

राशौविषामिज्वलनप्रकाशम् । दृष्ट्वा शरं व्याप्तमिनीयमानं वभूव
 हाहाकृतमन्तरीक्षम् ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह-
 क्षनेश्वराः । नारदं प्रेषयामासु श्वसनञ्च मनोजयम् ॥ २१ ॥
 तो रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकशम् । नैष बध्यस्त्वया
 वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्वाणमवधोऽयं
 खया रणे । एतस्य ह शरस्याजो नावधोऽस्ति पुमान् क्वचित्
 ॥ २३ ॥ मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः । शृणुः सह-
 स्मितो घात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसं हृष्टः
 प्रयुज्जः शरमुत्तमम् । सञ्जहार धनुःश्रेष्ठात्तूष्णे चैव न्यवेशयत्
 ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मताः । व्यापाद्यात्
 सबलस्तूष्णं प्रयुज्जशरपीडितः ॥ २६ ॥ स हारकां परिच्यज्य
 क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवनाचक्रान्ते
 तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभदधोपाख्याभि-
 जनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । आनन्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं हारका-
 चाहं महाराज हतलिषम् । निःस्त्राध्यायवषट्कारा निर्भूषण-
 वरस्त्रियम् ॥ २ ॥ अनभिज्ञेयरूपाणि हारेकोपवनानि च । दृष्ट्वा
 शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीक-
 मिदं वृष्णिकुलं भयम् । किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि
 तत्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् । रोधं
 मोक्षञ्च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
 शुला सर्वमप्रेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तद्देवाकारं नदिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्चेष्ट समाश्वास्य पुरे जनम् । राजानमाङ्ग-
 कञ्चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षय-
 न्ब्रुवं तदा । अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८ ॥
 आलराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत । नाहत्वा तं निव-
 र्तिष्ये पुरीं हारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सशालूँ सौभनगरं हत्वा
 द्रष्टास्मि वः पुनः । त्रिःसमा हन्यतामेषा दुन्दुभीं शत्रुभीषणा
 ॥ १० ॥ ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ । सर्वे माम-
 ब्रुवन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शत्रवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरै-
 राशीर्मिरमिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा
 भवम् ॥ १२ ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेननादयन् दिशः । प्रधाय
 शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र वलेन
 सहता वृतः । कृपेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाश्रिना ॥ १४ ॥
 समतीत्य वह्मन् देशान् गिरींश्च बह्मपादपान् । सरांसि सरित-
 थैव मार्त्तिकावतमासहम् ॥ १५ ॥ तत्रात्रौषं नरव्याघ्र शालूँ
 सागरमन्तिकात् । प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽस्मियाम्
 ॥ १६ ॥ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य मञ्जोर्मिणः । समुद्र-
 नाभ्यां शालोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रून् ॥ १७ ॥ स समालोक्य
 दूरान्नां क्षयन्निव युधिष्ठिर । आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धयैव
 मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बह्ममर्ममर्भेदिभिः । पुरं
 नासाद्यत भरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पाप-
 प्रकृतिर्देतेयापसदो नृप । मध्यवर्षत दुर्द्वेषः शरचाराः सहस्रशः
 ॥ २० ॥ सैनिकान्मम सूतश्च हयांश्च समवाकिरत् । अचिन्त-
 यन्तस्तु शरान् वयं युध्याम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि
 शराणां नतपर्वणाम् । चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शालपदा-
 नुगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथञ्चैव तदा दारुकमेव च । ह्यादया-
 नासरसुरास्तैर्वाक्षैर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर-

न यन्ता मम दातुकः । अदृश्यन्त ग्रैष्णान्नास्तथाहं सैनिकाय
मे ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून् । आम-
न्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
विषयस्त्वासीत्सम सैन्यस्य भारत । खि विपत्तं हि तत् सौमं
क्रोधमात्र इवामवत् ॥ २६ ॥ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव
स्थिताः । हर्षयामासुस्त्वैमां सिंहनादतलस्त्रनैः ॥ २७ ॥ मत्-
कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा । अङ्गेषु रुचिरापाङ्गा
विविधः शलभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः सौममध्ये
व्यवर्धत । वध्यतां विविखैस्तीक्ष्णैः पतताञ्च महार्थवे ॥ २९ ॥
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कवन्धाकृतिदर्शनाः । नदन्तो भैरवान्नादा-
न्तिपतन्ति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्रांशो-
निवासिभिः । ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ॥ ३१ ॥
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणैनाहमपूरयम् । तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र
शालुः सौमपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायायुद्धेन महता योधयामास
मां युधि । ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३ ॥
अयंसः शक्तिकुलिशपाशष्टिकनपाः शराः । पट्टिशास्त्रमुषुण्डाश्च
प्रापतन्त्वनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यना-
शयम् । तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गे रवोधयत् ॥ ३५ ॥
ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चामवत् । दुर्द्धिनं सुदिनञ्चैव
शीतमुष्णञ्च भारत ॥ ३६ ॥ अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत ।
एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय
तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् । यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं
सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
शतचन्द्रञ्च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाञ्जायत
तदा दिवारात्रं तथा दिशः । ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं
समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौन्तेय धूतं तूलामवानिलैः ।

तथा तद्भवद्वयं तुल्यं लोमहर्षणम् । लज्जालोकस्तु राजेन्द्र
पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४१ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधीपाख्यानै
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वायुर्देव उवाच । एवं च पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपु ।
युध्यमानो मया खड्गेऽवियदभ्यागमत् पुनः ॥ १ ॥ ततः शतघ्नीश्च
महागदाय दौष्ठांश्च शूलान्मुषलानसींश्च । चिक्षेप रोषान्मयि
मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षो ॥ २ ॥ तानाशुनै-
रापततोऽहमाशु निवार्येहन्तुं खड्गमान् ख एव । द्विषा त्रिषा-
चाच्छिदमाशु सुक्तस्ततोऽन्तरौचि निनदो बभूव ॥ ३ ॥ ततः
शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् । दारुकं वाजिनस्यैव रथञ्च
चमवाकिरत् ॥ ४ ॥ ततो मामब्रवीद्द्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्थानव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ अवस्थातुं न
शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसौदति । इति तस्य निश्चम्याहं सारथेः
करणं वचः ॥ ६ ॥ अवेक्षमाणा यन्तारमपश्य शरपीडितम् । न
तत्स्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजहये ॥ ७ ॥ अन्तरं पाण्डव-
श्चेष्ट पश्चाम्यनिचितं शरैः । स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्मयत्यसृग्गु-
ल्लुण्णम् ॥ ८ ॥ अतिदृष्टे ययानेघे गिरिगैरिकघातुमान् । अभीषु-
क्षस्तं तं दृष्ट्वा सौदन्तं सारथिं रणे ॥ ९ ॥ अस्तम्ययं महाबाहो
शाल्वबाणप्रपीडितम् । अथ मां पुरुषः कश्चिद्दारुकानिलयोऽब्र-
वीत् ॥ १० ॥ खरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत । आङ्ग-
कस्य वचो वीर तस्यैव परिवारकः ॥ ११ ॥ विप्रश्चः सखकण्ठेन
तन्निबोध युधिष्ठिर । दारुकाधिपतिर्वीर आह त्वामाङ्गशो वचः
॥ १२ ॥ कौशवैहि विजानौष्य वत्सां पितृसखोऽब्रवीत् । उप-

धायाय शाल्वेन हारकां वृश्चिजन्दन ॥ १३ ॥ विषक्ते त्वयि
 दुर्धर्षः हतः शूरसुतो बलात् । तद्वत् सासुयुद्धेन निवर्त्तस्व
 जनार्दन ॥ १४ ॥ हारकामेव रक्षस्व स्वार्थमेतन्न हतव । इत्यर्हं
 तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ॥ १५ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि
 कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रद्युम्नञ्च महारथम्
 ॥ १६ ॥ जगर्हं मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् । अहं हि
 हारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तेषु रक्षां समाधाय
 प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाबाहुः कश्चिज्जीवति शत्रुघ्ना
 ॥ १८ ॥ सात्यकीरौक्मिणेयश्च चारुदेष्वाश्च वीर्यवान् । आम्ब-
 प्रभृतयश्चैवेत्यहमाहं सुदुर्मनाः ॥ १९ ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र
 जीवत्सु न कथञ्चन । शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम्
 ॥ २० ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तां व्यक्तञ्चैते पराश्रवः । बलदेव-
 मुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ सोऽहं सर्वविनाशं
 तं चिन्तयानो सुहृर्मुहुः । सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयो-
 धयम् ॥ २२ ॥ ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा । सौभात्
 शूरसुतं वीर ततो मां मोह आविश्यत् ॥ २३ ॥ तस्य रूपं प्रप-
 ततः पितुर्मम नराधिप । ययातिः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव मही-
 तलम् ॥ २४ ॥ विभीर्षमलिनोष्णीषः प्रकीर्णास्त्ररमूर्ध्वजः ।
 प्रपतन् दृश्यते ह आ क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २५ ॥ ततः शङ्कं
 धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नश्च कौन्तेय रथो
 पस्थ उपविश्यम् ॥ २६ ॥ ततो जहाङ्गतं सर्वं सैन्यं मे गत-
 चेतनम् । मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २७ ॥
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि । रूपं पितुर्मि विबभौ
 शकुनेः पततो यथा ॥ २८ ॥ संपतन्तं महाबाहो शूलपट्टि-
 पाणयः । अभिघ्नन्तो भृशं वीर मन चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २९ ॥
 ततो मुहूर्त्तात् प्रतिलभ्य संज्ञामहं तदा वीर महाविमर्हं । न

तत्र सौमं न रिपुञ्च शालूँ पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ३० ॥
 ततो सनातौन्मसि माययमिति निश्चितम् । प्रबुद्धोऽस्मि ततो
 भूयः शतशोऽवाकिरन् धरान् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १ ॥ शरांश्चाग्नी-
 विषाकारानूर्ध्वं गांस्तिग्मतेजसः । प्रैषयं शालूराजाय शार्ङ्गं सुक्तान्
 सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत तदा सौमं कुरुकुलोद्वह । अन्त-
 र्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानव-
 सङ्घास्ते विकृताननभूर्जजाः । उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि
 भारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणोमहाराणे ।
 अयोजयं तदधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ हतास्ते दानवाः
 सर्वे ये स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यसङ्घाग्नैर्ज्वलितै शब्द-
 साधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्दो-
 ऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एतं दशदिशः सर्वा-
 स्तिर्यगूर्ध्वं च भारत । नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया
 ॥ ८ ॥ ततः प्रागुज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत । सौमं काम-
 गमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकरणो
 दानवो दारुणाकृतिः । श्रीलावर्षेण मञ्जता सहसा मां समा-
 वृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण बध्यमानः पुनः पुनः । वल्लीक
 इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः
 सहयः सहसारथिः । अप्रत्यातिमियां राजन् सर्वतः पर्वतै-
 र्वितः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा । ते

भयात्तां दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्रुधुः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-
मभूत् सर्वं किल विशास्यते । द्यौश्च भूमिश्च खल्वैवाऽश्चमाने
तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषस्यममजो मम राजन् सुहृज्जनाः ।
रुसदुश्शक्रशुचैव दुःखशोकममन्विताः ॥ १५ ॥ विषताञ्च प्रहर्षो
ऽभूदार्तिश्चादिषतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चादश्रौष-
मच्युत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनम् । वज्र-
सुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समघातयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-
भारात्तां मन्दप्राणविचेष्टिताः । हया मम महाराज वेपमाना
इवामवन् ॥ १८ ॥ मेघजालमिवाकाशे विद्यार्थाभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाह्वारयन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-
भारात्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान् । हयान् सन्दृश्य मां स्तुतः
प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्पश्य वार्ष्णेय शालुं
सौभपतिं स्थितम् । अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१ ॥
मार्द्दवं सखिताञ्चैव शालूदय व्यपाह्वर । जहि शालुं महाबाहो
मैनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वे पराक्रमैर्वीर बध्यः शत्रुरमित-
हन् । न शत्रुरवमन्तश्चो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २३ ॥ योऽपि
स्यात् पौठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुष-
शार्दूल सर्वरत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि दृष्टिक्कुलश्रेष्ठ मा त्वां
कालोऽत्यगात् पुनः । नैष मार्द्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा
तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योषितो वीर हारका चावमर्हिता । एव-
मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति
श्रुत्वा युद्धे मतिमधारयम् । वधाय शालुराजस्य सौभस्य च
निपातने ॥ २७ ॥ दासकञ्चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ।
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं
दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् । योजयं स्तत्र धनुषा दानवान्तकरं
वणे ॥ २९ ॥ यक्षाणां राक्षसानाञ्च दानवानाञ्च संयुगे । राज्ञाञ्च

प्रतिलोभानां भस्मान्तजरणं महत् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तममलं चक्रं
 कालान्तकथमोपमम् । अनुमन्त्रग्राहमतुलं द्विषतां विनिवर्द्धयाम्
 ॥ ३१ ॥ जहि सौमं स्ववीर्येण ये चाप रिपवो मम । इत्युक्त्वा
 भुजवीर्येण तस्मै प्राणिहवं कृषा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्यासी-
 दाकाशे पततस्तदा । द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते प्रपतिष्यतः
 ॥ ३३ ॥ तत् सभासाय मगरं सौमं व्यपगतस्त्रिषम् । मध्येन
 पाटवामास क्रकचो दारिवोच्छ्रितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः
 सौमं सुदर्शनवलादृतम् । महेश्वरयरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा
 ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौमे चक्रमागात् करं मम । पुनश्चादाय
 वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमावि-
 ध्यन्तं महाक्षवे । द्विधायकार सहसा प्रजस्रवाल् च तेजसा ॥ ३७ ॥
 तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः स्रस्तचेतसः । हाहाभूता दिशो
 जम्भुरहिता सम आयक्रीः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं
 सौमसमीपतः । शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३९ ॥
 तस्मैरुग्रिखराकारं विध्वस्ताष्टाकगोपुरम् । दृष्टमानमभिप्रेक्ष्य
 स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ एवं निहत्य समरे सौमं शाल्वं
 निपात्य च । आनर्त्तान पुनरागम्य सुहृदं प्रीक्षिमावहम् ॥ ४१ ॥
 तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाह्वयम् । नागसं परवीरज्ञ
 न हि जीवेत् सुयोधनः ॥ ४२ ॥ अव्यागतेऽद्य वा वीर द्यूतं न
 भविता यथा । अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नचितुरिवोदकम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुनर्घो-
 त्तमः । आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्धुसूरनः ॥ ४४ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् । राज्ञा सुहृन्व्यापा-
 द्धातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिवृत्तश्चाज्युतेन यमा-
 न्याद्याभिवादितः । सम्मानितश्च धीम्येन द्रौपद्या चाक्षिता-
 ऽश्रुभिः ॥ ४६ ॥ सुपद्मानभिमन्युश्च रथमारोप्य काञ्चनम् ।

आसुरो ह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७ ॥ शैव्यसुग्रीव-
युक्तेन रथेनादित्यवच्चैसा । हारकां प्रययौ कृष्णः समाश्रयास्य
युधिष्ठिरम् ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाते दार्भाह्णं दृष्टवृन्तोऽपि पार्श्वतः ।
द्रोपदियानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९ ॥ दृष्टकेतुः स्वसा-
रथ्य समादायाय चेदिराट् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रम्यां शक्ति-
मतीं पुरीम् ॥ ५० ॥ कैकेवाश्राप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौ-
जसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्वान् प्रययुस्तोऽपि भारत ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणाश्च विप्रश्चैव तथा विषयवासिनः । विसृज्यमानाः सुभृशं
न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ५२ ॥ समवायः स राजेन्द्र समहा-
ङ्गुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले
रथान् योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् दार्भाह्णाधिपतौ प्रयाते युधि-
ष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथा-
न्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥ आस्थाय वीराः सहिता
धनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि
शास्त्रप्रदाय शिचाक्षरमन्त्रविद्वजः ॥ २ ॥ प्रेष्याः पुरो विंशति-
रात्तशस्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दौप्तान् । भौर्वींश्च यन्त्राणि
च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यभौयुः ॥ ३ ॥ ततश्च वासांसि
च राजपुत्रा धात्राश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनस्वरितः
प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च

सर्वे कुरुजाह्नवानाम् ॥ ५ ॥ स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सहैव
 तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः । तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं
 कुरुजाह्नवानाम् ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु स तेषु भावञ्चक्रे कुक्षणा-
 मृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्त्तं तदा वभूवुः
 पितरौव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं
 परिवार्य तस्थुः । हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवाणा ह्रीताश्च सर्वे-
 ऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुक्षणामधिप प्रजानां पितेव
 पुत्रानपह्नाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा
 प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिक् धार्तराष्ट्रं सन्तुष्टं बुद्धिं
 धिक् सौवर्त्तं पापमतिञ्च कर्षम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा-
 ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैवम् ॥ १० ॥ स्वयं निवेष्ट्याप्रतिमं महात्मा
 पुरं महादेवपुरप्रकाशम् । अतक्रतुप्रस्थमसेयकर्मा हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो
 देवसभाप्रकाशाम् । तां देवगुप्तामिव देवभायां हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुस्तपोजां योऽतस-
 रुचैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमियं निरुत्थ वनेषु राजा
 हिषतां यथांसि ॥ १३ ॥ हिजातिमुत्थाः सहिताः पृथक् च
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थ-
 सिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः
 सर्ववर्ष्णाश्च राजन् । सुदाभ्यनन्दन सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं
 धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य पार्थञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं
 याज्ञसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता
 यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तनस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसङ्गरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा आतृन् सर्वान् युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशैमाः
समाक्षाभिर्वस्तव्यं निर्जने वने । समीचध्वं महारण्ये दिशं वज्र-
वृगदिजम् ॥ २ ॥ वज्रपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम् ।
यत्रैमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते प्रत्यु-
वाच धर्मराजं धनञ्जयः । गुह्यवन्मानवगुरुं मानयित्वा मन-
स्विनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषि लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५ ॥ त्वया क्षुपा-
सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च
महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी ।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७ ॥ अनुभावांश्च
जानासि ब्राह्मणानां न संशयः । प्रभावांश्चैव वेत्य त्वं सर्वप्राप्तेव
पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९ ॥ इदं हैतवनं
नाम सरः पुण्यजलोचितम् । वज्रपुष्पफलं रम्यं नानादिजन्त्रिषि-
वितम् ॥ १० ॥ यत्रैमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये । यदि
तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्नन्यते भवान् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममाप्येतस्मत् पार्थ त्वया यत् समुदा-
हृतम् । गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्म-
चारिणः । ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्द्धं पुण्यं हैतवनं सरः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणाः सामिहोत्राश्च तथैव च निरन्तरयः । स्वाध्यायिनो भिक्ष-
वश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४ ॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवृ-
त्त्युधिष्ठिरम् । ततः सिद्धा महात्मानः शतशः संश्रितव्रताः ॥ १५ ॥
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र वज्रभिर्ब्राह्मणैः सह । पुण्यं हैतवनं रम्यं

विविशुर्मरर्षभाः ॥ १६ ॥ तमालतालाम्बमधूकनीपकदम्बसर्ज्जा-
 जुनकसिंकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपति-
 र्दृश्यं ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणां शिखतेषु तस्युर्मनोरमां वाचमुदी-
 रयन्तः । मयूरदात्यूहचकोरसङ्घास्तस्मिन् वने वर्हिषकोकि-
 लाश्च ॥ १८ ॥ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदीकटानामचल-
 प्रभाणाम् । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन् वने राष्ट्र-
 पतिर्दृश्यं ॥ १९ ॥ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीर-
 जटाधराणाम् । तस्मिन् वने धर्मभृतां निवासे दृश्यं सिद्धशि-
 गणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादेवसृष्ट राजा सम्राटकः
 सजनः काननन्तत् । विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र
 द्रवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिप्रेतुर्द्विदृशवशारण-
 सिद्धसङ्घाः । वनौकसस्यापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य
 तस्यु ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राज-
 वहेववच्च । विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्रैः कृताञ्जलिधर्मभृतां
 वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्त्रिभिर्धर्म-
 परैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश
 राजा ॥ २४ ॥ भौमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा
 नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्युर्मरतप्रवर्हाः
 ॥ २५ ॥ लतावतानावततः स पाण्डुवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
 वभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि हैतवनप्रवेशे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखो-
 क्षिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् । विजङ्गुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सुर-

सुतोऽशालवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वान्
तस्मिन् वने मूलफलैरुदग्रैः । हिजातिमुखादृषभः कुरूणां सन्त-
पयामास महाबुभावः ॥ २ ॥ दृष्टीं च पितृगणिं तथा क्रियाश्च
महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार
घीम्यः पितृवन्तृपाणाम् ॥ ३ ॥ अपेत्य राट्प्राहसतान्तु तेषामृषिः
पुराणोऽतिथिराजगाम । तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः
श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहृताश्वनप्रभं महा-
भनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरऋषिमानवाञ्छितं
महासुनिं क्षत्रुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५ ॥ स सर्वविद्दोषदौ वीक्ष्य
कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च । संस्तुत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्त्रिमध्येऽस्यतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो विमना इवा-
ब्रवीत् सर्वं क्रिया सन्ति तपस्त्रिनोऽमी । भवानिदं किं क्षयतीव
दृष्टस्तपस्त्रिणां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । न तात दृष्ट्यामि न च क्षयामि प्रहर्षजो
मां भजते न दर्पः । तवापदं लब्ध समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश-
रथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं
पितुरेव शासनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा
ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य
नेता नमुचेष्ट हन्ता । पितुर्निदेशादनवः स्वधर्मं वासं वने दाश-
रथिश्चकार ॥ १० ॥ स चापि शक्रस्य समप्रभावी महाबुभावः
समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरदनेषु नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ ११ ॥ दृपाश्च नाभागभगीरथादयो महौमिमां साग-
रान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्ने शे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १२ ॥ अलर्कमाहुर्नरवर्यं सन्तं सत्यव्रतं काशि-
कक्षपराजम् । विहार राज्यानि वस्तूनि चैव नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणैस्तं पूजयन्तो

नरवर्यं सन्तः । सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति
चरेद्धर्मम् ॥ १४ ॥ महाबलान् पर्वतकूटमात्रान् विष्ठाणिनः
पश्य गजाननरेन्द्र । स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातुर्नेशे बलस्येति
चरेद्धर्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथा-
वद्विहितं विधात्रा । स्वयोनितः कर्म सदा चरन्ति नेशे बलस्येति
चरेद्धर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथाहं वृत्त्या क्रिया तथा सर्व-
भूतान्यतीत्य । यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसीर्भास्कर-
स्येव पार्थ ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञञ्च महानुभाव कृच्छं वने वास-
मिमं निरुध्य । ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव
कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये
सहितं सुहृद्भिः । आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थास्ततः प्रतस्थे
दिग्मुत्तरां सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि दैतवनप्रवेशे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसत्सु वै दैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ ईर्यमाणेन सततं
ब्रह्मघोषेण सर्वशः । ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्दैतवनं सरः ॥ २ ॥
यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसीदुच्चार्यमाणानां
निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥ ज्याघोपश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च
धीमताम् । संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥
अथाब्रवीदको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । सन्त्रां कौन्तेय-
मासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य दैतवने पार्थ ब्राह्म-
णानां तपस्विनाम् । होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रवृत्तितपावकाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पूण्यऽस्मिन्स्वया गुप्ता वृतव्रताः । भृगवोऽङ्गिरसश्चैव
वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगच्छाश्च महाभागा आत्रेया-
श्चोत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः अष्टाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥ ८ ॥
इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । आढभिः सह कौन्तेय
यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्म चत्रेण संसृष्टं चतस्र ब्रह्मणा
सह । उदीर्क्षं दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥ ना-
ब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषिदिच्छन्निर्मं लोकममुच्च जेतुम् । विनीत-
धर्मार्थमपेतमोक्षं लब्ध्वा द्विजे नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११ ॥
चरन्तः श्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् । नाध्यगच्छन्तल्लोके
तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमासीदसुरस्य कामैर्वीरो-
चने श्रीरपि चाक्षयासीत् । लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्ते-
ष्वाचरन् दुष्टमयो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं समूति-
र्वर्षं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेभिर्नमते तु तस्मै यं
ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुक्षरस्येव सङ्ग्रामे परि-
गृह्णाद्भुशग्रहम् । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य चतस्य क्षीयते बलम् ॥ १५ ॥
ब्राह्मणानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् । तौ यदा चरतः
सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहानग्निः
मृच्छं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं
रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणश्चरेत् । अल-
व्यस्य च लाभाय लव्यस्य परित्वद्वयै ॥ १८ ॥ अलव्यलाभाय च
लव्यवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विप-
श्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्ति-
स्तव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वक्रं दाल्भ्यमपू-
जयत् । युधिष्ठिरे स्तयमाने भूयः समनसोऽभवन् ॥ २१ ॥
हैपायनो नारदश्च जामदग्नयः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नो भालकिश्च

कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२ ॥ कर्णश्चास्य मुञ्च्य लवणाश्वस्य
काश्यपः । हारीतः स्थूलकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३ ॥
कृतवाक् च सुवाक् चैव बृहदश्वो विभावसुः । ऊर्ध्वरेता वषा-
मितः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च वज्रवो ब्राह्मणाः
संश्रितव्रताः । अजातशत्रुमानस्युः पुरन्दरमिवर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह-
कृष्णया । उपविष्टाः कथासङ्गदुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया
च दर्शनोया च पण्डिता च पतिव्रता । अथ कृष्णा धर्मराज-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच । न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृपस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन्
मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् । वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्व-
त्तप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं ज्येष्ठं कृष्णाण्यश्रवयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुः-
स्वाहं दुरात्मा समुहहृणः । ईदृशं दुःखयानीय मोदते पाप-
पूरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेव पापानामस्तं न पतितं तदा । त्वयि
भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य
शकुनेश्च दुरात्मनः । दुभ्रातृस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य
च ॥ ८ ॥ इतरेषान्तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम । दुःखिनाभि-
परीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च श्रयनं दृष्ट्वा यच्चा-
सीत्ते पुरातनम् । शोचामि त्वां महाराज दुःखानहं सुखो-
चितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च सभामध्ये आसन्नं रत्नभूषितम् ।

दृष्ट्वा कुशवृषीक्षे मां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११ ॥ यदपश्यं
सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् । तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का
शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या त्वाहं चन्दनादिगन्धपञ्चसूय-
वर्चसम् । सा त्वां पङ्कमलादिगन्धं दृष्ट्वा मुञ्चामि भारत ॥ १३ ॥
या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा । दृष्टवत्यस्मि
राजेन्द्र सा त्वां पञ्चामि चौरिणम् ॥ १४ ॥ यच्च तद्गुणपात्री-
भिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः । स्मरते ते गृहादनं संस्कृतं सर्व-
कामिकम् ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत् प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि
सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे । सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूज
यथा हिजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृद-
यस्य मे । यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो गृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥
अभोजयन्त मिष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः । सर्वांस्तानयं पश्यामि
वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति
जे मनः । भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥
ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते । भीमसेनं हि
कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् ॥ २१ ॥ सुखाहं दुःखितं दृष्ट्वा
कक्षां न्यूनं वर्द्धते । सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा
॥ २२ ॥ तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कक्षां न्यूनं वर्द्धते । अयं कुस्त्र-
त्रासे सर्वान् हन्तुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥ त्वत्प्रतिष्ठां प्रतीचंस्तु
सहतेऽयं वृकोदरः । योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना
॥ २४ ॥ शरावमर्हं शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः । यस्य अस्त्र-
प्रतापेन प्रणताः सर्वपाश्र्विवाः ॥ २५ ॥ यज्ञे तव महाराज
ब्राह्मणानुपतस्थिरे । [तमिमं पुष्टपव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कक्षाद्राजन्नं कुप्यसि । दृष्ट्वा वनगतं पार्थ-
मदुःखाहं सुखोन्नतम् ॥ २७ ॥ न च ते वर्द्धते मन्युस्तेन मुञ्चामि

भारत । यो देवांश्च मनुष्यांश्च संपांश्चैकरथोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं
 ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते । यो यानैरद्भुताकारैर्हंसै-
 र्नागीश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः पर-
 न्तपः । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते
 वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते । श्यामं वृहन्तं तरुणं चर्मिणा-
 मुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते ।
 दर्शनीयञ्च शूरञ्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ सहदेवं वने
 दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव । नकुलं सहदेवञ्च दृष्ट्वा ते दुःखिता-
 व्रुमौ ॥ ३३ ॥ अदुःखाहर्षौ मनुष्येन्द्र कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते । द्रुपदस्य
 कुले जातां स्त्रियां पाण्डोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥ घृष्टद्युम्नस्य भगिनीं
 वीरपत्नीमनुब्रताम् । मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव
 ॥ ३५ ॥ नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्मरतसत्तम । यत्ते भ्रातृंश्च
 माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति
 लोके निर्वचनं क्षृतम् । तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत-
 त्वत् ॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते । सर्व-
 भूतानि तं पाथं सदा परिभतन्त्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा
 कार्या भवतून् प्रति कथञ्चन । तेजसैव हि ते शक्या निहतुं
 नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेऽहं च नश्यति ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरिताप-
 वाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

द्रौपद्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । प्रह्ला-
 दस्य च संवादं वल्लोर्वीरोचनस्य च ॥ १ ॥ असुरेन्द्रं महाप्राञ्चं धर्माणा-
 भागतागमम् । बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिस्त्वाच । क्षमा स्विच्छेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ अयो यद्व
शमंश्च ब्रूहि मे तदसंशयम् । कारिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनु-
शासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः । सर्व-
निश्चयवित् प्राप्तः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रज्ञाद उवाच । न अयः सततं तेजो न नित्यं अयेयसी
क्षमा । इति तात विजानीहि हयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं
क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति । भृत्याः परिभवन्त्येन-
मुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदा-
चन । तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अव-
ज्ञाय हि तं भृत्या मजन्ते बहूदोषताम् । आदातुश्चास्य वित्तानि
प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यास-
नानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः । प्रदिष्टानि च देयानि न
दद्युर्मर्तश्चासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भद्रं पूजाभिः पूजयन्ति कथ-
ञ्चन । अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि । प्रेक्षाः पुत्राश्च भृत्याश्च
तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय
क्षमावतः । दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा
च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् । दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति
दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः
क्षमावताम् । अथ तैरोचने दोषानिमान् विद्म्यः क्षमावताम् ॥ १६ ॥
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः । क्रुद्धो दण्डान्
प्रणयति विविधान् खेन तेजसा ॥ १७ ॥ मित्रैः सह विरोधञ्च
प्राप्नुते तेजसा वृतः । आप्नोति देयताञ्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा
॥ १८ ॥ सोऽवमानादर्थं हानिमुपालम्भमनादरम् । सन्तापहेष-

मोक्षांश्च शत्रूँश्च लभते नरः ॥ १८ ॥ क्रोधाद्वृणान् मनुष्येषु विवि-
 धान् परुषोददन् । अथ्यते शीघ्रमैश्वर्यात् प्राणेश्यः स्वजना-
 दपि ॥ २० ॥ योपकृतं च हन्तुं च तेजसैवोपगच्छति । तस्मादु-
 द्विजते लोकः सर्पादिस्त्रगतादिव ॥ २१ ॥ तस्मादुद्विजते लोकः
 कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम्
 ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् । काले
 काले तु संप्राप्ते मृदुस्तौह्योऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले मृदुर्यो-
 भवति काले भवति दारुणः । स वै सुखमवाप्नोति लोकोऽमुष्णि-
 न्निहैव च ॥ २४ ॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसन्त्याच्या यथाप्राज्ञमनीषिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी
 यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य चन्तव्यमपरा-
 धिनः ॥ २६ ॥ अबुद्धिमाश्रितानान्तु चन्तव्यमपराधिनाम् । न
 हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं
 कृत्वा ब्रूयुस्ते तद्बुद्धिजम् । पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादप-
 राधे तथा नृजन् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते चन्तव्यः पाणिनो
 भवेत् । द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥
 अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि । चन्तव्यमेव तस्याङ्गः
 सुपरोक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्य-
 दारुणम् । नासाध्यं मृदुना किञ्चित्क्षमात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३१ ॥
 द्विशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलावलमथात्मनः । नाद्विशकाले किञ्चित्-
 स्याद्विशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकमयाच्चैव चन्तव्य-
 मपराधिनः । एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्त्तिताः
 ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथानुवर्त्तत्सु तेजसः काल उच्यते । तद्वच्च
 तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु
 सततश्चापकारिषु । न हि कश्चित् महाकालो विद्यतेऽयं कुरुन
 प्रति ॥ ३५ ॥ तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि । मृदु-

अवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्दिजते जनः । काले प्राप्ते ह्ययञ्चैतद्यो वेद
स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता
पुनः । इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभयौ ॥ १ ॥ यो
हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने । यः पुनः पुरुषः क्रोधं
नित्यं न सृहते शुभे । तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः
॥ २ ॥ क्रोधमूलौ विनाशौ हि प्रजानामिह दृश्यते । तत् कथं
मादृशः क्रोधमुत्सृजेत्प्रजानाम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः
कुर्यात् क्रुद्धो हन्यादुरुनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसी-
ऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाचावाच्या हि कुपितो न प्रजानाति कश्चि-
चित् । नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥
हिंस्यात् क्रोधादबध्यास्तु बध्यान् सम्पूजयीत च । आत्मानमपि
च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपश्यद्विजितः
क्रोधो मनीषिभिः । दृच्छद्भिः परमं श्रेय इह चासुखं चोत्तमम्
॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्रद्धिधरेत् । एतद्द्रौपदि
सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्जते ॥ ८ ॥ आत्मानञ्च परांश्चैव त्रायते
महतो भयात् । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥
मूढो यदि क्षिप्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः । बलीयसां मनु-
ष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सत्यजतो
लोका नश्यन्त्यात्मनः । तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं कृतम्
॥ ११ ॥ विहांस्तथैव यः शक्तः क्षिप्यमानो न कुपति । अनाश-
यिता क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥ तस्मादलवता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा । चन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापत्स्वपि विजानता
 ॥ १३ ॥ मन्योर्हि विजयं कृणो प्रशंसन्तीह साधवः । क्षमावतो
 जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यञ्चानृततः श्रेयो
 नृशसाच्चानृशसता । तमेवं बद्धदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्जितम्
 ॥ १५ ॥ मादृशः प्रसृजेत् कक्षात् सुयोधनबन्धादपि । तेजस्वीति
 यमाद्भवे पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य
 भवतीति विनिश्चितम् । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रशया प्रतिवाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तस्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुद्धो हि
 कार्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति । न कार्यं न च मर्यादां
 नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हन्यवध्यानपि क्रुद्धो गुह्यं क्रुद्ध-
 स्तुदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 दाक्ष्यं क्षमणः शौर्ध्वं शौघ्रत्वमिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभि-
 भूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः
 सम्यक् तेजोऽभिपद्यते । कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सदुः-
 सहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रक्तस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्व-
 त्प्रजेत् क्रोधं पुरुष सम्यगाचरन् । श्रेयान् स्वधर्मानपगो न
 क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्वमनुद्धीनामतिक्रान्तमचे-
 तसाम् । अतिक्रमो महिषस्य कथं स्यात् खिदनिन्दिते ॥ २४ ॥
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धि-
 र्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो क्षमिषजे-
 दाह्न्याद्गुणा हतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो
 भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् । प्रति-
 हन्याद्वतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्यर्हि पितरः
 पुत्रान् पुत्राश्चापि तथा पितॄन् । हन्यश्च पतयो भार्याः पतीन्
 भार्यास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संकुपिते लोके जन्म कृणो न

पिद्यते । प्रजानां सन्निभूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २८ ॥
 ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्मन्यु-
 र्बिनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ २९ ॥ यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते
 क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते
 ॥ ३० ॥ चन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने । क्षमावतो
 हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥ आक्रुष्टस्ताडितः
 क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसः । यस्य नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
 पूरुषः ॥ ३२ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३३ ॥ अत्राप्युदा-
 हरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् । गीता क्षमावता कृष्णे
 काश्यपेन महात्मना ॥ ३४ ॥ क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः
 क्षमा श्रुतम् । य एतदेवं जानाति स सर्वं चन्तुमर्हति ॥ ३५ ॥ क्षमा
 ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च मावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं
 क्षमयेद् धृतं अगतम् ॥ ३६ ॥ अति यज्ञविदात् लोकान् क्षमिणः
 प्राप्नुवन्ति च । अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
 ॥ ३७ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा । क्षमा-
 वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३८ ॥ क्षमा तेजस्विनां
 तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
 क्षमा श्रमः ॥ ३९ ॥ तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कवमल्लदिधस्थजेत् ।
 वस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४० ॥ चन्तव्य-
 मेव सततं पुरुषेण विजानता । यदाहि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्प-
 द्यते तदा ॥ ४१ ॥ क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२ ॥ येषां मन्यु-
 र्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात्
 क्षान्तिः परा मता ॥ ४३ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं
 क्षमावताम् । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्ट द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ४४ ॥

पितामहः शान्तनवः शर्मं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः
 शर्मं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्यो विदुरः क्षत्ता शर्ममेव
 वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शर्ममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोम-
 दत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः शर्मं
 वदति नित्यशः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतञ्चोद्यमानः शर्मं
 प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्नचेहोभान्नशिष्यति ॥ ४९ ॥
 कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतयै । निश्चितं मे सदैवैतत्
 पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न
 विन्दति । अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥
 एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानृशंस्यच्च तत्
 कर्त्ता क्षमामहमस्मि ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्वैरदौ-
 संवादे एकीनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहञ्चक्रतुस्तव ।
 पित्रपैतामहे वृत्ते वीढ्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ कर्मभिश्चिन्तितो
 लोको गत्या गत्यां पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि
 लोभान्मोहं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्वा
 मार्ज्जवेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणितेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥
 त्वाञ्चेह्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् । यस्त्वं नार्हसि नापीमे
 भ्रातरस्ते सहौजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं
 नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥
 धर्मायमेव ते राज्यं धर्मायं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव
 जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनौ चमौ माद्रे यौ च
 मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजे ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति नै श्रुतमाख्याणां
 व्रान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा
 धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति क्वायिव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥
 नावमंस्था हि सदृशान्नावरान् अयसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं
 कृतस्त्रां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजा-
 भिरपि च दिजान् । दैवतानि पितृश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः । यतयो मोक्षिण-
 श्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यद्वाहं
 परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भोजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥
 नादियं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते
 शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्वा तिथिभूतेभ्यो राजन्
 शिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुवन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा । अल्लिन्नपि महारण्ये
 विजने हस्यसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नाव-
 सीदति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥
 एतैरपि महायज्ञै रित्थं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध-
 विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृभाद्यापि
 निर्जितः । ऋजोर्मूर्धोर्वादान्यस्य क्षीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥
 कथमक्षय्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति
 मनश्च परिदूयते ॥ २० ॥ निश्चम्य ते दुःखमिदमिमाञ्चापद-
 मौदृशीम् । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥
 ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां
 सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्तात्
 शुक्रमुच्चरन् । यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ॥ २३ ॥
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमा प्रजाः । आकाश इव भूतानि
 वाप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं

ब्रह्म पावकम् । भकुनिस्तनुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ २५ ॥
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः । मयिः सूत्र इव प्रीतो
 बद्धोऽत इव गोदृषः ॥ २६ ॥ धातुरादिभमन्वेति तन्मयो हि
 तद्दर्शणः । नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन । स्तोतसो
 मध्यमोपन्नः कूलाद्दृष्ट इव च्युतः ॥ २७ ॥ अज्ञो जन्तुरनीशोऽय-
 म्नात्मानः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव
 च ॥ २८ ॥ यथा वायोस्तृणाग्राणि वधं यान्ति वलीयसः । धातु-
 रैव वधं यान्ति सर्वभूताति भारत ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि
 शुक्लानः भाषे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते न चाय-
 न्ति ति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञि-
 तम् । येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पश्य
 आद्याप्रभावोऽयमोश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि
 यो हन्ति तान्मायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्व-
 दधिनिः । अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव न भस्वतः ॥ ३३ ॥
 अन्यथैव हि अन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि
 करोति विहरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निम-
 हाग्ना पुनः । यथा चाप्ययश्चिन्त्यान्निर्बिचेषसचेतनम् ॥ ३५ ॥
 एवं च भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनस्ति भूतै-
 र्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य विद्योज्यायं
 कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७ ॥
 न नाटपटवद्भ्राजन् धाता भूतेषु वर्तते । रोषादिव प्रवृत्तोऽयं
 यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्य्यान् शीलवतो दृष्ट्वा क्षौमतो
 वृत्तिकर्षितान् । अनार्य्यान् सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया
 ॥ ३९ ॥ तवेमात्रापदं दृष्ट्वा समद्विष्ट सुयोधने । धातारं मर्हसि
 प्रादं विभमः योऽनुपाश्रयति ॥ ४० ॥ आर्य्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे
 धर्मापचायिनि । धार्तराष्ट्रे श्रियं दृष्ट्वा धाता किं फलमश्नति

॥ ४१ ॥ कर्म चैत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमृच्छति । कर्मणा
तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्मकृतं पापं
न चैत् कर्त्तारमृच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचानि
दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्वौपदी-
संवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । वत्सा चित्रपदं शृच्छां याज्ञसेनि त्वया
वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वन्तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं
कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत । ददामि देयमित्येव वक्षे
यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अस्तु वात्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुत्रप्रेम
यत् । नृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥
धर्मञ्चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य
सतां वृत्तयवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ धर्म एव मनः कृष्णे स्यात्वाप्येव मे
धृतम् । धर्मवाणिज्यको ह्रीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५ ॥
धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति । यथैनं शङ्कते कृता
नास्ति क्व्यात् पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादाददाम्येष मा धर्ममभि-
शङ्कित्याः । धर्माभिगच्छी पुरुषस्तिथ्यैर्गगतिपरादयः ॥ ७ ॥ सती
वस्याभिगच्छतः स्यादाप्यं वा दुर्बलात्मनः । वेदात् शूद्र इवामेवात्
स लोकादजरानरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्मपरः कृते जाते
मनस्विनि । स्वविरेषु स योक्तव्यो राजमिधर्मचारिभिः ॥ ९ ॥
पापौघान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते । शास्त्रातिवी
मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिगच्छते ॥ १० ॥ प्रत्यहं हि त्वया ह्यमृ-
गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्का धर्मण चिरजीवित्वा
॥ ११ ॥ व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः । अन्ये

च ऋषयः सर्वं धर्मं श्रुत्वा सुचेतसः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं पश्चाच्च श्रोतान्
 दिव्ययोगसमन्वितान् । आपानुग्रहस्यैव शक्तान् देवैर्योऽपि गरी-
 यसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानवे । कर्तव्य-
 ममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि
 धातारं धर्ममेव च । रात्रिं मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च
 ॥ १५ ॥ उन्नतान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् । धर्माभि-
 शङ्क्य नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाणं उन्नतः
 त्रेयसो ह्यवमन्यकः । इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावन्नान्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न
 तस्यास्ति यो धर्ममभिगच्छते । ध्यायन् स कृपणः पापो न
 लोकान् पतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थ-
 निन्दकः । कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः कल्याणि
 योऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २० ॥ आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रति-
 पादयन् । सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥
 यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि । नैव तस्य परो
 लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णो
 मास्माभिगच्छिष्याः । पुराणवृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः
 ॥ २३ ॥ धर्म एव ब्रह्मो नान्यः स्वर्गं द्रौप्रदि गच्छताम् । सैव
 नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि
 धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेद-
 निन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विद्याया नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥ तपश्च ब्रह्म-
 चर्यञ्च यश्चः स्वाध्याय एव च । दानमार्जवमेतानि बहिःस्युर-
 फलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च यी ।
 विप्रलब्धोऽयमत्यन्तं बहिःस्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव

देवाश्च गन्धर्वांसुरराक्षसाः । ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्म-
 माहृताः ॥ २८ ॥ फलदत्त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवम् ।
 धर्मन्ते व्यचरन् कृणो तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २९ ॥ स नाय-
 मफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि । दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां
 फलानि तपसां तथा ॥ ३० ॥ तन्मात्मनो विजानीहि जन्म कृणो
 यथाश्रुतम् । वेत्य चापि यथाजातो घृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३१ ॥
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते । कर्मणां फलमाप्नोति
 धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३२ ॥ बहुनापि ह्यविहांसो नैव तुष्य-
 न्यबुद्धयः । तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य धर्मास्ति वा पुनः ॥ ३३ ॥
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः । प्रभवश्चात्ययश्चैव
 देवगुह्यानि भाविनि ॥ ३४ ॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्नश्यन्तेऽत्र
 प्रजा इमाः । अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३५ ॥
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः । कृतायाश्च प्रता-
 याश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३६ ॥ प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्य-
 न्येतानि वै दिजाः । न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः
 ॥ ३७ ॥ यष्टव्यञ्च प्रयत्नेन दातव्यञ्चानसूयता । कर्मणां फल-
 मस्तीह तथैतद्धर्मशाश्रुतम् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषि-
 र्वेद कश्यपः तस्मात्ते संशयः कृणो नौद्धार इव नश्यतु ॥ ३९ ॥
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्ति क्वं भावमुत्सृज । ईश्वरश्चापि भूतानां
 धातारं मा च वै क्षिप । पिच्छस्त्रैर्न नमस्त्रैर्न मा तेऽभूद्बुद्धि-
 रीदृशी ॥ ४० ॥ यस्य प्रसादात्तद्धक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृणो भावमंस्थाः कथञ्चन ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिर द्रौपदी

संवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्रौपद्युवाच । नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।
 ईश्वरं कृत एवाहमवमंस्थे प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपा-
 मौदमिति मां प्रिद्धि भारत । भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं
 निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानतामिवकर्षण ।
 अकर्माणी हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावद्भो-
 स्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नु-
 वन्ति युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभि-
 जानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यहं फलमश्नन्ति कर्मणां लोक-
 साक्षिकम् ॥ ६ ॥ सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके वकः ॥ ७ ॥ अकर्मणां वै
 भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन । तद्देवाभिप्रपद्येत न विह-
 न्यात् कदाचन ॥ ८ ॥ सकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव
 दंष्टितः । कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च
 ॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्यं विवृद्धो रक्षणे तथा । भक्ष्यमाणो
 ज्ञानादानात् क्षीयत हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्सीदेरन् प्रजाः
 सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्भुवि । तथा क्षेता न वर्द्धेरन् कर्म चेद्-
 फलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वन्तो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ॥ १२ ॥ यस्य
 दिष्टपरो लोके यथापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः
 प्रशस्यते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ।
 अवसीदित् सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः
 शक्तः कर्मण्यकर्म कृत । आसीत् न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः
 ॥ १५ ॥ अक्रक्षादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठे-
 नेति मन्यन्ते स हि यत्रो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ यच्चापि किञ्चित्
 पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति
 पुरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावा-
 त्मकं विद्धि फलं पुरुष सत्तम ॥ १९ ॥ एवं हठाच्च देवाच्च स्वभा-
 वात् कर्मणस्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम्
 ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हैतुभिरौश्वरः । विदधाति
 विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ययं पुरुषः किञ्चित्
 कुरुते वै शुभाशुभम् । तद्वाटविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम्
 ॥ २२ ॥ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते । स यथा
 प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवयः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनि-
 योक्ता महेश्वरः । सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवयान्यपि ॥ २४ ॥
 मनसायान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्मणा । बुद्धिपूर्वं
 स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि
 कर्माणि पुरुषर्षभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी
 ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया
 क्षीरो विजानीयादुपायश्चास्य सिद्ध्यति ॥ २७ ॥ ततः प्रवर्तते
 पश्चात् कारणेस्तत्र सिद्ध्यति । तां सिद्धिमुपजोवन्ति कर्मजामिह
 जन्तवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म कर्ता साधु खनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्तफलं न
 स्थान्नि शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमका-
 रणम् ॥ ३० ॥ कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ
 निन्दते चापि कर्ता नासीत् कथन्त्विह ॥ ३१ ॥ सर्वमेव हठनेके
 देहेनैके वदन्त्यतः । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्तेषमेतन्निरुच्यते ॥ ३२ ॥
 न चैवेतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमदृश्यन्तु
 दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाश्चार्थस्य
 सन्ततिः । किञ्चिद्देवाहठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावतः ॥ ३४ ॥

पुरुष फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् । कुशलाः प्रति-
 जानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूताना-
 मिष्टानिष्टफलप्रदः । यदि न स्यान्त भूतानां कृपणो नाम कश्चन
 ॥ ३६ ॥ यं यमर्थमभिप्रेषुः कुरुते कर्म पुरुषः । तत्तत्सफल-
 मेव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम् ॥ ३७ ॥ विहारामर्थसिद्धिन्तु
 नानुपश्यन्ति ये नराः । तथैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते
 ॥ ३८ ॥ कर्तव्यमेव कर्मति मनोरेष विनिश्चयः । एकान्तेन
 ह्यनौहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३९ ॥ कुर्वतो हि भवत्येव
 प्रायेणेह युधिष्ठिर । एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्
 ॥ ४० ॥ अथश्चवे लस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत् । कृते
 कर्मणि राजेन्द्र तथानृत्यमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अलक्ष्मीराविशत्येन
 ययामलसं नरम् । निःसंशयं फलं लब्ध्वा दहो भूतिमुपाञ्जते
 ॥ ४२ ॥ अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः । धीरा
 नरा कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकान्तेन ह्यन-
 र्थोऽयं वर्ततेऽस्मात् सात्प्रतम् । स तु निःसंशयः न स्यात्स्वयि
 कार्णवस्थिते ॥ ४४ ॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव
 ते । वृकोदरस्य वीमत्ताभ्रात्राश्च यमयोरपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां
 कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः । विप्रकर्षणं बुध्येत कृतवर्मा
 यथाफलम् ॥ ४६ ॥ पृथिवीं लाङ्गलेनेह भिक्षा वीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽयं कर्षकस्तुष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७ ॥ वृष्टि-
 सेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः । यदन्यः पुरुषः कुर्यात् कृतं
 तत् सफलं मया ॥ ४८ ॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे
 क्वचित् । इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९ ॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्भवेतीति ह भारत । निर्वदो नात्र कर्तव्यो
 हावन्यौ ह्यत्र कारणम् ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्ति-
 रतोऽन्यथा । बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ॥ ५१ ॥

गुणामावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च । अनारब्धे तु न फलं न
 गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति-
 वृद्धये । युनक्ति मेधया क्षीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ५३ ॥ अप्र-
 मत्तेन तत् कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः । भूयिष्ठं कर्मयोगिषु सिद्धि-
 मेव पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणः ।
 सान्नेवायं ततो लिप्सेत् कर्म चाक्षै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसन-
 ज्ञास्य काङ्क्षेत विवासं वा युधिष्ठिर । अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं
 पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ सत्यानयुक्तः सततं परेषामन्तरेषणे ।
 आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥ न लेवात्माव-
 मन्तव्यः पुरुषेण कदाचन । न ज्ञात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति
 शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणं
 मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् । सोऽपि सर्वामिमां प्राह
 पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन् मे-
 ऽग्राहयत् पुरा । तेषां सकाशादशौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ६१ ॥
 स मां राजन् कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् । शुश्रूषमाणा-
 मासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्यं नाम
 द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यम-
 र्षणः । निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य
 पदवीं धर्म्यं ब्रज सत्पुरुषोचिताम् । धर्मकामार्थहीनानां किं
 नो वस्तु तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न
 चौजसा । अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै ॥ ३ ॥ गोमाशु-

मेव सिंहाणां दुर्वलेन वलीयसाम् । आभिषं विधसाग्नेन तद्-
 द्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म-
 क्रामया । अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥
 भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यता हृतम् । अहार्थमपि शक्रेण
 गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुण्डीनामिव विल्वानि यङ्गुनामिव
 धेनवः । हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः
 प्रियमित्येवं महद्दसनमीदृशम् । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः
 स्म भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामश्च मित्राणि नन्दयामश्च शत्रवान् ।
 आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यद्वयं न तदे-
 वैतान् धार्तराष्ट्रान्निहत्यहि । भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति
 दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अथैनामन्त्रवेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः । दुर्व-
 लाचरितं राजन् बलस्यैर्निषेविताम् ॥ ११ ॥ यां न कृणो न
 वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न हृत्क्षयाः । न चाहमभिनन्दामि न च
 माद्रीसुताबुधौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कच्चिद्राजन् निर्वेदादापन्नः क्षौवजीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या
 हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकम् । अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः
 कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्स्मासु
 पौरुषम् । आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मा-
 न्मी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः । अशक्तानिव मन्यन्ते
 तद्दुःखं नाहवे बधः ॥ १६ ॥ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमभि-
 वर्त्तिनाम् । सर्वशो हि बधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ॥ १७ ॥
 अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददौमहि गां सर्वां
 तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठताम् । काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९ ॥
 आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे । अन्यैरपि हृते राज्ये
 पश्यसेव न गर्हशा ॥ २० ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणां

आत्मनस्तथा । व्यसनं नाम तद्राजन् न स धर्मं कुधर्मं तत् ॥ २० ॥
 सर्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् । त्यजतस्तात धर्मार्थी
 प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्ग
 स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २२ ॥
 यस्य चात्मार्यमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत भूतकी-
 ऽरखे यथा गास्तादृगेव सः ॥ २३ ॥ अतिवेलां हि योऽर्थार्थी
 नेतरावनुतिष्ठति । स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २४ ॥
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति । मित्राणि तस्य नश्यन्ति
 धर्मार्थाभ्याच्च हीयते ॥ २५ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते
 निधनं ध्रुवम् । कामतो रममाणस्य यौनस्येवाश्वसः क्षये ॥ २६ ॥
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमादयन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि
 कामस्य पावकस्यारण्ययथा ॥ २७ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्म-
 सार्थपरिग्रहः । इतरैतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोद्घो यथा ॥ २८ ॥
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते । स कामश्चित्तसङ्कल्प-
 शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् वृद्धन्तं
 धर्ममिच्छति । अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥ ३० ॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फल-
 स्यैव काष्ठाङ्गमेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शकुनकाव्राजन् हन्ति
 वैतंसिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
 कामाक्षीभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स बध्यः सर्वभूतानां
 प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ व्यक्तां ते विदितो राजन्नार्थो द्रव्य-
 परिग्रहः । प्रकृतिञ्चारि वेत्यास्य विकृतिञ्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
 तस्य नाग्ने विनाग्ने वा जरया मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते
 सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां मनसो
 हृदयस्य च । विषये वर्तमानानां वा प्रीतिरुपजायते ॥ ३६ ॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् । एवमेव पृथग्दृष्ट्वा

धर्मार्थौ काममेव च ॥३७॥ न धर्मं पर एव स्यान्न चार्थपरमो
 नरः । न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८ ॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् । अहन्यनुचरेद्देव-
 मेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये
 धर्ममाचरेत् । वयस्यनुचरेद्देवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४० ॥
 धर्मञ्चार्थञ्च कामञ्च यथावद्वदताम्बर । विमज्ज्य काले कालञ्च
 सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन्
 सुखार्थिनाम् । प्राप्तिवां बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४२ ॥
 तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् । जीवितं ह्या-
 तुरस्येव दुःखमस्तरवत्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं
 चरितश्च ते । जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्म चोदनाम् ॥ ४४ ॥
 दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्त्तवम् । एष धर्मः परो
 राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो
 राजन्निषेवितुम् । अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६ ॥
 धर्ममूलमिदं राजन् नान्यद्धर्माद्विशिष्यते । धर्मश्चार्थेन महता
 शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्थेण नापि
 क्लैब्येन कर्हिचित् । वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मं
 बुद्धिना ॥ ४८ ॥ प्रतिप्रिद्धा हि ते याच्ञा यथा सिध्यति वै
 हिजः । तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९ ॥ भैक्ष्यचर्थ्या
 न विद्धिता न च विट्शूद्रजीविका । क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु
 बलमौरसम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समा-
 गतान् । धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनौषिणः । उदारं प्रतिपद्यस्व
 नावने स्थातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्य धर्मान्
 सनातनान् । क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुहिजते जनः ॥ ५३ ॥
 प्रजापालनसम्भूतं फलं तव न गर्हितम् । एष ते विहितो राजन्

चतुर्धर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तच्चादपचितः पार्थ लोके हास्यं
 गमिष्यसि । स्वधर्मादि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 स चात्र हृदयं कृत्वा त्यक्तेदं मिथिलं मनः । वीर्यमास्थाय
 कौरव्य धुरमुहह धुर्यवत् ॥ ५६ ॥ न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं
 जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन्त भूतिं न पुन श्रियम् ॥ ५७ ॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् । निकृत्या लभते
 राज्यमाचारमिव शल्यकः ॥ ५८ ॥ भातरः पूर्वजाताश्च सुस-
 मृद्धाश्च सर्वशः । निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवप्रेम ॥ ५९ ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते । जहि शत्रून् महाबाहो
 परान्तिकृतिमास्थितः ॥ ६० ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योधो
 धनुर्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६१ ॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात्
 सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६२ ॥ सत्त्वं हि भूलमर्थस्य वितथं
 यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायिव ह्येमनो ॥ ६३ ॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्यः सादर्थ्यं अथासमिच्छता । वीजोपन्येन
 कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६४ ॥ अर्थेन तु समो नाथो मम
 लभ्येत नोदयः । न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि
 तत् ॥ ६५ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः । वृक्षन्तं
 धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६६ ॥ अमित्रं मित्रसम्पन्नं
 मित्रैर्भिन्दति पण्डिताः । भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते-
 ऽवशम् ॥ ६७ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । नोद्य-
 मेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६८ ॥ सर्वथा संहतै-
 रेव दुर्बलैर्बलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव
 ॥ ६९ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गमस्तिभिः ।
 अग्निं चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७० ॥ एतच्चापि तपो-
 राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं

नः पितामहैः ॥ ७१ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति
 क्षत्रियः । यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७२ ॥ अपे-
 यात् किल मा सूर्यात् लक्ष्मीश्चन्द्रमस्तथा । इति लोको व्यव-
 सितो दृष्टे मां भवतो व्यथाम् ॥ ७३ ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दा-
 भिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषदः पृथग्राजन् समागताः
 ॥ ७४ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः
 कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७५ ॥ यन्न मोक्षान्न कार्प-
 ण्यानन् लोभान्न भयादपि । अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थ-
 कारणात् ॥ ७६ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पद्मायत्रैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो दद-
 द्नामान् गाश्च राजन् सहस्रशः । सुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव
 चन्द्रमाः ॥ ७८ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सवृद्धवालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७९ ॥ खट्वौ क्षीर-
 मासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा । सत्यं स्तेने बलं नार्थां राज्यं
 दुर्योधने तथा ॥ ८० ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो वालाः स्वाध्यायमधिकुवते ॥ ८१ ॥ इमा-
 मवस्थाञ्च गते सहास्राभिररिन्दम । हन्त नष्टाः स्य सर्वे वै
 भवतोपद्रवे सति ॥ ८२ ॥ स भवानुद्यमास्थाय सर्वोपकरणा-
 न्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिश्च्यतु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८३ ॥
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानयैव गजसाह्वयम् । अस्त्रविद्धिः परि-
 वृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८४ ॥ आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भि-
 रिव वृत्रहा । अमित्रान् तेजसा मृदून्सुरानिव वृत्रहा । श्रिय-
 मादत्स कौन्तेय धार्तराष्ट्राण्यहोवल् ॥ ८५ ॥ न हि गाण्डीव-
 मुक्तानां शराणां गर्द्धवाससाम् । स्पर्शमाशीविषामाणां मर्त्यः
 कश्चन संसहेत् ॥ ८६ ॥ न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वो-
 ऽस्ति भारत । यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८७ ॥

सृष्टयैः सह कीकैयैर्वशीनां वृषभेण च । कथंस्त्रियुधि कौन्तेय
न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८८ ॥ अतुहस्तगतां राजन् कथस्त्रि-
न्नाहरेर्महीम् । इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो
भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्यान्वितो वाक्य-
मिदं वभाषि ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्
वाक्यश्रव्यैः क्षिणोषि । न त्वा विगर्हं प्रतिकूलमेव ममानयाद्वि-
व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यज्ञानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं
चराष्ट्रं वृतराष्ट्रस्य पुत्रात् । तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्
सुयोधनायं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सभामधेयं प्रवपन्नक्षपूगान् । अमायिनं मायया प्रत्यजेषीत्ततो
ऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
कामानुकूलानयुजो युजश्च । शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्यस्तु
हन्त्यात् पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च ताव नहः । न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूयै मन्ये
तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा वृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्वासने राज्यमिच्छन् । दास्यच्च नोऽगमयेद्भीमसेन यत्रा-
भवच्छरणं द्रौपदी न ॥ ७ ॥ लज्जापि तद्देत्य धनञ्जयश्च पुन-
र्युतायागतानां सभां नः । यन्मात्रवीङ्मृतराष्ट्रस्य पुत्रः एक-
ग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८ ॥ वने समा हादय राजपुत्र
यथाकामं विजितमजातशत्रो । तथापरह्वाविहितश्चरेयाः सर्वैः

सह भ्रातृभिश्चद्वगूढः ॥ ८ ॥ त्वञ्चेत् शुक्ला तात तथाचरन्त-
 मवभोत्स्यन्ते भारतानाञ्चराश्च । अन्यांश्चरेथास्तावतोऽव्दांस्तथा
 त्वं निश्चित्य तत् प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैश्चेन्नो विदितः
 कालमेतं युक्ती राजन्नोहयित्वा मदौघान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-
 संसद्दीह तवैव ता भारत पञ्चनद्यः ॥ ११ ॥ वयञ्चैतद्भारत सर्वं
 एव त्वयाजिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स
 राजा मधेऽ कुरुक्षणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र द्यूतमभवन्नो
 जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रब्रजिताश्च सर्वे । इत्यञ्च दिशाननुसञ्च-
 रामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनश्चापि न
 शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्बध्नन्त्वगच्छत् । उद्योजयामास
 कुरुंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वध्नन्त्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-
 मास्थाय सतां सकाशे को नाम जज्ञादिह राज्यहेतोः । आर्यैश्च
 मन्ये मरणाद्वरीयो यद्वर्ममुत्क्रम्य महीं प्रधासेत् ॥ १५ ॥ तदैव
 चेहीरकर्मा करिष्यो यदा द्यूते परिषं पर्यसृजः । बाह्वं दिध-
 चन् वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥
 प्रागेव चैवं समयक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तु
 कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमास्य ॥ १७ ॥
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विप्रस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिक्षिप्यमानां संहस्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम
 ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखादयस्य पङ्क्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १९ ॥
 यदा हि पूर्वं निवृत्तो निवृत्तेत् वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके
 ॥ २० ॥ अियञ्च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संन-
 मन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति
 चैनम् ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञाञ्च निबोध सत्यां दृष्टे धर्मममृता-

ज्जीविताश्च । रात्र्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्य कला-
मुपैति ॥ २२ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । सन्धिं कृत्वैव कालेन सन्तकेन पतत्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण ओतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं मन्यसे
कालं मत्वं सन् कालवन्धनः । फेनधर्मा महाराज फलधर्मा
तथैव च ॥ २ ॥ निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते । सूत्र-
वाञ्छनचूर्णस्य किमिति प्रतिपादयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः
स्यादथ वातिप्रमाणवित् । स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शि-
वान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्षमाणः कालो नः समा राजंस्त्वयोदश ।
आयुषोऽपश्यं कृत्वा मरणावोपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि
मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् । प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव
घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसङ्गानमसृष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यात-
यते वैरमल्यसत्त्वोद्यमः पुमान् । अप्रक्षं जन्म तस्याहं मन्ये
दुर्क्षातजायिनः ॥ ८ ॥ हिरण्यौ भवतो वाङ्म श्रुतिर्भवति पाथिवी ।
हत्वा हिमन्तं सङ्ग्रामे भुङ्क्षु बाह्वर्जितं वसु ॥ ९ ॥ हत्वा वै
पुरुषो राजान् विकर्तारमरिन्दम । अह्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्ग-
णास्य स सन्धितः ॥ १० ॥ अमघंजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्ति-
मत्तरः । धिनाहमतिसन्तप्तो न नप्तं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अयञ्च
पाथी वीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं
सिंह इवाशये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान् लोके धनु-
र्भूतः । सोऽयमात्मजमुपायां महाहस्तीव वच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः । तथैव प्रियमिक्ष्णुः
 आसते जङ्गमूकवत् ॥ १४ ॥ सर्वे ते प्रियमिक्ष्णुः बान्धवाः सह
 सृज्यैः । अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्द्यातः ॥ १५ ॥
 प्रियमेव तु सर्वेषां यदुद्भवोऽस्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः
 युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्
 ष्यति । यद्धो नौचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
 यदोषादृणाविष्ट आनुशंस्यात् परन्तप । क्लेशांस्तितिचसे
 नानान्यः कश्चित् प्रशंसति ॥ १८ ॥ श्रुतियस्येव ते राजन्मन्द-
 याविपश्चितः । अनुवाकचता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनौ ॥ १९ ॥
 वृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथाः । अस्यां हि वीनौ
 जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अशौचीत्वं राजवर्मान् यथा
 वै मनुर्ब्रवीत् । क्रूरान्निकृतिसम्पन्नान् विहितानशमात्मकान्
 ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्राव्यहाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्तव्ये
 पुरुषव्याघ्र किमास्ते पौठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या शौर्येण संयुक्ताः
 श्रुतेनाभिजनेन च । दृष्टानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तश्च पर्वतम्
 ॥ २३ ॥ छन्नमिक्ष्णुसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्तुमिक्ष्णुसि ।
 अज्ञातचर्यां गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥ दिवौव पार्थ
 सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया । बृहत्शाल इवानूप्ते आखा-
 पुष्यपलाशवान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णु-
 षरिष्यति । इमौ च सिंहसङ्घाशौ भ्रातरौ सहितौ विश्व ॥ २६ ॥
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । पुण्यकौर्त्ती राजपुत्री
 शौपदी वीरसूरिचम् ॥ २७ ॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ
 षरिष्यति । माञ्चापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः
 ॥ २८ ॥ नाज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् । तथैव
 हवोऽस्माभीराष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राजा-
 ष्व ह्यनराष्ट्रवपुत्रताः । न हि तेऽप्यगम्यन्ति निहता वा

निराकृताः ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ।
तेऽप्यस्मात् प्रयुक्तीरन् प्रच्छन्नान् सुवह्मंशरन् । आचक्षीरंश
नो ज्ञात्वा ततः स्यात् सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥ अस्माभिरुपिताः
सम्यग्बने मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान् पश्य तावतः परि-
वत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति यासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकामिव सोमस्य तद्येदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानुद्धे
राजन् साधवे साधुवाहिने । सौहित्यदानादितस्माद्दिनसः प्रति-
मुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति सयुगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वप्रस्थायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्री युधि-
ष्ठिरः । निश्चस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परन्तपः ॥ १ ॥ श्रुता मे
राजधर्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चयाः । आयत्याञ्च तद्दाले च यः
पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्रां सुदु-
र्विदाम् । कथं वलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्द्दनम् ॥ ३ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् । भीमसेनमिदं वाक्य-
मपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतच्छाहावाहो यथा वदसि भारत ।
ब्रह्मन्वत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥ महापापानि
कर्माणि यानि केवलसाहसत् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते
तानि भारत ॥ ६ ॥ समन्विते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्धग्रन्थर्था महावाहो दैवज्ञात् प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवल-
चापत्याहलदपोक्षितः स्वयम् । आरभ्यन्त्यसिद्धं कार्यं मम

शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिशवाः शलस्यैव जलसन्धश्च वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥ धार्तराष्ट्रा
 दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः । सर्व एव कृतास्त्राश्च सततञ्चात-
 तायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्त्राभिरुपतापिताः ।
 संञ्चिताः कौरवं पक्षं जातस्त्रेहाश्च तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्योधन-
 हिते युक्ता न तथास्त्रासु भारत । पूर्वकोषदलोपेताः प्रयति-
 ष्यन्ति सङ्गरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥ दुर्योधनेन ते
 वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणांश्च्यवन्ति सङ्ग्रामे इति मे
 निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्त्रासु तेषु
 च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अवश्यं
 राजपिण्डस्तैर्निवेश्य इति मे मतिः । तस्मात्तच्छ्यन्ति सङ्ग्रामे
 प्राणानपि सुदुस्त्वजान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविहांसः सर्वे धर्म-
 परायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः संवासवैः ॥ १७ ॥
 धर्मर्षी नित्यसंरक्षस्तत्र कर्णो महारथः । सर्वास्त्रविदनाभृष्यो
 ज्ञमेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान् पुरुष-
 सत्तमान् । अश्वयो ह्यसहायिन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १९ ॥
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्वान् धनु-
 र्ग्राहान् सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 वभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतो-
 रेवं तदा पाण्डवयोर्हयोः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्य-
 वतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर महाबाहोवेद्भि ते हृदयस्थितम् ।
 मनोषया ततः स्निग्धमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

दूपात् कक्षात् द्रोणसुवाच्च भारत । दुर्योधनान्नपसुतात्तथा
दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममिवन्न हृदि सम्परिवर्तते ।
तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा
वृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय । प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः
क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नोय पाराशर्यो युधि-
ष्ठिरम् । अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ ये यमस्ते
परः काकः प्राप्नो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून्रणे पार्थो
धनञ्जयः ॥ २९ ॥ सहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमती-
मिव । विद्यां प्रतिष्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥
यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्महेन्द्रश्च
रुद्रश्चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणश्च कुवेरश्च धर्मराजश्च पाण्डव ।
शक्नो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष
महातेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो
जिष्णुरच्यतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणीन्द्राश्च रुद्राश्च लोकपालेभ्य एव
च । समानाय महाबाहुर्महत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वना-
दस्त्राश्च कौन्तेय वनमन्यदिचिन्त्यताम् । निवासार्थाय यद्यहं
भवेहः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो
भवेत् । तापसानाञ्च सर्वेषां भवेदुद्देगकारकः ॥ ३६ ॥ सृगाणां
सुपयोगश्च वीरुद्दोषधिसञ्चयः । विमर्षिञ्च वह्नन् विप्रान् वेद-
वेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः ।
प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ धर्मराजाय
धीमान् स व्यासः सत्यवतीसुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवा-
न्तरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
धारयामास मेधावौ काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यास-
वाक्यमुद्दिष्टो वनाहैतवनात्ततः । ययौ सरस्वतीञ्जले काम्यकं

नान तदनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिञ्जाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणा स्तापसा युक्ता देवेन्द्रसृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काम्यक-
 मासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः । न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः
 सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र ते न्यवसन्नाजन् कञ्चित्कालं मन-
 स्विनः । धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ चरन्तो
 मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः । पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो
 यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे
 षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कस्य चित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधि-
 ष्ठिरः । संसृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्ते
 विदितप्रज्ञमर्जनं पुरुषर्षभ । सान्त्वपूर्वं क्षितं कृत्वा पाणिना
 परिसंस्पृशन् ॥ २ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दमः ।
 मूनक्षयं धर्मराजो रहसौदमुवाच ह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च
 भारत । धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वप्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ ब्राह्म-
 देवं मानुषञ्च वायव्यं सचिकित्सितम् । सर्वास्त्राणां प्रयोगञ्च
 तेऽभिजानन्ति कृत्स्नतः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परि-
 शान्तिताः । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुणवत्तेषु वर्तन्ते ॥ ६ ॥ सर्व-
 योधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा । आचार्या मानितास्तुष्टाः
 शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते कालौ
 प्रतिपूजिताः । अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ॥ ८ ॥
 सग्नाननगरा पार्थ ससागरवनाकरा । भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि
 भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम ।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया
सस्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुस-
माहितः ॥ ११ ॥ दैवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवची-
खड्गौ मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातो-
त्तरां दिशम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धन-
ञ्जय । वृत्राद्भीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येक-
स्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रमेव प्रपद्यस्व स
तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुर-
न्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमधरापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिनानेन धृतवाक्कायमानसम् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे तदा
वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः । निदेशार्द्धमराजस्य द्रष्टुकामः पुर-
न्दरम् ॥ १७ ॥ धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षये महेषुधी ।
कवची सतनुव्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ १८ ॥ हुतान्निर्वाह्याणा-
न्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीत-
शरासनः ॥ १९ ॥ बधाय धार्तराष्ट्राणां निश्वस्यौह मुदीक्ष्य च ।
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीत शरासनम् ॥ २० ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः
सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय ममरा-
यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति ब्रूता जया-
प्रियः । संसाधयस्य कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ २२ ॥ तं
तथा प्रस्थितं वीरं शालस्त्रन्धोरुमर्जुनम् । मनांस्यादाय सर्वेषां
कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यत्ते कुन्तौ महाबाहो जातस्यैच्छन्ञ्जय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्माकं क्षत्रिय-
कुले जन्मे कश्चिदवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं

येषां मैत्र्येण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयो-
 धनः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्नाजसंसदि ।
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत्
 परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत । नूनं ते भ्रातरः सर्वे लल्लयाभिः
 प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंस्वन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः ।
 नैव नः पार्थ भोगेषु न घने नीत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धि-
 मंवित्री वा लब्धि दीर्घप्रवाणिनि । लब्धि नः पार्थ सर्वेषां सुख-
 दुःखे समाहिते ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्यमेव
 च । आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥
 बलवद्भिर्बिरुद्धं न कार्यमेतत्स्वयानघ । प्रयाच्चविघ्नेनैवाशु विज-
 याय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो घात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ
 क्षणामयम् । ह्रीः श्रीः कौर्त्तियुतिः तुष्टिरुमा लक्ष्मीः सर-
 स्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव पान्यस्य पालयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठा-
 पचायौ ज्येष्ठस्य भ्रातुर्बचनकारकः ॥ ३३ ॥ प्रपद्येऽहं वस्तुन
 रुद्रानादित्यान् समरुद्रणान् । विश्वेदेवांस्तया साधगान् शान्त्यर्थं
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वन्तरौचेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताग्निषः कृष्णा विरराम यम-
 स्त्रिणी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन् धौम्यञ्च पाण्डवः ॥ २६ ॥
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रशुभ्य रुचिरं धनुः । तस्य मार्गादिपा-
 क्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ युक्तस्यैन्द्रेण बीगीन परा-
 क्रान्तस्य शुभिणः । सो गच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान्
 ॥ ३८ ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवगुह्यं परन्तप । अगच्छत् पर्वतं
 पुण्यमेकाङ्गैव महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्ती
 यथानिलाः । हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्य-
 क्रामत् सुदुर्गाणि दिवारात्मतन्द्रितः । इन्द्रकीलं समासाद्य

ततोऽतिष्ठन्नक्षयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीक्षेऽतिशुश्राव तिष्ठेति च
वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥
अथापश्यन् सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् । ब्राह्मणं श्रिया
दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ४३ ॥ सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र
स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्तो धनुष्मान् कवची
भरौ ॥ ४४ ॥ निवहासितललापः चार्द्रं धर्ममनुव्रतः । नेह
शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामेष आलयः ॥ ४५ ॥ विनीतक्रोध-
हर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । नेहास्ति धनुषा कार्यं न
सङ्ग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां
गतिम् । ओजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ ४७ ॥
तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् । न चैनञ्चालेया-
मास धैर्यात् सुधृतनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स
द्विजः प्रहसन्निव । वरं वृणीष्व भद्रन्ते भक्तोऽहमस्मिन् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच वनञ्जयः । प्राक्सलिः प्रणतो भूत्वा
शूरः कुरुकुलोद्भवः ॥ ५० ॥ ईप्सितो ह्येष वै कामो वरञ्चैनं
प्रयच्छ मे । लक्षोऽयं भगवन्नस्त्वं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५१ ॥
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्यः
मस्त्रैस्तव धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि
परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥
न लोकान् पुनः कामान् दिवलं कुतः सुखम् । न च सर्वाभरै-
श्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥ आतृप्तान् विपिने त्यक्त्वा
वैरमप्रतियात्य च । अकौर्त्तिं सर्वलोकेषु गच्छेय शाश्वतीः
समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् । सान्त्व-
यन् श्रद्धया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा दृक्ष्यसि
भूतेशं व्रजं शूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तूत दिव्या-
न्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यत्रो देवस्य परमे-

ष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः सर्वजेयसि ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा
फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ
योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च अर्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३७ ॥

अथ कौरातपर्व ।

जनमेजय उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्ट-
कर्मणः । विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १ ॥
यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनञ्जयः । वनं प्रविष्टस्तेजस्वी
निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
कथञ्च भगवान् स्थाणुर्देवराजश्च तीक्ष्णितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
स्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्भिजोत्तम । तं हि सर्वञ्च दिव्यञ्च मानुष-
ञ्च वेत्त्यहम् ॥ ४ ॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् लोमहर्षणमर्जुनः । भवेन
सह सङ्ग्रामे चकाराप्रतिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः
सङ्ग्रामेष्वपराजितः । यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्त-
रात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे ।
यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निन्दितं
जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये । चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं
प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

बैशम्पायन उवाच । कथञ्चिष्यामि ते तात कथामेतां महा-
त्मनः । दिव्यां कौरवशार्दूलमहतौमद्भुतोपमां ॥ ९ ॥ गात्र-
संस्पर्शसम्बन्धां क्षत्रस्वकेण महानघ । पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्
समागमम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरनिचोगात् च जगामामितविक्रमः ।

शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवञ्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्धनु-
 रादाय खड्गञ्च कनकत्वरम् । महाबली महाबाहुरर्जुनः कार्य-
 सिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं क्षुदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया
 परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः । वनं कष्टकृतं घोरमेक एवान्व-
 पद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापद्मिनिषिवितम् । नाना-
 मृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाते कौन्तेये
 वनं मानुषवाञ्छितम् । शङ्खानां पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि
 ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षञ्च समहन्निपपात महीतले । मेषजालञ्च विततं
 छादयामास सर्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं
 महागिरेः । शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८ ॥
 तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्वल्गुनादितान् । नदीष्वपि पुला-
 वर्त्ता बैदूर्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डबोद्धीताः सारसा-
 भिरुतास्तथा । पुंस्त्र्योक्किलसूताश्चैव क्रौञ्चवर्हिष्मनादिताः ॥ २० ॥
 मनोहरवनीपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः । पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्
 प्रीतमनाभवत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्त्तमानं सगतेजां महाभनाः ॥ २२ ॥ दर्भं चीरं निव-
 स्याथ दण्डाजिनविभूषितः । शीर्षञ्च पतितं भूमौ पशं समुप-
 युक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णं पूर्णं त्रिशते तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि
 मासं स पक्षेसाक्षरमाचरत् । चतुर्थं त्वथ संप्राप्ते मासे भरत-
 सत्तमः ॥ २५ ॥ वायुभक्षो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । जङ्घ-
 वाङ्गनिरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदोपस्यमना-
 चास्य बभूवुरनितौजसः । विद्युदन्वोऽहनिभा जटास्तस्य महा-
 त्मनः ॥ २७ ॥ ततो मध्वर्षयः सर्वे जम्बुद्वीपं पिनाकिनम् । निवे-
 दयिष्ववः पायं तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महा-

दिवं श्रमंतुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठ-
मास्थितः ॥ २९ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ।
तस्य देवेश न वयं विद्वः सर्वे चिकीर्षितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति
नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां
भावितात्मनाम् । उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३१ ॥

महादेव उवाच । न वो विषादः कर्तव्यः फाल्गुनं प्रति
सर्वशः । शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतीन्द्रिताः । अहमस्य
विज्ञानामि सङ्कुलं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गस्पृहा
काचिन्नैश्वर्यस्य तथायुषः । यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत् करिष्ये-
ऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा सर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जम्भुर्यथा स्नान् पुनरालयान् ॥ ३४ ॥

इति आरख्यपवणि कैरातपर्वणि मुनिशङ्करसंवादे ।

अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्मगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वैश-
म्पाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरि-
र्मरुतिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमन्ननुत्पादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महविगो दहनो देहवानिव ॥ ३ ॥ दिव्या सहोमया
श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानाविश्वरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा
॥ ४ ॥ किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः । अशीमत तदा
राजन् स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणेन तदनं सर्वं निःशब्द-
मभवत्तदा । नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत ॥ ६ ॥
स सन्निकर्षमागत्य पार्थस्यास्तिष्ठकर्मणः । मूकं नाम दनोः पुत्रं

ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवा-
 र्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीवं
 धनुरादाय शरांश्चाग्नीविप्रोपमान् । सज्यं धनुवंरं कृत्वा ज्या-
 घोषिण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्त्रां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहा-
 गतम् । तच्चात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताय यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा
 तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम् । किरातरूपी सहसा
 वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसम-
 प्रभः । अनादृत्य च तहाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्यतिः । प्रमुमोचाशनिप्रेक्ष्यं
 शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३ ॥ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र
 निपेततुः । भूकस्य गात्रे विस्तीर्णं शैलसंचनने तदा ॥ १४ ॥
 यथाशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः
 शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बह्मभिर्वाणैर्हीप्तास्यैः पन्नगै-
 रिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स
 ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् । किरातवेशसंच्छन्नं
 स्त्रीसहायममित्रहा ॥ १७ ॥ तनव्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रह-
 सन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥ १८ ॥ न
 त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कमकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया विद्धो
 वराहो मत्परिश्रमः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽय-
 मिहागतः । कामात् परिभवाद्वापि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ २० ॥
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि । तेन त्वां म्रंशयि-
 ष्यामि जीवितात् पर्वताश्रय ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पाण्डवेयं
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच शृङ्गाया वाचा पाण्डवं सव्यसाचि-
 नम् ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदाज्ञामसुचिता वसता वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः
 कक्षादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बह्मसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपो-

धन ॥ २४ ॥ सर्वास्तु कृष्णावर्त्ताभः सुकुमारः सुखोचितः । कथं
शून्यमिमं दिग्भेकाकौ विचरिष्यति ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चान्निसन्नि-
भान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६ ॥ एष
चापि महाजन्तुश्चरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो
हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

किरात उवाच । मयैष धनुर्भिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
वाणैरभिहतः श्वेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८ ॥ ममैष लक्ष्य-
भूतो हि मम पूर्वपरिश्रमः । ममैव च प्रहारेण जीवितादप-
रोपितः ॥ २९ ॥ दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ३० ॥ स्थिरो
भवस्व मोक्ष्यामि सायकानग्रनीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च
त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्थार्जुन-
स्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३२ ॥ ततो
हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूव इति ग्राह मन्द-
मन्देत्युवाच ह ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्ममभेदिनः ।
इत्युक्तो वाणवर्षं स मुनोच सहस्रार्जुनः ॥ ३४ ॥ ततस्ती तत्र
संरक्ष्यो गर्जमानो मुहुर्मुहुः । शरैराग्नीविषाकारैस्ततश्चाते पर-
स्परम् ॥ ३५ ॥ ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवाहजत् । तत्
प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ३६ ॥ मुहुर्तं शरवर्षं
तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरि-
रिवाचलः ॥ ३७ ॥ स दृष्ट्वा वाणवर्षान्तु मोघीभूतं धनञ्जयः ।
परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं
सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रति-
गृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥ कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यच्च
सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४० ॥

न हि महाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सच्चित्
 वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रा-
 दन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२ ॥
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन्
 मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान्
 लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भौथैनमाविश-
 तौब्रा तं दृष्ट्वा शरसङ्घयम् ॥ ४५ ॥ चिन्तयामास जिष्णुश्च
 भगवन्तं हताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूष्णीं येनास्य खाण्डवे
 ॥ ४६ ॥ किं नु मोक्षामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः ।
 अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् ग्रसति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं
 धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य
 सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रसृज्याय धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकुण्ठ च ।
 मुष्टिभिश्चापि हतवान् वच्चकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुद्धो
 धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह
 गिरिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्ध्नि
 श्रितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । सुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य
 कुरुनन्दनः ॥ ५२ ॥ तस्य मूर्ध्निानमासाय पफालासिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३ ॥ तदा
 वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादयो शिलाः । किरातरूपी भगवां-
 स्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ मुष्टिभिर्वचसङ्घाशैर्धूममुत्पादयन्
 मुखे । प्रजहार दुरार्धर्षं किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः
 अक्राशनिमैर्मुष्टिभिर्दशदक्षैः । किरातरूपी भगवानर्हया-
 मास पाण्डवम् ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुधोरः समपद्यत ।
 पाण्डवस्य च सुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७ ॥ सुसहर्तन्तु

तद्यज्ञमभवत्तोमहर्षिणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥५८॥
जघानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरसा बली । पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं
किरातोऽप्यहनदली ॥ ५९ ॥ तयोभुंजविनिष्पेषात् सङ्घर्षो-
रसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽारधूमवान् ॥ ६० ॥
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् । तेजसा व्यक्रमद्रोषा-
च्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत-
इवावभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरु-
च्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गत-
सत्त्व इवाभवत् ॥ ६३ ॥ स मुहूर्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुन-
रुत्थितः । रुधिरेणाग्नताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४ ॥
शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । सन्मय स्थण्डिलं कृत्वा
मात्स्येन पूजयद्भवम् ॥ ६५ ॥ तच्च मात्स्यं तदा पार्थः किरात-
शिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्चोष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ॥ ६६ ॥
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा निध-
गश्चीरगीर्चरः । जातविस्मय मालोक्य तपः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥ ६७ ॥
भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिभेन ते ।
शौर्य्येणानेन हृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं
तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य
मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्व्वऋषि-
भवान् । विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥
प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो
मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणि-
नम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह दिव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥ स
जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं
पार्थ परपुरञ्जयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच । कपर्दिन् सर्वदेवेश भगवन्ननिपातन । देव-
देव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणानाञ्च परमं जाने त्वां
तत्त्वकं विभुम् ॥ ७४ ॥ दिवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं
जगत् । अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः स देवासुरमातुषैः ॥ ७५ ॥ शिवाय
विष्णुस्तथाय विष्णवे शिवस्तपिणे । दक्षयज्ञविनाशाय हरि-
रुद्राय वै नमः ॥ ७६ ॥ ललाटाक्षाय सर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वैधसे ॥ ७७ ॥ प्रसादये
त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर । गणेशं जगतः शम्भुं लोककारण-
कारणम् ॥ ७८ ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतत्त्वं हरम् । व्यति-
क्रमं मे भगवन् चतुर्महर्षि शङ्कर ॥ ७९ ॥ भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी
प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् । दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम्
॥ ८० ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम् । न मे स्याद-
पराधोऽयं महादेवातिचाहसात् ॥ ८१ ॥ कृतो मयायमज्ञानात्
विमर्दो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाद्य शङ्कर ॥ ८२

वैशम्पायन उवाच । तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं वाङ्मन्त्रं चान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ ॥ परिश्रज्य
च वाङ्मन्यां प्रीतात्मा भगवन् हरः । पुनः पार्थ शान्त्यपूर्वमुवाच
वृषभध्वजः ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कौरातपर्वणि महादेवस्तवे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

देवदेव उवाच । नरस्त्वं पूर्वं दिहे वै नारायणसहायवान् ।
वदथ्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं
तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे । युवाभ्यां पुरुषाग्रगण्यौ तेजसा
धार्यते जगत् ॥ २ ॥ शक्रामिषिके सुमहदनुकूलदग्निः स्वनम् ।

प्रमृच्छ दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदैतदैव
गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् । मायामास्थाय यद्गुप्तं मया
पुरुषसत्तम ॥ ४ ॥ तूष्णीं चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ।
भविष्यति शरीरञ्च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्मि ते
पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषो-
त्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् ददामि चेन्नक्षत्रं कामं प्रीत्या
वृषध्वज । कामये दिव्यमस्त्रं तच्चौरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तु
ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । युगान्ते दारुणे प्राप्ते
कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ ॥ कर्षभीषकृपद्रोणैर्भविता तु महा-
श्ववः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयियं तान् यथाविधि ॥ १० ॥
दहेयं येन सङ्ग्रामे दानवान्नाक्षरांस्तथा । भूतानि च पिशा-
चांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदा-
क्षोत्रप्रदर्शनाः । शरास्त्राग्नीविषाकाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ ॥
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च । सूतपुत्रेण च रणे
नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष मे प्रथमः कामो भगवन्
भगनेतद्धन । त्वत्प्रसादाद्विनिर्घृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच । ददामि तेऽस्त्रं हयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५ ॥ नैतद्देह
महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः
कुतो वै तस्यन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ न त्वेतत् सहसा पार्थ भीक्ष्व्यं
पुरुषे क्वचित् । जगद्दिनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७ ॥
अवध्यो नाम नास्त्वस्य त्रैलोके सचराचरे । मनसा चक्षुषा
वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थ शुचिर्भूत्वा समा-

हितः । उपसङ्गम्य विश्वे शमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ तत-
स्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् । तदस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्त्ति-
मन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्थं यथा व्रजमुपा-
पतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१ ॥ ततश्चाल-
पयिषी सपर्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा
॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणाञ्च सहस्रशः । तस्मिन् मुहूर्त्ते
संप्राप्ते निर्वाताश्चापतन्मुहुः ॥ २३ ॥ अथास्त्वं जाज्वलन्धोरं पाण्ड-
वस्थामितौजसः । मूर्त्तिमद्वै स्थितं पार्श्वं ददृशुर्द्वैवदानवाः
॥ २४ ॥ सृष्टस्य व्रग्वक्त्रेनाथ फाल्गुनस्यामितौजसः । यत्किञ्चि-
दशुभं दिद्वे तत् सर्वं नाशनीयवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनु-
ज्ञातस्त्वग्वक्त्रेन तदार्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्द्वैव-
मैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रमुखिदिवनिवासिनां वशी मन्त्रायुति-
गिरिश उमापतिः शिवः । धनुर्महद्वितिजपिशाचसूदनं ददौ
भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरनीश्वर-
स्तदा सद्योमया सिततटशानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमहर्षि-
सेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सम्पश्यतस्त्वेव पिनाकौ वृषभ-
ध्वजः । जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १ ॥ ततो
ऽर्जुनः परशुक्ले विस्मयं परवीरहा । मया साक्षान्महादेवो दृष्ट-
इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्मिन्नुग्रहीतोऽस्मि यन्मया व्रग्वक्त्रो
हरः । पिनाकौ वरदो रूपौ दृष्टः सृष्टश्च पाणिना ॥ ३ ॥
कृतार्थश्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रून् च विजितान् सर्वान्

निर्वृत्तञ्च प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ इत्येवं चिन्तवानस्य पार्थस्यामित-
 तेजसः । ततो वैदूर्यवर्ष्माभो भासयन् सर्वतो दिशः ॥ ५ ॥
 यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः । नागैर्नदैर्नदीभिश्च
 दैत्यैः साथैश्च दैवतैः ॥ ६ ॥ वरुणो यादसां भर्ता वशी तं
 दिशमागमत् । अथ जाम्बूनद्वपुर्विमानेन महार्चिषा ॥ ७ ॥
 कुवेरः समनप्राप्तो यच्चैरनुगतः प्रभुः । विद्योतयन्निवाकाभमङ्गुतो-
 प्रमदर्शनः ॥ ८ ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ।
 तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ॥ ९ ॥
 मर्त्तप्रभूर्त्तिवरेः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः । दण्डपाणिरचि-
 न्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥ १० ॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने-
 नावभासयन् । त्रीँल्लोकान् शुद्धकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ॥ ११ ॥
 द्वितीय इव नार्त्तिण्डो युमान्ते समुपस्थिते । ते भानुमन्ति चित्राणि
 शिखराणि मह्यागिरेः ॥ १२ ॥ समाख्यायार्जुनं तत्र ददृशु-
 स्तपसान्वितम् । ततो सुहृत्तद्विगवानैरावतश्चिरोगतः ॥ १३ ॥
 आजगाम महेन्द्राण्या भद्राः सुरगणैर्वृतः । पाण्डुरेष्वातपत्रेण
 ध्रियमाणेन सूर्ध्वनि ॥ १४ ॥ शुशुभे तारकासजः सितमभ्र-
 मिवास्थितः । संस्तूयमानो गन्धर्वर्द्धप्रिभिश्च तपोधनेः ॥ १५ ॥
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य्य इवोदितः । अथ मेघस्वनो
 धीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ १६ ॥ यमः परमधर्मज्ञो
 दक्षिणां दिशमास्थितः । अर्जुनार्जुन पश्चात्मान् लोकपालान्
 समागतान् ॥ १७ ॥ दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम् ।
 पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ १८ ॥ नियोगाद्-
 ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः । त्वया च वसुसम्भूतो महा-
 वीर्य्यः पितामहः ॥ १९ ॥ भीष्म परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणे-
 ऽनघ । चक्रच्चान्समस्रभं भारहाजेन रक्षितम् ॥ २० ॥ दान-
 वाश्च महावीर्या ये मनुष्यसमागताः । निवातकवचाश्चैव दानवाः

कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ पितुर्मंशांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णस्य सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनञ्जय ॥ २२ ॥ अंगाय चिति-
सम्प्राप्ता देवदानवरक्षसाम् । त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफल-
निष्जिताम् ॥ २३ ॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरि-
कर्षण । अक्षया तव कौर्त्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ॥ २४ ॥
त्वया साक्षान्महादेवस्तीषितो हि महागृध्रे । लघू वसुमती
चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २५ ॥ गृहाणास्व महाबाहो
दण्डमप्रतिवारणम् । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करि-
ष्यसि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरु-
नन्दन । समञ्जं सोपचारञ्च समोच्चविनिवर्तनम् ॥ २७ ॥ ततो
जलधरश्चाभौ वरुणो यादृसां पतिः । पश्चिमां दिशमास्थाय
गिरमुच्चारयन् प्रभुः ॥ २८ ॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे
व्यवस्थितः । पश्य मां पृथुताम्नाह वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २९ ॥
मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णीष्व
कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ ३० ॥ एभिस्तदा मया वीर-
संग्रामे तारकामये । दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महाक्षनान्
॥ ३१ ॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मतप्रसादसमुत्थितान् । गृहाणा
न हिते मुच्येदस्तकोऽप्याततायिनः ॥ ३२ ॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण
सङ्ग्रामे विचरिष्यसि । तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न
संशयः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभा-
षत । दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४ ॥ प्रीतोऽह-
मपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजि-
तेन तथैव च ॥ ३५ ॥ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
महास्त्राभिर्भवान् आन्तःपुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३६ ॥ दर्शनात्ते

त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ । अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जया
 नपि जेष्यसि ॥ ३७ ॥ मत्तस्यैव भवानाशु गृह्णात्स्वमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनौकानि घातैराश्वस्य ध्वंस्यसि ॥ ३८ ॥ तदिदं प्रति-
 गृह्णीष्व अन्तर्धानं प्रियं मम । ओजस्तेजो द्युतिकरं प्रस्वापन-
 मरातिनुत् ॥ ३९ ॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४० ॥ तदयंमुद्यत-
 स्त्रेदं मया सत्यपराक्रम । त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव
 ॥ ४१ ॥ ततोऽर्जुनो महाबाहुर्बिधिवत् कुरुनन्दनः । कौवेर-
 मभिप्रग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२ ॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः
 पार्थमक्षिष्टकारिणम् । सान्त्वयन् शृण्वया वाचा मेघदुन्दुभि-
 निखनः ॥ ४३ ॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिव्रतः ॥ ४४ ॥ देवकार्येभ्यो
 सुमहत्त्वया कार्यमरिन्दम । आरौढव्यस्त्वया स्वर्गः सञ्जीभव
 महाद्युते ॥ ४५ ॥ रथ मातलिसंयुक्त आगन्ता तत्कृते महीम् ।
 इत्थं तेऽहं प्रदास्यमि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ४६ ॥ तान् दृष्ट्वा
 लोकपालास्तु समेतान् गिरिभूर्धनि । जंगाम विस्त्रयं धीमान्
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्
 समागतान् । पूजयामास विधिवद्भाग्भिरङ्घ्रिः फलैरपि ॥ ४८ ॥
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयम् । यथागतेन विबुधाः
 सर्वे काममनोजवाः ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः
 पुरुषप्रभः । कृतार्थमथ चोत्थानं स मेने पूर्वमानसम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक-
 चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च कैरातपर्व ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपथः ।

वैशम्पायन उवाच । गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुर्निवहंशः ।
चिन्तयामास राजन् देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥ ततश्चिन्तय-
मानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम
महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निव ।
दिशः सम्पूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३ ॥ अयसः शक्तयो भीमा
गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाश विद्युतश्च महाप्रभाः
॥ ४ ॥ तथैवाग्रनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः । वायुस्फोटाः सनि-
धता महामेघस्त्रनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वालि-
तास्याः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः सहताश्च तथोपलाः
॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् । वहन्ति ये
नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं वैज-
यन्तं महाप्रभम् । ध्वजमिन्द्रीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८ ॥
तस्मिन्नये स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् । दृष्ट्वा पार्थो महावाङ्म-
हैवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ
मातलिः । सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलिर्वाच । भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वं द्रष्टु-
मिच्छति । आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सन्ततम् ॥ ११ ॥
आह्व आममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीसुतमिह प्राप्तं
पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणै-
स्तथा । गन्धर्वैरप्सरोगैश्च त्वं दिदृक्षु प्रतीचते ॥ १३ ॥ अस्मा-
ल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनंशासनात् । आरोह त्वं जया सार्द्धं
त्वयास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्य रथो-
त्तमम् । राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥
प्रार्थितैः सुमहाभागीर्यज्वभिर्भरिदक्षिणैः । देवतैर्वा समारोढुं

दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो
महारथः । द्रष्टुं वाप्यथवा स्मृष्टुमारोढुं कुत एव च ॥ १७ ॥
त्वयि प्रतिष्ठितं साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि । पञ्चादहमधारीष्ये
सुकृतौ सत्तय यथा ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्र-
सारथिः । आरुरोह रथं शीघ्रं हयान् धीमे च रश्मिभिः ॥ १९ ॥
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्ततः शुचिः । जजाप जघ्मं
कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः ॥ २० ॥ ततः पितॄन् यथान्यायं
तर्पयित्वा यथाविधि । मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २० ॥
साधूनां पूष्यशैलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् । त्वं सदा संशयः
शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २१ ॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल
ब्राह्मणाः क्षत्रिया विश्वः । स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्रग् देवैः सह गत-
व्यथाः ॥ २२ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् । गच्छा-
म्यामन्त्रयिता त्वां सुखमक्षुप्रपितस्त्वयि ॥ २३ ॥ तव सानूनि
कुक्षाय नद्यः प्रक्षवणानि च । तीर्थानि च सुपुण्यानि मया
दृष्टान्यनेकशः ॥ २४ ॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत-
स्ततः । सुसुगन्धाश्च बाथ्योवास्त्वच्छरौरविनिःसृताः ॥ २५ ॥
अमृतास्वाद्नीया मे पीताः प्रक्षवणोदकाः । शिशुर्यथा पितु-
रङ्गे सुसुखं वर्तते नग ॥ २६ ॥ तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज
मया प्रभो । अप्सरोगणसङ्कीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ॥ २७ ॥
सुखमक्षुप्रपितः शैल तव सानुषु नित्यदा । एवमुक्त्वार्जुनः शैल-
मामन्त्र्य परवीरहा ॥ २८ ॥ आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव
भास्करः । स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ॥ २९ ॥
जङ्घमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः । सोऽदर्शनपथं यातो
मर्त्यानां धर्म्मचारिणाम् ॥ ३० ॥ इदर्शाद्भुतरूपाणि विभी-
नानि सहस्रशः । न तत्र सूर्य्य सोमो वा द्योतते न च पावकः

॥ ३१ ॥ स्वयैव प्रमथा तत्र द्योतन्ते पुण्यलक्ष्यया । ताराक्षपाणि
यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ३२ ॥ दीपवहिप्रकृष्टलात्तनूनि
सुमहान्यपि । तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ॥ ३३ ॥
ददर्श खेषु धिष्योऽग्रेषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा । तत्र राजर्षयः
सिद्धा वीराश्च निहता युधि ॥ ३४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं
संपेतुः शतसङ्घमः । गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम्
॥ ३५ ॥ गुह्यकानामृषीणाञ्च तथैवाप्सरसां गणान् । लोका-
नात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ३६ ॥ पप्रच्छ
मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ खेषु
धिष्योऽग्रेष्ववस्थिताः ॥ ३७ ॥ यान् दृष्टवानसि दिभो ताराक्षपाणि
भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं हारि शुभं वैजयिनं गजम् ॥ ३८ ॥
ऐरावतञ्चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् । स सिद्धमार्गमाक्रम्य
कुरुपाण्डवसत्तमः ॥ ३९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थि-
वोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४० ॥
एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायथाः । ततो ददर्श शक्रस्य
पुरीं तामसरावतौम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि शक्रपुरीदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारण-
सेविताम् । सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥
तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् । उदौच्यमानो
मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमप्सरों
गणसेवितम् । ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयङ्गिरिव दुमैः ॥ ३ ॥ ना-
तप्तपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुण्यकर्तृणां

नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नायज्वद्धिर्नात्रतिकर्तुं वेदश्रुति-
 वर्जितैः । गानाप्नुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानवहिष्णुतैः ॥ ५ ॥ नापि
 यज्ञघ्नैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्मुक्तल्यैश्च मांसा-
 दैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिना-
 दितम् । प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र
 देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि
 ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८ ॥ संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धर्वैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सग-
 न्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः सम्पूजयामासुः पार्थमक्षिष्ट-
 कारिणम् ॥ १० ॥ आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिखनैः ।
 प्रतिप्रेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं
 विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतम् । इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः
 समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
 बहवो हिलीपप्रमुखा नृपाः । तुम्बुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च
 हाहाहूहू ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् स समागम्य विधिवत् कुत-
 नन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः
 पार्थो महाबाहुर्बतौथ्य रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं
 पाकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयतां ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृ-
 तिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः । स्तूयमानं हिजाग्रैश्च ऋग्यजुःसाम-
 सख्यैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमद्वली । स
 चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने
 पुण्ये देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके
 ॥ २० ॥ -सृष्टिं चैनमुपाग्राय देवेन्द्रः परवीरहा । अङ्गमारो-
 पयामास प्रव्यावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः

अक्रासनं गतः । अथक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२ ॥
 ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं सुखम् । स्पर्शं पुण्यगन्धेन
 करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३ ॥ प्रमार्ज्यमानः शनकैर्ताह्ण चास्या-
 यतौ शुभौ । ज्याग्ररक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्यौ ॥ २४ ॥
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् । मुहुर्मुहुर्बज्रधरो वाहू
 चास्फोटयच्छनैः ॥ २५ ॥ क्षयन्निव गुडाकेशं प्रेक्ष्यमाणः सहस्र-
 दृक् । हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चादृश्यत वृत्रहा ॥ २६ ॥ एका-
 सनोपविष्टौ तौ शोभयाञ्चक्रतुः समाम् । सूर्यचन्द्रमसौ व्योम
 चतुर्दशामिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र क्ष गाथा गायन्ति सान्ना
 परमवल्लुना । गन्धर्वास्तुभुरश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८ ॥
 वृताची मेनका रश्मा पूर्वचित्तिः स्वयम्भवा । उर्वशी मिश्रकेशी
 च दण्डगौरी वक्रथिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजन्या च कुम्भ-
 योनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्रना
 ॥ ३० ॥ एताश्चान्याश्च नवतुस्तत्र तत्र सहस्रशः । चित्तप्रसादने
 युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकटितटश्रेष्ठः कम्प-
 मानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुर्थ्यैश्चैतुर्बुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसमादर्शनं

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्य-
 सुत्तमम् । अक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरक्षसा ॥ १ ॥ पाद-
 माचमनीयञ्च प्रतिग्राह्य नृपालजम् । प्रवेशयामासुरथो पुरन्दर-
 निवेशनम् ॥ २ ॥ एवं सम्पूजितो जिष्णुस्वाप्त भवने पितुः ।
 उपश्लिष्यन्महास्त्राणि संहाराणि पाण्डवः ॥ ३ ॥ अक्रस्य हस्ता-
 दयितं वज्रमस्यञ्च दुःसहम् अशनीञ्च महानादा मेववर्हिण-

लक्षणाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन् सस्मार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाव्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ ततः शक्रोऽब्र-
 वीत् पार्थं कृतास्त्रं काल आगते । नृत्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्र-
 सेनाद्वाप्नुहि ॥ ६ ॥ वादित्वं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ
 चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरा-
 मयः ॥ ८ ॥ गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह । तथापि
 नालभच्छर्मं तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दुःशासनबधामर्षी
 शकुनेः सौवलस्य च । ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित्
 क्वचित् । गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रञ्चोपलब्धवान् ॥ १० ॥ स
 शिञ्चितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् । न
 शर्म लेभे परवीरहन्ता भ्रातॄन् क्षरन्मातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादि-
 शिञ्चायां चतुस्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रक्षोऽब्र-
 वीत् । पार्थस्य चक्षुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गन्धर्व-
 राज गच्छाद्य प्रतितोऽप्सरसां वराम् । उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं
 सोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथाश्चितो गृहीतास्त्री विद्यायान्
 मन्त्रियोगतः । तथा त्वया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविभारदः ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्वराजोऽप्सर-
 समभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागते-
 नाश्चितस्तथा । सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत्
 ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रक्षितोऽहमिहागतः । त्रिदिव-
 स्थैकराजेन लतप्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यस्तु देवमनुष्येषु

प्रख्यातः सच्चैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥ ७ ॥
 प्रख्यातो बलवीर्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वचस्वी तेजसा
 युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतु-
 राख्यानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाव्याष्टगुणाश्चाम
 ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च । एको वै रक्षिता
 चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥ १० ॥ अकथ्यनो मानयिता स्थूल-
 लक्ष्यः प्रियस्वदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥
 सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्कृतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च
 प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगन्तैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
 विदितस्तोऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तव शक्या-
 भ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां
 धनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा स्मितं कृत्वा सम्मानं वज्रं मन्य च ।
 प्रत्यवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १५ ॥ यस्त्वस्य कथितः
 सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो तृणुवां कि-
 मतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन लज्जः संप्रणयेन च ।
 तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथा-
 काममागमिष्याम्यर्चं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशी-
 संवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचि-
 स्मिता । सर्वशौ चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १ ॥
 स्नानालङ्करणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण
 शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदी-
 पिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णं विस्तीर्णं शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्त-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं
हि फाल्गुनम् ॥ ४ ॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रीणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ मृदुकुञ्चित-
दीर्घेण कुसुमोत्तरधारिणा । केशद्वस्तेन ललना जगामाथ
विराजती ॥ ६ ॥ भूक्षेपालापमाधर्यैः कान्था सौम्यतयापि
च । शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साहयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्याङ्ग-
रागौ समुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । गच्छन्त्या द्वारविक्रचौ स्तनौ
तस्या ववल्गुतुः ॥ ८ ॥ स्तनोदहनसङ्कोभाग्रम्यमाना पदे पदे ।
त्रिबलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ९ ॥ अधोभूधर-
विस्तीर्णं नितस्वीन्नतपीवरम् । मन्त्रधायतनं शुभ्रं रसनादाम-
भूषितम् ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याधातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवयवत् ॥ ११ ॥ गूढगुल्फधरौ
पादौ ताम्रायततलाङ्गुली । कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्कि-
णीकिणौ ॥ १२ ॥ शीघ्रुपानेन चाल्पेन तुष्टाय मदनेन च ।
विलासनेन विविधैः प्रेक्षणीयतरामवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचारण-
गन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी । ब्रह्माश्चर्य्येऽपि वै स्वर्गं दर्श-
नीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ते योत्तरीयेण मेघवर्ष्मेन राजता ।
तन्त्रभार्द्वावृता व्योम्नि चन्द्रलेखिव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता
क्षणेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-
क्षिता ॥ १६ ॥ तत्र द्वारभनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता । अर्जु-
नस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्देश-
निर्मलं सुमनोहरम् । स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां
निधि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः । तदा
भिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच । अभिवादे तां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य

यचः श्रुत्वा गतसञ्ज्ञा तदीवंप्री । गन्धर्ववचनं सर्वं आवयामास
तं तदा ॥ २१ ॥

उर्वश्ववाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने
महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य पर-
भोक्तवे ॥ २३ ॥ रुद्राणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च
सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयज्ञेषु महोरगगणेषु च
॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु
अग्निसोमार्कवंशंसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वः शक्र-
नन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वाप-
सरःसु सुख्यासु प्रवृत्त्यासु कुरुदह । त्वं किलानिमिषः पार्थ
मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौ-
कसाम् । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥
तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः । अपि चान्याश्च भद्रुच्च
तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥ ततः शक्रेण सन्दिष्टश्चित्रसेने
ममान्तिकम् । प्राप्तः कमलपत्राच्च स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्षिणि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य
मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सदैवार्थगुणा-
न्वितम् । पार्थं प्रार्थय सञ्जोणिं त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता
शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तद्गुणाकृष्टकिताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृत्तो-
ऽर्जुनः । उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालयि ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दुश्रुतं मेऽस्तु समग्रे यन्मां वदसि भाविनि ।

गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुन्ती
महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । तथा त्वमपि कल्याणि नात्र
कार्या निवारणा ॥ ३८ ॥ यच्चेक्षितासि विषष्टं विशेषेण मया
शुभे । तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥ इयं
पौरववंशस्य जननी मुदितेति च । त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विज्ञा-
योत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातु-
मप्सरः । गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्द्धिनी ॥ ४१ ॥

उर्वश्ववाच । अनादृताश्च सर्वाः स्म दिवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीरनियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२ ॥ पुरोर्वंशे
हि ये पुत्रा नप्तारी वा लिहागताः । तपसा रमयन्त्यस्मान्न च
तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत् प्रसीद न मामात्तां विसर्जयितु-
मर्हसि । हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताञ्च भज मानद ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५ ॥ यथा कुन्ती
च माद्री च शची चेह ममानवे । तथा च वंशजननी त्वं हि
मिदं गरीयसी ॥ ४६ ॥ गच्छ भूर्ध्वा प्रपन्नेऽस्मि पादौ ते
वरवर्ष्मिणि । त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु पार्थेन उर्वशी क्रोध-
भूर्च्छिता । वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाय धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥

उर्वश्वुवाच । तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामवाणवशङ्कताम् ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं
नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अपुमानिति विख्यात षण्ड-
वद्विरिष्यसि ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं दत्त्वार्जुने श्रापं स्फुरदोष्ठी श्वस-
न्त्यय । पुनः प्रत्यागता चिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥ ततो-
र्जुनस्वरमाणश्चित्तसेनमरिन्दमः । संप्राप्य रजनौवृत्तं तदुर्वश्या

यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चैव यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ न्यवेदयच्च शक्रस्य
 चित्रसेनोऽपि सर्वशः । तत आनाथ्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः
 ॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः क्षयमानोऽभ्यभाषत । सुपु-
 त्राय पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
 धैर्येण जिता वै ते महाभुज । यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव
 मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्थकुत्तात साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलोऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे त्रयोदशे
 वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च
 ॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
 शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ मुदं परमिकां लेभे न च
 शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ॥ ६० ॥
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं शृणुयान्नित्यं
 वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते
 ॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिश्चय्य फाल्गु-
 नस्य । व्यपगतमददश्वरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
 वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि उर्वशीशापे ।
 षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदटमानस्तु महर्षिस्तु क्षीमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य
 देवराजं महामुनिः । ददर्शाद्वासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ २ ॥
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे । निप्रसाद द्विजश्रेष्ठः
 पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवदुद्विः पार्थमिन्द्रासने

स्थितम् । कथन्तु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं
 न्यस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः । य एवमनुसम्प्राप्तः
 स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्र-
 निस्तदनः । लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मर्षे अयतां यत्ते मनसैतद्विद्वितम् । नायं केवलमर्त्तो वै
 मानुषल्लभुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महा-
 भुजः । अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कक्षाच्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥
 शङ्को नैनं भवान् वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् । शृणु मे वदतो
 ब्रह्मन् योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणो यो तौ
 पुराणावृषिसत्तमौ । ताविभावनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयो
 ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषौ । कार्थार्थ-
 मवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शक्यं सुरै-
 र्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः । तदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम-
 विश्रुतम् ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवव्रते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्त्रियोगाद-
 ब्रह्मर्षे चितौ जातौ महायुतौ । भूमेर्भारवतरणं महावीर्यौ
 करिष्यतः ॥ १४ ॥ सद्गुप्ता ह्यसुराः कैचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितात्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते
 सुरान् हन्तुं बलदर्पसमन्विताः । देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्त-
 वरा हि ते ॥ १६ ॥ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महा-
 बलाः । सर्वदेवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिस्तदनः । कपिलो नाम
 द्वोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः खन-
 माना रसातलम् । दधनादिव निहताः सागरस्यात्मजा विभो
 ॥ १९ ॥ तेन कार्यं महत् कार्यमस्माकं द्विजसत्तम । पार्थन च
 महाशुद्धे समेताभ्यां न संशयः ॥ २० ॥ सोऽसुरान् दधनादिव

अक्षो हन्तुं सदानुगान् । निवातक्रवचान् सर्वान् नागानिव
महाहृदि ॥ २१ ॥ किन्तु नाल्पेन कार्य्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
तेजसः समहाराधिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां
समस्तानां अक्षः प्रतिसमासने । तान्निहत्य रणे ध्रुव पुनर्वास्यति
मानुषान् ॥ २३ ॥ भवानञ्जनिचोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रव्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ स वाच्यो
मम सन्देशाद्भर्ता सत्यसङ्गरः । नोत्सृष्टा फाल्गुने कार्या
कृतास्त्रः श्रीघ्नमेयति ॥ २५ ॥ नाशुद्धबाहुवीर्य्येण नाकृतास्त्रेण
वा रणे । भीष्मशोणादयो युद्धे अक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ २६ ॥
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः । नृत्यवादितगीतानां
दिव्यानां पारमौषिवान् ॥ २७ ॥ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि
अनुजेश्वर । आदभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम ॥ २८ ॥
तीर्थेष्वामृत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः । राज्यं भोक्ष्यसि
राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ भवांश्चैनं हिजश्रेष्ठ पथ्य-
टन्तं महीतलम् । तातुमर्हति विप्राग्र तपोबलसमन्वितः ॥ ३० ॥
गिरिदुर्गेषु च सदा दिशेषु विषयेषु च । वसन्ति राज्ञसां रौद्र-
स्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते महेन्द्रेण वीरतु-
रपि लोमशम् । उवाच प्रचतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम्
॥ ३२ ॥ यथागुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम । दानं दद्या-
द्यथा चैव तथा कुरु महासुने ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः समहा-
तपाः । काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३४ ॥ ददर्श
तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिन्दमम् । तापसैर्भादभिश्चैव सर्वतः
परिवारितम् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि लोमशागमने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

जनमेजय उवाच । अत्यङ्गुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाश्विका-
सुतः । द्वैपायनादृषिभ्येष्ठात् सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्रुतं मे सूत कात् क्षेत्रेण कर्म पार्थस्य
धीमतः । काञ्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः । मम पुत्रः सुदुर्वृद्धिः
पृथिवीं धातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृतो वाचः स्वैरेष्वपि
महात्मनः । त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ५ ॥

अस्यतः कर्षिणाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाभितान् । कोऽर्जुनस्या-
ग्रतस्तिष्ठेदपि नृत्युर्नरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे
नृत्युवशानुगाः । येषां युद्धं दुराधर्मैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७ ॥

तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः । अनिशच्चिन्तमानोऽपि
य एनमुदियाद्गृही ॥ ८ ॥ द्रोणकर्मो प्रतीयातां यदि भीमोऽपि
वारणे । महान् स्यात् संशयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम्

॥ ९ ॥ दृष्ट्वा कर्मः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः । अमर्षी
बलवान् पार्थः संरक्षी दृढविक्रमः ॥ १० ॥ सन्धवेत्तुमुलं युद्धं

सर्वशोऽप्यपराजितम् । सर्वं ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वं प्राप्ता महद्यशः
॥ ११ ॥ अपि सर्वेऽश्वरत्नं हिते वाञ्छन्त्यपराजिताः । बध्ने नूनं

भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्ति
जेता वास्य न विद्यते । मन्युस्तस्य कथं शम्येन्नाद्यैव प्रतिसंहितः

॥ १३ ॥ त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । जिगाय
पार्थिवान् सर्वान् राजसूये महाक्रतौ ॥ १४ ॥ शेषं कुर्याद्दिरे-

र्बजो निपतन्मूर्ध्नि सञ्जय । न तु कुर्युः शरा शेषं क्षिप्तास्तात
किरीटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चरा-

चरम् । तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तपस्यन्ति मत्सुतान् ॥ १६ ॥

अपि तद्वधोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्ष्व
सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुदमन् प्रवपंश्चैव वाणान् स्थाता-
ततायो समरे किरौटी । सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा भवे-
द्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्निश्चया महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समा-
विष्टाः पाण्डवास्ते महीजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां वस्म-
पत्नीं यमस्त्रिनीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारु-
णोदयाः । कस्यस्य च महाराज जुगुप्सन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥
श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थिव संयुगे । एकादशतनुः स्थानु-
धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कौरातं वेश्ममास्थाय योधयामास
फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतम् । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं
तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गु-
नात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महे-
श्वरेण यो राजन् जीर्णो हृष्टमूर्तिना । कस्तमुत्सहते वीरो
शुद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोम-
हर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९ ॥
यत्तु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्योधने-
नोक्तं द्रौपद्या दर्शिताबुधौ ॥ १० ॥ जस्रं भेतस्यामि ते पाप-
गदया भीमवेगया त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्यूतदेविनः ॥ ११ ॥
सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः । सर्वे सर्वास्त्रविदांसो

देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्ये मन्युसमुद्धृताः पुत्राणां तव
संयुगे । अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं कृतं स्मृतं कर्णं न वदता परुषं वचः ।
पथ्याप्तं बैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपी-
दानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो
विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं स्मृतं न शुश्रूषति
मन्दभाक् । दृष्ट्वा मां चक्षुषा ह्रीनं निर्दिचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलकादयः । ते तस्य भूयशो
दोषान् वर्धयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ खैरमुक्ता ह्यपि शराः
पार्थनामिततेजसा । निर्दहेयुर्मम सुतान् किं पुनर्मन्युसेविताः
॥ १८ ॥ पार्थवाङ्गवलीत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः । दिव्यास्त्र-
मन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्रौ च गोप्ता
च सुहृच्चैव जनार्दनः । हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न
निर्जितम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह सञ्जय । महा-
देवेन वाङ्मयां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य
आण्डवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुन सहायार्थं बह्नेर्दामोदरेण
च ॥ २२ ॥ समर्था न हि मे पुत्राः महाभात्याः ससौबलाः ।
क्रुद्धे भीमे च पार्थ च वासुदेवे च सात्वते ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रखेदि

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

जनमेजय उवाच । यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै
मुने । प्रब्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १ ॥
कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेतात्प्रचेतसम् । दुर्व्योधनं पाण्डुपुत्रान्
कोपयानं महारथान् ॥ २ ॥ किमासीत् पाण्डुपुत्राणं वने
भोजनमुच्यताम् । वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वानेयञ्च मृगाश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपा-
तितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु
शूराण् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्
सामन्योऽनन्यस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां
महात्मनाम् । दश मोक्षविदां तत्र यान् विभक्तिं युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
रुक्मन् कृष्णमृगाश्चैव मेध्याश्चान्यान् वनेचरान् । वाणैरुन्मथ्य
विविधैर्ब्राह्मणैर्यो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्बलो व्याधितो
वापि दृश्यते । कुशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा पुनः
॥ ८ ॥ पुत्रानिव प्रियान् भ्रातॄन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । पुपोष
कौरवश्चेष्टो धर्मराजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतींश्च द्रौपदी सर्वान्
हिजातींश्च यशस्विनी । मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा
॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ
वायुदौचीम् । धनुर्धरा मासहेतोर्मृगाणां चयङ्कन् नित्यमेवोप-
गम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुने-
नोत्सुकानाम् । पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयता जपतां
जुह्वताञ्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने-
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां तच्चरितं श्रुत्वा सन्नुद्यातीतमद्भु-
तम् । चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ दीर्घ-
मुष्णञ्च निश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अत्रवीत् सञ्जयं सूत-
मामन्त्र्य पुरुषर्षभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि
वै क्षणम् । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां द्यूतजं हि यत् ॥ ३ ॥
तेषामसञ्चवीर्याणां शौर्यं घृतिं पराम् । अन्योऽन्यमनु-

रागञ्च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्रौ महाभागौ देव-
 राजसमद्युतौ । नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ । शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ
 नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमाजुनौ पुरोधाय यदा तोरण-
 मूर्धनि । स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७ ॥ न
 शेषं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्ज्ञय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे
 देवपुत्रौ महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षेपं न क्षंस्येते त्वम-
 र्षिणौ । वृष्णयोऽथ महेष्वासः पाञ्चाला वा महौजसः ॥ ९ ॥
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः
 पुत्राणां मम वाहिनीन् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां
 सूतनन्दन । न शक्यः सहितुं वेगः सर्वैस्तैरपि संयुगे ॥ ११ ॥
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः । शैक्यवावीरघातिन्या
 गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जित-
 मिवाशनेः । गदावेगञ्च भीमस्य नाबं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥
 ततोऽहं सहृदां वाचा दुर्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि
 मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्ज्ञय उवाच । व्यतिक्रमोऽयं समहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात् सुतस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि
 निर्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काम्यके पार्थान्
 समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥ दुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरो-
 गमाः । विराटो धृष्टकेतुश्च कौकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च
 यत् कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् । चारेण विदितं
 सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवै-
 र्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः
 ॥ १९ ॥ अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥ या सा समृद्धिः

पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह । राजसूये मया दृष्टा नृपरन्थैः
सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्नहीपालान् भस्वतेजोमयार्दितान् ।
सर्वङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोद्गान् सचोलद्राविडान्धकान् ॥ २२ ॥ साग-
राणूपकांश्चैव ये च पत्तनिवासिनः । सिंहलान् वर्वरान् स्नेच्छान्
ये च लङ्घानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमाणि च राष्ट्राणि यतश्चः
सागरान्तिकान् । पल्लवान् दरुदान् सर्वान् किरातान् चवना-
च्छकान् ॥ २४ ॥ हारहणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा ।
जागुडान्मटान् ह्यणान् स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् । कैकेयान्मा-
लवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्षमहमाहूतान्
यज्ञं ते परिवेशकान् । सा ते समृद्धियरात्ता चपला प्रतिसारिणी
॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् । रामेण
सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्यु-
म्नेनाहुकेन च । वृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २८ ॥
दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्ष्यञ्च भारत । दुःशासनं सौवलेयं
यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः
सहितो वसन् । धार्तराष्ट्रों श्रियं प्राप्य प्रयाधि पृथिवीमिमाम्
॥ ३० ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । सुखतस्तु तेषु
वीरेषु वृष्टद्युम्नमुखिषु च ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रतिगृह्णामि ते वार्चमिमां सत्यां जना-
हैन । अमित्राक्ने महाबाहो सानुबन्धान् हनिष्यसि ॥ ३२ ॥
वर्षावयोदशादूर्हं सत्यं मां कुरु केशव । प्रतिज्ञातो वने वासो
राजमध्ये मया क्षवम् ॥ ३३ ॥ तदर्थं राजवचनं प्रतिश्रुत्य सभा-
सदः । वृष्टद्युम्नपुरोगास्ते श्रमयामासुरक्षसा ॥ ३४ ॥ केशवं
मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् । पाञ्चालों प्राहुरक्षिष्टां वासु-
देवस्य शृण्वतः ॥ ३५ ॥ दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यज्याति जीवि-
तम् । प्रतिजानीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६ ॥ ये क्ष

तेऽक्षजितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा । मांसानि तेषां खादन्तो
 हसिष्यन्ति वृकहिजाः ॥ ३७ ॥ पास्यन्ति रुधिरं तेषां श्व-
 गोमायवस्तथा । उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टासि सभातले
 ॥ ३८ ॥ तेषां द्रव्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले । क्रव्यादैः
 कृष्टमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३९ ॥ परिक्षिष्टासि वै-
 स्तत्र यैश्चापि ससेपेक्षिता । तेषामुत्कृष्टशिरसां भूमिः पास्यति
 शोणितम् ॥ ४० ॥ एवं वज्रविषा वाचस्त जघुर्भरतर्षभाः । सर्वे
 तेजस्विनः दूराः सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ४१ ॥ ते धर्मराजेन वृता
 वर्षाद्बुधं तयोदयात् । पुरस्कृत्यपयास्वन्ति वासुदेवं महारथाः
 ॥ ४२ ॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नसाम्बो युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ कौक्येयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३ ॥
 एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुवन्धान् ससै-
 न्यान् । को जीवितार्थी समतेऽस्य दीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केश-
 रिणीं ययैव ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यन्मां ब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्ड-
 वान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र । ध्रुवं कुक्ष्यामयमन्तकालो महाभयो
 भविता शोणितौष ॥ ४५ ॥ मन्ये तथा तद्ववितेति सूत यथा
 क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् । असंशयं भविता युद्धमेतद्वते काले
 पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
 एकपञ्चाशोऽध्यायः सनातनश्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ५१ ॥

अथ नलोपाख्यानपर्वः ।

जनमेजय उवाच । अस्महेतोर्गते पार्थ अक्रलोकं महात्मनि ।
 शुचिष्टिरप्रभृतयः विमकुर्वन् पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अस्त्रहेतोर्गते पार्थ शक्रलोकं महात्मनि ।
 श्वदसन् कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभा ॥ २ ॥ ततः कदा-
 चिदेकान्ते विविक्त इव शाले । दुःखार्त्ता भरतश्चेष्टा निषिदुः
 सह कृष्णया ॥ ३ ॥ धनक्षयं शोचमानाः साशुं कण्ठाः सुदुः-
 खिताः । तद्वियोगार्हितान् सर्वान् शोकः समभिपुष्टुवे ॥ ४ ॥
 धनक्षयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महा-
 वाङ्मरुधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदिशाते महाराज गतोऽसौ
 भरतर्षभः । अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः
 ॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् । सात्यकि-
 र्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा
 बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्भीमत्सुस्ततो दुःख-
 तरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च नेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य
 प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुषतः । नीता लोकमनु सर्वे धार्तरा-
 ष्ट्राः ससौवलाः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुबलिनः श्रीयसुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह
 कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुविजितां कृतह्तां
 प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ भवतो द्यूतदोषेण सर्वं वयमुप-
 झुताः । अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ क्षात्र-
 धर्मं महाराज तमवेक्षितुमर्हसि । न हि धर्मो महाराज क्षत्रि-
 यस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजा धर्म्यान्मा नीनयः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्वा दश-
 समा राजन् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि । निवर्त्य च वनात् पार्थ-
 मानाथ च जनार्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव
 महामते । धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशास्यते ॥ १७ ॥
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान् ससौवलान् । दुर्योधनश्च

कर्माच्च यो वान्यः प्रतीयोत्स्यते ॥ १८ ॥ मया प्रथमिति पश्चा-
 त्तमेष्टसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विशास्यते
 ॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम । अवधूय
 महाराज गच्छेत् स्वर्गमुत्तमम् ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि
 राजा न वालिशः । अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान् धर्मपरायणः
 ॥ २१ ॥ निहत्वा निहृतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । न हि
 नैकृतिकं हत्वा निहत्वा पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भागत धर्मेषु
 धर्मज्ञैरिह दृश्यते । अहीरात्रं महाराज तुल्यं सख्यत्सरेण ह
 ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो । सख्यत्सरो महा-
 राज पूर्यो भवति कुच्छतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रभाणास्ते दिव-
 सादूर्ध्वमच्यत । त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५ ॥
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुवन्धमरिन्दम । एकाग्रं पृथिवीं सर्वा
 पुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा
 तद्भवता कृतम् । प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७ ॥
 न तं देवं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्जनः । न विज्ञाष्यति
 दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वान्त्रो-
 वनवासमिमं ततः । प्रराजयिष्यति पुनर्निहत्याधमपूरुषः ॥ २९ ॥
 यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातचर्यामुत्ती-
 र्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुन-
 र्यूतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराहृतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥
 स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः । चरिष्यसि महाराज
 वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान् न महाराज कृपणान्
 कर्तुमर्हसि । यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृतस्त्वयः ॥ ३३ ॥
 निहत्वा निहृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । अनुज्ञातस्त्वया
 गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षसुतसृष्टो दृष्टे-
 दनिहन्तरथिः । हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । उवाच सान्त्वयन् राजा मूढ्वापुपाप्राय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् । वर्षात्रयोदशादूहं
सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल
इति प्रभो । अनृतं नोक्तहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयाम् । हन्ता त्वमसि
दुर्धर्षं सानुवन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्म-
राजे युधिष्ठिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महावृषिः ॥ ४० ॥
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम् । शास्त्रवन्मधुपर्कंण
पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वस्तश्चैनमासीनमुपासीनो
युधिष्ठिरः । अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं वह्मभाषत ॥ ४२ ॥
अक्षयूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हृतम् । आह्वय निकृति-
पन्नैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षत्रस्य हि सतो निकृत्या
पापनिश्चयैः । भार्या च मे सभां नीता प्राणेश्योऽपि गरीयसी
॥ ४४ ॥ पुनर्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् । प्राब्राजय-
न्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं बने दुर्वसतीर्वधन्
परमदुःखितः । अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः
॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । अहं
हृदि श्रिताः श्रुत्वा सर्वरात्रौर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव
समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि । विना महात्मना तेन गतसत्त्व
इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रष्टव्यामि वीभत्सं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमनन्दितम् ॥ ४९ ॥ अस्ति राजा मया
कश्चिदल्पमाश्रयतरो भुवि । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा
क्वचित् । न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥

वृहदश्व उवाच । यद्व्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते
क्वचित् । अल्पमाश्रयतरः क्वचित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्षयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ । यस्त्वत्तो दुःखिततरो
राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

वृहदश्व उवाच । शृणु राजन्भवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु
महोपालो वीरसेन इति श्रुतः । तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो
धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निष्कृत्वा जितो राजा पुष्करेणेति
नः श्रुतम् । वनवासं सुदुःखात्तो भार्ययान्यवसत् सह ॥ ५६ ॥
न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च वान्धवाः । वने निवसतो
राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरै-
भ्रातृभिर्दिवसन्निभैः । ब्रह्मकल्पैर्हिजाग्रैश्च तस्मान्नार्हसि शोचि-
तम् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहा-
त्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि वृहदश्वयुधिष्ठिर-
संवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वृहदश्व उवाच । आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो
बली । उपपन्नो गुणैरिष्टैरुपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
न्ननुजेन्द्राणां सूर्द्धिं देवपतिर्यथा । उपर्युपरि सर्वेषामादित्य
इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महोपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥ ईप्सितो नर-
नारीणासुदारः संयतेन्द्रियः । रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षा-
दिव मनुः क्षयम् ॥ ४ ॥ तथैवासीद्दिर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजार्थं परं
यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम
भारत ॥ ६ ॥ तं स भीनः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवच्चैसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभार्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारस्य त्रीनुदारान्
महायथाः ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवच्चैसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयन्ती
तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः
प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समल-
ङ्घतम् । शतं शतं सखीनाञ्च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥ तत्र
क्ष राजते मैत्री सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी
विद्यत्सौदामिनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायत-
लोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृगुपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मानु-
षेष्वपि चान्येषु दृष्टरूपाश्च वा श्रुता । चित्तप्रसादनी वाला
देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नलश्च नरशार्दूलो लोकोऽप्यप्रतिमो
भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्माः
समीपे तु नल प्रशशंसः कुतूहलात् । नैषधस्य समीपे तु दम-
यन्तीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृण्वतः सततं
गुणीन् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धनं हृच्छयः ॥ १७ ॥
अशक्तवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे
वन आस्ते रहोगतः ॥ १८ ॥ स ददृशं ततो हंसान् जातरूप-
परिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९ ॥
ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते
राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकायं त्वां कथ-
यिष्यामि नैषध । यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित्
॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्सर्ज्य महीपतिः । ते तु हंसाः

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरीं गत्वा दम-
यन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गरुत्मान्तः सा ददर्श च तान् गणान्
॥ २३ ॥ सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता । हृष्टा
ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसो विसृष्टः
सर्वदा प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन्
॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मानुषी
गिर कृत्वा दमयन्तीमथाव्रवीत् ॥ २६ ॥ दमयन्ति नलो नाम निष-
धेषु महीपतिः । अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि
भार्या त्वं भवेद्या वरवर्णिनि । सफलन्ते भवेज्जन्म रूपञ्चेदं सुम-
ध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्व मनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न
चास्माभिर्दृष्टपूर्वंस्तथाविधः ॥ २९ ॥ तच्चापि रत्नं नारीणां नरेषु
च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥ ३० ॥
एवमुक्त्वा तु हंसेन दमयन्ती विशास्यते । अव्रवीत्तत्र तं हंसं
त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य
विशाम्यते । पुनरागम्य निषधानलो सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
ततः प्रभृति न स्वस्था नल प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा
दीना विवर्णवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निष्वासपरमा
तदा ॥ २ ॥ जह्वं दृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुवर्णा
क्षणेनाथ हृच्छ्रयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं
विन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा श्रिते चाहेति सुदती

पुनः ॥ ४ ॥ तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जम्भुरिद्वितैः ।
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यवेदयत्ताम-
स्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्ती-
सखीगणात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कार्यं समुद्धत्स्वां सुतां
प्रति । किमियं दुहिता मेऽय न्नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७ ॥ स
समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदात्मना
कार्यं दमयन्त्याः स्वयम्बरम् ॥ ८ ॥ स संनिमन्त्रयामास मही-
पालान् विशास्यति । अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो
॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्या स्वयम्बरम् । अभिजम्भु-
स्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्यश्वरथघोषेण
पूरयन्तो वसुधराम् । विचित्रमाख्याभरणैर्बलेर्दृष्ट्यैः खलङ्कृतैः
॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् । यथार्ह-
मकरोत् पूजां तेऽवसंस्तव पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
सुराणामृषिसत्तमौ । अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकनिर्गतौ
॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ । देवराजस्य
भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावच्चैयित्वा मधवा तत्
कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानमयञ्चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर ।
लोके च मधवन् कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६ ॥

वृहदश्व उवाच । नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलव्रतहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्तत्तज्जीवितयोधिनः ॥ १७ ॥ अस्त्रेण
निघनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव
मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि
तानहम् । आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम । एव-
मुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मधवन् येन न दृश्यन्ते महीक्षित ।

विदर्भराज्ञी दुहिता दमयन्तीति विद्युता । रूपेण समतिक्रान्तां
 पुद्गिण्यां सर्वदीपितः ॥ २० ॥ तस्याः स्वयम्बरः अक्ष भविता न
 विरादिव । तत्र गच्छन्ति राजन्वो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काङ्क्षन्ति च
 विशेषेण बलवन्निसूदन ॥ २२ ॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोक-
 पालाश्च सान्निहाः । आजग्मुर्हवराजस्य समीपमकरोत्तमाः
 ॥ २३ ॥ ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् । शुलैव
 चाबुधन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४ ॥ ततः सर्वे महाराज
 सगणाः सहवाहनाः । विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे मही-
 क्षितः ॥ २५ ॥ नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छद्ददौनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६ ॥ अथ देवाः पथि
 नलं ददृशुर्मुतले स्थितम् । साक्षादिव स्थितं भूत्तर्गं मन्त्रयं
 रूपसम्पदा ॥ २७ ॥ त्वं दृष्ट्वा लोकपालास्ते आजमानं यथा
 रविम् । तस्युर्बिगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा ॥ २८ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे विष्टस्य विमानानि दिवौकसः । अन्नवीजैषधं राज-
 त्ववतीर्थं नभस्तलात् ॥ २९ ॥ भो भो निषधराजेन्द्र नल सत्य-
 व्रती भवान् । अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलद्वैत्ये

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

बृहद्ब्रह्म उवाच । तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति भारत ।
 अथैतान् परिप्रच्छ कृताञ्जलिर्पत्नितः ॥ १ ॥ के वै भवन्तः
 कथासौ यस्याहं दूत ईप्सितः । किञ्च तद्वो मया कार्यं कथ-
 वधं यथातथम् ॥ २ ॥ एवमुक्ते नैषधेन मधवानभ्यभाषत ।
 अमरान् वै निषीधाक्षान् दमयन्त्यर्थाभागतान् ॥ ३ ॥ अहमिन्द्रो-

समश्निष्य तथैवाययपाप्मतिः । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽय-
मपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतानक्षान् दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षुवः ॥ ५ ॥ प्राप्नु-
मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं
पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥ एवमुक्ताः स शक्रेण नलः प्राक्षलिरब्र-
वीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ १७ ॥ कथन्तु जात-
सङ्कल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् । परार्थमौदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु
ममेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा जवुः । करिष्ये इति संश्रुत्य पूर्वमज्ञासु नैषध । न
करिष्यसि कक्षात्त्वं ब्रज नैषध मा चिरम् ॥ ९ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्ताः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वैश्यानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति
तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-
शनम् ॥ ११ ॥ इदं तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् । दिदीप्य-
मानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥ अतीवसुकुमाराङ्गीं
तनुमध्यां सुलोचनाम् । आक्षिपन्तीमिव प्रभां शेषिनः स्नेन
तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव बृधे कामस्ताञ्चारुहासिनीम् ।
सत्यद्विकीर्षमाणास्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैषधे
दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्प्रेतुस्तेजसा तस्य
धर्षिताः ॥ १५ ॥ प्रशशंसुश्च सुग्रीता नलं ता विज्जयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो
क्रान्तिरहो धैर्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽथ वा यक्षो गन्धर्वो
वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शक्यवन्ति सा व्याहर्तुमपि
किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जाबन्धो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अथैनं स्नायमानन्तु क्षितपूर्वाभिमाप्रिणी । दमयन्ती नलं वीर-
मभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्त्व सर्वानवद्याङ्ग मनःकृच्छव-

वर्द्धनः । प्राप्तोऽस्यमरवहीर चातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथ-
मागमनञ्चेदं कथञ्चासि न लक्षितः । सुरचितं हि मे वैष्ण राजा
चैवोग्रघासनः । एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच । नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ।
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति अक्रोऽग्निर्नरुणो यमः । तेषामन्यतमं
देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽह-
मलक्षितः । प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारवत् ॥ २३ ॥
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं
प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

बृहदश्व उवाच । सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं करवाणि ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि
यच्चान्यन्नमास्ति वसु किञ्चन । तत्सर्वं तव विश्वत्वं कुरु प्रणय-
मीश्वर ॥ २ ॥ हं सानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव । तत्-
कुते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भज-
मानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विषममिं जलं रञ्जुमाख्यास्ये
तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठतस्तु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥ दीषामहं
लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् । न पादरजसां तुल्यो मन-
स्तेषु प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रयं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्यु-
मृच्छति । त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥
विरजांसि च दासांसि दिव्याश्चिताः स्रजस्तथा । भूषणानि च
मुष्ट्यानि देवान् प्राप्य तु भुञ्जन्तु वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं

कृतज्ञां सङ्क्षिप्य ग्रसते पुनः । हताश नीमं देवानां का तं न वर-
येत् पतिम् ॥ ८ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ ९ ॥ धर्मात्मानं
महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् । महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्
पतिम् ॥ १० ॥ क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे । वरुणं
लोकपालानां सुहृदाक्यमिदं शृणु ॥ ११ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा
दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकज्जेनाथ
वारिणा ॥ १२ ॥ देवेभ्योऽहं समस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते । हृणे
त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ तामुवाच ततो राजा
वेपमानां कृताञ्जलिम् । दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधौ-
यताम् ॥ १४ ॥ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः । परार्थं
यत्रमारभ्य कथं स्वार्थमिहोक्तहे ॥ १५ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो
ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे
विधौयताम् ॥ १६ ॥ ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचि-
क्षिता । प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १७ ॥ उपा-
योऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव
राजन् कथञ्चन ॥ १८ ॥ त्वच्चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
आयान्तु संहिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्बरः ॥ १९ ॥ ततोऽहं
लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर । वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं
दोषो भविष्यति ॥ २० ॥ एवमुक्तास्तु वैदभ्यां नलो राजा विशा-
स्यते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २१ ॥ तम-
पश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्
वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २२ ॥ कच्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन् दमयन्ती
शुचिक्षिता । किमब्रवीच्च नः सर्वान् वद भूमिपतेऽनघ ॥ २३ ॥

नल उवाच । भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकृच्छं दण्डिभिः स्वविरैर्वृतम् ॥ २४ ॥ प्रविशन्तश्च

मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः । ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव
 तेजसा ॥ २६ ॥ सख्यस्यास्या मया दृष्टास्तांमिश्राप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चामवन् सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ वर्ण-
 मानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते
 सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥ अब्रवीच्चैव मां वाला आयातु सहिताः
 सुराः । त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २९ ॥ तेषा-
 महं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध । एवं तव मद्वावाहो दीप्तौ
 न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
 मया श्रेष्ठि प्रमाणन्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

इति आरुण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

बृहदश्व उवाच । अथ काले शुभे प्राप्तं तिथौ पुण्ये क्षणे
 तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्बरे ॥ १ ॥
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः । त्वरिताः समुपा-
 जग्मर्हमयन्तीनभौपसवः ॥ २ ॥ कनकस्तम्बरुचिरं तोरणेन विरा-
 जितम् । विविशुक्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥
 तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षितः । सुरभिस्रग्धराः सर्वे
 प्रसृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्मौग-
 वंतीमिव । सम्पूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स
 पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः । आकारवर्षसुश्रद्धाः पद्म-
 शीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ सकेशान्तानि चाक्ष्ण्य सुनासाक्षि-
 भ्रुवाणि च । मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि
 ॥ ७ ॥ ह्रमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना । मुष्णन्ती प्रभया
 राज्ञां चक्षुषि च ननांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

दृष्टिर्नृणात्मनाम् । तत्र तत्रैव सक्ताभून् च चाल च पश्यताम् ॥ ८ ॥
ततः सङ्गीर्तयमानेषु राज्ञां नामसु भारत । ददर्श मैत्री पुष्-
पान् पञ्चतुल्याकृतौ नय ॥ १० ॥ तान् समीक्ष्य ततः सर्वान्
निर्विशेषाकृतौ स्थितान् । सन्देहादथ वेदभीं नाभ्यजानन् नलं
नृपम् ॥ ११ ॥ यं यं हि दृष्ट्ये तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ।
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्या तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि
देवान् जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् । एवं सचिन्तयन्ती सा
वेदभीं भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास
भारत । देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य बहुधा
विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रतिदेवानां प्राप्तकाल-
ममन्यत । वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥
दिवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् । हंसानां वचनं श्रुत्वा
यथा मे नैषधी वृतः ॥ १७ ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदि-
शन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ॥ १८ ॥
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्ता
विहितो निषधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदि-
शन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ २० ॥ तेन
सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । स्वञ्चैव रूपं कुर्वन्तु लोक-
पाला महेश्वराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नरा-
धिपम् । निशम्य दमयन्त्यास्तत् करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥
निशम्य परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे । मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं
रागञ्च नैषधे ॥ २३ ॥ यथोक्तञ्चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।
सापश्यद्विबुधान् सर्वानखेदांस्तथलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितस्र-
ग्गजोद्दीनान् स्थितानस्यूतः क्षितिम् । ह्यायाद्वितीयो स्नान-
स्रग्गजः खेदसमन्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निनिषिक्त च

सूचितः । सा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत ॥ २६ ॥
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव । विलज्जमाना वस्त्रान्ते
 जग्राहायतलोचना ॥ २७ ॥ स्तब्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परम-
 शोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतिले वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो
 हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः । देवैर्महर्षिभिस्तत्र
 साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरौरितः शब्दः प्रशंसद्वि-
 र्गलं नृपम् । दमयन्तोन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ॥ ३० ॥
 आश्वासयदरागोहा प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यत्त्वं भजसि कल्याणि
 पुमांसं देवसन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्मां विद्ध भर्तारमेतत्ते वचने
 रतम् । यावच्च जे धरिष्यन्ति प्राणा दिहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥
 तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दमयन्ती तथा
 वाग्भिरभिवन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा
 त्स्निग्धपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४ ॥
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे
 नलायाष्टौ वरान् ददुः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमा
 शुभान् । नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६ ॥
 अग्निरात्मभव प्रादायत्र वाञ्छति नैषधः । लोकानात्सप्रभांश्चैव
 ददौ तस्मै ह्युताशनः ॥ ३७ ॥ यमस्त्वन्नरसंप्रादाद्धर्मं च परमां
 स्थितिम् । अपास्यतिरपाश्चात् यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३८ ॥
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेवं प्रादायास्य
 देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३९ ॥ पार्थिवाद्यानुभूयास्य विवाहं
 विष्मयान्विताः । दमयन्त्याश्च सुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम्
 ॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रोतो मन्त्रामनाः । विवाहं
 कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१ ॥ उष्य तत्र यथाकामं
 नैषधी द्विपदास्वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्
 ॥ ४२ ॥ अवाप्य नारीरत्नान्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः । रेमे

सह तथा राजन् शक्येव बलवृत्रहा ॥ ४३ ॥ अतीव मुदितो
राजा भाजमानोऽशुमानिव । अरक्षयत् प्रजा वीरो धर्मेण परि-
पालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च वज्रधिर्धीमान् क्रतुमिश्नाप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रम-
णीयेषु वनेषूपवनेषु च । दमयन्त्या सह नलो विजहारामरो-
पमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां महाभनाः । इन्द्र-
सेनं सुतञ्चापि इन्द्रसेनाञ्च कन्यकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च
विहरंश्च नराधिपः । ररक्ष वसुसम्पूर्णं वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८ ॥

इति आरख्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीस्वयम्बरं

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वृद्धदंष्ट्र उवाच । वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौ-
जसः । यान्तो ददृशुरायान्तं हापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथा-
ब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलवृत्रहा । हापरेण संचायेन कले-
ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वय-
स्वरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तादृतम् ॥ ३ ॥
तमब्रवीत् प्रहस्येन्दो निर्बृत्तः स स्वयम्बरः । वृतस्तथा नलो
राजा पतिरक्षत्समीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोप-
समन्वितः । देवानामन्त्या तान् सर्वानुवाचिदं वचस्त्रुदा ॥ ५ ॥
देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवे-
न्नग्रायं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचस्ते
दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥
का च सर्वगुणोपेतं नाशयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्मान्खिलान्
यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यान-
पञ्चमान् । नित्यं तप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं वृत्ति-
 ज्ञानं तपः शौचं दमः श्रमः ॥ १० ॥ ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-
 पालसमे लुपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥
 आत्मानं स शपेत्कूटो हन्यादात्मानमात्मना । एवङ्गुणं नलं यो वै
 कामयेच्छपितुं कले ॥ १२ ॥ कृच्छ्रे स नरके मज्जेद्गगाधे विपुले
 ऋदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा हापरञ्च दिवं ययुः ॥ १३ ॥ ततो
 गतेषु देवेषु कलिर्हापरमब्रवीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले
 वतस्यामि हापर ॥ १४ ॥ भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह
 रंश्यते । लभ्यमानं समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बृहदश्व उवाच । एवं स समयं कृत्वा हापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तर-
 प्रेप्सुर्निषधेष्ववसञ्चिरम् । अथास्य हादधे वर्षं ददर्श कलिरन्त-
 रम् ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपसृज्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा
 पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं
 समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै
 ॥ ४ ॥ अक्षयते नलं जेता भवान् हि संहितो मया । निषधान्
 प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु कलिना
 पुष्करो नलमभ्ययात् । कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्य-
 यात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्या-
 त्रेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न चक्षमे ततो राजा
 समात्मानं सहामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्ष्यमाणायाः पणकालममन्यत
 ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ८ ॥ तमक्षमदसंभक्तं
 सुहृदां न तु कञ्चन । निवारणेऽभवच्छक्तो दीप्यमानमरिन्दमम्
 ॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत । राजानं
 द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः सूत उपागम्य
 दमयन्त्यै न्यवेदयत् । एष पौरजनो देवि हारि तिष्ठति कार्थ्य-
 वान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदग्धिनः ॥ १३ ॥ ततः सा
 वाष्पकलया वाचा दुःखिण कर्षिता । उवाच नैषधं भैमी शोको-
 पहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो हारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सवराजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हं सी-
 त्वेवं पुनः पुनरभाषत । तां तथा रुचिरापाङ्गौ विलपन्तौ तथा-
 विधाम् ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्तीति
 दुःखार्ता ब्रौडिता जम्बुरालयान् । तथा तदभवद्भूतं पुष्करस्य
 नलस्य च । युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलय्यूते

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नरा-
 धिपम् । उक्तात्तवदनुत्पत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ भयशोक-
 समाविष्टा राजन् सीमसुता ततः । चिन्तयामास तत् कार्यं
 सुमच्चत् पार्थिवं प्रति ॥ २ ॥ सा यज्जमाना तत् पापं चिकीर्षन्ती
 च तत्प्रियम् । नलञ्च हृतसर्वस्वमुपलभ्य दमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 बृहत्सेनामतिशयां तां धात्रीं परिचारिकाम् । हिता सर्वार्थ-
 कुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥ बृहत्सेने ब्रजामात्यानानाथ

नलशासनात् । आचक्षु यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यदसु ॥ ५ ॥
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् । अपि नो भागधेयं
 स्यादित्युक्त्वा नलमात्रजन् ॥ ६ ॥ तास्तु सर्वाः प्रकृतवो हितौचं
 समुपास्थिताः । न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत ॥ ७ ॥
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा । दमयन्ती पुनर्वैश्व
 ब्रौद्धिता प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ निश्चम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोक-
 पराङ्मुखान् । नलञ्च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९ ॥
 वृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णीयं नलशासनात् । सूतमानय कल्याणि
 महत्कार्थमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या
 प्रभाषितम् । वार्ष्णीयमानयामास पुरुषैराप्रकारिभिः ॥ ११ ॥
 वार्ष्णीयन्तु ततो मैत्री सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । उवाच दैव-
 कालज्ञा प्राप्ताकालमनिन्दिता ॥ १२ ॥ जानीषे त्वं यथा राजा
 सम्यदुक्तः सदा त्ववि । तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तु-
 मर्हसि ॥ १३ ॥ यथा यथा हि नृपतिः पुष्परेणैव जीयते ।
 तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥ यथा च
 पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्त्तिनः । तथा विपथ्येयस्यापि नल-
 स्वाक्षेषु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति
 च । ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥
 नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः । यत्तु मे वचनं
 राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि
 सारथे कुरु महचः । न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्दिनशेषेऽपि
 ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान् । इद-
 मारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु
 निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनतथा । अश्वान्श्वेगान् यथाकामं वस
 चान्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णीयो नल-
 सारथिः । न्यवेदयदश्वेपिण नलमात्येषु मुख्यतः ॥ २१ ॥ तैः

समेत्य वितिष्ठित्य सोऽनुज्ञातो महीपते । ययौ मिथुनमारोप्य
विदभंस्तेन वाहिना ॥ २२ ॥ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथ-
वरञ्च तम् । इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकम् ॥ २३ ॥
आमन्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् । अटमानस्ततो-
ऽयोध्यां जगाम नगरान्तरा ॥ २४ ॥ ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे
सुदुःखितः । भृतिहोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नलयूते

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वृहदश्व उवाच । ततस्तु याते वार्ष्णेय पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यदसु किञ्चन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं
राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत् । द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणो-
ऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैव-
मुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना । व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चि-
दब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायथाः ॥ ५ ॥ एकवासा
क्षसंवीतः सुहृच्छोर्काववर्द्धनः । निशक्राम ततो राजा त्यक्त्वा
सुविपुलां श्रियम् ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकवस्त्राथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्व-
गात् । स तथा वाह्यतः सार्द्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे । नले यः सम्यगातिष्ठेत्
स गच्छेद्दध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्दे-
षणेन च । पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः । त्रिरात्रमुषितो
राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः क्षुधा तत्र फल-

मूलानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥ ११ ॥
 क्षुधया पीडामानस्तु नली वद्वतियेऽहनि । अपश्यत्
 शकुनान् काश्चिद्विरणसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास
 तदा निशधाधिपतिर्वली । अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं
 भविष्यति ॥ १३ ॥ ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तदस्त्रमादाय सर्वं जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः खगा
 वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् । दृष्ट्वा विश्वाससं भूमौ स्थितं दीन-
 मधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमच्चाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान्
 समीपगतान्क्षानात्मानञ्च विवाससम् । पुण्यश्लोकस्तदा राजन्
 दमयन्तीमथान्नवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादेष्वर्थ्यात् प्रच्युतोऽह-
 मनिन्दिते । प्राणयात्रान्न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्त्वयि नैषधाः । इमे ते शक्रना भूत्वा
 वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो
 गतचेतसः । भर्ता तेऽहं निवोषेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अवन्तीमृक्षवन्तश्च
 समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्या महाशैलः पयोष्णी च
 समुद्रगा । आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २२ ॥
 एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलाम् । अतः परञ्च
 दिशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्वाक्यं नली राजा
 दमयन्तीं समाहितः । उवाचासकृदात्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत
 ॥ २४ ॥ ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच
 दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥ उहेजते मे हृदयं
 सौदन्त्यङ्गानि सर्वशः । तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने वने ॥ २७ ॥ आन्तस्य ते

क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् वने घोरे महाराज नाश-
यिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २८ ॥ न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते मिषजां
मतम् । औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच । एवमेतद्यथात्वं त्वं दमयन्ति सुमध्यमे । नास्ति
भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्त-
कामस्त्वं किमहं भोक्तुं शक्नुये । त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वा-
मनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच । यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पत्न्याः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अत्रैमि चाहं
नृपते न तु मां वक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपहृष्टेन मां त्यजेथा
मह्यौपते ॥ ३३ ॥ पत्न्यामं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥ यदि चाय-
मभिप्रायस्तव ज्ञातीन् ब्रजेदिति । संहितावेव गच्छावो विद-
मान् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति
मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वतस्यसि नो महे ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलयात्राया

मेकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नल उवाच । यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं समृद्धो
गत्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिच्युतो गमिष्यामि तव शोक-
विवर्द्धनः ॥ २ ॥

बृहद्दश उवाच । इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः
पुनः । सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन संव्रताम् ॥ ३ ॥
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः । क्षुत्पिपासापरिज्वान्तौ सभां

काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
 वैदर्भ्यां सहितो राजा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ स चैकवल्ली
 मलिनी विकटः पाशुगुण्डितः । दमयन्त्या सह श्रान्तः सुखाप-
 धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
 सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारौ तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दम-
 यन्त्यान्तु नलो राजा विश्राम्यते । शोकोन्मथितचित्तात्मा न स
 शीते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तद्रान्धापहरणं सुहृत्तगागञ्च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तानुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं नु मे
 स्यादिदं ब्रूता किं नु मे स्यादकुर्वतः । किं नु मे मरणं श्रेयः
 परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैव दुःखं प्राप्नोति
 मत्कृते । महिहीना त्रियं गच्छेत् कदाचित् खजनं प्रति ॥ ११ ॥
 मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रता । उत्सर्गसंशयः स्यात्तु
 विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य वङ्गधा विचार्य
 च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥
 नु चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि । यशस्विनी महा-
 भामा मङ्गलैव परिब्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां
 न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५ ॥
 सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाभ्यगा-
 द्राजा वस्त्रार्द्धस्यावकर्त्तनम् ॥ १६ ॥ कथं वासो विकर्त्तयं न च
 बुध्येत मे प्रिया । विचिन्त्यैव नलो राजा सभां पर्यचरन्तदा
 ॥ १७ ॥ परिधावन्नय नल इतश्चेतश्च भारत । आससाद् सभो-
 द्वेशे विकीर्णं खड्गमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेनार्द्धं वाससम्प्लुता निरस्य
 च परन्तपः । सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्वहन्तचेतनाम् ॥ १९ ॥
 वतो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां समाम् । दमयन्त्यां तदा दृष्ट्वा
 क्रूरोद् निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति
 मे प्रियाम् । सेयनस्य सभामश्रे शीते भूनावनायवत् ॥ २१ ॥

द्वयं वस्त्रावकर्त्तनं संकीर्ता चारुहासिनी । उन्मत्तेव वरारोह
कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विर-
हिता शुभा । चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषिविते ॥ २३ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुहणौ । रक्षन्तु त्वां महा-
भागे धर्मिणासि समावृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपे-
णाप्रतिमां भुवि । कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः । आकृष्यमाणः
कलिनां सौहृदेनावकृष्यते ॥ २६ ॥ हिधेव हृदयं तस्य दुःखितस्या-
भवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥
अवकुष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तसुतसृज्य तां भार्यां
विलप्य करुणं वद ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्दिगणव-
न्मृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्यामुतसृज्य दुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्ती-
त्यागे द्विष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वृहदश्व उवाच । अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गत-
क्वमा । अबुध्यत वरारोहो संव्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्य-
माना भर्तारं ओकदुःखसमन्विता । प्राप्नोषदुच्चैः संव्रस्ता महार-
ाजेति नैषधम् ॥ २ ॥ हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं
जहासि माम् । हा हनास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने
॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्मश्च सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा
सत्यं सुप्तसुतसृज्य कानने ॥ ४ ॥ कथमुतसृज्य गन्तासि दत्तां
भार्यामनुव्रताम् । विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥
अकथसे ता गिरः सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर । यास्तेषां लोक-
पालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो मृत्यु-

मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्रयोदशृष्टा मुहूर्तमपि जीवति
 ॥ ७ ॥ पथ्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताह-
 मतिदुर्लभं दर्शयोत्मानमौश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष
 दृष्टोऽसि नैषध । आवाय्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ ९ ॥ वृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवं गतामिह । विलपन्ती
 समागम्य नाश्वसयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाम्यहमात्मानं
 न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप-
 शोचिमि ॥ ११ ॥ कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
 सायाङ्गे वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा
 तीव्रशोकात्ता प्रदीप्तेव च मन्युना । इतश्चेतश्च रुदती पथ्य-
 धावत दुःखिता ॥ १३ ॥ मुहुस्तपतते वाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोधति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीव
 शोकसन्तप्ता मुहुर्निष्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निष्वस्य रुद-
 त्यथ प्रतिब्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापादुःखात्तो दुःखं विन्दति
 नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखादुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् । तस्मादुःखतरं प्राप्य
 जीवलसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥ एवन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या
 महात्मनः । अन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥
 उत्पन्नवह्नीमसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहु-
 रितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव
 बाधतीम् । करुणं वज्र शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजंगरो ग्राहो
 महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन
 च परिप्लुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २२ ॥
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विजने
 किमर्थं नानुधावसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मानुषस्य

नैषध । कथं भवान् जगामाद्य मासुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४ ॥
 आपाकुक्तं पुनर्लब्ध्वा बुद्धिश्चेतो धनानि च । आन्तस्य ते क्षुधा-
 तस्य परिहृयानस्य नैषध ॥ २५ ॥ कः अमं राजशार्दूल नाश-
 यिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥ २६ ॥
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा
 अस्तासुरगेणायतेक्षणां ॥ २७ ॥ लरमाणी मृगव्याधः समति-
 क्रम्य वेगतः । सुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८ ॥
 निविचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः । मोक्षयित्वा स तां
 व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९ ॥ समाश्रयास्य कृताहारामथ
 पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं मृगशार्दूलि कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥ ३० ॥
 कथञ्चेदं महत् कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन
 पृच्छमाना विशाम्यते ॥ ३१ ॥ सर्वमेतदथावृत्तमावचक्षेऽस्य
 भारत । तामर्ध्ववस्त्रसंवीतां पीनश्रीणिपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकु-
 मारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अरालपद्मानयनां तथा
 मधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वश-
 मीयिवान् । तामेवं शृण्वया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ॥ ३४ ॥
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यपि तं दृष्ट-
 सुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५ ॥ तौ ब्रह्मरोषसमाविष्टा प्रजज्वालनेन मन्युना ।
 स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ दुर्द्वर्षान्तर्कया-
 मास दीप्तामग्निशिखामिव । दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्य-
 विनाकृता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले शशापेनं सपान्विता ।
 यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥ ३८ ॥ तथायं पततां क्षुद्रः
 परासुमृगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसर्पश्रास-

मोचने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वृहदश्व उवाच । सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं भूयः क्लृप्तिकागणनादितम् ॥ १ ॥ सिंहवीपि-
 रुत्थ्याग्रमहिषर्चमैर्युतम् । नानापक्षिगणाकीर्णं स्नेच्छतस्कर-
 सेवितम् ॥ २ ॥ सालवेणुधवाश्वत्यतिन्दु केङ्कुदकिंशुकैः । अर्जुना-
 रिष्टसंच्छन्नं स्थन्दनैश्च समालम्बितैः ॥ ३ ॥ जम्बूमानलोध्रखदिर-
 सालवेतसमाकुलम् । पद्मकामलकप्लवकदम्बोडुम्बरावृतम् ॥ ४ ॥
 वदरीविलुप्तसंच्छन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् । पियालतालखर्जूर-
 हरौतकविभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुभर्तैर्नन्दान् विविधानपि-
 चाचलान् । निकुञ्जान् परिसङ्कुष्टान् दरौशाद्भुतदर्शनान् ॥ ६ ॥
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगहिजान् । सा बहून् भीम-
 रूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्लवानि तड्ढागानि गिरि-
 कूटानि सर्वशः । सरितो निर्भराश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ८ ॥
 बृधशो दृष्टशे तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी । महिषांश्च वराक्षांश्च
 ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेजसा यमसा लक्ष्म्या स्थित्या च
 परया युता । वैदर्भीं विचरत्येका नलमन्वेष्टती तदा ॥ १० ॥
 नाविभ्यत सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् । दारुणामटवीं
 प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥ विदर्भतनया राजन् विललाप
 सुदुःखिता । भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमध्याश्रिता ॥ १२ ॥

दमयन्त्युवाच । व्यूढोरस्क महावाहो नैषधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन् गतोऽस्यद्य विरुज्य विजने वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधा-
 दिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । कथमिहा नरव्याघ्र मयि मिथ्या
 प्रवर्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत् समक्षं महाद्युते ।
 अर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥ यच्चोक्तं विहगै-
 र्हंसैः समीपे तव भूमिषु । मत् समक्षं यदुक्तञ्च तदवेक्षितुमर्हसि
 ॥ १६ ॥ चत्वार एको वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः स्वधीता
 मनुजव्याघ्र सत्यमेकं क्लृप्तैकतः ॥ १७ ॥ तज्जादहंसि मनुष्य

सत्यं कर्तुं नरेश्वर । उक्तवानसि यहीर मत्सकाग्ने पुरा वचः
 ॥ १८ ॥ हा वीर नल नामाहं नष्टा किल तवानव । अस्या-
 मटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ मच्चयत्येष मां
 रौद्रो व्यात्तास्यो दासणाकृतिः । अरण्यराट् क्षधाविष्टः किं मां
 न व्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे लदन्त्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यग्रवीः
 सदा । तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१ ॥
 उन्नतां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप । ईप्सितामीप्सि-
 तोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कुशां दीनां विवर्णाञ्च
 मलिनानां वसुधाधिप । वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत्
 ॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन । न मानयसि
 मामार्थ्य रुदतीमरिकषण ॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये अहं-
 मेकाकिनी सती । दमयन्त्यभिभाषि त्वां किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ २५ ॥ कुलशीलोपसम्पन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् । नाद्य त्वा-
 मनुपश्यामि गिरावच्छिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्मिन्नाहाघोरे
 सिञ्चन्त्याघ्रनिषिविते । अद्यानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप
 ॥ २७ ॥ प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन । कं नु पृच्छामि
 दुःखार्ता लदर्थं शोककर्षिता ॥ २८ ॥ कच्चिद्दृष्टस्त्ववारण्ये सङ्ग-
 त्येह नलो नृपः । को नु मे वाद्य प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं
 नलम् ॥ २९ ॥ अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् । यम-
 न्येषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३० ॥ अयं स इति
 कस्याद्य शीषामि मधुरां गिरम् । अरण्यराज्यं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो
 महाहनुः ॥ ३१ ॥ आदूर्लोऽमिसुखोऽभ्येति व्रजान्येनमशङ्किता ।
 भवान् मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानते प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदमं-
 राजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् । निषधाधिपतेर्भार्यां नल-
 स्थामिदघातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोक-
 कर्षिताम् । आश्वासय मृगीन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि । मां खादय्य मृगश्रेष्ठ
 दुःखादस्मादिमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वा रण्ये विलपति न मामाश्ला-
 सयत्ययम् । यामीमां खादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥ ३६ ॥
 इमं शिलाच्चयं पुण्यं शृङ्गेर्वज्रभिरुच्छ्रितम् । विराजद्भिरिवानेकै-
 र्नेकवर्षमनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपल-
 भूषितम् । अस्वारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८ ॥
 सिंहभाटूल्ममातङ्गवराहर्क्षमगायुतम् । पतत्रिभिर्वज्रविधैः सम-
 न्तादनुनादितम् ॥ ३९ ॥ किंशुकाभोक्कवकुलपुन्नागैरुपशोभि-
 तम् । कर्षिकारधवप्लवैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥ ४० ॥ सरिद्धिः
 सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् । गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि
 नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्तत्त्वश्रेष्ठ दिव्यदर्शनं विश्रुत ।
 शरण्यं वज्रकल्याणं नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रणमे त्वाभि-
 गम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् । राज्ञः स्तुषां राजभार्या
 दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम
 महारथः । भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥
 राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावतान् । आहर्त्ता पार्थिव-
 श्रेष्ठः पृथुचार्वक्षितेक्षणः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवा-
 गनस्तूवकः । शीलवान् वीर्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६ ॥
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः । तस्य मां विद्वि-
 तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४७ ॥ निषघेषु महाराज श्वशुरो
 मे नरोत्तमः । महीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्मृतः ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । क्रमप्राप्तं पितुः
 स्वं यो राज्यं समनुयास्ति ह ॥ ४९ ॥ नलो नामारिहा श्यामः
 पुण्यश्लोक इति श्रुतः । ब्रह्मण्यो वेदविहाम्नी पुण्यकृत् सोमपो-
 ऽग्निमान् ॥ ५० ॥ यथा दाता च योद्धा च सम्यक् चैव प्रमा-
 क्षिता । तस्य नामवलां श्रेष्ठां विद्वि भार्यामिहागताम् ॥ ५१ ॥

त्यक्ताग्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् । अन्वेषमाणां भर्तारं
 त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥ समुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्ग-
 शतैर्नृपः । कच्चिद्दृष्टोऽवलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५३ ॥
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घवाह्वरमर्षणः । विक्रान्तः सल-
 वान् वीरो भर्ता मम महायशः ॥ ५४ ॥ निषधानामधिपतिः
 कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः । किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्व-
 लाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्वसयस्यद्य स्वः सुतामिव दुःखिताम् ।
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन्
 वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना । कदा सुस्निग्धगम्भीरां जौमूत-
 खनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोप-
 गाम् । वैदर्भीत्येव विष्मष्टा शुभा राक्षो महात्मनः ॥ ५८ ॥
 आस्तायसारिणीमृदां मम शोकविनाशिनीम् । मीतामाश्वसय च
 मां वृपते धर्म्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिव-
 नन्दिनी । दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६० ॥ सा
 गत्वा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना । तापसारख्यमतुलं दिव्य-
 काननशोभितम् ॥ ६१ ॥ वशिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्हैमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अब्रुमर्चैर्वायुमर्चैश्च
 पश्चांहारैस्तथैव च । जितेन्द्रियैर्महाभागीः स्वर्गमाग दिदृक्षुभिः ।
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाध्युषितं
 रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् । नानासृगगणैर्जुष्टं नानासृगगणायुतम्
 ॥ ६४ ॥ तापसैः समुपेतञ्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् । सुभ्रूः सुकेशी
 सुश्रोणी सक्तुचा सहिजानना ॥ ६५ ॥ वच्चैस्त्रिनी सुप्रतिष्ठा स्वसि-
 तायतलोचना । सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६ ॥ योषि-
 द्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्त्रिनी । साभिवाद्य तपोवृद्धान्
 विनयावनना स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति प्रोक्त्वा तैः सर्वैस्ताप-
 सैश्च सा । पूजाञ्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहो
 कच्चिद्भगवतामिह ॥ ३८ ॥ तपस्यन्निष्ठु धर्मेषु ऋगपक्षिषु चानथाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ३९ ॥ तैरुक्ता कुशलं
 भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च
 चिकीर्षसि ॥ ४० ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह ।
 विज्ञायो न समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ४१ ॥ अस्या-
 रण्यस्य देवो त्वमुताहोऽस्य नह्यैभृतः । अस्याश्च नद्याः कल्याणि
 वद् सत्यमनिन्दिते ॥ ४२ ॥ सात्रवीत्तानृषीन्माहमरन्यस्यास्य
 देवता । न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ४३ ॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः । विस्तरेणामि-
 धास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ४४ ॥ विदर्भेषु महीपालो
 भीमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विज-
 सत्तमाः ॥ ४५ ॥ निषधाधिपतिर्धौमान्नलो नाम महायथाः ।
 वीरः सङ्ग्रामजिह्वाक्षम भर्ता विशास्पतिः ॥ ४६ ॥ देवता-
 व्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सल । गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा
 महाबलः ॥ ४७ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो देवतपवः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ४८ ॥ नलो नाम
 नृपश्छो देवराजसमद्युतिः । सम भर्ता विशालाक्षः पूर्यन्दु-
 वदनोरिहा ॥ ४९ ॥ आहर्त्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां सृष्टे हन्ता राविसोयसमप्रभः ॥ ५० ॥ स कैशिन्निवृत्ति-
 प्रज्ञै रनाथैरकृतात्मभिः । आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरा-
 यणः ॥ ५१ ॥ देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ।
 तस्य आनवगच्छुष्वं भार्या राजर्षभस्य वै ॥ ५२ ॥ दमयन्तीति
 विख्यातां भर्तुर्दुर्मनलालसाम् । सा वनानि गिरौश्चैव सरांसि
 सरितस्तथा ॥ ५३ ॥ पर्वतलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेत्नागा भर्तारं नलं रणविभारदम् ॥ ५४ ॥ महात्मानं

कृतास्त्रव विचरामोह-दुःखिता । कश्चिद्भगवतां रम्यं तपोदन-
 मिदं नृप ॥ ८३ ॥ भवेत् प्राप्नो नलो नाम निषधानां जना-
 धिपः । यतकृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७ ॥
 वनं प्रतिभयं वारं शार्दूलसृगसेवितम् । यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न
 द्रष्ट्यामि नलं नृपम् ॥ ८८ ॥ आत्मानं चेषसा योऽप्ये देहस्यास्य
 विमोचनात् । कोनु मे जीवितेनार्थस्तनृते पुरुषर्षभम् ॥ ८९ ॥
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता । तथा विलपती-
 सेकामरख्ये भीमनन्दिनीम् ॥ ९० ॥ दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः
 सत्यदग्निनः । उदकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१ ॥
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रष्टव्यं नैषधम् । निषधानामधिपतिं
 नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२ ॥ भेमि धमन्मतां अष्टं द्रष्टव्यं विगत-
 च्चरम् । विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३ ॥ तदेव
 नगरं अष्टं प्रशासन्तमरिन्दमम् । दिपतां भवकर्तारं सुहृदां
 शोकनाशनम् ॥ ९४ ॥ पतिं द्रष्टव्यं कल्याणं कल्याणाभिजनं
 नृपम् । एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५ ॥
 तापसान्तर्हिताः सर्वे सान्निहोत्राश्चमास्तथा । सा दृष्ट्वा महदा-
 श्चयं विस्मिता ह्रमवत्तदा ॥ ९६ ॥ दमयन्त्यनवद्याह्नी वीर-
 सेननृपसुषा । किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहामवत्
 ॥ ९७ ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्चममण्डलम् । क्व सा
 पुण्यजला रम्या नदी हिजनिषेविता ॥ ९८ ॥ ध्यात्वा चिरं
 भीमसुता दमयन्ती शुचिञ्छिता । भर्तृशोकपरा दीना विवर्ण-
 वदनाभवत् ॥ ९९ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं वाष्पसन्दिग्धया
 गिरा । विललापाशुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उप-
 गम्य तने अष्टमशोकं पुष्पितं वने । पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गे-
 रनुनादितम् ॥ १०१ ॥ अहो व्रताचमगमः श्रीमानास्मिन् वना-
 न्तरे । आपौडैवञ्जमिभाति श्रीमान् पर्वतराडिब ॥ १०२ ॥

विशोका कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन । वीतशोकमथावाधं
 कञ्चित्त्वं दृष्टवान्नुपम् ॥ १०७ ॥ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः
 प्रियं पतिम् । निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०८ ॥
 एकवस्त्रार्धसंबीतं सुकुमारतनुत्तमम् । व्यसनेनार्दितं वीरमरण-
 निदमागतम् ॥ १०९ ॥ यथा विशोका गच्छेयमशोक नग ततः
 कुरु । सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाकनः ॥ ११० ॥ एवं
 साशोकवृक्षन्तमार्त्ता वै परिगम्य च । जगाम दारुणतरं दिशं
 भैमी वराङ्गना ॥ १११ ॥ सा ददर्श नगान्दैकान्दैकाश्च सरित-
 स्तथा । नैकांश्च पर्वतान् रम्यान् नैकांश्च सृगपक्षिणः ॥ ११२ ॥
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीषाञ्च तदर्शनाः । ददर्श सा भीमसुता
 पतिमन्वेषती तदा ॥ ११३ ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती
 शुचिस्मिता । ददर्शाथ महासाथं हस्त्यश्वरथसंक्रान्तम् ॥ ११४ ॥
 उत्तरान्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसज्जितां शुभाम् । सुशान्ततोयां विस्तीर्णां
 हृदिनीं वेतसेवृताम् ॥ ११५ ॥ प्राङ्मुष्टां क्रोड्धुररैश्चक्रवाकोप-
 कूजिताम् । कूर्मग्राहभूषाकीर्णां विपुलहीपशोभिताम् ॥ ११६ ॥
 सा दृष्ट्वैव महासाथं नलपत्नो ययस्त्रिनी । उपसर्ग्य वरारोहा
 जनमध्यं विवेश च ॥ ११७ ॥ उन्मत्तरूपा शोकार्त्ता तथा वस्त्रार्ध-
 संवृता । कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११८ ॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्धीताः प्रदुदुवुः । केचिच्चिन्तां परां
 जग्मः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ ११९ ॥ प्रहसन्ति स्म तां केचि-
 दभ्यसूयन्ति चापरे । आकुर्वन्त दयां केचित् पप्रच्छुः अपि भारत
 ॥ १२० ॥ कासि कस्यासि कस्याणि किं वा मृगयसे वने । तां
 दृष्ट्वा व्यथिताः श्लेह कञ्चित्समसि मानुषी ॥ १२१ ॥ वद सत्यं
 वनस्यास्य पर्वतस्थाय वा दिशः । देवता त्वं हि कस्याणि तां
 वयं शरणं गताः ॥ १२२ ॥ यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
 वराङ्गना । सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ १२३ ॥

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी श्रीघ्नितो ब्रजेत् । तथा विधत्स्व
कल्याणि यथा त्रयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्ता तेन सार्थेन
दमयन्ती मृपात्मजा । प्रत्यवाच ततः सार्धौ भर्तृव्यसनपीडिता
॥ १२१ ॥ सार्थवाहश्च सार्थश्च जना ये तत्र केचन । युवस्थविर-
वालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मानुषीं मां विजानीत
मनुजाधिपतेः सुताम् । नृपकुंभां राजभार्यां भर्तृदर्शनलाल-
साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराड् मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गान्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि
जानीत नृपतिं क्षिप्तं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषशार्दूलमनिव-
रणसूदनम् ॥ १२५ ॥ तामुवाचानवद्याङ्गी सार्थस्य महतः प्रभुः ।
सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि महचः ॥ १२६ ॥ अहं
सार्थस्य नेता वै सार्थवाह शुचिक्रिते । मनुष्यं नलनामानं न
पश्यामि यशस्विनि ॥ १२७ ॥ कुक्षरद्वीपमहिषशार्दूलचर्मभृगा-
नपि । पश्याम्यस्मिन् वने कृत्स्ने क्षमनुष्यनिषिधिते ॥ १२८ ॥
ऋते स्त्वां मानुषीं मत्तं न पश्यामि महावने । तथा नो यक्षराड्य
मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२९ ॥ साब्रवीहणिजः सर्वान् सार्थवाहश्च
तं ततः । क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥

सार्थवाह उवाच । सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्य-
दर्शिनः । क्षिप्तं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यकपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविलासे

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

तद्ददश्च उवाच । सा तच्छ्रुत्वा नवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्सदा ।
जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिनालसा ॥ १ ॥ अथ काले वृद्ध-
तिथे वने महति दारुणे । तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं

महत् ॥ २ ॥ दृष्टुर्वर्णिजो रम्यं प्रभूतयवसेधनम् । वज्रपुष्प-
 फलापेतं नानापद्मिनिषिवितम् ॥ ३ ॥ निर्मलखादुसलिलं मनो-
 हारि सुशीतलम् । सुपरिच्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः
 ॥ ४ ॥ सम्मते सार्थवाहस्य विवशुर्वनमुत्तमम् । उदास सार्थः
 सुमहान् वेलाभासाय पश्चिमान् ॥ ५ ॥ अथाह्नरात्रसमये निः-
 शब्दस्तिमिते तदा । सुप्ते सार्थे परिच्रान्ते हस्तियूयमुपागमत्
 ॥ ६ ॥ पानीयायं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् । अथापश्यत्
 सार्थन्तं सार्थजान् सुवह्व गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् ग्राम्यगजान्
 दृष्ट्वा सर्वे बभूवुः कृतमहोदधौ । समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्-
 कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् । नगा-
 द्यादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥ स्रन्दतामपि
 नागानां मार्गा नष्टा बभूवुः । मार्गं संरुध्य संसृप्तं पद्मिन्याः
 सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥ बभूवुः स
 यावन्तो निद्रान्धा महयोभवात् । केचिद्वृत्तैः कैरेः केचित् केचित्
 पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्च वज्रलाः पदातिजन-
 संकुलाः । भयादाघावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरा-
 न्नादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले । वृक्षेष्वानृद्ध संरज्याः
 पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्वज्रभिर्देवेनाक्रम्य
 हस्तिभिः । राजन् विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥
 आरावः सुमहान्वासीलैर्लोक्यभयकारकः । एषोऽग्निरुत्थितः कष्ट-
 स्वावधं धावताघुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विश्रीणोऽयं गृह्णीष्वं
 किं प्रधावत । सामान्यमेतद् विषयं न मिथ्यावचनं नम ॥ १७ ॥
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा । पुनरेवाभिधास्यामि
 चिन्तयध्वं सकातसाः ॥ १८ ॥ तस्मिन्स्थितो वर्तमाने दारुणे
 जनसंक्षये । इमं यत्नी च पुत्रुषे भयसन्तस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्दैवसं तत्र सर्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा वाला
 पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसृज्यवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिदविद्यताः ॥ २१ ॥ तेऽब्रुवन्
 संहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभि-
 र्भणिमद्रो महावयसाः ॥ २२ ॥ तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै
 वैश्ववणः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥
 शकुनानां फलं वाच विपरीतमिदं ध्रुवम् । अद्या न विपरीतास्तु
 किमन्यद्दिदमागतम् ॥ २४ ॥ अपरे लब्रुवन् दीना क्षातिद्वय-
 विनाकृताः । यासावद्य महासार्थं नारौ ह्यन्यत्तदर्शना ॥ २५ ॥
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् । तथेयं विहिता पूर्वं
 मावा परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची
 वा भयङ्करी । तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥
 यदि पश्याम तां पापां सार्थं त्रीं नैकदुःखदाम् । लोष्टृभिः पांशु-
 भिर्यैव तणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य
 किलकृत्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छृत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
 ॥ २९ ॥ क्रीता भीता च संविन्ना प्राद्रवत्यत्र काननम् । आषङ्क-
 माना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३० ॥ अहो ममोपरि विधेः
 संरक्षो दारुणो महान् । नानुष्णाति कुशलं कस्येदं कर्मणः
 फलम् ॥ ३१ ॥ न क्षराम्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं
 जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमाग्निमां कष्टमापदं
 प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३ ॥ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्ता सह वियोगश्च तनयाभ्याश्च विच्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता
 वने वासो बहुव्यालनिषिविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिशो
 जनास्तदा ॥ ३५ ॥ दिशोऽन्तस्मादिनिष्क्रम्य ह्यगोचन् वैश्वसं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायश्च नराधिप ॥ ३६ ॥ अगोचत्तत्र

वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् । योऽपि मे निर्जनेऽरख्ये सं-
 प्राप्नोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
 न्नमैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् । या नाहमद्य
 मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नरा-
 णामिह विद्यते । न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
 ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् । मन्ये स्वय-
 म्बरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र
 नलस्यार्थाय देवताः । नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम्
 ॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्ता सा विलाप्य वराङ्गना । प्रला-
 पानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतश्रेष्ठैः सह
 तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखिव शारदौ
 ॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुत्रमासादयन्महत । सायाह्ने
 चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्धसंवीता
 प्रविवेश पुरोत्तमम् । तां विह्वलां कृष्णां दीनां मुक्तकेशीममा-
 जितामे ॥ ४६ ॥ उन्मत्तानिव गच्छन्तीं दृष्टुः पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मु-
 स्तत्र बाला ग्रामिपुत्रा कुतूहलात् । सा तैः परिव्रतागच्छत्
 समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनै-
 र्वृताम् । धात्रीमुवाच चैवैनामानयति ममान्तिकम् ॥ ४९ ॥
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी । यादृग्रूपञ्च पश्यामि
 विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवा-
 यतलोचना । सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
 आरोग्यं विस्मिता राजन् दमलन्तीमपृच्छत । एवमप्यसुखाविष्टा
 विमर्षि परमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि
 कस्य वा । न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या
 भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं
 समनुब्रताम् । सैरिन्ध्रीं जातिसम्पन्नां भुजिष्ठां कामवासिनीम्
 ॥ ५५ ॥ फलमूलाग्रनाभिकां यत्सायंप्रतिश्रयाम् । असङ्ख्य-
 गुणो भर्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताहमपि तं वीरं
 ह्यायेवानुगता पथि । तस्य देवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने
 ॥ ५७ ॥ द्यूतैः स निर्जितयैव वनमेक सपेयिवान् । तमेकवसनं
 वीरमुन्नतमिव विह्वलम् ॥ ५८ ॥ आश्वत्थस्यन्ती भर्तारमहमप्य-
 गमं वनम् । स कदाचिदने वीरः कस्मिंश्चिन् कारणान्तरे ॥ ५९ ॥
 क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् । तमेकवसना नग-
 मुन्नतवदचेतसम् ॥ ६० ॥ अनुव्रजन्ती बह्वला न स्वपामि निशा-
 स्तदा । ततो वह्नितये काले सप्तानुत्सृज्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥
 वाससोऽहं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् । तं मार्गमाणा
 भर्तारं दृष्ट्वामाता दिवानिशम् ॥ ६२ ॥ साहं कमलगर्भमप-
 श्वन्ती हृदि प्रियम् । न विन्दान्यमरप्रस्थं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम्
 ॥ ६३ ॥ तामशुपरिपूर्णाक्षीं बिलपन्तीं तथा बह्व । राज-
 माताब्रवीदार्त्तां भैमीमार्त्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि
 कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि । मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं
 पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः
 श्रुत्वा दमयन्ती बचोऽब्रवीत् । समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीर-
 प्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्व्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां
 कसिद्दृण्डरास्ते स पुमान् भवेत् । वध्यश्च तेऽसंक्रान्त इति मे
 व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥ भर्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि लल्लकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा

न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राज-
मातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमौद-
शम् । एवमुक्त्वा ततो मैत्रीं राजमाता विशास्यते ॥ ७२ ॥ उवा-
चेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत । सैरिन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे
देवस्त्रपिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भव-
त्वियम् । एतया सह मोदस्व निरुद्दिग्ममनाः सदा ॥ ७४ ॥
ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागतत् । दमयन्तीमुपादाय
सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती
व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्देगावसत्तदा ॥ ७६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-
चेदिराजगृहवासे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

तृहदश उवाच । उत्पल्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशा-
स्यते । ददर्श दावं दहन्तं गहने वने ॥ १ ॥ तत्र शुचावि-
शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्य-
श्लोकेति चासकृत् ॥ २ ॥ माभैरिति नलसोक्त्वा मध्यमज्ञेः प्रविश्य
तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥ स
नागः प्राञ्जलिभूत्वा वैपमानो नलस्तदा । उवाच मां विद्धि
राजन् नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः
सुमहातपाः । तेन मन्युपरितेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
तिष्ठ त्वं स्यावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र
त्वं शपान्मोक्षसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शपान्मत्तोऽस्मि
पदादिवलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्वातुमर्हति मां
भवान् ॥ ७ ॥ सखा च ते भविष्यामो मत्समो नास्ति पन्नगः ।

लघुश्च ते भविष्यामि श्रीमन्मादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा
 स नः गीन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं
 दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ यदानीं
 गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो
 च यो घाम्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः सङ्घातुमारब्धमदृष्टदृष्टमे
 पदे । तस्य दृष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा
 विस्मितस्तस्यावात्मानं विवृतं मखः । स्वरूपधारिणं नागं ददृश
 स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सान्त्वनन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वौ विद्युर्जना द्रुति ॥ १४ ॥ यत्कृते
 चासि निवृत्तो दुःखिन महता नल । विप्रेण स महीयेन दुःखं
 क्षयि निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विप्रेण संवृतेर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमो-
 क्ष्यति । तावत्क्षयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
 अनागा येन निवृत्तस्त्वमनर्हो जनाधिप । क्रोधादसूययित्वा तं
 रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रु-
 तोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्पसादान्नराधिप ॥ १८ ॥
 राजन् विषन्तिमिक्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च
 राजेन्द्र शत्रुष्वयमवाप्त्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्निवः सूतो
 बाह्वकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः
 ॥ २० ॥ अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निपधेश्वर । स तेऽक्ष-
 हृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्
 मित्रसैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षयः श्रेयसा वोक्ष्यसे तदा
 ॥ २२ ॥ सममेष्यसि दारैस्त्वं मास्म शोके मनः कृथाः । राज्येन
 तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टु-
 मिच्छेथास्त्वं नराधिप । संसर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवा-
 सये ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रातिपत्स्यते । इत्युक्त्वा

प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥२५॥ एवं नलञ्च सन्दिग्धवाचो
दत्त्वा च कौरव । नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलककोटक-

संवादि षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

बृहदश्व उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते नागी प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठ-
द्वाहकोऽहमिति ब्रुवन् । आश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति
मत्समः ॥ २ ॥ अर्थज्ञच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च । अन्न-
संस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि
लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदुष्कारम् । सर्वं यतिष्ये तत्कार्तुमृतु-
पर्णं भरस्व माम् ॥ ४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । वस बाह्वक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।
शीघ्रवाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ
योगं तं येन शीघ्रा हया मम । भवेयुरश्वार्थक्षोऽसि वेतनं ते
शतशताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णीयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाह्वक ॥ ७ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णीयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्राजा
वैदर्भीमनुचिन्तयन् । सायं सायं सदा चेभं श्लोकमेकं जगाद
ह ॥ ९ ॥ क्व नु सा क्षुत्पिपासात्ता आन्ता श्येते तर्पायनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं
राजानां निशायां जीवलौ ब्रवीत् । कामेनां शोचसे नित्यं शीतु-
मिच्छामि बाह्वक ॥ ११ ॥ आयुषान् कस्य वा नारी यामेवमनु-

श्रीचरि । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
 आसीद्वृद्धमता नारी तस्या दृढतरं वचः । स वै केनचिदर्थेन
 तथा मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुख-
 पीडितः । दृष्टमानः स शोकेन दिवारावमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेव स गायति । स विभ्रमकाक्षीं
 सर्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवा-
 नुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी कच्छेऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥
 त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्कारं यदि जीवति । एका बालानभिज्ञा
 च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्कारं
 यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८ ॥
 त्यक्ता तेनाल्पभागेन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्येवं नैषधो राजा
 दमयन्तीमनुस्मरन् । अज्ञातवासं न्यवसद्वाञ्छस्तस्य निवेशने ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे

सप्तप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वृहदश्व उवाच । हृत्तराज्ये नलो भीमः सभार्यं प्रेष्यताङ्गते ।
 द्विजान् प्रस्थापयोमास नलदर्शनकाञ्चया ॥ १ ॥ सन्दिदेश च
 तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् । सगयध्वं नलश्चैव दम-
 यन्तीञ्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कर्मणि सम्पन्ने विज्ञाति निष-
 घाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
 अग्रजारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मितम् । नचेच्छ्वक्वाविहानेतुं
 दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
 दशशतं धनम् । इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम्
 ॥ ५ ॥ पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया । नैव क्वापि

प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६ ॥ ततश्चैदिपुरीं रम्यां
सुदेवो नाम वै हिजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेक्षणि
॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुमन्दासहितां स्थिताम् । मन्दं
प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिसेन तान् ॥ ८ ॥ निहां घूमजालेन
प्रभामिव विभावलोः । तां समीच्या विशालाक्षीमधिकं मणिनां
कणाम् । तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच । यथेवं मे पुरा दृष्ट्वा तथास्त्वयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्मादय दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव त्रियम् । पूर्णचन्द्रनिभां
ख्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुन्तीं प्रभया देवीं सर्वां
वितिमिरा दिशः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्त्रयस्य रतीमिव ॥ ११ ॥
दृष्ट्वां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्तस्माद्देव-
दोषादिवोद्धृताम् ॥ १२ ॥ मलयपद्मानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव
चोद्धृताम् । पौर्णमासीमिव निशां राज्ञ्यस्तनिशाकराम् ॥ १३ ॥
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्णकमलां
वित्रासितबिहङ्गमाम् ॥ १४ ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव
पद्मिनीम् । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भश्लोचिताम् ॥ १५ ॥
दृक्ष्यमानामिवाक्रेण मृणालीमिव चोद्धृताम् । रूपौदार्यगुणो-
पैतां मण्डनाह्वाममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलैखामिव नवां
व्योम्नि नीलाभसंवृताम् । कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां वस्तु-
जनेन च ॥ १७ ॥ देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाञ्चया । भर्ता
नाम परं नार्था भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रहिता
तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया
नलः ॥ १९ ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसौदति । इमा-
मसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्ष्णाम् ॥ २० ॥ सुखार्हा दुःखितां
दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः । कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति
यं शुभा ॥ २१ ॥ भर्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो

यथा । अस्या नूनं पुनर्लभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ॥ २२ ॥ राजा
राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्वन्ध्या च मेदिनीम् । तुल्यशीलवचोयुक्तां
तुल्याभिजनसंहतम् ॥ २३ ॥ नैषधोऽहंति वैदर्भीं तद्धेयमसिते-
क्षणा । युक्तान्तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ॥ २४ ॥ समा-
श्रुत्वा सयितुं भार्यां पतिदर्शनलालसाम् । अहमाश्रुत्वा सयान्मेनां
पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखाक्षां ध्यातत-
पराम् ॥ २५ ॥

वृहदश्व उवाच । एवं विमृष्य विविधैः कारणैर्लक्ष्यैश्च
ताम् । उपगम्य ततो मैत्रीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
अहं सुदेवो वैदर्भीं आतुस्ते दायितः सखा । मीमस्य वचनाद्राश्र-
स्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७ ॥ कुशली ते पिता राशि जननी
आनरश्च ते । आशुषन्तो कुशलिनौ तवस्थौ दारकौ च तौ
॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते । अन्वेष्टारो
ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति यतयो महीम् ॥ २९ ॥

वृहदश्व उवाच । अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पर्येषुच्छृत तान् सर्वान् क्रमवणं सुहृदः स्वकान् । करोद च
भृशं राजन् वैदर्भीं शोककर्षिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा
आतुरिष्टं द्विजोत्तमम् । ततो सदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोक-
कर्षिता ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीञ्च भारत । जनित्याः
कथयामास सैरिन्ध्री सदती भृषम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य
तां वेद यदि मन्त्रसे । अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा
॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा वाला ब्राह्मणेन सहाभवत् । ततः
सुदेवमानाथ्य राजमाता विश्राम्यते ॥ ३४ ॥ पप्रच्छ भार्या
कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी । कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भक्तुं वा
वामलोचना ॥ ३५ ॥ तया च विदिता त्रिप्र कथमेवङ्गता सती ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमेष्यतः ॥ ३६ ॥ तत्त्वेन हि

ममाचक्षु पृच्छन्त्या देवस्यपिणीम् । एवमुक्तस्तथा राजन् सुदेवो
हिजसत्तमः । सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सुदेव उवाच । विदर्भराजो घर्मात्मा भीमो नाम महा-
द्युतिः । सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः । भार्य्यं तस्य कल्याणी
पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो
महीपतिः । दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राप्तायत कस्यचित् ॥ ३ ॥
ते वयं दमयन्त्ययं चरामः पृथिवीमिमाम् । सेवमासादिता वाला
तव नुवनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि
विद्यते । अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्पलुत्तमः ॥ ५ ॥
श्रवामायाः पद्मसङ्गाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया । मलेन संवृतो
ह्यस्याम्बुतोऽभ्रणेव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं
धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषस्यन्दोर्लखा नातिविराजते
॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् । असंस्कृत-
मपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा वाला
पद्मनानेन सूचिता । लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवो-
ष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विश्राम्यते । सुनन्दा
शोषयामास पिप्पलुप्रच्छादनं मलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन
पिप्पलुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशा-
करः ॥ ११ ॥ पिप्पलुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्ती तां परिश्रज्य मुहूर्तमिव तस्यतुः ॥ १२ ॥ उत्तमव्य
वाष्पं शनैः केराजमातेदमब्रवीत् । भगिन्या दुहिते मेऽसि पिप्प-

नानेन सूचिता ॥ १३ ॥ अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महा-
 त्सनः । सुते दाशार्णाधिपतेः सुदानश्चासुदर्शने ॥ १४ ॥ मीमस्य
 राज्ञः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्ट्वा
 दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गृहं तथैव मम भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन
 मनसा दमयन्ती विशास्यते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखममनुषिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाना सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात्
 सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्मा-
 मनुज्जातुमर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र
 बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिच्छहेसि । विदर्भान् यातु-
 मिच्छामि प्रीप्तं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ बाढमित्येव तामुक्त्वा
 हृष्टा मातृस्वसां नृप । गुप्तां वलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः
 ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन
 भरतश्चेष्ट खलपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नचिरादेव
 विदर्भानगमत् पुनः । तान्तु वन्द्यजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत्
 ॥ २४ ॥ सर्वान् कुशालिनो दृष्ट्वा वान्धवान् दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरश्चोभौ सर्वज्ञैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजया-
 मास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती
 विशास्यते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवश्च गोसहस्रेण पाथिवः ।
 प्रीतो दृष्टैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्युष्टा
 रजनीन्तत्र पितुर्वंशानि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं
 वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । माञ्छेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि
 ते । नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९ ॥ दमयन्त्या

तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । वाष्पेनापिहिता राज्ञी
 नोत्तरं किञ्चिद्ब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्त-
 पुरं तदा । हाहाभूतमीवासीद्भृशश्च प्ररुद ह ॥ ३१ ॥ ततो
 भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता
 भर्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती
 नृप । प्रयतन्तु तव प्रेक्षाः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तथा
 प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिन । प्रास्थापयद्दिशः सर्वा
 यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो बिदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-
 स्तदा । दमयन्तीमथो सृत्वा प्रस्थितास्ते तथान्ब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ
 तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रूयास्तप्जनसंचतसु तत्र
 तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व नु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो
 मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा
 वै यथा त्वया द्रिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं
 वाखा वस्त्रार्द्धं नामिसंवृता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्याः सततं तेन
 शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं बहस्य च ॥ ३९ ॥
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि । बाधुना धूयमानो
 हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्त्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि
 पतिना सदा । तन्नष्टमुभयं कलाहर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान् सदा । संवृत्तो निर-
 नुक्रोशः शङ्के मङ्गाग्रसंचयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याघ्र
 दयां मयि नरर्षभ । आनृशस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः
 ॥ ४३ ॥ एवं ब्रूवाणान् यदि व. प्रतिब्रूयाद्दि कञ्चन । स नरः
 सर्वथा श्रेयः कक्षासौ क्व नु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यथैवं वचनं श्रुत्वा
 ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं हिजो-
 त्तमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रूवतो मम आचनात् ।
 पुनरागमनञ्चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासो

समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् । यदि वाप्यसमर्थं स्यात्क्षेत्र-
मस्य चिकौर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्तास्त्वगच्छंस्तो ब्राह्मणाः सर्वतो
दिशः । नक्षं ऋग्वितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते
पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान् घोषांस्तथाचमान् । अन्वेषस्तो नक्षं
राजन्नाधिजम् हुंजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वं तत्र
तत्र विधायते । आवशाच्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि नक्षान्वेषणे

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वृद्धदृष्ट्वा उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै
दिजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं
ऋगयाणेन दमयन्ति मया नक्षम् । अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गा-
सुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥ आवितस्य मया वाक्यं लक्ष्मीयं स महा-
जने । ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा
नाब्रवीत् किञ्चिद्वृत्तुपर्णो नराधिपः । न च पारिषदः कश्चि-
द्भाष्यमानो मया सकृत् ॥ ४ ॥ अनुज्ञातन्तु मां राज्ञा विजने
कश्चिदब्रवीत् । ऋतुपर्णस्य पुरुषो-वाङ्मको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ऋक्षवाङ्मकः । औघ्रवानेषु कुशलो
मिष्टकर्त्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्चयस्य वृद्धशो रुदित्वा च
पुनः पुनः । कुशलश्चैव मां दृष्ट्वा पृच्छादिदमभाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना
सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रुदित्वा भर्तृमिष्यैव न
कुप्यन्ति कदाचन । प्राणांशरितक्रवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः
॥ ९ ॥ विषमस्येन मर्देन परिभ्रष्टमुखिन तु । यत् सा तेन परि-
त्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयात्रां परिप्रेक्षोः शकु-
नैर्हृतवाससः । आधिभिर्दक्षमानस्य श्यामा न क्रोडुमर्हति ॥ ११ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम् । अष्टराज्यं श्रिया
 क्षीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लरितो-
 ऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राक्षसैव निवेदय ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वाशुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशास्यते । दमयन्ती रक्षोऽ-
 स्येव मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे
 मातः कदाचन । लक्ष्मिनिधौ त्रियोक्षेऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम्
 ॥ १५ ॥ यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् । तथा त्वया
 प्रकृतं व्यं मम चेत् प्रियनिच्छसि ॥ १६ ॥ तथा चाहं समानीता
 सुदेवेनाशु दाम्भवान् । तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम्
 ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरमीमतः । विश्रातन्तु
 ततः पश्चात् पर्णादं द्विजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी
 धनेनातीव भाविनी । नले चेहागते विप्रभूयो दास्यामि ते वसु
 ॥ १९ ॥ त्वया हि मे बह्वं कृतं यदन्यो न करिष्यति । यद्गवाहं
 समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्वत्थ
 आश्रीवादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपवयौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः
 ॥ २१ ॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर । अब्रवीत् सन्निधौ
 मातुङ्गः खण्डोकसमन्विता ॥ २२ ॥ गत्वा सुदेव नगरमीमयोध्यावासिनं
 नृपम् । ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्था-
 स्यति पुनर्मैमी दमयन्ती स्यवस्वरम् । तत्र गच्छन्ति राजानो
 राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ यथा च गणितः कालः श्वोभूते स
 भविष्यति । यदि सञ्जावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति । न हि स ज्ञायते
 वीरो नलो जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा
 राजानमब्रवीत् । ऋद्रपर्णं मंहाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७ ॥
 इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपुनःस्वय-

स्वरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

छहदश उवाच । श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 शान्तयन् श्लक्ष्णया वाचा वाङ्मकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विद मं
 यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्वरम् । एकाङ्गा हवतस्त्वङ्मन्यसे
 यदि वाङ्मक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कोन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्ती
 भवेदितत् कुर्याद्दुःखेन मोहिता । अस्मदर्थं भवेद्वायसुपाय-
 श्रितितो मद्भान् ॥ ४ ॥ नृशंसं वत वैदर्भीं मर्तृकामा तपस्विनी ।
 जया क्षुद्रेण निङ्गता कृपणा पापकुण्डिना ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभाव-
 श्रुत्वा लोके मम दीपश्च दाक्षिणः । स्यादेवमपि कथ्यात् सा
 विवासाहतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविता नैराश्वत्तनु-
 मध्यमा । नैव सा कर्हिचित् श्रुत्यात् सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
 यद्दत्तं सत्वं वासत्वं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् । ऋतुपर्णस्य वै
 काममात्मार्यञ्च करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा वाङ्मको
 दीनमानसः । कृताञ्जलिस्त्वाचेदस्तुपर्णं नराधिपम् ॥ ९ ॥
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप । एकाङ्गा पुरुष-
 व्याघ्रं विदर्भनगरौ नृप ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्वानाञ्चक्रे राजन्
 स वाङ्मकः । अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिनृपाज्ञया ॥ ११ ॥
 स लथ्यमाणो वङ्ग्यः ऋतुपर्णेण वाङ्मकः । अश्वान् जिज्ञासमानो
 वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अर्धगच्छत् क्रमानश्वान् सम-
 र्थानध्वनि क्षमान् । तेजोबलसमायुक्तान् कुलशैलसन्निवितान्
 ॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहगून् । शुद्धान्
 दशभिरावर्तैः सिन्धुजान् वातरंहसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवी-
 द्राजा किञ्चित्कोपसन्निवितः । किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या
 न ते वयम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हयामस ।
 स हृदयानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ॥ १६ ॥
 वाङ्मक उवाच । एको ललाटे द्वौ भूद्वि द्वौ द्वौ पाश्वोप-

पाश्वयोः । हो हो वक्षसि विज्ञेयो प्रयाणे चैक एव तु ॥ १७ ॥
एते ह वा गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संसयः । यानन्यान्मन्यसे
राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । त्वमेव हयतलश्च कुशलो ह्यस वाङ्मक ।
यान् मन्यसे समर्थस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सद्-
श्वांसुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जवयुक्ता-
ग्रथे नलः ॥ २० ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहस्वरान्वितः ।
अथ पथ्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नर-
वरः श्रीमान्नलो राजा विशास्पते । सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजो-
बलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमिषेष्ट
सः । सूतमारोप्य वार्ष्णीयं जवमास्त्राय वै परम ॥ २३ ॥ ते
चोद्यमाना विधिवद्वाङ्मकेन हयोत्तमाः । समुत्प्रेतुरथाकाशं
रथिनं मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वात-
रंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विज्ञाय परमं ययौ ॥ २५ ॥
रथघोषन्तु तं श्रुत्वा हवसंग्रहणञ्च तत् । वार्ष्णीयश्चिन्तयामास
वाङ्मकस्य हयव्रताम् ॥ २६ ॥ किं नु स्यान्मातलिरथं देवराजस्य
सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे वाङ्मके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥
शालिहोत्रोऽथ किन्नु स्यादयानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समनु-
प्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८ ॥ उताहोस्त्रिज्वेद्राजा नलः
परपुरस्त्रयः । सोऽयं नृपतिराद्यात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९ ॥
अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव वाङ्मकः । तुल्यं हि लक्ष्ये
ज्ञानं वाङ्मकस्य नलस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं वाङ्मकस्य
नलस्य च । नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्य भविष्यति ॥ ३१ ॥
प्रच्छन्ना हि महात्मानसरन्ति पृथिवीमिमाम् । दैवेन विधिना
युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे गात्र-
वैकल्यतां प्रति । प्रमाणात् परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३ ॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः । नलं सर्वगुरोर्युक्तं मन्ये
वाङ्मकमन्ततः ॥ ३४ ॥ एवं विचार्यै वङ्गमो वार्ष्णेयः पर्य-
चिन्तयत् । हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३५ ॥
ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो वाङ्मकस्य हयव्रताम् । चिन्तयन्मुमुदे राजा
सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्रश्च तथोक्ताहं हयसंग्रहणं
च तत् । परं यत्नश्च संप्रेष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भ-
गमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वृहदश्व उवाच । स नदीः पर्वताथैव वनानि च सरांसि
च । अचिरेणातिवक्राम खिखरः खि खरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते
तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुर-
ज्जयः ॥ २ ॥ ततः स खरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । अक्षौ-
ष्मानीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निरुह्यैव महा-
बुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वार्ष्णेयो वावदितं मे पटमानव-
तामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाय दूरे भ्रष्टः पटस्तव । योजनं
समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वो मलेनाथ
तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद् वने राजन् फलवन्तं विभी-
तकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा वाङ्मकं राजा खरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि
सूत पश्य त्वं संख्याने परमं वलम् ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति
सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषो
कचित् ॥ ८ ॥ वृक्षैस्मिन् यानि पर्णाणि फलान्यपि च वाङ्मक ।
पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥ एकमत्राधिकं
शतं फलमेकञ्च वाङ्मक । पञ्चकोटयस्य पलाशां हयोरपि च

आख्योः ॥ १० ॥ प्रचिनु ह्यस्य आखि हे वाखायन्याः प्रभाखिकाः ।
 आस्यां फलहस्ते हे पञ्चोनं अतमेव च ॥ ११ ॥ ततो रथमव-
 स्थाप्य राजानं वाङ्मोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् कथसे
 अवकषण ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि आतयित्वा विभीतकम् ।
 अथात्र गणितं राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते
 महाराज आतयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नामिजानामि भवे-
 दिवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जना-
 धिप । मुहूर्तमपि वाष्णीं यो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५ ॥
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो बिलम्बितम् । वाङ्मोऽब्रवीद्वि-
 परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा क्षरते
 भवान् । एष वाति शिवः पत्न्याः वाहि वाष्णीं यसारथिः ॥ १७ ॥
 अब्रवीद्वतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति
 पृथिव्यामपि वाङ्मोऽहम् ॥ १८ ॥ तत्कृते चातुमिच्छामि विदर्भां
 हयकोविद । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 कामञ्च ते करिष्यामि यन्त्रां वच्छसि वाङ्मोऽहम् । विदर्भां यदि
 चात्माय सूयं दर्शयितासि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्वाङ्मोऽहम्
 संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भां यास्यामि कुरुष्वैव वचो
 मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । एक-
 दिग्बुध आखायाः समादिष्टं मतानघ ॥ २२ ॥ गणयस्वास्त्य तत्त्वञ्च
 तत्स्त्वं प्रीतिमावह । सोऽवतीर्थ्य रथात्तर्णं आतयामास तं
 दुमम् ॥ २३ ॥ ततः स विजयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४ ॥ अत्यद्भुत-
 मिदं राजन् दृष्टवानास्म ते बलम् । अतुमिच्छामि ते विद्यां
 यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा क्षरितो गमने
 नृपः । विद्वद्ब्रह्महृदयञ्च मां सङ्ग्रामे च विशारदम् ॥ २६ ॥
 वाङ्मोऽब्रवीत्सुवाचाय दिहि विद्यामिमां मम । अतोऽपि चाब्रह्महृदयं

गृहाण पुनर्षम ॥ २० ॥ ऋतुपर्णस्ततो राजा वाङ्मकं कार्य-
 गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८ ॥
 यथोक्तं तं गृयाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्व-
 हृदयं त्वयि तिष्ठति वाहुक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-
 ऋतुपर्णो नृलाय वै । तस्याश्च हृदयस्य शरीरान्निःसृतः कलिः
 ॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्गमन् । कलेस्तस्य
 तदात्तस्य आपानिः स विनिःसृतः ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो
 राजा दीर्घकालमनात्मवान् । ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूप-
 मकरोत् कलिः ॥ ३२ ॥ तं शप्तमैच्छत् कुपितो निषधाधिपति-
 र्गलः । तमुवाच कलिर्भीतो वैपमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कोपं
 संवच्छ दृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् । इन्द्रसेनस्य जननी
 क्षुपिता माशपत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं
 भृशपीडितः । अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५ ॥
 बिषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् । शरणं त्वां प्रप-
 न्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके
 कीर्त्तयिष्यन्त्यतन्दिताः । मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भवि-
 ष्यति ॥ ३७ ॥ भयात्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।
 एवमुक्त्वा नलो राजा न्ययच्छत् कोयमात्मनः ॥ ३८ ॥ ततो
 भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् । कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः
 कथयन्नेषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतज्वरो राजा नैपथः पर-
 वीरहा । संप्रनष्टे कलौ राजन् संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४० ॥
 मुदा परमया युक्तस्तेजसाय परेण वै । रथमारुह्य तेजस्वी
 प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४१ ॥ विभीतकश्चाप्रशस्तः संयुतः कलि-
 संश्रयात् । हयोत्तमापुत्पततो दिजानिव पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नलः सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना । विदर्भाभिमुखो राजा
 प्रययौ स महायथाः ॥ ४३ ॥ नलो तु समतिक्रान्ते कलिस्थ-

गमत्तु हम् । ततो गतञ्चरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः ।
विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकलित्यागे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

बृहदश्वं सवाच । ततो विदर्भां संप्राप्तं सायाह्ने सत्य-
विक्रमम् । ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १ ॥
स भीमवचनाद्वाजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम् । नादयत्रयघोषेण
सर्वाः सविदिग्रो दिग्गः ॥ २ ॥ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र
शुश्रुवुः । शुक्ला तु समदृष्ट्यन्तं पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३ ॥ दम-
यन्तौ तु शुचाव रथघोषं नलस्य तम् । यथा मेघस्य नदतो
गन्धौरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं विस्मयमापन्ना शुक्ला नादं महा-
स्वनम् । नलेन संश्रुतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५ ॥ सदृशं रथ-
निर्घोषं मेने भैमी तथा हया । प्रासादस्यास्य सिद्धिनः आला-
स्याथैव वारणाः ॥ ६ ॥ हवाश्च शुश्रुवस्तस्य रथघोषं महीपते ।
ते शुक्ला रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रणेदुरुकुखा
राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥

दमयन्त्यवाच । यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८ ॥ अथ चन्द्राभवक्ता
तं न पश्चामि नलं यदि । असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि
न संशयः ॥ ९ ॥ यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्य मे न भाविस्त्वाम्यसंशयम् ॥ १० ॥ यदि मां मेघ-
निर्घोषो नोपगच्छति नैपथ । अद्य चामीकरप्रस्थं प्रवेक्ष्यामि
हुताशमम् ॥ ११ ॥ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२ ॥ न क्षरा-

स्य नृतं किञ्चिन्न क्षराम्यपकारताम् । न च पर्युषितं वाक्यं खैरे-
ष्वपि कदाचन । प्रभः क्षमावान् वीरस्य दाता चाभ्यधिको नृपैः
॥ १३ ॥ रहोऽनीचानुवर्त्ती च क्षीववन्मम नैषधः । गुणास्तस्य
क्षरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४ ॥ हृदयं दीर्यत इदं
श्लोकात् प्रियविनाकृतम् । एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत
॥ १५ ॥ आसुरो ह महद्देश्म गुण्यश्लोकदिदृक्षया । ततो मध्यम-
कक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णे महीपालं सह-
वर्ष्णीयवाङ्मकम् । ततोऽवतीर्थ्य वर्षाण्यो बाहुकस्य रथोत्तमात्
॥ १७ ॥ हयांस्तानवमुच्यथ स्थापयामास वै रथम् । सोऽवतीर्थ्य
रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ॥ १८ ॥ उपतस्थे महारानं भीमं
भीमपराक्रमम् । तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ १९ ॥
स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः । स तत्र कुण्डिने
रस्ये वसमानो महीपतिः ॥ २० ॥ न च किञ्चित्तदापश्यत् प्रेक्ष-
माणी सुहृर्मुहुः । स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा
॥ २१ ॥ अकस्मात् सहसा प्राप्तं श्रीमन्तं न क्ष विन्दति । किं
कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे
स नृपतिर्दुर्हित्यर्थे समागतम् । ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्
सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न क्ष पश्यति
कञ्चन । नैव स्वयम्बरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २४ ॥ ततो
विगणयन् राजा मनसा कोशलाधिपः । आगतोऽस्मीत्युवाचैनं
भवन्तमभिवादकः ॥ २५ ॥ राज्ञापि च कथन् भीमो मनसा
समचित्तयत् । अधिकं योजनघतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६ ॥
राज्ञश्चान्वानतिक्रम्य प्राप्तोऽवमभिवादकः । ग्रामान् वह्नन्ति-
क्रम्य नाभ्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७ ॥ अत्यकार्यं विनिर्दिष्टं
तस्यागमनकारणम् । पश्चादुदके श्राय्यामि कारणं यद्दुर्विष्यति
॥ २८ ॥ नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसृजयत् । विश्राम्यतां

मित्युवाच ज्ञानोऽसीति पुनः पुनः ॥ २८ ॥ स सतकृतः प्रहृ-
ष्टाद्वा प्रीतः प्रीतेन पार्थिव । राजप्रेषैरनुगतो दिष्टं वेष्य
समाविशत् ॥ ३० ॥ ऋतुपर्णं गते राजन् वाष्णीं वसहिते नृपे ।
वाङ्मको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३१ ॥ स सोचयित्वा
तानश्वान्नुपचर्य च आखतः । स्वयञ्चैतान् समाश्वस्य रथोपस्थ
उपाविशत् ॥ ३२ ॥ दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं
नृपम् । स्तूतपुत्रञ्च वाष्णीं च वाङ्मकञ्च तथाविधम् ॥ ३३ ॥ चिन्त-
यामास वैदर्भी कस्येष रथनिस्वनः । नलस्यैव महानासीन्न च
पश्यामि नैषधम् ॥ ३४ ॥ वाष्णीं येन भवेन्नृनं विद्या सैवोप-
शिक्षिता । तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्यैव महानभूत् ॥ ३५ ॥
आहोस्त्रिदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा । तथारं रथनिर्घोषो
नैषधस्यैव लक्ष्यते ॥ ३६ ॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशा-
म्यते । दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे

त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

दमयन्त्युवाच । गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विहृतो ऋतुवाङ्मकः ॥ १ ॥ अस्येत्य कुशलं
भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता । पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनि-
न्दिते ॥ २ ॥ अत्र मे महती शङ्का भवेद्देष नलो नृपः । यथा च
ममसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्हतिः ॥ ३ ॥ ब्रूयाश्चैनं कथान्ते लं-
पर्णादिवचनं यथा । प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि वृक्षेथास्त्वमनिन्दिते
॥ ४ ॥ ततः समाहिता गत्वा दूती वाङ्मकमब्रवीत् । दमयन्त्यपि
कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत ॥ ५ ॥

कैशिन्युवाच । स्वागतस्ते मनुष्येन्द्र कुशलस्ते ब्रवीम्यहम् ।
इमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ कदा वै प्रस्थिता
यूयं किमर्थमिह चागताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतु-
मिच्छति ॥ ७ ॥

वाङ्मक उवाच । श्रुतः स्वयम्बरो राज्ञा कौशलेन महा-
त्मना । द्वितीयो इमयन्त्या वै भविता श्व इति हिजात् ॥ ८ ॥
श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा शतयोजनचायिभिः । हयैर्वातजवैर्मुखै-
रहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

कैशिन्युवाच । अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा
पुनः । तच्च कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

वाङ्मक उवाच । पुण्यश्लोकस्य वै स्तुतो वाष्णीय इति
विश्रुतः । स नलो विदुते भद्रे भाङ्गासुरिसुपस्थितः ॥ ११ ॥
अहमप्यश्वक्रशलः स्तुतले च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्णेन सारथ्ये
भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

कैशिन्युवाच । अथ जानाति वाष्णीयः क्व नु राजा नलो
गतः । कथञ्च त्वयि चेतेन कथितं ज्ञातुं वाङ्मक ॥ १३ ॥

वाङ्मक उवाच । इहैव पुत्रो निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाक्रमं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः
पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यमस्त्रिनि । गूढशरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो
महोपतिः ॥ १५ ॥ आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंशति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

कैशिन्युवाच । योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व नु त्वं
कितवच्छिला वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो यम । उत्तुह्य विपिने सुप्ता-
मनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते
तत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्द्धं नाभिसंक्षिता ॥ १९ ॥

तस्या रुदन्याः सततं तेन दुःखिन पार्थिव । प्रसादं कुच मे वीर
प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥ तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व
महामते । तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१ ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं लया किल । यत् पुरां तत् पुन-
स्त्वतो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्तस्य कैशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितञ्चासीदश्रुपूर्णं च लोचने ॥ २३ ॥ स निश्छा-
लनो दुःखं दृष्टमानो महीपतिः । वाष्पसन्दिग्धया वाचा पुन-
रेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

वाहक उवाच । वैष्णवमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥ रहिता
मदं मित्रापि न क्लृध्यन्ति कदाचन । प्राणांशारित्रकवचान् धार-
यन्ति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखिन च ।
यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयात्रां
परिप्रेषः शकुनैर्हृतवाचसः । आधिभिर्दृष्टमानस्य श्यामा न
क्रोडुमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथा-
विषम । राज्यभ्रष्टं श्रिया क्षीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २९ ॥
एवं ब्रूवाणस्तदाक्यं नलः परमदुर्मनाः । न वाष्पमश्रुकृत् सोढुं
प्रसूरोद स भारत ॥ ३० ॥ ततः सा कैशिनी गत्वा दमयन्तौ
श्ववेदयत् । तत्सर्वं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कैशिनीवाक्ये

चतुःसप्तोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भयं शोकपरयणा ।
अब्रूमाना नलं तं वै कैशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ कैशिनि

भूयस्त्वं परीक्षां कुरु वाङ्मके । अत्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य
लक्षय ॥ २ ॥ यदा च क्लिप्ति कुर्व्यात् स कारणस्तत्र भाविनि ।
तत्र सञ्चेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ न चास्य प्रति-
बन्धेन दियोमिरपि केशिनि । याचते न जलं देयं सर्वथा
लरमाणया ॥ ४ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
निमित्तं यत्तया दृष्टं वाङ्मके दैवमानुषम् ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि
पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम । दमयन्त्येवमुक्ता सा जगामाथ
च केशिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयशस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्तौ न्यवेदयत् । निमित्तं यत्तया दृष्टं
वाङ्मके दैवमानुषम् ॥ ७ ॥

केशिन्युवाच । दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
दृष्टपूर्वं श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः । हस्तमासाद्य सञ्चारं
नासौ विनमते क्वचित् ॥ ८ ॥ तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति
यथासुखम् । सङ्कटोऽप्यस्य समुद्धान् विधरो जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयन्तुनेकशः । प्रेषितं तत्र रात्रौ तु
मांसं वज्रं च पाशवम् ॥ १० ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रो-
पकल्पिताः । ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवामवंस्ततः ॥ ११ ॥
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिष्ठित्य वाङ्मकः । दणमुष्टिं समादाय
सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्य-
वाहनः । तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३ ॥ अन्यच्च
तस्मिन् समुद्गदाद्यर्थं लक्षितं मया । यदस्मिन्मपि संस्पृश्य नैवासौ
दह्यते शुभे ॥ १४ ॥ कन्देन चोदकं तस्य बहत्वावज्जितं द्रुतम् ।
अतौव चान्यत् समुद्गदाद्यर्थं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥ यत् स पुष्पा-
ण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः । मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन
पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६ ॥ भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति
हि । एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य वैष्टि-
 तम् । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टामिच्छितम् ॥ १८ ॥ सा
 शङ्कमाना मर्त्तारं वाङ्मकं पुनरिद्धितैः । केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा
 रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ नुनर्गच्छ प्रमत्तस्य वाङ्मकस्योप-
 संस्कृतम् । महानसाच्छतं मांसमानवस्त्रेह भाविनि ॥ २० ॥ सा
 गत्वा वाङ्मकस्याग्रे तस्मांसमपकृष्य च । अत्यणामेव त्वरिता
 तत्क्षणात् प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयन्त्यै ततः प्रादात्
 केशिनी कुरुनन्दन । सीचिता नलसिद्धस्य मांसस्य वङ्गशः पुरा
 ॥ २२ ॥ प्राप्त्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता । बैक्ष्यं
 परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास
 केशिन्या सह भारत । इन्दुसेनां सह आत्मा समभिन्नाय वाङ्मकः
 ॥ २४ ॥ अभिद्रुष्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानवत् । बाहुकस्तु
 समासाय सुतो सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥ भृशं दुःखपरीतात्मा
 सुखरं प्रकरोद ह । नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा
 ॥ २६ ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च
 सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७ ॥ ततो दृष्ट्वैव सहसा
 वाष्पसुतसृष्टवानहम् । बहुशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नलकन्यापुत्र

दर्शने पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

बृहदश्व उवाच । सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनीं सर्वं दमयन्तै न्यवेदयत् ॥ १ । दमयन्ती ततो
 भूयः प्रेषयामास केशिनीम् । मातुः सकाशं दुःखात्ता नलदर्शन

काञ्चया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे वदशो वाहुको नलशङ्कया ।
 क्षपे मे संशयस्तेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवे-
 श्यतां नानर्मां वानुज्ञातुमर्हसि । विदितं वाथ वान्नातं पितुर्मे
 संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्रा-
 थ्यनुज्ञाता माता च भरतर्षभ । नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः
 प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥ तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्ती नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥ तन्तु दृष्ट्वा
 तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तौ ब्रशोकसमाविष्टा बभूव वर-
 वर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी । दम-
 यन्ती महाराज वाहकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया
 कश्चिद्वर्मज्ञो नाम वाहकः । सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः
 पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागसं प्रियां भार्यां विजने अम-
 नोद्विताम् । अपहाय तु को गच्छेत् पुरुषश्चोकमृते नलम् ॥ ११ ॥
 किन्तु तस्य मया वाङ्मादपरार्द्धं महीपमतः । यो मासुत्सृज्य
 विपिने गतवान्निद्रादिताम् ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवामपाहाय ततो
 यः स पुरा मया । अनुव्रतां सामिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्
 कथम् ॥ १३ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतन्तया ।
 भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क्व तततम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या
 ब्रवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्त-
 वदहु ॥ १५ ॥ अतीव कृपासाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत्
 परिस्त्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त्तामिदनब्रवीत् ॥ १६ ॥ मम राक्ष्यं
 प्रनष्टं यन्नाहं तत् कृतवान् स्वयम् । कलिना तत् कृतं भीत यच्च
 त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥ यत्त्वयाधर्मकृच्छ्रे तु शपेनाभिहतः
 पुरा । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ १८ ॥
 स मच्छरीरे लच्छापदक्षमानोऽवसत्कालिः । लच्छापदम्भः

सततं सोऽन्नावन्मिरिवाहितः ॥ १८ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा
 चैव निर्जितः । दुःखत्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नो शुभे ॥ २० ॥
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽर्हमिह चागतः । त्वदर्थं विपुलश्रोणिं
 न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्तारमनु-
 रक्तमनुव्रतम् । उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीष्म कर्हिचित्
 ॥ २२ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृतस्त्रां नृपतिशासनात् । मैत्री
 किल सा भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वैरवृत्ता यथा-
 काममनुरूपमिवात्मनः । शुल्लैव चैवं स्मरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः
 ॥ २४ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् । प्राञ्जलि-
 र्वपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

दमयन्तुगवाच । न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कि-
 तुम् । मया हि देवानुत्सृज्य व्रतस्त्वं निषधाधिप ॥ २६ ॥
 तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि मम गाथा-
 मिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७ ॥ ततस्त्रां ब्राह्मणो विद्वान्
 पर्णादो नाम पार्श्विन् । अस्यगच्छत् कोशलाथामृतुपर्णनिवेशने
 ॥ २८ ॥ तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते । उपायोऽयं
 मया दृष्टो नैषघानयने तव ॥ २९ ॥ त्वामृते न हि लोकेऽन्य
 एकाङ्गा पृथिवीपते । समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप
 ॥ ३० ॥ सृष्टेयन्तेन सत्येन पादावेतौ महीपते । तथा नासत्
 कृतं किञ्चिन्ननसापि चराम्यहम् ॥ ३१ ॥ अथश्चरति लोकेऽस्मिन्
 भूतसाक्षी सदागतिः । एष मे सुञ्जतु प्राणान् यदि पापं चरा-
 म्यहम् ॥ ३२ ॥ तथा चरति तिम्रांशुः परेण भुवनं सदा । स
 सुञ्जतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ चन्द्रमाः
 सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिबत् । स सुञ्जतु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ ३४ ॥ एते देवास्तत्रैव कृतस्त्रां त्रैलोक्यं धार-
 यन्ति वै । तेब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्तस्ततो वायुरन्तरीक्षादभाषत । नैषा कृतवती पापं नल
सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् श्रीलनिधि स्त्रीतो दमयन्त्या
सुरक्षितः । सच्चिणो रक्षिणस्यास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ॥ ३७ ॥
उपायो विहितस्यायं त्वदर्थमनुलोऽनया । न ह्येकाङ्गा शतं
गन्ता त्वानृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वञ्च
भैम्या नहीपते । नात्र शङ्का त्वया कार्या सङ्गच्छ सह भार्यया
॥ ३९ ॥ ततो ब्रूवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दु-
भयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो
राजाय भारत । दमयन्त्यां विशङ्गां तामुपाकर्षदरिन्दमः ॥ ४१ ॥
ततस्तदस्त्रमरजः प्रावृणोदसुधाधिपः । संसृज्य नागराजं तं ततो
लेभे स्त्रकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्त्रस्त्रपिणन्तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता
तदा । प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमी-
नपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा । ससृजे स्वसुतौ चापि
यथावत् प्रत्यनन्दनत ॥ ४४ ॥ ततः सोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य
शुभानना । परीता तेन दुःखिन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥
तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्त्रिताम् । सुचिरं पुरुष-
व्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुतः ॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावत्तं दम-
यन्त्या नलस्य च । भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप
॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीत्प्रहाराजः कृतशौचमहं नलम् । दमयन्त्या
सहोपेतं कर्तुं दृष्ट्वा सुखोपितम् ॥ ४८ ॥ ततस्थौ सच्चितौ
रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् । वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ
नृप ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखेपिणौ । वसेतां
हृष्टसङ्गत्पौ वैदर्भी च नलस्य ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थं ततो वर्षं
सङ्गम्य सह भार्यया । सङ्कामैः सुसहार्थौ लब्धवान् परमां
मुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्तारमोसाद्याप्यायिता भृशम् ।
अर्द्धसञ्जातग्रस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सैवं समेत्य व्यप-

नीय तन्नां भान्तप्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा । रराज भैमी समवाप्त-
कामा श्रीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति आरख्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि मलयदमयन्ती-

मेलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

बृहद्ब्रह्म उवाच । अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा
स्वर्णकृतः । वैदर्भ्यां संहितः कल्पं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोऽभिवादेवामास प्रवतः प्रबभूव नलः । ततोऽनु दमयन्ती च
ब्रुवन्दे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया
मुदा । यथाहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन
संहितान्तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् । तामर्हणां नलो राजा
प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्य-
वेदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य
सम्प्लृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् । अशोभयच्च नगरं पताका-
ध्वजमालिनम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वर्ण-
कृताः । हारि हारि च पौराणां पुष्पमङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च । ऋतुपर्णोऽपि शुभ्राव-
वाङ्मकच्छद्भिर्न नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तां जहृषी च
नराधिपः । तमानाथ्य नलं राजा नमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥
स च तं नमयामास हेतुभिर्वृद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो
नैषधं विस्मिताननः ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वद-
ताम्बरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वर्गवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
किञ्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्मि नैषध । अज्ञातवासं वसतो
मङ्गलं वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि
कानिचित् । मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवास्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पत्रं
 ह्यपि सखा मेऽसि सम्यक्स्थौ च जनाधिप । अतः जह्वन्तु भयस्त्वं
 प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्युपहित-
 स्त्वयि । न तथा स्वग्रहे राजन् यथा तव ग्रहे सदा ॥ १६ ॥
 इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्तुमिच्छामि
 मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा हृदौ विद्यान्तुपण्यां
 नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥
 गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् माझासुरिर्नृपः । निषधाधिपते-
 स्वापि दत्त्वा च हृदयं नृप ॥ १९ ॥ सूतमन्यमुपादाय ययौ स्रगुर-
 मेव ह । ऋतुपर्णे गते राजन् नलो राजा विश्राम्यते । नगरे
 कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवाभवत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णखण्डे-
 गमनेसप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

बृहदश्व उवाच । स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र नैषधः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति ॥ १ ॥ रथेवैकेन
 शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोड्षैः । पञ्चाशद्विहयैश्चैव षट्शतैश्च
 पदातिभिः ॥ २ ॥ स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेश सुसंरक्ष्यस्तरसैव नहामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करनासाद्य
 वीरसेनसुतो नलः । उवाच दिव्याव पुनर्वज्रं वित्तं मयार्जितम्
 ॥ ४ ॥ दमयन्ती च यश्चान्यन्नमं किञ्चन विद्यते । एष वै नमः
 सन्नरासस्तव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्त्ततां द्यतमिति मे
 निश्चिता मतिः । पणेनैकेन सद्रन्ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६ ॥
 कित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदा-

तव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेदाच्छसि द्यूतं त्वं युद्धद्युतं
 प्रवर्त्तयाम् । हैरघेनास्तु वै शान्तस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥
 वंशमोक्षनिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्यपायेन
 वृद्धानामिति आसनम् ॥ ९ ॥ इयोरेकतरे वृद्धिः क्रियतामद्य
 पुष्कर । कैतवेनाक्षवत्यान्तु युद्धे वा नोभ्यतां घनुः ॥ १० ॥
 नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव । ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह
 धृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाशाय
 नैषध । दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥
 दिष्ट्या च ध्रियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज । घनेनामेन वै
 भैमी जितेन समलङ्कृता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिदि
 शक्रमिवाप्सराः । नित्यशो हि क्षरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध
 ॥ १४ ॥ दिवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः । जित्वा त्वद्य वरा-
 रोहं दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा
 हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्वबहप्रला-
 पिनः ॥ १६ ॥ इधेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ।
 क्षयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७ ॥ पणावः किं
 व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्क-
 रस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन वीरेण स नलेन पराजितः ।
 सरत्नकोषनिचयैः प्राण्येन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च
 पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्वदिदं राज्यमव्यग्रं
 हतकण्टकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद् वीक्षि-
 तुम् । तस्यास्त्व सपरीवारो मूढ दासलमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया
 तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कलिनो तत् कृतं कर्म त्वच्च
 मूढ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वयाधास्ये कथञ्चन ।
 यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३ ॥ यथैव सर्व-
 सन्धारं स्वमग्नं वितरामि ते । तत्रैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीरन

संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्दं चापि मे लक्ष्मो न कदाचित् प्रहास्यति ।
 पुष्करं त्वं हि मे भ्राता सखीव शरदं शतम् ॥ २५ ॥ एव न वः
 सान्त्वयित्वा भाररं सत्यविक्रमः । स्वपुत्रं प्रेषयामास परिश्रुज्य
 पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्त्वितो नैऋतेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्मभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कीर्तिरस्तु
 तवाक्षया जीव वर्षायुतं सुखी । यो मे बितरसि प्राणान्ध-
 स्तान् च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा
 नृपः । प्रययौ स्वपुत्रं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या
 सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः । भ्राजमानः दवादित्यो वपुष्मा
 पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा बित्तमन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सान्त्व-
 यामास पौरांश्च निषधाधिपः । पौरजानपदाद्यापि सम्प्रहृष्ट-
 तनुरहाः ॥ ३२ ॥ जघुः प्राञ्जल्यं सर्वे सामात्यप्रमुखजनाः ।
 अथ स निवृत्ता राजन् पुरे जनपदैःपि च । उपासितुं पुनः
 प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पुष्कराश्वासने
 अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

बृहदश्व उवाच । प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महोत्-
 सवे । महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १ ॥ दम-
 यन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा । प्रास्थापयद्दमेवात्मा भीमो
 भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वत्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां
 यातो जम्बद्वीपे रराज सः । पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य
 महाययाः ॥ ४ ॥ इजे च विविधैर्वैशैर्गिधिवक्षाप्रदाक्षिणैः । यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृदश्चरैः चिरात् ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्ती
 नलः परपुरज्जयः । देवनेन नरयेष्ठ समार्थो भरतर्षभ ॥ ६ ॥
 एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्त-
 श्चाभ्यनयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनर्भ्रातृरुद्धितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
 रमसेऽन्विष्य हारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महा-
 भागैर्वेदेनाङ्गपारगैः । नित्यमन्वाख्यसे राजंस्तव का परि-
 दिवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतु-
 पर्णस्य राजर्षे कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं
 चापि कलिनाशनमच्यत । शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशा-
 म्यते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वञ्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा । तद्यो-
 दये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं नृपते
 समाश्वसिहि मा शुच । व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि
 ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते देवे पौत्रेषुऽफलताङ्गते । विषादयन्ति
 नात्मानं सत्त्वापाशविणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति
 नलस्य चरितं महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यर्माणां वै नालक्ष्मीस्तान्
 भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थास्तस्योपपत्त्यन्ते संन्यताश्च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान्
 पशून्वापि लभते नृषु चाग्रताम् । सारोग्यः प्रीतिनांश्चैव भवि-
 ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वनाह्वयिष्यसि मां
 पुनः । अक्षञ्च इति तत्तेऽहं नामयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥
 वेदांचहृदयं कृतस्त्वमहं सत्यपराक्रम । उपप्रदास्य कौन्तेय प्रस-
 न्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो हृष्टनना राजा वृहदश्वमुवाच
 ह । भगवन्वृहद्वयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽक्ष-
 हृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने । दत्त्वा चाश्वस्त्रिरोऽगच्छ-
 दुपस्पृष्टुं मचातपाः ॥ २१ ॥ वृहदश्वे गते पार्थमयोषीत् सत्य-

साचिनम् । वत्तमानं तपस्यग्रे वायुभक्तं मनीषिणम् ॥ २२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पत्तुस्ततस्ततः । तीर्थं शैलवनेभ्यश्च समे-
 तेभ्यो दृढव्रतः ॥ २३ ॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुराणं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः
 पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । सुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रह-
 वानिव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वशोचत कौन्तेयं प्रियं वै आतरं जयम् ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा मानेन
 हृदा शरणार्थीं महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पथ्य-
 पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वगमने
 एकोनाशीतितमोऽध्यायः समाप्तश्च नलोपाख्यानपर्व ॥ ७२ ॥

तीर्थयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवान् काम्यकात् पार्थ गते मे प्रपि-
 तामहे । पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तस्मै सव्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स
 हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनौकजित् । आदित्यानां यथा
 विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनि-
 वार्तिना । बिनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात काम्यकात् सत्य-
 विक्रमे । वभूवुः पाण्डवेयास्तो दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आक्षिप्त-
 सूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः । अप्रीतमनसः सर्वे वभुवुरथ
 पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमक्षिष्टकर्मणा । कुवे-
 रेण यथा हीनं वनञ्चैव रथं तथा ॥ ६ ॥ तस्मै ते नरव्याघ्राः
 पाण्डवा जनमेजय । सुदमप्राप्तवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा
 ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ताः शुद्धैर्वर्णैर्महारथाः । निघ्नन्तो

मरतश्चेष्ट मेध्यान् वहुविधानं मृगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुष-
व्याघ्रा वन्याचारमरिन्दमाः । उपाकृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो
न्यवेत्त्यतः ॥ ९ ॥ सर्वं संन्यवसंस्तत्र सात्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अह्वष्टमनसः सर्वं गते राजन् धनक्षये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाली
क्षरन्ती मध्यमं पतिम् । उद्दिग्धं पाण्डवश्चेष्टमिदं वचनमब्रवीत्
॥ ११ ॥ योऽजुनेनाजुंनस्तुल्यो दिवाह्वर्बहुवाहुना । तस्मृते
पाण्डवश्चेष्ट वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ भूण्यामिव प्रपश्यामि
तत्र तत्र महीमिमाम् । वह्नाश्चर्यमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमम्
॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तस्मृते सव्यसाचिनम् । नीला-
म्बुदधमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तस्मृते पुण्डरीकाक्षं
काम्यकं नातिभाति मे । तस्य स्थ धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनि-
निस्त्रतः ॥ १५ ॥ न लभे शर्म वै राजन् क्षरन्ती सव्यसाचिनम् ।
तथा लालप्यमानानां निशम्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो
महाराज द्रौपदी मिदमब्रवीत् ।

भीमसेन उवाच । मनःप्रीतिकरं भद्रे यदब्रवीषि सुमध्यमे ।
तत्त्वे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् । यस्य दीर्घौ समौ पीनौ
भुजौ परिषसन्निभौ ॥ १७ ॥ मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गाशुष-
धनुर्द्वरौ । निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥
तस्मृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरम् । यमाश्रित्य महाबाहुं
पाञ्चालाः कुरवस्तथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां पृतनास न
विभ्यति । यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वं महात्मनः ॥ २० ॥
मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च मेदिनौम् । तस्मृते फाल्गुनं
वीरं न लभे काम्यके वृतिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वा-
स्तिमिरेणावृता इव । ततोऽब्रवीत् साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डु-
नन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणा-

जिरे । देवा अपि युष्मां अष्टं तमृते का रतिर्वने ॥ २४ ॥ उदीचीं
थो दिशं गत्वा जित्वा युधि महावलान् । गन्धर्वमुख्याञ्छ्रुतयो
हयान् लेभे महाद्युतिः ॥ २५ ॥ राज्ञे तित्तिरिक्त्वापान् श्रीम-
तोऽनिलरंहसः । प्रादाद्वागे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २६ ॥
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने । कामये काम्यके वासं
नेदानीममरोपमम् ॥ २७ ॥

सहदेव उवाच । यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महा-
रथः । आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाक्रतौ ॥ २८ ॥ यः
समेतान् मध्ये जित्वा यादवानमितद्युतिः । सुमद्राभाजहारैको
वासुदेवस्य सम्मते ॥ २९ ॥ तस्य जिष्णोर्त्तृषीं दृष्ट्वा शून्यां मम
निवेशने । हृदयं मे महाराज न ग्राम्यति कदाचन ॥ ३० ॥
वनादस्माद्दिवसन्तु रोचयेऽहमरिन्दम । न हि नस्तमृते वीरं
रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुशोचने
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयोत्सुकानान्तु आतृणां कृष्णया
सह । श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथा-
पश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदम् । दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मणा
हुतार्चिषमिवानलम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य आदृभिः सह
धर्मराट् प्रत्युत्थाय यथान्थाय पूजाञ्चक्रे महात्मने ॥ ३ ॥ स
तैः परितृतः श्रीमान् आदृभिः कुरुसत्तमः । विवभावतिदीप्तौजा
दैवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सावित्री याज्ञसेनी तथा
पतीन् । न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ प्रति-
शृङ्ख च तां पूजां नारदो भगवानृषिः । आश्वासयद्धर्मसुतं युक्त-
रूपमिवानव ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

ब्रूहि धर्मश्रुतां श्रेष्ठ कोनार्थः किं ददामि ते ॥ ७ ॥ अथ धर्म-
श्रुतो राजा प्रणम्य स्नातुमिच्छति । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं
देवसम्मतम् ॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुभ्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वत्तनु-
ग्राह्यो स्नातुमिच्छति संहितोऽनघ । सन्देहं मे सुनिश्चेष्ट तत्त्वतः
श्रेष्ठोऽहं ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्तुं श्रेष्ठेन तद्धवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥

नारद उवाच । शृणु राजन्नावहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
पुण्यस्तस्य सकामाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥ पुरा भागीरथी-
तीरे भीष्मो धर्मश्रुताम्बरः । पितॄन् ब्रतं समाख्याय न्यवसन्
सुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षि-
सेविते । गङ्गाहारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितॄ-
स्तर्पयामास देवाञ्च परमद्युतिः । ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्स्य कालस्य जपन्नेव महायथाः ।
ददाम्यज्ञतसङ्काशं पुण्यस्नातृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वाग्रतपसं
दीप्यमानमिव श्रिया । प्रहर्षमनुभूतं खेदे विस्मयं परमं ययौ ॥ १७ ॥
उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत । भीष्मो धर्मश्रुतां श्रेष्ठो
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ गिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रवत-
मानसः । नाम सङ्क्षीर्त्तयामास तज्जित् ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥
भीष्मोऽहमिति मद्भक्तो दासोऽस्मि तव सुभ्रत । तव सन्दर्शनादेव
सुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्म-
श्रुताम्बरः । वाग्वतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्नाध्यायान्नायकर्षितम् । भीष्मं कुरुकुल-
श्रेष्ठं सुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्श्वनारदसंवादे

एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्य उवाच । अनेन तव धर्मज्ञ प्रशयेण दमेन च । सत्येन
च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं
प्रिदभक्त्याश्रितोऽनघ । तेन पश्याच्च मां पुत्र प्रीतिञ्च परमा
लवि ॥ २ ॥ अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते । बहु-
बन्धसि कुरुयेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । प्रीते लवि महाभाग, सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि लक्ष्मणु-
ग्राह्यस्त्वव धर्मभृतास्वर । सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्नो त्वं हितु-
मर्हसि ॥ ५ ॥ अस्ति मे हृदये कश्चिच्चीर्यस्थो धर्मसंशयः । तमहं
ओतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं
करोत्यमरसन्निभ । किं फलं तस्य विप्रस्ये तत्ते ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ ७ ॥

पुलस्त्य उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तद्वैकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च
पादौ च मनसैव सुसंचतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपाहृतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्मको निरा-
रथो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । त्रिसुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ११ ॥ अज्ञो धनश्च राजेन्द्र सत्यधीनो दृढव्रतः ।
आलोपनश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः कृतवः
प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलज्ञैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च
सर्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण वज्राः प्राप्तुं महीपते ।
वह्मपक्रणा वज्रा नानासङ्कारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पार्थिवै-
रेतैः स्पृष्टवर्षा नरैः क्षाप्तम् । नार्थन्यनैर्नावगण्यैरेकात्मभि-
रसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युष्मास्वर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं
शुच्यमिदं भद्रतत्तमम् । तीर्थभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशि-

व्यते ॥ १० ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अहम्ना काञ्चनं गाश्वदरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
 मादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति तीर्था-
 भिगमनेन तत् ॥ १९ ॥ नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रु-
 तम् । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
 दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे
 येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ आदित्या बसवो रुद्राः साध्याश्च
 समरुहणाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
 यत्र देवास्तपस्तप्ता देव्या ब्रह्मर्षयस्तथा । दिव्ययोगा महाराज
 पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकाम्यस्य पुष्कराणि
 मनस्विनः । दूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४ ॥
 अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवास परमप्रीतो
 भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षि-
 गणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ २६ ॥
 तत्राभिषिक्तं यः कुर्यात् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधादश्वगुणं
 फलं प्राहर्मनीषिणः ॥ २७ ॥ अय्येकं भोजयेद्दिपं पुष्करारण्य-
 माश्रितः । तेनासौ कर्मणा भौष प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥
 आकैर्मूलैः फलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् । तद्दद्याद्ब्राह्मणाय
 अह्मावाननसूयकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेघफलं
 नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्त्तिकीन्तु विशे-
 षेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
 ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् । सायं प्रातः सरेद्यस्तु पुष्कराणि कृता-
 क्षलिः ॥ ३२ ॥ उपसृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत । जल-
 प्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
 मात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति । यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधु-

सूदनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिसूच्यते । उद्धा-
 दादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ क्रतून् सर्वानवा-
 प्रोति ब्रह्मलोके स गच्छति । यस्तु वर्षभृतं पूर्णमग्निहोत्रमुपा-
 सते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकीं वा वसेदिकां पुष्करे सममेव तत् ।
 व्रीणि शृङ्गाणि शुभाणि व्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ ३७ ॥ पुष्क-
 राण्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्र कारणम् । दुष्करं पुष्करे गन्तुं
 दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुञ्चैव सुदु-
 ष्कारम् । उद्धा दादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बुमागं समाविशत् । जम्बुमागं समा-
 विश्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ ४० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकाम-
 समन्वितः । तत्रैष्य रजनीः पञ्च पूताक्षा जायते नरः ॥ ४१ ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् । जम्बुमार्गा-
 दुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । आगस्तं सुर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः
 ॥ ४३ ॥ विरात्रोपश्रितो राजन्नमिष्टोमफलं लभेत् । आक-
 वृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ॥ ४४ ॥ कण्वाश्रमं ततो
 गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च
 भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च-
 यित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशनः ॥ ४६ ॥ सर्वकाम-
 समृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा यथातिपतनं
 ब्रजेत् ॥ ४७ ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महा-
 कालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ४८ ॥ कीर्तितीर्थमुप-
 स्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थ-
 मुमापतेः ॥ ४९ ॥ नास्ता रुद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसा-
 दाच्च गाणपत्यञ्च विन्दति । समृद्धमसपत्नञ्च श्रिया युक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नमदां च समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् । तर्प-
 वित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धु-
 मासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमान-
 चाधिरोहति ॥ ५३ ॥ चर्मणुतीं समासाद्य नियतो नियताग्रनः ।
 रन्ति देवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासी-
 द्युधिष्ठिरः ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 ततोऽप्य रजनौमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थ-
 सुपस्थस्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरश्रेष्ठ अतस्य
 फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव ह्युताग्रनः ॥ ५८ ॥ देवतानां
 मुखं वीर उच्यतेऽनिलसारथिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः
 प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति
 मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥
 गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकस्य विन्दति । प्रभया दीप्यते नित्य-
 मग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । तिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत् पिष्टदेवताः ॥ ६२ ॥
 प्रभासते यथा सोमः सोमश्चमेधश्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छे-
 त्तोर्थं भरतउत्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो
 युधिष्ठिरः । वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥
 ततो हारवतीं गच्छेन्नियतो नियताग्रनः । पिण्डारक्षो नरः
 स्नात्वा लभेद्द्वयवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्म-
 लक्षणलक्षिताः । अद्यापि सुद्रा दृश्यन्ते तद्भुतमरिन्दम ॥ ६६ ॥
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन । महादेवस्य सान्निध्यं
 तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
 भारत । तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

विला पितृदेवानृषींश्च भरतर्षभ । प्राप्नोति कारणं लोकं दीप्य-
 मानं स्वतेजसा ॥ ६८ ॥ अङ्गकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपा-
 वृत्य गच्छेत् भरतर्षभ । तीर्थं कुसवश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विशु-
 तम् ॥ ७१ ॥ द्विमीति नात्मा विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वा च-
 यित्वा च रुद्रं देवगणैर्हृतम् । जन्मप्रभृति यत्र पापं तत् स्नातस्य
 प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्विमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः । तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महा-
 प्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना । पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेव-
 दानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुसवर-
 श्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः । तर्प्य देवान् पितृंश्चैव विष्णुलोकं
 महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थं चात्र सरः पुण्यं बसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च बसूनां सम्मतो भवेत् ॥ ७८ ॥ सिन्धु-
 त्तममिति स्नातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभे-
 दङ्गसुवर्णकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां
 अग्नस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्दिप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पञ्चनदं
 गत्वा नियतो नियताशनः । पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो धेनु-
 कीर्त्तिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र भीमायाः स्नान-
 सुत्तमम् । तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥
 देव्याः पुत्रो भवेद्वाजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः । गवां शतसहस्रस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकुण्डन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

वश्रुतम् । पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८६ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् । अद्यापि यत्र दृश्यन्ते
 मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
 लोकमाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८८ ॥
 वितस्ताञ्च समसाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः । नरः फलमवाप्नोति
 वाजपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काश्रौरेष्वेव नागस्य भवनं तच्च-
 कस्य च । वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत् वङ्गं त्रिषु लोकेषु
 विश्रुताम् । पश्चिमायान्तु सन्ध्यायामुपसृश्य यथाविधि ॥ ९२ ॥
 चरुं सप्तार्चिषि राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पितॄणामक्षयं दानं
 प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां
 गणाः गुह्यकाः किन्नरा यक्षा सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप । नियतः परमां
 दीक्षामास्यायाद्सहस्रकीम् ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्व-
 न्चरुञ्च अपयस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम्
 ॥ ९६ ॥ ददावष्टगुणेष्वर्थं तेषां तुष्टस्तु केशवः । यथाभिल-
 क्षितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवान्तर्दधे
 देवो विद्युद्भेषु वै यथा । नाज्जा सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु
 भारत ॥ ९८ ॥ गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च । अश्व-
 मेधसहस्रेण श्वेयान् सप्तार्चिपञ्चरु ॥ ९९ ॥ ततो निवृत्तो
 राजेन्द्र रौद्रं पदमथाविशेत् । अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
 लभेत् ॥ १०० ॥ मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत्
 राजेन्द्र देविकां लोमविश्रुताम् । प्रसूतियत्र विप्राणां शूयते
 भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

देविकायां नरः स्नात्वा सनभ्यर्च्य मणेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति
 चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते
 फलम् ॥ १०४ ॥ कामाख्यां तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं
 याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवाल्मीकिम् । पुण्याश्वश्च उपस्थश्च न शोचि-
 त्स्मरणं गतः ॥ १०६ ॥ अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायना ।
 एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञ दीर्घसूत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च
 परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसूत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियताव्रताः ।
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसूत्रनरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्व-
 मेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनश्यनं गच्छेन्नियतो
 नियताशनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यन्तर्दिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्भेदेनागोद्भेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु
 चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नाग-
 लोकमवाप्नुयात् । अश्वानञ्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम्
 ॥ ११३ ॥ अश्वरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां
 महाराज अनुष्वत्सरश्च ते ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भद्रतश्चैव वृत्ता
 वै कार्तिकी सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते अश्विवत् सदा
 ॥ ११५ ॥ गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुनारकोटौ-
 मासाद्य नियतः कुरुनन्दन ॥ ११६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने रतः । गवानयुतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं रतुकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज
 सुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ हर्षेण सहताविष्टा रुद्रदर्शन-
 काञ्चवा । अहं पूर्वमहं पूर्वं दृष्ट्वा मि वृषभध्वजम् ॥ ११९ ॥
 एवं संप्रस्थिता राजनृपयः क्रिद भारत । ततो योगीश्वरेणापि

योगमास्थाय भूपते ॥ १२० ॥ तेषां मन्युप्रणाग्नार्थमृषीणां भावि-
तात्मनाम् । सृष्टा कोटौति रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ॥ १२१ ॥
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पुथक् । तेषां तुष्टो महादेवो
मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं
तेषां प्रदिष्टवान् । अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२३ ॥
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र सङ्गमं लोक-
विश्रुतम् । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ १२५ ॥
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
चैवशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देदङ्ग-
सुवर्णकम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १२७ ॥
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप । सत्रावसानमासाद्य
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

द्व्यध्यायः ॥ ८२ ॥

गुलक्य उवाच । ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दग्धनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं
गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुन्नीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिणेन
सरस्वत्या दृषदत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति
त्रिपिष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्दीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर । यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः
पन्नगाश्च महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६ ॥

अनायमिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि अहया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरु-
 ङ्ग । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो
 मङ्गलाकं नाम हारपालं महाबलम् । यत्नं समभिवाद्यैव गो-
 सहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनु-
 त्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥
 तत्र स्नात्वा च गत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्य-
 विश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं
 गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ द्वाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव
 फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 हारपालं तरन्तुकम् ॥ १५ ॥ तत्रैष्य रजनीं मेकां गोसहस्रफलं
 लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताग्रनः ॥ १६ ॥ कोटि-
 तीर्थमुपसृज्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूप-
 वानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्त-
 मम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र
 सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य
 मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥
 कृतघ्नौ च समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति
 कृतघ्नौ च भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो मुक्तावटं नाम स्थाणोः स्थान
 महात्मतः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
 तत्रैव च महाराज याज्ञिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य
 राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं

विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदक्षिणमुपावृत्तं तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४ ॥
 रुक्षितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वा च पितृदेवताः । जानदग्नेन रामेण
 कृतन्तत् सुमहात्मना ॥ २५ ॥ कृतकृत्यो भवेद्राजन्तश्च मेधश्च
 विन्दति । ततो रामऋद्वान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६ ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्रतेजसा । क्षात्रमुत्साद्य वीरेण
 ऋदाः पञ्च निवेष्टिताः ॥ २७ ॥ पूरयित्वा नरव्याघ्रं क्षत्रिणेति
 विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततस्ते
 पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ॥ २८ ॥

पितरं जघुः । राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वरं वृणीष्व भद्रं
 ते किमिच्छसि महाद्यते ॥ २९ ॥ एवमुक्ताः स राजेन्द्र रामः
 प्रहरताम्बरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्विक्रं पितॄन् स गगने स्थितान्
 ॥ ३० ॥ भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यतां मयि । पितृ-
 प्रसादमिच्छेयं तप आध्यायनं पुनः ॥ ३१ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन
 क्षत्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापात्मचेयं दुष्कृतं तेजसाप्यहम्
 ॥ ३२ ॥ ऋदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भवि विश्रुताः । एतच्छ्रद्धा
 शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३ ॥ प्रत्यूचः परमप्रीता
 रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः
 ॥ ३४ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च
 पापात्मक्तृत्वं पतितस्ते स्वकर्मभिः ॥ ३५ ॥ ऋदाश्च तव तीर्थलं-
 गमिष्यन्ति न संशयः । ऋद्वेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-
 ष्यति ॥ ३६ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च आश्रुतम् ॥ ३७ ॥ एवं दत्त्वा
 वराब्जान्नानस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैकान्त-
 र्हितास्ततः ॥ ३८ ॥ एवं रामऋदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा ऋद्वेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ३९ ॥ राममभ्यर्च्य

राजेन्द्र लभेद्दशवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरु-
द्वह ॥ ४० ॥ स्ववंशमुर्वरेद्राजन स्नात्वा वै वंशमूलके । काय-
शोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४१ ॥ शरीरशुद्धिः स्नानस्य
तस्मिंस्तीर्थं न संशयः । शुद्धदेहस्य संयाति शुभालोकाननुत्तमान्
॥ ४२ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका-
यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ लोकोद्धारं
समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन्
लोकानुद्हरते स्वकान् ॥ ४४ ॥ श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा
नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्
॥ ४५ ॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा-
र्चयित्वा च पितॄन् स्वान् देवतान्यपि ॥ ४६ ॥ कपिलानां सह-
स्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
नियतमानसः ॥ ४७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति ॥ ४८ ॥ गवां भवन-
मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वन् गोसहस्र-
फलं लभेत् ॥ ४९ ॥ शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।
देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत्
राजेन्द्र हारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य
महात्मनः ॥ ५१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्निष्टोमफलं लभेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं
नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र सती-
र्थकमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो देवतैः
सह । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवाश्चैव रतः ॥ ५४ ॥ अश्व-
मेधमवाप्नोति पितृलोकञ्च गच्छति । ततोऽस्वमत्यां धर्मज्ञ सती-
र्थकमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थं च स्नात्वा भरतसत्तम ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५६ ॥ मातृतीर्थञ्च

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत । प्रजा विवर्द्धते राजन्ततन्वीं श्रिय-
मश्नते ॥ ५७ ॥ ततः श्रौतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तौथं तत्र महाराज महदन्यत्र दलंभम् ॥ ५८ ॥ पुनाति
गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप । केशानभ्यक्ष्य वै तस्मिन् पूतो
भवति भारत ॥ ५९ ॥ तौथं तत्र महाराज श्वाविलोमापहं
सूतम् । यत्र विप्रा नरव्याघ्र विदांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६० ॥ प्रीतं
गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम । श्वाविलोमापनयने तौथं
भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हन्ति स्त्रलोमानि हिजो-
त्तमाः । पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥
दशाश्वमेधिकैव तस्मिंस्तीर्थं महीपते । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं
लोकविश्रुतम् । यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याघ्रेण शरपीडिताः
॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषस्तमुपागताः । तस्मिं-
स्तीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशु-
द्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । मानुषस्य तु पूर्वेण कोशमात्रे मही-
पते ॥ ६६ ॥ आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषिविता ।
श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन्
समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् । एकस्मिन् भोजिते विप्रे कीटि-
र्भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वा रक्षित्वा च पितॄन् वै देव-
तानि च । उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६९ ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । ब्रह्मोडुस्वरमित्येवं
प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तर्षिं कृण्डेषु स्नातस्य नर-
पुङ्गव । कैदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः । सर्वपापविशुद्धात्मा
ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च कैदारं समासाद्य सुद-
लंभम् । अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दम्भकिलिषः ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् । कृष्णपद्मे चतुर्दश्यामधि-
 गम्य वृषध्वजम् ॥ ७४ ॥ लभेत् सर्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च
 गच्छति । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुसुमन्दन ॥ ७५ ॥
 रुद्रकोट्या तथा कूपे ऋदेषु च महीपते । इलासदञ्च तत्रैव
 तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वा चैयिला च देवतानि
 पितृनय । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयश्च विन्दति ॥ ७७ ॥
 कन्दाने च नरः स्नात्वा किंजये च महीपते । अप्रमेयमवा-
 प्नोति दानं जयञ्च भारत ॥ ७८ ॥ कलश्यां वार्युपसृञ्च अह-
 धानो जितेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 ॥ ७९ ॥ सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । तीर्थं कुसु-
 कुलश्रेष्ठ अस्वान्मेति विश्रुतम् ॥ ८० ॥ तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा
 प्राणानुत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनु-
 त्तमान् ॥ ८१ ॥ शुक्लपद्मे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविधेत् ।
 यत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ तत-
 स्त्रिपिष्ठपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र वैतरणी पुण्या
 नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८३ ॥ तत्र स्नात्वा चैयिला च शूलपाणिं
 वृषध्वजम् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८४ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् । तत्र देवाः सदा
 राजन् फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८५ ॥ तपसरन्ति विपुलं वज्र-
 वर्षसहस्रकम् । इषद्व्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८६ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । तीर्थं च सर्वं
 देवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८७ ॥ गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं
 विन्दति मानवः पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः
 ॥ ८८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । राज-
 स्रयमवाप्नोति ऋषिलोकञ्च विन्दति ॥ ८९ ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र निश्चकं तीर्थमुत्तमम् । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रि-

तानि महात्मना ॥ ८० ॥ व्यासेन नृपशार्दूल हिजार्थमिति नः
 श्रुतम् । सर्वतीर्थेषु स स्नाति मित्रके स्नाति यो नरः ॥ ८१ ॥
 ततो व्यासवर्गं गच्छेन्नियतो नियताग्रजः । मनोजवे नरः स्नात्वा
 गोचहस्रफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ गत्वा मधवटौ चैव देव्यास्तीर्थं
 नरः शुचिः । तत्र स्नात्वा चर्चयित्वा च पितृन् देवांश्च पूरयः ॥ ८३ ॥
 स देव्या समनुज्ञातो गोचहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे
 यस्तु दृषद्व्यास भारत ॥ ८४ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ८५ ॥
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः । ततो देवैस्तु राडेन्द्र
 पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ८६ ॥ अभिगम्य स्थलीं तस्य गोचहस्रफलं
 लभेत् । किन्दत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ८७ ॥
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुलद्वह । वेदोतीर्थं नरः स्नात्वा
 गोचहस्रफलं लभेत् ॥ ८८ ॥ अहश्च सुदिनञ्चैव द्वे तीर्थे लोक-
 विश्रुते । तयो स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८९ ॥
 नृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्राभिषिक्तं कुर्वीत
 गङ्गायां नृपसत्तम ॥ ९० ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
 लभेत् । देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा गोचहस्रफलं लभेत् ॥ ९१ ॥
 ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र विष्णुपदे
 स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ ९२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 विष्णुलोकं स गत्वति । कुलस्युने नरः स्नात्वा पुनाति स्रज्जलं
 ततः ॥ ९३ ॥ पवनस्य ऋदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ९४ ॥ अमराणां
 ऋदे स्नात्वा समर्थार्चामरार्धिपम् । अमराणां प्रभावेण स्वर्ग-
 लोके महीयते ॥ ९५ ॥ शालिहोतस्य तीर्थञ्च शालिस्तीर्थं
 यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्चेष्ट गोचहस्रफलं लभेत् ॥ ९६ ॥
 श्रीकृष्णश्च सरस्वत्या तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरचेष्ट

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जश्च समासाद्य
 कुञ्जद्वयम् । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०८ ॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सर-
 स्वत्वाः कृतो भरतसत्तम ॥ १०९ ॥ ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा-
 तुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं
 लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोचक्षुःफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र वर्णावरः स्नात्वा
 ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११२ ॥ ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत्
 परमाङ्गतिम् । ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयान् । सप्तसारस्रतं
 तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षि-
 र्लोकविश्रुतः । पुरा मङ्गणको राजन् कुशाग्रेणेति नः श्रुतम्
 ॥ ११५ ॥ क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्तवत् । स वै
 शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्यवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रनृत्ये
 तु स्थावरं जङ्गमञ्च यत् । प्रनृत्यसुमयं वीर तेजसा तस्य मोहि-
 तम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादिभिः सुरैराजन् नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो
 वै महादेव ऋषिरर्थं नराधिप ॥ ११८ ॥ नायं नृत्येद्यथा देव
 तथा त्वं कर्तुमर्हसि । तं प्रनृत्यं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा
 ॥ ११९ ॥ सुराणां हितकामार्थं नृषिं देवोऽव्यभाषत । भो भो
 महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्नानं किमर्थं वा तवाद्य
 मुनिपुङ्गव ॥ १२० ॥

ऋषिरुवाच । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य हिजसत्तम ।
 क्रिन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्तुतम् । यं दृष्ट्वा संप्र-
 नृत्योऽहं हर्षेण महतान्वितः ॥ १२१ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषि-
 रागेण मोहितम् । अहन्तु विज्ञायं विप्र न गच्छामीति पश्य

माम् ॥ १२२ ॥ एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता । अङ्गु-
 ल्यग्रेण राजेन्द्र स्थाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १२३ ॥ ततो भञ्ज-
 क्ष्माद्राजन्निर्गतं हिनसन्निभम् । तं दृष्ट्वा ब्रीडितो राजन् स
 मुनिः पादयोर्गतः ॥ १२४ ॥ नान्यद्देवात् परं मेने लब्ध्वात् पर-
 तमं महत् । सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलशृङ्ग ॥ १२५ ॥
 त्वया सर्वमिदं लुप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् । तमेव सर्वान् अस्मि
 पुनरेव युगक्षये ॥ १२६ ॥ देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ज्ञातुं कुतो
 मया । त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ १२७ ॥ सर्व-
 स्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च च । त्वत्प्रसादात् सुराः
 सर्वे भोदयन्तीहाकृतामयाः ॥ १२८ ॥ एवं स्तुत्वा महादेवमग्नि-
 र्वचनमब्रवीत् । त्वत्प्रसादात् महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ १२९ ॥
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् । तपस्ते वर्द्धतां विप्र
 मत्प्रसादात् सहस्रधा ॥ १३० ॥ आशमे चेह वत्स्यामि त्वया
 सह महामुने । सप्तसारस्रते स्थात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम्
 ॥ १३१ ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च । सारस्वतश्च
 ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १३२ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रै-
 वान्तरधीयत । ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥ १३३ ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कार्तिकेयश्च भगवान्
 त्रिसन्धं किञ्च भारत ॥ १३४ ॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं मार्गव-
 प्रियकान्यया । कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३५ ॥
 तत्र स्थात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । अग्नितीर्थं ततो गच्छे-
 तत्र स्थात्वा नरर्षभ ॥ १३६ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव
 समुद्भरेत् । विष्णुमित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १३७ ॥
 तत्र स्थात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति । ब्रह्मयानि समासाद्य
 शुचिः प्रयतमानसः ॥ १३८ ॥ तत्र स्थात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं
 प्रपद्यते । पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १३९ ॥

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । पृथूदकमिति
 ष्णातं कार्त्तिकेयस्य वै नृप ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 दिवार्चने रतः । अग्रानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषिण वा
 ॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना । तत्सर्वं नश्यते
 तत्र स्नातप्राप्तस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधफलश्चास्य स्वर्गलोकश्च
 गच्छति । पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । उत्तमं सर्वतीर्थानां
 बल्लजेदात्मनस्तनुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं
 भवेत् । गीतं सनत्कुमावेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥
 एवं स नियतं राजन्प्रधिगच्छेत् पृथूदकम् । पृथूदकात्तीर्थतमं
 नान्यत्तीर्थं कुरुद्वह ॥ १४६ ॥ तस्मै च तत्प्रविवक्ष्य पावनञ्च न
 संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ॥ १४७ ॥
 पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः । मधुस्तवञ्च तत्रैव तीर्थं
 भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गीसहस्रफलं
 लभेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं मेघं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥
 सरस्वत्या स्नानायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् । त्रिरात्रोपषितः
 स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५० ॥ अग्निहोमातिरात्राभ्यां फलं
 विन्दति मानवः । आसप्तमं कुलञ्चैव पुनरिति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥
 अर्धकौलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह । विप्राणामनुकम्पायं
 दक्षिणा निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ व्रतोपनयताभ्यश्चाप्युपवासेन
 त्राप्यत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १५३ ॥
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । चीर्णव्रतो भवे-
 दिदानीं दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ रसुद्राश्चापि सत्वारः
 समानीताश्च दक्षिणा । तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवा-
 भूयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गीसहस्राणां चतुर्णां विन्दते तु स ।
 ततो गच्छेत् धर्मञ्च तीर्थं प्रतसहस्रकम् ॥ १५६ ॥ साहस्रकञ्च

तत्रैव हे तीर्थं लोकविश्रुते । उभयाहं नरः स्नात्वा गीसहस्र-
 फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानवाप्यपवासे वा सहस्रगुणितो भवेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ तीर्था-
 भिक्षिकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्नि-
 शोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपसृज्य जितनन्युर्जिते-
 न्द्रियः । प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः
 पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः सतां
 लोके महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृष-
 ध्वजः । तमच्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं
 कारणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषि-
 भिर्य तपोधनैः ॥ १६३ ॥ सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुह-
 स्तदा । तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्वह ॥ १६४ ॥ कुरु-
 तीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६५ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो निय-
 ताग्रजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६६ ॥
 ततो गच्छेत् नरकं तीर्थंसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो
 राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६७ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः
 सह महीयते । अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १६८ ॥
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपुण्याः कुलद्वह । अभिगम्य च तां
 देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६९ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वे-
 श्वरमुमापतिम् । अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७० ॥
 नारायणञ्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोचमानो महाराज
 विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १७१ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स
 पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते अश्विननरः ॥ १७२ ॥
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थंसेवी नराधिप । प्रदक्षिणमुपावृत्य
 गीसहस्रफलं लभेत् ॥ १७३ ॥ पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृ-

देवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १०६ ॥
 गङ्गाहृदय तत्रैव कूपस्य भरतर्षभ । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां
 तस्मिन् कूपे महीयते ॥ १०७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्ग-
 लोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम्
 ॥ १०८ ॥ गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुदरेत् । ततः स्थाणु-
 वटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १०९ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो
 रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् । वदरीपावनं गच्छेद्दक्षिणस्याक्षमं
 गतः ॥ ११० ॥ वदरीं मच्चयत्तत्र त्रिरात्रोपषितो नरः । सम्यग्-
 द्वादशवर्षाणि वदरीं मच्चयेत्तु यः ॥ १११ ॥ त्रिरात्रोपषित-
 स्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवो
 नराधिप ॥ ११२ ॥ अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितः नरः । नियतः सत्यवादी
 च ब्रह्मलोके महीयते ॥ ११३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं
 त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्त्रायमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः
 ॥ ११४ ॥ तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुदरेत् ॥ ११५ ॥ सोमतीर्थं
 नरः स्नात्वा तीर्थसेवो नराधिप । सोमलोकमवाप्नोति नरो
 नाख्यत्र संशयः ॥ ११६ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महा-
 त्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतम् ॥ ११७ ॥
 यत्र सारस्वतो जातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थं नरः
 स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ११८ ॥ सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते
 नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ ११९ ॥
 त्रिरात्रोपषितो राजन्नियतो नियताश्रमः । लभेत् कन्याश्रमं
 दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १२० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं
 सन्निहतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२१ ॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन सहतान्विताः । सन्निहत्यामुप-
 स्मृष्य राज्ञग्रस्ते दिवाकरे ॥ १८२ ॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं
 आश्वतं भवेत् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च
 ॥ १८३ ॥ नद्यो जहास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च । उदपानानि
 वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च ॥ १८४ ॥ निःसंशयममावस्यां
 समेधन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न
 संशयः ॥ १८५ ॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता । तत्र
 स्नात्वा च पौत्रा च स्वर्गलोके महीयते ॥ १८६ ॥ अमावस्यान्तु
 तत्रैव राज्ञग्रस्ते दिवाकरे । यः आह्नं कुरुते गर्वस्तस्य पुण्य-
 फलं शृणु ॥ १८७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 स्नात एव समाप्नोति ब्रह्मा आह्वञ्च मानवः ॥ १८८ ॥ यत्किञ्चि-
 द्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते
 नात्र संशयः ॥ १८९ ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 अभिवाद्य ततो यच्च द्वारपालं भवक्रुकम् ॥ २०० ॥ कोटितीर्थ-
 मुपस्मृष्य लभंश्च सुवर्णकम् । गङ्गाज्जदस्य तत्रैव तीर्थं भरत-
 सत्तम ॥ २०१ ॥ तत्र स्नायौत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ २०२ ॥ पृथिव्यां
 नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् । चवानामपि लोकानां कुरु-
 क्षेत्रं विशिष्यते ॥ २०३ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदी-
 रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नवन्ति परमाङ्गतिम् ॥ २०४ ॥
 उत्तरेण दृषद्वत्या दाक्षिणेन सरस्वरीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
 ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ २०५ ॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे
 वसान्यहम् । अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०६ ॥
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । तस्मिन् वसन्ति ये
 मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन ॥ २०७ ॥ तरन्तुकारन्तुकथोर्यद-

न्तरं रामकृदनाञ्च मवक्रु कस्य च । एतत् कुर्वीतसमुत्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकवने
त्रयोतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थं मनुत्तमम् ।
यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं
पुण्यं स्नेन नान्ता च विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्म-
शीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्ठोममवा-
प्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति । सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत्
मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना । सिद्ध-
चारणगन्धर्वाः किन्नराश्च नहोरगाः ॥ ५ ॥ तदनं प्रविशन्नेव
सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततश्चापि सरिच्छेष्टो नदीनामुत्तमा नदी
॥ ६ ॥ प्रस्था देवो स्नात्वा राजन् पुण्या देवी सरस्वती । तत्राभिषेकं
कुर्वीत वल्मीकान्निसृतं जले ॥ ७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् दिवा-
नश्चमेघफलं लभेत् । ईशानाध्यक्षितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम्
॥ ८ ॥ षट्सु शम्भ्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः । कपिलानां
सहस्रान्तु वाजिमेघञ्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धां शतकुशाञ्च पद्मयज्ञाञ्च भारत
॥ १० ॥ अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते । अश्रूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते दिवं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२ ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् । आकशरीति
विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

आकेन किल सुव्रता । आहारं सा कृतवती मासि मासि नरा-
 धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यञ्च कृतं तेषां आकेन किल भारत ॥ १५ ॥ ततः शाक-
 आरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् । शाकआरी समासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः ॥ १६ ॥ विराजमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः
 शुचिः । आकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षैर्दादृशमिः कृतम् ॥ १७ ॥
 तत् फलं तस्य भवति दिव्याम्बुदेन भातत । तत्रो गच्छेत् सुव-
 र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादाद्यं
 सुद्रमाराधयत् पुरा । वरांसु सुवहन् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्
 ॥ १९ ॥ उक्तञ्च त्रिपुररत्नेन परितुष्टेन भारत । अपि च त्वं प्रिय-
 तरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ त्वत्सुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
 ष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषव्यजम् ॥ २१ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमवतीं ततो गच्छे-
 त्त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान् कामाक्षभते
 नात्र संशयः । दिव्यास्तु दक्षिणार्द्धेन रथावर्त्तो नराधिप ॥ २३ ॥
 तत्रारोहेत धर्मञ्च अदृधानो जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाद्वि-
 गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरत-
 र्षभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २६ ॥ स्वर्गहारेण यत्तुल्यं गङ्गाहारं
 न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थं समाहितः ॥ २७ ॥
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उष्येकां रजनीं तत्र
 गोसहस्रफलं लेभेत् ॥ २८ ॥ सप्तसङ्गे त्रिगङ्गे च शकावर्त्तं च
 तर्पयन् । देवान् पितृंश्च विधिदत् पुण्यलोके महीयते ॥ २९ ॥
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
 स्वर्गलोकञ्च विन्दति ॥ ३० ॥ कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी

नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुत्तवरश्रेष्ठ
 सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थं नरा-
 धिप । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो
 जलितकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्
 दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे
 नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ रुद्रावत्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी
 नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥
 गङ्गायाञ्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याञ्च सङ्गमे । स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति
 स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्घ्यं यथा-
 विधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः-
 कुब्राजके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्ग-
 लोकञ्च गच्छति ॥ ४० ॥ असन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपसृज्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवा-
 प्नोति त्रिरात्रोपप्रितो नरः । गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावत्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं
 गत्वा समुपसृज्य यामुनम् । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोकं
 महीयते ॥ ४४ ॥ हवींसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं
 गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् । ततोऽप्य रजनीः पञ्च विन्देद्द्वन्द्वसुव-
 र्णकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् । अश्व-
 मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समा-
 साद्य वाग्निष्ठञ्चैव भारत । वाग्निष्ठौ समतिक्रम्य सर्वं वर्णां दिजा-

तत्र ॥ ४८ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विंक्तपथः ।
 हेमान् पितृं सार्धं चित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र
 वसेत्सासं याकाहारो नराधिप । शृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेध-
 फलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोक्षञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 कृत्तिकामध्याये व तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥ अग्निष्टोमाति-
 राद्याभ्यां फलमाप्नोति मानवः । तत्र सन्धां समासाद्य विद्या-
 तीर्थमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ उपसृष्ट्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ।
 महायसे वसेद्भक्तिं सर्वपापप्रजोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निरा-
 चारेो लोकांतावसते शुभान् । षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महा-
 लये ॥ ५४ ॥ सर्वपापविशुद्धत्वा विन्देद्दृढसुवर्णकम् । दद्यापरान्
 दमपूर्वान् नरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५ ॥ अथ वेतसिकां गत्वा
 पितामहनिषिविताम् । अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेद्दौघ्ननीं गतिम्
 ॥ ५६ ॥ अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषिवितम् । रूपस्य
 भागी भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्मणौ गत्वा
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पद्मवर्णेण यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८ ॥
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषिवितम् । तत्र नित्यं निव-
 सति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं मृगयानस्य पापवर्द्धं
 प्रणश्यति । प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ तत्र
 मासं वसेद्दीर नैमिषे तीर्थतत्परः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि
 तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो निव-
 ताग्रजः । गवां मेधस्य चक्षस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥
 पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं भरतसत्तम । यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुप-
 वासप्ररायणः ॥ ६३ ॥ स मोहेत् सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं मेध्यञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गङ्गाङ्गेदं समा-
 साद्य त्रिरात्रोपषितो नरः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्
 सदा ॥ ६५ ॥ सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । सार-

स्वर्गलोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ ततश्च बाह्मदां गच्छेद्-
 ब्रह्मचारी समाहितः । तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते
 ॥ ६७ ॥ दिवसत्रयं यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव । ततः क्षीर-
 वतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैवताम् ॥ ६८ ॥ पितृदेवाश्चैनपरो
 वाजपेयमवाप्नुयात् । विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः
 ॥ ६९ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते । गीप्रतारं
 ततो गच्छेत् सरयूस्तीर्थमुत्तमम् ॥ ७० ॥ यत्र रामो गतः स्वर्गं
 सभृत्यवलवाहनः । दिवं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा
 ॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत । तस्मिंस्तीर्थे
 नरः स्नात्वा गीप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 स्वर्गलोके महीयते । रामतीर्थे नरः स्नात्वा गीमत्यां कुरुनन्दन
 ॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । शतसाहस्रकं
 तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ तत्रोपसर्जनं कृत्वा नियतो
 नियताग्रजः । गीमहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मठं स्थानमनुत्तमम् । अश्वमेधस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्ध-
 यिता शुचं नृप । गीमहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७७ ॥
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्धयिता वृषध्वजम् । कपिलाङ्गदे नरः
 स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविमुक्तं समासाद्य तीर्थ-
 सेवौ कुरुहह । दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७९ ॥
 प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः । मार्कण्डेयस्य
 राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ८० ॥ गीमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे
 लोकविश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कृत्वा चैव समुदरेत् ॥ ८१ ॥
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति
 गमनादिव भारत ॥ ८२ ॥ तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु
 विश्रुतः । तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महा-

नद्यामुपस्य च तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान्
 कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८३ ॥ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योप-
 शोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रमातामेव सर्वरीम् ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा
 वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोक-
 विश्रुतम् । एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं ब्रजेद्दधुवम् । तत्र चिह्नं महाराज-
 न्नद्यादि सुमहद्भृशम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्सायासरत्याः
 पर्वते कृतम् । सवत्सायाः पदानि स दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८९ ॥
 तेषूपस्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम् । यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्
 प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो गच्छेत् स्थानं देवस्य
 धीमतः । स्नायौत मत्स्यना तत्र अभिगम्य वृषजम् ॥ ९१ ॥
 ब्राह्मणेन भवेच्चौणं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेषान्तु वर्णाणां
 सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ उद्यन्तश्च ततो गच्छेत् पर्वतं गौत-
 नादितम् । सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र
 सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः । तेन क्षुपास्ता भवति सन्ध्या
 द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिहारश्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुत्रो योनिचङ्कटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्ला-
 वुमी पक्षी गयाया वो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं
 नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टव्यो वहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां
 ब्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतं ब्रजेत् ॥ ९७ ॥ ततः
 फल्गुं ब्रजेद्राजं स्तीर्यसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिश्च
 महतीं ब्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समा-
 दितः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९९ ॥
 तत्र कूपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितृन् देवांस्तु सन्तर्प्य
 सुत्तापापो दिवं ब्रजेत् ॥ १०० ॥ मतङ्गस्याश्वमस्तत्र महर्षिर्भाविता-

लनः । तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छमशोकविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-
 सयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धर्मन्तवाभिसंस्पृश्य वाजि-
 मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनु-
 त्तमम् । तत्राभिमन्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभम् ॥ १०४ ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः । ततो राजगृहं
 गच्छेत्तैर्यशेवौ नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र काची-
 वानिव मोदते । यच्छिष्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः
 ॥ १०६ ॥ यच्छिष्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया । मणिनारां
 ततो गत्वा गीरहस्तफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ तैर्यिकं भक्षते यस्तु
 मणिनागस्य मानवः । दृष्टस्याशौविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्
 ॥ १०८ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गीरहस्तफलं लभेत् । ततो
 गच्छेत् ब्रह्मर्षिर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०९ ॥ अहत्याया हृदि
 स्त्वात्वा ब्रजेव परमाङ्गतिम् । अभिगत्वाश्रमं राजन् विन्दति श्रिय-
 मालनः ॥ ११० ॥ तत्रोदपादं धर्मज्ञ क्षिप्रु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु
 राजर्षः कूपस्त्रिदशपूजितः । तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनश्येनं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु
 समासाद्य सर्वतौर्यजलोद्भवाम् । वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकञ्च
 गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विशल्यामासाद्य नदीं वैलोक्यविश्रु-
 ताम् । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११५ ॥
 ततोऽधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् । गुह्यकेषु महाराज
 मोदते नात्र संशयः ॥ ११६ ॥ कल्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्ध-
 निषिवितम् । पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११७ ॥
 अथ माहेश्वरीं घारां समासाद्य घराधिप । अप्रहमेधमवाप्नोति
 कुलक्षैव समुद्धरेत् ॥ ११८ ॥ दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य

नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ॥ ११८ ॥
 अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः । महेश्वरपदे स्नात्वा
 वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १२० ॥ तत्र कौटी तु तीर्थानां विश्रुता
 भरतर्षभ । कूर्मक्षपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुराघना ॥ १२१ ॥
 क्रियमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषिक्तं
 कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ॥ १२२ ॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
 विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
 च ॥ १२३ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२४ ॥ आदित्या बसवो
 रुद्रा जनार्दनमुपासते । शालग्राम इति स्नातो विष्णुरद्भुत
 कर्मकः ॥ १२५ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १२६ ॥ तत्रोदपानं
 धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् । समुद्रास्तत्र चत्वारः कुपे सन्निहिताः
 सदा ॥ १२७ ॥ तत्रोपसृष्ट्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययम् ॥ १२८ ॥ विराजति यथा
 सोमो मेधैर्मुक्तो नराधिप । जातिस्मरमुपसृष्ट्य शुचिः प्रयतः
 मानसः ॥ १२९ ॥ जातिस्मरलमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ।
 महाेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ॥ १३० ॥ ईप्सिताः
 लभते कामान्मुपवासान् संशयः । ततस्तु बाधनं गत्वा सर्वपाप-
 प्रमोचनम् ॥ १३१ ॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३२ ॥ कौशिकीं
 तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ १३३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण्य-
 मुत्तमम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४ ॥
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमद्रुलभम् । तत्रोष्य रजनीमेकां
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३५ ॥ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह

महाद्युतिम् । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६ ॥
 त्रिरात्रोपपितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यासखेद्यमासाद्य
 नियतो नियताशनः ॥ १३७ ॥ मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति
 पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रवच्छन्ति दानमण्यपि भारत ॥ १३८ ॥
 तदक्षयमिति प्राङ्मूर्धन्यः संश्रितव्रताः । ततो निर्वीरमासाद्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च
 गच्छति । ये तु दानं प्रवच्छन्ति निर्वीरासङ्गमे नराः ॥ १४० ॥
 ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोममनामयम् । तत्राश्वमौ वशिष्ठस्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४१ ॥ तत्रामिषिकं कुर्वाणो वाजपेय-
 मवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् ॥ १४२ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 कौशिकस्य मुनेर्द्धदम् ॥ १४३ ॥ यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विष्वा-
 मित्रोय कौशिकः । तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ
 ॥ १४४ ॥ अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति । सर्व-
 तीर्थवरे चैव यो वसेत् महाकृदे ॥ १४५ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 विन्द्यादङ्गसुवर्णकम् । कुमारमभिगम्याथ वीराश्वमनिवासिनम्
 ॥ १४६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नाख्यत्र संशयः । अग्निरारां
 समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ १४७ ॥ तत्रामिषिकं कुर्वाणो
 अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम्
 ॥ १४८ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्रामिषिकं
 कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४९ ॥ पितामहस्य सरसः
 प्रसृता लोकापवनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता
 ॥ १५० ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्तीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठ-
 कालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५१ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 तीर्थसेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम्
 ॥ १५२ ॥ समारुह्य नरयेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् । स्तनकुण्ड-

सुपसृज्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः
 पितृदेवार्चने रतः । हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकञ्च गच्छति
 ॥ १५४ ॥ ताम्भारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्व-
 मेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याञ्च समा-
 साद्य कूपं देवनिषेवितम् । नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति
 नराधिप ॥ १५६ ॥ कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकारुण्यो-
 र्गतः । विराटोपोषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥
 सर्वश्रीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं वुधः । कुशकर्णाश्रमं गत्वा
 पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५८ ॥ कौकामुखमुपसृज्य ब्रह्मचारी
 यतव्रतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥
 सङ्गन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 शक्रलोकञ्च गच्छति ॥ १६० ॥ ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्च-
 निस्तदकम् । सरस्वत्यामुपसृज्य विमानस्थो विराजते ॥ १६१ ॥
 औद्दालकं महाराज तीर्थं सुनिनिषेवितम् । तत्राभिषेकं कृत्वा
 वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं
 ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६३ ॥
 अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतादकः । दण्डार्त्तमभिगत्वा
 तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ ललीतिकां ततो गच्छेत्
 पुण्यां पुण्योपशोभिताम् । राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च
 पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पुलस्त्य उवाच । अथ सन्ध्यां समासाद्य सन्धेयां तीर्थं सुत-
 मम् । उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १ ॥ रामस्य
 च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा । तस्मै हित्यं समासाद्य
 तिन्द्रादङ्गसुवर्णकम् ॥ २ ॥ करतोयां समासाद्य तिरात्रोपषितो
 नरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३ ॥ गङ्गाया-
 स्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे । अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति
 मनीषिणः ॥ ४ ॥ गङ्गावास्तपसं पारं प्राप्य य स्नाति मानव ।
 तिरात्रमुषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ततो वैतरणीं
 गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनीम् । विरजं तीर्थमासाद्य विराजति
 यथा शशी ॥ ६ ॥ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति । गी-
 सहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७ ॥ शोणस्य ज्योति-
 रध्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः । तर्पयित्वा पितृन् देवानग्नि-
 ष्ठो मफलं लभेत् ॥ ८ ॥ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्फे उपस्पृश्य वाजिमेघफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ऋषभं तीर्थं-
 मासाद्य कोशलायां नराधिप । वाजपेयमवाप्नोति तिरात्रो-
 पषितो नरः ॥ १० ॥ गीसहस्रफलं विन्द्यात् कुलं चैव समुदरेत् ।
 कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ॥ ११ ॥ वृषभैकादश-
 फलं लभते नात्र संशयः । पुष्पवत्यामुपस्पृश्य तिरात्रोपषितो नरः
 ॥ १२ ॥ गीसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं वृष । ततो बदरिका-
 तीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ॥ १३ ॥ दौर्धमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकश्च
 गच्छति । तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ १४ ॥
 दण्डाख्यमभिगम्येव गीसहस्रफलं लभेत् । लपेटिकां ततो गच्छेत्
 पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ॥ १५ ॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वेषु
 पूज्यते । ततो महेन्द्रमासाद्य जामेदमग्निर्षिवितम् ॥ १६ ॥
 रामतीर्थं नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् । मतङ्गस्य तु केदार-
 स्नात्रैव कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गीसहस्रफलं

लभेत् । औपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपसृजेत् ॥ १८ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषव्यजम् । औपर्वते महादेवो देव्या
 सह नहाद्युतिः ॥ १९ ॥ न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः
 सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रसतमानसः ॥ २० ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति । ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्रेषु
 दिवपूजितम् ॥ २१ ॥ बाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ।
 ततो गच्छेत् कावेरीं व्रतामप्सरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
 नदीं राजन् गीसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे समुद्रस्य कन्या-
 तीर्थमुपसृजेत् ॥ २३ ॥ तत्रोपसृज्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अथ गीर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये
 राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् । यत्र ब्रह्माद्या देवा ऋषयश्च तपो-
 धनाः ॥ २५ ॥ भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः । सिद्ध-
 चारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला
 उपासन्त उभापतिम् । तत्रैशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः
 ॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । उष्य हादश-
 रात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्थानं
 त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रमुषितस्तत्र गीसहस्रफलं लभेत् ॥ २९ ॥
 निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु
 यानिसङ्करजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्प-
 द्यते नृप । अत्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
 सत्त्वर्तस्य तु विप्रर्षिर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् । रूपस्य भागो
 भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वेद्यां समासाद्य त्रिरात्रो-
 पोषितो नरः । मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥
 ततो गीतावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवा-
 प्नोति बासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेद्यायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजि-
 मेधकृतं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गीसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मलूणां समासाद्य त्रिरात्रोपषितो नरः । गीसहस्रफलं
 विन्द्यात् स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः । त्रिरात्रोमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७ ॥
 ततो देवहृद्देरस्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिसारङ्गदे स्नात्वा
 भवेष्वातिक्षरो नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं
 गतः । अग्निष्टोमफलं विन्द्याद्भगवता देव भारत ॥ ३९ ॥ ततः
 सर्वहृद्दे स्नात्वा गीसहस्रफलं लभेत् । ततो वागी महापुण्यां
 पयोणीं सरिताम्बराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवाच्च नरतो गीसहस्रफलं
 लभेत् । दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्पश्येत् ॥ ४१ ॥
 गीसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत । शरभङ्गाग्रमं गत्वा
 शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च
 कुलं नरः । ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदस्त्रनिषेवितम् ॥ ४३ ॥
 रामतीर्थं नरः स्नात्वा विन्द्यादङ्गसुवर्णकम् । सप्तगीहावरे स्नात्वा
 निचतो नियताशनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकश्च
 गच्छति । ततो देवपथं गत्वा निचतो नियताशनः ॥ ४५ ॥
 देवसत्त्वस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमासाद्य
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सार-
 स्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥
 ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् । ओंकारेण यथा-
 न्यार्यं सम्यगुच्चारितेन च ॥ ४८ ॥ येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं
 समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
 हरिनारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः
 सह महाद्युतिः ॥ ५० ॥ भृगुं नियोजयामास याजनाथं महा-
 द्युतिम् । ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ॥ ५१ ॥
 सर्वेषां पुनराधानं विधिवद्वेन कर्मणा । आज्यमाग्निं तज्जानिं
 तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पापं
 प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । तत्र मासं वसेद्दीरो
 नियतो नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राद्रन् कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् । मेधाविकं समासाद्य पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ ५५ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति क्षृतिं मेधाञ्च विन्दति । अत्र कालञ्जरं नाम
 पर्वतं लोकविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ तत्र देवक्रदे स्नात्वा गीसहस्र
 फलं लभेत् । यः स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ५७ ॥
 स्वर्गलोके मद्भीयते नरो नाख्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्चेष्टे
 चित्रकूटे विश्राम्यते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-
 प्रणाग्निनीम् । तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ॥ ५९ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गरिञ्च परमां ब्रजेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 भट्टं स्थानमनुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेना गुहः सन्नि-
 हितो नृपः । तत्र गत्वा नृपश्चेष्ट गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥
 कौटिलीयं नरः स्नात्वा गीसहस्रफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपा-
 वृत्य ज्येष्ठस्थानं ब्रजेन्नरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विरा-
 जति यथा शशी । तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर । तत्रोपसृज्य राजेन्द्र
 पितृदेवार्चने रतः ॥ ६४ ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत्
 परमां गतिम् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ ६५ ॥
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दामरथिः पुरा । तस्मिंस्तीर्थे महा-
 वाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायाम् नरः स्नात्वा
 ब्रह्मचारौ समाहितः । विधूत पाप्मा भवति वाजपेयञ्च विन्दति
 ॥ ६७ ॥ ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । अभि-
 गम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य
 गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः
 प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमग्निसंस्तुताम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगोश्वराः ॥ ७० ॥ लोकपालाश्च
साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव पर-
मर्षयः ॥ ७१ ॥ अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । तथा
नागाः सुपर्णाश्च सिन्हाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ ॥ सरितः सागरा-
श्चैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुर-
स्कृतः ॥ ७३ ॥ तत्र वीर्यमजिकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी ।
वेगीन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्तु सुता
देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गाया साहं सङ्गता लोक-
पावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं सप्रति-
ष्ठानं कन्वलाप्रवतरो तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजा-
पतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च स्मृतिमन्तो युधिष्ठिर । प्रजा-
पतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते क्रतुभिर्देवा-
स्तथा चक्रधरा नृपाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत
॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो । श्रवणात्तस्य
तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ॥ ८० ॥ सृत्तिकालभनाच्चापि नरः
पापात् प्रमुच्यते । तत्रामिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते
॥ ८१ ॥ पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । एषा यजन-
भूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि मह-
द्भवति भारत । न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ॥ ८२ ॥
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागंमरणं प्रति । दशतीर्थसहस्राणि
षष्टिकोट्यस्तथा पराः ॥ ८३ ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं
कुरुनन्दन । चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥ ८४ ॥
स्नात एव तद्वाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नान
वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ ८५ ॥ तत्रामिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्व-
मेधफलं लभेत् । तत्र हंसप्रपन्नं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८६ ॥

दशाश्वसेधिकञ्च व गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यञ्च
 तवावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रवागी परमं महत् ।
 यद्यकार्यमतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तत्तस्य
 गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् । सर्वं कृतयुगे पुण्यं वेतावां पुष्करं
 ज्ञातम् ॥ ९० ॥ हापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे ज्ञाता ।
 पुष्करे तु तपस्तपोदानं दद्यान्महालये ॥ ९१ ॥ मलयैर्लान्-
 मारोद्देष्टुमुत्तुङ्गे लनाशनम् । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मग-
 धेषु च ॥ ९२ ॥ ज्ञात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्तथा ।
 पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्ट्वा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाह्य
 च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः
 स्मृयते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके मही-
 यते । यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥
 सपात्य पुण्यं कृत्वा च भवत्यमरलोकभाक् । न गङ्गासदृशं तीर्थं
 न देवः केशवात्-पर ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परे नास्ति एवमाह
 पितामहः । यत्र गङ्गा महाराज स दिशस्तत्तपोवनम् ॥ ९७ ॥
 सिद्धक्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् । इदं सत्यं हिजा-
 तीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाञ्च जपेत् कर्णं शिष्य-
 स्यानुगतस्य च । इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्गनुत्तमम् ॥ ९९ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् । अहर्षीणामिदं शुद्धं
 सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य हिजमध्ये च निर्मलः स्वर्ग-
 माप्नुयात् । श्रीमत् स्वर्गं तथा पुण्यं सपत्न्यमनं शिवम् ॥ १०१ ॥
 सेवाजननमग्रं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनम् । अपुत्रो लभते पुत्र-
 मधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ महीं विजयते राजा वैश्यो धन-
 मवाप्नुयात् । गीद्रो यथेष्टितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन्
 ॥ १०३ ॥ यश्चेदं शृणुयान्निच्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः । जातीः
 स स्मरते वज्रैर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्वापि च

तीर्थानि कौर्त्तितान्यगमानि च । मनसा तानि गच्छेत् सर्व-
 तीर्थेषु मीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साङ्गैरादित्यैर्मरुद-
 श्विभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०६ ॥
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत । व्रजे तीर्थानि नियतः
 पुण्यं पुण्येन वर्द्धयन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्या-
 च्छ्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सङ्घिः शास्त्रानुदर्शिभिः
 ॥ १०८ ॥ नात्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः । स्नाति
 तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्दृष्टेन
 नित्यं धर्मार्थदर्शना । पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपिता-
 महाः ॥ ११० ॥ पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप । तव
 धर्मेण धर्मश्च नित्यमेवामितोपिताः ॥ १११ ॥ अवाप्स्यसि त्वं
 लोकान् वै वसूनां वासवोपम । कौर्त्तिञ्च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे
 भुवि आश्रुतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥ भीष्मश्च कुरु-
 शार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् । पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परि-
 चक्रमे ॥ ११४ ॥ एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
 तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना
 यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति । अश्वमेधश्चान्यग्रं फलं प्रेत्य स
 भीक्षति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च
 त्वमृषीन् यस्मात्तेन तैःष्टगुणं फलम् । रक्षोगणविकीर्णानि
 तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते
 कुरुनन्दन । इदं दिवर्षिचरितं सर्वतीर्थामिसंहृतम् ॥ ११९ ॥
 यः पठेत् कल्पमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते । ऋषिमुखाः सदा
 यत्र बाल्मीकिस्तथ कश्यपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वा-

मित्रोऽथ गौतमः । अचितो देवाथैव माकंण्ड्योऽथ गालवः
 ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा । शौनकः सह
 पुत्रेण व्यासश्च तपताम्बरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो
 जावालिश्च महातपाः । एते ऋषिवराः सर्वे तत्प्रतीक्षास्तपो-
 घनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज । एष
 ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेष्यति महा-
 राज तेन सार्द्धमनुव्रज । मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनु-
 क्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ।
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुत्तरवाः ॥ १२६ ॥ यथा त्वं
 राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे । यथा भगौरथो राजा यथा
 रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा त्वं सर्वराजेश्यो भ्राजसे रश्मि-
 वानिव । यथा मनुर्थ्येक्ष्माकुर्यथा पूरुर्महायथा ॥ १२८ ॥
 यथा वैन्यो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृषहा
 सर्वान् सपत्नान्निदं हन् पुरा ॥ १२९ ॥ त्रैलोक्यं पालयामास
 देवराष्ट्रविगतज्वरः । तथा अत्र ह्ययं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि
 ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामूर्वीं प्राप्य राजीवलोचन । श्वातिं
 यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवा-
 नृषि । अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ युधि-
 श्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवायं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुण्य-
 मृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३३ ॥

इति भारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्रायां

नारदवाक्ये पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातॄणां मतमाश्राय नारदस्य च
 धीमतः । पितामहसमं धीम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्रहेतोर्महा-
 वाहुरभिताम्ना विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च
 तपोधन । कृती च भूयमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं
 ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविधातिनौ । अभिजानामि विक्रान्तौ
 तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेव-
 धनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यभसत् सदा मम ॥ ५ ॥
 तथाहमपि जानामि नरपारायणावुषी । अक्तोऽवनिव्यतो मत्वा
 मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः शक्रं सुरसूनुः सुरा-
 धिपम् । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥
 भीष्मद्रोणावतीरयौ कृपो द्रौणिश्च दुर्ययः । वृतराष्ट्रस्य पुत्रेण
 वृता युधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदूष-
 स्तथा । योद्धु कामाश्च पार्थेन सततं ते मयावलाः ॥ ९ ॥ स च
 दिव्यास्त्रवित् कर्णः सूतपुत्रो महारथ । सोऽस्त्रवेगानिलवल्गः
 शरार्चितलनिखनः ॥ १० ॥ रजोधूमोस्त्रसम्पातो धार्तराष्ट्रा-
 निलोद्धतः । निमृष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ॥ ११ ॥
 मम सैन्यमयं कच्चं युधच्छति न संशयः । तं स कृष्णानिलोद्धूतो
 दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतबाजिवलाकाभहाण्डौवे-
 न्द्रायुधोलूणः । संरव्यः शरघाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ॥ १३ ॥
 अर्जुनोदीरितो मेघः शमयिष्यति संयुगी । स साक्षादेव सर्वाणि
 शक्रात् परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सस्तत्त्वतः
 प्रतिपत्स्यते । जलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ १५ ॥
 नास्ति क्षतिकृतार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं पाण्डवं
 सर्वं गृहीनास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भार-
 मुद्यम्य सीदति । वयन्तु तमृते वीरं बनेऽजिन् हिपशम्बरम् ॥ १७ ॥

अवधानं न गच्छामः काश्यके सह कृष्णया । भवानन्यद्वनं साधु
 वदन्तं फलवच्छ्रुति ॥ १८ ॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्य-
 कर्मभिः । यत्र कश्चिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमन् ॥ १९ ॥
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवास्त्रुदम् । विविधानाश्चमान्
 कांश्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सरितश्चैव रम-
 णीयांस्य पर्वतान् । आचक्षु न हि मे ब्रह्मन् रोचते तस्मतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिर-
 कथायां षड्भूतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् सर्वानुत्सृजान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 हीनचेतसः । आश्वासयंस्तथा धौम्यो ब्रह्मसत्समोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणानुनतान् पुण्यानाश्चमान् भरतर्षभ । दिग्गस्तीर्थानि शैलांश्च
 शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विभोको
 भवितासि ह । द्रौपद्या चानया सार्धं क्लृप्तमिदं नरेश्वर ॥ ३ ॥
 अवगाञ्चैव तेषां त्वं पुण्यानापत्यांसि पाण्डव । गत्वा शतगुणञ्चैव
 तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगण-
 सेविताम् । रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत । यत्र तीर्थानि देवानां
 पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र स गोमती पुण्या रम्या
 देवर्षिसेविता । यच्चभूमिश्च देवानां श्रामिचञ्च विवस्वतः ॥ ७ ॥
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गव्यो राजर्षिसत्तृणतः । शिवं ब्रह्मसरो
 यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदयं पुरुषव्याघ्र कीर्तयति
 पुरातनाः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गवां ब्रजेत् ॥ ९ ॥
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतसृजेत् । उत्तारयति सन्तत्या

इयं पूर्वां दद्यापरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गन्ध-
 शिरो नृप । यत्रासौ कीर्त्तयते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११ ॥
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र
 फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ वज्रमूलफला चापि कौशिकी
 भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽर्ध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः । अयजत्तत्र वज्रभिः
 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्-
 पत्तावनम् । विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ १५ ॥
 यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्य नां
 दृष्ट्वा विभूतिमतिनानुपीम ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जोऽपिवत्सोऽमिन्द्रेण
 सह कौशिकः । ततः यत्रादपाङ्गानदुब्राह्मणोऽजीति चाब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनसुत्तमम् । गङ्गायमुनयो-
 र्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव
 पितामहः । प्रयागमिति विख्यातं तच्चाद्भुतचत्तमम् ॥ १९ ॥
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राचमवरो नृप । तत्तथा तापसारख्यं
 तापसैरुपशोभितम् ॥ २० ॥ हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ काल-
 क्षत्रे महान् । अग्रस्तपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१ ॥
 महेन्द्रो नान् कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः । अयजत्तत्र कौन्तेय
 पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासो-
 द्युषिष्ठिर । यत्र सा ब्रह्ममालेति पुण्या ख्याता विश्राम्यते ॥ २३ ॥
 धूतपासभिराक्रीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् । पवित्रो मङ्गलीयश्च
 ख्यातो लोके महात्मनः ॥ २४ ॥ कौदारस्य मतङ्गस्य महानाग्रस्य
 चत्तमः । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो वज्रमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
 नैषधस्तपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् । यत्र देववनं रम्यं
 तापसैरुपशोभितम् ॥ २६ ॥ बाह्मदा च नदी यत्र नन्दा च
 गिरिर्भूर्जनि । तीर्थानि सरितः पुष्पैजाः ख्यात्याचतनानि च ॥ २७ ॥

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव । तिसृष्वन्यासु
पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु । सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्या-
यतनानि च ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

सप्ताशीतोध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्य उवाच । दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि
भारत । विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्तयमानानि तानि वै ॥ १ ॥
यस्यामस्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । वह्नारामा वह्न-
जला तापसाचरिता श्रिया ॥ २ ॥ विष्ठा भीमरथी चैव नद्यो
पापभयापहे । नृगादिजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥ ३ ॥
राजर्षिस्तस्य च सरिन् नृगस्य भरतर्षभ । रम्यतीर्था वह्नजला
पयोष्णी दिजसेविता ॥ ४ ॥ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो
महायथाः । अनुर्वन्धां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपते ॥ ५ ॥
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणामिर्दिजातयः ॥ ६ ॥ पयोष्णां यजमानस्य वाराहे तीर्थं
उत्तमे । सङ्कृतं भूतलस्य वा वायुना समुदीरितम् ॥ ७ ॥
पयोष्णा हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् । स्वर्गादुत्तुङ्गसमलं
विशारणं यत्र शूलिनः ॥ ८ ॥ समात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्तयः शिवपुरं
ब्रजेत् । एकतः सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ॥ ९ ॥
पयोष्णो चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम । माठरस्य वनं
पुण्यं वह्नमूलफलं श्रिवम् ॥ १० ॥ यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे
गिरौ । प्रवेणुत्तरमार्गं तु पुण्ये कण्वाशमे तथा ॥ ११ ॥ ताप-
सानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति । वेदी शूर्पारके तात
जामदग्नेर्महात्मनः ॥ १२ ॥ रम्या पाप्मानतीर्था च पुनश्चन्द्रा

धि भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय वज्रलाभमम् ॥ १३ ॥
 अगस्त्यतीर्थं पाण्डेय्यु वासुणञ्च युधिष्ठिर । कुमार्यः कथिताः
 पुण्याः पाण्डेय्येव नरर्षभ ॥ १४ ॥ तान्मपणीन्तु कौन्तेय कीर्त्त-
 विध्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्गिरायमे ॥ १५ ॥
 गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोचो वज्र-
 जलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ ऋदः परमदुष्प्रापो मानुषै-
 रङ्गतात्मभिः । तत्र वृक्षदणायैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ॥ १७ ॥
 आश्रमोऽगस्त्यमिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्यं पर्वतस्तत्र
 श्रीमात्मणिमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्याश्रमयैव वज्रमूलफलो-
 दकः । सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १९ ॥
 आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप । चमसोद्धेदनं विप्रा-
 स्तत्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासञ्चोद्भवौ तीर्थं त्रिदशानां
 युधिष्ठिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥
 उज्जयन्तश्च शिखरी च्छिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र दिवर्षि-
 धीरेण नाररेनानुकीर्तितः ॥ २२ ॥ पुराणः श्रूयते श्लोकस्त-
 त्विवोध युधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषिविते ॥ २३ ॥
 उज्जयन्तेऽसौ तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते । पुण्या दारवती तत्र
 यत्रासौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः
 तनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ २५ ॥
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । पवित्राणां हि
 गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ
 मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः
 ॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्तो
 हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

अष्टाश्वीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्य उवाच । अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तिविधामि हि
 दिशि । यानि यत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
 प्रियङ्गुस्वाम्नवनोपेता वानौरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी
 पुण्यं नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ तैल्लोक्ये यानि तीर्थानि
 पुण्यान्यायतनानि च । सरिदनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपिता-
 महाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सद्यः सिद्धिर्षिचारणैः । स्नातु-
 मायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते
 पुण्यो यत्र विश्वसो मुनेः । जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः
 ॥ ५ ॥ वैदूर्यशिश्वरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः । नित्यपुष्प-
 फलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तस्य शैलस्य शिश्वरे
 सरः पुण्यं महीपते । फलपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७ ॥
 ब्रह्माश्रयं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते । पुण्ये खर्गोपमे चैव
 दिवर्षिगणसेविते ॥ ८ ॥ ऋदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षिस्तत्र वै
 सरित् । विश्वामित्रनदी राजन् पुण्यं पप्रुस्तथ ॥ ९ ॥ यस्या
 स्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नङ्गप्राञ्जजः । पपात च पुनर्लोका-
 ल्लभे धर्मान् सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो ऋदः ख्यातो
 मैनाकश्रवणपर्वतः । ब्रह्ममूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर । च्यवणस्याश्रमस्यैव विख्यात
 स्तत्र पाण्डव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तापसा
 विभो । जम्बुमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 आश्रमः आन्यतां श्रेष्ठ मृगहिजनिषेवितः । ततः पुण्यतमा
 राजन् सततं तापसैर्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गा-
 द्वारं भूमिप । स्नातश्च सैन्धवारण्यं पुण्यं हिजनिषेवितम् ॥ १५ ॥
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः । वैखानसानां सिद्धा-
 नामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजा-
 रतिरथो जगौ । पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गायां सुकृतिनाम्बर ॥ १७ ॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । विप्रणश्यन्ति पापानि
नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वाणि तीर्थयात्रापर्वाणि धौम्यतीर्थकथने

एकोनवतीध्यायः ॥ ८९ ॥

धौम्य उवाच । सदीच्यां राजशार्दूल दिग्भि पुण्यानि स्थानि
वै । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुत्रान्यायतनानि च ॥ १ ॥
शृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो । कथाप्रतिग्रहो वीर-
अद्वां जनयते शुभम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या ऋदिनी तीर्थ-
शालिनी । समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३ ॥ यत्र
पुण्यप्रतमं तीर्थं प्रज्ञावरणं शुभम् । यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छ-
न्त्यवभृथैर्हिजाः ॥ ४ ॥ पुण्यत्राख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरो-
ऽनघ । सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षिपेण भारत ॥ ५ ॥ एतास्मिन्नेव
चार्यैः सौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर । गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीय-
माना हिजातिभिः ॥ ६ ॥ अमयः सह देवेन सेवितः यमुना-
मनु । ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रयतदक्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव
भरतो राजा चक्रवर्त्ती महायथाः । विंशतिः सप्त चाष्टौ च
ह्रयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामकृत्यो हिजातीनां श्रुतस्तात यथा
पुरा । अत्यन्तमाचम पुण्यः शरभङ्गस्य दिश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती
नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता । वाल्मिलिखत्यैर्महाराज यदेष्ट-
मृषिभिः पुरा ॥ १० ॥ दृषदती महापुण्या यत्र ख्याता युधि-
ष्ठिर । न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाख्यो हिपदाम्बर ॥ ११ ॥
दाल्प्यघोषश्च दाल्प्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौन्तेयानन्त-
यशसः सुव्रतस्यामितोजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यप्रसिद्धु
लोकेषु विश्रुतः । एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥

वेदज्ञो वेदविहांसो वेदविद्याविदाबुधौ । ईजाते क्रतुभिर्मुखैः
 पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १४ ॥ समेत्य वज्रघ्नो देवाः सेन्द्राः स्वरुणाः
 पुरा । विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १५ ॥ ऋषि-
 र्महान् महाभागो जमदग्निर्महायशः । पलाशकेषु पुण्येषु
 रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषि-
 सत्तमम् । स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १७ ॥
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ । इमं श्लोकं तदा वीर
 प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ चजनानस्य वै देवान् जमदग्ने-
 र्महात्मनः । आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् ॥ १९ ॥
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरामिष्य सेवितम् । किरातकिन्नरावासं
 श्रैलं शिखरिणाम्बरम् ॥ २० ॥ विभेदं तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं
 युधिष्ठिर । पुण्यं तद्ग्रायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २१ ॥
 सनतकुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतश्च पुरुर्नाम
 यत्र यातः पुरुरवा ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ।
 राजन् स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २३ ॥ यः स
 भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ । नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः
 पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्यातिथ्यशसः पुण्यां विशालां वदरीमनु ।
 आश्रमः खग्रायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ उष्णतोय-
 वहा गङ्गा शीततोयावहा पुरा । सुवर्णसिकता राजन् विशालां
 वदरीमनु ॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्र नारा-
 यणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्थो-
 न्यायतनानि च ॥ २८ ॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपो-
 वनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ॥ २९ ॥ शाश्वतं
 परमञ्चैव धातारं परमं पदम् । यं विदित्वा न शोचन्ति विहांसः
 शस्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र देवर्षयः सिन्धुः सर्वे चैव तपोधनाः ।

आदिदेव महायोगी यदास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि
तत्पुण्यमत्र ते संग्रयोऽस्तु नः । एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां
पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कौन्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि
च । एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-
र्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः । चरन्ते तानि कौन्तेय सहितो
ब्राह्मणर्षभैः । आदित्य महाभागैस्तत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौन्यतौयंकघने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्मृत्वाद्यनाये तु धौन्ये कौरव-
नन्दन । लोमशः स महातिजा ऋषिस्तलाजगाम च ॥ १ ॥ तं
पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाय तैः । उपातिष्ठन्महाभागं
इवि शक्रमिवानराः ॥ २ ॥ सनभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो शुधि-
ष्ठिरः । पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्टः
पाण्डुपुत्रेण प्रीयमानो महात्मनाः । उवाच श्रुत्वाया वाचा हर्षव-
न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ सहरन्तस्मि कौन्तेय सर्वान् लोकान्
यदृच्छया । गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥
तत्र च आतरं बीरनपश्यं रुव्यसाधिनम् । शक्रस्यार्हासनगतं
तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषभार्दूज दृष्ट्वा पार्थं
तथागतम् । आह नो तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥ ७ ॥
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सद्बानुजम् । वचनात् पुरु-
ष्मतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात
सुनक्षत् पाण्डुनन्दन । आदित्यः सहितो राजन् कृष्णया चैव
तच्छृणु ॥ ९ ॥ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रायं भरतर्षभ । तदस्त्र-
माप्तं पार्थेन सद्रादप्रतिमं प्रभो ॥ १० ॥ यत्तदुन्नह्यमिरो नाम

तपसा रुद्रमागमत् । अमृतादुत्थितं रौद्रं तक्षक्यं सव्यसाचिना
 ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं ससंचारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् । वक्ष्यमस्त्राणि
 चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमान् कुवेराहसणा-
 दिन्द्राश्च कुरुनन्दन । अस्त्राण्यवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्यामत-
 विक्रमः ॥ १३ ॥ विश्रवसोस्तु तनयाहीतं मृत्यञ्च सान च ।
 गार्हितञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दयथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः
 कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्या-
 भुजस्तव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च
 ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान् मनुष्य-
 लोकोऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनात्मे
 द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आत्मनिष्यति ते आता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि
 त्वमात्मानं योजय आत्मभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा
 विन्दते महत् ॥ १९ ॥ अहञ्च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवे-
 प्यप्रतिमं महायुद्धविशारदम् । महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वर-
 वर्णिनम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् । तथा-
 र्जुनमतिस्कन्धं सहजोलुनपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थस्य
 संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् । यच्चापि ते मयं कर्णान्मनसि स्थ-
 मरिन्दम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपह्निष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते । यच्च
 ते मानसं वीरं तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशस्तु
 कथयिष्यत्यसंशयम् । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रद्धेयमन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे

एकमवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

क्षीमश्च उवाच । धर्मकथनं चाप्युक्तं वक्तव्यं युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेद्विस्मया श्रिया ॥ १ ॥ संहि धर्मान्
 परान् वेत्स्य तपांसि च तपोधन । श्रीमताच्चापि जानासि धर्मं
 राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
 तेन संयोजयेद्यास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि
 गच्छेत् गात्रं दद्यात् स पार्थिवः । तथा सर्वात्मना कार्यमिति
 आमर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि
 सर्वशः । रक्षोभ्यो रक्षितव्यस्य दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच
 इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् । तथा रक्षस्व कौन्तेया-
 न्नाक्षसेभ्यो हिजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राक्षसाः
 पर्वतोपमाः । लयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विवर्त्तयुरन्तिभम् ॥ ७ ॥
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्वियागार्जुनस्य च । रक्षमाणो मयिभ्यस्त्वां
 चरिष्यामि लया सह ॥ ८ ॥ हिस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि
 कुत्सनन्दन । इदं तृतीयं द्रष्टव्यमि नान्येव भवता सह ॥ ९ ॥
 इदं राजर्षिभिर्ध्याता पुण्यप्रकृद्भिर्युधिष्ठिर । मन्वादिभिर्महा-
 राज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो
 न च पापकृत् । ज्ञाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥
 लज्जु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यचङ्करः । विमुक्तः सर्वसङ्केभ्यो
 भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानस्य
 गदादयः । यथा ययाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हर्षात् संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं
 क्वचित् । सरेद्धि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १४ ॥ भवता
 सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः । वासवः स्मरते यस्य को नामा-
 भ्यधिकस्ततः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धीम्यस्य वचनादिषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यथा मन्यसे ब्रह्मन्
 गगनं त्वीयदर्शनं । तदैव गन्तासि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गमने कृतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमलोऽस्र-
यीत । लवभञ्ज महाराज लवः खैरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मिच्छाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतवस-
ये । चतुर्णां ध्वजनायासघ्नीतात्तिमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे
विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः । पद्मानलेक्षपानानां
मांसानाञ्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि
सूदानुयायिनः । मया वधोविताजीव्यैः संविभङ्गाश्च वृत्तिभिः
॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः धृतराष्ट्रं
महाराजनभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथाकाल-
मुचिता वस्य वा भूतिः । स वैद्ययोचितां वृत्तिं न दद्यान्ननु-
जेखरः । अकृतं प्रियद्वितार्थाच्च पाद्माख्यो वः प्रदास्यति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच : ततो भूयिष्ठश्च पौरा गुरुभारप्रपौ-
डिताः । विप्राश्च यतयो मुख्या जम्भुर्नागपुत्रं प्रति ॥ २४ ॥
तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाश्विकासुतः । प्रतिजग्राह
विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २५ ॥ ततः कृष्णीसुतो राजा लघुभि-
र्ब्राह्मणैः सह । लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरातः क्राम्यकेऽवसत् ॥ २६ ॥

इति शारङ्गपर्वणि तीर्थवाक्त्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां
द्विनावतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वम-
वाचिनः । अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
राजंस्तीर्थानि मन्तासि पुण्यानि आढभिः सह । ऋषिणा चैव
संहिता लोमशेन महादत्ता ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतु-
मर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न शक्यानि लब्धते तानि कौरव
॥ ३ ॥ श्वापदैरुपगृह्णानि दुर्गाणि विषमाणि च । अगम्यानि

नरैरल्यैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो भातरः शूरा धनु-
 र्धरवराः सदा । भवद्भिः पालिता शूरैर्गच्छामो वचनप्लुत ॥ ५ ॥
 भवत्प्रसादाद्दिव्यं प्राप्नुयामः सुखं फलम् । तीर्थानां पृथिवी-
 पाल वनानाञ्च विद्यामपते ॥ ६ ॥ तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थ-
 परिप्लुताः । भवेन धूतपाप्मानस्तीर्थचन्द्रमनान्मृप ॥ ७ ॥ भवा-
 नपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षिर्लोम-
 पादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
 ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रपान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि
 तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्रक्षा-
 दींश्च वनस्पतीन् ॥ १० ॥ तत्रा सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे
 वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥
 क्लृप्तं क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे । तीर्थानि हि
 महाबाहो तपोविष्णुकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुक्रीणानि रक्षोभि-
 स्तोभ्यो नस्त्वातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च
 धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः समहातपाः ।
 विधिवत्तानि सर्वाणि पश्येत्स नराधिप ॥ १४ ॥ धूतपाप्मा
 सहास्राभिलोमशेनाभिपालितः । स राजा पूज्यमानस्तर्हर्षा-
 दशुपरिप्लुतः ॥ १५ ॥ भौमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 वादमिह्यब्रवीत् सर्वांस्तानृषीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनु-
 क्षाप्य धौम्यञ्चैव पुरोहितम् । ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः
 सहितो वगौ ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाव मनो दधे ।
 अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं
 द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाञ्चक्रे
 यथाविधि । सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥
 ऋषयः क्षत्रियः । युधिष्ठिर यमौ भौम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं

प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् । मनोविशुद्धां बुद्धिश्च दैवमाहुर्व्रतं
 हिजाः ॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समाख्याय शुद्धास्तीर्था नि दृष्ट्वथ ॥ २२ ॥ ते यूयं
 मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः । दैवं व्रतं समाख्याय यद्योक्तं
 फलमाप्स्यथ ॥ २३ ॥ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्थयनाः सर्वे सुनिर्भाह्व्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्त्रीप-
 संश्रय पादौ द्वेपायनस्य च । नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षिः पर्व-
 तस्य च ॥ २५ ॥ शौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्षामतीतायां पुष्येण प्रवयुस्ततः ॥ २६ ॥ कटिनानि
 समादाव श्वीराजिनजटाधराः । अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्था-
 न्यनुचरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्मर्त्यैरथैः परिचतुर्दशैः ।
 महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २८ ॥ सायुधा बह-
 निस्त्रिंशस्तूणवन्तः समार्गणाः । प्राङ्मुखः प्रवयुर्वीराः पाण्डवा
 जनमेजय ॥ २९ ॥

इति भारव्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां

द्विनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवप्रिसत्तम ।
 तथाहि दुःखसन्तप्तो वया नान्वो महीपतिः ॥ १ ॥ परांशु
 निर्गुणान्नन्ये न च धर्मगतानपि । ते च लोमश लोकेऽस्थिन्मृध्यन्ते
 केन हेतुना ॥ २ ॥

लोमश उवाच । न च दुःखं त्वया राजन् कार्यं पाथ्यं
 कथञ्चन । यदधर्मं वर्द्धं मुरधर्मसूचयो जनाः ॥ ३ ॥ वर्द्धत्यधर्मं
 नरस्ततो मद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूहस्तु विन-
 श्यति ॥ ४ ॥ मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीक्षी । वर्द्ध-

माना ह्यधर्मेण स्यञ्चोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैव
दृष्टं सर्वं मया विभो । अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्पञ्जिरे-
ऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पाक्षानः सम-
भवत्मानात् क्रोधो व्यजायत । क्रोधादक्रीस्ततोऽलक्ष्मा वृत्तं
तेषां ततोऽनशत् ॥ ८ ॥ तानलक्ष्मान् गतक्षीकान् क्षीनवृत्तान्
वृथाव्रतान् । क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजङ्गस्ततः ॥ ९ ॥
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरानृप । तानलक्ष्म्यासमाविष्टान्
दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविश-
त्ततः । तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना हतान् ॥ ११ ॥
दर्पाभिभूतान् कोन्तेय क्रियाक्षीनानचेतसः । मानाभिभूता-
नचिरादिनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत-
क्ष्मया विलयं गताः । देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च
॥ १३ ॥ अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः
क्रतुभिर्दानैराशौर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजङ्गः सर्वपापानि
अयेश्च प्रतिपेदिरे । एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापूर्भूतिसुत्तमम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र
ज्ञात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वैतस्यसि तां लक्ष्मीमेव पत्न्याः
सनातनः । यथैव हि नृगो राजा शिविरोष्मीनरो यथा ॥ १७ ॥
भगौरथो वसुमना गयः पुरुः पुरोरवाः । चरमाणास्तपो नित्यं
स्पर्धनादभ्यसश्च ते ॥ १८ ॥ तीर्थाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च
महात्मनाम् । अलम्बन्त यशः पुण्यं धनानि च विश्राम्यते ॥ १९ ॥
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियम् । यथा चेच्छाकु-
रभवत् सपुत्रजनबान्धवः ॥ २० ॥ मुचुकुन्दोऽथ भान्वाता मरुत्तश्च
महीपतिः । कौर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोवलात् ॥ २१ ॥
देवर्षयश्च कार्त्तुस्त्वेन तथा त्वमपि वैतस्यसि । धार्तराष्ट्रास्त्वध-

मरण मोहेन च बभौकृताः । न चिरादै विनश्यन्ति दैत्या इव
न संशयः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रातर्वाणि युविष्ठिरतीर्थगमने

चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र
ह । क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु
पुण्येषु गोमत्या पाण्डवा नृप । कृताभिषेकाः प्रददुर्गांश्च वित्तञ्च
भारत ॥ २ ॥ तत्र दिवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः
कन्यातीर्थं च तीर्थं च गवां तीर्थं च भारत ॥ ३ ॥ कालकौट्यां
विषप्रस्थे गिराबुध च कौरवाः । बाहुदायां महीपाल चक्र
सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥ प्रयागे देवयजने दिवानां पृथिवीपतेः ।
जपुराप्नुत्य गत्रासि तपस्यातस्तुतत्तनम् ॥ ५ ॥ गायमुनयो-
श्च सङ्गमे सत्यसङ्गराः । विपाण्णानो महात्मानो विप्रेभ्यः
प्रददुर्वसु ॥ ६ ॥ तपस्विजनकुष्टाश्च ततो वेदीं प्रजापतेः । जम्बुः
पाण्डुसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७ ॥ तत्र ते न्यवसन्
वीरास्तपस्यातस्तुतत्तनम् । सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा
हिजान् ॥ ८ ॥ ततो महीधरं जम्बुधर्मज्ञेनाभिसंस्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९ ॥ नगी गद्याग्निरो
यत्र पुण्या जैव महानदी । वानौरनालिनी रम्या नदी पुलिन-
शोभिता ॥ १० ॥ दिव्यं पवित्रकूटञ्च पवित्रधरणीधरम् । ऋषि-
कुष्टं सुपुण्यतन्तीर्थं ब्रह्मचरोत्तमम् ॥ ११ ॥ अगस्तो भगवान्
यत्र गतो वैवस्वतं प्रति । उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सना-
तनः ॥ १२ ॥ सर्वासां सरिताञ्चैव अनुद्भेदो विश्राम्यते । यत्र
सन्निहिता नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३ ॥ तत्र ते पाण्डवा-

बीराशातुर्नास्यैस्तदेजिरे । ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो
महान् ॥ १४ ॥ अक्षय देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् । ते तु
तत्रोपदासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तत्र शतशः
समाजमुत्सपोधनाः । चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना
तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः । कथां
प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रत-
ज्ञातः कौमारं व्रतमास्थितः । शमटोऽकथयद्राजन्नामूर्त्तरयसं
गयम् ॥ १८ ॥

शमठ उवाच । अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि वस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञो
वभूवेह बह्वन्नो बह्वर्द्धिणः । यत्रान्नपर्वता राजन् शतशोऽयं
सहस्रशः ॥ २० ॥ वृत्कुल्याच्च दध्नुश्च तयो बह्व्रतास्तथा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाच्च महाहर्षाणां सहस्रशः ॥ २१ ॥ अहन्त्यहनि
चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये च ब्राह्मणा राजन् भुञ्जतेऽन्नं
संसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मधोषो दिवं गतः ।
न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २३ ॥ पुण्येन चरता
राजन् भूर्दिशः स्वं नभस्तथा । आपूर्णमासीच्छब्देन तदाप्यासी-
न्महाद्भुतम् ॥ २४ ॥ तत्र स गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता दिशे दिशे सुवर्चसः ॥ २५ ॥ गयस्य यज्ञे
केन्यद्य प्राणिनो भोक्तृमप्यसवः । तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः
पञ्चविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यद्वकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा
हविषा गयेन परितर्पिताः । पुनः शब्दव्यनुपादातुमन्ये दंष्टानि
कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि
तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा असङ्ख्येयाः स केनचित्
॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः । एवं-

विधाः सुवहवस्तस्य यज्ञा महीपते । बभूवुरस्य सरसः समीपे
कूसनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गवयज्ञकथने
पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संप्रस्थितो राजा कीन्तेयो भुरि-
दक्षिणः । अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयामासुवाच च ॥ १ ॥ तत्रैव
लोमशं राजा पप्रच्छ बदतान्वरः । अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थ-
मुपश्रामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किम्प्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थञ्चोदितो मन्यु रगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । इल्लुलो नाम दैत्य आसीत् कौरवनन्दन ।
मणिमत्वां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं
तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं
प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्नि-
तम् । चक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य हतो भयम् ॥ ६ ॥ तदा-
प्रधत्त राजेन्द्र इल्लुलो ब्रह्महासुरः । मन्यमान् भ्रातरं ह्यगं
मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ श्रेष्ठरूपी च वातापिः कामक्षयमवत्
क्षणात् । संस्कृत्य च भोजयच्च ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥
स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् । स पुनर्दहमास्थाय
जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिनसुरं ह्यगं ब्रह्मा
सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥
तामिल्लुलेन महता स्यरेण वाचमीरिताम् । शुक्लातिमायो बल-
वान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११ ॥ तस्य पाश्वं विनिर्मित्य ब्राह्म-
णस्य महासुरः । वातापिः प्रहसन्नार्जनिश्चक्राम विद्याम्यते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणाब्राह्मणं भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास
 दैतेय ब्रह्मर्षो दुष्टचेतसः ॥ १३ ॥ अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्
 काल एव तु । पितृन् ददर्श गर्त्तं वै कृत्स्नमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥
 सोऽपृच्छ कृत्स्नमानांस्तान् भवन्त इह किम्पराः । सन्तानहेतो-
 रिति ते प्रत्यूच ब्रह्मवाद्भिः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयन्ते-
 पितरः स्वकाः । गर्त्तमेतमनुप्राप्ता कृत्स्नाः प्रसवार्थिनः ॥ १६ ॥
 यदि नो जनयेयास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् । स्यान्नोऽस्मान्निरया-
 ओक्षस्वच्च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १७ ॥ स तमुवाच तेजस्वी सत्य-
 धर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो नामसो ज्वरः
 ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः
 प्रसवस्यार्थं नापश्यत् सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य
 सत्त्वस्य तत्तद्दङ्गमनुत्तमम् । संयच्छ तत्समैरङ्गेनिर्ममे स्त्रियमुत्त-
 माम् ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः । निर्मि-
 तामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे
 सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा । विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्द्धत
 शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्राञ्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रचर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्दत तां
 सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते
 द्विजाः ॥ २४ ॥ ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अपस्विवोत्पलिनी श्रीघ्नमन्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-
 नस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलङ्कृताः । दास्य शतञ्च कल्याणी-
 मुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २६ ॥ सा ख दास्यशतवृता मध्ये कन्या-
 शतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥ २७ ॥
 यौवनस्यामपि च तां श्रीलाचारसमन्विताम् । न वव्रे पुरुषः
 कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या ह्यपे-
 णापसरसोऽप्यति । तोषयामास पितरं श्रीलेन स्रजनं तथा ॥ २९ ॥

वैदर्भीन्तु तथा युक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास
कञ्चै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्यने
षष्ठवतोऽध्यायः । ८६ ॥

लोमश उवाच । यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थे तां क्षमा-
मिति । तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राज-
न्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपा-
मुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः समुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाग्रक्तः प्रदातुश्चैव नैच्छत ॥ ३ ॥ ततः स भार्या-
मभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शपा-
ग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवी-
पतिम् । लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्-
कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ नामगस्त्याय चाद्या-
त्मानं मया पितः ॥ ६ ॥ दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महा-
त्तने । लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विश्राम्यते ॥ ७ ॥ प्राप्य
भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत । महार्हाण्युत्सृजेतानि
वासांस्त्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि
नूतनि च । समुत्सर्जं रश्मोर्ब्रह्मसमान्यायतेक्षणा ॥ ९ ॥ तप-
श्चौराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतार्थ्यां च
वभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गाहारमथागम्य भगवानृषिसत्तनः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्याबुक्कलया ॥ ११ ॥ सा प्रीता वज्र-
मानाच्च पतिं पर्येचरत्तदा । अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्याया-
भाचरत् प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो वज्रतिथे काले लोपामुद्रां विश्रा-
म्यते । तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स

तस्याः परिचारेण श्रीचित्रे च दमेन च । त्रिया रूपेण च प्रीती
मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिभूत्वा लज्जमानेव
भाविनी । सा तदा प्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥
असंशयं प्रजाहेतोर्भाश्यां पतिरविन्दत । या तु त्वयि मम
प्रीतिस्त्राग्रे कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितृगृहे विप्र प्रासादे
शयनं मम । तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिच्छार्हसि ॥ १७ ॥
इच्छामि त्वां स्रग्विनश्च भूषणैश्च विभूषितम् । उपसर्तुं यथा-
कामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं चौर-
काप्रायवासिनी । नैवापवित्री विप्रर्षिं भूषणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच । न ते घनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा
मम । यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २० ॥

लोपामुद्रोवाच । ईशोऽसि तपसा सर्वं सनादत्तं तपोधन ।
क्षणेन जीवलोके यदसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच । एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरन्तु तत् ।
यथा तु मे न नश्येत् तपस्तप्त्रां प्रचोदय ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच । अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैद्रं यथञ्चन ॥ २३ ॥ न चापि
धर्ममिच्छामि विलोपुन्ते कथञ्चन । एवन्तु मे कथाकामं सम्पा-
दयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच । यद्येष कामः सुभगी तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
कर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर कामानिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यप्रापाख्याने
सप्तमबर्तोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

लोमश उवाच । ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्तो भिक्षितुं
वसु । श्रुतर्वाणं महीपात्रं यं वेदाभ्यधिकं ऋषेः ॥ १ ॥ स विदित्वा
तु नृपतिः कृशबोनिमुपागतम् । विषयान्ते सङ्ग्रामात्प्रत्य-
गृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानौय पृथिवी-
पतिः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्क्षिताम् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवे-
दयत् । अतो विद्वन्मुपादत्स्व बद्ध वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्रणिनां पौडा-
मुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्चमगमुत्ततः ।
स च तौ विषयान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरथ्यं च
पाद्यञ्च ब्रध्नश्चः प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुप-
क्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामाविद्ध प्राप्तौ विद्वत्प्रां पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागौ प्रयच्छ वो ॥ ८ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवे-
दयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं बद्ध व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पौडा-
मुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ बोत्कुत्सं ततो जग्मुस्त्वसदस्युं
महाधनम् । अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्च महीपतिः ॥ ११ ॥
त्वसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज
विषयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्क्षयित्वा यथान्यायमिन्द्राकुराज-
सत्तमः । समस्तांश्च ततोऽपृच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामानिद्ध प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १४ ॥

लोमश उवाच । तत आचव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवे-
दयत् । एतज्ज्ञात्वा क्षुपादङ्गं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १५ ॥
तत आचव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्हिजः । सर्वथा प्राणिनां
पीडामुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं
महामुनिम् । इदमूचुर्महाराज समवेच्छ परस्परम् ॥ १७ ॥ अयं
वै दानवो ब्रह्मन्निष्कृतो वसुमान् भुवि । तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य
वयञ्चार्थमहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । तेषां तदासीदुचितमिच्छुस्तस्यैव मिश्रणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निष्कृतं समुषाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थवातापर्वणि अंगस्तोत्रोपाख्यानं

अष्टनवतोध्यातः ॥ ६८ ॥

लोमश उवाच । इल्लुलस्तान् विदित्वा तु महर्षिर्हृदिता-
नृपान् । उपस्थितान् सहानात्सो विषयान्ते क्षपूजयत् ॥ १ ॥
तेषां ततोऽसुरश्चेष्टस्वातिथ्यमकरोत्तदा । सुसंस्कृतेन कौरव्य
आत्मा वातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विषया गत-
चेतसः । वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघकृतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथा-
ब्रवीद्गस्तगस्तान्नाजर्षीर्नृपिसत्तमः । विषादो वो न कर्तव्यो
ह्यहं भोष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धृष्ट्यासनमयासाद्य निषसाद्
महानृषिः । तं पर्यवेष्ट्वैत्वेन्दु इल्लुलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अंगस्तो
एव ब्रूवन्नु वातापिं वुभुजे ततः । भुक्तवत्सुरो ह्यानमकरो-
त्तस्य चेलुलः ॥ ६ ॥ ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जननिव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापे निष्क्रम-
स्तेति पुनः पुनरुवाच ह । तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्गस्तो मुनि-
सत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

इल्लुलस्तु विषण्णोऽभूद् दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ९ ॥ प्राञ्जलिश्च
सद्वाजात्यैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपवाताः स्थ ब्रूत किं
करवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निबुलं तदा ।
ईदं ह्यसुरविद्वत्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरन् ॥ ११ ॥ एते च नाति-
धनिनो धनार्थश्च महान्मम । यथाशक्त्यविहिंस्यानगान् संविभागं
प्रयच्छन् ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तन्मृषानिबुलौ वाक्यमब्रवीत् ।
दिक्षितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकगोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दिक्षितं ते महासुर ॥ १४ ॥ मद्यं ततो वै
द्विगुणं रथस्यैव हिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च दिक्षितं ते
महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः ।
जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयाग्नौ हिरण्मयः ॥ १५ ॥ ततः
प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु । विरावश्च सुरावश्च तस्मिन्
युक्तौ रथे हयौ ॥ १७ ॥ जहतुः सा वसुनाशु तावगस्त्याश्रमं
प्रति । सर्वाङ्गाश्च सद्वागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १८ ॥
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जम्बुराजर्षवस्तदा । कृतवांश्च मुनिः सर्वं
लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपामुद्रोवाच । कृतवानसि तत्सर्वं मगवन्मम काञ्चितम् ।
उत्पादय सकृन्मद्भ्यनपत्यं बीर्यवत्तरम् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच । तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव बच्छामि तां शृणु ॥ २१ ॥ सहस्रन्तेऽस्तु
पुत्रानां शतं वा दशसम्मितम् । दश वा शततुल्याः स्युरेको
वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच । सहस्रसम्मितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ।
एको हि वज्रभिः श्रेयान् विहान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ स
तथेति प्रतिज्ञाय तथा समभवन्मुनिः । समये समशीलिनः

अहावान् अहधानया ॥ २४ ॥ तत आधाय गर्भन्तमगमहनमेव
 सः । तस्मिन् वनगते गर्भो वव्रधे सप्त आरदान् ॥ २५ ॥ सप्त-
 मेऽन्दे गति चापि प्रीच्यवत् स महाकविः । जलजनिव प्रभावेन
 दृढस्युर्नाम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव
 महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषिः स तेजस्वी महाहिजः ॥ २७ ॥
 स वाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इक्ष्वाणां भारमाजक्रे
 इक्ष्वाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुद्दे स मुनि-
 स्तदा । एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे
 पितरश्चास्य लोकाव्राजन् यथेप्सितान् । तत ऊर्ध्वमयं स्थात-
 ख्यगस्तस्याश्रमो भुवि ॥ ३० ॥ प्राञ्चादरेवं वातापिरगस्तोऽनोप-
 शोभितः । तस्याचमाश्रमो राजन्मणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३१ ॥ एषा
 भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता । वातेरिता पताकेव विरा-
 जति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रतार्थ्यमाणा कूटेषु यथानिजेषु
 नित्यशः । शिलातलेषु संवस्ता पद्मगीन्द्रवधूरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां
 वै दिशं सर्वां प्रावयन्ती स मातवत् । पूर्वं शशोर्जटाभ्रष्टा
 सनुद्गमहिषी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुन्यायां वयेष्टमवगाह-
 ताम् ॥ ३४ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रु-
 तम् । भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ ३५ ॥ अत्रोप-
 स्मृष्टवान्नामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् । अत्र तं भ्रातृभिः सार्धं
 कृष्णाया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातु-
 मर्हसि । कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णाया चैव
 पाण्डवः । स्नात्वा देवान् पितृश्चैव तपयामास भारत । तस्य
 तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं वभौ ॥ ३८ ॥ अप्रष्टव्यतरयासी-
 च्छात्रवाणां नरपंभ । अष्टैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः

॥ ३८ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हृतमासीदपुः प्रभो । कथं
प्रत्याहृतश्चैव एतदाचक्षु पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः
स्त्रेण शरीरेण रावणस्य वधाय वै । पश्यामस्तमयोध्यायां जातो
दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुका-
मुतः । तस्य दशरथेः श्रुत्वा रामस्याह्निष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः । धनुरादाय तद्विव्यं
क्षत्रियाणां निवर्द्धणम् ॥ ४४ ॥ जिष्णासमानो रामस्य वीर्यं
दाशरथेस्तदा । तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ॥ ४५ ॥
प्रेमयानास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । स तमभ्यागतं दृष्ट्वा
उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचन-
मब्रवीत् । कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४७ ॥
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव । इत्युक्तस्त्वाह भगव-
स्त्वन्नाघिद्येमुमर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मं क्षत्रियाणां
हिजातिषु । इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्येण कथ्यनम् ॥ ४९ ॥
तमेवं बाहिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् । अलं वै व्यपदेशेन
धनुराचच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियधर्म-
स्तदनम् । रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ ५१ ॥
धनुरारोपयामास सलील इव भारत । ज्याशब्दमकरोच्चैव जय-
मानः स वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि विव्रसन्त्यग्ने-
रिव । अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५३ ॥ इदं
मारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो हृदौ
दिव्यं जामदग्नौ महात्मनः । शरमाकर्णदेशा न्तमयमाब्रूयता-
मिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।

श्रूयते चयते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । त्वया ह्यधिगतं तेजः
 क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि
 ध्रुवम् । पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते विरताम्यहम् ॥ ५६ ॥
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् समस्तान्
 रुद्रान् साध्यश्च समरुहणान् ॥ ५७ ॥ पितरो ज्ञतामनश्च नक्ष-
 त्राणि ग्रहास्तथा । गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि चानि
 च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वाल्मिखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातना दिव-
 प्रयश्च कात्स्त्रेण समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोप-
 निषद्दो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्त्रि च सामानि धनु-
 र्वेदश्च भारत ॥ ६० ॥ मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ।
 ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वाणं मुमोच ह ॥ ६१ ॥ शुष्का-
 ग्निसमाकीर्णं महील्कामिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेघ-
 वर्षेण भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकर्मैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजसाश्चाक्षिप्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छ-
 ज्वलितो वाणो रामवाङ्महप्रचोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा
 प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राण-
 सहिष्णुतेजसम् । विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः
 ॥ ६५ ॥ भीतस्तु तत्र न्यवसत् ब्रौह्मिस्तु महातपाः । ततः सस्व-
 द्दरेऽतीते हतौजसमवस्थितम् । निर्भदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो
 राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः । न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र
 नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् । तत्रापश्युश्च तीर्थेषु पुनर्वपु-
 रवापस्यसि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवान्नानः
 कौन्तेय वचनात् पितुः । प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थोऽस्मिन् पाण्डु-

नन्दन ॥ ७० ॥ एतद्दीदृशकं तात रामेणाक्षिष्टकर्मणा । प्राप्त-
मासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजहानि-
कथने एकीनमृतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । भूय एवाहमिच्छामि महप्रैस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्तस्य हिजोत्तम ॥ १ ॥

लोमश उवाच । शृणु राजन् कथां दिव्यामद्भुतामति-
मानुषीम् । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २ ॥ आसन्
कृतयुगी घोरा दानवा युद्धदुमंदाः । कालकेया इतिख्याता गणाः
परमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु वृवं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात् पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो वृव-
वधे यत्नमकुर्वन्स्त्रिदशाः पुरा । पुरन्दर पुरस्कृत्य ब्रह्माणसुप-
तस्थिरं ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तु तान् सर्वान् परमेष्ठौत्युवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्दः कार्यं द्विकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तसुपायं
प्रवक्ष्यामि यथा वृवं वधिष्यथ । दधीच इति विख्यातो महा-
वृषिस्त्वादरघीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै सम्प्राप्यत ।
स वो दास्यति घर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाञ्चिभिः । स्वान्यस्त्रीनि प्रयच्छेति त्रै-
लोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्त्रीनि
प्रदास्यति । तस्यास्त्रिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रयतां दृढम् ॥ १० ॥
महच्छुद्धनं घोरं षड्भुजं भीमनिखनम् । तेन वज्रेण वै वृवं
वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११ ॥ एतद्दः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं
विधीयताम् । एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥
नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः । सरस्वत्याः परे पारे

नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३ ॥ षट्पदाहोतनिनदैर्विषुष्टं सामगै-
रिव । पुंस्कोकिलस्रनोन्मिथं जीवं जीवकनादितम् ॥ १४ ॥
महिषैश्च वराहैश्च स्रमरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रानुचरितं शार्दूल-
भयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सुरोऽवगढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६ ॥ सिंहैर्व्याघ्रै-
र्महानादन्नदक्षिरनुनादितम् । अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दर-
शायिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिपिष्टपसमग्रस्थं दधीचायनमागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यन् दधी-
चन्ते दिवाकरसमद्युतिम् । जाल्पव्यमानं वपुषा यथा लल्लगा
पितामहम् ॥ १९ ॥ तस्य पादौ सुरा राजन्त्रभिवाद्य प्रणम्य
च । अवाचन्त वरं सर्वं यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः
परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच । करोमि यदो हित-
मद्य देवाः स्वश्चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्तो
द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वधौ खान् सङ्गसोत्सर्ज । ततः सुरास्ते
जगद्भ्यः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२ ॥ प्रहृष्ट-
रूपश्च जयाव देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः । जष्टा तु तेषां
वचनं निश्रम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वच्चं
भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वच्चप्रवरेण
देव मञ्जीकुरुष्वाय सुरारिमुग्रम् ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः
मुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः । जष्टा तथोक्तस्तु पुर-
न्दरस्तद्वच्च प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वच्चनिर्माणकथने

शतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

लोमश उवाच । ततः स बज्जी बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
 आससाद ततो ब्रुवं स्थितमावृत्त्य रोदसी ॥ १ ॥ कालकैयर्महा-
 कायैः समन्तादभिरक्षितम् । समुद्यतप्रहरणैः समृद्धैरिव पर्वतैः
 ॥ २ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह । मुहूर्तं भरत-
 श्रेष्ठ लोकलासकरं महत् ॥ ३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्ठानां स्तब्धानां
 वीरवाङ्मयिः । आसीत् समुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४ ॥
 शिरोभिः प्रपतद्विज्ञाप्यन्तरीक्षान्महौतलम् । नालैरिव महाराज
 वृन्ताङ्गुष्ठैरदृश्यत ॥ ५ ॥ ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिधा-
 युधाः । त्रिदशानथ्यवर्षन्त दावदग्धा द्वाद्द्वयः ॥ ६ ॥ तेषां वेग-
 वतां वेगं साभिमानं प्रधावताम् । न श्रेकस्त्रिदग्धाः सोढुं ते
 मनाः प्राद्वन् भयात् ॥ ७ ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सह-
 स्ताक्षः पुरन्दरः । वृत्रे विवर्द्धमाने च कश्चलं महदाविशत् ॥ ८ ॥
 कालेन भयसन्त्रस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं
 तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥ तं शक्रं कश्चलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः
 सनातनः । स्वतेजो व्यदधच्छुक्रं बलमस्य विवर्द्धयन् ॥ १० ॥
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः । सर्वे तेजः समा-
 दध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११ ॥ स समाधायितः शक्रो
 विष्णुना देवतैः सह । ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान् समपद्यत
 ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद ब्रुवो महतो निना-
 दान् । तस्य प्रणादेन धरा दिग्भ्यः खं द्यौर्नभश्चापि चचाल
 सर्वम् ॥ १३ ॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं धोररूपं
 महान्तम् । मये निमग्नस्त्वरितो मुनोच बज्रं महत्तस्य वधाय
 राजन् ॥ १४ ॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चन-
 नाखधारौ । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकरा-
 दिसुक्तः ॥ १५ ॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे मयार्तः शक्रः प्रदुष्टाव-
 शरः प्रवेष्टुम् । बज्रं स लेने न करादिसुक्तं वृत्तं मयाश्चापि हतं

न मेने ॥ १६ ॥ सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभि-
 शुवन्तः । सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रवधामि-
 तप्तम् ॥ १७ ॥ तैस्त्रास्यमानांस्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशु-
 र्यवात्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमत्रमेवं मयाकुलं नक्रसमाकुलञ्च
 ॥ १८ ॥ तदा अ मन्त्रं संहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभि-
 श्रयन्तः । तत्र अ केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायानुपवर्णयन्ति
 ॥ १९ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाहोरा मतिस्थितयतां वभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्यः ॥ २० ॥
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्स्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये
 सन्ति केचिच्च वसुन्धरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तत्तज्ञाः ॥ २१ ॥
 तेषां वधः क्रियतां हि प्रमेव तेषु प्रनष्टेषु जगत् प्रनष्टम् । एवं
 हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्दिनाग्ने परमप्रहृष्टाः । दुर्गं समा-
 श्रित्य महोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालरं अ ॥ २२ ॥

इति आरण्यप्रपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृत्रवधोपाख्याने

एकाधिकशततोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

लोमश उवाच । समुद्रान्ते समाश्रित्य कारणं निधिमश्रसः ।
 कालेयाः सम्प्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ सम-
 भिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्ये-
 श्वायतनेषु च ॥ २ ॥ वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा मच्चितास्तैर्दुरात्मभिः ।
 अशीति शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ अवनत्याश्रमं
 गत्वा पुण्यं हिजनिषिवितम् । फलभूजाशनानां हि मुनीनां
 मच्चितं शतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ अ कुर्वन्ति विविशुश्चारणं दिवा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव निवतब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वाय्वाहारास्त्र-
 मचाञ्च विंशति संनिस्तुहिराः । एवं क्रमेण सर्वांस्तानाञ्चमा

दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिवाधन्ते मत्ता भुजबलाययात् ।
 कालोपसृष्टाः कालेया चन्तो द्विजगणान् वहन् ॥ ७ ॥ न चैता-
 नन्वबुध्यत मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तोस्तापसेषु
 तर्पावेषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । मही-
 तलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विरुधिरै-
 विमज्जान्त्वैर्विसन्धिमिः । आकीर्णैरावभौ भूमिः शङ्खानामिव
 राग्निभिः ॥ १० ॥ कलसैर्विप्रविद्धैश्च शुवैर्भङ्गैस्तथैव च । विकीर्णै-
 रग्निहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ ११ ॥ निखाध्यायवप्रटकारं
 नष्टवज्रोत्सवक्रियम् । जगदासीन्निरुत्ताहं कालेवभयपीडितम्
 ॥ १२ ॥ एवं सञ्चीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर । आत्मव्राणपरा-
 मीताः प्राद्ववन्त दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्बुद्धाः प्रविविशु-
 निर्झरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोद्दिग्ना भयात् प्राणान्
 समुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महेश्वासाः शूराः परमहर्षिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चैता-
 नधिजम्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् । अमं जम्मुश्च परममाजम्मुः
 क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्पथमं जाते नष्टवज्रोत्सवक्रिये ।
 आर्जम्मुः परमानात्तिं विदधा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य स-
 महैन्द्राश्च मयान्मन्त्र प्रचक्रिरे । शरणं शरणं देवं नारायण-
 भजं विभुम् ॥ १८ ॥ तैःभिर्गम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपरानितम् ।
 ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः सृष्टा
 च कर्त्ता च हृत्ता च जगतः प्रभो । त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेदं
 यच्च तेज्जाति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करे-
 क्षण । वाराहं वपुराश्रित्य जगद्दृष्टं समुद्रता ॥ २१ ॥ आदिदैव्यो
 महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । नारसिंहं वपुः कृत्वा संहितः
 पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां वलिश्चापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्तथा ॥ २३ ॥ असुरश्च

महेष्वासो जम्ब इत्यभिविश्रुतः । यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव
विनिपातितः ॥ २४ ॥ एवमादौ नि कर्माणि येषां संख्या न
विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वां
देवदेवेश लोकांश्च आपयामहे । रक्ष लोकांश्च देवांश्च भक्तञ्च
महतो भयात् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विष्णुस्तवे

ह्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

देवा जनुः । तव प्रसादाद्दृष्टे प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १ ॥ लोका ह्येवं
विवर्द्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः । तत्प्रसादान्निरुद्धिनास्त्वयैव
परिरक्षिताः ॥ २ ॥ इदञ्च समनुग्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानौम केनेमे रात्रौ बध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च
ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति । ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं
क्षयमेष्यति ॥ ४ ॥ तत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५ ॥

विष्णुरुवाच । विदितं मे सुराः सर्वे प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवताञ्चापि वक्ष्यामि शृणुष्व विगतज्वराः ॥ ६ ॥ कालेय इति
विख्यातो राणः परमदारुणः । तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत् सर्वं
प्रमाथितम् ॥ ७ ॥ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८ ॥ ते प्रविश्योद्धिं
घोरं नक्तग्राहसमाकुलम् । उत्सादनायं लोकानां रात्रौ क्षन्ति
ऋषीनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्च यगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्यताम् ॥ १० ॥ अगस्त्येन
विना को हि भक्तोऽन्योऽर्क्षवशोषणे । अन्यथा हि न शक्यास्ते

विना सागरशोषणम् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना
समुदाहृतम् । परमेष्ठिनमाज्ञाय अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १२ ॥
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् । उपास्यमानमृषिभि-
र्देवैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणि-
मनुगतम् । आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः खैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा ऊचुः । नङ्गुषेनामितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
अंशितश्च सुरैश्चर्यात् स्वर्लोकाह्लोककण्टकः ॥ १५ ॥ क्रोधात्
प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः
शैलो न बर्हते ॥ १६ ॥ तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यार्दिताः
प्रजाः । तामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमाङ्गताः ॥ १७ ॥
अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान् गतिः । ततस्त्राताः प्रया-
चामो वरं त्वां वरदो ज्ञसि ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने
व्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥

लोमश उवाच । अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ २ ॥ तन्तु इष्ट्वा तथा विन्ध्यः
शैलः सूर्यमद्याब्रवीत् । यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परि-
गम्यते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर । एरमुक्त-
स्ततः सूर्यः शैलेन्द्र प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमात्मच्छया शैल
करोम्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे वैरिदं निर्मितं
जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः । सूर्या-
चन्द्रमसोर्मागं रोद्धुमिच्छन् परन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सञ्चिताः

सर्व एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम् । निवारयामासुरपाय-
तस्तं न च क्ष तेषां वचनञ्चकार ॥ ७ ॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्र-
मस्थं तपस्विनं धर्मभृताम्बरिष्ठम् । अगस्त्यमत्यङ्गुतवीर्यवन्तं
तद्धार्यमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । सूर्याचन्द्रमसोर्भागं नक्षत्राणां गतिस्तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशानुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
शक्नो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं
निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्गं
मिक्षाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मि
दिशं कार्य्येण केनचित् ॥ १२ ॥ यावदागमनं मद्यं तावत्त्वं
प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्द्धस्व कामतः ॥ १३ ॥
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणा-
द्देशाद्वारुणिनं निवर्त्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा
विन्ध्यो न वर्द्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५ ॥
कालेयास्तु यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निसूदिताः । अगस्त्याहर-
मासाद्य तन्मे निगदतः शृणुः ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा
मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
एवमुक्त्वास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥ एवं त्वयेच्छाम
कृतं हि कार्य्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्ठाम
सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविहिषस्तान् ॥ १८ ॥ त्रिदशानां
वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोका-
नाञ्च महत् सुखम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् समुद्रं सरि-
ताम्पतिम् । ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिम्बुरुषास्तथा । अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टु-
कामास्तदङ्गुतम् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीम-

निःस्वनम् । नृत्यन्तमिव चोर्मीमिवत्सान्तमिव वायुन । २२ ॥
 हसन्तमिव फेनैवैः खलन्तं कन्दरेषु च । नानाग्राहसमाक्रीष्णं
 नानादिजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्व-
 महोरगाः । ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २४ ॥
 इति आरन्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि आगस्त्यमाहात्म्यकथने
 चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

लोमश उवाच । समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्मगवानृषिः ।
 उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोक-
 हितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् । भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं
 संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरचुतः ।
 समुद्रमपिवत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समु-
 द्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः । विस्मयं परमं जम्भः स्तुतिभिश्चाप्य-
 पूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ।
 त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स
 पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्य्येषु मदत्सु सर्वशः । दिव्यैश्च
 पुष्पैरवकीर्य्यमाणो महार्क्षवं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
 कृतं निःसलिलं महार्क्षवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रमुञ्च्य
 दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जङ्घुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मिर्महावलैर्बेगिभिरुन्नदद्भिः । न सेहिरे
 वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः । चक्रुः सुतुमुलं युद्धं
 मुहूर्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावि-
 तात्मभिः । यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिस्तृहिताः ॥ १० ॥
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्वशीमन्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ हतशेषास्ततः केचित् कालेया
मनुजोत्तम । विद्वार्थं वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२ ॥
निहतान् दाववान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् । तुष्टुवुर्विविधै-
र्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः
प्राप्तं महत् सुखम् । तत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-
विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनस्तृणम् ॥ १५ ॥ एवमुक्ताः
प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः । जीर्णं तद्धि मया तोयमुपा-
योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्न-
मास्थितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षिर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥
विक्षिताश्च विषणाश्च बभूवुः संहिता सुराः । परस्परमनुज्ञाप्य
प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजन्म-
यथागतम् । त्रिदशा विष्णुना सार्द्धमुपजग्मुः पितामहम् ॥ १९ ॥
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रविला पुनः पुनः । जघुः प्राञ्जलयः सर्वे
सागरस्याभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे
पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

लोमश उवाच । तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विवुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टितम् ॥ १ ॥ महता काल-
योगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्श्ववः । ज्ञातौ न वै कारणं कृत्वा महा-
राज्ञो भगौरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विवुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीचन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं
मुने । कथं समुद्रः पूर्यश्च भगौरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिक्षाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन । कथ्यमानं त्वया विप्र
राज्ञाच्चरितमुत्तमम् ॥ ५ ॥

बैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महा-
त्मना । कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । इच्छाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हृदयान्
समुत्साद्य तालजङ्घाञ्च भारत । वशे च कुत्सा राजन्यान् स्वराज्य-
मन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्य्यं लभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
बैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैव्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो नृपति-
स्तताप सुमहत्तपः । पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः
॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः । आससाद
महात्मानं ब्रह्मं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवभीषानं
पिनाकिं शूलपाणिनम् । त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपसुभाषितम्
॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः । प्रणिपत्य
महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राह
सभार्थं नृपसत्तमम् । यस्मिन् वृतो मुहूर्त्तः स ह्येव नृपते
वरम् ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः । एकस्यां
सम्प्रविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं
यास्यन्ति पार्थिव । एको बंशधरः शूरः एकस्यां सम्प्रविष्यति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत । स चापि सगरो राजा
जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिदृष्ट-
मनास्तदा । तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्य्यं कमललोचने ॥ १८ ॥
बैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्यौ सख्यभूवतुः । ततः कालेन बैदर्भी
गर्भालावुं व्यजायत ॥ १९ ॥ शैव्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमारं देव-
क्षपिणम् । तदालावुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ॥ २० ॥
अथान्तरीक्षाच्छ्राव वाचं गन्धौरनिखनाम् । राजन् मा

साहसङ्गार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ अलाबुमध्यान्निष्कृष्य
वीजं यत्नेन गोप्यताम् । स्त्रीपक्षेद्दिषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः
॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत । महा-
देवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप । अनेन क्रमयोगेन मा ते
बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने
षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वान्तरीक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ अर्द्धधृतरर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा
वीजं वीजं नराधिपः । घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे
ततः ॥ २ ॥ धात्रीयैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः । ततः
कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि
तस्याप्रतिमतेजसः । रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४ ॥
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः । बह्वलाश्चावजानन्तः
सर्वान् लोकान् सङ्गमरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशांश्चाप्यधावन्त तथा
गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः
॥ ६ ॥ बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः । ब्रह्माणं
शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७ ॥ तानुवाच महाभागः
सर्वलोकपितामहः । गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्द्धं यथा-
गतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वास्तु
ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर । पितामहमनुशाप्य विप्रजग्मुर्यथा-
गतम् ॥ १० ॥ ततः काले बह्वतिथे व्यतीतौ भरतर्षभ । दीक्षितः
सगरो राजा हयमेवेन वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं

पुत्रैः सुपरिरक्षितः । समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्श-
 नम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत । ततस्ते
 सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितु-
 राचखारदृश्यं तुरगं हृतम् । तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत
 वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वंश्च पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः
 सर्वे समुपेत्य परस्परम् । नाध्यमच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च
 ॥ १६ ॥ आगम्य पितरञ्चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः । समुद्र-
 वनहीपा सनदीनदक्रन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन
 मही नृप । अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च । श्रुत्वा तु वचनं
 तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वांस्तदा
 दैववशान्नृप । अनागमाय गच्छस्व भूयो मार्गत वाजिनम् ॥ २० ॥
 यज्ञीयं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुरुषाः । प्रतिगच्छ तु
 सन्देशं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृतज्ञां
 विचेतुमुपचक्रसुः । अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवहारिताम्
 ॥ २२ ॥ समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः । कुहालै-
 र्ऋषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमाश्रिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सञ्चितैः
 सागरैर्वरुणालयः । अगच्छत् परमामार्तिं दीर्यमाणः सम-
 न्ततः ॥ २४ ॥ असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च । आर्त-
 नादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ छिन्नशीर्षां विदे-
 हाथ भिन्नलग्नस्थिसन्धयः । प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
 व्यतीतः सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः
 पूर्वोत्तरेदिशे समुद्रस्य महीपतैः । विदार्थ्य पातालमथ संक्रुद्धाः
 सगरात्मजाः ॥ २८ ॥ अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ।

कपिलश्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ २९ ॥ तेजसा दीप्य-
मानन्तु ज्वालाभिरिव पावकम् । ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्र-
हृष्टतनून्नुहाः ॥ ३० ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संकुहाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो
महाराज कपिलो मुनिसत्तमः । वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं
मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२ ॥ स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह समहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ ३३ ॥ तान् दृष्ट्वा
भस्मसाद्भूतान्नारदः समहातपाः । सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै
न्यवेदयत् ॥ ३४ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचो धीरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ अंशुमन्तं
समाह्वय असमञ्जःसुतं तदा । पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ ३६ ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणामभितौजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य सत्कृते निधनं गताः ॥ ३७ ॥ तव चापि
पिता तात परित्यक्तो मथानघ । धर्मं स्वं रक्षभाणेन पौराणां
हितमिच्छता ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्म-
जम् । त्यक्तवान् दुःख्यजं वीरं तस्मै ब्रूहि तपोधन ॥ ३९ ॥

लोमश उवाच । असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ४० ॥ गलेषु
क्रोशती सृष्ट्वा नद्यास्त्रिचोप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजग्मु-
र्भयशोकपरिप्लुताः ॥ ४१ ॥ सगरश्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्चलयः
स्थिताः । त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्मयात् ॥ ४२ ॥
असमञ्जोभयाहोरात्रतो नस्त्रातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
धीरं नृपतिसत्तमः ॥ ४३ ॥ मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिह-
मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादय सुतो मे विप्रवास्यताम् ॥ ४४ ॥
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधौयताम् । एवमुक्त्वा नरे-

न्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४५ ॥ यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्बधा-
 ज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना
 ॥ ४६ ॥ पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः । अंशुमांस्तु
 महेश्वासो यदुक्तः सगरेण हि । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कौत्तप्रमानं
 निबोध मे ॥ ४३ ॥

सगर उवाच । पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक । तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं
 यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ हवस्यानयनात् पौत्र नरकान्धां
 समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम
 दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं
 प्रविवेश ह ॥ ५० ॥ अपश्यच्च महात्मानं कपिलनुरगञ्च तम् ।
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रणम्य शिरसा
 भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशु-
 मतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ।
 स वज्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं
 वज्रे पितृणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-
 पुङ्गवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनव । त्वयि
 क्षमा च धर्मश्च सत्यञ्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः
 सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति
 सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्राश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानविष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ हयं नयस्व
 भद्रन्ते यच्चियं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महा-
 त्मनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आज-
 गाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सोऽभिवाद्य ततः
 पादौ सगरस्य महात्मनः । भूर्ध्वः तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवे-
 दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतञ्चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तच्छास्त्रै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छुक्ता सगरो
 राजा पुत्रं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तश्च सम्पूज्य समापयत तं
 क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः समाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ प्रशस्य सुचिरं
 कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम
 त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेख-
 लाम् । प्रशशास महाराज यधैवास्य पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य
 पुत्रः समभवद्विलीपो नाम धर्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय
 अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां
 निधनं महत् । पर्येतप्यत दुःखिन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥
 गङ्गावतरणे यत्नं समहच्चाकरोन्मृगः । न चावतारयामास चेष्ट-
 मानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म-
 परायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ६९ ॥ अमि-
 श्रित्य तु तं राज्यं दिलीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात्
 स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
 सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

लोमश उवाच । स तु राजा महेश्वासस्रक्रवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १ ॥ स शुश्राव महाबाहुः
 कपिलेन महात्मना । पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च
 ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिम-
 वत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराघयिषुर्गङ्गां तपसा
 दग्धकिल्बिषः । सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४ ॥
 शृङ्गैर्वज्रविधाकारैर्धातुमद्भिरलङ्कितम् । प्रवनालखिभिर्मैवैः परि-

पित्तं समन्ततः ॥ ५ ॥ नदीकुञ्जनितस्त्वैश्च प्रासादैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६ ॥ शकुनैश्च विचि-
 त्वाङ्गैः कूजङ्घिर्विविधा गिरः । भङ्गराजैस्तथा हंसैर्दातूँहैर्जल-
 कुक्षुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवज्जीवककोकिलैः । चकोरै-
 रसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रम्येषु पद्मि-
 नीभिश्च संकुलम् । सारसानाञ्च मधुरैर्व्याहृतैः समलङ्कृतम् ॥ ९ ॥
 किन्नरैरप्सरोग्भिश्च निषेवितशिलातलम् । दिग्मारणविप्राण्यैः
 समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १० ॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमा-
 कुलम् । विषोल्लुण्णमुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११ ॥ क्वचित्
 कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम् । क्वचिदञ्जनपुष्पाभं हिम-
 वन्तमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समा-
 श्रितः । फलमूलाभ्युसंभक्षः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३ ॥ सम्बत-
 सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी । दर्शयामास तं गङ्गा तदा
 मूर्त्तिमती स्वयम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच । किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददामि ते ।
 तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५ ॥ एवमुक्ताः प्रत्यु-
 वाच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
 नदि ॥ १६ ॥ अन्वेषमानास्तुरगं नीता वैवस्वतश्चयम् । षष्टि-
 स्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ कपिलं
 देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः । तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गं
 वासो न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नामि-
 षिच्छसि । तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥
 स्वर्गं नय महामागे मत्पितॄन् सगरात्मजान् । तेषामर्थेन याचामि
 त्वामहं वै महानदि ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एवञ्चुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकम-
 स्कृता । भगौरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१ ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्द्धार्यं
पतन्त्या गगनाद्भवम् ॥ २२ ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धार-
यितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्हेष्वरात् ॥ २३ ॥
तं तोषय महाबाहो तपसां वरदं हरम् । स तु मां प्रचुरतां देवः
शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितृणां
हितकाम्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः
॥ २५ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् । तपस्तौब्र-
मुपागम्य कालयोगीन केनचित् ॥ २६ ॥ अमृताञ्च वरं तस्माद्गङ्गायां
धारणे नृप । स्वर्गं वासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान् पत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये
महाबाहो गगनात् प्रचुरतां शिवाम् । दिव्यां देवनदीं पुण्यां
लतकृते नृपसत्तम ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपा-
गमत् । ततः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा
नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां
नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिषिष्टपात् ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वणं समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो
भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनु-
चिन्तिता ॥ ६ ॥ ईशानञ्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा चुरता ।
तां प्रचुरतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्वे महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गन्धर्वो-
रगयक्षाश्च समाजग्मुर्द्विदृष्टवः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिम-
वतः सुता ॥ ८ ॥ समुद्धतमहावर्त्ता मीनग्राहसमाकुला । तां

दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ९ ॥ ललाटदेशे
 पतितां मालां मुक्तामयीमिव । सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्
 समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुष्पाकूलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ।
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रखलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेन-
 पटसंवीता मत्तेव प्रमदाब्रजत् । क्वचित् सा तोयनिनैर्नदन्ती
 नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगना-
 श्रुता । पृथिवीतलमासाद्य भगौरथमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ द्रष्टव्यं
 महाराज मार्गं केन ब्रजाम्यहम् । तदर्थमवतीर्षामि पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगौरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ प्लावनाय
 नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च । गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो
 लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ।
 समासाद्य समुद्रञ्च गङ्गाया सहितो नृपः ॥ १७ ॥ पूरयामास
 वेगेन समुद्रं वरुणालयम् । दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनु-
 कल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणाञ्चोदकं तत्र हृदौ पूर्वमनोरथः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणाय
 समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता । समुद्रश्च यथा पीतः कारणाय
 महात्मना ॥ २० ॥ वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरत-
 र्षभ । नन्दामपरनन्दाञ्च नद्यौ पापमयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स
 समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यान्यद्भुतान् भावान् ददर्श

सुबहन् रूपः ॥ २ ॥ वागायत्रा भवमेधा उपलाय सहस्रशः ।
नाशक्रुर्वंस्तमारोढुं विषममनसो जनाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं ववौ
तत्र नित्यं देवश्च वर्षति । स्वाध्यायबोधश्च तथा श्रूयते न च
दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः । मच्चि-
काश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र
महाणि अरते जनः । एवं वज्रविधान् भावान्द्रुतान् वीक्ष्य
पाण्डवः । लोमशं पुनरेवाथ पथ्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिर्कर्षण ।
तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नुषभकूटेऽभू-
दृषभो नाम तापसः ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो
भृशम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ॥ ८ ॥
य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा । वातश्चाह्वय मा
शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ ९ ॥ व्याहरं येह पुरुषो मेघशब्देन
वार्यते । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ॥ १० ॥
कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित् । नन्दां
त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा
पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः
॥ १२ ॥ दुर्गञ्चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदाप्रभृति
कौन्तेय नरा गिरिसमं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्रुवन्मभिद्रष्टुं कुत
एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ॥ १४ ॥
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे
यज्ञानाजर्जस्तमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते-
ऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्त्रीर्मेव च भूरियम् ॥ १६ ॥
शूपप्रकारा बहवो वृक्षाद्येमे विशम्भते । देवाश्च ऋषयश्चैव वस-
न्त्यद्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्य-
वाहनः । इहाप्नुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते ॥ १८ ॥

कुरुष्वेष्टामिषिकं वै तस्मात् कुरु सदानुजः । ततो नन्दाप्नुताङ्गस्त्वं
 कौशिकीमभियास्यसि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्त-
 मनुत्तमम् । ततस्तत्र समाप्नुत्य गात्राणि सगणो वृषः । जगाम
 कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एषा देवनदौ पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २१ ॥ आश्रमश्चैव
 पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः । ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी
 संयतेन्द्रियः ॥ २२ ॥ तपसा यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
 अनावृष्ट्या भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २३ ॥ मृग्यां जातः स
 तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः । विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं
 महत् ॥ २४ ॥ निर्वर्तितेषु शस्त्रेषु यज्ञै शान्ता ददौ वृषः ।
 लोमपादो दुहितरं सवित्रो सविता यथा ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऋष्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपा-
 त्मजः । विरुद्धे योनिसंसर्गे कथञ्च तपसा युतः ॥ २६ ॥ किमर्थञ्च
 भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः । अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष
 बलवृत्रहा ॥ २७ ॥ कथं रूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता ।
 लोभयामास या चेतो भृगभूतस्य तस्य वै ॥ २८ ॥ लोमपादश्च
 राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः । कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाक-
 शासनः ॥ २९ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
 वक्तुमर्हसि शुश्रूषोऽर्ह्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ ३० ॥

लोमश उवाच । विभाण्डकस्य विप्रर्षस्तपसा भावितात्मनः ।
 अमोवद्वीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः । शृणु पुत्रो यथा जात
 ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ ३१ ॥ महाहंसस्य महातेजा बालः स्थविर-
 सम्मतः । महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ॥ ३२ ॥
 दीर्घकालं परित्यान्त ऋषिः स देवसन्निहतः । तस्य रेतः प्रच-
 स्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ॥ ३३ ॥ अप्सूपस्यशतो राजन् मृगौ

तच्चैपिवत्तदा । सह तोयेन दृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥३३॥
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा । देवकन्या मृगौ
 भूत्वा मुनिं सूय विमोक्षसे ॥ ३४ ॥ अमोघलाहिधेयैव भावि-
 लाहैवनिर्मितात् । तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महावृषिः
 ॥ ३५ ॥ ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं
 धिरसि राजन्नासीन्नहात्मनः ॥ ३६ ॥ तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा
 स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ॥ ३७ ॥
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्योऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु
 सखा दशरथस्य वै ॥ ३८ ॥ लोमपाद इति ख्यातो अङ्गाना-
 मीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः
 श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः ।
 पुरोक्षितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ॥ ४० ॥ न ववर्ष सह-
 स्नाच्चस्ततोऽपीडयन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पथ्यपृच्छत्तपो-
 युक्तान् मनीषिणः ॥ ४१ ॥ प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवी-
 पते । कथं प्रवर्षेत् पल्लन्य उपायः परिदृश्यताम् ॥ ४२ ॥ तस्मृचु-
 शोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः । तत्र लेको मुनिवरस्तं
 राजानमुवाच ह ॥ ४३ ॥ कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृति-
 च्छर । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ॥ ४४ ॥ वानेय-
 मनभिश्चञ्च नारीणामाल्लवे रतम् । स चेदवतरेद्राजन् विषयन्ते
 महातपाः ॥ ४५ ॥ सद्यः प्रवर्षेत् पल्लन्य इति मे नात्र संशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ ४६ ॥ स गत्वा
 पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु । राजानमागतं श्रुत्वा प्रति-
 सञ्जहृषुः प्रजाः ॥ ४७ ॥ ततोऽङ्गपतिराह्वय सचिवान्मन्त्रकोवि-
 दान् । ऋष्यशृङ्गागमे यत्रमक्ररोन्मन्त्रनिश्चये ॥ ४८ ॥ सोऽध्य-
 गच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाचुरत । शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नित्यञ्च
 परिनिष्ठितैः ॥ ४९ ॥ ततश्चानाययामास वारमुत्था महीपतिः ।

वेष्टाः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ५० ॥ ऋष्यशृङ्ग-
 ऋषिः पुत्रमानदध्वमुपायतः । लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम
 शोभनाः ॥ ५१ ॥ ता राजभयभीताश्च आपभीताश्च योषितः ।
 न शत्रुशूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ५२ ॥ तत्र त्वेका
 जरद्वीपा राजानमिदमब्रवीत् । प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं
 तपोधनां ॥ ५३ ॥ अभिप्रेतास्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 ततः श्रद्धाभ्यानयितुमृष्यशृङ्गऋषिः सुतम् ॥ ५४ ॥ तस्याः सर्व-
 मभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिवः । धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि
 विविधानि च ॥ ५५ ॥ ततो ह्यप्रेण सम्पन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काञ्चित् सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ५६ ॥

इति आरक्षपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

लोमश उवाच । सा तु नाव्याश्रमवृत्ते राजकार्यार्थसिद्धये ।
 सन्देशाच्चैव नृपतेः खबुद्ध्या चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलेर्लुब्धैः
 कृत्रिमैरुपशोभितैः । नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २ ॥
 अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम् । अत्रे नाव्याश्रमं
 रस्यमङ्गुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ ततो निबन्ध तां नावमदूरे
 काञ्चपाशमात् । चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः
 ॥ ४ ॥ ततो दुहितरं वेष्टां समाधायितिकार्यताम् । दृष्टान्तरं
 काञ्चपस्य प्राङ्निर्गोद्वहिसम्भताम् ॥ ५ ॥ सा तत्र गत्वा कुशला
 तपोनित्यस्य सन्निधौ । आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषिः
 सुतम् ॥ ६ ॥

वेष्टोवाच । कञ्चिन्मुने कुशलं तापसानां कञ्चिच्च वो मूल-

फलं प्रभूतम् । कश्चिद्भवाग्रमते चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं साम्प्रत-
मागतोऽस्मि ॥ ७ ॥ कश्चित्तपो बर्द्धते तापसानां पिता च ते
कश्चिद्दहीनतेजाः । कश्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कश्चित् स्वाध्यायः
क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । ऋद्धा भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये-
चाहं त्वामभिवादनीयम् । पादं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथा-
धर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां वृथामासस्व यथोपजीषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् । क्व चायमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मं शरसि हि देववत्त्वम् ॥ १० ॥

वेश्योवाच । ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं
परेण । तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं मे न चोदकं पादसुपसृशामि
॥ ११ ॥ भवता नामिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया । व्रतमेतादृशं
ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया ॥ १२ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भस्मा-
तकान्यामलकानि चैव । कस्तूरकाणीकुदधन्वनानि पिप्पलानां
कामकारं कुसुमम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । सा तानि सर्वाणि विवर्जयित्वा भस्मा-
खनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ॥ १४ ॥ तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुकृपाणि सचिं ददुर्हि । ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ॥ १५ ॥ पेयानि चाग्रग्राणि
ततो मुमोद चिक्रीड चैव प्रजहास चैव । सा कन्दुकेनारमतस्य
मूले विभज्यमाना फलिता लतेव ॥ १६ ॥ गात्रैश्च गात्राणि निषेव-
माणा समाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गम् । सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान्
सुपुष्पितानवनान्यावभज्य ॥ १७ ॥ विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः । अथर्ष्यशृङ्गं विवृतं समीक्ष्य पुनः
पुनः पीड्य च कायमस्य ॥ १८ ॥ अवेक्ष्यमाणा शनकौर्जगाम

कुत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् । तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
 विचेतनश्चाभवद्वृष्यशृङ्गः । तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्चस-
 न्नात्तरूपो बभूव ॥ १८ ॥ ततो मुहूर्त्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो
 रोमभिरानखाग्रात् । स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः
 काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २० ॥ सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्त-
 सेकं विपरीतचित्तम् । विनिश्चसन्तं मुहूर्त्तार्हं दृष्टिं विभाण्डकः
 पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१ ॥ न कल्पान्ते समिधः किं नु तात
 कच्चिद्भुतश्चाग्निहोत्रं लयाय । सुनिर्निक्तं सुक्स्नुवं होमधेनुः
 कच्चित्त्ववत्साय कृता लया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवासि
 पुत्र चिन्तापरश्चापि विचेतनश्च । दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाय किं
 नु पृच्छानि त्वं क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने

एकादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ऋक्षो
 नातिदीर्घो मजस्वी । सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वतः सुराणा-
 मिव शोभमानः ॥ १ ॥ समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुशृङ्गाकृशा-
 क्षिरतौव गौरः । नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जु-
 ग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभाजते
 विद्युदिवान्तरौक्षे । द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजात-
 रोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥ विलग्नमध्यस्थ स नाभिदेशे कटिस्थ
 तस्यातिकृतप्रमाणा । तथास्य क्षीरान्तरतः प्रभाति हिरण्यवी
 मेखला मे यथेयम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं
 पादयोः संप्रभाति । पाण्ड्योश्च तद्वत् स्वनवन्निबद्धौ कलापका-

वक्षमाला यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति
हंसाः सरसीव मत्ताः । चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि
तदन्मम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्त्रञ्च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं
ह्लादयतीव चेतः । पुंस्त्रोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृणुतो
मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समी-
रितं श्वसनेनैव भ्राति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धौ निषिव्य-
माणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता द्वैधौ-
कृता नातिसमा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समा-
वृतौ तस्य सुसूक्ष्मवद्भिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्चाभिहत्वा परिवर्ततेऽसौ
वातिरितो वृक्ष इवाथ घूर्णन् । तं प्रेक्षतः पुत्रनिवामराणां प्रीतिः
परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्णाभ्यवनान्य वक्त्रम् । वक्त्रेण वक्त्रं पणिधाय शब्द-
ञ्चकार तन्मेजनयत् प्रहर्षम् ॥ १२ ॥ न चापि पादं बद्ध-
मन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मवा हृतानि । एवंव्रतोऽस्मौति च
मामवोचत् फलानि चान्यानि स चाददन्मे ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि
फलानि यानि नेमानि बुद्धानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां
लगियं यथैषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि
चैवातिरसानि मच्चं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीत्वैव यान्य-
भ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूश्रुलितेव आसीत् ॥ १५ ॥ इमानि
चित्राणि च गन्धवन्ति मात्स्यानि तस्योद्भृश्रयितानि पट्टैः । यानि
प्रकीर्त्यैह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रञ्च मे संपरिदह्यतीव । दृच्छामि
तस्यान्तिकमाशु गन्तुं तच्चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७ ॥
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।

इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः स चरत्यर्थधर्मा । चरन्तुं
तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं
द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विमाण्डक उवाच । रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण
तेनाङ्गुतदर्शनेन । अतुल्यवीर्याण्यतिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपस-
श्चिन्तयन्ति ॥ १ ॥ सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलीभयन्ते
विविधैरूपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्ररूपाणि
मुनीन् वनेषु ॥ २ ॥ न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सतां लोकान्
प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारा-
स्तापसस्तान् पश्येत् ॥ ३ ॥ असज्जनेनाचरितानि पुत्र पाना-
न्यपेयानि मधूनि तानि । माख्यानि चैतानि न वै मुनीनां
कृतानि चित्रोक्त्वलग्नवन्ति ॥ ४ ॥

लोमश उवाच । रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं विमा-
ण्डकस्तां मृगयाम्भूव । नासादयामास यदा व्रजहेण तदा
स पर्याववृते अमाय ॥ ५ ॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्तुं विधिना आवणेन । तदा पुनर्लीभयितुं जगाम
सा वेशयोषा मुनिमृष्यशृङ्गम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव तामृष्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् । प्रोवाच चैनां भवतोऽश्रमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७ ॥ ततो राजन् काश्यपस्यैक-
पुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् । प्रमोदयन्त्यो विविधैरूपायै-
राजम्पु रङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
सन्तारितां नावमयातिशुभ्राम् । नीरादुपादाय तथैव चक्रे
नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९ ॥ अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य
राजा विमाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । इदं देवं सद्यसा प्रहृष्ट-

मापूर्यमाणञ्च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्यकामः
सुतां ददावृष्यशृङ्गाय भान्ताम् । क्रोधप्रतीकारकरञ्च चक्रो गार्ध्वैव
मार्गिषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्याग्रजतः स राजा
पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादिशत् पुत्रमृद्धी महर्षि-
र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राञ्जलिभि-
र्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणञ्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां
महर्षे दासाः अ सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात् स
मुनिश्चण्डकोपः स्वमाश्रमं भूलफलं गृहीत्वा । अन्वेषमाणश्च न
तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन
विदार्थ्यमाण आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् । जगाम चम्पां प्रति
धक्ष्यमाणस्तमद्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५ ॥ स वै शान्तः क्षुधितः
काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तै
र्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य
सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्य गोपाः । जचु-
स्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ दिशेषु
दिशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृणुन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्त-
भूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स
पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् । भान्तां
क्षुषाञ्चैव ददर्श तत्र सौदामिनौमुच्चरन्तौ यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च
घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा भान्ताञ्च शान्तोऽस्य परः स कोपः । चकार
तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र
निक्षिप्य सुतं महर्षिस्त्वाच सूर्याग्निसमप्रभावः । जाते तु पुत्रे
वनमेवाब्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स
तद्वचः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव । भान्ता
चैनं पर्यचरन्तरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२ ॥ अरु-
न्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् । नलस्य

वादमयन्ती यथाभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥२३॥ नारायणी-
वन्दसेना वभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ । तथा शान्ता
ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पथ्यचरन्तरेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्याश्रमः
पुण्य एषोऽवभाति महाह्रदं शोभयन् पुण्यकौत्तिः । अत्र स्नातः
कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंधाहि राजन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जन-
मेजय । आनुपूर्वेण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १ ॥ स
सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप । नदीशतानां पञ्चानां
मध्ये चक्रे समाप्रवम् ॥२॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजंत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४ ॥ ऋषिभिः समु-
पायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् । उत्तरं तीरमेतद्धि सततं दिज-
सेवितम् ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः । अत्र वै
ऋषयोन्येऽपि पुरा क्रतुभिरौजिरे ॥ ६ ॥ अद्रैव रुद्रो राजेन्द्र
पशुमादत्तवान्मखि । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ । मा परस्व-
मभिद्रोश्वा मा धर्मान् सकलान् वशौः ॥ ८ ॥ ततः कल्याण-
रूपाभिर्वाग्भिस्तो रुद्रमस्तुवन् । इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानया-
ञ्चक्रिरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अयातयामं
सवैश्वो भागीभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्गृह्य

शाश्वतम् ॥ ११ ॥ इमां गाथामत्र नायनृपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानोऽस्य पथ्याश्च चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैतरणीं सर्वं पाण्डवा द्रौपदी
तथा । अवतीर्थ्य महाभागास्तपंचाक्षक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपो-
बलात् । मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोभश ॥ १४ ॥ सर्वान्
लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत । वैखानसानां जपतामेष
शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोभश उवाच । त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तुष्णीमास्व विश्राम्यते ॥ १६ ॥ एतत्

स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्व-
कर्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्देता कश्यपाय
महात्मने । सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयम्भुवा ॥ १८ ॥

अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि कुपिता
लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कञ्चैचि-
द्दातुमर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते वास्याम्येषा रसातलम् ॥ २० ॥

विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः । प्रसायदाम्बभूवाय
ततो भूमिं विश्राम्यते ॥ २१ ॥ ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य
पाण्डव । पुनरुत्पन्न्य सलिलाद्देदीकृपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥

सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा । आरुद्धात्र महाराज
वीर्यवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरभासाय राजन् वेदी
समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते तमेकस्तर सागरम् ॥ २४ ॥

अहञ्च ते स्वस्थयनं प्रयोक्ष्ये यथा तमेनामधिरोहसेऽद्य । स्पृष्ट्वा
हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविश्यत्याजमौढ ॥ २५ ॥ ओं
नमो विश्वगुहाय नमो विश्वपराय ते । सान्निभ्यं कुरु देवेश
सागरे लवणाश्रयि ॥ २६ ॥ अग्निर्मितो योनिरापोऽथ देव्यो

विष्णोरेतस्त्वद्भृतस्यस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदी-
भिर्मां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥ अलिख्य ते योनिरिडा च देहो
ब्रेतोषा विष्णोरेतस्त्वद्भृतस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डवं सत्यवाक्यं ततो-
ऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनि-
रपान्मतिः । कुशाग्रैणापि कौन्तेय न प्रष्टव्यो महोदधिः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृतस्त्वस्त्वयनो महात्मा युधिष्ठिरः
सागरमध्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमासाय
निशामुवाच ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचलगमने
चतुर्दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र तामुषिलैकां रजनीं पृथिवी-
पतिः । तापसानां परब्रह्मो सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥ लोमश-
स्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् । भृगूनङ्गिरसश्चैव
वाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान् समेत्य स रतर्जर्षिरभिवाद्य
कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३ ॥ कदा
तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टु-
मिच्छामि भार्गवम् ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच । आद्यानेवासि विदितो रामस्य विदिता-
त्मनः । प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥
चतुर्दशीमष्टमीञ्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्यां रात्र्यां व्यती-
तायां भवित्री श्वश्रुतुर्दशौ । तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिन्
जटाधरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवाननुगतो रामं जामदग्नं महा-
बलम् । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान्

कथयत्यय यथा रामेण निर्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं
केन च हेतुना ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्त-
मम् । भृगूणां राजभाटूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य
जामदग्न्यस्य चरितं देवसम्मितम् । हैहयाधिपतेष्वैव कार्त-
वीर्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपति-
र्हृतः । तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११ ॥
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा । ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु
पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महा-
त्मानः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ममर्ह
देवान् यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडया-
मास सर्वतः ॥ १४ ॥ ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ भगवन् भूत-
रक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधि-
पतिः प्रभुः ॥ १६ ॥ शचीसहायं क्रौञ्चन्तं धर्षयामास वासवम् ।
ततस्तु भगवान् देवः शक्रोऽप्यसहितस्तदा ॥ १७ ॥ कार्तवीर्य-
विनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतक्षितं कार्यं सुरेन्द्रेण
निवेदितम् ॥ १८ ॥ स प्रतिश्रुत्य तत् सर्वं भगवान् लोकपूजितः ।
जगाम वदरीं रस्यां स्वमेवाग्रमण्डलम् ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे मदानासीत् पार्थिवः
सुमहाबलः ॥ २० ॥ गाधौति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।
घने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ॥ २१ ॥ ऋचीको
भार्गवस्ताञ्च वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं
संश्रितव्रतम् ॥ २२ ॥ उचितं नः कुले किञ्चित् पूर्वैर्यत् सम्प्र-
वर्तितम् । एकतः श्यामकस्यानां पाण्डुराणां तरखिनाम् ॥ २३ ॥
सहस्रं वाजिनां शुक्लमिति विद्धि द्विजोत्तम । न चापि भग-

वान् वाचो दीयतामिति भार्गव । देया मे दुहिता चैव त्वहि-
धाय महात्मने ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच । एकतः श्यामकर्ष्णानां पाण्डुराणां तर-
स्विनाम् । दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु वै ॥ २५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वसुणमब्र-
वीत् । एकतः श्यामकर्ष्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २६ ॥
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कायं मे प्रदीयताम् । तस्मै प्रादात्
सहस्रं वै वाजिनां वसुणस्तदा ॥ २७ ॥ ब्रह्मपुत्रोऽयं विख्यात-
मुख्यता यत्र ते हयाः । गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं
तदा ॥ २८ ॥ ततो गाधिः सुताञ्चास्मै जन्याश्वासन् सुरास्तदा ।
लब्ध्वा हयसहस्रन्तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ २९ ॥ धर्मण लब्ध्वा
तां भार्यामृचीको हिजसत्तमः । यथाकामं यथाजोषं तया देमे
सुमध्यसा ॥ ३० ॥ तं विवाहे कृते राजन् सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द ह ॥ ३१ ॥ भार्यापती
तमासीनं गुप्तं सुरगणाञ्चितम् । अर्चिता पथ्युपासीनौ पाञ्चली
तस्थतुस्तदा ॥ ३२ ॥ ततः स्नुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेष्टितम् ॥ ३३ ॥ सा वै
प्रसादयामास तं गुप्तं पुत्रकारणात् । आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसा-
दञ्च चकार सः ॥ ३४ ॥

भृगुस्त्वाच । ऋतौ त्वच्चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गितां पृथग्बृह्मो साश्वत्यं त्वमुडुम्बरम् ॥ ३५ ॥ चरुहय-
मिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च । विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन
साधितम् ॥ ३६ ॥ प्राशितव्यं प्रयत्नेन चैत्युक्तादर्शनं गतः । आलि-
ङ्गने चरोश्चैव चक्रतुस्ते विपर्ययम् ॥ ३७ ॥ ततः पुनः स भग-
वान् काले बह्नुतिथे गते । दिव्यज्ञानादिदित्वा तु भगवानागतः
पुनः ॥ ३८ ॥ अथोवाच महातीजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।

उपयुक्तश्चर्मद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३८ ॥ विपरीतेन ते
सुभ्रुः मात्रा चैवासि वञ्चिता । ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो
भविष्यति ॥ ४० ॥ क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ४१ ॥ ततः
प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः । न मे पुत्रो भवेद्दीप्त-
कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव-
प्रतिनन्दिता । जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ॥ ४३ ॥
तेजसा वञ्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् । स वर्द्धमानस्तोजसी
वेदस्याध्यायनेन च ॥ ४४ ॥ बह्वृषीन्महातेजाः पाण्डवेयाव्यव-
र्त्तत । तन्तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाङ्गरतर्षभ । चतुर्विधानि
चास्त्राणि भास्वरोपमवञ्चसम् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ
पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महा-
तपाः । तपस्तेषु ततो वेदान्नियमादश्रमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेन-
जितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् । रेणुकां वरयामास स च तस्मै
ददौ नृपः ॥ २ ॥ रेणुकान्तुथ सम्प्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थस्तया सार्वं तपस्तेषुऽनुकूलया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमार-
श्वलारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः । सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसी-
ज्जघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका
स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम
भार्त्तिकवतकं नृपम् । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यद-
च्छया ॥ ६ ॥ क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च

तस्मात् सा क्षिन्नाश्रसि विचेतना । प्रविवेशाश्रमं तस्ता तां वै
 भर्तात्न बुध्यत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्मणा सत्त्वया
 विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमणान्नाम नामतः । आजगाम सुषे-
 णश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्यां भगवान् वधे
 मातुरचोदयत् । न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिद्वुर्विचेतसः ॥ ११ ॥
 ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शपाद्येतनां जङ्गः । मृगपक्षिस-
 धर्माणः क्षिप्रमासन् जङ्घोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात्
 पश्चादाश्रमं परवीरहा । तमुवाच महाबाहूज्जमदग्निर्महातपाः
 ॥ १३ ॥ जह्मीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः । तत
 आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य
 महाराज जमदग्नेर्महात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्न-
 श्चाब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ ममेदं वचनात्तात कृतन्ते कर्म दुष्कारम् ।
 वृणीष्व कामान् धर्मञ्च यावतो वाल्क्यसे हृदा ॥ १६ ॥ स वज्रो
 मातुस्त्यानमसूतित्वं वधस्य वै । पापेन तेन चाश्रमं आतृणां
 प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अप्रतिदग्धतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥ १८ ॥ कदा-
 चित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अयानूपपतिर्वीर
 कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समा-
 च्छेयत् । स युद्धमदसम्पत्तो नाभ्यनन्दत्तथाचैनम् ॥ २० ॥ प्रमथ्य
 चाश्रमात्तस्माद्धीमधेनोस्तथा बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या-
 वमञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदाचष्ट
 पिता स्वयम् । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा क्रोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥
 स मृत्युवशमापन्नं कार्तवीर्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य
 भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ चिच्छेद् निमित्तैर्भैरवाहन् परिव-
 सन्निभान् । सहस्रसम्मितान्राजन् प्रमृच्छ रुचिरं धनुः ॥ २४ ॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालभर्मेणा । अर्जुनस्याथ दायादा
रामेण कृतमन्यवः ॥ २५ ॥ आश्रमस्थं विना रामं जमदग्नि-
मुपाद्रवन् । ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत् । कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु
जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीडयित्वा शरैर्जम्भुर्यथागतमरि-
न्दमाः । अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथा गति ॥ २८ ॥ समि-
त्याग्निरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः । स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा-
मृत्युवशङ्कतम् । अनङ्गं तं तथाभूतं विललाप सदुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तौर्ययात्रापर्वणि जामदग्निवधे
पीड्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

राम उवाच । मम पराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं
तात वर्त्तमानस्य सत्पथे । मृत्युरेवंविधो युक्ताः सर्वभूतेश्वनागसः
॥ २ ॥ किन्तु तेन कृतं पापं यैर्मवांस्तपसि स्थितः । अयुध्यमानो
द्वन्द्वः सन् हतः शरयतैः शितैः ॥ ३ ॥ किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति
सचिवेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४ ॥
लालप्यैव सकृत्सु वज्र नावाविधं नृप । प्रेतकार्याणि सर्वाणि
पितृशक्ते महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरङ्गान्गौ रामः परपुर-
ञ्जयः । प्रतिजज्ञे वधञ्चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ स क्रुद्धो-
ऽतिबलः सङ्क्षेप शस्त्रमादाय वीर्यवान् । जज्ञिवान् कार्तवीर्यस्य
सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७ ॥ तेषाञ्चाबुगता ये च क्षत्रियाः
क्षत्रियर्षभ । तांश्च सर्वानवाम्बुनाद्रामः प्रहरताम्बरः ॥ ८ ॥
त्रिःसप्तकुलः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके
पञ्च चकार रौधिरान् रुदान् ॥ ९ ॥ स तेषु तपयामास भृगून्

भृगुकुलीद्वयः । साक्षाद्दर्शं चर्चीकं स च रामं न्यवेदयत् ॥ १० ॥
 ततो यत्नेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्र-
 ऋत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ॥ ११ ॥ वेदोच्चाप्यददद्वैभौ कश्यपाय
 महात्मने । दशव्याभायतां ह्रत्वा नावोत्सेधां विश्राम्यते ॥ १२ ॥
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डयन्तदा । व्यभजंस्ते तदा राजन्
 ग्रन्थाताः खाण्डवायनाः ॥ १३ ॥ स प्रदाय मर्हो तस्मै कश्यपाय
 महात्मने । तपः समहदास्थाय क्षत्रियान्तकरो नृप । अस्त्रिन्महेन्द्रे
 शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोक-
 वासिभिः । पृथिवौ चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चतुर्दशौ रामः समयेन महामनाः ।
 दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजश्च सामुजम् ॥ १६ ॥ स तमा-
 नश्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां
 चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७ ॥ अर्चिता जामदग्न्यं स पूजितस्तेन
 चोदितः । महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने

सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि
 रम्याणि ददर्श राजा । सर्वाणि विप्रैस्त्रयोभितानि क्वचित्
 क्वचिद्भारत सागरस्थ ॥ १ ॥ स वृत्तवांस्तेषु कृताभिप्रेकः सहा-
 नुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम
 पारिचित पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्नुव्यं महानुभावः सन्त-
 र्पयामास पितृन् सुरांश्च । द्विजातिमुख्येषु घनं विसृज्य गोदा-
 वरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन्
 समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् । अगस्थतीर्थञ्च महापवित्रं नारी-

तीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्राङ्गुनस्याग्रधनुर्धरस्य निशम्य
तत् कर्म नरैरशक्यम् । संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं
पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णा-
सहायः सहितोऽनुजैश्च । सम्पूजयन् विक्रममर्जुनस्य रेमे मही-
पाल पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु
तेष्वम्बुधरोत्तमस्य । हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य सङ्घीर्तयामास
गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि
चान्यानि बहूनि राजन् । क्रमेण गच्छन् परिपूर्वकामः सूर्पा-
रकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य दिशं ख्यातं
पृथिव्यां वनमाससाद । तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा
पुण्यपरैर्नरेन्दैः ॥ ९ ॥ स तत्र तामग्रधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शयत-
पीनवाहः । ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसङ्घैः समावृतां पुण्यकूर्चद-
नीयाम् ॥ १० ॥ ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानाञ्च
तथाश्विनोश्च । वैवस्वतादित्यवनेश्वराणामिन्द्रस्य विश्वो सवितु-
विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतैरपां साध्यगणस्य
चैव । धातुः पितृणाञ्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य
चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरा-
स्तथान्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनो-
हराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि
महान्ति राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः पुनः स सूर्पारक-
माजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह
मोदरीयैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपा-
जगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिषिक्तः पृथुलोद्दिताक्षः सहानुजैर्देवगणान्
पितुं च । सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोम-
शेन ॥ १६ ॥ स हादभाक्षं जलवायुमक्षः कुर्वन् क्षपाक्षः स तदा-
भिषिक्तम् । समन्ततोऽग्नीं नुपदीपयित्वा तेषां तपो धर्मभृता-

स्वरिष्ठः ॥ १७ ॥ तत्सुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जना-
 र्द्दिनश्च । तौ सर्ववृष्णिप्रवपौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जम्भतुराजमीदृम्
 ॥ १८ ॥ ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मल-
 दिग्धनात्रान् । अनर्द्धतौ द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सुदुःखितासुकुशु-
 रार्त्तनादम् ॥ १९ ॥ ततः स रामश्च जनार्द्दिनश्च कार्ष्णिञ्च
 शम्भश्च शिनेश्च जौतम् । अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजाञ्चक्रे यथा-
 धर्ममर्द्दीनसत्त्वः ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थास्तैः
 सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं सम्प्रिवार्थ्य राजन्नुपा-
 विशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां वने
 च वासं परमप्रतीतः । अस्त्वार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेशनं
 हृष्टमनाः श्रयंश्च ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि
 दृष्ट्वा सुकृशानतौव । नेत्रोल्लवं स्वं सुसुचुर्महार्हा दुःखार्त्तिजं वारि-
 महानुभावाः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वार्ष्णेययुधिष्ठिर-
 संवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

जनमेजय उवाच । प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णय-
 स्तथा । किमकुर्वन् कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १ ॥ ते हि
 सर्वं महात्मानः सर्वभास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सह-
 दश्च परस्परम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महो-
 दधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवार्थ्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ ततो
 गोचीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः । वनमाली हली रामो बभ्राणि
 पुष्करेक्षणम् ॥ ४ ॥

बलदेव उवाच । न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय जन्तोर्धर्मश्च

पराभवाय । युधिष्ठिरो अत्र जटौ महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति
 चौरवासाः ॥ ५ ॥ दुर्योधनश्चापि महीं प्रयास्ति न चास्य भूमि-
 र्विवरं ददाति । धर्मादधर्मश्चरितो गरीयानिहोव मन्येत नरो-
 ऽल्पबुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्योधने चापि विवर्द्धमाने युधिष्ठिरे चासुख-
 मात्तराज्ये । किन्तु कर्तव्यमिति प्रजामिः शङ्का मिथः सञ्ज-
 निता नराणाम् ॥ ७ ॥ अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्मो वृतः
 सत्यवृत्तिः प्रदाता । चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्मादपितस्तु
 कथं विवर्द्धत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मस्य कृपय विप्रो द्रोणस्य राजा
 च कुलस्य वृद्धः । प्रव्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक् पाप-
 बुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किन्नाम वच्छत्यवनिप्रधानः पितृन्
 समागत्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्यक् चरितं मयिति पुत्रान-
 पापान् व्यपरोष्य राज्यात् ॥ १० ॥ नासौ धिया संप्रति पश्यति
 स किं नाम ब्रह्माहमचक्षुरेवम् । जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
 प्रव्राज्य कौन्तेयमिति खराज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं समृद्धान् पितृ-
 लोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान् । विचित्रवीर्यस्य
 सुतः सपुत्रः कुला नृशंसं वत पश्यति स ॥ १२ ॥ व्यूढोत्तरां-
 शान् पृथुलोहिताक्षानिमान् स पृच्छन् स शृणोति ननम् ।
 प्रास्थापयत् यत् स वनं ह्यशङ्को युधिष्ठिरं सानुजमात्तमस्तम् ॥ १३ ॥
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति सैन्यानि सकृत् समूलम् ॥ १४ ॥
 स क्षुत्पिपासाध्वक्कमस्तरस्त्री समेत्य नानायुधवाणपाणिः । वने
 स्मरन् वासमिमं सुधोरं श्रेष्ठं न कुर्यादिति विक्षितं मे ॥ १५ ॥
 न ह्यस्य वीर्यस्य बलेन कश्चित् समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
 स भीतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६ ॥
 प्राच्यान्पानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान्रणेषु । स्वस्था-
 गमयोऽतिरथस्तरस्त्री सोऽयं वने क्लिश्यति चौरवासाः ॥ १७ ॥

यः सिन्धुकुले व्यजयन् देवान् समागतान् दक्षिणात्मान् मही-
 पान् । तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तरस्त्रिनं तापसवेशस्त्रपम् ॥ १८ ॥
 यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये क्षिप्रं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।
 सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९ ॥
 सन्ने समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो वेदीबलादुत्पतिता सुता या । सेवं
 वने वासमिमं सुदुखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २० ॥ त्रि-
 वगंमुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याश्रय वाञ्छिनोश्च । एषां
 सुराणां तनयाः कथन् वने चरन्त्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१ ॥
 जिते हि धर्मस्य सुखे समर्थं सभाटके सानुचरे निरस्ते । दुष्ट्यो-
 धने चापि विवर्द्धमाने कथं न सौदृत्यवनिः समैला ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बलरामवाक्ये

एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

सात्यकिस्त्वाच । न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्
 तदेव सर्वं । समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह
 किञ्चित् ॥ १ ॥ ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म
 समारभन्ते । तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम
 यथा ययातिः ॥ २ ॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्याणि नाथाः
 स्वमतेन लोके । ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत् कृच्छ-
 मवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ कक्षादिमौ रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नशाम्बौ
 च मया संसेतो । वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानभि-
 गम्य पार्थाः ॥ ४ ॥ निजान्तु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनागा-
 युधचित्रवर्मा । यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सबान्धवो वृशि-
 बक्षामिभूतः ॥ ५ ॥ त्वं ह्येव कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्टयि-
 स्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा । स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं त्वत् यथा

दिवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६ ॥ भ्राता च मे यः सु सखा गुरुश्च जना-
 दैनस्यात्मसमश्च पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरु-
 श्चाप्रतिकूलवादम् ॥ ७ ॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति कर्माग्र-
 मभारणीयम् । तस्यास्त्ववर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहृत्य सर्वाणि
 रणेऽभिभूय ॥ ८ ॥ क्रीपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमै-
 रुन्मथितास्मि राम । खड्गैर्न चाहं निशितेन सङ्गेः कायाच्छिर-
 स्तस्य बलात् प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वाननुगान् हनिष्ये
 दुर्योधनश्चापि कुरुंश्च सर्वान् । आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु मैमा युधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निघ्नन्तमेकं कुरुयोध-
 मुख्यानग्निं महाकक्षमिवान्तकाले । प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान् शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणविकर्षकक्षाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्यञ्च जया-
 त्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः । शाम्बः संसृतं संरथं
 भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात् प्रमथ्य ॥ १२ ॥ न विद्यते जाम्ब-
 वतीसुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य । एतेन बालेन हि
 शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुनम ॥ १३ ॥ वृत्तीरुरत्यावत-
 पीनबाहुरेतेन सङ्गेः निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शाम्बस्य
 महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा प्रविश्या-
 न्तरमस्य सङ्गेः को वै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा पविश्या-
 न्तरमस्य सङ्गेः को नाम जीवन् पुनराब्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणञ्च
 भीष्मञ्च महारथौ तौ सुतैर्वृतश्चाप्यथ सोमदत्तम् । सर्वाणि
 सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवज्रिजालैः ॥ १६ ॥ किन्नाम
 लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु । आत्तायुधस्योत्त-
 मवाणप्राणेश्वक्राशुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्धो-
 ऽप्यसिचर्मपाणिर्महौमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंश्रैः । कृतोत्तमाङ्गै-
 र्निहितैः करोतु कौर्षाङ्गुमैर्वदिमिवाध्वजेषु ॥ १८ ॥ गदो-
 त्पुको बाहुकभानुनोषाः शूरश्च सङ्गेः निशठः कुमारः । रणोत्-

कटौ सारणवासदेशौ कुलोचितं विप्रयत्नन्तु कर्म ॥ १९ ॥ स-
 वृष्णिभोजान्धकयोधमुखा सभागता सावतसरसेना । हत्वा
 रणे नाम् धृतराष्ट्रपुत्रान् लोके ययः स्मृतमुपाकरोतु ॥ २० ॥
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रयास्तु यावद्भ्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयन्ते महात्मा द्यूते यद्योक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥
 अक्षतप्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारिस्ततो महीं मोक्षति धर्मराजः ।
 निर्वातैराष्ट्रां हतसूतपुत्राभैतद्धि नः कृत्यतमं ययस्त्वम् ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । असंभयं माधव सत्यमेतद्ब्रह्मीम ते वाक्य-
 मदीनरुत्त । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु भूमिं नेच्छेत् कुक्ष-
 णामृषमः कथञ्चित् ॥ २३ ॥ न ह्येष कामान्न भयान्न लोभाद्युधि-
 स्थिरो जातु जज्ञात् स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च
 तथैवं कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिभौ
 पृथिव्यां त्रकोदरस्यैव धनञ्जयस्य । कक्षान्न कृतज्ञां पृथिवीं
 प्रयाधिनाद्रीसुताभ्याञ्च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २५ ॥ यदा तु पाञ्चाल-
 प्रतिर्महात्मा सकेकयष्टेदिपतिर्वयञ्च । युध्येम विक्रम्य रणे समे-
 तास्तैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नेदञ्चितं माधव यद्ब्रवीषि सत्यन्तु मे
 रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णास्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णाञ्च वेदा-
 ह्मथो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालं पुरुषप्रवीर वेत्स्यत्ययं
 माधव विक्रमस्य । तदा रणे लञ्च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि
 केशवस्य ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नर-
 लोकनाथैः । धर्मोऽप्रमाणं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः
 समेतान् ॥ २९ ॥ तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परि-
 ष्वज्य शिशून् च सर्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि
 तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥ ३० ॥ विसृज्य कृष्णां लय धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोणीं

सम्भातभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां
पयः पयीणीं प्रति सोऽध्यवास । विजातिसुखैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिमिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृष्णिगमने
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः १२०॥

लोमश उवाच । नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन् स ह्यग्रे सुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः
सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च । इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरि-
दक्षिणैः ॥ २ ॥ आमूर्त्तरयस्येह राजा वज्रधरं प्रभुं । तर्पया-
मास सोमेन हयमेघेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व-
मासीद्विरण्ययम् । वानसत्यञ्च भौमञ्च यद्रूपं निवृतं मखे ॥ ४ ॥
चषालयूपचमसाः स्थाव्यः पालाशः सुचः सुवाः । तेष्वेव चास्य
यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तैकैकस्य यूपस्य चषाला-
शोपरिस्थिताः । तस्य सप्त यूपान यज्ञेषु आजमानान् हिर-
ण्ययान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु
तस्य मखास्त्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्हिजातयः । प्रसंख्यानानसंखियान् प्रत्यगृह्णन् विजा-
तयः ॥ ८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंखियाः स केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव
तदसंखियं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु
यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भवेत् संखियमेतद्धि यदेतत् परिकीर्त्ति-
तम् । न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ११ ॥
हिरण्ययीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा । ब्राह्मणास्तर्पयामास
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवीं चैत्यै-

रासीन्महात्मनः । गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशास्यते ॥ १३ ॥
 स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य
 मच्छेत् पयोणां य उपसृजेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र
 भ्रातृभिः सहितोच्युत । उपसृज्य महीषाञ्च धूतपाप्मा भवि-
 श्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोणां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः
 सह । वैदूर्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समाजगाम
 तेजसी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचक्षौ लोमशो
 भगवानृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्रादददितं
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्रयः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोक-
 ताम् । वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्थं च । सन्धिरेष नर-
 श्रेष्ठ त्रेताया हावरस्य च ॥ १९ ॥ एतमासाद्य कौन्तेय सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । एष श्रद्धांतिवन्नस्य दिग्गताः प्रकाशते ॥ २० ॥
 साक्षाद्यत्वापिवत् सोममश्विभ्या सह कौशिकः । कुकोप भार्गव-
 श्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संस्तव्ययामास च तं वासवं
 च्यवनः प्रभुः । सुक्रन्याच्चापि भार्याञ्च राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान् पाक-
 शासनः । किमर्थं भार्गवश्चापि कोपञ्चक्रे महातपाः ॥ २३ ॥
 नृपस्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सामपीथिनौ । एतत् सर्वं
 यथावत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

लोमश उवाच । भृगोर्महर्षिः पुत्रोऽमूच्यवनो नाम भारत ।
समीपे सरस्वतस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥ स्थाणुमूतो महा-
तेजा वीरस्थानेन पाण्डव । अतिष्ठत् चिरं कालमेकदेशे विश्रा-
म्यते ॥ २ ॥ स वल्मीकोऽभवदृषिलताभिरभिसंवृतः । कालेन
महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संवृतो
घोमान् मृत्पिण्ड इव सर्वशः । तप्यते स तपो घोरं वल्मीकेन
समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रस्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५ ॥ तस्य स्त्रीणां
सहस्राणि चत्वार्यासन् परिग्रहः । एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या
नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
चक्रन्त्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुमती
तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम् । वनस्यतीन् विचिन्वन्ती विजहार
सखीवृता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मदेन मदेन च । बभञ्ज
वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखीरहितामेका-
मेकवस्त्रामलङ्कताम् । ददर्श भार्गवो घ्रीमांश्चरन्तीमिव विद्यु-
तम् ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः । चाम-
कण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ॥ ११ ॥ तामावभाषि कल्याणीं
सा चास्य न शृणोति वै । ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गव-
चक्षुषी ॥ १२ ॥ कौतूहलात् कण्ठकेन बुद्धिमोहवलात्कृता ।
किन्तु खल्विदमित्युक्ता निर्विभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुथ्यत्
स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् । ततः शर्यातिसैन्यस्य शङ्क-
न्मूत्रे समावृणोत् ॥ १४ ॥ ततो रुद्धे शङ्कन्मूत्रे सैन्यमासीत्
सुदुःखितम् । तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत् स पार्थिवः ॥ १५ ॥
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः । केनापकृतमयेह
भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि बाञ्चातं तदुदुतं ब्रूत
माचिरम् । तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ १७ ॥

सर्वोपाचैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः
 सान्ना चोग्रेण च स्वयम् ॥ १८ ॥ पर्य्यपृच्छत् सुहृदगं पर्य्यजानन्न
 चैव ते । अनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा ब्रूत् सैन्यमसुखार्दितम् ॥ १९ ॥
 पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् । मयाटन्येह वल्मीके
 दृष्टं सख्यमभिज्वलत् ॥ २० ॥ खद्योतवद्भिज्ञातं तन्मया विद्व-
 मन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ॥ २१ ॥
 तन्नापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धञ्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्याथं
 प्राक्षलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानाहालया यत्ते कृतं तत्
 क्षत्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महोपाज्ञं च्यवनी गार्गवस्तदा ॥ २३ ॥
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपौदार्यसमायुक्तां
 लोभमोहवलात्कृताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन् दुहि-
 तरं तव । हंस्यामीति महोपाल सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ २५ ॥
 लोमश उवाच । ऋषेर्वचनमाश्राय शर्यातिरविचारयन् ।
 ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च
 तां कन्यां भगवान् प्रससाद ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः
 पुरमाब्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्यापि प्रतिं लब्ध्वा तपस्विनमनि-
 न्दिता । नित्यं पर्य्यचरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥
 अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसूयिका । समाराधयत क्षिप्रं
 च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
 द्वाविंशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमश उवाच । कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशवर्षिणो नृप ।
 कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा
 दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव । जवतुः समभिद्रुत्य नासत्या-

वश्विनाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि
च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः
सुकन्या सन्नौढा तावुवाच सुरोत्तमौ । अर्थान्तिनयां वित्तं
भार्या मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुन-
रेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५ ॥
भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्युत्सौदामिनी यथा । न देवैष्वपि
तुल्यां हि त्वया पश्चाव भाविनि ॥ ६ ॥ अनाभरणसम्पन्ना पर-
माश्वरवाञ्छिता । शोभयस्यधिक भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥
सर्वाभरणसम्पन्ना परमाश्वरधारिणी । शोभसे त्वनवद्याङ्गि नल्लेवं
मलपङ्क्तिनी ॥ ८ ॥ कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ९ ॥ असमर्थं
परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरय-
स्वैकभावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं दिवगर्भाभे मातृया यौवनं कृथाः ।
एवमुक्ता सुकन्यापि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रताहं च्यवने
पत्यौ मेवं मां पर्यशङ्कित्याः । तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देव-
भिषग्वरौ ॥ १२ ॥ युवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
ततस्तस्यावयोश्चैव त्वणीष्वान्यतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समर्थ-
नैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तयोर्वचनाद्राजन्तु पसङ्गम्य भार्ग-
वम् ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृशुसतं प्रति । तच्छ्रुत्वा
च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ भर्ता सा समनु-
ज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् । श्रुत्वा तदाश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः
क्रियतामिति ॥ १६ ॥ जचतू राजपुत्री तां पतिस्तव विश्वलपः ।
ततोऽस्मश्चरवतः शीघ्रं रूपार्थी प्रबिबिध ह ॥ १७ ॥ अश्विनावपि
तद्राजन् सरः प्राविशतां तद्वा । ततो मुहूर्त्ताद्दुत्तीर्णाः सर्वे ते
सरसस्तदा ॥ १८ ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे युयानो नृष्टकुण्डलाः
तुल्यवैश्वधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्जिताः ॥ १९ ॥ तेऽब्रूवन् संहिताः

सर्वं वृणीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमौपसितं भद्रे पतिले वर-
 वर्णिनि ॥ २० ॥ यत्र वायमिकामासि तं वृणीष्व सुशीमने ।
 सा समीक्ष्य तु तान् सर्वास्तुल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २१ ॥
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वद्रे स्वकं पतिम् । लब्ध्वा तु चवनो
 भार्यां त्रयो रूपञ्च वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ दृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ
 नासत्याविहं वचः । यथाहं रूपसम्पन्नो त्रयसा च समन्वितः
 ॥ २३ ॥ कृतो भवद्भ्राता वदः सन् भार्याञ्च प्राप्तवानि माम् ।
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपौत्रिनौ ॥ २४ ॥ मिषतो
 देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसो दिवं
 तौ प्रतिजग्मतुः । चवनश्च सुकन्या च सुरारिव विजह्मतुः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

त्रयोविंशत्यध्यायः ॥ १२३ ॥

लोमश उवाच । ततः शुश्राव शर्यातिर्वंशःस्थञ्चप्रवर्तनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १ ॥ चवनश्च सुक-
 न्याञ्च दृष्ट्वा दिवसुताविव । रेमे सभार्यः शर्यातिः कृतस्नां प्राप्य
 महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्रमे मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो
 राजन्नुवाच परिसन्तूयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वां सञ्चारानव-
 कल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनोपतिः । चवनस्य
 महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रथमोऽहनि यज्ञीये सर्व-
 कामसमृद्धिमत् । कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 तत्रैनं चवनो राजन् याजयामास भार्गवः । अङ्गुतानि च तत्रा-
 सन् यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अगृह्णाच्चप्रवः सोममश्विनो-
 देवयोस्तदा । तमिन्द्रो वारयामास गृह्णाणं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे
मतिः । भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ८ ॥

अथ उवाच । महीत्साहौ महात्मानौ रुपद्रविणवत्तरौ ।
यौ चक्रतुमां मधवन् वन्दारकमिवाजरम् ॥ १० ॥ ऋते त्वां
विबुधांश्चान्यान् कथं वै नार्हतः सवम् । अश्विनावपि देवेन्द्र
देवौ विद्धि पुरन्दर ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोके चरन्तौ मत्यानौ कथं सोममिहार्हतः ॥ १२ ॥

सोमश्च उवाच । एतदेव यदा वाक्यमात्रे ङ्यति देवराट् ।
अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥ ग्रहीष्यन्तनु
तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा । समीक्ष्य बलमिद्वेव इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १४ ॥ आश्यामर्याय सोमन्तं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वचं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः क्षय-
न्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्या-
मुत्तमं ग्रहम् ॥ १६ ॥ ततोऽसौ प्राहरदधं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं स्तम्भ-
यित्वा अवनो जङ्गवे मन्त्रतोऽनलम् । कृत्यार्थो समहातेजा देवं
हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ ततः कृत्याय सञ्जज्ञे मुनेस्तस्य तपो-
बलात् । मदो नाम महावीर्यो ब्रह्मलायो महासुरः ॥ १९ ॥
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यन्तु सरासुरैः । तस्यास्यमभवद्दोरं
तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २० ॥ हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका
दिवं गता । चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ २१ ॥
इतरे तस्य दशनानि बभूवुर्दशयोजनाः । प्रासादशिखराकाराः
शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाहू पर्वतसङ्काशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रखिप्र वक्त्रं कालान्निसन्निभम् ॥ २३ ॥ लेलिह-
ज्जिह्वया वक्त्रं विदुश्चपललोलया । व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रस-

न्निव जगद्वत् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुमुपा-
द्रवत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमश उवाच । तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं दिवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ मयात् सं-
स्मरितभुजः सुक्लशी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजश्चावनं
भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यसेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्या-
समारम्भो भवत्त्वेष परो विधिः । जानामि चाहं विप्रं न मिथ्या
त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ
त्वया । भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुक-
न्यायाः पितृश्वस्य लोके कौर्त्तिः प्रथेदिति । अतो मयैतद्विहितं
तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्त्वेवं यथे-
च्छसि । एवमुक्तस्य शस्त्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्यु-
र्व्यगमच्छ्रीघ्रं सुमोच च पुरन्दरम् । मदञ्च व्यभजद्राजन् पाने
स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षेणु मृगयायाञ्च पूर्वसृष्टं पुनः
पुनः । तदा मदं विनिश्चिष्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च त्वं नृपम् । विस्त्राप्य
वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये
विजहारानुकूलया । तस्यैतद्विजसृष्टं सरो राजन् प्रकाशते
॥ ११ ॥ अत्र त्वं सद्य सोदर्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पय । एतदृष्ट्वा
महीपाल सिकताक्षश्च भारत ॥ १२ ॥ सैश्वरारण्यमासाद्य कुल्यानां
कुरु दर्शनम् । पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं शनस्यु ॥ १३ ॥

स्थानोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत । सन्निर्दयो-
नरश्चेष्ट लेबाया हापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ सर्व-
पापप्रणाशनः । अत्रोपसृष्टं चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् । सदाफलः सदा-
स्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चैत्याद्यैते बहुविधा-
स्त्रिदशानां युधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पथ्युपासते ॥ १७ ॥
वेखानसा बालिखिख्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि त्रीणि
पुण्ड्रानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ १८ ॥ सर्वाण्यनुपरिक्लृप्त-
यथाकाममुपसृष्टम् । शान्तमुश्वात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः
॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं ब्राह्मः सनातनम् । इह
नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्चीकपर्वते
तेपुस्ताम् यजस्व युधिष्ठिर । इह ते वै चक्षुन् प्राशन्नृषयश्च विशां-
स्यते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः । यमौ
च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षणम् ॥ २२ ॥ सर्वे चात्र गमि-
ष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव । एतत् प्रस्रवणं पुण्ड्रमिन्द्रस्य मनुजे-
श्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः । इह
तेऽप्यवसन् राजन् चान्ताः परमधर्मिणः ॥ २४ ॥ मैत्राणामनु-
बुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः । एषा सा यमुना राजन् महर्षि-
गणसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिता राजन् पुण्यां पापभया-
पहा । अत्र राजा महेश्वासो भान्धातायजत स्वयम् । साह-
देविश्च कौन्तेय सोमको ददताम्बरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु
विश्रुतः । कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाश्वो नृपोत्तम ॥ १ ॥
कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः । यस्य लोकास्त्रयो
वश्या विशोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं
तस्य धीमतः । यथा मान्धातुश्चक्षुः तस्य शक्रसमद्युतेः । जन्म
चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातुश्चक्षुः वै लोकेषु परिगौयते । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो
युवनाश्वो महीपतिः ॥ ४ ॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभि-
र्भूरिदक्षिणैः । अश्वमेधसहस्रञ्च प्राप्य धर्मभृताम्बरः ॥ ५ ॥
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुखैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः । अनपत्यस्तु राजर्षिः
स महात्मा महाव्रतः ॥ ६ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननिव्यो
बभूव ह । शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ७ ॥
स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः । पिपासाशुष्कहृदयः
प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८ ॥ तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगु-
नन्दनः । इष्टिञ्चकार सौद्युम्निर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९ ॥
सम्भृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलसो महान् । तत्रातिष्ठत राजेन्द्र
पूर्वमेव समाहितः ॥ १० ॥ यत् प्राञ्च प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं
सुतम् । तं न्यस्य वेद्यां कलसं सुषुप्सुते महर्षयः ॥ ११ ॥ रात्रि-
जागरणाच्छान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान् । शुष्ककण्ठः पिपा-
सार्तः पानीयायं भृशं नृपः ॥ १२ ॥ तं प्रविश्याश्रमं आन्तः
पानीयं सोऽभ्यधावत । तस्य आन्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशत-
स्तदा ॥ १३ ॥ नाश्रौषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः ।
ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ १४ ॥ अस्यद्रवत्
वेगीन पीत्वा चाश्वो व्यवाश्रजत् । स पीत्वा शीतलं तीर्थं पिपा-
सार्तो महीपतिः ॥ १५ ॥ निर्वाणमगमहीमान् सुमुखी चामव-

तदा । ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निस्तोयं
 तच्च कलसं ददृशुः सर्व एव ते । कस्य कर्मदमिति ते पर्यपृच्छन्
 समागताः ॥ १७ ॥ युवनाश्वो समेत्येवं सत्यं समभिपद्यत । न
 युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा ॥ १८ ॥ सुतार्थं स्थापिता
 ह्यापस्तपसा चैव संभृताः । मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय
 दास्यम् ॥ १९ ॥ पुत्रार्थं तव राजर्षि महाबलपराक्रमम् । पद्मा-
 वलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ॥ २० ॥ यः शक्रमपि वीर्येण
 गमयेद्यमसादनम् । अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ॥ २१ ॥
 अबभक्षणात्त्वया राजन् युक्तं कृतमद्य वै । न त्वद्य शक्यमस्माभि-
 रेतत् कर्तुमतोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृत-
 वानसि । पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ॥ २३ ॥
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः । ताभ्यस्त्वमात्मना
 पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यामो वयन्तत्र तवेष्टिं
 परमाद्भुताम् । यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
 गर्भधारणं वापि न खिदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्वम्
 तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपाश्वं विनिर्भेद्य सतः सूर्यं
 इव स्थितः । निशक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ॥ २७ ॥
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवामवत् । ततः शक्रो महातेजास्तं
 दिदृक्षुरपागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्य-
 तीति किम् । प्रदेहिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसन्दधे ॥ २९ ॥
 मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति च नामास्य
 चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३० ॥ प्रदेहिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स
 शिशुस्तदा । अवर्जत महातेजाः शिष्कूनाजंस्त्रयोदश ॥ ३१ ॥
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् । उपतस्थुर्महा-
 राज ध्यातमात्रणि सर्वशः ॥ ३२ ॥ आजगवं नाम धनुः शराः
 शृङ्गोद्भवाश्च ये । अभेद्यं कवचञ्चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्मेण व्यजयन्तोकां-
 स्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतञ्चक्रं प्रावर्त्तत
 महात्मनः । रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥
 तस्येयं वसुसम्पूर्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्यज्ञै-
 वज्रभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३६ ॥ चित्तैर्यो महातेजा धर्मान्
 प्राप्य च पुष्कलान् । शक्रस्यार्द्धासनं राजलक्ष्मवानमितद्युतिः ॥ ३७ ॥
 एकाहात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता । विजिता शासना-
 देव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूणां
 दक्षिणावताम् । चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिदना-
 वृतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना । ब्राह्म-
 णानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन द्वादशवर्षि-
 क्यामनावृष्ट्यां महात्मना । वृष्टं शस्यविवृद्धयं निषती वज्र-
 पाणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महाभेषः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजाश्चतुर्विधा-
 स्तेन त्राता राजन् कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकास्थापिता-
 चातितेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्व-
 माख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् । जन्म चाग्रं महीपाल यन्मां
 त्वं परिपृच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन मह-
 र्षिणा । पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्धातुपाख्याने
 प्रभुविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वीर्यैः स राजाभूत् सोमको वदता-
म्वर । कर्माण्यस्य प्रभावञ्च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिरांसीन् पतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन
महता तासु पुत्रं महीपतिः । कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता
क्षपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः । जन्तु-
नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीयते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः
सर्वाः परिवार्य समासते । सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्
विशाम्यते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिद्ददशत् स्मिचि ।
स दृष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्ता मातरः
सर्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः । प्रवार्य जन्तुं सहसा सशब्द
स्तुमुलौऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपार्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्लिजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्था-
पयामास किमेतदिति पार्थिवः । तस्मै क्षत्ता यथावत्तमाचचक्षे
सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्ताः पुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥ १० ॥ सान्त्वयित्वा तु तं
पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः । ऋलिजा सहितो राजन् सहामात्य
उपाविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच । धिगस्त्रिहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ दुर्दं भार्याशतं
ब्रह्मन् परीक्ष्य सदृशं प्रभो । पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां
विद्यते प्रजा ॥ १३ ॥ एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४ ॥ वयश्च सम-
तीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम । आसां प्राणाः समायत्ता मम
चात्रैकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच । अस्ति चेतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥

सोमक उवाच । कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं
भवेत् । कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १८ ॥

ऋत्विगुवाच । यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्त्रिरेण ते ॥ १९ ॥ वपायां ह्यव-
मानायां धूममाघ्राय मातरः । ततस्ताः सुमहावौर्यान् जनयि-
ष्यन्ति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्यामेव तु ते जस्तुर्भविता पुनरा-
त्मजः । उत्तरे चास्य सौवर्षं लक्ष्म पाश्वर्षं भविष्यति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तूपाख्याने
सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

सोमक उवाच । ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्यं तत् कुरुष्व तथा
तथा । पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १ ॥

लोमश उवाच । ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २ ॥ हा हताः
स्नेहि वागन्त्यस्तीब्रशोकसमाहताः । रुदत्यः कर्णद्व्यापि गृहीला
दक्षिणे करे ॥ ३ ॥ सव्ये पाणौ गृहीला तु याजकोऽपि स
कर्षति । कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४ ॥
विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः । वपायां ह्यवमानायां
गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५ ॥ आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां
कुरुमन्दन । सर्वाश्च गर्भानलभंस्तुतस्ताः परमाङ्गनाः ॥ ६ ॥
ततो दशषु मासेषु सोमकस्य विशाम्यते । जज्ञे पुत्रशतं पूषं
तासु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥ जन्तुर्ज्यैष्ठ्यः समभवज्जनित्रामेव
पार्थिव । स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः ॥ ८ ॥

तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पाश्वर्धं चतुरे । तस्मिन् पुत्रयते
चोग्रः स बभूव गुणैरपि ॥ ८ ॥ ततः स लोकमगमत् सोमकस्य
गुरुः परम् । अथ काले व्यतीति तु सोमकोऽप्यगमत् परम् ॥ १० ॥
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः । तमपच्छत् किमर्थं त्वं
नरमे पच्यसे हिज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
भूयम् । त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ १२ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् । अहमत्र प्रवेक्ष्यामि
मुच्यतां मम याजकः । मत्कृते हि महाभागः प्रच्यते नरका-
ग्निना ॥ १३ ॥

धर्मराज उवाच । नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदा-
चन । इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्बर ॥ १४ ॥

सोमक उवाच । पुण्यान् कामये लोकादृतेऽहं ब्रह्मवादि-
नम् । इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १५ ॥ नरके वा
धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् । पुण्यापुण्यफलं देव समम-
स्त्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्मराज उवाच । यद्येवमौप्सितं राजन् भुङ्क्ष्वास्य सहितः
फलम् । तुल्यकालं सहनेन पश्चात् प्राप्स्यसि सहतिम् ॥ १७ ॥

लोमश उवाच । स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
क्षीणपापश्च तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८ ॥ लोभे कामान्
शुभान् राजन् कर्मणा निर्जितान् स्वयम् । सह तेनैव विप्रेण
गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे
विराजते । क्षान्त उथात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २० ॥
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्सामो विगतज्वराः । षड्रात्रं नियतात्मानः
सज्जीभव कुक्षद्वह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तूपाख्याने
अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच । अस्मिन् किल स्वयं राजन्निष्ठवान् वै प्रजा-
 पतिः । सत्रमिष्टौकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १ ॥ अश्व-
 रौषश्च नाभाग इष्टवान् यमुनामनु । यत्रेष्टा दश प्रद्वानि सद्-
 स्येभ्यो विस्मृष्टवान् ॥ २ ॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप
 सः । दिशश्च नाङ्गप्रस्थायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥ सार्व-
 भौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः । स्पर्द्धमानस्य शक्रेण तस्येदं
 यज्ञवास्त्वित् ॥ ४ ॥ पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निर्दितां महीम् ।
 मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५ ॥ एषा शस्येक-
 पत्ना या सरकञ्चैतदुत्तमम् । पश्य रामङ्गदानेतान् पश्य नारा-
 यणाश्रमम् ॥ ६ ॥ एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७ ॥ अत्रानुवंश्यं पठतः
 शृणु मे कुरुनन्दन । उदखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८ ॥
 युगन्धरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले । तदङ्गूतिलये स्नात्वा
 सपुत्रा वस्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्ससि ।
 एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १० ॥ अथ चात्र
 निवत्सग्रामः क्षपां भरतसत्तम । हारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य
 भारत ॥ ११ ॥ अत्रैव नाङ्गपो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्वङ्गरत्नौघैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२ ॥ एतत् प्रचा-
 वतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् । एतद्वै नाकपृष्ठस्य हारमाङ्गधनौ-
 प्रिणः ॥ १३ ॥ अत्र सारस्वतैर्यज्ञै रौजानाः परमर्षयः । यूपो-
 लूखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ १४ ॥ अत्रैव भरतो राजा
 राजन् क्रतुभिरिष्टवान् । हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवाहजत्
 ॥ १५ ॥ असकृत् कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् । अत्रैव
 पुरुषव्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ॥ १६ ॥ प्राप चैवर्षिमुख्येन
 सम्बर्त्तनाभिपालितः । अत्रोपसृष्ट राजेन्द्र सर्वान् लोकान्
 प्रपश्यति । पूयते दुष्कृताश्चैव अत्रापि समुपसृष्ट ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र सभातकः स्नात्वा स्तूयमानो
महर्षिभिः । लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम । इहस्यः पाण्डव-
श्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९ ॥

लोमश उवाच । एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् । यत्र स्नात्वा नर-
श्रेष्ठ घूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २० ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः
सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१ ॥
वेदीप्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्वै यज्ञशीलस्य
क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२ ॥ -

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्राप्रर्वणि पञ्चावतरणगमने

एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

लोमश उवाच । इह मर्त्यास्तनूस्वत्ना स्वर्गं गच्छन्ति
भारत । मर्त्युकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १ ॥
एवमाशोः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा । इह ये वै मरि-
ष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ॥ २ ॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या
चौषवती नदी । एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विश्राम्यते ॥ ३ ॥
हारं निषादराष्ट्रस्य येषां हेष्वात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं
वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमसोद्भेदो यत्र
दृष्ट्वा सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥
एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यत्रागस्त्यमरिन्दम । लोपामुद्रा समा-
गम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६ ॥ एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं
भास्करद्युते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७ ॥
एतद्दिष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तम । एषा रम्या विपाशा
च नदी परमपाविनी ॥ ८ ॥ अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवा-

नृषिः । वहात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ८ ॥ काशीर-
 मण्डलञ्चैतत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येद्
 आत्मभिः सह ॥ १० ॥ यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाङ्गुष्ठस्य
 च । अनेनैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्वारं
 महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण
 श्रीमता कृतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकप्रण्डो वै प्रख्यातः सत्य-
 विक्रम । नाश्ववर्त्तत यद्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः ॥ १३ ॥ इद-
 माश्वर्थमपरं दिशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय
 शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं काम-
 रुपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रे वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपसृज्य सरसि
 अद्धानो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते
 नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकियत्र शान्तवान् ॥ १७ ॥
 असन्धतौ सहायश्च वशिष्ठो भगवानृषिः । इदञ्च कुशबानेष यत्र
 पद्मं कुशेययम् ॥ १८ ॥ आश्वमेधैव सुक्लिष्टा यत्राश्वमेदकोपना ।
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेच श्रुतस्त्वया ॥ १९ ॥ तं द्रक्ष्यसि महा-
 राज भृशुतुङ्गं महागिरिम् । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमो-
 चनीम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ।
 जलाक्षोपजलाक्षैव यमुनामभितो नदीम् ॥ २१ ॥ उशीनरो वै
 यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशा-
 म्यते ॥ २२ ॥ अस्यागच्छन् नृपवरं ज्ञातुमनिश्च भारत । जिज्ञास-
 मानो वरदौ महात्मानमुशीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्वेनः कपोतो-
 ऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्वेन-
 जाङ्गयात् । शरणाधीं तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २४ ॥
 इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्वेनकपोतीये
 त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्वेन उवाच । धर्मात्मानं त्वाद्गुरेकं सर्वं राजन् महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कक्षात् कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥ विहितं भक्षणं
राजन् पोड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीधर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्ट-
वानसि ॥ २ ॥

राजोवाच । सन्नस्तकपस्त्राणार्थी लक्ष्मी भौतो महाहिज ।
मत्प्रकाशमनुप्राप्तः प्राणस्यधुरयं हिजः ॥ ३ ॥ एवमभ्यागतस्येह
कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्वेन न पश्यसि
॥ ४ ॥ प्रस्यन्दमानः सन्भ्रान्तः कपोतः श्वेन लब्धते । मत्प्रकाशे
जीवितार्थी तस्य त्यगो विगर्हितः ॥ ५ ॥ यो हि कश्चिद्दिजान्
हन्याद्वा वा लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां
हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्वेन उवाच । आहारात् सर्वभूतानि सञ्चयन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥ शक्यते दुःस्थ-
जोऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् । न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं
वर्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥ भव्यादियोजितस्याद्य मम प्राणां विशा-
म्यते । विरुज्य कायमेष्यन्ति पत्न्यामकुतोभयम् ॥ ९ ॥ प्रसृते
तद्यिधर्मात्मन् पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं
बहून् पाणान् रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः
कुधर्मस्तत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥
विरोधिषु महीपाल निश्चय्य गुरुलाघवम् । न बाधा विद्यते
यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुलाघवमादाय धर्माधर्म-
विनिश्चये । यतो भूयास्ततो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयम् ॥ १३ ॥

श्रीराजोवाच । बद्धकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञस्यास्यसंशयम् ॥ १४ ॥ तथाहि
धर्मसंयुक्तं बद्धचित्रञ्च भाषसे । न तेऽस्यविहितं किञ्चिदिति त्वां
लक्षयाम्यहम् ॥ १५ ॥ शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ।

आह्वारायं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ॥ १६ ॥ शत्रुशायन्यथा
कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा
महिषोऽपि वा । त्वदर्थमयं क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७ ॥

श्वेन उवाच । न वराहं न चीक्षाणं न मृगान् विविधां-
स्तथा । यच्चयामि महाराज किं मन्येन केनचित् ॥ १८ ॥
यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तमुत्सृज्य महीपाल
कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्वेनः कपोतानत्तौति स्थितिरेषा
सनातनौ । मा राजन् सारमञ्जाला कदलीस्कन्धमासज ॥ २० ॥

राजोवाज । राष्ट्रं भिवीनामृद्धं वै ददानि तव खिचर ।
यं वा कामयसे कामं श्वेन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं
पक्षिणं श्वेन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा
पक्षिसत्तम । तदाचक्षु करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्वेन उवाच । उग्रोनर कपोते ते यदि श्वेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं
कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम । तदा दियन्तु तन्मांसं सा मे तुष्टि-
र्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्वेन यन्माभियाचसे ।
तच्छान्तेऽयं प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया नृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वकं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ प्रियमाणः
कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा
प्रादादुग्रोनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्यमांसोऽसावारोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्वेन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाक्त्वयम् ।
जिज्ञासमानो धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य
उत्कृत्तानि विशास्यते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वी कीर्त्तिलोका-

तमिभविष्यति । यावन्नोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव
॥ ३० ॥ तावत् कीर्तिश्च लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शश्वताः ।
इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उशीनरोऽपि
धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी । विभ्राजनानो वपुषा प्रारुरोह
त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सदनं राजन् रात्रस्तस्य महात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सार्द्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥ अत्र वै
सततं देवा मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन् पुण्य-
वद्भिर्महात्मभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकूपोत्तीये

एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमश उवाच । यः कथ्यते मन्त्रविदग्धबुद्धिरौद्दालकिः
श्वेतकेतुः पृथिव्याम् । तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलै-
रुपपन्नं महौजैः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्देवर्ष सरस्वतीं
मानुषदेहरूपाम् । वेत्तग्रामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं
श्वेतकेतुर्वभाषे ॥ २ ॥ तस्मिन् युगे ब्रह्मविदां वरिष्ठावास्तां मुनी-
मातुलभागिनेयौ । अष्टावक्रश्चैव कक्षीदृस्तनुरौद्दालकिः श्वेत-
केतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महौपतेस्तौ विप्रावुभौ
मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यन्त्रायतनं विवादे वन्दिं निजग्राह-
तुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्य कौन्तेय सहानुजस्त्वं तस्याश्रमं पुण्य-
तमं प्रविश्य । अष्टावक्रं यस्य दौक्षित्यमाहुर्वीर्यसौ वन्दिं जनक-
स्याथ यज्ञे । वाही विप्राग्रो वाल एवाभिगम्य वादे भङ्क्ता
मज्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथम्प्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो
निजग्राह वन्दिम् । अष्टावक्रः केन वासौ बभूव तत्त्वं मे लोमश
शंस तत्त्वम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्नाः
 कक्षोद्ध इति विश्रुतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं
 कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पथ्यं चरत् स शिष्यस्ताञ्च
 ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च
 भार्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्या गर्भः समभवदग्नि-
 कल्पः सोऽधीयानं पितरश्चाप्युवाच ॥ ८ ॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं
 करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व-
 शास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् ॥ ९ ॥ इहैव गर्भं तेन
 पितर्ब्रवीमि नेदं लत्तः सम्यगिवोपवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमग्रे
 महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं ग्रन्थाप ॥ १० ॥ यस्मात् कुक्षौ वर्त्त-
 मानो ब्रवीषि तस्मादक्रो भवितास्यष्टकुलः । स वै तथा बक्र
 एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥ ११ ॥ अस्यासीदै
 मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव । सम्पीड्यमाना
 तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ ॥ १२ ॥ उवाच
 भर्तारमिदं रक्षोगता प्रसाद्य ह्रीनं वसुना धनार्थिनी । कथं
 करिष्याम्यधना महर्षे मासञ्चायं दशमो वर्त्तते मे । नैवास्ति ते
 वसु किञ्चित् प्रजाता घनाहमेतां मायदं निस्तरेयम् ॥ १३ ॥ उक्त-
 स्त्वेवं भार्यया वै कक्षोद्धो वित्तस्यार्थं जनकमथाभ्यगच्छत् । स
 वै तदा वादविदा निरुद्ध निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १४ ॥
 उद्दालकस्तन्तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तदा ।
 उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १५ ॥
 ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पिष्टवच्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १६ ॥
 ततो वर्षे हादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्गे निषण्णम् । अपा-
 कर्षेद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नाथं तवाङ्गः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १७ ॥
 यत्तेनोक्तं दुःसक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सदुःखमासीत् ।

सहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १८ ॥
 ततः सुजाता परमात्तस्त्रपा प्रापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे । तद्वै
 तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १९ ॥
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य रात्रो ब्रह्माश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रीष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्त्रज्ञाग्रं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २० ॥
 विचक्षणलक्ष्म भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः । तौ
 जग्मतुर्मातुलभाग्निनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य रात्रः । अष्टावक्रः
 पथि रात्रा समेत्य प्रोत्साध्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये
 द्वाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अष्टावक्र उवाच । अन्धस्य पत्न्या वधिरस्य पत्न्याः स्त्रियः
 पत्न्या भारवाचस्य पत्न्याः । रात्रः पत्न्या ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य
 तु ब्राह्मणस्यैव पत्न्याः ॥ २ ॥

रात्रोवाच । पत्न्या अयं तेऽद्य मया निर्दिष्टो येनेच्छसि तेन
 कामं व्रजस्व । न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
 नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥

अष्टावक्र उवाच । प्राप्तो ख यज्ञं नृप सन्दिदृक्षू कौतूहलं
 नौ बलवान्नरेन्द्र । प्राप्ताविद्यावामतिथीप्रवेशं काङ्क्षावहे हारपते-
 स्तवाचाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रद्युम्ने यज्ञदृष्टाविद्यावां विवक्षू वै जन-
 केन्द्रं दिदृक्षू । तौ वै क्रोधव्याधिना दक्षमानावयश्च नौ हार-
 पालौ रुणद्धि ॥ ४ ॥

हारपाल उवाच । वन्देः समादेशकरा वयं स निबोध
 वाक्यञ्च मयेर्थ्यमाणम् । न वै वालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा
 विदग्धाः प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच । यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम
हारपाल । वयञ्च वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥६॥
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्देहति स्पृश्यमानः ॥ ७ ॥

हारपाल उवाच । सरस्वतीमौरय वेदजुष्टामेकाचरां बह्व-
क्षपां विराजम् । अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं किं श्लाघसे दुर्लभो
वै मनोप्री ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाष्ठीलाः
आत्मालोः संप्रवृद्धा । ऋक्षोऽल्पकायः फलितो निवृद्धो यथाफल-
स्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९ ॥

हारपाल उवाच । वृद्धेभ्य एवेह मतिं स बाला गृह्णन्ति
कालेन भवन्ति वृद्धाः । न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कक्षा-
वालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं
शिरः । बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं सिद्धुः ॥ ११ ॥
न ज्ञायतेनैर् पलितैर्न वित्तेन न वस्युभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं
योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरग्निं संप्राप्तो बन्दिनं
राजसंसदि । निवेद्यस्व मां दास्य राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥
द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान् हारपाल मनोषिभिः । सह वादे विवृद्धे
तु वञ्चिनश्चापि निर्जितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णाविद्याः
सहैव राज्ञा सपुरोधसुख्याः । उताहो वायुचतां नीचतां वा
तूष्णीम्भूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

हारपाल उवाच । कथं यज्ञं दशवर्षीं विशेस्त्वं विनोतानां
विदुषां संप्रवेशम् । उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं
यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै

सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धम् । त्वं वा कर्त्ता कर्मणां यच्चियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्द्यो वादविदो
निगृह्य वाहे भक्तानप्रतिग्रहमानः । त्वयामिदृष्टैः पुरुषैराशु-
कृद्भिर्जले सर्वान् मर्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा
ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्मादितं कथयितुमागतोऽस्मि । क्वासौ वन्द्यो
यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच । आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्य-
बलं परस्य । विज्ञातव्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणै-
र्वेदशीलैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु
बलं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभन्ते
भास्करेणैव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्तो वन्दिणं जेतुकामास्तस्या-
न्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः । विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं
सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच । विवाहितोऽसौ न हि मादृशैर्हि सिंही-
कृतस्तेन वदत्यभीतः । समेत्य मां मिह तः श्रेयतेऽयं मार्गो भक्तं
शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३ ॥

राजोवाच । त्रिंशकहादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः । य-
स्त्रिंशप्रतिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुर्विंशतिपर्वं त्वां प्रस्थाभि हादशप्रति ।
तत्रिंशप्रतिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५ ॥

राजोवाच । बद्धवे इव संयुक्ते श्येनपाते द्विवीकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । मास्त्र ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि
ध्रुवम् । वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच । किंस्वित् सुप्तन्ननिमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्य खिद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्द्धति ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २८ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व न त्वं बालः
स्थविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्धारं
वितराम्येष वन्द्यौ ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये
त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अत्रोग्रसेनेन समितेषु राजन् समागतेष्व-
प्रतिमेषु राजसु । नावैमि वन्दिं वरमत्र वादिनां महाजले हंस-
मिवाददामि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः
सरितामिवागमः । ज्ञताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवसेह
ममाद्य वन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आभीविषं
सृक्कणीं संलिहानम् । पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै
मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्बलः
पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः सनखौ विदीर्यते न चैव
शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव
पर्वताः । निकृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५ ॥
यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा
नृपाणां प्रवरस्त्वमेको वन्दिं समाभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् जात-
क्रोधो वन्दिनमाह राजन् । उक्तो वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥

वन्द्युवाच । एक एवानिर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्व-

मिदं विभाति । एको बीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणा-
मौश्वरश्चैक एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । हाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ हौ
देवर्षी नारदपर्वतौ च । हावश्विनौ हे रथस्यापि चक्रे भार्या-
पती हौ विहितौ विधात्रा ॥ ९ ॥

वन्द्युवाच । त्रिः स्रूयते कर्षणा वै प्रजेवं त्रयो युक्ता वाज-
प्रेयं वहन्ति । अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते तयो लोकास्त्रीणि
ज्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो
वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशस्तप्तो वर्णचतुष्टयश्च चतुष्पदा
गौरपि अश्वदुक्ता ॥ ११ ॥

वन्द्युवाच । पञ्चामयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्वशाः तच्चैवाप्यथ
पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सरांस्य लोके स्थातं पञ्च-
नदश्च पुण्यम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच । षड्भाधाने दक्षिणामाहुरेके षट् चैवेमे
ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाणीत्युत षट्कृतिकास्य षट्सा-
यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

वन्द्युवाच । सप्त ग्राम्याः पञ्चवः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांसि
क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता
चैव वीणा ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्ट-
पादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुशुम देवतासु यूप-
स्याष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५ ॥

वन्द्युवाच । नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राहु-
र्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा वृहती सम्प्रदिष्टा नवैव योगो
गणनामेति अश्वत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सच्चस-
माद्गर्ह्यपूखं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशै-
रेका दश दश दशार्हाः ॥ १७ ॥

वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति
यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु
सुद्राः ॥ १८ ॥

अष्टावक्र उवाच । सम्बत्सरं द्वादशमासमाद्गर्ह्यगत्याः पादो
द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतो यत्र उक्ती द्वादशादित्यान्
कथयन्तीह धीराः ॥ १९ ॥

वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्या त्रयोदशहीपवती
मही च ।

लोमश उवाच । एतावदुक्ता विरराम वन्द्यौ श्लोकस्यार्धं
व्याजहाराष्टवक्रः ॥ २० ॥

अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार कैशौ त्रयोदशा-
दीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २१ ॥ ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-
स्तूष्णीम्भूतं सूतपुत्रं निशम्य । अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टा-
वक्रश्चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने स्मृति
यज्ञे जनकस्योत राज्ञः । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपैयुर्विप्राः सर्व
प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जिज्ञा
सलिले मज्जिताः प्राक् । तानेव धर्मानयमद्य वन्द्यौ प्राप्नोतु
गच्छाप्सु निमज्जयेनम् ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञस्तत्रास सर्वं द्वादश-
वार्षिकं वै । सत्रेण ते जनकतुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्रपाः
॥ २५ ॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेधे ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । विप्राः समुद्राश्चसि मज्जिता ये वाचा
जिता मेधया चाविदानाः । तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा
वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७ ॥ अग्निर्हृहन् जातवेदाः सतां
अहान् विसर्ज्यंस्तोजसा न क्ष धाक्षीत् । बालेषु पुत्रेषु कृपणं
वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ श्लेष्मातकी क्षीण-
वर्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मोदयन्ति । हस्तीव त्वं
जनक वितुद्यमानो न यामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २९ ॥

जनक उवाच । शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं
दिव्यरूपोऽसि साक्षात् । अजैषीयं हन्दिनं त्वं विवादे निरुष्ट
एष तव कामेऽय वन्द्यौ ॥ ३० ॥

अष्टावक्र उवाच । नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना
रूप । पिता यद्यस्य वरुणो मज्ज्यैनं जलाशये ॥ ३१ ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत् राज्ञो न मे भयं विद्यते
मज्जितस्य । इमं सुहृत्तं पितरं द्रव्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं
कक्षोडम् ॥ ३२ ॥

लोमश उवाच । ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठंस्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३३ ॥

कक्षोड उवाच । इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान् जना जनक
कर्मणा । यदहं नाशकं कर्तुं तत् पुत्रः कृतवान् मम ॥ ३४ ॥
उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः । उत वाबिदुषो विद्वान्
पुत्रो जनक जायते ॥ ३५ ॥ श्रितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको
रूप । शिरांस्यपहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३६ ॥ मह-
दौक्थं गीयते साम चोग्रं सम्यक् सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन् भागान् प्रतिजगद्भ्य हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत्
राज्यः ॥ ३७ ॥

लोमश उवाच । समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन् विप्रेषु तेज-

द्विकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागर-
 स्योत वन्दौ ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा सम्पूजितो
 ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् । प्रह्लाजगामाश्रममेव चाग्रं जित्वा सौतिं
 सहितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरयान्तिके पिता
 नदीं समङ्गां ग्रीष्ममिमां विशिख । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
 समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ४० ॥ नदी समङ्गा च बभूव पुण्या
 यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्भि । त्रमयेनां स्नानपानावगाहैः
 सभ्रातृकः सहभार्य्यो विशिख ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सहितो
 भ्रातृभिस्त्वं सुखोपितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि शुचि-
 कर्मकर्मभिर्निर्मया सार्द्धञ्चरितास्याजमौढ ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये

चतुस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमश उवाच । एषा मधुविला राजन् समङ्गा संप्रकाशते ।
 एतत् कर्द्विमिलं नाम भरतस्याभिषिचनम् ॥ १ ॥ अलक्ष्म्या किल
 संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः । आप्नोतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां
 व्यमुच्यत ॥ २ ॥ पतद्दिनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदिति-
 र्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एनं पर्वतराजानमारुह्य
 भरतर्षभाः । अयमस्यामसंशब्द्वामलक्ष्मीं व्यपनोत्प्रथ ॥ ४ ॥ एते
 कनखलां राजन्मृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा
 युधिष्ठिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्
 पुरा । आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६ ॥ अपां
 हृदश्च पुण्याखं भगुतुङ्गश्च पर्वतम् । तूष्णीगङ्गे च कौन्तेय
 सामात्यः समुपसृश ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः
 प्रकाशते । अत्र मानश्च कौन्तेय कोधश्चैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्यश्चमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कवि-
र्यवक्रीतो व्यनश्चत ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं युक्तोऽभवदृषिर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं यवक्रीतः पुत्रोऽनश्चत वै सुनेः ॥ १० ॥ एतत् सर्वं यथा-
वृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्तप्रमानै-
र्भृशं रमे ॥ ११ ॥

लोमश उवाच । भरद्वाजस्य रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम् ॥ १२ ॥ रैभ्यश्च तु
सतावास्तामर्वावसुपरावस्तु । आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य
भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुल्या कीर्त्तिर्बाध्यात् प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः
पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कुतम् । दृष्ट्वा च सत्कुतं विप्रैरैभ्यं
पुत्रैः सहानव ॥ १५ ॥ पर्येतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे
महत्त्यजौ शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-
महातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर । अन्न-
वीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८ ॥

यवक्रीत उवाच । द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्निवृति तथेष्टमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायायं
समारब्धो ममायं पाकशासन । तपसा श्रोतुमिच्छामि सर्व-
ज्ञावानि कौशिक ॥ २० ॥ कालेन महता वेदाः शक्या गुरु-
मुखादिभ्यो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्र परमो मे समास्थितः ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । अमार्गं एष विप्रर्षे येन त्वं श्रोतुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२ ॥

लोमश उवाच । एवमुक्त्वा गतः शक्यो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रमः ॥ २३ ॥ घोरैश्च तपसा

राजंस्तप्यमानो महत्तपः । सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः
श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽयं
समारक्यो नैतदुद्धिक्तं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव
पितृश्च ते ॥ २६ ॥

यवक्रीत उवाच । न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तपस्ये घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्ना-
बुपाकुत्साङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध । यद्येतदेवं न
करोषि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच । निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रो-
ऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य
सयच्छाणः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदतो
वाक्यं न स चक्रो हिजोत्तमः । बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां सम-
भिपूरयन् ॥ ३२ ॥ बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददर्श यव-
क्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः
॥ ३४ ॥ किमिदं वर्त्तते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितम् । अतीव
हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच । वन्धिष्ये सेतुना गङ्गां मुखः पथ्या भविष्यति ।
क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच । नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोषस्तपो-
धन । अशक्यादिनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच । यथैव भवता चिदं तपो वेदार्थमुद्यतम् । अशक्यं
तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रीत उवाच । यथा तव निरर्थोऽवमारश्चस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३८ ॥ क्रियतां यज्ञवे-
च्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर । वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान्
भवितास्यप्रति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । तस्मै प्रादादरानिन्द्र उक्तवान् यान् महा-
तपाः । प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१ ॥
यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यवकिन् गम्यतामिति । स लब्धकामः
पितरमभ्येत्याद्येदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

यवक्रीत उवाच । प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ ४३ ॥

भरद्वाज उवाच । दर्पस्त्रे भविता तात वरान् लब्ध्वा यथेप्-
सितान् । स दर्पपूषः कृषणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४४ ॥
तत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः । सुनिरासीत् पुरा
पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ४५ ॥ स पुत्रशोकाद्गुह्यमस्तप-
स्तेपे सदुष्कारम् । भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः
॥ ४६ ॥ तस्य प्रसादो वै देवः कृतो नलमरैः समः । नामर्त्यो
विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

बालधिरुवाच । तथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्त्रायुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥

भरद्वाज उवाच । तस्य पुत्रस्तदा यज्ञे मेधावी क्रोधन-
स्तदा । स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषीश्चैवावमन्यत ॥ ४९ ॥ विकुर्वाणो
सुनीनाञ्च व्यचरत् स महीमिमाम् । आससाद् मञ्जवीर्यं धनु-
षाच्च मनौषिणम् ॥ ५० ॥ तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स
वीर्यवान् । भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म सम्पद्यत ॥ ५१ ॥
धनुषाच्चक्षुः तं दृष्ट्वा मेधादिनमनामयम् । निमित्तमस्य महिषै-
र्भक्षयामास वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार

सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाय बिललाप ततः पिता ॥५३॥
 लालयमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमात्तवत् । ऊर्चुर्वेदविदः सर्वे
 गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५४ ॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमौघो मर्त्यः
 कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५५ ॥ एवं
 लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति
 यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५६ ॥ एष रैभ्यो महावीर्यैः पुत्रो
 चास्य तथाविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्ये सि तथा कुतश्चतन्द्रितः
 ॥ ५७ ॥ स हि ह्यः क्रुसमर्थस्य पुत्र पीडयितुं रुषा । रैभ्यश्चापि
 तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५८ ॥

यवक्रीत उवाच । एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथ-
 ञ्चन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५९ ॥

लोमश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्रद्धां यवक्रीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्वन्नुषीनन्यानतुष्यत् परया मुदा ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने

पञ्चत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

लोमश उवाच । चक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधव मासि रैभ्याश्चमपदं गति ॥ १ ॥ स ददर्शाशमे
 रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते । विचरन्तीं स्त्रुषां तस्य किन्नरीमिव
 भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति । निर्लज्जो
 लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमाज्ञाय
 तस्माच्छापाच्च बिभ्यती । तेजस्विताञ्च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम
 ह ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय सज्जयामास भारत । आजगाम
 तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीञ्च स्त्रुषां दृष्ट्वा
 भार्यामार्त्तां परावसोः । सान्त्वयन् श्रद्धया वाचा पर्यपृच्छद-

शुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
 प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥ ७ ॥ शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य
 यवक्रेस्तद्विचेष्टितम् । दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान्
 ॥ ८ ॥ स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी कीपनो भ्रमम् । अवलुञ्च्य
 जटामिकां जुहावान्मौ सुसंस्कृते ॥ १० ॥ ततः समभवन्नारी
 तस्या रूपेण सम्मिता । अवलुञ्च्य पराञ्चाय जुहावान्मौ जटां
 पुनः ॥ ११ ॥ ततः समभवद्भक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् । अब्रूतां
 तौ तदा रैभ्यं किञ्चार्थं करवावहे ॥ १२ ॥ तावन्नवीदृषिः क्रुद्धो
 यवक्रीर्बध्यतामिति । जम्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया
 ॥ १३ ॥ ततः सा ससुपस्थाय कृत्या दृष्टा महात्मना । कमण्डलुं
 जहारास्य मोहयित्वेव भारत ॥ १४ ॥ उच्छिष्टन्तु यवक्रीतमपकृष्ट-
 कमण्डलुम् । तत उद्यतशूलः सन्नाक्षसः ससुपाद्रवत् ॥ १५ ॥
 तमाद्रवन्तं संप्रेष्य शूलहस्तं जिघांसया । यवक्रीः सहस्रीत्याह
 प्राद्रवयेन वै सरः । २६ ॥ जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्वरितः
 पुनः । जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन् विशोषिताः ॥ १७ ॥
 स कात्थमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा । अग्निहोत्रे पितु-
 र्भीतं सहसा प्रविशेय ह ॥ १८ ॥ स वै प्रविशमानस्तु घूद्रेणा-
 न्धेन रक्षिणा । निगृहीतो बलाहारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥ १९ ॥
 निगृहीतन्तु घूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः । ताडयामास शूलेन
 स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २० ॥ यवक्रीतं स हला तु राक्षसी
 रैभ्यमागमत् । अमुञ्चातस्तु रैभ्येण तया नार्था सहावसत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
 षट्त्रिंशदधिकप्रतोऽध्यायः १३६ ॥

लोमश उवाच । भारद्वाजस्तु कौन्तेय ब्रह्मा स्वाध्यायमाङ्गि-
कम् । समित्कलापमादाय प्रविवेकं स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ तं स
दृष्ट्वा पुरा सर्वं प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः । न स्नेनमुपतिष्ठन्ति हत-
पुत्रं तदाम्बयः ॥ २ ॥ वैकुण्ठं तस्मिन्नेव स लक्षयित्वा महा-
तपाः । तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ किन्तु मे
गाम्बयः शूद्रं प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् । तज्ज्ञापि न यथापूर्वं
कञ्चित् क्षेममिच्छामि ॥ ४ ॥ कञ्चिन्न रैभ्यः पुत्रो मे गतवानल्प-
चेतनः । एतदावक्ष्यु मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५ ॥

शूद्र उवाच । रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः श्रुते राक्षसेन वलीयसा ॥ ६ ॥ प्रकाव्यमान-
स्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा । अजगारं प्रति हारि मया दोष्यं ।
निवारितः ॥ ७ ॥ ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
निहतः सोऽतिवेगीनं शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भारद्वाजस्तु
तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् । गतासुं पुत्रमादाय विललाप
सुदुःखितः ॥ ९ ॥

भारद्वाज उवाच । ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवा-
स्तपः । द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १० ॥
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनागाः सर्वभूतेषु
कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसय-
दर्शनात् । गतवानेव तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२ ॥ यः
स जामलग्नातिजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् । गतवानेव कोपस्य वशं
परमदुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यज्यामि त्वाम्बते पुत्र प्राणानिष्ठतमान् भुवि ॥ १४ ॥ यथाहं
पुत्रशोकेन देहं त्यज्यामि किलिषी । तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं
क्षिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५ ॥ सुखिनो वै नरा येषां जात्या
पुत्रो न विद्यते । ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६ ॥

ये तु पुत्रकृताच्छोकादुभयं व्याकुलचित्तसः । यपन्तीष्टान् सखी-
नात्तांस्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७ ॥ परासुस सुतो दृष्टः शप्त-
श्रेष्ठः सखा मया । ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽबुभविष्यति ॥ १८ ॥
लोमश उवाच । विलप्यैवं वज्रविधं भारद्वाजोऽदहत् सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात् प्रविवेश हताशनम् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तौर्ययात्रापर्वणि अवज्रीतोपाख्याने
सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमश उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युक्तो महीपतिः ।
सत्वं तेन महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रैभ्यस्य
वै पुत्रावर्वावसुपरावसु । वृतौ सहायो सत्रायं बृहद्युक्तेन
धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जन्मतुः ।
आश्रमे त्वभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३ ॥ तथावलोक-
कोऽगच्छद्बृहानेकः परावसुः । कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं
वने ॥ ४ ॥ जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यसि । चरन्तं
गह्वनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५ ॥ मृगस्तु मन्यमानेन
पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरव्राणमिच्छता
॥ ६ ॥ तस्य स प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत । पुनरा-
गत्य तत्सत्रमग्नवीज्रावरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढु-
मेकः कथञ्चन । मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम्
॥ ८ ॥ सोऽज्ञदर्थं व्रतं तात चर त्वं ब्रह्महिंसनम् । समयोऽप्यह-
मेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

अर्वावसु उवाच । करोतु वै भवान् सत्वं बृहद्युक्तस्य धीमतः ।
ब्रह्मवध्याच्चरिष्येहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥

लोमश उवाच । स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्यमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसु-

ईहा भ्रातरं समुपस्थितम् । वृहद्युज्जसुवाचिदं वचनं चर्षंगद-
दम् ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्क्षामसंशयम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । तच्छ्रुत्वेव तदा राजा प्रेथानाह स विस्-
ज्यताम् । प्रेथैकृत्यार्थमाणस्तु राजन्तर्वावसुस्तदा ॥ १४ ॥ न मया
ब्रह्महृत्येयं कृतित्याह पुनः पुनः । उच्चमानोऽसकृत् प्रेथैर्ब्रह्मह-
न्निति भारत ॥ १५ ॥ नैव स प्रतिजानाति ब्रह्मबध्नां स्वयं
कृताम् । मम भ्राता कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १६ ॥
स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेथैः प्रभाषितः । तूष्णीं जगाम
ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १७ ॥ उग्रं तपः समास्थाय दिवा-
करमध्याश्रितः । रहस्यवेदं कृतवान् सूर्यस्य द्विजसत्तमः ।
मूर्त्तिमांस्तं ददर्शय स्वयमग्रभुमव्ययः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । प्रीतास्तस्याभवन् देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् । ततो देवा वरं तस्मै
ददुरग्निपुरोगमाः ॥ १९ ॥ स चापि प्रवरयामास पितुस्त्यान-
मात्मनः । अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चाक्षरणं बधे ॥ २० ॥
भारद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रौतस्य चोभयोः । प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य
सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि
वरान् ददुः । ततः प्रादुर्वभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्यवक्रौतो देवानग्निपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म
ब्रतानि चरितानि च ॥ २३ ॥ कथञ्च रैभ्यः शक्नो मामधीयानं
तपस्विनम् । तथायुक्तेन विधिना निहन्तुमेमरोत्तमाः ॥ २४ ॥

देवाज्जघुः । भैवं कृथा यवक्रौत यथा वदसि वै सुते । ऋते
गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २५ ॥ अनेन तु गुरुन
दुःखात्तोषयित्वात्मकर्मणा । कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगत-
सुत्तमम् ॥ २६ ॥

लोमश उवाच । यवक्रीतमभोजैवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।
सञ्जीवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ आश्र-
मस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अत्रोद्य राजशार्दूलं सर्वं
पापं प्रमोक्षसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

लोमश उवाच । उग्रौरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत ।
समततोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गङ्गा
सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्य-
मिध्यते ॥ २ ॥ एतद्वै मानुषेणाय न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३ ॥ एतद्दृश्यति
देवानामाक्रोडञ्चरणाङ्कितम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय काल-
शैलञ्च पर्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामी मन्दरश्चैव पर्व-
तम् । यत्र मणिवरो यज्ञः कुवेरश्चैव यज्ञराट् ॥ ५ ॥ अष्टा-
श्रौतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किंण्वरुषा राजन्
यच्चाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानामहेश्वराश्च
ते । यच्चेन्द्रं मनुजश्चेष्ट माणिमद्रसुपासते ॥ ७ ॥ तेषामृद्धिरती-
वात्र गतौ वायुसमाश्च ते । स्थानात् प्रच्यावयेयुर्यं हिवराजमपि
ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः
पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुवेरसचिवाश्चान्ये
रौद्रा मन्दाश्च राक्षसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण
च ॥ १० ॥ कैलासः पर्वतो राजन् षड्भोजनसतोच्छ्रितः । यत्र
देवाः समायान्तो विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ असङ्ख्येयास्तु
कौन्तेय यच्चराश्चसकिन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुवेरसदनं

प्रति ॥ १२ ॥ तान् विगाहस्य पार्श्वाय तपसा च दमेन च ।
 रक्ष्यमाणी मया राजन् भीमसेनबलेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते
 वरुणो राजा यमश्च समितिच्छयः । मङ्गा च यमुना चैव पर्व-
 तश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च
 स्वस्ति हिवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य जाम्बू-
 नदपर्वताद्वै शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे । गोपायधेमं सुमरी-
 निरिभ्यः सर्वाजमौढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ ददस्व धर्मं
 प्रविविहतीस्य शैलानिमारुह्यै लसुते नृपस्य । उक्त्वा तथा साग-
 रगां स विप्रो यत्रो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽयं सश्रुमो लोमशस्य कृष्णाञ्च सर्वं
 रक्षत मा प्रमादम् । दिशोऽक्षयं दुर्मतमो मतोऽस्य तस्मात् परं
 शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्धौमसुदारवीर्यं कृष्णां यत्तः
 पालय भीमसेन । शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा
 भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्धन्युपा-
 ध्राय विमृच्छ गात्रे । उवाच तौ वाष्पकलं स राजा मामैष्ट-
 मामच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्तर्हिंसानि भूतानि बलवन्ति महान्ति-
 च । अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १ ॥ सन्नि-
 वर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् । ततो बलञ्च दाक्ष्यञ्च
 संशयस्य वृकोदर ॥ २ ॥ ऋषिस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं
 प्रति । बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ २ ॥ अथ

वा सहदेवेन धीम्येन च समं विभो । सूतैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च
परिचारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्षेमसहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्त्तस्वावतेक्ष्य ॥ ५ ॥ स्रवो वयं गमि-
ष्यामो लब्धाक्षरा यतव्रताः । अहञ्च नकुलश्चैव लोमशश्च महा-
तपाः ॥ ६ ॥ ममागमनमाकाङ्क्षन् गङ्गादारे समाहितः । वसेह
द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं मम ॥ ७ ॥

भीम उवाच । राजपुत्री अनेषात्तां दुःखात्तां चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्य-
रतिस्त्रीव्रा वर्त्तते तमपश्यतः । गुह्यकेशं महात्मानं संग्रामेष्वप-
त्यायिनम् ॥ ९ ॥ किं पुनः सहदेवञ्च माञ्च कृष्णाञ्च भारत ।
हिजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ॥ १० ॥ सूताः
पौरोगवाश्चैव यञ्च मन्येत नो भवान् । न ह्यहं हातुमिच्छामि
भवन्तमिह कर्हिचित् ॥ ११ ॥ शैलेऽभिद्राक्षसाकीर्णं दुर्गेषु
विषमेषु च । इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२ ॥
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नीत्सहेदिनिवर्त्तितुम् । तथैव सहदेवोऽयं
सततं त्वामनुव्रतः ॥ १३ ॥ न जातु विनिवर्त्तत मनोऽशौ च्यव-
मस्य वै । अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ॥ १४ ॥
सर्वं कालसम्भूताः स तस्माद्यास्यामहे सह । यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं
शैलोऽयं बहुकन्दरः ॥ १५ ॥ पङ्क्तिरेव गमिष्यामो मां राजन्
विमना भव । अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ॥ १६ ॥
इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मां राजन् विमना भव । सुकुमारौ तथा
वीरो माद्रीनन्दनकावुभौ । दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राशक्तौ
भविष्यतः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्द्ध-
ताम् । यत्नमुत्तमं वीढुं पाञ्चालीञ्च यशस्विनीम् ॥ १८ ॥
यमजौ चापि भद्रान्ते नैतदन्यत्र विद्यते । बलं तव यशश्चैव धर्मः

कौर्त्तिश्च बर्हताम् ॥ १८ ॥ यत्त्वमुत्सहसे नैतुं भातरौ सह
कृष्णया । मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृष्णाप्रवीढाक्यं प्रहसन्ती मनो-
रमा । गमिष्यामि न सन्तापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१ ॥

लोमश उवाच । तपसा शक्यते गन्तुं पर्वत गन्धमादनम् ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वं योऽध्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ नकुलः सह-
दिवश्च भीमसेनश्च पार्थिव । अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रव्यामः श्वेत-
वाहनम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सञ्चाप्रमाणास्ते सुवाहुविषयं
महत् । ददृशुर्मुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४ ॥ किरात-
तङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् । हिमवत्प्रमरैर्जुष्टं बह्मशूर्य-
समाकुलम् ॥ २५ ॥ सुबाहुश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगङ्गत ।
विषयान्ते कुलिन्दानामौश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्ते
पूजितास्तेन सर्व एव सुखोपिताः । प्रतस्युर्विमले सूर्ये हिम-
वन्तं गिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेवसुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवां
स्तथा । सूदांश्च पारिवाह्यांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८ ॥
राश्रः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः । पद्भिरेव महा-
वीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनैः प्राद्ववन् सर्वे कृष्णया
सह पाण्डवाः । तस्माद्देशात् ससंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निवो-
धत । नान्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान् वने चरान् ॥ १ ॥
दुर्वलाः क्षेमिताः स्मेति यद्वुवामेतरेतरम् । अशक्येऽपि व्रजायो-

यन्नञ्जयदिदृक्षया ॥२॥ तस्मै दहति गात्राणि तूलराशिमिवा-
नलः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात् ॥ ३ ॥ तस्य
दर्शनदृष्ट्यां मां सानुजं वनमास्थितम् । याज्ञसेन्याः परामर्शः स
च वीर दहत्युत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौ-
जसम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि
चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च । चरामि सह युष्माभिस्तस्य
दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनञ्जयम् ।
यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७ ॥ तं वै श्यामं
शुद्धाक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । न पश्यामि महाबाहुं तेन
तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।
न पश्यामि कुरुश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तमरिसङ्घेषु
काले क्रुद्धमिवान्तकम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धन-
ञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स यक्रादनदरो वीर्येण द्रविणेन च । यमयोः
पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुःखिनं महाताविष्ट-
स्तन्न पश्यामि फाल्गुनम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृको-
दर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशीलं क्षिप्रमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्मप्रवृ-
त्तस्य माययाभिजिघांसतः । अपि वज्रधरस्यापि भवेत् काल-
विषोपमः ॥ १४ ॥ अत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामा-
ययोऽस्त्राकं रणोऽरीणां प्रमर्दिता । आहृता सर्वरत्नानां सर्वेषां
मः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन् पुरा
मम । वह्निं वज्रजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य
बाहुवलाहीर सभां चासीत् पुरा मम । सर्वरत्नमयी स्थाता
त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वसुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यसमं
युधि । अजेयममितं युद्धे तन्न पश्यामि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ सङ्घ-

र्षणं महावीर्यं त्वाञ्च भीमापराजितम् । अनुयातः स्ववीर्येण
 वासुदेवञ्च शत्रुहन्ता ॥ २० ॥ यस्य बाहुवले तुल्यः प्रभावे च पुर-
 न्दरः । जवे वायुमुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१ ॥ ते
 वयं तं नरव्याघ्रं सर्वं वीरं दिदृक्षुः । प्रवेक्ष्यामी महाबाहो
 पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला वदरी यत्र नरनारायणा-
 श्रमः । तं सदाधुषितं यच्चैर्द्रव्यामी गिरिसुत्तमम् ॥ २३ ॥
 कुबेरनलिनीं रम्यां राजसैरभिषेविताम् । पद्मिरेव गमिष्याम-
 स्ताप्यमाना महत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता शक्यो गन्तुं दिशो
 बुकोदर । न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५ ॥ तत्र
 सर्वं गमिष्यामी भीमार्जुनगवेषिणः । सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः
 सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६ ॥ सच्चिकादंशमशकान् सिंहान् व्याघ्रान्
 सरीसृपान् । प्राप्नोत्यनियतः पार्थः नियतस्तान् न पश्यति ॥ २७ ॥
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् । प्रवेक्ष्यामी मिताहारा
 धनञ्जयदिदृक्षया ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच । दृष्ट्वा वः पर्वता सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रमन्ति स्पृष्टुञ्च सलिलं करैः ॥ १ ॥ पर्वतं मन्दरं
 दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति । समाहिता निरुद्धिनाः सर्वे भवत
 पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देविनिवासी वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणाञ्चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ ३ ॥ एषा शिव-
 जला पुण्या याति सौम्य महानदी । वदरीप्रभवा राजन् देवर्षि-
 गणसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैहायसैर्नित्यं वालिखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम ज्ञा

गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः । मरौचिः पुलहयैव भृगुयै-
 चाङ्गिरास्तथा ॥ ६ ॥ अत्राङ्गिकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
 साध्यायैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः सह
 सूर्य्येण ज्योतीषि च ग्रहैः सह । अहोरात्रविभागेन नदीमेना-
 मनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं ब्रूद्धां वृषाङ्कः पर्य्यधारयत् ।
 गङ्गादारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं
 देवीं भवन्तः सर्वे एव हि । प्रयतेनात्मना ताताः प्रतिगम्याभिनादत
 ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः । आकाशगङ्गां
 प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ॥ ११ ॥ अभिवाद्य च ते सर्वे
 पाण्डवा धर्मचारिणः । पुनः प्रयाताः संज्ज्ञष्टाः सर्वे ऋषिगणैः
 सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसन्निभम् ।
 ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिग्भम् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
 कामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु लोमशः । उवाच वाक्यं वाक्यत्रयः
 शृणुष्वं पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलास-
 शिखरोपमम् । यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५ ॥
 एतान्यश्नीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्वतप्रतिमं भाति
 पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमा-
 त्मना । दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ॥ १७ ॥ दश-
 वर्षसहस्राणि तपस्तप्य महामनाः । ऐन्दं प्रार्थयते स्थानं तपः
 स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोबलेन महता वाङ्मवेगवलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन् स हितेः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
 वलं ज्ञात्वा धर्मं च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः सस्मिन्ः शक्र
 आसीत्तदानव ॥ २० ॥ तेन सञ्चिन्तितो देवो मनसा विष्णु-
 रव्ययः । सर्वलोकः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो वभौ ॥ २१ ॥
 ऋषयश्चापि तं सर्वं तुष्टुवुश्च दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्री-
 भगवान् हव्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्सितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३ ॥
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वक्ष्ये ॥ प्राह वाक्यं तत-
स्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४ ॥

विष्णुर्वाच । जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपः सिद्धेन कर्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं
तव प्रीत्या तपः सिद्धमपि ध्रुवम् । विद्युनज्मि दिहादेवेन्द्र सुहृत्
प्रतिपालय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां
हरत् । स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७ ॥
तस्यैतदस्थिसङ्घातं मायाविनिहतस्य वै । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः
कर्म प्रकाशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृतस्त्रा पाताले चैव
मज्जिता । पुनरुद्धरिता तेन वराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथन्तेन सुरेणेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३० ॥ योजनानां शतं
ब्रह्मन् पुनरुद्धरितां तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी
ध्रुवा ॥ ३१ ॥ शिवा देवी महाभागा सर्वशस्यप्ररोहिणी । कस्य
चैव प्रभावाद्भि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केनैतदीर्यसर्वस्य
दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥

लोमश उवाच । यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथाकैतां युधि-
ष्ठिर । तत् सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४ ॥ पुरा
कृतयुगे तात वर्त्तमाने अयङ्गरे । यमत्वं कारयामास आदिदेवः
पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । न
तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ॥ ३६ ॥ वर्द्धन्ते पक्षि-
सङ्घाश्च तथा पशुगवेडकम् । गवाश्च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशति-
शनाः ॥ ३७ ॥ तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप । सहस्रशो
च्युतशो वर्द्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन् सङ्गुले तात

वर्तमाने भयङ्करे । अतिभाराद्भुमतीं योजनानां शतङ्गता ॥३८॥
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं वरं देवं
प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

पृथिव्युवाच । भगवंस्तत्प्रसादाच्च तिष्ठेयं सुचिरत्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि ह्यवर्तितुम् ॥ ४१ ॥ ममेयं
भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्मि ते देव प्रसादं
कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः अव्याक्षरसमौचितम् ॥ ४३ ॥

विष्णुर्वाच । न ते महि भयं कार्यं भारार्त्तं वसुधारिणि ।
अहमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।

लोमश उवाच । स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम्
॥४४॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गी महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नय-
नाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥ धुमञ्च ज्वलयन् लक्ष्म्या तत्र
देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भासता ॥ ४६ ॥
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । तस्याञ्चोद्धार्यमाणायां
सङ्क्षोभः समजायत ॥ ४७ ॥ देवाः सङ्क्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपो-
धनाः । हाहाभूतमभूत् सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ ४८ ॥ न
पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माणमासीनं
ज्वलमानमिव श्रिया ॥४९॥ देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उषस्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥५०॥ भूत्वा प्राण्डलयः
सर्वे वाक्यमुच्चारयन्स्तदा । लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलञ्च
चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च सङ्क्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ किमेतत्
किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं
विसंज्ञाः स्नेह सर्वशः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुतचित् क्वचित् ।

श्रूयतां यत् कृते त्वेष सङ्गोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ
सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् सङ्गोभ-
स्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५ ॥ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां
शतं गता । समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥
तस्यामुद्गार्थमाणायां सङ्गोभ समजायत । एवं भवन्तो जानन्तु
क्षिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा जनुः । क्व तद्धूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् । तं
दिशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच । हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहे-
णैव रूपेण भगवान् लोकभावनः । कालानल इवाभाति पृथिवी-
तलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमश उवाच । ततो दृष्ट्वा महात्मानं शुक्ला चामन्त्र्य
चामराः । पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । शुक्ला तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जन-
मेजय । लोमशादिश्रितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि शम्भुमादनप्रवेशे
विचत्वारिंशदधिकशतीऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते शूरास्ततधन्वानस्तूष्णवन्तः समा-
गङ्गाः । बह्वगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥
परिगृह्य दिजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मताम् । पाञ्चालीसहिता
राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च
वनानि च । दृष्ट्वाश्च बह्वलक्षायान् ददृशुर्गिरिभूर्धनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् दिशान् देवर्षिगणसेवितान् । आत्मन्यात्मान-
माधाय वीरा मूलफलार्थिनः ॥ ४ ॥ चैसरुच्चावचाकारान् दिशान्
विषमसङ्गतान् । पश्यन्तो नृगजातानि बहूनि विविधानि च
॥ ५ ॥ ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् । विविशुस्ते
महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वयं वीरेषु
पर्वतं गन्धसादनम् । चण्डवातं महदहं प्रादुरासौहिशाम्यते ॥ ७ ॥
ततो रेणुः समुद्भूतः स पत्रवद्भूलो महान् । पृथिवीच्चान्तरीक्षञ्च
द्याञ्चैव सहसावृणोत् ॥ ८ ॥ न स प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि
रेणुना । न चापि श्रेकुस्तत् कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९ ॥
न चापश्यंस्ततोऽन्योऽन्यं तमसावृतचक्षुषः । आकृष्यमाणा वातेन
साश्वचूर्णेन भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले-
ऽनिशम् । अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११ ॥
द्यौः खित् पतति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतो नु किम् । इति ते
मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ते पथानन्तरान्
वृक्षान् वल्मीकान् विषमाणि च । पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता
वायोर्निलिखिरे ॥ १३ ॥ ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महा-
बलः । कृष्णामादाय सङ्गम्य तस्यावाञ्छित्य पादपम् ॥ १४ ॥
धर्मराजस्य धौम्यस्य निलिख्याते महावने । अग्निहोत्राण्युपादाय
सहदेवस्तु पर्वतम् ॥ १५ ॥ नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशस्य
महातपाः । वृक्षानासाद्य सन्तस्तास्तत्र तत्र निलिखिरे ॥ १६ ॥
मन्द्रीभूते तु पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति । महद्भिर्जलधारौवै-
वंर्षमस्याजगाम ह ॥ १७ ॥ शृशं चटचटाशब्दो वचाणां क्षिप्यता-
मिव । ततस्ताश्चक्षुलाभास्येसरभ्रेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततो-
ऽश्वसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्र-
वातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र सागरगा ह्यापः कौर्ष्यमाणाः सम-
न्ततः । प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशान्तते ॥ २० ॥

वहन्त्यो वारि बहलं फेनोद्भुपपरिप्लुतम् । परिस्रुमहाशब्दाः
प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां
गते । गते च्छासि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्ज-
म्मुस्ते शनैः सर्वे समाजम्मुद्य भारत । प्रतस्थिरे पुनर्वीराः
पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचलारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रोधमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महा-
त्मसु । पद्मामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १ ॥ आन्ता
दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्याच्च पाञ्चाली
संमुमोह तपस्विनी ॥ ३ ॥ सा कम्पमाना मोहेन बाह्वभ्यामसिते-
क्षणा । वृत्ताभ्यामनुरूपभ्यामूरु समवलम्बत ॥ ३ ॥ आलम्ब-
माना सहितावूरु गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ वेपन्ती
कदली यथा ॥ ४ ॥ तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लता-
मिव । नकुल समभिद्रुत्य परिजाग्रह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । राजन् प्राञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
आन्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ॥ ६ ॥ अदुःखार्हा
परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी । आश्वासय महाराज तामिवां
श्रमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा तु वचनात्तस्य भृशदुःखसम-
न्वितः । भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य
तु कौन्तेयो विवर्ष्यवदनां कुशाम् । अङ्गमानीय धर्मात्मा पथ्य-
देवयहातुरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वैशंस गुप्तेषु स्वास्तीर्यशयनोचिता ।

भूमौ निपतिता श्रुते सुखाद्यां वरवर्णिनी ॥ १० ॥ सुकुमारौ
कथं पादौ सुखञ्च कमलप्रभम् । मतकृतेऽद्य वरार्हाद्याः श्यामतां
समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णाञ्चरता वने नृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्स्यति
कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा
दत्तायतेक्षणा ॥ १३ ॥ तत्सर्वमनवाप्येयं अमशोकाध्वकर्षिता ।
श्रुते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा लालयमाने तु धर्मराजे युधि-
ष्ठिरे । धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्दिजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते
समाश्वासयामासुराशीर्भिषाण्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान्
जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पठमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं पर-
मर्षिभिः । स्मृत्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाञ्चाक्षी सुखमासाद्य
लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीनां कृष्णा-
मजिनसंस्तरे । पार्था विश्रामयामासुर्लव्यसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९ ॥
तस्या यमौ रक्ततलो पादौ पूजितलक्षणी । कराभ्यां किण-
जाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २० ॥ प्रथ्याश्वासयदप्येनां धर्म-
राजो युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुक्षेत्रो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥
वहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो
कथं नु विचरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वां राजन राजपुत्रोच्च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मन कृथाः ॥ २३ ॥ हैहिम्वश्च
महावीर्यो विद्वगो महलोपमः । वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते
घटोत्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सञ्चार
राक्षसम् । घटोत्कचस्तु धर्मात्मा श्रुतमात्रः पितुस्तदा ॥ २५ ॥

कृवाञ्जलिस्पातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् । ब्राह्मणांश्च मन्त्रा-
वाह स च तैरभिनन्दितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनश्च पितरं
भीमविक्रमम् । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ॥ २७ ॥
आज्ञापय मन्त्रावाहो सर्वं कर्त्तास्मि संशयम् । तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु
राक्षसं परिष्वजे ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राक्षस-
पुङ्गवः । भक्तोऽस्मानोरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १ ॥
तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम । अक्षतः सह पाञ्चात्थ्यां गच्छेयं
गन्धमादनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्-
कचम् । आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । हृदिष्वेयं परिश्रान्ता तव मातापरा-
जिता । लब्ध काममगस्तात बलवान् वद तां खग ॥ ४ ॥ स्वस्थ-
मारोप्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा । गच्छ नीचिकया गत्वा
यथा चैनां न पीडये ॥ ५ ॥

घटोत्कच उवाच । धर्मराजश्च धौम्यश्च कृष्णाश्च यमजौ
तथा । एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये
च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः । सर्वान् वो ब्राह्मणैः
सार्द्धं वध्यन्ति सहितानव ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाच स
घटोत्कचः । पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८ ॥
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः । खेनैव स्वप्रभावेन
द्वितीय इव भास्करः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणांश्चापि तान् सर्वान् समु-

पादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जम्मुर्भीमपराक्रमाः
 ॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च । आलोकयन्त-
 स्ते जम्बुविंशालां वदरीं प्रति ॥ ११ ॥ ते त्वाशुगतिभिर्वीरा-
 राक्षसैस्तैर्महाजवैः । उच्चमाना ययुः शीघ्रं मंहदध्वानमल्पवत्
 ॥ १२ ॥ दिशान् स्नेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् । ददृशु-
 गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३ ॥ विद्याधरसमा-
 कीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः । तथा किष्पुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च
 समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैरुसमिस्तथा । वराहै-
 र्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णा-
 न्नानापक्षियुतान् बह्वन् । नानाविधमृगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभि-
 तान् ॥ १६ ॥ समदैश्यापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा । तैश्च-
 तीर्थं बह्वन् देशानुत्तरांश्च कुक्षनपि ॥ १७ ॥ ददृशुर्विविधाश्चर्यं
 कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याभ्यासे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम्
 ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः । ददृशुस्ताञ्च
 वदरीं वृत्तस्कन्धां मनोहराम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छायां
 श्रिया परमया युताम् । पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः
 शुभाम् ॥ २० ॥ विंशालशाखां विस्तीर्णामतियुतिसमन्विताम् ।
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ॥ २१ ॥ मधुस्रवैः
 सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् । मदप्रसुदितैर्नित्यं नाना-
 हिजगणैर्युताम् ॥ २२ ॥ अदंशमशके दिशे बह्वमूलफलोदके ।
 नीलशादलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुसमीकृतभूभागे
 स्वभावविहिते शुभे । जातां हिममृदुस्पर्शं दिशेऽपहतकण्टके ॥ २४ ॥
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणपण्डितैः । अवतेरुस्ततः सर्वं
 राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणा-
 श्रितम् । ददृशुः पाण्डवा राजन् सञ्चिता दिजपुङ्गवैः ॥ २६ ॥
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः । क्षुत्तृष्णीतोष्णादोषैश्च

वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसम्पावं ब्राह्मणा लक्ष्मणा
 समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मवह्निष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलि-
 होमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टातुलेपनम् । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतो-
 ऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालैरनिशरणैः सुगुग्मैराचितं
 शुभैः । महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरणां
 सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् । दिव्यभाश्रयणीयन्तभाश्रमं
 अमनाशनम् ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं दिवचर्योपशोभितम् ।
 फलमूलाशनैर्दान्तशारुक्कणाजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ सूर्यवैश्वानर-
 समैस्तपसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियते-
 न्द्रियैः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागीरुपैतं ब्रह्मवादिभिः । सोऽथ्यगच्छ-
 त्महातेजास्तानृषीन् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ आत्मभिः संहितो
 धीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं
 युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अथ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्वे एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान् प्रयुक्तानाः स्वाध्यायनिरता मृगम् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते
 तस्य सत्कारं विधिना पादकोपमाः । उपाजङ्गुश्च सलिलं पुष्प-
 मूलफलं शुचिः ॥ ३७ ॥ स तै प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं मह-
 र्षिभिः । प्रयतः प्रतिष्ठच्छास्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं
 अक्रसदनप्रस्थं दिव्यगन्धं मनोरमम् । प्रीतः स्वर्गोपमं पुष्पं
 पाण्डवः सह कृपाया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं आत्मभिश्च
 सहानव । ब्राह्मणैर्वेदेवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रा-
 पश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् । नरनारायणस्थानं भागी-
 रथ्योपशोभितम् ॥ ४१ ॥ पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
 पाण्डवाः । मधुसूतवफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥
 तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह । मुदा युक्ता महा-
 त्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आलोकयन्तो मैनाकं नाना-
 दिजगणायुतम् । हिरण्यशिखरञ्चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विहरमाणाश्च पाण्डवाः सच्च कृष्णया । मनोज्ञे कानन-
वरे सर्वर्तुः ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविक्रतैः फलभारा-
वनाभिभिः । शोभिते सर्वतो रम्यैः पुंस्त्र्योक्तेष्वङ्गुलिगणायुतैः ॥ ४६ ॥
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छाद्यैर्मनोरमैः । सरांसि च विचि-
त्राणि प्रसन्नसलिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव भाज-
मानानि सर्वशः । पद्म्यन्तश्चारुपाणि रेभिरे तत्र पाण्डवाः
॥ ४८ ॥ पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः । ह्लादयन्
पाण्डवान् सर्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो ॥ ४९ ॥ भागीरथीं
सुतीर्याश्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मणिप्रवालप्रस्तारां पादपै-
रुपशोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनः प्रीतिवि-
र्द्धिनीम् । वीक्ष्यमाणां महात्मानो विशालां वदरीमनु ॥ ५१ ॥
तस्मिन् देवर्षिचरिते दिशि परमदुर्गमे । भागीरथीपुण्यजले
तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवावृष्टौ च कौन्तेयाः परमं शौच-
मास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरुहृदाः ॥ ५३ ॥
ब्राह्मणैः सहिता वीराश्च वसन् पुरुषर्षभाः । कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः
क्रीडितान्यमरप्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेभिरे तत्र
पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौच-
मास्थिताः । षड्राजमवसन् वीरा धनक्षयंदिदृक्षुवः ॥ १ ॥ ततः
पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया । सच्चस्रपत्रमकामं दिव्यं
पद्ममुवाचरत् ॥ २ ॥ तद्वै क्षतपाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाक्षतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छ्रमा शुभ-

मासाद्य सौगन्धिकममुत्तमम् । अतीव सुदिता राजन् भीमसेन-
 मथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ५ ॥ इदञ्च धर्मराजाय
 प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे
 ॥ ६ ॥ यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बह्वनीमान्युपाहर । तान्यहं
 नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी
 भीमसेनमनिन्दिता । जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा
 ॥ ८ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः
 प्रियकाम स प्रायाङ्गीमो महाबलः ॥ ९ ॥ वातं तमेवामिसुखो
 यतस्तत् पुष्पमागतम् । आजिहीर्षुर्जंगामाशु स पुष्पाण्यपरा-
 ण्यपि ॥ १० ॥ रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाश्वीविप्रोपमान् ।
 मङ्गराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुक्षरः ॥ ११ ॥ ददृशुः सर्व-
 भूतानि महाबाणधनुर्धरम् । न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न
 च सश्रमः ॥ १२ ॥ कदाचिच्छुषते पार्थमात्मजं मातरिष्वनः ।
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाह्वर्बलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभय-
 सम्मोहः शैलमभ्यपतदली । स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिला-
 तलम् ॥ १४ ॥ गिरिञ्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् । नाना-
 वर्णधरैश्चितं घातुद्रुममृगाण्डजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमे-
 र्भुजमिवोच्छ्रितम् । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ १६ ॥
 सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयिनानुचिन्तयन् । पुंस्त्र्यो किलनिनादिषु
 षट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बह्वश्रोत्रमनश्चक्षुर्जंगामामितविक्रमः ।
 आजिघ्नन् स महातेजाः सर्वर्तुकुशुभोज्ज्वलम् ॥ १८ ॥ गन्धमुद्धत-
 सुहामो वने मत्त इव हिपः । वीज्यमानः सपुण्येन नानाकुसुम-
 गन्धिना ॥ १९ ॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना । क्रिय-
 माणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूत्तः ॥ २० ॥ सयज्ञगन्धर्वसुरब्रह्मर्षि-
 गणसेवितम् । विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दम् ॥ २१ ॥

विषमच्छेदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्च-
नाञ्जनराजतैः ॥ २२ ॥ सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलम्बैः पयोधरैः ।
सुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २३ ॥ अभिरामदरी-
कुञ्चनिर्भरोदककन्दरम् । सप्सरानूपुररवैः प्रनृत्यवरवर्चिणम्
॥ २४ ॥ दिग्वारणविषाणाग्रैर्धृष्टोपलघिलातलम् । सस्तांशुक-
मिवाक्षोभ्यैर्निज्जगा निःसृतैर्जलैः ॥ २५ ॥ सशष्पकवलैः स्वस्थै-
रदूरपरिवर्तिभिः । भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः
॥ २६ ॥ चालयानः स वेगेन लताजालान्यनेकयः । आक्रीडमानो
हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतो ययौ ॥ २७ ॥ प्रियामनोरथं कर्तुं-
सुद्यतश्चाखलोचनः । प्रांशुः कनकवर्णाभिः सिंहसंहननो युवा
॥ २८ ॥ मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् । मत्तवारण-
ताभ्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ २९ ॥ प्रियपार्श्वोपविष्टाभिव्या-
वृत्ताभिर्विचेष्टितैः । यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृष्ट्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३० ॥
नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु
गन्धमादनसानुषु ॥ ३१ ॥ संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुर्व्योधन-
कृतान् बहन् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते । पुष्पहेतीः कथं त्वार्थः
करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासा-
दलस्य च । नकुलं सहदेवञ्च न मोक्षति युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
कथन्तु कुसुमावाप्ति स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नर-
शार्दूलः पपात रुचिराननः ॥ ३५ ॥ सज्जमानमनीदृष्टिः फुल्लेषु
गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ ३६ ॥
कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु । आसयन् गजयूथानि
वातरंही वृकोदरः ॥ ३७ ॥ सिंहव्याघ्रसङ्गाथैव मदयानो महा-
वलः । उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली ॥ ३८ ॥ लता-
वल्लीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपस्थं परि शैलाग्रमारु-

स्रुत्तुरिव हिपः ॥ ३९ ॥ विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिवतोयदः ।
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ४० ॥ गुहां सन्त-
 त्यजुर्गुहां निलिख्युर्वनवासिनः । समुत्पेतुः खगास्तस्ता मृग-
 यूथानि दुद्रुवुः ॥ ४१ ॥ ऋचाश्चोत्सृज्युर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ॥ ४२ ॥ तेन विव्रा-
 सिता नागाः करेणुपरिवारिताः । तदनं संपरित्यज्य जम्भु-
 रन्यन्महावनम् ॥ ४३ ॥ वराहमृगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसंवाश्च प्रणेदुर्गवयै सह ॥ ४४ ॥ रथाङ्गसाहदात्बूहा
 हंसकारण्डवप्रवा । शुकाः पुंस्काकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे
 दिशः ॥ ४५ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४६ ॥ शकुन्मूत्रञ्च
 मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानमाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्
 भीषणान्वान् ॥ ४७ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् स्ववाहुवल-
 माश्रितः । गजेनान्यान् गणान् श्रीमान् सिंहं सिंहनेन वा विभुः
 ॥ ४७ ॥ तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बलौ । ते वध्यमाना
 भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ॥ ४८ ॥ भयादिसृजुर्भीमं शकु-
 न्मूत्रञ्च मुञ्चुवुः । प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥ ४९ ॥
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महाबाहु-
 र्यन्त्रमादन सानुषु ॥ ५० ॥ मुरम्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृ-
 तम् । तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज
 इवास्त्रावी प्रभञ्चन् विविधान् दुमान् । उत्पाट्य कदलीस्तन्मान्
 बहुतालसमुच्छ्रयान् ॥ ५२ ॥ चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्-
 बलिनाम्बरः । विनदन् समहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥
 ततः सत्त्वान्यपाक्रामन् वह्निं समहान्ति च । रुरुवानरसिंहांश्च
 महिषांश्च जलाशयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण
 च । वनान्तरगताश्चापि विलेसुमृगणक्षिणः ॥ ५५ ॥ तं शब्दं

सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् । जलाद्रूपक्षा विहगाः समुन्-
 धेतुः सहस्रशः ॥ ५७ ॥ तानौदकान् पक्षिगणान्निरौल्य भरत-
 र्षभ । तातेवानुसरन्मयं ददर्श समहत्तरः ॥ ५८ ॥ काञ्चनैः
 कदलीषण्डैर्मन्दमास्तकस्मितैः । वीक्ष्यमानमिवाक्षीभ्य तौरा-
 न्तीरविसर्पिभिः ॥ ५९ ॥ तत् सरोऽद्यावतीर्थ्याथ प्रभूतनलिनोत्-
 पलम् । महागज इवोद्दामधिक्रीड बलवहली ॥ ६० ॥ विक्रीड्य
 तस्मिन् सुचिरमुत्तारामितद्युतिः । ततोऽव्यगाच्छत् वेगेन तद्वनं
 वज्रपादपम् ॥ ६१ ॥ दध्नी च शङ्खं स्वनवत् सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
 ग्रास्फोटयच्च बलवान् भीमः सन्नादयन्दिशः ॥ ६२ ॥ तस्य शङ्खस्य
 शब्देन भीमसेनरवेण च । बाह्वशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरे-
 गुंहा ॥ ६३ ॥ तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम् । श्रुत्वा
 धैर्यगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ६४ ॥ सिंहनादभयवस्तैः
 कुञ्जरैरपि भारत । मुक्तो विरावः समहान् पर्वतो येन पूरितः
 ॥ ६५ ॥ तन्तु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तं वारणपुङ्गवैः । आतरं
 भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कप्रि ॥ ६६ ॥ दिवङ्गमं सरोधाथ
 मार्गं भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति
 विचार्य सः ॥ ६७ ॥ आस्ते एकायने मार्गं कदलीषण्डमण्डिते ।
 आतुर्भीमस्य रक्षाथं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ६८ ॥ मात्र प्रापस्यति
 शोप वा धर्षणां वेति पाण्डव । कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं
 सञ्चिन्त्य वानर ॥ ६९ ॥ प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७० ॥ जृम्भमाणः सुवि-
 पुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् । आस्फोटयच्च लाङ्गुलमिन्द्राशनिम-
 स्वनम् ॥ ७१ ॥ तस्य लाङ्गुलनिनदं पर्वतः स गुह्यामुखैः । उद्धार-
 मिव गौर्नर्दन्नुत्सर्ज्य समन्ततः ॥ ७२ ॥ लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च-
 चलितः स महागिरिः । विघूर्णमानश्चिखरः समन्तात् पथ्य-
 शीर्यत ॥ ७३ ॥ स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणानिस्वनम् ।

अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७४ ॥ स भीमसेन-
स्तच्छ्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः । शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदली-
वनम् ॥ ७५ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले । ददर्श
सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ७६ ॥ विद्युत्सम्पातदुष्प्रच्छं
विद्युत्सम्पातपिङ्गलम् । विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचञ्चलम्
॥ ७७ ॥ बाहुस्त्वस्तिकविन्यस्तपीनक्रस्वशिरोधरम् । स्तब्धभूयिष्ठ-
कायलात्तनुमध्यकटौतटम् ॥ ७८ ॥ किञ्चिच्चाभुजशीर्षेण दीर्घ-
रोमाञ्चितेन च । लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजता ॥ ७९ ॥
क्रस्वौष्ठं ताम्रजिह्वास्य रक्तकर्णञ्चलदृभ्रुवम् । विवृत्तदंष्ट्रादग्रनं
शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ॥ ८० ॥ अपश्यद्ददनं तस्य रश्मिवन्त-
मिवोद्भुपम् । वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलङ्कितम् ॥ ८१ ॥
केशरोत्करसमिश्रमशोकानामिवोत्करम् । हिरण्यवीनां मध्यस्थं
कदलीनां महाद्युतिम् ॥ ८२ ॥ दीप्यमानेन वपुषा सार्चिषान्त-
मिवानलम् । निरीक्षन्तममित्रघ्नं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८३ ॥ तं
वानरवरं धीमानतिकायं महाबलम् । स्वर्गपथ्यानमावृत्य हिम-
वन्तमिव स्थितम् ॥ ८४ ॥ दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महा-
वने । अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ॥ ८५ ॥ सिंह-
नादं चकारोग्रं वज्राग्रनिसमं बली । तेन शब्देन भीमस्य वित्रे-
सुर्मृगपक्षिणः ॥ ८६ ॥ हनूमांश्च महासत्त्व इषदुन्मील्य लोचने ।
दृष्ट्वा तमथ सावधं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः । स्मितेन चैनमासाद्य
हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८७ ॥

हनूमानुवाच । किमर्थं सृजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रवोधितः ।
ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता । वयं धर्मं न जानी-
मस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ॥ ८८ ॥ नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां
कुर्वन्ति जन्तुषु । क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥ ८९ ॥
धर्मावातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिधाः । न तं धर्मं विजा-

नासि बुधा नोपासितास्त्वया ॥ ८० ॥ अल्पबुद्धितया वात्या-
दुक्तादयसि यन्मृगान् । ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वन-
भागतां ॥ ८१ ॥ वार्जितं मनुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि । क्व वा
त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ॥ ८२ ॥ अतः परमगम्योऽयं
पर्वतः सुदुरारुहः । विना सिद्धिगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते
॥ ८३ ॥ दिवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा । कासृष्णा-
ल्लामहं वीर वारयाभि निबोध मे ॥ ८४ ॥ नातः परं त्वया
शक्यं गन्तुमाश्वसिद्धिं प्रभो । स्वागतं सर्वथैवेक्ष्य तवाद्य मनुजर्षभ
॥ ८५ ॥ इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च । भक्षयित्वा
निर्वर्त्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् । ग्राह्यं यदि वचो मच्छं हितं
मनुजपुङ्गव ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भीमकदलीषण्डप्रवेशे
षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य भीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षण ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपु-
रास्थितः । ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वात्तु पृच्छति ॥ २ ॥
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भिणं धारितः । पाण्डवो वायुतनयो
भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाक्यं कुरुवीरस्य क्षितेन प्रति-
शृज्य तत् । हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

हनूमानुवाच । वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निर्वर्त्तस्व मां त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच । वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वं पृच्छामि
वानर । प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६ ॥

हनुमानुवाच । नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो
ऽहम् । यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रवाहि माम् ॥ ७ ॥

भीम उवाच । निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याध्यावतिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८ ॥ यद्यागमैनं विद्याच्च
तमहं भूतभावनम् । क्रमेयं त्वं गिरिश्चैव हनुमानिव सागरम् ॥ ९ ॥

हनुमानुवाच । क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वं नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १० ॥

भीमसेन उवाच । भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबल-
न्वितः । रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः ॥ ११ ॥
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः । सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमे-
णैकेन लेङ्घितः ॥ १२ ॥ स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य
तेजसा । बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ
देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौर्णम्यम् । मच्छासनमकुर्वाणं त्वा
वा नेष्टे यमक्षयम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विश्वाय तं बलीकृतं बाहुवीर्येण
दर्पितम् । हृदयेनावहस्यैनं हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ -

हनुमानुवाच । प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।
समानुकम्पया खेतत् पुच्छमुत्सार्थं गम्यताम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुवलदर्पितः ॥ १७ ॥ पुच्छे प्रगृह्य
तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् । सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्ययेह
वानरम् ॥ १८ ॥ सावज्ञमथ वामेन क्षयन् जग्राह पाणिना । न
चाश्रकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९ ॥ उत्तिष्ठेप पुन-
र्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमवोच्छ्रितम् । नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि
महाबलः ॥ २० ॥ उत्तिष्ठभुविर्वृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न लोद्धर्तुं शशाक तम् ॥ २१ ॥ यत्नवानपि

तु श्रीमालाङ्गुलीहरणोद्धतः । कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ ब्रीडा-
नताननः ॥ २२ ॥ प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तां क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥ सिद्धो वा यदि
वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः । पृष्टः सन् काम्यया ब्रूहि कस्त्वं
वानररूपधृक् ॥ २४ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यञ्चेद्भवेत्तम ।
प्रिथ्वस्तान्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेनऽव ॥ २५ ॥

हनुमानुवाच । यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६ ॥ अहं केशरिणः
क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राच्च हनुमान्नाम
वानरः ॥ २७ ॥ सूर्यपुत्रश्च सुग्रीवं शक्रपुत्रश्च वालिनम् । सर्वे
वानरराजानस्तथा वानरयूथपाः ॥ २८ ॥ उपतस्थुर्महावीर्या
मम चामित्रकर्षण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा
॥ २९ ॥ निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित् करणान्तरे । ऋष्यमूके
मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३० ॥ अथ दाशरथिर्वीरो
रामो नाम महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम्
॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन् सच्चभार्यः सद्भागुजः । सधनु-
र्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भार्या जन-
स्थानाच्छलेनापहृता बलात् । राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरा-
त्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा । वच्चयित्वा
नरव्याघ्रं मारीचेण तदानघ ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनुमज्जीमसंवादे
सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

हनुमानुवाच । हतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन् स राघवः ।
दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं राघवस्य महात्मनः । स हत्वा बालिनं राज्ये सुग्रीवमभि-
 षिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
 वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ ततो वानर-
 कोटिभिः सहितोऽहं नरर्षभ । सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो
 दक्षिणां दिग्गम् ॥ ४ ॥ ततः प्रवृत्तिः सीताया नृप्रेण सुमहा-
 त्मना । सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽहङ्कार्यसिद्धार्थं रामस्याक्षिष्टकर्मणः । शतयोजनविस्तारमर्षवं
 सहस्राङ्गुतः ॥ ६ ॥ अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसतोपमाम् ॥ ७ ॥ दृष्टवान् भरत-
 श्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघव-
 प्रियाम् ॥ ८ ॥ दग्धा लङ्कामशेषिण सादृश्याकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतस्यास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९ ॥ महाक्यञ्चावधा-
 र्यांश्च रामो राजीवलोचनः । स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्धा सेतुं
 महोद्घौ ॥ १० ॥ वृतो वानरकोटिभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।
 ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राक्षसान् ॥ ११ ॥ रणे स
 राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् । निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभाद-
 सुतबान्धवम् ॥ १२ ॥ राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभी-
 षणम् । धार्मिकं भक्तिमन्तञ्च भक्तानुगतवल्लभम् ॥ १३ ॥ ततः
 प्रत्याहृता मार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तथैव सहितः साध्व्या
 पत्न्या रामो महायथाः ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतिखरितः स्वां पुत्रीं
 रघुनन्दनः । अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ॥ १५ ॥
 ततः प्रतिष्ठतो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः । वरं मया याचि-
 तोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्रामकथेयन्ते भवे-
 ल्लोकेषु शत्रुदन् । तावज्जीवेयमित्येवं तथारिचति च सोऽब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम । उपतिष्ठन्ति
 मे दिव्या भोगा भीम यथेप्सिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि

इशवर्षशतानि च । राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभवनं गतः
॥ १८ ॥ तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानव । तस्य वीरस्य
चरितं गाचन्तो रमयन्ति माम् ॥ २० ॥ अयञ्च मार्गो मर्त्याना-
मगम्यः कुसुनन्दन । ततोऽहं रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम्
॥ २१ ॥ धर्षयिष्यामि शपेहापि सा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देव-
पथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः । यदर्थमागतस्यासि अत
एव सरस्व तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्गीमसंवादे
अष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रताप-
वान् । प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच
अच्छाया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् । मया धन्यतरो नास्ति
यदार्थं दृष्टवानहम् ॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव
दर्शनात् । एकन्तु कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥
यत्ते तदासीत् प्रवतः सागरं मकरालयम् । रूपप्रतिभं वीर
तदिच्छामि निरौक्षितुम् ॥ ४ ॥ एवं तुष्टो भविष्यामि अद्यास्यामि
च ते वचः । एवमुक्त स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५ ॥

हनूमानुवाच । न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केन-
चित् । कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्तति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥
अन्यः कृतयुगी कालस्त्रेतायां हापरेपरः । अथं प्रध्वंसनः कालो
नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७ ॥ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा
महर्षयः । काल समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ बल-
वर्षं प्रभावा हि प्रह्वीयन्त्यङ्गवन्ति च । तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं
कुरुकुलोदह । युगं समनुवर्त्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । युगसंख्यां समाचक्षु आचारश्च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्यं भवामवौ ॥ १० ॥

हनुमानुवाच । कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे । न तत्र धर्माः
सीदन्ति क्षीयन्ते न च वै प्रजाः ॥ ११ ॥ ततः कृतयुगं नाम
कालेन गुणतां गतम् । देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ १२ ॥
नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामन्त्र्यजुर्वर्णाः
क्रिया नासीच्च मानवी ॥ १३ ॥ अभिधाय फलं तत्र धर्मः सन्नप्राप्त
एव च । न तस्मिन् युगसंसर्गं व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ॥ १४ ॥
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् । न विग्रहः कृत-
स्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम् ॥ १५ ॥ न भयं नापि सन्तापो न
चेर्षा न च मत्ससरः । तपः परमक्रं ब्रह्म सा गतियोगिनां परा
॥ १६ ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ॥ १७ ॥ कृते युगे समभवन्
स्वकर्मनिरताः प्रजाः । समाश्रयं समाचारं समज्ञानञ्च केवलम्
॥ १८ ॥ तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् । एकवेद-
समायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ॥ १९ ॥ पृथग्धर्मास्त्वेकवेजा धर्म-
मेकमनुव्रताः । चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ॥ २० ॥
अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति पराङ्गतिम् । आत्मयोगसमा-
युक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ २१ ॥ कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य
प्राश्रितः । एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २२ ॥
वेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सत्त्वं प्रवर्तते । पादेन हंसते
धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २३ ॥ सत्त्वप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-
धर्मपरायणाः । ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधा क्रियाः
॥ २४ ॥ वेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः । प्रचलन्ति
न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ॥ २५ ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो

नरास्त्रेतायुगेऽभवन् । हापरे च युगे धर्मो हिमागो न प्रवर्तते
 ॥ २६ ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च । ततोऽन्ये
 च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्य-
 नृचश्च तथापरे । एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बद्ध्वा नीयते क्रिया-
 ॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा । एकवेदस्य
 चाज्ञानाद्देवास्ते बहवः कृताः ॥ २९ ॥ सत्त्वस्य चेह विभ्रंशात्
 सत्ये कश्चिदवस्थितः । सत्त्वात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभ-
 वन् ॥ ३० ॥ कामाद्योपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः । यैरर्हैः प्र-
 मानाः सुभ्रंशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामाः स्वर्ग-
 कामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे । एवं हापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-
 धर्मतः ॥ ३२ ॥ पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ।
 तामसं युगमासाद्य कृशो भवति केशवः ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः
 प्रशान्त्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा । ईतयो व्याधयस्तन्द्री होषाः
 क्रोधादयस्तथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयः क्षुब्धयं तथा ।
 युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मो व्यावर्त-
 माने तु लोको व्यावर्तते पुनः । लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा
 लोकप्रवर्तकाः ॥ ३६ ॥ युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ।
 एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्तते ॥ ३७ ॥ युगानुवर्तन-
 त्वेतेत् कुर्वन्ति चिरजौविनः । यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहल-
 मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः पुंसस्य विजानतः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । युगसङ्ख्यां महा-
 वाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्मासीमसंवादे

एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमसेन उवाच । पूर्वस्त्रपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन क्षितं कृत्वा प्रवङ्गमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २ ॥ आतुः प्रियमभीप्सन्
वै चकार सुमहद्वपुः । दिहस्तस्य ततोऽतीव बर्द्धत्यायामविस्तरैः
॥ ३ ॥ सद्रुमं कदलीपण्डं क्वादयन्नमितद्युतिः । गिरेक्षो-
च्छ्रयसाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ॥ ४ ॥ समुच्छितमक्षाकायो
द्वितीय इव पर्वतः । ताम्रेक्ष्यणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भुवुटीकुटिलाननः
॥ ५ ॥ दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः । तद्रूपं
महदालक्ष्य आतुः कौरवनन्दनः ॥ ६ ॥ विसिञ्चिषे तदा भीमो
जहृषे च पुनः पुनः । तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम्
॥ ७ ॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यभौलयत् । आवभाषि
च हनूमान् भीमसेनं क्षयन्निव ॥ ८ ॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं
रूपं ममानव । वर्द्धंऽहञ्चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं बर्द्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्नि-
भम् । दृष्ट्वा हनूमतो वर्षां सम्भ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १० ॥ प्रत्यु-
वाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूकृहः । कृताञ्जलिरदीनात्मा हनू-
मन्तमवस्थितम् ॥ ११ ॥ द्रष्टुं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते
विभो । संहरस्व महावीर्य्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि
शक्तोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् । अप्रमेयमनामृष्यं मेनाक-
मिव पर्वतम् ॥ १३ ॥ विज्जयद्यैव मे वीर सुमहान् मनसोऽय-
वै । यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४ ॥ तमेवं
शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् । खबाहुवलमाश्रित्य विना-
शयितुमक्ष्मसा ॥ १५ ॥ न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मन
विद्यते । तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६ ॥

वशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु भीमेन हनूमान् स प्रवङ्गमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं क्षिप्रगम्भीरया गिरा । एवमेतन्महा-
 बाहो यथा वदसि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ
 राक्षसाधमः । मया तु निहतं तस्मिन् रावणे लोककण्ठके ॥ २८ ॥
 कीर्त्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् । तेन वीरेण तं हत्वा
 सगणं राक्षसाधमम् ॥ १९ ॥ आनीता स्वपुत्रीं सीता कीर्त्ति-
 खाख्यापिता नृषु । तद्वच्छ विपुलप्रज्ञ भातुः प्रियहिते रतः ॥ २० ॥
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः । एष पत्न्याः कुरुश्रेष्ठ
 सौगन्धिकवनाय ते ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्ष-
 राक्षसैः । न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ॥ २२ ॥
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः । बलिहोमनमस्कारै-
 र्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ २३ ॥ दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति
 भारत । मा तात साहसं कार्ष्णीः स्वधर्मं परिपालय ॥ २४ ॥
 स्वधर्मस्थः परं धर्मं कुप्यस्व गमयस्व च । न हि धर्ममविज्ञाय
 वृद्धाननुपसेव्य च ॥ २५ ॥ धर्मार्थो वेदितुं शक्यो वृहस्पतिसमै-
 रपि । अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ॥ २६ ॥ स
 विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः । आचारसम्भावो धर्मो
 धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः
 प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्थ्यन्ति देवताः ॥ २८ ॥
 वृहस्पत्युग्रनोक्तैश्च नयैर्धार्थ्यन्ति मानवाः । पश्याकरवणिज्याभिः
 कृष्या गोऽजाविपोषणैः ॥ २९ ॥ वात्तं वा घात्यते सर्वं धमरेतै-
 र्हिजातिभिः । त्रयी वार्त्ता दण्डनौतिस्तिष्ठौ विद्या विजान-
 ताम् ॥ ३० ॥ ताभिः सम्यक् प्रयुक्ताभिलोकयाता विधीयते ।
 सा चेद्धर्मकृता न स्यान्नयोधर्ममृते भुवि ॥ ३१ ॥ दण्डनौतिमृते
 चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् । वार्त्ताधर्मं ह्यवर्त्तिन्यो दिनश्लेषु-
 विमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्द्युतैर्धर्मं सूयन्ति वै प्रजाः ।

द्विजातीनामृतं धर्मो ह्येकश्चैकवर्त्तिकः ॥ ३३ ॥ अन्नाध्ययन-
 दानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः । याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
 श्चैव प्रतिग्रहः ॥ ३४ ॥ पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्वधर्मस्य पोष-
 णम् । शुश्रूषा च द्विजातीनां भूदाणां धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥
 मैत्र्यहीनव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनः । क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय
 तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
 न्द्रियः । वृद्धैः सम्मन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ ३७ ॥
 आस्थितः आस्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते । निग्रहानुग्रहैः
 सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥ तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः
 सुव्यवस्थिताः । तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्तवलेषु च ॥ ३९ ॥
 नित्यञ्चारेण वोढव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा । राज्ञामुपायश्चारय
 बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ॥ ४० ॥ निग्रहप्रग्रहौ चैव दाह्यं वै कार्य-
 साधकम् । साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ॥ ४१ ॥
 साधनीयानि कर्माणि समाख्यासयोगतः । मन्त्रमूला नयाः
 सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ सुमन्द्भित्तं वा सिद्धिस्तां द्विजैः
 सह मन्त्रयेत् । स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ॥ ४३ ॥
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषाञ्चोन्मादलक्षणम् । मन्त्रयेत् सच्च
 विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ॥ ४४ ॥ द्विग्वैश्व नैतिविन्या-
 सान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत् । धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थ-
 कार्येषु पण्डितान् ॥ ४५ ॥ स्त्रीषु क्षीवान्निशुञ्जीत क्रूरान्
 क्रूरेषु कर्मसु । स्वैभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ॥ ४६ ॥
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च वलावलम् । बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु
 कुर्यात् साधुष्वनुग्रहम् ॥ ४७ ॥ निग्रहं चाप्यग्निष्टेषु निर्मर्यादेषु
 कारयेत् । निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ४८ ॥
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता । एष तेऽभिहितः
 पार्थ धीरो धर्मो दुरन्वयः ॥ ४९ ॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

यस्योऽनुपालय । तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम्
॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् । चतु-
याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ ५१ ॥ सम्यक्प्रणीत-
दण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः । अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां
यान्ति सलीकताम् ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्गीमसंवादे
पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संहृत्य विपुलं तदपुः कामतः
कृतम् । भीमसेनं पुनर्दीर्घ्यं पर्येष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परि-
ष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । श्रमो नाशमुपागच्छत्
सर्वञ्चासीत् प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ बलञ्चातिबली मेने न मेऽस्ति
सदृशो महान् । ततः पुनरथोवाच पर्येष्वनयनो हरिः ॥ ३ ॥
भीममाभाष्य सौहार्दादाप्यगददया गिरा । गच्छ वीर स्वमा-
वासं क्षान्तव्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ४ ॥ इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवे-
द्योऽस्मि कर्हिचित् । धनदस्यालयाच्चापि विप्रिष्टानां महाबल
॥ ५ ॥ देशकाल इहायातुं दिवगन्धर्वयोषिताम् । ममापि सफलं
चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि
जगद्भूदयनन्दनम् । सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तमास्करम्
॥ ७ ॥ मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह । तदस्मद्दर्शनं
वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ आढृतं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय
भारत । यदि तावन्नया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९ ॥
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहम् । शिलया नगर-
च्चापि मर्दितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्धा दुर्योधनश्चाद्य आन-
यामि तवान्तिकम् । यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तु तदाक्यं श्रुत्वा तस्य महा-
 त्मनः । प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥ कृतमेव
 त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां
 प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्य-
 वन् । तवैव तेजसा सर्वान् विजेष्यामी वयं परान् ॥ १४ ॥ एव-
 मुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत । आदत्त्वात् सौहृदाच्चैव
 करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चक्षुः विगाह्य शत्रूणां शरशक्ति-
 समाकुलांम् । यदा सिंहखवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥
 तदाहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव । विजयस्य ध्वजस्थस्य
 नादाभ्योक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं
 येन हनिष्यथ । एवमाभाष्य हनुमांस्तदा तं पाण्डुनन्दनम् । मार्ग-
 माख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाक्षरणे
 एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलि-
 नाश्वरः । तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्दम्भमादनम् ॥ १ ॥ अनु-
 स्मरन् वपुस्तस्य श्रियञ्चाप्रतिमां भुवि । माहात्म्यमनुभावञ्च स्मरन्
 दाशख्यैर्ययौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ ३ ॥ फुल्लद्रुमविचि-
 त्राणि सरांसि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि
 वनानि च ॥ ४ ॥ भक्तवारणयूथानि पङ्क्तिन्दानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि दृष्ट्वा तदा ॥ ५ ॥ हरिणैश्चपला-
 पाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् । सशष्पकवलैः श्रीमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं
 ययौ ॥ ६ ॥ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् । व्यपेत-

भीर्गिरिं शौर्याङ्गीमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुसुमानन्तगन्धैश्च
ताम्रपल्लवकोमलैः । याच्यमान इवारण्यैर्दुर्मैर्मास्तकम्भितैः ॥ ८ ॥
कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविता । प्रियतीर्थवर्णा मार्गे
पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरि-
सानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १० ॥ परि-
वृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने । काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्दृढं
विपुलां नदीम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां नद्यां
महासखः सौगन्धिकवनं महत् । अपश्यत् प्रीतिजननं बालार्क-
सदृशद्युतिम् ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनवासपरिक्षिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाक्षरणे
द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स गला नलिनीं रम्यां राक्षसैरभि-
रचिताम् । कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ॥ १ ॥
कुवेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्भरे । सुरम्यां विपुलच्छायां
नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २ ॥ हरिताम्बुजसंच्छन्नां दिव्यां कनक-
पुष्कराम् । नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्द्विमाम् ॥ ३ ॥
अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु । विचित्रभूतां लोकस्य
शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४ ॥ तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः
शुभम् । ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च वज्र पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्तु
पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् । जातरूपमयैः पद्मै-
श्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६ ॥ वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनो-
रमैः । हंसकारण्डवोद्भूतैः सृजङ्गिरमलं रजः ॥ ७ ॥ आक्रीडं

राजराजस्य कुवेरस्य महात्मनः । गन्धर्वपुत्रोभिश्च देवैश्च
 परमाश्रिताम् ॥ ८ ॥ सेवितामृषिभिर्हि विर्यैः किम्युषैस्तथा ।
 राक्षसैः किन्तरेष्वपि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९ ॥ ताञ्च दृष्ट्वैव
 कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य
 तत्तरः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति अतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११ ॥ ते तु दृष्ट्वैव
 कौन्तेयमजिनै प्रतिवासितम् । रुक्माङ्गदधवं वीरं भीमं भीम-
 पराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम् ।
 पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योऽन्यमभिचक्रुशुः ॥ १३ ॥ अयं पुरुष-
 शार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः । यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत् सम्पृष्टु-
 मिहाह्वय ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहू समासाद्य वृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ सुनिवेशधरश्चैव
 सायुधश्चैव लक्ष्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्षु महामते ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

त्रिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच । पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विशालां वदरीं प्राप्तो आत्मभिः सह राक्षसाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र
 पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् । अनिलोद्गमितो नूनं सा बह्वनि
 परीप्सति ॥ २ ॥ तस्या मामनवद्याङ्गा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
 पुष्पहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥

राक्षसा जघुः । आक्रीडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा
 यच्चा देवाश्चात्र वृकोदर । आमन्त्र्य यच्चप्रवरं पिवन्ति रमयन्ति
 च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्यायेतच्च

यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विहर्तुमिच्छेदुर्वृतः सु
विनश्येन्न संशयः । तमनादृत्य पद्मानि जिह्वीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भातरं कथम् ॥ ७ ॥ आमन्त्र्य
यक्षराजं वै ततः पिव हारस्य च । नातोऽन्यथा लया शक्यं
किञ्चित् पुष्करभीक्ष्णितुम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति
राजान एष धर्मः सनातनः । न चाहं हातुमिच्छामि चात्र
धर्मं कथञ्चन ॥ १० ॥ इत्यथ नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्गरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुभ्यां हि सर्व-
भूतानामियं वैश्रवणस्य च । एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितु-
मर्हति ॥ १२ ॥

वैश्रम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा राक्षसान् सर्वान् भीमसेनो
ह्यमर्षणः । व्यगाहत महावाङ्मनस्त्रिणीं तां महाबलः ॥ १३ ॥
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् । मां मैवमिति सक्रोधै-
र्मर्त्यवृद्धिः समन्ततः ॥ १४ ॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान्
भीमविक्रमः । व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥ १५ ॥
गृह्णीत वध्नीत प्रकर्त्तयेत् पचाम खादाम च भीमसेनम् । क्रुद्धा
ब्रुवन्तोऽभिययुर्दुर्तं ते शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १६ ॥
ततः स शुर्वी यमदण्डकल्या महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् । प्रगच्छ
तानभ्यपतत्तरस्त्री ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ ते तं
तदा तोमरपट्टिषाद्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सक्षसा निपेतुः । जिघांसवः
क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥ १८ ॥ वातेन
कुन्यां बलवान् स जातः शूरस्तरस्त्री हिषतां निहन्ता । सत्ये च
धर्मे च रतः सदैव शराक्रमे यदुभिरप्रवृष्यः ॥ १९ ॥ तेषां स
भार्गान् विविधान्महात्मा विहृत्य शस्त्राणि च श्राववाणाम् ।

यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
 ते तस्य वीर्यञ्च बलञ्च दृष्ट्वा विद्याबलं वाङ्मबलं तथैव । अशक्त-
 वन्तः सच्चितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २१ ॥
 विदीर्यमाणस्तत एव तूर्णमाकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः । कैलास-
 शृङ्गाण्यभिदुदुवुस्ते भीमार्हिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २२ ॥ स
 अक्रवहानवदैत्यसङ्घान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसङ्घान् । विगाह्य
 तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २३ ॥
 ततः स पीत्वामृतकल्पमश्नो भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः । उत्पाट्य
 जग्राह च सोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २४ ॥ ततस्तु
 ते क्रोधवशाः समेत्य घनेश्वरं भीमबलप्रणुन्ताः । भीमस्य वीर्यञ्च
 बलञ्च संख्यं यथावदाचखुरतीव भीताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्ततु-
 निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच । गच्छातु भीमो जल-
 जानि कामात् कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्य-
 नुज्ञाय घनेश्वरन्ते जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः । भीमञ्च
 तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकादरण्ये
 चतुःपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महार्क्षाणि दिव्यानि भरत-
 र्षम । बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १ ॥ ततो
 वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः । प्रादुरासीत् खरसर्पः
 सङ्ग्राममभिषोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
 महाभया । निष्प्रभश्चाभवत् सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३ ॥
 निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते । चचाल पृथिवी चापि
 पांशुवर्षं पपात च ॥ ४ ॥ सलोहिता दिग्ध्वासन् खरवाचो

ऋगहिजाः । तमोव्रतमभूत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५ ॥
 अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे । तदद्भुतमभि-
 प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मा-
 नभिभविष्यति । सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
 यथाक्षपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नौ नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो
 राजा वीषाञ्चक्रे समन्ततः ॥ ८ ॥ अपश्यमानो भीमन्तु धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः
 ॥ ९ ॥ पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे । कञ्चिन्तु
 भीमः पाञ्चालि किञ्चित् कृत्यच्चिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
 वीरः साहसं साहसप्रियः । इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमर-
 दर्शनाः ॥ ११ ॥ दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः । तं
 तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी । प्रिया पियच्चिकीर्षन्ती
 महिषी चारुहासिनी ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । यत्तत् सौगन्धिकं राजन्नाहृतं भातरिष्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् । अपि चोक्तो मया
 वीरो यदि पश्येबह्वन्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
 नागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः
 ॥ १४ ॥ प्राशुदौर्ची दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिदो गतः । उक्त-
 स्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सहिता-
 स्तूष्णं येन यातो लकोदरः । वहन्तु राक्षसा विप्रान् यथा-
 श्रान्तान् यथाकृशान् ॥ १६ ॥ लमप्यमरसङ्घातः वह कृष्णां
 घटोत्कच । व्यक्तं दूरमिदो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ १७ ॥
 चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे । तरस्वी वैनतेयस्य
 सदृशो भुवि लङ्घने ॥ १८ ॥ उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथे-
 च्छकम् । तमन्विषाम भवतां प्रभावाद्भजनीचराः ॥ १९ ॥ पुरा
 च नापराप्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे

हेडिम्बप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ उद्देशज्ञाः कुवेरस्य नलिन्या भरत-
 र्धम् । आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ॥ २१ ॥ लोम-
 शनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः । ते सर्वे लरिता गत्वा ददृशुः
 शुभकाननाम् ॥ २२ ॥ गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमां ।
 तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे तरस्त्रिनम् ॥ २३ ॥ ददृशु-
 र्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् । भिन्नकायाक्षिबाह्वक्षन् सञ्च-
 ख्मिन्तशिरोधरान् ॥ २४ ॥ तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यव-
 स्थितम् । सक्रोधं स्तब्धनयनं सन्दष्टदम्बनच्छदम् ॥ २५ ॥ उद्यम्य
 च गदां दोष्यं तदीतीरे व्यवस्थितम् । प्रजासङ्क्षेपसमये दण्ड-
 हस्तमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः
 पुनः । उवाच क्षण्णया वाचां कौन्तेय क्षिभिदं कृतम् ॥ २७ ॥
 साहसं वत भद्रं ते दिवानामथ वाग्वियम् । पुनरेवं न कर्त्तव्यं
 मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८ ॥ अशुश्रिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि
 परिगृह्य च । तस्यामेव नलिन्यान्तु विजङ्गुरमरोपमाः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः । प्रादुरासन्नहाकाया-
 स्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३० ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिर्ब्रूयुः
 लोमशम् । नकुलं सहदेवञ्च तथान्यान् ब्राह्मणर्षभान् ॥ ३१ ॥
 विनयेन गताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत । सांखिता धर्मराजेन
 प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२ ॥ विदिताश्च कुवेरस्य तत्र ते कुरु-
 पुङ्गवाः । जघुर्नातिचिरं कालं रमणायाः कुरुहृत्ताः । प्रतीक्ष-
 माणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् निवसमानोऽथ धर्मराजो
 शुचिष्ठिरः । कृष्णया सहितान् भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १ ॥
 दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्लाद-
 नीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ देवैः पूर्वं विकीर्णानि
 मुनिभिश्च महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण हिजैः सम्पूजितानि
 च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् । राजर्षी-
 णाञ्च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्रं
 स्म आश्रमेषु शिवेषु च । अभिषेकं हिजैः सार्द्धं कृतवन्तो विशे-
 षतः ॥ ५ ॥ आर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरङ्घ्रिः सदा च वः । यथा-
 लब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रम्येषु
 सर्वेषु च सरःसु च । उदधौ च महापुण्ये सूपसृष्टं महात्मभिः
 ॥ ७ ॥ इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । नानातीर्थेषु
 रम्येषु सूपसृष्टं सह हिजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारमतिक्रम्य ब्रह्मवः
 पर्वताः शुभाः । हिमवान् पर्वतश्चैव नानाहिजगणायुतः ॥ ९ ॥
 विशाला वदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः । दिव्या पुष्करिणी दृष्टा
 सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि
 च । दर्शितानि हिजयेष्टा लोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥ इमं
 वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । कथं भीम गमिष्यामी
 गतिरन्तरधौयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरी-
 रिणो । न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ॥ १३ ॥
 अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं
 वदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारण-
 सेवितम् । बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५ ॥ अति-
 क्रम्य च तं पार्थ चार्णवैणाश्रमे वसेः । ततो द्रष्टासि कौन्तेय
 निविशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः

शुचिः । सुखप्रह्लादनः श्रुतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ॥ १७ ॥ शुक्ला
तु दिव्यामाकाशादाचं सर्वं विसिञ्चिशुः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च
पार्थिवानां विघ्नेषतः ॥ १८ ॥ शुक्ला तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौन्यो
ऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥ ततो
युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । प्रत्यागम्य पुनस्तन्तु नर-
नारायणाश्रमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परि-
वारितः । पाञ्चाख्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्तु सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नरनारायणाश्रमगमने
षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च तीर्थयात्रापर्व ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरवधपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तान् परिबिष्वस्तान् वसतस्तत्र
पाण्डवान् । पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
मतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च । रक्षितान् भीमसेनेन
कदाचित्तान् यदृच्छवा ॥ २ ॥ जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च
राक्षसः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलाः सर्वशस्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति
ब्रुवन् पाण्डवेयान् पर्युपास्ते च नित्यदा । परीप्समानः पार्थानां
कलापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं सस्परिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं
प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥
पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः । बुबुधे न च तं पापं
भक्षच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरि-
न्दम । षटोत्तचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ लोमश-
प्रभृतींस्तास्तु महर्षींश्च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा
पुष्पार्थञ्च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विकृतं मेरुवं
महत् । गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सह देवस्तु
यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विभ्राम्य कौशिकं खड्गं
मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः । आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महा-
बलः ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः । धर्मस्ते
होयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये क्वचिन्मनुष्येषु
तिथ्यग्योनिगताश्च ये । धर्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः
॥ १३ ॥ धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मन्ते विदुस्तमन् । एतत् परीक्ष्य
सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥ देवाश्च ऋषयः सिद्धा पितर-
श्चापि राक्षसाः । गन्धर्वो रगरक्षांसि वयांसि पश्यस्तथा ॥ १५ ॥
तिथ्यग्योनिगताश्चैव अपि कौटपिपीलिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति
ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ समृद्धा ह्यस्य लोकस्य लोको
युष्माकमृध्यति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥ १७ ॥
पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि । वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो
रक्षितारश्च राक्षसाः ॥ १८ ॥ राष्ट्रसारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः
कुतः सुखम् । न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जालनागसि ॥ १९ ॥
अणुरप्यपचारश्च नास्त्वस्माकं नराग्रज । विषसाधान् यथाशक्त्या
कुर्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ शुद्धं च ब्राह्मणाश्चैव प्रणामप्रवणाः
सदा । श्लोघ्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥
येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रये-
ऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषिन्नः ॥ २२ ॥ भुञ्जा चान्नानि दुष्प्रश्न
कथमस्मान् जिह्वीषसि । एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः
॥ २३ ॥ वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि । अथ चेद्दृष्ट-
वुद्धिस्त्वं सर्वधर्मविजितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धे न
द्रौपदी हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्यसि ॥ २५ ॥
अधर्मश्चाप्यकीर्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलाम् । एतामद्य परा-
मृष्य स्त्रियं राक्षसा मानुषीम् ॥ २६ ॥ विप्रमेतत् समालोच्य कुम्भेन

प्राश्रितं त्वया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ॥ २७ ॥
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रमोऽभवत् । अथाब्रवीत् द्रौप-
 दीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ मामैष्ट राक्षसान्मूढाहतिरस्य
 मया हृता । नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ॥ २९ ॥
 अस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः । सहदेवस्तु तं
 दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनम् ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन् कुन्ती-
 पुत्रं युधिष्ठिरम् । राजन् किं नाम सत् कृत्यं क्षत्रियस्याख्यतो-
 ऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्धामिमुखः प्राणांस्थजेच्छत्रून् जयेत वा ।
 एष चास्मान् वयञ्चैनं युध्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ सूदयेम
 महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप । क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्य-
 पराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हामि सहतिम् ।
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां
 पुनर्ज्ञातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । भी भी राक्षस तिष्ठस्व सह-
 देवोऽस्मि पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वाद्येह
 स्वप्स्यसि । तथा ब्रुवति भाद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६ ॥
 प्रत्यदृश्यद्गदाहस्तः सवज्ज इव वासवं । सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र
 द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं
 राक्षसं तथा । मार्गाश्च रक्षः समूढं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् । भ्रातृस्तान् क्षियतो
 दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षस-
 चेदमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पापं शस्त्रपरीक्षणे
 ॥ ४० ॥ आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्तो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु
 रममाणं त्वं न चैवाप्रियकारिणम् । अतिथिं ब्रह्मरूपञ्च
 कथं हन्यामनागसम् ॥ ४२ ॥ राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्या-
 न्नरकं व्रजेत् । अपक्वस्य च कालेन बधस्तव न विद्यते ॥ ४३ ॥

नूनमद्यामि संपन्नो यथा ते मतिरीदृशी । दत्तः कृष्णापहरणे
 कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४३ ॥ वडिशोऽयं त्वया शस्तः कालसूत्रेण
 लम्बितः । मत्स्योऽन्धसीव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यति ॥ ४४ ॥
 यच्चासि प्रस्थितो दिशं मनःपूर्वगतश्च ते । गतं गन्तासि गन्तासि
 नगं वकहिङ्गिभ्योः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः काल-
 चोदितः । भीत उत्सृज्य तान् सर्वान् युद्धाय समुपस्थितः
 ॥ ४६ ॥ अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा
 दिशः पाप तदर्थं मे विलम्बितम् ॥ ४७ ॥ श्रुता मे राक्षसा ये
 ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवाक्षेणोदक-
 क्रियाम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्कणी परिसंलिङ्घन ।
 स्त्रयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्तकोपमः ॥ ४९ ॥ बाहू-
 संरन्ध्रमेवैक्षन्मिदुद्राव राक्षसम् । राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धा-
 र्थिनमवस्थितम् ॥ ५० ॥ मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्कणी परि-
 संलिङ्घन । अभिदुद्राव संरन्ध्रो बलिर्वज्रधरं यथा ॥ ५१ ॥
 वर्त्तमाने तदा ताभ्यां बाहूयुद्धे सुदारुणे । माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धा-
 बुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥ न्यवारयत्तौ प्रहसन कुन्तीपुत्री
 वृकोदरः । शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्ष्यमिति चाब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च । दृष्टेन च शपे राजन्
 सुदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्वर्त्तमानौ
 परस्परम् । बाहूभ्यां समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५५ ॥
 तयोरासीत् संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः । अमृष्यमाणयो संस्थे
 देवदानयोर्विव ॥ ५६ ॥ आसृज्यासृज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभि-
 जघ्नतुः । जीमुताविव गर्जन्तौ निनदन्तौ महाबलौ ॥ ५७ ॥
 वभञ्जतुर्महावृक्षानूचमिर्वलिनाम्बरौ । अन्योन्येनातिसंरन्ध्रौ पर-
 स्परवधैषिणौ ॥ ५८ ॥ तद्दृचयुद्धमवकाशीरुहविनाशनम् ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा ॥ ५९ ॥ आवि-

ध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् । ताडयामासतुस्तमौ
 विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६० ॥ तस्मिन् दिशि यदा वृक्षाः सर्वे एव
 निपातिताः । पुष्पक्रीकृताश्च शतशः परस्परबधेऽप्यया ॥ ६१ ॥
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव मारत । महाभौरिव शैलेन्दौ
 युयुधाते महाबलौ ॥ ६२ ॥ शिलाभिस्तृणरूपाभिवृद्धतौभिः पर-
 स्परम् । वज्रैरिव महावेगीराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६३ ॥ अभिद्रुत्य
 तु भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ । भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकषति
 गजाविव ॥ ६४ ॥ मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । ततः
 कटकटाग्रद्वौ बभूवुः सुमहात्मनोः ॥ ६५ ॥ ततः संहृत्य मुष्टिन्तु
 पञ्चश्रीर्षमिवोरगम् । वेगीनाभ्यहनद्धौमो राक्षसस्य शिरोधराम्
 ॥ ६६ ॥ ततः आन्तन्तु तद्दृष्टो भीमसेनभुजाक्षतम् । सुपरि-
 आन्तमालच्छ भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ तत एनं महाबाहु-
 र्बाहुभ्याममरोपमः । समुत्क्षिप्य बलाद्धौमो विनिष्पिष्य मही-
 तले ॥ ६८ ॥ तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्रिणा चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ६९ ॥ सन्दृष्टौष्ठं
 विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् । जटासुरस्य तु शिरो भीम-
 सेनबलाक्षतम् ॥ ७० ॥ पपात रुधिरादिग्धं सन्दृष्टरदनच्छदम् ।
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् । स्तूयमानो द्विजाग्रैस्तु
 मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जटासुरबधपर्वणि जटासुरबधो नाम
 सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च जटासुरबधपर्व ॥ १५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणा
 श्रमम् । अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १ ॥

स समानीय तान् सर्वान् भ्रातृनिव्यव्रवीद्वचः । द्रौपद्या सहि-
तान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥ समाश्रितस्रोमिगताः
शिवेन चरतां वने । कृतोद्देशस्तु वीमतसुः पञ्चमीममितः समाम्
॥ ३ ॥ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणाम्बरम् । पुष्पितै-
र्दुग्धप्रण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ॥ ४ ॥ मयुरैश्चातकैश्चापि नित्यो
त्सवविभूषितम् । व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा ॥ ५ ॥
श्वापदैर्बालकपैश्च सुसुभिश्च निषिवितम् । फलैः सहस्रपत्रैश्च
शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६ ॥ प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलै-
रपि । महापुष्पं पवित्रञ्च सुरासुरनिषिवितम् ॥ ७ ॥ तत्रापि
च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः । कृतश्च समवस्तेन पार्थना-
मिततेजसा ॥ ८ ॥ पञ्चवर्षाणि वक्ष्यामि विद्यार्थीति पुरा मवि ।
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ देवलोकसमं
लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् । इत्यक्त्वा ब्राह्मणान् सर्वानामन्त्रयत
पाण्डवः ॥ १० ॥ कारणञ्चैव तत्तेषामाचक्षते तपस्विनाम् ।
तानुग्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्म-
णास्तोऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च । सुखोदकमिदं क्षेप-
मचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ चतुर्धर्मेण धर्मश्च तीर्त्वा गां पालयि-
ष्यसि । तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भाटमिश्र परन्तपः । राक्षसैरनुयातो वै
लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसे
रुद्धते क्वचित् । तत्र तत्र महातेजा भ्राटमिः सह सुव्रतः ॥ १५ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्षेपान् विचिन्तयन् । सिंहव्याघ्रः
गजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १६ ॥ अवेक्षमाणः कैलासं
मैनाकञ्चैव पर्वतम् । गन्धमादनपादांश्च श्वेतञ्चापि शिलोच्चयम्
॥ १७ ॥ उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः । पृष्ठं हिम-
वताः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८ ॥ ददृशुः पाण्डवा राजन्

गन्धमादनमन्त्रिकात् । पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते
 ॥ १८ ॥ सलिलोपहतसञ्ज्ञातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः । समावृतं
 पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २० ॥ तमुपागम्य राजर्षिं धर्मा-
 त्मानमरिन्दमाः । पाण्डवा वृषपर्वणमवदन्त गतह्रमाः ॥ २१ ॥
 अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् । पूजिताश्चावसंस्कृत्य सप्तरात्र
 मरिन्दमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥ एकैकशश्च
 तान् विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे । न्यासभूतान् यथाकालं बन्धूनिव
 सुसतकृतान् ॥ २४ ॥ पारिवार्हञ्च तं श्रेष्ठं परिदाय महात्मने ।
 ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्यामरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः
 पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः । अतोतानागते विद्वान् कुशलः
 सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥ अन्वशामत् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 तेऽनुज्ञाता महात्मान प्रययुर्दिशमुत्तराम् ॥ २७ ॥ तान् प्रस्थि-
 तानभ्यगच्छद्वृषपर्वामहामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः
 पाण्डवांस्तदा ॥ २८ ॥ अनुसंसाध्य कौन्तेयानाश्रीर्मिरमिनस्य
 च । वृषपर्वामिववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २९ ॥ नानामृग-
 गणैर्युष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिभ्रातृभिः साढं प्राति-
 ष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ महाभ-
 धनसङ्काशं सलिलोपहितं शुभम् । मणिक्राञ्चनरूपस्य शिला
 नाञ्च समुच्चयम् ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृष-
 पर्वणा । अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ३३ ॥
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गमांस्तेषु बहून्
 सुखिनैवामिचक्रमुः ॥ ३४ ॥ धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च
 महानृषिः । अगच्छान् सहितास्तत्र न कश्चिदवहोयते ॥ ३५ ॥
 ते मृगहिरण्यसंघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् । आश्वामृगगणैश्चैव सेवितं

सुमनोरमम् ॥ ३६ ॥ पुष्पं पद्मसरोयुक्तं सपल्लवमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा माख्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३७ ॥ ततः किम्बु-
 क्षावासं सिंहचारणसेवितम् । ददृशुर्दृष्टरोमाणः पर्वतं गन्ध-
 मादनम् ॥ ३८ ॥ विद्याघरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च । गज-
 संघसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ३९ ॥ शरभोन्नादसंघुष्टं
 नानाशृगनिषिवितम् । ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ४० ॥
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् । विविशुः क्रमशो
 वीराः शरणं शुभकाननम् ॥ ४१ ॥ द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च
 विप्रैर्महात्मभिः । शृणुन्तः प्रीतिजननान् वल्गाश्रदकलाञ्छुमान्
 ॥ ४२ ॥ श्रोत्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखिरितान् । सर्व-
 र्तुफलभाराढ्यान् सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ॥ ४३ ॥ पश्यन्तः पाद-
 पांश्चापि फलभारावनामितान् । आम्नानाम्नातकान् भव्यान्
 नारिकेलान् सतिन्दुकान् ॥ ४४ ॥ सुस्नातकांस्तथाजीरान् दाडि-
 मान् बीजपूरकान् । पनसान् लकुचान् मोचान् खर्जुरानम्ब-
 वितसान् ॥ ४५ ॥ पारावतांस्तथा चौराज्जीपांश्चापि मनोरमान् ।
 विल्वान् कपित्थान् जम्बून् च काश्मरोर्वदरीस्तथा ॥ ४६ ॥ प्लचा-
 नुज्जुस्वरवटान्शुड्यान् क्षीरिकांस्तथ । भस्मातकानामलकीर्हरी-
 तकविभीतकान् ॥ ४७ ॥ द्रुमुदान् करमर्दांश्च तिन्दुकांश्च महा-
 फलान् । एतानन्यांश्च विविधान् गन्धमादनसानुषु ॥ ४८ ॥ फले-
 रमृतकल्पैस्तानाचितान् स्यादुभिस्तद्धनम् । तथैव चम्पकाशोकान्
 केतकान् वज्रलांस्तथा ॥ ४९ ॥ पुन्नगान् सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्
 सकेतकान् । पाटलाः कूटजान् रम्यान् मन्दारेन्द्रीवरांस्तथा
 ॥ ५० ॥ पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा । आलां
 स्तालांस्तमालांश्च पिप्पलानिद्रुदांस्तथा ॥ ५१ ॥ आत्मलीः
 किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा । चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्ग-
 राजैस्तथा शुकैः ॥ ५२ ॥ कोकिलैः कलविह्वैश्च हारीतैर्जीव-

जीवकैः । प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः ॥ ५३ ॥ शोथ-
रम्यं सुमधुरं कूजद्विषाप्यविष्ठितान् । सरांसि च मनोज्ञानि
समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५४ ॥ कुसुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोक-
नदोत्पलैः । कङ्कारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५ ॥
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुक्कुटैः । कारण्डवैः प्रवेह्यैर्वैकैर्म-
हभिरेव च ॥ ५६ ॥ एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जल-
चारिभिः । हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७ ॥ पद्मो-
दरच्युतरजःकिञ्जल्काक्षरणरञ्जितैः । मञ्जुस्वरैर्मधुकरैर्विंसतान्
कमलाकरान् ॥ ५८ ॥ अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९ ॥ शिखण्डनीभिः
सहितान् लतामण्डपकेषु च । मेघतूर्यैरवोद्गममदनाकुलितान्
भृशम् ॥ ६० ॥ क्लृप्तैव केकामधुरं सङ्गीतं मधुरस्वरम् । चितान्
कलापान् विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥ ६१ ॥ मयूराण्
ददृशुश्चष्टान्नृत्त्यतो वनलालसान् । कांसित् प्रियाभिः सहितान्
भ्रममाणान् कलापिनः ॥ ६२ ॥ वल्लीलतासङ्घटेषु कुटजेषु
स्थितांस्तथा । कांसिच्च कुटजानान्ते विटपेऽल्लुक्कठानिव ॥ ६३ ॥
कलापस्त्विराटोपनिचितान्कुटानिव । विवरेषु तरुणाञ्च रुचिरं
ददृशुश्च ते ॥ ६४ ॥ सिम्हवारांस्तथोदारान् मन्मथस्येव तोम-
रान् । सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च ॥ ६५ ॥ कर्ण-
कारान् विकसितान् कर्णपूरानिवोत्तमान् । तथापश्यन् कुरु-
वकान् वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ६६ ॥ कामवश्योत्सुककरान्
कामस्येव शरोत्करान् । तथैव वनराजीनामुदारान्नचितानिव
॥ ६७ ॥ विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव । तथानङ्ग-
शराकारान् सहकारान्मनोरमान् ॥ ६८ ॥ अपश्यन् भ्रमरा-
रावान् मञ्जरीभिर्विराजितान् । हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावानि-
सदृशैरपि ॥ ६९ ॥ लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि । अतीव

वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ७० ॥ तथा शालांस्तमालांश्च
 पाटलान् बकुलानपि । माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु
 च ॥ ७१ ॥ विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनेर्हिजैः । कल-
 हंसैरुपेतानि सारसाभिस्तानि च ॥ ७२ ॥ सरांसि बहुशः पार्था
 पश्यन्तः शैलसानुषु । पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च
 ॥ ७३ ॥ एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः । गन्धवन्धय
 माख्यानि रमवन्ति फलानि च ॥ ७४ ॥ सरांसि च मनोज्ञानि
 वृक्षांश्चातिमनोरमान् । विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ल-
 लोचनाः ॥ ७५ ॥ कमलोत्पलकद्धारपुण्डरीकसुगन्धिना । सेव्य-
 माना वने तस्मिन् सुखस्पर्शनं वायुना ॥ ७६ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 भीममाहेदं प्रीतिमदहः । अहो भीमदिदं भीम गन्धमादन-
 काननम् ॥ ७७ ॥ वने दृष्ट्विन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा
 द्रुमाः । लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७८ ॥
 भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः । नात्र कण्टकिनः
 केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥ ७९ ॥ स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्ध-
 मादनसानुषु । भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ॥ ८० ॥
 विलोडयमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः । पश्येमां नलिनीं
 चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ॥ ८१ ॥ स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षा-
 द्क्षिप्रमिवापराम् । नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे
 ॥ ८२ ॥ उवगीयमाना भ्रमरैराजन्ते वनराजयः । पश्य भीम
 शुभान् देशान् देवाक्रीडान् समन्ततः ॥ ८३ ॥ अमानुशार्गात्
 प्राप्ताः संसिद्धास्त वृकोदर । लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः
 पादपोत्तमाः ॥ ८४ ॥ संस्मृत्य पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ।
 शिखण्डिनीमिश्ररतां सहितानां शिखण्डिनाम् ॥ ८५ ॥ नदतां
 शृणु निर्दोषं भीम पर्वतसानुषु । चकोराः शतपत्राश्च मत्त-
 कोकिलसारिकाः ॥ ८६ ॥ पत्रिणः पुष्पितानेतान् सम्पतन्ति

महादुमान् । रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगा ॥ ८७ ॥
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः । हरितारुणवर्णानां
 आहलानां समीपतः ॥ ८८ ॥ सारसाः प्रातिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणे-
 क्षपि । वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ॥ ८९ ॥ शृङ्ग-
 राजोपचक्राश्च लोहपृष्ठा पतत्रिणः । चतुर्विंशत्याः पद्माभाः
 कुक्षराः मकरेणवः ॥ ९० ॥ एते वैदूर्यवर्णामं शोभयन्ति मह-
 त्तरः । बहूनालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ॥ ९१ ॥ नाना-
 प्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च । भास्कराभप्रभा भीमाः
 आरदावभ्रवनोपमाः ॥ ९२ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नानारजत-
 धातवः । क्वचिदप्लनवर्णाभाः क्वचिक्लाञ्जनसन्निभाः ॥ ९३ ॥
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विङ्गुलकस्य च । मनःशिलागुहाश्चैव
 सम्भ्रावभ्रनिकरापमाः ॥ ९४ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नाना-
 रजतधातवः । शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिकधातवः ॥ ९५ ॥
 सितासितावभ्रप्रतिभाः बालसूर्यसमप्रभाः । एते बहूविधाः
 शैला शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९६ ॥ गन्धर्वाः सह कान्ताभि-
 र्यथोक्तं वृषपर्वणा । दृश्यन्त शैलशृङ्गेषु पार्थ किम्पुरुषैः सह
 ॥ ९७ ॥ गीतानां समतालानां तथा सान्नाद्य निखनः । श्रूयते
 बहूधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९८ ॥ महागङ्गामुदीक्ष्य
 पुण्या देवनदीं शुभाम् । कलहंसगणैर्जुष्टाष्टप्रकिन्नरसेविताम्
 ॥ ९९ ॥ धातुमिश्र सरिद्धिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः । गन्धर्वै-
 रप्सरोग्भिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ १०० ॥ व्यालैश्च विविधा-
 कारैः शतश्रीषैः समन्ततः । उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराज-
 मरिन्दम ॥ १०१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनु-
 त्तमाम् । नादृश्यन् पवनेन्द्रस्य दर्शनेन परन्तपाः ॥ १०२ ॥
 उपेतमथ मात्स्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः । आष्टिंषिणस्य राजर्षे-

रात्रं ददृशुस्तदा ॥ १०३ ॥ ततस्ते तिम्मतपसं कथन्मनि-
सन्ततम् । पारगं सर्वधर्माणामाष्टिषण्मुपागमन् ॥ १०४ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि गन्धमादनशोभादर्शनं
नामाष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

वधस्यायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमामाद्य तपसा दग्धकिल्बि-
षम् । अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कौर्त्तयन् ॥ १ ॥ ततः
कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं
परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥ तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां
पुरोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमर्षिं शंसितव्रतम् ॥ ३ ॥
अन्वजानात् स धर्मज्ञो मुनिर्द्विज्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कुरुणामृषमं प्राप्तं
पूजयित्वा महातपाः । सह भ्रातृमिरासीनं पर्य्यष्टच्छेदनामयम्
॥ ५ ॥ नादृते कुरुषि भावं कच्चिद्धर्मं प्रवर्त्तसे । मातापित्रोश्च ते
वृत्तिः कच्चित् पार्थ न सौदति ॥ ६ ॥ कच्चित्ते गुरवः सर्वे ब्रह्मा
वैद्याश्च पूजिताः । कच्चिन्न कुरुषि भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥
सुकृतं प्रतिकर्तुञ्च कच्चिद्वातुञ्च दुष्कृतम् । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ
जानासि न विकल्पसे ॥ ८ ॥ यथाहं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति
साधवः । वनेष्वपि वसन् कच्चिद्धर्ममेवानुवर्त्तसे ॥ ९ ॥ कच्चि-
द्धौम्यस्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन
तितिच्यया ॥ १० ॥ पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित् पार्थानुवर्त्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छस्यरिन्दम ॥ ११ ॥ स्वे स्वे किल
कुले जाति पुत्रे नप्तारि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति
च हसन्ति च ॥ १२ ॥ किन्तूस्य दुष्कृतेऽस्माभिः सम्प्राप्तव्यं भवि-
ष्यति । किञ्चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३ ॥

पिता माता तथैवाग्निगुरुरात्मा च पञ्चमः । यस्यैते पूजिताः
पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्त्रार्थमादृत्यथावहर्मानिषयम् ।
यथार्थांस्ते यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥

आर्ष्टिषिण उवाच । अद्मक्षा वायुमक्षाश्च प्लवमाना विद्वा-
यसा । जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६ ॥ कामिनः
सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा
किम्पुरुषा नृप ॥ १७ ॥ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिक-
कानि च । दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८ ॥
विद्याधरगणाश्चैव सन्निवः प्रियदर्शनाः । महोरगगणाश्चैव
सुपर्णाशोरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्व-
सन्धिषु । मेरीपणवग्रहानां मदङ्गानाञ्च निःस्वनः ॥ २० ॥
इहस्यैरेव तत् सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभा । न कार्या वः कथ-
ञ्चित्प्राप्तवाभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं
भरतसत्तमाः । विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२ ॥
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत । द्विषन्ति सर्वभूतानि ताड-
यन्ति च राक्षसाः ॥ २३ ॥ अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधि-
ष्ठिर । गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चाप-
ल्यादिव गच्छन्तं पार्थ यानमत परम् । अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति
राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५ ॥ अप्सरोभिः परिवृतः समुद्रगो नर-
वाहनः । इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्थं
समासीनमधिपं यच्चरक्षसाम् । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्त-
मिवोदितम् ॥ २७ ॥ देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८ ॥ उपासीनस्य घनदं-
तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु । गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९ ॥
एतदेवंविधञ्चित्रमिह तात युधिष्ठिर । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि वज्रमः

पर्वसन्धिषु ॥ ३० ॥ भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि
च । वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात
चपलैर्भाव्यमिह प्रापैः कथञ्चन । उषित्वेह यथाकामं यथासह
विहृत्य च । ततः यस्तज्जितां तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि आष्टिषिण्युधिष्ठिर-

संवादे एकोनषष्ट्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १५८ ॥

जनमेजय उवाच । आष्टिषिणाश्वमे तस्मिन् मम पूर्वपिता-
महाः । पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥
क्रियन्तं कालमवसन् पर्वते गन्धमादने । किञ्च चक्रुर्महावीर्याः
सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहार्थ्याणि तत्र तेषां
महात्मनाम् । वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ३ ॥
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् । यद्यच्चक्रे महाबाहु-
स्तस्मिन् हिमवते गिरौ ॥ ४ ॥ न खलुासीत् पुनर्युद्धं तस्य यक्षै-
र्द्विजोत्तम । कच्चित्समागमस्तेषामासीदैववपेन च ॥ ५ ॥ तत्र
ह्यायाति घनद आष्टिषिणो यथाब्रवीत् । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं
विस्तरेण तपोधन । न हि मे शृणुतस्तुष्टिरस्ति तेषां विचे-
ष्टितम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रमिततेजसः ।
शासनं सततञ्चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः । भुञ्जाना मुनिभोज्यानि
रसवन्ति फलानि च ॥ ७ ॥ शुद्धवाणहतानाञ्च मृगाणां पिप्पि-
तान्यपि । मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ॥ ८ ॥
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभ । तथा निवसतां तेषां पञ्चमं
वर्षमभ्यगात् ॥ ९ ॥ शृणुतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधा-
न्यत । कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्ता षटोत्सवः ॥ १० ॥

राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो । आर्ष्टिषिणाश्रमे तेषां
 वसतां वै महात्मनाम् ॥ ११ ॥ अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां
 महद्भुतम् । तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ॥ १२ ॥
 प्रीतिमन्तो महाभागा सुनयधारणास्तथा । आजग्मुः पाण्डवान्
 द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ॥ १३ ॥ ते तैः सह कथाञ्चक्रुर्दिव्यां
 भरतसत्तमाः । ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवासिनम् ॥ १४ ॥
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् । प्राकम्पत महाशैलः
 प्राप्यन्त महादुमाः ॥ १५ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च
 तद्भुतम् । ततः शैलोत्तमस्याग्रात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ॥ १६ ॥
 अवहत् सर्वमाख्यानि गन्धवन्ति शुमानि च । तत्र पुष्पाणि
 दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ॥ १७ ॥ ददृशुः पञ्चवर्णानि
 द्रोपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्र-
 वीत् ॥ १८ ॥ विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् । सुप-
 र्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ॥ १९ ॥ पञ्चवर्णानि पात्यन्ते
 पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमञ्जरयां प्रति
 ॥ २० ॥ खण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना । गन्धर्वो-
 रगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ २१ ॥ हता मायाविनश्योग्रा
 धनुः प्राप्तञ्च गाण्डिवम् । तवापि सुमहत्तेजो महाह्रबलञ्च ते
 ॥ २२ ॥ अविषद्यमनाष्टुषं शक्रतुल्यबलोपमम् । तदाह्रबलवेगेन
 आसिताः सर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ हिला शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन
 दिशो दृश । ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाख्यधरं शिवम् ॥ २४ ॥
 व्यपेतमयसम्मोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम
 चिरात् प्रभृति मे मनः ॥ २५ ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं तदाह्र-
 बलपालिता । ततः क्षिप्रमिवात्मानं द्रोपद्या स परन्तपः ॥ २६ ॥
 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारनिव सहवः । सिद्धर्षभगतिः श्रीमा-
 न्नुदारकनकप्रभः ॥ २७ ॥ मनस्यौ वलवान् दृष्टो मानी शूरश्च

पाण्डवः । लोहिताक्षः पृथुव्यं सो मत्तवारणविक्रमः ॥ २८ ॥
 सिंहदंष्ट्रो वृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः । महात्मा चास्-
 र्वार्द्धः कम्बुश्रीवो महाभुजः ॥ २९ ॥ रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूष्णी-
 चापि परावृणत् । स केशरीव चोत्तिष्ठः प्रभिन्न इव वारणः
 ॥ ३० ॥ व्यपेतभयसम्भोहः शैलमभ्यपतदली । तं मृगिन्द्रमिवा-
 यान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ३१ ॥ दृष्टुः सर्वभूतानि वाण-
 कार्मुकधारिणम् । द्रौपद्या बर्धयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः
 ॥ ३२ ॥ व्यपेतभयसम्भोहः शैलराजं समाश्रितः । न ग्लानिर्न च
 कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ ३३ ॥ कदाचिच्छुषते पार्थमात्मजं
 मातरिश्चनः । तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ॥ ३४ ॥
 बद्धतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः । स किन्नरमहानाग-
 मुनिगन्धर्वराक्षसान् ॥ ३५ ॥ हर्षयन् पर्वतस्याग्रमारुह्य सु-
 महाबलः । ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३६ ॥ काञ्चनैः
 स्फाटिकैश्चैव वैश्रमभिः समलंकृतम् । प्राकारेण परिद्विप्तं सौव-
 र्ण्येन समन्ततः ॥ ३७ ॥ सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
 शैलादभ्युक्ष्यवता चयाटालंकशोभिना ॥ ३८ ॥ दारतोरण-
 निर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना । विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः
 समन्ततः ॥ ३९ ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
 धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन वाङ्मना ॥ ४० ॥ पश्यमानः स
 खिदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् । मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमादन-
 सन्धवः ॥ ४१ ॥ सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ । चित्रा
 विविधवर्णमाश्रितमस्त्ररिधारिणः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्या विविधा-
 स्तत्र द्रुमाः परमशोभिनाः । रत्नजालपरिद्विप्तं चित्रमाख्यविभू-
 षितम् ॥ ४३ ॥ राक्षसाधिपतेः स्थानं दृष्ट्वा भरतर्षभः । गदा-
 खड्गधनुष्पाणिः सममित्यक्तजीवितः ॥ ४४ ॥ भीमसेनो महा-
 वाङ्मनस्यो गिरिरिवाचलः । ततः शङ्खमुपाध्मासौहिषतां लोम-

धर्षणम् ॥ ४५ ॥ ज्याघोषतलशब्दश्च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुहुवुः ॥ ४६ ॥ यच्चराक्षसगन्धर्वाः
 पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिषनिस्त्रिंशशूलशक्तिपरश्वधाः
 ॥ ४७ ॥ प्रगृहीता व्यरोचन्त यच्चराक्षसबाहुभिः । ततः प्रववृते
 युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूल-
 शक्तिपरश्वधान् । भल्लैर्भीमः प्रविच्छेद भीमवेगतरेस्ततः ॥ ४९ ॥
 अन्तरीक्षगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्जताम् । शरैर्विव्याध गात्राणि
 राक्षसानां महाबलः ॥ ५० ॥ सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महा-
 बलम् । गदापरिषपाणीनां रक्षसां कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्यः
 प्रच्युता घारा राक्षसानां समन्ततः । भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधै-
 र्यच्चरक्षसाम् ॥ ५२ ॥ विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि
 च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ॥ ५३ ॥ ददृशुः
 सर्वभूतानि सूर्यमद्भगणैरिव । स रश्मिभिरिवादित्यः शरै-
 ररनिषातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वानाच्छङ्कन्महाबाहुर्बलवान् सत्य-
 विक्रमः । अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ॥ ५५ ॥ न
 मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः । यच्चा विवृतसर्वाङ्गा
 भीमसेनभयादिताः ॥ ५६ ॥ भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्विप्रकीर्णमहा-
 युधाः । उत्सृज्य ते गदाशूलानसि शक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥
 दक्षिणां दिशमाजमुस्त्रांसिता दृढधन्वना । तत्र शूलगदापाणि-
 व्यूढोरस्त्री महाभुजः ॥ ५८ ॥ सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमा-
 न्नाम राक्षसः । अदर्शयदधीकारं पौरुषञ्च महाबलः ॥ ५९ ॥
 स तान् दृष्ट्वा परावृत्तान् ज्ञयमान इवाब्रवीत् । एकेन बहवः
 संख्ये मानुषेण पराजिताः ॥ ६० ॥ प्राप्य वैश्रवणावासं किं
 ब्रवीथ धनेश्वरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्त्तत राक्षसः
 ॥ ६१ ॥ शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तमापतन्तं
 वीरेण प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ६२ ॥ वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वं भीम-

सेनः समादृत । मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ६३ ॥
 प्राहिणोद्धीमसेनाय परिगृह्य महाबलः । विद्युद्रूपां
 महाघोराकाशे महतीं गदाम् ॥ ६४ ॥ शरैर्बहुभिरभ्यार्च्य-
 धीमसेनः शिलाश्रितैः । प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ॥ ६५ ॥
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः । गदायुद्धसमा-
 चारं बुद्धमानः स वीर्यवान् ॥ ६६ ॥ व्यसयामास तं तस्य
 प्रहारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयक्षयीम् ॥ ६७ ॥
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजहाराय राक्षसः । सा भुजं
 भीमनिर्झादा भिला भीमस्य दक्षिणम् ॥ ६८ ॥ सामिज्वाला
 महारौद्रा पपात सहसा भुवि । सोऽतिविह्वो महेष्वासः शक्त्या-
 मितपराक्रमः ॥ ६९ ॥ गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्याकुले-
 क्षणः । रुक्मपट्टपिनहान्तां शत्रूणां मयवर्द्धिनौम् ॥ ७० ॥
 प्रगृह्याथ नदन् भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदाम् । तरसा चाभि-
 दुष्ट्वाव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७१ ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य
 मणिमानपि । प्राहिणोद्धीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ७२ ॥
 भङ्क्ता शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः । अभिवूद्राव तं हन्तुं
 गच्छन्तानिव पन्नगम् ॥ ७३ ॥ सोऽन्तरीक्षमवप्लव्य विधूय सहसा
 गदाम् । प्रविक्षेप महाबाहुर्विनय रणमूर्धनि ॥ ७४ ॥ सेन्द्रा-
 शनिरिवेन्द्रेण विहृष्टा वातरक्षसा । हला रक्षः क्षितिं प्राप्य
 कृष्येव निपपात ह ॥ ७५ ॥ तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन
 पातितम् । ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवास्पतिम् ॥ ७६ ॥ तं
 प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा
 जम्भः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि मणिमहधो नाम

षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा बह्विविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरे-
 गुह्यम् । अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्राबुभावपि ॥ १ ॥ धौम्यः
 कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सहृदस्तथा । भीमसेनमप्रश्र्यन्तः सर्वे
 विमनसोऽभवन् ॥ २ ॥ द्रौपदीमार्ष्टिप्रेषाय सम्प्रधार्य महा-
 रथाः । संहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुह्यस्तदा ॥ ३ ॥ ततः
 संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः । दृष्टुं स्ते महेष्वासा
 भीमसेनमरिन्दमाः ॥ ४ ॥ स्फुरतश्च महाकायान् गतसत्त्वांश्च
 राक्षसान् । महाबलान् महासत्त्वान् भीमसेनेन पातितान् ॥ ५ ॥
 शुशुभे स महाबाह्मर्गदाखड्गधनुर्धरः । निहत्य समरे सर्वान्
 दानवान् मघवानिव ॥ ६ ॥ ततस्ते आतरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महा-
 रथाः । ततोपविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७ ॥
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत । लोकपालैर्महाभानैर्दिवं
 देववरैरिव ॥ ८ ॥ कुवेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 आता आतरमासीनमब्रवीत् पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साहमाद्यदि वा मोहाद्धीम पापमिदं
 कृतम् । नैतस्ते सदृशं वीरं सुनेरिव मृषा वचः ॥ १० ॥ राज-
 द्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः । त्रिदशानामिदं द्विष्टं
 भीमसेनं त्वया कृतम् ॥ ११ ॥ अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे
 कुसते मनः । कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छासि प्रियम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा आता आतर-
 मच्यतम् । अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । विरराम
 महातेजास्तमेवायं विचिन्तयन् ॥ १३ ॥ ततस्ते हताश्टा ये
 भीमसेनेन राक्षसाः । संहिताः प्रत्यपद्यन्त कुवेरसदनं प्रातः
 ॥ १४ ॥ ते जनेन महाविगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् । भीममार्त्त-
 खरञ्चक्रुर्भीमसेनमभ्यार्दिताः ॥ १५ ॥ न्यस्तपस्त्रायुधाः कान्ताः

शोणिताक्ततनुच्छ्वाः । प्रकीर्णमूर्धजा राजन् यक्षाधिपतिमब्रु-
 वन् ॥ १६ ॥ गदापरिवर्तिस्त्रिंशतो नरप्राशयोधिनः । राक्षसा
 निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७ ॥ प्रमथ तरसा शैलं
 मानुषिण धनेश्वर । एकै न सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः
 ॥ १८ ॥ प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणाञ्च नराधिप । शेरते
 निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९ ॥ लज्जशेषा वयं मुक्ता
 अणिमांस्ते सखा हतः । मानुषिण कृतं कर्म विधत्स्व सदन-
 न्तरम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा सुसंकुदः सर्ववक्षगणाधिपः । कोप-
 संरक्तनयनः कथमित्यब्रवीदवः ॥ २१ ॥ द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं
 श्रुत्वा धनेश्वरः । चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत्
 ॥ २२ ॥ अघावभ्रधनसङ्घातं गिरिशृङ्गनिबोद्धितम् । रथं सं-
 योजयामासुर्गन्धर्वैर्हैममालिभिः ॥ २३ ॥ तस्य सर्वगुणोपेता
 विमलाक्षा हयोत्तमाः । तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः
 ॥ २४ ॥ शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः । ह्येषया-
 मासुरन्योन्यं ह्येषितैर्विजयावहैः ॥ २५ ॥ स ब्रमास्त्राय भगवान्
 राजराजो महारथम् । प्रययौ दिवगन्धर्वैः स्तूयमाणो महा-
 द्युतिः ॥ २६ ॥ तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
 रक्ताक्षा हेमसङ्काशा महाकाया महाबलाः ॥ २७ ॥ सायुधा
 बद्धनिस्त्रिंशं यक्षा दशशता वराः । ते जवेन महाविगाः प्रवमाना
 विहायसा ॥ २८ ॥ गन्धमादनमाजग्मः प्रकर्षन्त इवाश्वरम् ।
 तत् केशरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ॥ २९ ॥ कुवेरश्च
 महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम् । दृढशृङ्गैरोमाणः पाण्डवाः
 प्रियदर्शनम् ॥ ३० ॥ कुवेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्रान् महा-
 रथान् । आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान् दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥
 दिवकाथं चिकीर्षन् स हृदयेन तुतोष ह । ते पक्षिण इवापेतु-
 गिरिशृङ्गं महाजवाः ॥ ३२ ॥ तस्युत्तेषां समस्यासे धनेश्वरपुरः-

सराः । ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ३३ ॥
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः । पाण्डवाश्च महा-
 त्मानः प्रणम्य घनदं प्रभुम् ॥ ३४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च
 धर्मवित् । अपराहमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ॥ ३५ ॥
 तस्युः प्राञ्जलयः सर्वं परिवार्य घनेश्वरम् । स ह्यासनवरं श्रीमत्-
 पुष्पकं विश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ विहितञ्चित्तपथ्यन्तर्मातिष्ठत घना-
 धिपः । तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ॥ ३७ ॥
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः । अतश्चापि गन्धर्वा-
 स्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३८ ॥ परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः
 अतक्रतुम् । काञ्चनो शिरसा विभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ॥ ३९ ॥
 पाशखड्गघनुष्पाणिरुदैक्षत घनाधिपम् । भीमसेनस्य न ग्लानि-
 विक्षतस्यापि राक्षसैः ॥ ४० ॥ आसीत्स्यामवस्थायां कुबेरमपि
 पश्यतः । आददानं श्रितान् वाणान् योद्धुः काममवस्थितम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः । विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ
 भूतहिते रतम् ॥ ४२ ॥ निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं आदमिः
 सह । न च मन्युस्त्वया कार्थ्यो भीमसेनस्य पाण्डव ॥ ४३ ॥
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव । ब्रीडा चात्र न कर्तव्या
 साहसं यदिदं कृतम् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्ष-
 रक्षसाम् । न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ । कर्मणा
 भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् परा ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतस्मनसि मे तात वर्त्तते कुरुसत्तम ॥ ४६ ॥ यदिदं साहसं
 भीम कृणार्थं कृतवानसि । मामनादृत्य देवांश्च विवाशं यक्ष-
 रक्षसाम् ॥ ४७ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 आपादय विनिर्मुक्तो घोरादस्मि वृकोदर ॥ ४८ ॥ अहं पूर्व-
 मगच्छेन क्रुद्धेन परमर्षिणा । अतोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा

निष्कृतिः कृता ॥४८॥ दिष्टो हि मन संक्षेपः पुरा पाण्डवनन्दन ।

न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ ५० ॥

शुचिष्ठर उवाच । कथं शप्तोऽसि भगवन्मगस्थेन महात्मना ।
ओतुमिच्छाम्यहं देव तत्रैतच्छापकारणम् ॥ ५१ ॥ इदञ्चाश्चर्य-
भूतं मे यत् क्रोधात्तस्य धीमतः । तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः
सपदानुगः ॥ ५२ ॥

धनेश्वर उवाच । देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः । यक्षाणां घोररूपपाणां
विविधायुधधारिणाम् ॥ ५३ ॥ अश्वत्थहमथापश्यमगस्थमृषि-
सत्तमम् । त्रयं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ५४ ॥
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् । तमूर्ध्वं वाङ्मं दृष्ट्वा वै
सूर्यस्याभिमुखि स्थितम् ॥ ५५ ॥ तेजोराशिं दीप्यमानं ज्ज्ञता-
शनमिवैधितम् । राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा
॥ ५६ ॥ मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्नोहाच्च पार्थिव । न्यष्टीव-
दाकाशगतो महर्षस्तस्य मूर्धनि ॥ ५७ ॥ स कोपान्मामुवाचेहं
दिशः सर्वा दहन्निव । मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव
॥ ५८ ॥ धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते घनेश्वर । तस्मात् सहेभिः
सैन्यैस्ते बधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५९ ॥ तज्ज्ञाप्येभिर्हतैः सैन्यैः
क्षेमं प्राप्येह दुर्मतिः । तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषादिप्रमोक्ष्यसे
॥ ६० ॥ सैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रं बलान्वितम् । न शप-
प्राप्स्यति घोरं तत्तवाज्ञा करिष्यति ॥ ६१ ॥ एष शपो मयाः
प्राप्तः प्राक् तस्मादृषिसत्तमात् । स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव
विमोक्षितः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि वनयुद्धपर्वणि कुवेरदर्शने

एकषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

वनद उवाच । युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं दिशकालपराक्रमाः ।
 लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १ ॥ धृतिमन्त्रश्च
 दद्याच्च स्वे स्वे कर्मणि भारत । पराक्रमविधानज्ञा नराः कृत-
 युगीभवन् ॥ २ ॥ धृतिमान् दिशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रयास्ति पृथिवीक्षिरम् ॥ ३ ॥ य एवं वर्तते
 पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु । स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च
 सहितम् ॥ ४ ॥ दिशकालान्तरप्रेषुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 सम्प्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५ ॥ यस्तु केवल-
 संरम्भात् प्रपातं न निरौक्षते । पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवा-
 नुवर्तते ॥ ६ ॥ कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 अकालज्ञः सुदुर्महाः कार्याणामविशेषवित् ॥ ७ ॥ वृथाचार-
 समारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति । साहसे वर्तमानानां निहृतीनां
 दुरात्मनाम् ॥ ८ ॥ सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ।
 अधमं चोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ॥ ९ ॥ निर्भयो भीमसेनो-
 ऽयं तं ग्राधि पुरुषधर्म । आर्ष्टिषिणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमा-
 श्रमम् ॥ १० ॥ तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकमयो वस ।
 अलकाः सह गन्धर्वैश्चाश्च सह किन्नरैः ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ता
 मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः । रक्षिष्यन्ति भद्रावाहो सहितं
 हिजसत्तमैः ॥ १२ ॥ साहसादनुसम्प्राप्तः प्रतिबुध्य वृकोदरः ।
 कार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृताम्बर ॥ १३ ॥ अतः परञ्च
 वी राजन् द्रुक्ष्यन्ति वनगोचराः । उपस्थास्यन्ति वो राजन्
 रक्षिष्यन्ते च वः सदा ॥ १४ ॥ तथैव चान्नपानानि स्वादूनि
 च बहूनि च । आहरिष्यन्ति मतप्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः । धर्मस्य त्वं यथा
 तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १६ ॥ आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ
 शोभौ यथाश्विनौ रक्ष्यास्तद्वन्मयापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् । भीमसेनादवरजः
 फाल्गुनः कुशलो दिवि ॥ १८ ॥ याः काञ्चन मता लोके स्रग्धाः
 परमसम्पदः । जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात घनक्षये ॥ १९ ॥
 दमो दानं बलं बुद्धिर्द्धीर्धृतिस्तेज उत्तमम् । एतान्यपि महा-
 सत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २० ॥ न मोहात् कुरुते जिष्णुः
 कर्म पाण्डव गच्छितम् । न पार्थस्य सृष्टोक्तानि कथयन्ति नरा-
 न्दुषु ॥ २१ ॥ स देवपितृगन्धर्वैः कुक्षणां कीर्तिवर्धनः । मानितः
 कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वान्महो-
 पालान् धर्मेण वशमानयत् । स शान्ततुर्महातेजाः पितुस्तव
 पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक् चासौ महावीर्यः कुलधूर्येण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितॄन्
 देवानृषीन् विप्रान् पूजयित्वा महातपाः । सप्त मुख्यान्महा-
 मेधानाह्वरयमुनां प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शान्तनुः
 प्रपितामहः । स्वर्गजित् शक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं घनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं
 गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः । प्राघ्नं कृत्वा नमस्कृते कुवेराय
 वृकोदरः ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्विनायकः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २९ ॥ खेषु वैश्वसु-
 रस्येषु वसतामित्रतापनाः । कामान्न परिहास्यन्ति यच्च वो-
 भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यसि घनक्षयः ॥ ३१ ॥ एवमुत्तम-
 कर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् । अस्तं गिरिवरयेष्टं प्रययौ गुह्यका-
 धिपः ॥ ३२ ॥ तं परिस्तोमसङ्घीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः । यानै-
 रनुययुर्यच्चा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३३ ॥ यक्षिणामिव निर्घोषा
 कुवेरसदनं प्रति । बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥

ते जम्मुस्तूर्णमाकाशं घनाधिपतिवाजिनः । प्रकर्षन्त इवाभ्राणि
पिवन्त इव मास्रतम् ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि
रक्षसाम् । अपाकृत्यन्त शैलाग्रादनाधिपतिभासनात् ॥ ३६ ॥
तेषां हि आपकालः स कृतोऽगस्त्येन धौमता । समरे निहता-
स्तन्नाच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३७ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु
वेक्ष्यसु ताः क्षपाः । सुखमूर्ध्निर्गतोद्देगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३८ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि यच्चयुद्धपर्वणि कुवेरवाक्ये

द्विषष्ट्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सूर्योदये धौम्यः कृतार्हिकमरि-
न्दम । आर्तिषिणेन सहितः पाण्डवानस्यवर्त्तत ॥ १ ॥ तेऽभि-
वाद्यार्तिषिणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह । ततः प्राञ्चलयः सर्वे
ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २ ॥ ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा
दक्षिणे करे । प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति । शैलराजो महाराज
मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव-
रक्षतः । पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभिताम् ॥ ५ ॥ एत-
दाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च । ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्य-
तात मनीषिणः ॥ ६ ॥ ततश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै दिजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्तु राजा
धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः । प्रेतसत्त्वगतिं क्षेपेनां दक्षिणा-
माश्रितो दिशम् ॥ ८ ॥ एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सविता
राजन् सत्येन प्रतितिष्ठति । अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनी-
षिणः ॥ १० ॥ एनं पर्वतराजानं समुद्रञ्च महोदधिम् । आव-

सन् वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११ ॥ उदीचीं दीपव-
 न्नेष दिशं तिष्ठति वीर्यवान् । महाभैरवमहाभागः शिवो ब्रह्म-
 विदां गतिः ॥ १२ ॥ यस्मिन् ब्रह्मसदस्यैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
 प्रजापतिः सृजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जगन्मागमम् ॥ १३ ॥ यानाङ्ग-
 ब्रह्मणः पुत्रान् मानसान् दक्षसप्तमान् । तेषामपि महाभैरुः
 शिवं स्थानमनामयम् ॥ १४ ॥ अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोद-
 यन्ति च । सप्त देवर्षयस्तात वशिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५ ॥ दिशं
 विरजसं पश्य भैरोः शिखरमुत्तमम् । यत्रात्मतत्त्वैरध्यास्ते देवैः
 सह पितामहः ॥ १६ ॥ यमाङ्गः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवाम् ।
 अनादिनिघनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणः सद-
 नात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते । देवापि यं न पश्यन्ति सर्वतेजो-
 मयं शुभम् ॥ १८ ॥ अत्यर्कानलदीप्तन्तत् स्थानं विष्णोर्महा-
 त्मनः । स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ २९ ॥
 प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते । यत्र भुतेश्वरस्तात
 सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ ३० ॥ च भासयन् सर्वभूतानि सुखिद्यामि-
 विराजते । नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ॥ ३१ ॥ प्राप्नु-
 वन्ति गतिं क्षेतां यतीनां कुरुसत्तम । न तं ज्योतींषि सर्वाणि
 प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥ ३२ ॥ स्वयं प्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र क्षति-
 विराजते । यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हृदिम् ॥ ३३ ॥
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः । योगसिद्धा महा-
 त्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ ३४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोक-
 मायान्ति भारत । स्वयम्भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ ३५ ॥
 स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् । ईश्वरस्य सदा क्षेतत्
 प्राणमात्रं युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ एनं लहरहर्मसं सूर्याचन्द्रमसौ
 ध्रुवम् । प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ ३७ ॥ ज्योतींषि
 चाप्यग्नेषु सर्वाण्यनघ सर्वतः । परित्यान्ति महाराज गिरि-

राजं प्रदक्षिणम् ॥ ३८ ॥ एवं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवा-
 नपि । कुरुते वितमस्कृता आदित्योऽपि प्रदक्षिणम् ॥ ३९ ॥
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः । उदीचीं भजते
 काष्ठां दिग्मेष विभावसुः ॥ ४० ॥ स मेरुमनुवृत्तः सन् पुन-
 रङ्गच्छति पाण्डव । प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः
 ॥ ४१ ॥ स नासं विभजन् काले बद्ध्वा पर्वसन्धिषु । तथैव भग-
 वान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमेष क्षतिक्रम्य
 महामेरुमतन्द्रितः । भावयन् सर्वभूतानि पुनरङ्गच्छति मन्दरम्
 ॥ ४३ ॥ तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भासयन् जगत् । मार्गमेत-
 मसम्बाधनादित्यः परिवर्तते ॥ ४४ ॥ सिद्धः शिशिराण्येष
 दक्षिणां भजते दिग्म । ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति
 शैशिरः ॥ ४५ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ४६ ॥ ततः खेद-
 क्रमौ तन्द्रीर्णानिश्च भजते नरान् । प्राणिभिः सततं स्वप्नो
 क्षमीक्ष्यञ्च निषेव्यते ॥ ४७ ॥ एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य
 मानुमान् । पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ॥ ४८ ॥
 वृष्टिमारुतसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् । वर्जयन् समुच्चातेजाः
 पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ४९ ॥ एवमेष चरन् पार्थ कालचक्रमत-
 न्द्रितः । प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ५० ॥ सन्तता
 गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव । आदायैव तु भूतानां तेजो
 विसृजते पुनः ॥ ५१ ॥ विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च
 भारत । अक्षोराव कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि मेरुदर्शने

विषष्ट्यधिकमतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्निगन्धे वसताञ्च तेषां महात्मनां
सद्व्रतमास्थितानाम् । रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकांक्षतां
दर्शनमर्जुनस्य ॥ १ ॥ तान् वीर्ययुक्तान् सुविशुद्धकामांस्तेज-
स्विनः सत्यवृत्तिप्रधानान् । संप्रीचमाणा बहवोऽभिजग्मर्गन्धर्व-
सङ्गाश्च महर्षयश्च ॥ २ ॥ तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं
प्राप्य महारथानाम् । मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं
प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३ ॥ मयूरहंसस्रननादितानि पुष्पोप-
कीर्णानि महाचलस्य । शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः
परं हर्षमवाप्य तस्य ॥ ४ ॥ साक्षात् कुवेरेण कृताश्च तस्मि-
न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः । कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः पद्मा-
कुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५ ॥ क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान्
सुचित्रमाख्यावृतजातशोभान् । मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च यथा
मवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ अनेकवर्णैश्च सुगन्धिमिश्च महाद्रुमैः
सन्ततमभ्रजालैः । तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेश्चिन्त-
यितुं न शक्नुः ॥ ७ ॥ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाञ्च
तथा प्रभावात् । विमलभावा न बभूव कश्चिदहो निशानां पुरुष-
प्रवीर ॥ ८ ॥ यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि विभावसुर्मावयते-
ऽमितौजाः । तस्योदयश्चास्तमनश्च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशु-
र्नृसिंहाः ॥ ९ ॥ रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते तथोदयश्चास्तमनश्च
वीराः । समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गमस्तिजालैः प्रदिशो
दिशश्च ॥ १० ॥ स्वाध्यायवन्तः सततक्रियांश्च धर्मप्रधानाश्च सुचि-
व्रताश्च । सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः
॥ ११ ॥ इद्वैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनञ्जयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाग्निप्रस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां सम्बत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३ ॥

यदेव धीम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदेव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४ ॥
 भातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी । यत्
 काम्यक्रात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदेव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५ ॥
 तथैव तं चिन्तयन्तां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् । मासोऽथ
 कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नेति भारत भारतानाम् ॥ १६ ॥
 उषित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने । अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि विबुधेश्वरात् ॥ १७ ॥ आग्नेयं वाक्पुं शौम्यं वायव्य-
 मथ वैष्णवम् । ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्म्यं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 यमस्य घातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च । तानि प्राप्य सहस्राक्षा-
 दभिवाद्य शतक्रतुम् ॥ १९ ॥ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि
 प्रदक्षिणम् । आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि महर्षिगणदर्शने

चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं
 सहस्रोपयातम् । विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्त-
 यतां बभूव ॥ १ ॥ स दीप्यमानः सहस्रान्तरीक्षं प्रकाशयन्
 मातलिसंश्रुहीतः । बभौ महोष्मेव घनान्तरस्था शिखिव चाग्ने-
 ज्ज्वलिता विधूमा ॥ २ ॥ तमास्थितः संदृष्ट्ये किरीटी सखी
 नवान्याभारणाणि विभ्रत् । घनश्लयो वज्रघरप्रभावः श्रिया
 ज्वलन् पर्वतमाजगाम ॥ ३ ॥ स शैलमासाद्य किरीटमाली महे-
 न्द्रवाहादवरोह्य तस्मात् । धीम्यस्य पादावभिवाद्य धीमानजात-
 शत्रोस्तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ माद्री-

सुताभ्यामभिवादितश्च । ससेत्य कृष्णां परिसान्तां चैनां प्रहो-
 ऽभवद्भ्रातृपुत्रद्वये च ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमप्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण
 समागतानाम् । स चापि तान् प्रेष्य किरीटमाली ननन्द राजा-
 नमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पूगान् हितैः
 सुतानां नमुचेर्निहन्ता । तस्मिन्द्वयं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिण
 चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टा सत्कारमग्रं
 सुरराजतुल्यम् । सर्वान् यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुने-
 राजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसौ मातस्त्रिरम्बनन्दत् पितेव पुत्रा-
 ननुशिष्य पार्थान् । ययौ रथेनाप्रतिमप्रमेयेण पुनः सकाशं
 त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्नरदेववर्यः शक्रात्मजः शक्र-
 रिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तम-
 स्तपवन्ति ॥ १० ॥ दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै
 सुतसोममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सूर्याग्नि-
 समप्रमाणाम् ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्
 कथयाम्बभूव । एवं मयास्त्राण्युपशिञ्चितानि शक्राच्च वाताच्च
 शिवाच्च साक्षात् ॥ १२ ॥ तथैव श्रीलेन समाधिनाथ प्रीताः सुरा-
 ने संहिताः सहेन्द्रा । सञ्क्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय-
 दिवि प्रवासम् । माद्रीसुताभ्यां संहितः किरीटी सुष्वाप तामा-
 वसतिं प्रतीतः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनागमने

पञ्चषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजण्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधि-
 श्ठिरम् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्द्यत अनप्ययः ॥ १ ॥ एत-
 स्मिन्नेव काले तु सर्ववादिन्ननिस्सनः । बभूव तुमुक्तः शब्दस्वेन्त-

रौद्रे दिवौकसाम् ॥ २ ॥ रथनेमिस्रनस्यैव षण्ठाशब्दश्च भारत ।
 पृथग्व्यालम्बगाणाञ्च पक्षिणानिव सर्वशः ॥ ३ ॥ तं समन्तादनु-
 ययुर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः । विमानैः सूर्यसङ्घाग्नैर्देवराजमरि-
 न्दमम् ॥ ४ ॥ ततः सहस्रमिर्युक्तां जाम्बूनदपरिष्कृतम् । मेघ-
 नादिनमासञ्च श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगा-
 माथ देवराजः पुरन्दरः । आगत्य च सहस्राक्षो रथादवसरोह
 वै ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः
 सहितः शोभान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास वै चाथ
 विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा
 ॥ ८ ॥ धनञ्जयस्य तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरम् । भृत्यवत् प्रणत-
 स्तस्थो देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥ आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् । हर्षेण महताविष्टः
 फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥ बभूव परमप्रीतो देवराजश्च
 पूजयन् । तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लूतम् ॥ १२ ॥ उवाच
 वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः । त्वमिमां पृथिवीं राजन्
 प्रश्नासिष्यसि पाण्डव । स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनरा-
 श्रमम् ॥ १३ ॥ अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन सर्वाणि सत्तः
 प्रयत्नो राजन् । कर्ताप्रयथास्मि धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्वभि-
 रेष लोकीः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनेश्वरसदृ-
 श्यानां पाण्डवानां समागमम् । शक्रेण य इदं विद्वानधीवीर्य
 समाहितः ॥ १६ ॥ सस्यत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संश्रितव्रतः ।
 स जीविहि निराबाधः सुसुखी शरदां श्रतम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि इन्द्रागमने

षष्ठ्यष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथागतं गते यक्रो भ्रातृभिः सह सङ्गतः ।
 कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १ ॥ अभिवादयमानं
 तं मूर्ध्नि पाद्माय पाण्डवम् । हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्र-
 वीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गं व्यतिगतस्तव । कथ-
 खास्त्राण्यवाप्तानि देवराजस्य तोषितः ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते पृच्छी-
 तानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव । कश्चित् सुराधिपः प्रीतो रद्रो
 वास्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥ यथा दृष्टस्य ते यक्रो भगवान् वा पिनाक-
 धृक् । यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितस्य ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवा-
 स्त्रां भगवाच्छ्रुतक्रतुररिन्दम । कृतप्रियस्त्वयाञ्जीति तस्य ते किं
 प्रियं कृतम् ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महायुते ।
 यथा तुष्टो मन्त्रादेवो देवराजस्तथानव ॥ ७ ॥ यच्चापि वक्म-
 पाणेस्तु प्रियं कृतमरिन्दम । एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन
 धनञ्जय ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 अतक्रतुमहं देवं भगवन्तञ्च यङ्करम् ॥ ९ ॥ विद्यामधीत्य तां
 राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन । भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो
 वनम् ॥ १० ॥ भृगुतुङ्गमयो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः । एक-
 रात्रोषितः कश्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११ ॥ स मामपृच्छत्
 कीन्तेय क्वाचि गन्ता ब्रवीहि मे । तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं शुरु-
 नन्दन ॥ १२ ॥ स तस्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसूतम् ।
 अपूजयत् मां राजन् प्रीतिमांशमवकाशम् ॥ १३ ॥ ततो माम-
 ब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत । तपस्यन्निषिरेण त्वं द्रव्यसे
 विबुधाधिपम् ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य त्रैशि-
 रम् । ततोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाग्रनः ॥ १५ ॥ द्वितीय
 अपि मे मासो जलं भक्षयतो गतः । निराहारकृतीयेऽयं मासे
 पाण्डवनन्दन ॥ १६ ॥ जडं वाङ्मसतुयन्तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।

न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ १० ॥ पञ्चमे लघु
 संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते । वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समा-
 गमत् ॥ १८ ॥ निघ्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि । समा-
 जन् जठरेणोर्वीं विवर्त्तय मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ धनु तस्यापरं
 भूतं महत् कैरातसंस्थितम् । धनुर्वाणाचिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानु-
 गतं तदा ॥ २० ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षये महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ युगपत्तं किरा-
 तस्तु विह्वल्य बलवद्धनुः । अभ्यालुप्ते दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः
 ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्राजन् मम पूर्वपरिश्रमः । मृगयाधमं-
 सुतद्वज्रं किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निमित्तैर्वाणै-
 र्दपं हन्ति स्थिरो भव । स धनुषान् महाकायस्ततो मामभ्य-
 भाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तद्वाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दीप्त-
 सुमैर्यन्त्रितैरनुमन्त्रितैः । प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव शिलो-
 चयम् ॥ २६ ॥ तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सदृशधा । तानि
 चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७ ॥ पुनस्तानि शस्त्री-
 राणि एकीभूतानि भारत । अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधनं
 पुनः ॥ २८ ॥ अणुवृक्षच्छिरां भूत्वा वृक्षच्छाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्तत मां युधि ॥ २९ ॥ यदाभि-
 भवितुं वाणैर्न च शक्तोऽमितं रणे । ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं
 भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवामवत् । तस्मिन्
 प्रतिहतै चास्त्रे विजयो मे महानभूत् ॥ ३१ ॥ भूय एव महा-
 राज सविशेषमहन्ततः । अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम्
 ॥ ३२ ॥ सूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोलुणम् । शलभास्त्र-
 मश्मवर्षं समास्त्रायाहमस्यवाम् ॥ ३३ ॥ जग्रास प्रसभं तानि
 सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप । तेषु सर्वेषु जग्धेऽब्रह्मास्त्रमहमादिशं ॥ ३४ ॥

ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतः सोपचिद्यते । उपवीयमानश्च मया
महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३४ ॥ ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन
तेजसा । क्षणेन हि दिशः खड्गसंबन्तो हि विदीपितम् ॥ ३५ ॥
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्याघातयत् । ब्रह्मास्त्रे तु हते
राजन् मयं मां महदाविशत् ॥ ३६ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथा-
क्षये महेषुधी । सहस्राभ्यहेनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यमक्षयत् ॥ ३७ ॥
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुषेषु च । मम तस्य च भूतस्य
बाहुयुद्धमवर्त्तत ॥ ३८ ॥ व्याघ्रं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि
समागतैः । अपारयंश्च तद्भूतं निशेष्टमगमं महीम् ॥ ३९ ॥ ततः
प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत् । सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो
मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४० ॥ एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४१ ॥ हित्वा किरात-
रूपश्च भगवान् त्रिदशेश्वरः । सत्त्वं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र
महेश्वरः ॥ ४२ ॥ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः ।
उमासहायो व्यालघृग्वज्जङ्घपः पिनाकधृक् ॥ ४३ ॥ स माम-
भ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् । शूलपाणिरथोवाच तुष्टो-
ऽस्मीति परन्तपः ॥ ४४ ॥ ततस्तदनुरादाय तूष्णीं वाचय्यसायकौ ।
प्रादाकमैव भगवान् धारयस्वेति शान्निवीत् ॥ ४५ ॥ तुष्टोऽस्मि
तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते । मनोगतं वीर यत्ते तद्-
ब्रूहि वितराम्यहम् ॥ ४६ ॥ अमरत्नमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनो
गतम् । ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ॥ ४७ ॥ प्रणम्य
मनसा शवं ततो वचनमाददे । भगवन्मे प्रसन्नयेदीप्सितोऽयं
वरो मम ॥ ४८ ॥ अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि दिवेषु कानि-
चित् । ददानीमेव भगवानब्रवीत्यस्त्रकश मम ॥ ४९ ॥ रौद्र-
मस्त्रं मदीयं त्रामुपस्थास्यति पाण्डव । प्रददौ च मम प्रीतः
सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ५० ॥ उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं

सनातनम् । न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथञ्चन ॥ ५१ ॥ जग-
 दिनिर्द्देदेवमल्पतेजसि पातितम् । पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं
 स्याद्वनञ्जय ॥ ५२ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ।
 तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषिधनम् ॥ ५३ ॥ भूर्तिमन्ने स्थितं
 पार्श्वं प्रसन्ने गोदृषध्वजे । उत्सादनममित्राणां परसेनानि-
 कर्त्तनम् ॥ ५४ ॥ दुरासहं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः । अनु-
 ज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविभ्रम् । प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवा-
 न्तरधीयत ॥ ५५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिर-
 संवादे सप्तपष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

अर्जुन उवाच । ततस्तानवसं प्रीतो रजनीं तत्र मारत ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १ ॥ व्युषितो रजनी-
 स्त्राहं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः । अपश्यन्तं दिजश्रेष्ठं दृष्ट्वा-
 नस्मि यं पुरा ॥ २ ॥ तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
 भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मिन्ति भारत ॥ ३ ॥ स मामुवाच
 राजेन्द्र प्रीयमानो दिजोत्तमः । दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन
 केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः । द्रष्टा-
 स्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां
 राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः । आगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः
 सूर्यसन्निभः ॥ ६ ॥ अथापराह्णे तस्याङ्गः प्रावात् पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्नपि सपत्नहन् ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव
 साध्यानि सुगन्धौनि नवानि च । शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादु-
 रासन् समीपतः ॥ ८ ॥ वादिवाणि च दिव्यानि सुघोषाणि
 समन्ततः । स्तुतयथेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९ ॥

गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च । पुरस्ताद्देवदेवस्य जगु-
र्गीतानि सर्वशः ॥ १० ॥ मरुताञ्च गणास्तत्र देवानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च ये च सद्गानवासिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्
हरिभिर्भुक्तैर्वाहैः खलङ्कृतैः । अचौसहायस्तवायात् सह सर्वै-
स्तदामरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजहृत्क्षत्रा परमया युतः ॥ १३ ॥ दक्षिणस्यां
दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् । वरुणं देवराजञ्च यथास्थान-
मवस्थितम् ॥ १४ ॥ ते मामचूर्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्षभ ।
सव्यसाचिनिरीक्षास्त्राह्लोकपालानवस्थितान् ॥ १५ ॥ सुरकार्यार्थ-
सिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शङ्करम् । अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति
समन्ततः ॥ १६ ॥ ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवदिभो ॥ १७ ॥ गृही-
तास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत । अथ देवा वयुः सर्वे यथा-
गतमरिन्दम ॥ १८ ॥ मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।
उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया ॥ १९ ॥ पुरैवा-
गमनादन्नाद्देदाहं त्वां धनक्षय । अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये
भरतर्षभ ॥ २० ॥ त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्नुवाः कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१ ॥ भूयथैव च
तप्तं तपश्चरणमुत्तमम् । स्वर्गं त्ववश्यं गन्तव्यं त्वया शत्रु-
निसूदन ॥ २२ ॥ मातलिर्मन्त्रियोगात्त्वा त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानां सुनीनाञ्च महात्मनाम् ॥ २३ ॥ ततोऽह-
मब्रुवं शक्रं प्रसौद भगवन्मम । आचार्यं वरयिष्यं त्वामस्त्रार्थं
त्रिदशेश्वर ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । क्रूरकर्मास्त्रवित्तात भविष्यसि परन्तप । यदर्थ-
मस्त्राणीष्यस्व तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५ ॥ ततोऽहमब्रुव-
न्नाहं दिव्यान्त्राणि शत्रुघ्न । मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्र-
व ५५

प्रतिघातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबु-
धाधिप । लोकांश्चास्त्रजिनान् पश्चात्तमेयं सुरपुङ्गव ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच । परीक्षायं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं घनञ्जय ।
ममात्मजस्य वचनं रूपपद्ममिदं तव ॥ २८ ॥ शिञ्ज मे भवनं गत्वा
सर्वाण्यस्त्राणि भारत । वायोरग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात् समरु-
द्गणात् ॥ २९ ॥ साध्यं पैतामहञ्चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् । वैष्ण-
वानि च सर्वाणि नैऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ महतानि च
जानीहि सर्वास्त्राणि कुक्षदह । एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तथैवा-
न्तरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३२ ॥ लोकपालेषु
वातेषु मासुवाचायं मातलिः । द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो
महाद्युते ॥ ३३ ॥ संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्यमनन्तरम् ।
पश्य पुण्यज्ञातलोकान् सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः
सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत । इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरि-
मामन्त्र्य शैशिरम् ॥ ३५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथो-
त्तमम् । चोदयामास स हयान् मनोमात्तरंहसः ॥ ३६ ॥
मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः । अवैक्षत च मे वक्त्रं
स्थितस्यस्य स सारथिः ॥ ३७ ॥ तथा भ्रान्ते रथे राजन् विस्मित-
शेदमब्रवीत् । अत्यद्भुतमिदं त्वद्य विचित्रस्मृतिभाति मे ॥ ३८ ॥
यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्त चलितः पदम् । देवराजोऽपि
हि मया नित्यमचोपलक्षितः ॥ ३९ ॥ विचलन् प्रथमोत्पाते
हयानां भरतर्षभ । त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरुदह
॥ ४० ॥ अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे । इत्युक्त्वाकाश-
माविश्य मातलिविबुधालयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्
विज्ञानानि च भारत । स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यहं माचक्रमे
ततः ॥ ४२ ॥ ऋषयो देवताथैव पूजयन्ति नरोत्तम । ततः

कामगमालोकानपश्यं वै सुरप्रिणाम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्वाप्सरसा-
 चैव प्रभावममितीजसाम् । नन्दनादौनि देवानां वनान्युपवनानि
 च ॥ ४४ ॥ दृश्यमासं मे श्रीघ्नं मातलि अक्रसारथिः । ततः
 अक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४५ ॥ दिव्यैः कामफलैश्चै-
 रत्रैश्च समलङ्कृताम् । न तत्र सूर्यस्तपति न शीतोष्णो न च
 क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तावास्ति न जरानृप । न तत्र
 शोको दैन्यं वा दौर्बल्यञ्चोपलब्धते ॥ ४७ ॥ दिवौकसां मन्वा-
 राज न ग्लानिररिमर्दन । न क्रोधलोभौ तत्रास्तां सुरादीनां
 विश्राम्यते ॥ ४८ ॥ नित्यं तुष्टाश्च ते राजन् प्राणिनः सुरवेष्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तु च पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यश्च
 विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः । शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धौ
 जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पावभू-
 षिता । नृगहिजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमान-
 गामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽम्बरे । ततोऽपश्यं वस्तुन सद्मानं
 साध्यांश्च समरुद्रणान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव तान्
 सर्वान् प्रत्यपूजयम् । ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन
 च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च । प्रविश्य
 तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥ ५४ ॥ देवराजं सहस्राक्ष-
 सुपातिष्ठं कृताञ्जलिः । ददावर्द्धासनं प्रीतः अक्रो मे ददा-
 स्वरः ॥ ५५ ॥ बहुमानाच्च गात्राणि पश्यर्षं मम वाचवः । तत्राहं
 देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गं
 शिञ्चाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोश्च वै पुत्रशिवसेनोऽभवत्
 सखा ॥ ५७ ॥ स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ।
 तत्राहमवसं राजन् गृहीतास्त्रं सपूजितः ॥ ५८ ॥ सुखं अक्रस्य
 भवने सर्वकामसमन्वितः । शृणन् वै गीतशब्दश्च तूर्थशब्दश्च
 पुष्कलम् ॥ ५९ ॥ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीभरनर्षभ ।

तत् सर्वमनवञ्चाय तथ्यं विज्ञाय भारत ॥ ६० ॥ अत्यथं प्रति-
 गृह्णाहमस्त्रेव व्यवस्थितः । ततोऽतुष्यत् सहस्राक्षस्तेन कामेन
 मे विभुः ॥ ६१ ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगादिवि ।
 कृतास्त्रमतिविश्वस्तमय मां हरिवाहनः ॥ ६२ ॥ संस्पृश्य सूर्द्धिं
 पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् । न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुर-
 गणैरपि ६३ ॥ किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
 अप्रमेयोऽप्रघृष्टश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ ६४ ॥ अथाब्रवीत् पुन-
 र्दिवः संप्रहृष्टतनूद्बलः । अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्वि-
 श्यति ॥ ६५ ॥ अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 ब्रह्माण्यश्चास्त्रविद्यासि शूरश्चासि कुर्वद्वह ॥ ६६ ॥ अस्त्राणि
 समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च । पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ
 विद्यते न त्वया सम ॥ ६७ ॥ प्रयोगमुपसंहारमावृत्तञ्च घन-
 प्लव । प्रायश्चित्तञ्च वेत्य त्वं प्रतिघातञ्च सर्वशः ॥ ६८ ॥ तव
 गुर्वर्थकालाऽयं समुत्पन्नः परन्तप । प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो
 वेत्स्याम्यहं परम ॥ ६९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं
 वचः । विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ७० ॥ ततो
 मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् बलवत्तथा । नाविषह्यं तवाद्यास्ति
 त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ७१ ॥ निवातकवचा नाम दानवा मम
 शत्रवः । समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ७२ ॥ तिस्रः
 कीटयः समाख्यानास्तुल्यक्षपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय
 गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसम-
 रोर्माभिः । हयैरुपेतं प्रादान्ने रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ ७४ ॥
 वबन्ध चैव मे सूर्द्धिं किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशञ्चैव
 प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ ७५ ॥ अभेद्यं कवचञ्चेदं स्पर्शरूपवदु-
 त्तमम् । अजरां ज्यामिमाञ्चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ७६ ॥
 तत प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता । येनाजयद्देवपतिर्वलि

वैरोचनिं पुरा ॥ ७० ॥ ततो देवाः सर्वे एव तेन घोषिण
 बोधिताः । मन्वाना देवराजं मां समाजग्मर्विश्राम्यते ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किङ्करिष्यसि फाल्गुन । तानब्रुवं यथाभूत-
 मिदं कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ७९ ॥ निवातकचानान्तु प्रस्थितं मां
 बधैषिणम् । निबोधत महाभागाः शिवश्चायास्त मेऽनघाः ॥ ८० ॥
 तुष्टुवृमां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरन्दरम् । रथेनानेन मघवान्
 जितवान् अश्वरं युधि ॥ ८१ ॥ नमुचिं बलवृचौ च प्रह्लादन-
 रकावपि । वह्निं च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ॥ ८२ ॥
 रथेनानेन दैत्यानां जितवाग्यघवान् युधि । तमप्यनेन कौन्तेय
 निवातकचचाग्रणे ॥ ८३ ॥ विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघ-
 वान् वशी । अथञ्च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ॥ ८४ ॥
 अनेन विजिता लोकाः अक्रोशापि महात्मना । प्रदीयमानं दैवेष्टं
 देवदत्तं जलोद्भवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यशङ्कं जयायै न स्तूयमान-
 स्तदामरैः । सशङ्खौ कबचौ वाणौ प्रगृहीतशरासनः । दानवा-
 लयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकचचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये

अष्टषष्ट्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुदधिं भीममपास्पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥ प्रेनवत्यः प्रकी-
 र्णांश्च संहताश्च समुत्थिताः । उर्मयश्चात्र दृश्यन्ते बलान्त इव
 पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमि-
 ङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिनिङ्गिलाः ॥ ३ ॥ मकराश्चात्र
 दृश्यन्ते जले ममा इवाद्भ्यः । शङ्खानाञ्च सहस्राणि मग्नान्यप्यु-
 समन्ततः ॥ ४ ॥ दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ।

तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्रवन्त्युत ॥ ५ ॥ वायुश्च घूर्णते
 भीमस्तदद्भुतमिवामवत् । तमुदीच्य महावेगं सर्वाभ्योनिधि-
 मुत्तमम् ॥ ६ ॥ अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ।
 तत्रैव मातलिस्तूष्णं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तन्तु समा-
 श्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् । त्रासवन्नयघोषिणं तत् पुरं समुपा-
 द्रवत् ॥ ८ ॥ रथघोषन्तु तं शुक्ला स्तनयित्रोरिवाश्वरे मन्वाना
 देवरजं मामाविन्ना दानवामवन् ॥ ९ ॥ सर्वे संभ्रान्तमनसः
 शरचापधराः स्थिताः । तथासिंशूलपरशुगदामुषलपाणयः ॥ १० ॥
 ततो हाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः । संविधाय पुरे रक्षां
 न क्व कश्चन दृश्यते ॥ ११ ॥ ततः शङ्कमुपादाय देवदत्तं महा-
 स्वनम् । परमां मुदमाश्रित्य प्राधमन्तं शनैरहम् ॥ १२ ॥ स तु
 शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् । वित्रेसुश्च निलिल्युश्च
 भूतानि समहन्त्यपि ॥ १३ ॥ ततो निवातकवचाः सर्व एव
 खलंकृताः । दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४ ॥
 आयसैश्च महाशूलैर्गदामिर्मुषलैरपि । पट्टिशैः करवालैश्च रथ-
 चक्रैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्मुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्तैः खलं-
 कृतैः । प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन् सहस्रशः ॥ १६ ॥ ततो
 विचार्य बद्धशो रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राचोदयत् समे दिशि
 मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषां प्रणुन्नामाशुक्लाच्छीघ्रगानि-
 नाम । नान्यपश्यं तदा किञ्चित्तन्मोद्भुतमिवामवत् ॥ १८ ॥
 ततस्ते दानवास्तत्र वाहित्राणि सहस्रशः । विवृतस्तररूपपाणि
 मृगं सर्वाण्यवाहयन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतो-
 पमाः । आप्लवन्त गतैः सल्लैर्मत्सराः शतसहस्रशः ॥ २० ॥ ततो
 वेगेन सहता दानवां मामुपाद्रवन् । विमुञ्चन्तः शितान् वाणान्
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तेषाञ्च मम भारत ।
 आवर्त्तत महाधोरो निवातकवचान्तकः ॥ २२ ॥ ततो देवर्षय-

सैव दानवर्षिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजमर्महा-
सृषे ॥ २३ ॥ ते वै नामनुस्त्रपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः । अस्तुवन्
मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुहपर्वणि निवातकवचवधे

एकोनसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्नां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १ ॥ आच्छाद्य रथ-
पत्न्यानमुत्क्रोशन्तो महारथाः । आहत्य सर्वतस्ते मां भरवर्षे-
रवाकिरन् ॥ २ ॥ ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिभपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा नयि ॥ ३ ॥ तच्छूलवर्षं
सुमहत् गदाशक्तिमहाकुलम् । अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्म-
द्रथोपरि ॥ ४ ॥ अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । शित-
शस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ ॥ तानहं विविधै-
र्वाणैर्वेगवद्भिरलिङ्गयैः । गाण्डीवसुत्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे
॥ ६ ॥ ते कृता विसुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाश्रितैः । ततो
मातलिना तूष्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७ ॥ मार्गान् बद्ध-
विधांस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः । सुसंयता मातलिना मामभ्युन्त
इतेः सुतान् ॥ ८ ॥ अतंशतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्मत्स्यका इव ॥ ९ ॥ तेषाञ्चरण-
पातेन रथनेमिस्त्रनेन च । मम वाणनिपातैश्च हतास्ते अतशो-
ऽसुराः ॥ १० ॥ गतास्रवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरासनाः । हत-
सारथयस्तत्र व्यकथ्यन्त तुरङ्गमैः ॥ ११ ॥ ते दिशो विदिशः सर्वे
प्रतिरुध्य प्रहारिणः । अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं
मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् । अश्वान्-
स्तथा वेगवतो यदयत्रादधारयत् ॥ १३ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्रै-

रस्तौ स्तानसुराव्रणे । विच्छेद सायुधान्राजज्जुतशोऽथ सहस्रशः
 ॥ १४ ॥ एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन यत्नहन् । प्रीतिमानभव-
 हीरो मातलिः अक्रसारथिः ॥ १५ ॥ बध्यमानास्तनसौस्तु हयैस्तेन
 रथेन च । अगमन् प्रक्षयं केचिन्नावर्तन्त तथापरे ॥ १६ ॥
 स्पर्द्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे । शरवर्षे शरास्ता मां
 महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चिवैर्ब्रह्मास्त्रपार-
 मन्त्रितैः । व्यधमं सायकैराशु यतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥
 ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः । अपीडयन्मां
 सहिताः अक्षिशूलासिद्धिष्टिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽहमस्तुमातिष्ठे
 परमं तिग्मतेजसम् । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत
 ॥ २० ॥ ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः । अस्त्रवीर्येण
 यतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २१ ॥ छित्वा प्रहरणान्येषां तत-
 स्तानपि सर्वशः । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दंशभिः शरैः ॥ २२ ॥
 गाण्डीवाद्भि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः । अक्षतन्ति महा-
 वाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३ ॥ तेषामपि तु वाणास्ते बहुल्ला-
 च्छलमा इव । अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४ ॥
 बध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः । शरवर्षैर्महद्भिर्मां
 समन्तात् पर्यवारयन् ॥ २५ ॥ शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्र-
 विधर्मातिभिः ज्वलद्भिः परमैः शौघैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६ ॥
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विहजन्ति सा शोणितम् । प्रावृषीवा-
 भिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभृताम् ॥ २७ ॥ इन्द्राग्निमसस्यै-
 र्वैगवद्भिरजिह्वागैः । महाणैर्बध्यमानास्ते समुद्दिग्माः सा दानवाः
 ॥ २८ ॥ यतधा भिन्नदेहास्ते तीक्ष्णप्रहरणौजसः । ततो निवात-
 कवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचबधे

सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽश्ववर्षं समहत् प्रादुरासीत् समन्ततः ।
 नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १ ॥ तदहं वज्र-
 सङ्काशैर्महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः । अचूर्ण्यं वेगवद्भिः शरजालैर्महा-
 हवे ॥ २ ॥ चूर्ण्यमानेऽश्ववर्षं तु पावकः समजायत । तत्राश्व-
 चूर्णान्यपतन् पावकप्रवरा इव ॥ ३ ॥ ततोऽश्ववर्षं विहृते जल-
 वर्षं महत्तरम् । धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीत्क्षमान्तिके ॥ ४ ॥
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः । आवृणुन् सर्वतो
 व्योम दिग्भ्योपदिग्मस्तथा ॥ ५ ॥ धाराणाञ्च निपातेन वायो-
 विस्फूर्जितेन च । गर्जितेन च दैत्यानां न प्राञ्जायत किञ्चन ॥ ६ ॥
 धारा दिवि च स्रज्ज्वा वसुधायाञ्च सर्वशः । व्यामोहयन्त मां
 तत्र निपतन्व्योऽनिशं भुवि ॥ ७ ॥ तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं
 विशेषणम् । दीप्तं प्राहिण्यं घोरमशुष्यत्तेन तप्सलम् ॥ ८ ॥
 हतेऽश्ववर्षं च मया जलवर्षं च शोषिते । सुमुचूर्द्धानवा मया-
 मग्निं वायुञ्च भारत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण
 सर्वशः । शैलेन च महास्त्रेण वायोर्विगमचारयम् ॥ १० ॥ तस्यां
 प्रतिहतयान्ते दानवा युद्धदुर्मदाः । प्राकुर्वन् विविधां मायां
 योगपथेन भारत ॥ ११ ॥ ततो वर्षं प्रादुरभूत् समहत्क्षोभहर्ष-
 णम् । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्लनाम् ॥ १२ ॥
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि । अथ घोरं तम-
 स्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरेण
 पुरुषेण च । हरयो विमुखाश्चासन् प्रास्त्रलक्ष्यापि मातङ्गिः ॥ १४ ॥
 हस्ताद्विरण्णायश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि । असकृच्चाह मां भीतः
 क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ माञ्च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन् विगत-
 चेतसि । स च मां विगतज्ञानः सन्नस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च संग्रामः समहानभूत् । अमृतायं पुरा पार्थ
 स च दृष्टो मयानव ॥ १७ ॥ अश्वरस्य बधे घोरः संग्रामः समहा-

नभूत् । सारथ्यं देवराजस्य तवापि कृतवानहम् ॥ १८ ॥
 तथैव वृत्रस्य बधे संगृहीता हया मया । वैरोचनेर्महायुद्धं
 दृष्ट्वापि सुदारुणम् । बलप्रज्ञादयोश्चापि तथान्येषाञ्च पाण्डव
 ॥ १९ ॥ एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः । न
 चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २० ॥ पितामहेन
 संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् । न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र
 जगतः क्षयात् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२ ॥ अज्रुवं
 मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् । अस्त्राणाञ्च प्रभावं वै
 धनुषो गाण्डीवस्य च ॥ २३ ॥ शय्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां
 सुदारुणाम् । विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा मैः सूत स्थिरो भव ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप । मोहनीं सर्वभूतानां
 हिताय त्रिदिवीकसाम् ॥ २५ ॥ पीडयमानासु मायासु तासु
 तास्वसुरोत्तमाः । पुनर्वद्भविष्या मायाः प्राकुर्वन्ममितीजसः ॥ २६ ॥
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा अस्यते पुनः । भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्यसु
 विमज्जति ॥ २७ ॥ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत् स्थन्द्नाग्रेण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८ ॥ ततः पथ्यपतन्नुग्रा
 निवातकवचा मयि । तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिणुं यमसादनम्
 ॥ २९ ॥ वत्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके । नापश्यं सहसा
 सर्वान् दानवान् मायया वृतान् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि मायायुद्धे

एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

अर्जुन उवाच । अदृष्टमानास्ते दैत्या घोषयन्ति स्म मायया ।
 अदृष्टेनास्त्रवीर्येण तानप्यहमघोषयम् ॥ १ ॥ गाण्डीवमुक्त्वा

विशिखाः सम्यगस्तुप्रचोदिताः । अक्लिन्दन्तुत्तमाङ्गानि यत्र तत्र
 स तेऽभवन् ॥ २ ॥ ततो निवातकवचा बध्यमाना मया शुधि ।
 संहृत्य मावां सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ॥ ३ ॥ व्यपवातेषु
 दैत्येषु प्रादुर्भूते च दहने । अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्जतसह-
 स्रशः ॥ ४ ॥ विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्यभरणानि च ।
 शतशः स प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५ ॥ हयानां नान्तरं
 स्नासीत् पदाहिबलितुं पदम् । सत्पत्य सहसा तत्स्थरन्तरीक्ष-
 गमास्ततः ॥ ६ ॥ ततो निवातकवचा व्योम संहृत्य केवलम् ।
 अदृष्ट्वा क्षम्यवर्तन्त विमृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमि-
 गतास्थान्ये हयानां चरणान्यथ । व्यग्रहन् दानवा घोरा रथ-
 चक्रे च भारत ॥ ८ ॥ विनिर्गच्छ हरीनश्चात्रयश्च सम युभ्यतः ।
 सर्वतो मामविध्यन्त संरथं घरणीधरैः ॥ ९ ॥ पर्वतरूपचीरैः
 यमनानैस्तथापरैः । स देशो यत्र वर्तमानं गुह्येव समपद्यत ॥ १० ॥
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निरुद्धीतेश वाजिभिः । अगच्छं परमा-
 नातिं मातलिस्तदलञ्चयत् ॥ ११ ॥ लक्षयित्वा च मां भीत-
 मिदं वचनमब्रवीत् । अर्जुनार्जुन मां भैस्त्वं वञ्चमस्त्वमुदीरय
 ॥ १२ ॥ ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वञ्चमुदीरयम् । दिवराजस्य
 हवितं भीममस्त्वं नराधिप ॥ १३ ॥ अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीव-
 मनुमन्त्र्य च । अमुच्चं वञ्चसंस्पर्शनायसान्निशितान् शरान् ॥ १४ ॥
 ततो मायाय ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् । ते वञ्चचोदिता
 वाणा वञ्चभृताः समाविशन् ॥ १५ ॥ ते वञ्चवेगविहता दानवाः
 पर्वतोपमाः । इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन् पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 अन्तर्भूमौ च संऽग्रहन् दानवा रथवाजिनः । अनुप्राविश्य तान्
 वाणाः प्राद्विष्णुन् यमसादनम् ॥ १७ ॥ हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः
 पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत दैत्यः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८ ॥
 च हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः । सम चादृश्यत

तदा तदद्भुतमिवाभवेत् ॥ १८ ॥ ततो मां प्रहसन्नाजन् मातलिः
 प्रत्यभाषत । नैतदर्जुन द्वित्रेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २० ॥
 हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्वशः । प्राकोशन्नगरे तस्मिन्
 यथा शरदि सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातलिना सार्द्धमहन्तत्
 पुरमभ्ययाम् । वासयन्नथषोषिण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥
 तान् दृष्ट्वा दशसाहस्रान् मयूरसदृशान् हयान् । रथञ्च रवि-
 सङ्काशं प्राद्वन् गणशः स्त्रियः ॥ २३ ॥ तामिरामरथैः शब्द-
 स्त्रासिताभिः समीरितः । शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभू-
 तदा ॥ २४ ॥ विवस्ता दैत्यनार्थेस्ताः स्नानि वैष्णान्वथाविभन् ।
 बह्वरत्नविचित्राणि शतकुम्भमयानि च ॥ २५ ॥ तदद्भुताकार-
 मञ्चं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् । विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं
 ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कस्माद्देवा नावासयन्त्युत । पुर-
 न्दरपुरादौदं विशिष्टमुपलक्ष्ये ॥ २७ ॥

मातलिरुवाच । आसीद्विदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः
 पुरम् । ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८ ॥
 तपस्तप्ता महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् । इदं वृतं निवासाय
 देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति
 चोदितः । विघ्नतां भगवानन्तमात्मनो हितकाम्यया ॥ ३० ॥
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत । भवितान्तस्त्वमप्येषां
 दिष्टेनान्येन शत्रुघ्न ॥ ३१ ॥ तत एषां बधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि
 ददौ तव । न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतोस्त्वया
 ॥ ३२ ॥ कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत । एषामन्त-
 करः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३ ॥ दानवानां विनाशाय
 अस्त्राणां परमं बलम् । आहितस्त्वं महेन्द्रेण पुत्रपितृ तदु-
 त्तमम् ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान्
पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसङ्घं तत् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचगुह्यपर्वणि निवातकवचवधे
द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अर्जुन उवाच । निवर्त्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामवरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १ ॥ रत्नद्रुममयैश्चित्रैः
सुखरैश्च पतत्रिभिः । पौलोमैः कालकक्षैश्च नित्यहृष्टैरघिष्ठितम्
॥ २ ॥ गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं पुरासदम् । सर्वरत्नमयं
दिव्यमङ्गतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयै-
र्घृतम् । तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४ ॥ असुरै-
र्निर्द्व्यमुदितैः शूलष्टिमुषलायुधैः । चापमुहरहस्तैश्च स्वर्गविभिः
सर्वतो वृतम् ॥ ५ ॥ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमङ्गतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽङ्गतम् ॥ ६ ॥

मातलिस्त्वाच । पुलोमा नोम दैतयौ कालका च महासुरौ ।
दिव्यं वर्षचक्षुस्त्रन्ते चैरतुः परमं तपः ॥ ७ ॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां
स्वयम्भूरददहरम् । अगृह्णीतां वरन्ते तु सतानामपदुःखिताम्
॥ ८ ॥ अबध्यताञ्च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः । पुरं सुरमणीयञ्च
खवरं सुमहाप्रभम् ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि ।
महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १० ॥ सर्वकामगुणोपेतं
वीरभोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरतश्चेष्ट कालकीयकृते कृतम्
॥ ११ ॥ तदैतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् । पौलोमा-
ध्युषितं वीर कालकक्षैश्च दानवैः ॥ १२ ॥ हिरण्यपुरमित्येवं
ख्यायते नगरं महत् । रक्षितं कालकीयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः
॥ १३ ॥ तत्र ते मुदिता राजन्नावध्याः सर्वदैवतैः । निवसन्त्यत्र

राजेन्द्र गतोद्देगा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो
ब्रह्मणा पुरा । एतानपि रणे पार्थ कालकृष्णान् दुरासदान् ।
बद्धास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । सुरासुरैरबध्यन्तदहं ज्ञात्वा विशास्यते ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याज्ञेतत् पुरमक्षमा । त्रिदशेभदिषो यावत्
क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ॥ १६ ॥ न कथञ्चिद्धि मे पापा न बध्ना
ये सुरदिषः । उवाच मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ॥ १७ ॥
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः । ते मामालक्ष्य दैतेया
विविचामरणाम्बराः ॥ १८ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय
दंशिताः । ततो नाल्लोकनाराचैर्मल्लैः शक्त्यृष्टिभरैः ॥ १९ ॥
प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः । तदहं शरवर्षेण
महता प्रत्यवारयम् ॥ २० ॥ अस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्याबलमुपा-
श्रितः । व्यमोहयञ्च तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ॥ २१ ॥
तेऽन्योन्यमभिसम्भूढाः पातयन्ति स्म दानवाः । तेषामेवं विमू-
ढानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २२ ॥ शिरांसि विशिखैर्द्विप्रैर्न्यहन्
शतसङ्ख्यशः । ते बध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत् पुनः ॥ २३ ॥
समुत्पेतुः खनगरान्नायामास्थाय दानवीम् । ततोऽहं शरवर्षेण
महता कुचनन्दन ॥ २४ ॥ मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवा-
रयम् । तत् पुरं खिचरं दिव्यं कामगं सूर्य्यसप्रभम् ॥ २५ ॥
दैतेयैर्वरदानेन धार्य्यते स्म यथामुखम् । अन्तर्भूमौ निपतितं
पुनच्छङ्खं प्रतिष्ठते ॥ २६ ॥ पुनस्त्रिथक् प्रचात्वाशु पुनरप्यु-
निमज्जति । अमरावतिसङ्काशं तत् पुरं कामगं महत् ॥ २७ ॥
अहमस्त्रैर्बलविधैः प्रत्यगृह्णं परन्तप । ततोऽहं शरजालेन
दिव्यास्त्रमुदितेन च ॥ २८ ॥ व्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत् पुरं पुरुष-
र्षभ । विद्धत् चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वानैः ॥ २९ ॥ मही-
मथ्यपतद्राजन् प्रभञ्जं पुरमासुरम् । ते बध्यमाना महाणैर्वज्र-

विगीरयन्मयैः ॥ ३० ॥ पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ।
 ततो मातस्त्रिरारुह्य पुरस्तान्निपतन्निव ॥ ३१ ॥ महीमवातरत्
 क्षिप्रं रथेनादित्यवर्षसा । ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषामम-
 षिणाम् ॥ ३२ ॥ युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ।
 तान्यहं निशितैर्वाणैर्व्यधमङ्गाक्षैराजितैः ॥ ३३ ॥ ते युद्धे संन्यव-
 र्त्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः । नेमे शक्या मनुष्येण युद्धे नेति प्रचिन्त्य
 तत् ॥ ३४ ॥ ततोऽहमातुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् । तत-
 स्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ॥ ३५ ॥ अस्त्राणि मम
 दिव्यानि प्रत्यघ्नच्छतकैरिव । रथमार्गान् विचित्रांस्ते विचरन्तो
 महाबलाः ॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणा-
 श्चैव नन्दयन्तीव मे मनः । अहन्तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रचदितैरणो
 ॥ ३८ ॥ नाशक्तुं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् । तैः पीड्य-
 मानो बह्वभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ॥ ३९ ॥ व्यथितोऽस्मि महा-
 युद्धे भयं चागाम्यहमम । ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतो
 रणे ॥ ४० ॥ सस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समचोदयम् । यत्त-
 द्द्रोद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ४१ ॥ ततोऽपश्यं त्रिभि-
 रसं पुंसं नवलोचनम् । त्रिसुखं षड्भुजं दौप्तमर्कज्वलनमूर्ध्वजम्
 ॥ ४२ ॥ लेलिहानैर्महानागैः कृतापीडममित्रहन् । विभीक्ष्णतस्त-
 दस्त्रन्तु घोरं रोद्रं सनातनम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोग-
 मानीय भरतर्षभ । नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ॥ ४४ ॥
 मुक्तवान् दानवेन्द्राणामभावाय परन्तप । मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्
 रूपाय्वायन् सहस्रशः ॥ ४५ ॥ नृगाणामथ सिंहानां व्याघ्रा-
 णाञ्च विशास्यते । ऋक्षाणां महिषाणाञ्च पक्षिणां तथा गवाम्
 ॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानाञ्च दानराणाञ्च सङ्घशः । ऋषभाणां
 वराहाणां मार्जारानां तथैव च ॥ ४७ ॥ आकाशकाणां प्रेतानां

मुसुण्डानाञ्च सर्वशः । मुद्राणां गरुडानाञ्च चमराणां तथैव
 च ॥ ४८ ॥ वृकाणां पर्वतानाञ्च समुद्राणां तथैव च । देवा-
 नाञ्च ऋषीणाञ्च गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । पिशाचानां सयक्षाणां
 तथैव च सुरहिषाम् ॥ ४९ ॥ गुह्यकानाञ्च संग्रामे नैऋ-
 तानां तथैव च । भूषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च
 ॥ ५० ॥ मीनवाजिसंरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् । तथैव
 वातुधानानां गदामुहरधारिणाम् ॥ ५१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभि-
 र्नानास्त्रपथरैस्तथा । सर्वमासीज्जगद्ग्राप्तं तस्मिन्मुखे विसर्जिते
 ॥ ५२ ॥ त्रिषिरोभिस्तुदंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः । अनेकस्त्रप-
 संयुक्तैर्मोक्षमेदोवसास्त्रिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्षां बध्यमानास्ते
 दानवा नाशमागताः । अर्कज्वलनतेजोभिर्बद्धाश्चानिसमप्रभैः ॥ ५४ ॥
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वायैरपि निवर्हणैः । न्यहनं दानवान् सर्वान्
 मुहूर्त्तैर्नैव भारत ॥ ५५ ॥ गाण्डीवास्त्रप्रणुनांस्तान् गतास्तु-
 न्भमसङ्गतान् । दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरप्लाय विवचे ॥ ५६ ॥
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूषितान् । निशम्य परमं
 हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५७ ॥ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरा-
 सदम् । दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५८ ॥
 उवाच वचनञ्चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः । सुरासुरैरसह्यं हि
 कर्म यत् साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न ह्येतत् संयुगे कर्तुमपि
 शक्तः सुरेश्वरः । सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत् खगं महतम् ॥ ६० ॥
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् । विध्वस्तोऽयं पुरे
 तस्मिन् दानवेषु हतिषु च ॥ ६१ ॥ विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा
 निष्पेतुर्नगरादहिः । प्रकीर्णकैश्चो व्याथिताः कुरथ्ये इव दुःखिताः
 ॥ ६२ ॥ पितुः पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन् शोचमाना महीतले ।
 रुदन्यो दीनकण्ठास्ता निनदन्त्यो हतेश्वराः ॥ ६३ ॥ चरांसि
 परिनिवृत्त्या विस्मृतास्त्रिभूषणाः । तच्छोकयुक्तमस्मीकं दुःख-

दन्त्यसमाहृतम् ॥ ६४ ॥ न बभौ दानवपुरं हतलिङ्कं हतेश्वरम् ।
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ऋदम् ॥ ६५ ॥ शुष्कवृक्षमिवा-
 रण्यमदृश्यमभवत् पुरम् । मान्तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरान-
 यत् ॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् । हिरण्य-
 पुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥ निवातकवचांश्चैव
 ततोऽहं शक्रमागमम् । मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत्
 ॥ ६८ ॥ सर्वं विधावयामास यथाभूतं महाद्युते । हिरण्यपुर-
 पातञ्च मायानाञ्च निवारणम् ॥ ६९ ॥ निवातकवचानाञ्च बधं
 संक्षेपे महौजसाम् । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सहस्राक्षः पुर-
 न्दरः ॥ ७० ॥ मरुद्भिः सहितः श्रीमान् साध साध्वित्यथाब्रवीत् ।
 ततो मां देवराजो वै सनाश्वास्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अब्रवी-
 दिबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः । अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव
 त्वयारणे ॥ ७२ ॥ गुर्वर्थस्य कृतः पार्थ महाशत्रून् हता मम ।
 एवमेव सदा मात्र्यं स्थिरेणाजौ घनक्षय ॥ ७३ ॥ असंमूढेन
 चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् । अविषञ्चो रणे हि त्वं देव-
 दानवराक्षसैः ॥ ७४ ॥ सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नतैः ।
 वसुधाञ्चापि कौन्तेय तदाद्भवलिनिर्जिताम् । पालयिष्यति धर्मात्मा
 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचशुद्धपर्वणि हिरण्यपुरदैत्यवधे
 त्रिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुन उवाच । ततो मामलिबिषस्तं संकटधरविचतम् ।
 देवराजो विमृष्टेह काले वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत । न त्वाभिभवितुं शक्नो मानुषो
 भुवि कश्चन ॥ २ ॥ भीमो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह

राजभिः । संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥
 इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः । अमेघं कवचं दिव्यं
 स्रजञ्चैव चिरगुणीम् ॥ ४ ॥ देवदत्तञ्च मे यद्धं पुनः प्रादा-
 न्यहारवम् । दिव्यञ्चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५ ॥
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । प्रादाच्छक्रो
 ममैतानि रुचिराणि वृद्धन्ति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र सुख-
 मक्षुण्णितो वृष । इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिष्टाभिः सह ॥ ७ ॥
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरः सह । समयोऽर्जुन गन्तुं ते
 आतरो हि क्षरन्ति ते ॥ ८ ॥ एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि
 भारत । उषितानि मया राजन् क्षरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९ ॥
 ततो भवन्तमद्राक्षं आह्वयिः परिवारितम् । गन्धमादनपादस्य
 पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या घनक्षयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि
 भारत । दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११ ॥
 दिष्ट्या च भगवान् स्थाणुर्देव्या सह परन्तप । साक्षाद्दृष्टः सयुद्धेन
 तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२ ॥ दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरत-
 र्षभ । दिष्ट्या वर्द्धामहे पार्थ दिष्ट्याश्चि पुनरागतः ॥ १३ ॥ अद्य
 कृत्स्नां महीं देवीं विजितां पुरमालिनोम् । मन्ये च धृतराष्ट्रस्य
 पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४ ॥ इच्छामि तानि वास्त्राणि द्रष्टुं
 दिव्यानि भारत । यैस्तथावीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । श्वः प्रभाते भवान् द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वशः । निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमागमनं तत्र कथयित्वा घनक्षयः ।
 आह्वयिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने
 चतुःसप्तत्यधिकशतीऽध्यायः ॥ १७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां घर्मराजो
 युधिष्ठिरः । उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान् भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥
 ततः सहोदयामास सोऽर्जुनं मातृनन्दनम् । दर्शयास्त्राणि
 कौन्तेय वैजिता दानवास्त्वया ॥ २ ॥ ततो घनक्षयो राजन्
 देवैर्दत्तानि पाण्डवः । अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास
 भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
 गिरिकूवरपादाक्षं शुभवेणुत्रिवेणुमत् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय
 शोभमानो घनक्षयः । दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ॥ ५ ॥
 धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं सवारिजम् । शोभुष्यमानः कौन्तेय
 श्रानुपूर्व्यां महाभुजः ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शना-
 योपचक्रमे । अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु व ॥ ७ ॥
 समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समाकम्पत सद्रुमा । क्षुभिताः सरितश्चैव
 तथैव च सहोदधिः ॥ ८ ॥ शैलाश्चापि व्यदीर्यन्त न बवौ च
 समीरणः । न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ॥ ९ ॥
 न वेदाः प्रतिभान्ति न हिजातीनां कथञ्चन । अन्तर्भूमिगता ये
 च प्राणिनो जनमेजय ॥ १० ॥ पीडयमानाः समुत्थाय पाण्डवं
 पर्यवारयन् । वेपमानाः प्राञ्चलयस्ते सर्वे विह्वताननाः ॥ ११ ॥
 दह्यमानास्तदास्त्रैस्ते याचन्ति न घनक्षयम् । ततो ब्रह्मर्षय-
 थैव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जङ्गमानि च भूतानि सर्वा-
 ण्येवावतस्थिरे । देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतन्निणः । खिचराणि च भूतानि
 सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च
 सर्वशः । भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याचयौ तदा ॥ १५ ॥ ततो
 वायुर्महाराज दिव्यैर्मातृैः समन्वितः । अभितः पाण्डवश्चित्रै-
 रवचक्रैः समन्ततः ॥ १६ ॥ जगुश्च गाथा विविन्वा गन्धर्वाः सुर-
 चोदिताः । नन्दतुः संवशश्चैव राजन्मरुतं गणाः ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदित सुरैः । आगम्याह वक्-
 पायं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा युद्धं दिव्या-
 न्यस्त्राणि भारत । नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथञ्चन ॥ १९ ॥
 अधिष्ठाने न चानार्तः प्रयुज्जीत कदाचन । प्रयोगेषु महान्
 दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धन-
 क्षय यथागमम् । बलवन्ति सुखाह्वाणि भविष्यन्ति न संशयः
 ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि शैलोक्यस्यापि पाण्डव । भवन्ति
 विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २२ ॥ अजातशत्रो
 लक्ष्म्यैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे । योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामव-
 मर्दने ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवार्यथा ततः पार्थ सर्वे देवा यथा-
 गतम् । जम्भुरन्ये च ये तत्र समाजम्भुर्नरर्षभ ॥ २४ ॥ तेषु
 सर्वेषु कौरव्य प्रतिघातेषु पाण्डवाः । तस्मिन्नेव वने दृष्टास्त
 जघुः सच्च कृष्णाया ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने
 पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

अथ आजगरपर्व ॥

जनमेजय उवाच । तस्मिन् कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे प्रत्या-
 गते भवनादृत्रहन्तुः । अतः परं किमकुर्वन्तः पार्थाः समेत्य
 शूरेण धनञ्जयेन ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः सङ्गर्जुन-
 नेन्द्रसमेन वीराः । तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये धनेश्वराक्रीडगता
 विजङ्घुः ॥ २ ॥ वैष्णानि तान्यप्रतिमानि पश्यन् क्रीडाश्च नाना-
 दुमसम्भवदाः । चचार धन्वी बह्वृषा नरेन्द्र सोऽस्त्रेषु यत्तः

सततं किरीटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं
 वैश्ववणस्य राज्ञः । न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राजच्छिवश्च कालः
 स बभूव तेषाम् ॥ ४ ॥ समेत्य पार्थिव यथैकराजम्भुः समास्तव
 तदा चतस्रः । पूर्वाश्च षट् तांश्च पाण्डवानां शिवा बभूवुर्वसतां
 वनेषु ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्त्री जिष्णुश्च राजानमुपोप-
 विश्व । यमौ च वीरौ सुरराजकल्पाविकान्तमास्थाय हितं प्रियञ्च
 ॥ ६ ॥ तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां चिकीर्षमाणास्तदनुप्रियञ्च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्य सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७ ॥
 एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः । तं
 वञ्चयित्वाधमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ ॥ तवा-
 ज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का विज्ञाय मानं विचरन् वनानि । समीप-
 वासेन विलोभितास्ते ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९ ॥ सम्वत्-
 सरं तत्र विहृत्य गूढं नराधमं तं सुखसुन्दरेम् । निर्यात्य वैरं
 सफलं सपुष्पं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायानुचरै-
 र्वृताय ततो महीभावस धर्मराज । स्वर्गोपमं द्देषमिमं चरद्भिः
 शक्त्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११ ॥ कीर्त्तिस्तु ते भारत पुण्य-
 गन्धा नश्येद्वि लोकेषु चराचरेषु । तत् प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत् प्राप्तुमथ क्रियाय ॥ १२ ॥ इदन्तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यत्नमग्रे कुवेरात् । कुरुष्व बुद्धिं हिषतां वधाय कृता-
 गसां भारत निग्रहे च ॥ १३ ॥ तेजस्तदोग्रं न सहेत राजन् समेत्य
 साक्षादपि वज्रपाणिः । न हि व्यथां जातु करिष्यतस्ती समेत्य
 द्वैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ तवार्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तो सुपर्णकेतुश्च
 शिनेश्च नप्ता । तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेववर्य
 ॥ १५ ॥ तवार्थसिद्धयर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृष्णः सह यादवैस्तै ।
 तथैव चाहं नरदेववर्य यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगी । लक्ष्य-
 योगप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान् समेत्य ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तदात्राय मत्तं महात्मा तेषाञ्च धर्मस्य
 सुतो वरिष्ठः । प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं चकार धर्माथेविदु-
 त्तमौजाः । आमन्त्र्य वैश्रानि नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि
 च धर्मराजः ॥ १७ ॥ यथागतं मार्गमवेक्षमाणः पुनर्गिरिञ्चैव
 निरीक्षमाणः । ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः संप्रार्थयामास
 नगिन्द्रवर्यम् ॥ १८ ॥ समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भिर्जिता सप-
 त्तान् प्रतिलभ्य राज्यम् । शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा द्रष्टा
 तवास्मीति मतिञ्चकार ॥ १९ ॥ द्रुतञ्च सर्वैरनुजैर्हिजैश्च तेनैव
 मार्गेण पतिः कुल्लणाम् । उवाह चैतान् गणशस्तथैव घटोत्कचः
 पर्वतनिर्भारेषु ॥ २० ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमना महर्षिः पितेव
 पुत्राननुश्रिष्य सर्वान् । स क्षीमशः प्रीतमना जगाम दिवौकसां
 पुण्यतमं निवासम् ॥ २१ ॥ तेनाष्टिंषिणेन तथानुश्रिष्टास्तीर्थानि
 रम्याणि तपोवनानि । महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः सं-
 पश्यमानाः प्रययुर्नराग्रजाः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि क्षीमशगमने

षट्सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं दिग्भाङ्गजैः
 किन्नरपक्षिभिश्च । सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासी-
 द्भरतर्षमाणाम् ॥ १ ॥ ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः कैलासमालोक्य
 महान् बभूव । कुवेरकान्तं भरतर्षमाणां महीधरं वारिधर-
 प्रकाशम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् पर्वतसन्निरोधान् गोष्ठान् चरीणां
 गिरिसेतुमालाः । बहून् प्रपातांश्च समीच्छ वीराः स्थलानि
 निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तथैव चान्यानि महावनानि मृग-
 विज्ञानेकनिषिवितानि । आलोकयन्तेऽभिययुः प्रतीतास्ते धन्विनः

खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४ ॥ वनानि रम्याणि नदीः सरांसि शुद्धा
गिरौणां गिरिगङ्गराणि । एते निबासाः सततं बभूवुर्निशानिधं
प्राप्य नरर्षमाणाम् ॥ ५ ॥ ते दुर्गवासं बह्वधा निरुध व्यतीत्य
कैलासमचिन्त्यारूपम् । आसेदुरत्यर्थमनोरमन्ते तमाश्रमाग्रं वृष-
पर्वणस्तु ॥ ६ ॥ समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते प्रत्याचैतास्तेन च
व्रीतमोक्षाः । अशंसिरे विस्तरमः प्रवासं गिरौ यथावद्वृषपर्वणस्ते
॥ ७ ॥ सुखोषितास्तस्य त एकरात्रं पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते वदरीं विशालां सुखिन वीराः पुनरेव बासम् ॥ ८ ॥
जपुस्ततस्तत्र महानुभावा नारायणस्थानगताः समग्राः । कुवेर-
कान्तां नलिनीं विशोकाः संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९ ॥
ताश्चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः पण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य द्विजर्षयो वीतमला यथैव ॥ १० ॥ ततः
क्रमेणोपययुर्नृवीरा यथागतेनैव पथा समग्राः । विहृत्य मासं
सुखिनो वदर्यां किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११ ॥ चीनां-
स्तुखारान् दरदांश्च सर्वान् देशान् कुलिन्दस्य च भूरिरत्रान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२ ॥
श्रुत्वा च तान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् प्राप्तान् सुबाह्वर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा तच्चाभ्यनन्दन्नृषमाः कुसुणाम्
॥ १३ ॥ समेत्य राज्ञा तु सुबाह्वना ते सुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४ ॥
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं सूतान् समादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५ ॥
तस्मिन् गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने हिमोत्तरीयादणपाण्डुसानौ ।
विशाखरूपं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६ ॥
वराहनानामृगपक्षिजुष्टं महावनञ्चैत्ररथप्रकाशम् । शिवेन पार्था
मृगयाप्रधानाः सम्बत्सरं तत्र वने विजङ्गु ॥ १७ ॥ तत्रासमादा-

तिबलं भुजङ्गं क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् । वृकोदरः पर्वत-
 कन्दरायां विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८ ॥ दौपोऽभवद्यत्र
 वृकोदरस्य युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः । अमोक्षयद्यस्तमनन्त-
 तेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९ ॥ ते हादयं वर्षमुपोप-
 यातं वने विद्वत् कुरवः प्रतीताः । तस्मादनाद्यैरथप्रकाशा-
 च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः २० ॥ ततश्च यात्रा मरुधन्व-
 पाश्वं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्ततो हैतवने प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीक्ष्य तान् हैतवने निवि-
 शान् निवासिनस्तत्र ततोऽभिजम्मुः । तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
 स्तृणोदपात्राहरणाश्चकुटाः ॥ २२ ॥ प्लुताचरोद्दीप्तकवेतसाश्च
 तथा वदर्थः खदिराः शिरीषाः । विल्वे झुदाः पीलुसमीकरीराः
 सरस्वतीतीरवहा बभूवुः ॥ २३ ॥ तां यच्चगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मगारभूतामिव देवतानाम् । सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः सुखं
 विजङ्गुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि पुनर्हैतवनेन प्रवेशे

सप्तसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

जनमेजय उवाच । कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपरा-
 क्रमः । भयनाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥ पीलुस्यं
 धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः । नलिन्यां कदमं कृत्वा निहन्ता
 यच्चरत्तसाम् ॥ २ ॥ तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । बह्वाश्चर्यं वने तेषां वसतानुग्रधन्विनाम् ।
 प्राप्तानामाश्रमं राजन् राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ यदृच्छ्या धनुः

आशिर्वहखड्गो वृकोदरः । ददर्श तदनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम्
 ॥ ५ ॥ स ददर्श शुभान् देवान् गिरिर्हिमवतस्तादा । देवर्षि-
 सिद्धचरितान्पारोगणसेवितान् ॥ ६ ॥ चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षि-
 भिर्जीवन्जीवकैः । कोकिलैर्मृगराजैश्च तत्र तत्र निनादितान्
 ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पफलैर्वाश्चैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः । उपेतान् बहुल-
 च्छायेर्मनोमयननन्दनैः ॥ ८ ॥ स सम्पश्यन् गिरिनदीवैर्दूर्य-
 मणिसन्निभैः । सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारणवायुतैः ॥ ९ ॥
 वनानि देवदाक्षणां मेघानामिव वायुराः । हरिचन्दनमित्राणि
 तुङ्गकालीयक्रान्त्यपि ॥ १० ॥ मृगयां परिधावन् स समेषु मनु-
 जन्वसु । विध्यन्मृगाच्छरैः शुद्धैश्चार सुमहाबलः ॥ ११ ॥ भीम-
 सेनस्तु विष्णातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् । निघ्नन्नागघतप्राणो
 वने तस्मिन्महाभुजः ॥ १२ ॥ मृगाणां च वराहाणां महिषाणां
 महाभुजः । विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥
 स मातङ्गघतप्राणो मनुष्यघतवारणः । सिंहशार्ङ्गलविक्रान्तो
 वने तस्मिन् महाबलः ॥ १४ ॥ वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै
 वमन् ॥ पुथिव्याश्च प्रदिमान् वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५ ॥
 पर्वताग्राणि वै मृदून्नादयानश्च विज्वरः । प्रक्षिपन् पादपांश्चापि
 नादेनापूरयन्महीम् ॥ १६ ॥ वेगेन न्यपतङ्गीमो निर्भयश्च पुनः
 पुनः । आस्फोटयन् क्षुब्धयंश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १७ ॥
 चिरसम्बद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा । गजेन्द्राश्च महासस्त्रा
 मृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १८ ॥ भीमसेनश्च नादेन व्यसृजन्त गुहा-
 भयात् । क्वचित् प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ॥ १९ ॥
 मृगप्रेषु महारौद्रे वने चरति निर्भयः । स तत्र मनुजव्याघ्रो
 वने वनचरोपमः ॥ २० ॥ पञ्चग्रामपि समापेदे भीमसेनो महा-
 बलः । स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाङ्गुतान् ॥ २१ ॥
 लासयन् सर्वभूतानि महासस्त्रपराक्रमः । ततो भीमस्य शब्देन

भीताः सर्पा गुहाशयः ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तस्तु वेगीन जगामासु-
 स्तः शनैः । ततोऽमरवरप्रस्थो भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स
 ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् । गिरिदुर्गे समापन्नं काये-
 नाबल्य कन्दरम् ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम् ।
 चित्राङ्गमङ्गजैश्चिवैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २५ ॥ गुहाकारेण
 वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता । दीप्ताक्षिणातिताम्रेण लिङ्गानं
 शृङ्गणी मुहुः ॥ २६ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निश्वासक्षौडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ स भीमं
 सहस्राभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् । जग्राह्राजयरो ग्राहो भुजयो-
 रुभयोर्बलात् ॥ २८ ॥ तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दशनागसह-
 स्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् । तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं
 परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः । विस्तु-
 रन् शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३१ ॥ नागायुतसम-
 प्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः । गृहीतो व्यज्रहात् सत्त्वं वरदान-
 विमोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
 न चैनमशक्रहीरः कथञ्चित् प्रतिवाधितुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीमस्याजगरग्रहणे

अष्टसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशङ्गतः ।
 चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥ उवाच च
 महासर्पं कामया ब्रूहि पन्तग । कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया
 च करिष्यसि ॥ २ ॥ प्राण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

नागांशुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वधम् ॥ ३ ॥ सिंहाः कैय-
रिणी व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा । समागताश्च वज्रश्रो निह-
ताश्च मया युधि ॥ ४ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महावहाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥ किन्तु विद्यावत्त्वं
किन्तु वरदानमथो तव । उद्योगमपि कुर्वाणो वधगोऽस्मि कृत-
स्त्वया ॥ ६ ॥ असस्यो विक्रमो नृणामिति मे धीवते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थेवं वादिनं वीरं भीममक्षिष्टकारि-
णम् । भोगेन महता गृह्य समन्तात् पृथिवेष्टयत् ॥ ८ ॥ निग-
ह्येनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा । धिमुच्यास्य भुजौ पीना-
विदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्टस्त्वं चुषितस्याद्य देवैर्मध्यो महा-
भुज । दिष्टा कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्पकृपमरिन्दम । तथावश्यं मया स्थाप्यं
तवाद्य गृणु सत्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तो ह्यहं कोपा-
न्महर्षिणाम् । आपस्यान्तं परिप्रेप्तः सर्वं तत् कथयामि ते
॥ १२ ॥ नङ्गो नाम राजर्षिर्व्यक्तन्ते श्रोत्रमागतः । तथैव
पूर्वपूर्वेषामायोर्वंशधरः सुतः ॥ १३ ॥ सोऽहं आपादगस्तस्य
ब्राह्मणानवमन्य च । इमामवस्थानापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥
त्वाञ्छेदवध्यं दायादमतीवप्रियदर्शनम् । अहमद्योपयोच्यामि
विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥ न हि मे मुच्यते कश्चित् कथञ्चित्
प्रग्रहं गतः । गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥
नासि केवलवीर्येण तिर्यग्योनिषु वर्द्धता । गृहीतः कौरवश्रेष्ठ
वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि विमानाग्राक्षया शक्रासनादु-
दुतम् । कुसु आपान्तमित्युक्तो भगवान्भुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ स
मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः । मोक्षस्ते भविता राजन्
कक्षाश्चित् कालपर्ययात् ॥ १९ ॥ ततोऽस्मि पतितो भूमौ न

च मामजहात् क्षतिः । सार्त्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं
 तथा ॥ २० ॥ यस्तु ते व्याहृतान् प्रश्नान् प्रतिब्रूयाद्विभाषितम् ।
 स त्वां मोक्षयिता आपादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१ ॥ गृहीतस्य
 त्वया राजन् प्राणिनोऽपि बलीयसः । सत्त्वभ्रं शोऽधिकस्यापि
 सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥ इह चाप्यहमश्रीषं वचस्तेषां
 दद्यावताम् । मयि सञ्ज्ञातहार्द्दानामथ तेऽन्तर्हिता हिजाः ॥ २३ ॥
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ । सर्वयोनिमिमां प्राप्य
 कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४ ॥ तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो
 भुजङ्गमम् । न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥
 यस्मादभावि भावी वा मनुष्यः सुखः दुःखवो । आगमे यदि वा-
 पाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६ ॥ दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितु-
 मर्हति । दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरयंकः ॥ २७ ॥ पश्य
 दैवोपघाताद्वि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् । इमामवस्थां सम्प्राप्तमनि-
 मित्तमिहाद्य माम् ॥ २८ ॥ किन्तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं
 विनाशितम् । यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातॄन् राज्यपरिच्युतान्
 ॥ २९ ॥ हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यच्चराक्षससङ्कुलः । मां समुहौच-
 माणास्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३० ॥ विनष्टमथ मां श्रुत्वा
 भविष्यन्ति निरुद्यमाः । धर्मशीला माया ते हि बाध्यन्ते राज्य-
 गृहिणा ॥ ३१ ॥ अथवा नार्जुनो धीमान् विष्णादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाष्टृषो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२ ॥ समर्थः स महा-
 बाहुरेकोऽपि सुमहाबलः । देवराजमपि स्थानात् प्रस्थावयितु-
 मञ्जसा ॥ ३३ ॥ किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्युतदेविनम् ।
 विहिष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरायणम् ॥ ३४ ॥ मातरश्चैव
 शोचामि कृपणां पुत्रगृहिनीम् । यास्माकं निहतमाशास्ते महत्त्व-
 मधिकं परैः ॥ ३५ ॥ तस्याः कथं त्वनायाया महिनाप्राहुजङ्गम ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥ नकुलः सह-

दिवश्च यमो च गुरुवर्त्तिनो । महाङ्गबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुष-
 मानिनौ ॥ ३० ॥ भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मदिनाशात् परित्यूनविति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३८ ॥ एवंविधं
 बद्ध तदा विललाप वृकोदरः । भुजङ्गभोगसंरुद्धो नायकश्च
 विचेष्टितुम् ॥ ३९ ॥ शुषिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्त्रस्त्रकेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥ दारुणं
 ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता । दौष्टायां दिशि विवस्ता
 रीति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१ ॥ एकपक्षाक्षिचरणा वर्त्तिका घोर-
 दर्शना । रक्तं वमन्ती दृष्टये प्रत्यादित्यमभाक्षरा ॥ ४२ ॥ प्रववौ
 चानिलो रक्तचक्षुः शकंरकषणः । अपसव्यानि सर्वाणि मृग-
 पक्षितानि च ॥ ४३ ॥ पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति
 शंसति । मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तदा ॥ ४४ ॥
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्त्तते । सव्यस्याक्षो विकार-
 शायनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो
 महद्भयम् । द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् । स प्रतप्ते महा-
 बाहुर्धौम्येन सहितो नृप ॥ ४७ ॥ द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्यु-
 वाच धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवश्च व्यादिदेश दिजान् प्रति
 ॥ ४८ ॥ स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात् प्रभुः । मृगयामास
 कौन्तेयो भीमसेनं महाबलं ॥ ४९ ॥ स प्राचीं दिशमाख्याय
 महतो गजयूथपान् । ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्नि-
 ताम् ॥ ५० ॥ ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
 शतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविदन्नुपः ॥ ५१ ॥ घावतस्तस्य
 वीरस्य मृगायै बातरं हसः । जरुषातविनमंन्मा दुमा व्याव-
 र्त्तिताः पथि ॥ ५२ ॥ स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्दृष्टं गिरि-
 गङ्गरे । रक्तमासतभुविष्ठे निष्यत्तदुमसंकुले ॥ ५३ ॥ दारिद्र्ये

निर्जने देशे कण्टकिद्रुमसंकुले । अश्रुस्थाणुदुपाकीर्णे सुदुर्गे
विषमोल्लटे । गृहीतं भुजगेन्द्रेण मिथेष्टमनुजन्तहा ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि अजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने
एकोनाश्वीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमासाद्य संप्रभोगीनं वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुन्तीमातः कथ-
मिमामापदं त्वमवाप्तवान् । कथायं पर्वताभोग्यप्रतिमः पन्नगो-
त्तमः ॥ २ ॥ स धर्मराजमालक्ष्य भ्रातां भ्रातरमग्रजम् । कथया-
मास तत् सर्वं ग्रहणादिविवेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । अयमार्थं महासत्त्वो मध्यायं मां
गृहीतवान् । नङ्गुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमित-
विक्रमः । वयमाहारमन्यन्ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच । आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥ व्रतमेतन्महा-
बाहो विषयं मम यो व्रजेत् । स मे मध्ये भवेत्तात त्वह्मापि
विषये मम ॥ ७ ॥ चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्षामि न चान्यमभिकाङ्क्षे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवो वा बहि वा दैत्य उरगो वा
भगवान् यदि । सत्यं सर्पं वधी ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
किमर्थं त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गमः । किमाहूय विदित्वा
वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजङ्गमः । किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवा-
निमम् ॥ १० ॥

सर्प उवाच । नङ्गुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानव ।

प्रथितः पञ्चमः सीमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥ क्रतुभिस्तपसा
चैव स्वाध्यायेन दमेन च । तैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्नोऽहं विक्र-
मेन च ॥ १२ ॥ तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा । सहस्रं
हि द्विजातीनामुवाच शिविकां मम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तोऽह-
मवमन्य ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशमानीतः पृथिवी-
पते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात् प्रज्ञा यावदस्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ प्रष्टे काले मया-
हारः प्राप्नोऽयमनुजस्तव । नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि
कामये ॥ १६ ॥ प्रज्ञानुचारितानाद्य व्याहरिष्यसि चेक्ष्यम् । अथ
पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृक्रोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते
वचः । अपि चेच्छृणुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम् ॥ १८ ॥ वेद्यञ्च
ब्राह्मणेनेह तद्भवान् वेत्ति केवलम् । सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रति-
वक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच । ब्राह्मणः को भवेद्राजन् वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ।
ब्रवीच्चतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमौनहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्त्वं दानं क्षमा शीलमानृष्यन्तपो
धृणा । दृश्यन्ते यत्र नानेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतिः ॥ २१ ॥
वेद्यं सर्पं परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखञ्च यत् । यत्र गत्वा न शोचन्ति
भवतः किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच । चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ आनृष्यस्यमहिंसा
च धृणा चैव युधिष्ठिर । वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखञ्च नरा-
धिप । ताभ्यां हीनं पदञ्चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रे तु यद्वेक्ष्यन्न द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

यवैतन्न च्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यवैतन्न भवेत् सर्पं
तं शुद्धमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ यत् पुनर्मवता प्रोक्तं न वेद्यं
विद्यतीति च । ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि
॥ २७ ॥ एवमेतन्नतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते । यथा
श्रीतीणयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥ एवं वै सुख-
दुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् । एषा मम मतिः सर्पं यथा
वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
तथा जातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्गरात् सर्ववर्णानां दुष्परौच्छेति मे मतिः ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वा-
स्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः । वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणञ्च
समं नृणाम् ॥ ३२ ॥ इदमर्थं प्रमाणञ्च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छूलं प्रधानेष्टं विदुष्यं तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥ प्राङ्नामि-
वर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । तदास्य माता सावित्री
पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ३४ ॥ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावहेदि
न जायते । तस्मिन्नेवं मतिर्ह्येषे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते । सङ्गरस्तत्र नागिन्द्र
बलवान् प्रसमीक्षितः ॥ ३६ ॥ यवेदानीं महासर्पं संस्कृतं वृत्त-
मिष्यते । तं ब्राह्मणं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥ ३७ ॥

सर्प उवाच । श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
अक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अजगरयुधिष्ठिरसंवादे
अशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच । पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च मारत ।
अहिंसांनरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानाहा सर्प सत्याहा कमतो गुरु
दृश्यते । अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच । दानञ्च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ ॥ कक्षाच्छिद्धान-
योगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते । सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं
विशिष्यते ॥ ५ ॥ एवमेव मद्देश्वास प्रियवाक्यान्महीपते । अहिंसा
दृश्यते शुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६ ॥ एवमेतद्वेदान् कार्या-
पेक्षमनन्तरम् । यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं स्वर्गं गतिः सर्प कर्मणाञ्च फलं
ध्रुवम् । अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८ ॥

सर्प उवाच । तिस्रो वै गतयो राजन् परिदिष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तन्निधा ॥ ९ ॥ तत्र वै मानुषा-
लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः । अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्ग-
मश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११ ॥ कामक्रोधसमा-
युक्तो हिंसालोभसमन्वितः । मनुष्यत्वात् परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ
प्रसूयते ॥ १२ ॥ तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो बहुष्वार्थं विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३ ॥ सोऽयमेता गतौ-
स्तात जन्तुश्चरति कार्यवान् । नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते
हिजः ॥ १४ ॥ जातौ जातश्च बलवान् भुङ्क्ते चात्मा च देहवान् ।
फलार्थस्तात निस्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शब्दे स्पर्शे च स्पर्शे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्पं यथातथम् ॥ १६ ॥ किं न गृह्णासि
विषयान् युगपत्त्वं महामते । एतावदुच्यतां शोक्तां सर्वं पन्नग-
सक्तम् ॥ १७ ॥

सर्प उवाच । यदात्मद्रव्यमायुष्मन् दिहसंश्रयणावितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानस्यैवात्र
बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ । तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध
मे ॥ १९ ॥ मनसा तात पर्थ्यति क्रमशो विषयानिमान् । विष-
यायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २० ॥ तत्र चापि नरव्याघ्र
मनो जन्तोर्विधीयते । तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते
॥ २१ ॥ स आत्मा पुनरव्याघ्र भूवोरन्तरमाश्रितः । बुद्धिं द्रव्येषु
सृज्यात विविधेषु परावराम् ॥ २२ ॥ बुद्धेरुत्तरकालाच्च वेदना
दृश्यते बुधैः । एष वै राजभार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४ ॥

सर्प उवाच । बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५ ॥ बुद्धि-
रुत्पद्यते कार्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि । बुद्धेर्युगविधिर्नास्ति मन-
स्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६ ॥ एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धयोर्धेदन्तरम् ।
लमप्यत्राभिसम्बुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठो शुभा बुद्धिरियं
तव । विदितं वेदितव्यन्ते कस्मात् मामनुषङ्गसि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं
त्वां कथं मोह आविश्यत् स्वर्गवासिनम् । एवमद्भुतकर्माणमिति
मे संशयो महान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्माहयते नरम् ।
वर्त्तमानः सुखे सर्वो मुञ्चतीति मतिर्मम ॥ ३० ॥ सोऽहमेवैश्वर्य-
मोहेन महोविष्टो युधिष्ठिर । पतितः प्रतिसम्बुद्धस्त्वान्तु सम्बो-

यथान्यदम् ॥ ३१ ॥ कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परन्तप ।
 क्षीणः प्रापः सुकच्छो मे त्वया सन्नाथ साधुना ॥ ३२ ॥ अहं-
 हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः
 सन् कञ्चिन्नाम्यमचिन्तयम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षस-
 पन्नगाः । कराम्भम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४ ॥
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते । तस्य तेजो हराम्याशु
 तद्धि दृष्टैर्बलं मम ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाच
 श्रिविकां मम । स मामपनयो राजन् अश्रयामास वै श्रियः
 ॥ ३६ ॥ तत्र ह्यगस्त्य पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः । अग-
 स्त्वेन ततोऽमुप्रक्तो ध्वंसं सर्पति वै रुषा ॥ ३७ ॥ ततस्तस्मा-
 दिमानाग्रात् प्रच्युतश्रुतलक्षणः । प्रपतन् कुबुधेत्मानं व्याली-
 भूतमघोमुखम् ॥ ३८ ॥ अयाचन्तमहं विप्रं प्रापस्त्वान्तो भवे-
 दिति । प्रमादात् संप्रमूढस्य भगवन् चन्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ततः
 स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्मराजः
 प्रापाक्षां मोक्षविष्यति ॥ ४० ॥ अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च
 नराधिप । फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् । ब्रह्म च ब्राह्मणलक्ष-
 येन त्वाहमचूचदम् ॥ ४२ ॥ सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म-
 नित्यता । साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३ ॥
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः । खस्ति तैःस्तु महा-
 राज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वाजगरं दिवं मुक्त्वा स नङ्गुषो
 नृपः । दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५ ॥ युधि-
 ष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सहितः । धौम्येन सहितः श्रीमा-
 नाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥ ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो
 यथातथम् । कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७ ॥

तच्छ्रुत्वा ते हिजाः सर्वे भातरथास्य ते त्रयः । आसन् सुप्रीडिता-
 राजन् द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ते तु सर्वे हिजश्रेष्ठाः
 पाण्डवानां हितेष्वपि । मैत्रिमित्यब्रुवन् भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम्
 ॥ ४९ ॥ पाण्डवास्तु मयान्मुक्तां प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् । हर्ष-
 माहारयाचक्रुर्विजिह्वस्य मुदा युताः ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीमोचने
 एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाञ्जलगरपर्व ॥ १८१ ॥

अथ मार्कण्डेयसमाख्यापर्वे ॥

वैशम्पायन उवाच । निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखा-
 वहः । तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १ ॥ द्वादयन्तो
 महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः । प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः
 सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अपैतार्कप्रभाजाला सविद्यहिमलप्रभा ॥ ३ ॥ विरूढशस्या धरणी
 मत्तहंशसरीरुपा । बभूव पयसा सिक्ता शान्ता सर्वमनोरमा
 ॥ ४ ॥ न ज्ञा प्रज्ञायते किञ्चिदक्षया समवस्तृते । समं वा
 विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि च ॥ ५ ॥ क्षुब्धतीया महा-
 वेगाः श्वसमाना इवाशुगाः । सिन्धवः शोभयाचक्रुः काननानि
 तपात्यये ॥ ६ ॥ नदतां काननान्तेषु शूयन्ते विविधाः स्तनाः ।
 दृष्टिभिश्छाद्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७ ॥ स्तोककाः
 शिखिनश्चैव पुंस्त्र्योक्लिङ्गशैः सह । मत्ताः परिपतन्ति ज्ञा ददु-
 राश्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बह्विधाकारा प्रावृणोषानुना-
 दिता । अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९ ॥ क्रौञ्च-
 हंससमाकीर्णा शरत् प्रसुदिताभवत् । रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्न-
 जलनिम्नगा ॥ १० ॥ विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।

मृगहिंसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ दृश्यन्ते
 भ्रान्तरजसः क्षपा जलदभीतकाः । ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च
 विराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदैः पुण्डरीकैश्च भीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलङ्कृताः ॥ १३ ॥ आकाश-
 नीकाग्रतटां तोरवानीरसंकुलाम् । बभूव चरतां हर्षः पुण्य-
 तीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसखिलां
 शिवाम् । पश्यन्तो दृढधन्वान् परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५ ॥
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसमौ स आरदी । तत्रैव वसतामासीत्
 कार्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यवृद्धिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह
 पाण्डवाः । तत् सर्वं भरतत्रेष्ठाः समूह्ययोगमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 तमिस्राभ्युदये तस्मिन् धीम्येन सह पाण्डवाः । सूतैः पौरोगवैश्वैव
 काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि काम्यकप्रत्यागमने
 द्वात्रिंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । काम्यकं प्राप्य कीरव्य युधिष्ठिरपुरो-
 गमाः । कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १ ॥ तत-
 स्तान् परिविश्वस्तान् वसतः पाण्डुनन्दनान् । ब्राह्मणा बहवस्तत्र
 समन्तात् पथ्यवारयन् ॥ २ ॥ अथाब्रवीह्रिजः कश्चिदर्जुनस्य
 प्रियः सखा । स एष्यति महाबाहुर्वंशी शौरिचदारधीः ॥ ३ ॥
 विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुलहहाः । सदा हि दर्शना-
 काञ्ची श्रेयोऽन्वेषी च वो हरिः ॥ ४ ॥ बह्वत्सरजीवी च मार्क-
 ण्डेयो महातपाः । स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान् समेष्यति
 ॥ ५ ॥ तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत कैशवः । शैव्यसुग्रीवयुक्तेन
 रथेन रथिनाम्बरः ॥ ६ ॥ मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्य-

भामया । उपायादेवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७ ॥
 अवतीर्य रथात् कृष्णो धर्मराजं यथाविधि । ववन्दे सुदितो
 धीमान् भीमश्च बलिनाम्बरम् ॥ ८ ॥ पूजयामास धाम्मं स
 यमाभ्यामभिवादितः । परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्-
 वत् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् । पर्य-
 स्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिन्दमम् ॥ १० ॥ तथैव सत्यभामापि
 द्रौपदीं परिष्वजे । पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य नदिषी
 प्रिया ॥ ११ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनन्दुः पुण्डरीकाक्षं परिवब्रुवुः सर्वशः ॥ १२ ॥ कृष्णस्तु पार्थेन
 समेत्य विद्वान् धनञ्जयेनासुरतर्जुनेन । बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान् गुहेन ॥ १३ ॥ ततः समस्तानि किरौट-
 माली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय । उक्त्वा यथावत् पुनरन्वपृच्छत्
 कथं सुमद्रा च स चाभिमन्युः ॥ १४ ॥ स पूजयित्वा मधुहा यथा-
 वत् पार्थश्च कृष्णाश्च पुरोहितश्च । उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 शुषिष्ठिरं तत्र सद्योपविश्य ॥ १५ ॥ धर्मः परः पाण्डव राज्य-
 लाभात्तत्कार्यमाद्भुतस्तप एव राजन् । सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मे
 जितस्त्रयायश्च परश्च लोकः ॥ १६ ॥ अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृतस्त्रम् । चात्रेण धर्मेण वस्तूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७ ॥ न ग्राम्यधर्मेषु रति-
 स्तवास्ति कामान्न किञ्चित् कुरुषि नरेन्द्र । न चार्थलोभात् प्रज-
 हासि धर्मे तस्मात् प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १८ ॥ दानञ्च सत्यञ्च
 तपश्च राजन् अहा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च । अवाप्य राष्ट्राणि
 वस्तूनि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९ ॥ यदा जनोषः
 कुरुजाङ्गलानां कृष्णां सभायामवशामपश्यत् । अपेतधर्मव्यवहार-
 वृत्तं सहेत तत् पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २० ॥ असंशयं सर्वसमूह-
 कामः क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् । इमे वयं निग्रहणे

कुक्षणां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१ ॥ धौम्यञ्च भीमञ्च
युधिष्ठिरञ्च यमौ च कृष्णाञ्च दशार्हसिंहः । उवाच दिष्ट्या
भवता भवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ प्रोवाच
कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः । दिष्ट्या
समग्रासि घनप्लयेन समागतित्वेवमुवाच कृष्ण ॥ २३ ॥ कृष्णो
धनुर्वेदरतिप्रधानास्तवात्मजास्ते शिशवः सुमीलाः । सद्भिः सदै-
वाचरितं सुहृद्भिश्चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४ ॥ राज्येन
राष्ट्रैश्च निमन्त्रमाणाः पित्रा च कृष्णो तव सोदरैश्च । न यज्ञ-
सेनस्य न मातुलानां गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५ ॥ आनर्त्त-
मेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । तवात्मजा
वृष्णिपुरं प्रविश्य तदैव तेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णो ॥ २६ ॥ यथा ल-
मेवार्हसि तेषु वृत्तं प्रयोक्तुमार्था च यथैव कुन्ती । तेष्वप्रमा-
देन तथा करोति तथैव भूयश्च सदा सुभद्रा ॥ २७ ॥ यथा-
निरुद्धस्य यथाभिमन्योर्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः । तथा विनेता
च गतिश्च कृष्णो तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८ ॥ गदासि-
चर्मग्रहणेषु शूरानखेषु शिवास्त रथाश्वयाने । सम्यक्विनेता
विनयेदतन्नीस्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९ ॥ स चापि
सम्यक् प्रणिधाय शिवांश्च स्त्राणि चैषां विधिवत् प्रदाय । तवा-
त्मजानाञ्च तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३० ॥
यदा विचारं प्रसमीक्ष्यमाणाः प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि । एकैक-
मेवामनुयान्ति तत्र रथाश्वयानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१ ॥ अथा-
ब्रवीद्वर्मराजन्तु कृष्णो दशार्हयोधाः क्रतुरात्मकाश्च । एते निदेशं
तव पालयन्तस्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२ ॥ आवर्त्ततां
कार्मुकवेगवाता हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् । सेना तवार्थेषु
नरेन्द्र यत्ता ससादिपत्यश्वरथा सनागा ॥ ३३ ॥ प्रस्थाप्यतां
पाण्डव धर्त्तराष्ट्रः सुयोधनः पापकृताम्बरिष्ठः । सहानुबन्धः

ससुहृद्गणश्च सौमस्य सौभाधिपतिश्च मार्गम् ॥ ३४ ॥ कामं तथा
 तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन् यथा कृतस्ते समयः सभायाम् । दशाहं-
 योधैस्तु हतारियोधं प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५ ॥ अपित-
 मन्यव्यर्पनीतपाप्मा विहृत्य यच्चच्छसि तत्र कामम् । ततः
 प्रसिद्धं प्रथमं विशेषकः प्रपत्न्यारवे नागपुरं सुराष्ट्रम् ॥ ३६ ॥ तत-
 स्तदाज्ञाय मतं महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन । प्रथम्य विप्रेक्ष्य
 च धर्मराजः कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव
 पाण्डवानां भवान् गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः । कालोदये तच्च
 ततश्च भूयः कर्ता भवान् कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३८ ॥ यथा-
 प्रतिज्ञं विहृतश्च कालः सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु । अज्ञात-
 चर्यां विधिवत् समाप्य भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९ ॥
 एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा तां सद्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः । स-
 दानधर्माः सजनाः सहाराः सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्था ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा वदति वार्ष्णेय धर्मराजे च
 भारत । अथ पश्चात्तपोवृद्धो बृहवर्षसहस्रष्टक् ॥ ४१ ॥ प्रत्य-
 दृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः । अजरश्चामरश्चैव क्षुण्डो-
 दार्थ्यगुणान्वितः ॥ ४२ ॥ व्यदृश्यत तथा युक्तो यथास्यात् पञ्च-
 विंशकः । तमागतमृषिं वृद्धं बृहवर्षसहस्रिणम् ॥ ४३ ॥ आनर्तु-
 ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः । तमर्चितं सुविश्वस्तमासीन-
 मृषिसत्तमम् । ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानाञ्च केशवः ॥ ४४ ॥

कृष्ण उवाच । शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदि सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४५ ॥ पुरावृत्ताः
 कथाः पुण्याः सदाचारान् सनातनान् । राज्ञां स्त्रीणामृषीणाञ्च
 मार्कण्डेय विचक्षुः नः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७ ॥ तमप्यथ

महात्मानं सर्वं ते पुरुषर्षभाः । पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थ-
भनौषिणः ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतचणान् ।
मार्कण्डेयश्च वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९ ॥ उवाच चैनं
कालञ्चः स्रगन्निव सनातनः । ब्रह्मर्षिं कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु
विवक्षितम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्यवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुष्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा
क्षणचक्रः पाण्डवाः सह तैर्हिजैः । मध्यन्दिने यथादित्यं प्रेक्ष-
न्तस्ते महासुनिम् ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महा-
सुनिम् । कथासञ्जननार्थाय चोद्दयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥
भवान् देवतदैत्यानामृषीणाञ्च महात्मनाम् । रजर्षीणाञ्च सर्वेषां
चरितञ्चः पुरातनः ॥ ५४ ॥ सेव्यस्योपासितव्यश्च सतो नः
काञ्चितश्चिरम् । अथञ्च देवकोपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ५५ ॥
भवत्येव हि जे बुद्धिर्दृष्टात्मानं सुखाद्युग्रतम् । धार्तराष्ट्रांश्च
दुर्वृत्तानुध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ५६ ॥ कर्मणः पुरुषः कर्त्ता शुभ-
स्याप्यशुभस्य वा । स फलं तदुपाश्रयति कथं कर्त्तास्त्रिदीश्वरः
॥ ५७ ॥ कृतो वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदाम्बर । इह वा
कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ५८ ॥ देही च देहं सन्त्यज्य
मृग्यमाण शुभाशुभैः । कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा हिजसत्तम
॥ ५९ ॥ ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम् । क्व च
कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ६० ॥

मार्कण्डेय उवाच । तद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदताश्वर ।
विदितं वेदितव्यन्ते स्थित्यर्थं जन्तु पृच्छसि । अत्र ते कथयि-
ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ६१ ॥ यथेहासुत्रं च नरः सुख-
दुःखमुपाश्रुते । निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम्
॥ ६२ ॥ ससर्जं धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः । अमोघ-

फलसङ्कल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मभूता नराः
 पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम । सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन
 नमस्तत्तम ॥ ६४ ॥ ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ।
 स्वच्छन्दमरणाद्यासन् नराः स्वच्छन्दजीविनः ॥ ६५ ॥ अल्पाबाधा
 निरातङ्गाः सिद्धार्था निरुपद्रवाः । द्रष्टारो देवसङ्गानामृषी-
 णाञ्च महात्मनाम् ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगत-
 मत्सराः । आसन् वर्षसहस्रीवास्तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ ६७ ॥
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः । कामक्रोधाभि-
 भूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ ६८ ॥ लोभमोहाभिभूतास्ते
 सक्ता देहैस्ततो नराः । अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्गिरय-
 गामिनः ॥ ६९ ॥ संसारेषु विचित्रेषु पचमानाः पुनः पुनः ।
 मोषेष्टा मोषसङ्कल्पा मोषज्ञाना विचेतसः ॥ ७० ॥ सर्वाभि-
 शङ्घिनयैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः । अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः
 परिचिह्निताः ॥ ७१ ॥ दौष्कल्या व्याधिवङ्गला दुरात्मानोऽप्रता-
 पिनः । भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ॥ ७२ ॥ नाथन्तः
 सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः । जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय
 गतिः खैरिह कर्मभिः ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोषः क्व तिष्ठति ।
 क्लृप्तस्तत् समुपाश्नाति सुकृतं यदिवेतरत् ॥ ७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इति ते दर्शनं यच्च तत्प्राप्यनुनयं शृणु ।
 अयमादिशरीरेण देवदृष्टेन मानवः ॥ ७५ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
 कुरुते सञ्चयं महत् । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं क्लेशवरम्
 ॥ ७६ ॥ सञ्चयत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः । तत्रास्य सङ्कतं
 कर्म ह्यायेवानुगतं तदा ॥ ७७ ॥ फलव्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो
 वाय जायते । कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणेः शुभैः ॥ ७८ ॥
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः । एषा तावदब्रुहीनां

गतिरुक्ता युधिष्ठिर ॥ ७८ ॥ अतः परं ज्ञानवतां निबोध गति-
 मुत्तमाम् । मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ॥ ८० ॥ स्थिर-
 व्रताः सत्यपरा शुशुभ्रूषणे रताः । सुशीलाः शुद्धजातीनाः
 चान्ता दान्ताः सुतेजसः ॥ ८१ ॥ शुचियोन्मन्तरगताः प्राव्रजः
 शुभलक्षणाः । जितेन्द्रियत्वादग्निः शुद्धलाभमन्दरोगिणः ॥ ८२ ॥
 अल्पाबाधपरिवासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः । अथान्तं जायमानश्च
 गर्भस्थश्चैव सर्वशः ॥ ८३ ॥ स्वमात्मानं परश्चैव बुध्यन्ते ज्ञान-
 चक्षुषा । ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ ८४ ॥ कर्म-
 भूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् । किञ्चिद्देवादृष्टात्
 किञ्चित् किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ॥ ८५ ॥ प्राप्नुवन्ति तत्रा राजन्
 मा तैस्तन्या विचारणा । इमामत्रोपमाज्ञापि निबोध वदता-
 स्वर ॥ ८६ ॥ मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर । इह वै
 कस्य नामुत्र समुत्रैकस्य नो इह । इह चासुत्र वैकस्य नामु-
 त्रैकस्य नो इह ॥ ८७ ॥ धनानि येषां विपुलानि सन्ति नित्यं
 रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः । तेषामयं अत्र वरपुत्र लोको नासौ सदा
 दिहसुखे रतानाम् ॥ ८८ ॥ ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्याय-
 शीला जरयन्ति दिहान् । जितेन्द्रियाः प्राणिबधे निवृत्तास्तेषा-
 मसौ नायमरिष्ट लोकः ॥ ८९ ॥ ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति धर्मेण
 लब्ध्वा च धनानि काले । दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते तेषामय-
 श्चैव परश्च लोकः ॥ ९० ॥ ये नैव विद्यां न तपो न दानं न
 चापि मूढाः प्रजने यतन्ति । न चानुगच्छन्ति सुखानुभोगां-
 स्तेषामयं नैव परश्च लोकः ॥ ९१ ॥ सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
 दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः । लोकादमुक्तादवनिं प्रपन्नाः स्व-
 धीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ९२ ॥ क्लृप्तैव कर्माणि महान्ति
 भूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः । देवानृषीन् प्रेतगणांश्च सर्वान्
 सन्तर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ९३ ॥ स्वर्गं परं पुण्यकृतो

निवासं क्रमेण सम्पापस्यथ कर्मभिः स्वैः । मा भूद्विग्रहा तव
कौरवेन्द्र दृष्टात्मनः क्षेमिमं सुखार्हम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयकथायां

तृतीयोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुता-
स्तदा । माहात्म्यं हिजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १ ॥
एवमुक्तः स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः । उवाच सुमहा-
तेजाः सर्वशास्त्रविभारदः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हैहयानां कुलकरो राजा परपुरञ्जयः ।
कुमारो रूपसम्पन्नो मृगयां व्यचरदली ॥ ३ ॥ चरमाणस्तु सोऽ-
रण्ये दृणवीरत्नमावृते । कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनि-
मन्तिके ॥ ४ ॥ स तेन निहतोरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।
व्यधितः कर्म तत् कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ जगाम
हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् । राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ
कुमारः पृथिवीपतिः ॥ ६ ॥ तेषाञ्च तद्वयथावृत्तं कथयामास वै
तदा । तच्चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाग्निम् ॥ ७ ॥
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्ह्रीनमानसाः । कस्त्रायमिति ते सर्वे
मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ ८ ॥ जम्बुद्वारिष्ठनेत्रोऽथ तार्क्ष्यस्याश-
ममञ्जसा । तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं नियतव्रतम् ॥ ९ ॥
तस्य सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् । ते तमूचुर्महात्मानं
न वयं सत्क्रियां मुने ॥ १० ॥ ततोऽर्हाः कर्मदोषिण ब्राह्मणो
हिंसितो हि नः । तानब्रवीत् स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः
॥ ११ ॥ क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् । ते तु
तत् सर्वमखिलमाख्यायाञ्चै यथातथम् ॥ १२ ॥ नापश्यन् तमृषिं

तत्र गतासुन्ते समागताः । अन्विषमाणाः सत्रीडाः स्वप्रवहत-
 चेतनाः ॥ १३ ॥ तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताच्छ्र्यः परपुरश्चर । स्यादयं
 ब्राह्मणः सोऽयं युष्माभिर्द्यौर्विनाशितः ॥ १४ ॥ पुत्रो ह्ययं यम
 नृपास्तपोबलसमन्वितः । ते च दृष्ट्वैव तन्मृषिं दिक्कथं परयं
 गताः ॥ १५ ॥ महदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते । हृत्तो
 ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमाप्तवान् ॥ १६ ॥ क्रमेत्तत्तपसो दीर्घं
 येनायं जीवितः पुनः । योतुमिच्छामहे विप्र यदि योतय-
 मित्युत ॥ १७ ॥ न तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवति नृपाः ।
 कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमांसतः ॥ १८ ॥ सत्यमेवामि-
 जानीमो नानृते कुर्महे मनः । स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं
 न नः ॥ १९ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे । नैषां
 दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २० ॥ अतिथीनन्त्रपानेन
 भृत्यानत्यगनेन च । संभोच्य शेषमस्मीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः
 ॥ २१ ॥ भान्ता दान्ताः क्षमाशौलास्तीर्थदानपरायणाः । पुण्य-
 देशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥ तेजस्विदेशवासाश्च
 तस्मान्मृत्युभयं न नः । एतद्वै क्षेममात्रं वः समाख्यातं विमत्-
 सराः ॥ २३ ॥ गच्छध्वं संहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ।
 एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महासुनिम् । स्वदेशमगमन् हृष्टा
 राजानो भरतर्षभ ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-

कथने चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । भूय एव महाभाग्यं ब्राह्मणानां निबोध
 मे । वैष्णो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमलि-
 गन्तुमारेमे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् । भूयोऽयं नानुरध्यत् स

धर्मव्यक्तिनिर्देशनात् ॥ २ ॥ स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्वरो-
चयत् । धर्मपत्नीं समाह्वय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ प्राप्स्यामः
फलमत्यन्तं बद्धलं निरुपद्रवम् । अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो
गुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तं भार्या प्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुतन्वती ।
वैष्णं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बद्ध ॥ ५ ॥ स ते दास्यति
राजर्षिर्यजमानोऽर्थितो धनम् । तत आदाय विप्रर्षिं प्रतिगृह्य
धनं बद्ध ॥ ६ ॥ भृत्यान् सुतान् सखिभक्त्य ततो ब्रज यथे-
प्सितम् । एष वै परमो धर्मो धर्मविद्विरुदाहृतः ॥ ७ ॥

अत्रिरुवाच । कथितो मे महाभागी गौतमेन महात्मना ।
वैष्णो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८ ॥ किन्तुस्ति तत्र
हेष्टारो निवसन्ति हि मे दिजाः । यथा मे गौतमः प्राह ततो
न व्यवसाम्यहम् ॥ ९ ॥ तत्र स्र घाचं कल्याणीं धर्मकामार्थ-
संहिताम् । मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्तस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव । गात्र मे दास्यते वैष्णः
प्रभूतञ्चार्यसञ्चयम् ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा जगामाशु वैष्णयश्च महा-
तपाः । गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १२ ॥ वाक्यै-
र्महलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

अत्रिरुवाच । राजन् धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां सुनिगणास्त्वन्यो नास्ति धर्मवित् । तमब्रवीद्विप्रः
क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः । अथात्रिरपि
राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अत्रिरुवाच । अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
अमेव सुहृदे भोक्षान्न प्रज्ञानन्तवास्ति ह ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । जानामि नाहं मुञ्चामि त्वमेवात्रे विमु-
ञ्चसे । स्त्रीषि त्वं दर्शनप्रेप्सु राजनं जनसंसदि ॥ १३ ॥ न वेत्य-
प्ररमं धर्मं न चात्रैषि प्रयोजनम् । बालस्त्वमसि मूढश्च ब्रह्मः
केनापि हेतुना ॥ १० ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने
स्थितौ । ये तस्य यश्चे संवृत्तास्तोऽपच्छन्त कथन्तिभौ । प्रवेद्यः
केन दत्तोऽयमुभयोर्वैश्यसंसदि ॥ १८ ॥ उच्चैः समभिभाषन्तौ
केन कार्य्येण धिष्ठितौ । ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्म-
वित् ॥ १९ ॥ विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् । अथा-
ब्रवीत् सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ॥ २० ॥

गौतम उवाच । आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत दिजसत्तमाः ।
वैश्यं विधातेत्याहाचिरत्र नौ संशयो महान् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २२ ॥ स च तेषां वचः श्रुत्वा
वयातस्त्वं महातपाः । प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २३ ॥

सनत्कुमार उवाच । ब्रह्म चक्षेण सहितं चक्षुश्च ब्रह्मणा
सह । संयुक्तौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २४ ॥
राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च । स एव शक्रः शुक्रश्च
स धाना च बृहस्पतिः ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्विराट् सम्राट् चवियो
भूपतिर्नृपः । य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नाचिंतुमर्हति ॥ २६ ॥
पुरायोनिर्युधाजिह्व भूमियामुदितो भवः । स्वर्णता सहजि-
ह्वभूरिति राजाभिधीयते ॥ २७ ॥ सत्ययोनिः पुराविश्व सत्य-
धर्मप्रवर्तकः । अधर्मादृषयो भौता बलं चक्षे समादधन् ॥ २८ ॥
आदित्यो दिवि देवेषु तमौ नुदति तेजसा । तथैव नृपतिर्भूमा-
वधर्मानुदते भृशम् ॥ २९ ॥ ततो राज्ञः प्रधानत्वं आस्त्वप्रामाण्य-
दर्शनात् । उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महा-
 मनाः । तमत्रिमब्रवीत् प्रीतः पूर्वं वेनाभिसंस्तुतः ॥ ३१ ॥ यस्मात्
 पूर्वं मनुष्येषु ज्ञायासं मामिहाब्रवीः । सर्वदेवैश्च विप्रर्षे समितं
 श्रेष्ठमेव च ॥ ३२ ॥ तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि-
 च । दासौसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलङ्कृतम् ॥ ३३ ॥ दश-
 कोटिर्द्विरण्यस्य सुक्लभारांस्तथा दम् । एतद्दद्यानि विप्रर्षे सर्व-
 ज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३४ ॥ तदत्रिन्यायतः सर्वं प्रतिगृह्णामि-
 सत्कृतः । प्रत्युष्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३५ ॥
 प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयत्नतवान् । तपः समभिसन्वाद्य-
 वनमेवान्वपद्यत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-
 कथने पञ्चाशौत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्जय ।
 पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १ ॥

तार्क्ष्य उवाच । किन्तु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्
 च्यवते स्वधर्मात् । आचक्षु मे चारुसर्वाङ्गि कुर्यां त्वया शिष्टो
 न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २ ॥ कथं वाग्निं जह्नुयां पूजये वा कस्मिन्
 काले केन धर्मो न नश्येत् । एतत् सर्वं सुमरी प्रब्रवीहि यथा
 लोकान् विरजाः सञ्चरेयम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषु-
 मीच्योत्तमबुद्धियुक्तम् । तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितञ्च सरस्वती
 वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४ ॥

सरस्वत्युवाच । वो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्याय-
 नित्यः शुचिरप्रमत्त । स वै पारं देवलोकस्य गन्ता सद्गमरैः

प्राप्नुयात् प्रीतियोगम् ॥ ५ ॥ तत्र स रम्या विपुला विद्योकाः
 सुपुष्पिताः पुष्करिण्याः सुपुण्याः । अकर्ममा मौनवत्यः सुतीर्था
 हिरण्यैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६ ॥ तासां तीरेष्वासते पुण्य-
 भाजा महीयमानाः पृथगप्सरोभिः । सुपुण्यगन्धाभिरलङ्कृताभि-
 र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७ ॥ परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्त
 दत्त्वा नद्धाहं सूर्यलोकं प्रजन्ति । वासो दत्त्वा चान्द्रमसन्तु लोकं
 दत्त्वा हिरण्यनमरत्नमेति ॥ ८ ॥ धेनुं दत्त्वा सुप्रभां सुप्रदोहं
 कल्याणवत्तानपलायिनीञ्च । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
 स्तावन्ति वर्षाण्यासते देवलोकैः ॥ ९ ॥ अतद्धाहं सुव्रतं यो ददाति
 हलस्य वोढारननन्तवैर्यम् । धुरन्धरं बलवन्तं युवानं प्राप्नोति
 लोकान् दशधेनुदस्य ॥ १० ॥ ददाति यो वै कपिलां सचेलां
 कांस्योपदोहं द्रविणैरुत्तरौघैः । तैस्तैर्गुणैः कानदुषाय भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ ११ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति
 धेन्वास्तावत् फलं भवति गोप्रदाने । पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलञ्च सर्व-
 मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२ ॥ सदाक्षिणां काञ्चनचाक्षुर्द्वौ
 कांस्योपदोहं द्रविणैरुत्तरौघैः । धेनुं तिलानां ददतो हिजाय
 लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३ ॥ स्वकर्मभिर्द्धानवसंनिरुद्धे
 तीब्रान्धकारे नरके पतन्तम् । महार्णवे नौरिव वातयुक्ता
 दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४ ॥ यो ब्रह्मदेवान्तु ददाति
 कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति दानं विधिना च
 यश्च स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ १५ ॥ यः सप्तवर्षाणि जहोति
 तार्क्ष्यं हव्यन्तुगौ नियतः साधुशीलः । सप्तावरान् सप्तपूर्वान्
 पुनाति पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ १६ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्षु मे
 पृच्छतश्चानुक्रमेण । त्वयानुष्मिष्टोऽहमिहाय विद्यां यदग्निहोत्रस्य
 व्रतं पुराणम् ॥ १७ ॥

सरस्वत्युवाच । न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणिर्नाब्रह्मवि-
ज्जुह्वान्नाविपश्चित् । कुमुद्वः शुचिकामा हि देवा नाश्व-
धानाश्च हविर्जुषन्ति ॥ १८ ॥ नाश्वोत्रियं देवहव्ये नियुक्तग्रा-
न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि । अपूर्वमश्वोत्रियमाह तार्क्ष्यं न
वै तादृग्जुह्वयादग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥ कृषाश्च ये जुह्वति अह-
धानाः सत्यव्रता हतमिष्टाग्निनश्च । गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमञ्चापि सत्यम् ॥ २० ॥

तार्क्ष्य उवाच । क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धि-
मतिप्रविष्टाम् । प्रज्ञाञ्च देवीं सुमगीं विमृश्य पृच्छामि त्वां का
ह्यसि चारुक्रमे ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच । अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षमाणां
संशयच्छेदनाय । तत्संयोगादहमेतमब्रुवं भावे स्थिता तथ्य-
मयं तथावत् ॥ २२ ॥

तार्क्ष्य उवाच । न हि त्वया सदृशो काचिदस्ति विभ्रा-
जसेऽत्यतिमात्रं यथा श्री । रूपञ्च ते दिव्यमनन्तकान्तं प्रज्ञाञ्च
देवीं सुमगीं विभर्षिं ॥ २३ ॥

सरस्वत्युवाच । श्रेष्ठानि यानि हिपदां वरिष्ठं यज्ञेषु
विद्वन्नुपपादयन्ति । तैरेव चाहं सम्पूज्या भवानि चाध्यायिता
रूपवती च विप्र ॥ २४ ॥ यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह वानसत्य-
मायसं पार्थिवं वा । दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तवैव सिद्धि-
रिति विद्धि विद्वन् ॥ २५ ॥

तार्क्ष्य उवाच । इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते
मुनयः सम्प्रतीताः । आचक्षु मे तं परमं विशोकं मोक्षं परं यं
प्रविशन्ति धीराः ॥ २६ ॥ साङ्ख्यगो योगाः परमं यं विदन्ति परं
पुराणं तमहं न वेद्मि ।

सरस्वत्युवाच । तंवै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेभ्यः

प्रथितं पुराणम् । स्वाध्यायवन्तो ब्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीत-
शोका विमुक्ताः ॥ २७ ॥ तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्र-
शाखो विपुलो विभाति । तस्य मूलात् सरितः प्रस्रवन्ति मधू-
हकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८ ॥ शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति
सिकताशयाः । धानापूपा मांसशकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २९ ॥
यस्मिन्ननिमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुहणाः । ईजिरे क्रतुभिः
श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सरस्वतीताम्रसंवादे
षड्भौत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेय-
मुवाच ह । कथयस्वेति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रताप-
वान् । बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २ ॥ ओजसा
तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः । अतिचक्राम पितरं मनुः
स्वहृत् पितामहम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्ववाङ्मविशालायां वदथ्यां स नरा-
धिपः । एकपादस्थितस्तोत्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अवाक्-
शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् । सोऽतप्यत तपो घोरं
वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यन्तमाद्रौ चौरं जटा-
धरम् । चीरिणीतौरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन्
क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्बो भयं मम । मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं
प्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यो मत्स्यं वि-
शेषतः । आस्रवन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८ ॥
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः । प्रातुमर्हसि कर्त्तास्मि
कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९ ॥ स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरि-

भूतः । मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १० ॥
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः । अलिच्छरे प्राक्षि-
 पत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रसं ॥ ११ ॥ स तत्र ववृषे राजन् मत्स्यः
 परमसत्कृतः । पुत्रवत् स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२ ॥
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् । अलिच्छरे यथा
 चैव नासौ समभवत् किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत । भगवन् साधु मेऽद्यान्यत् स्थानं सम्प्रतिपादय
 ॥ १४ ॥ उद्धृत्यालिच्छरात्तस्मात्ततः स भगवान् मनुः । तं
 मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राक्षिप-
 चापि मनुः परपुरस्त्रयं । अथावर्जितं मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्
 बहून् ॥ १६ ॥ द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समवस्यत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७ ॥ विचिष्टतुल्य
 कौन्तेय मत्स्यो वाण्यां विशास्यते । मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मां भगवन् साधो समुद्रमहिषीं
 प्रियाम् । गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥
 निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता । वृद्धिर्हि परमा
 प्राप्ता लब्धते हि मयानघ ॥ २० ॥ एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनय-
 द्भगवान् वशी । नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ २१ ॥
 स तत्र ववृषे मत्स्यः कञ्चित्कालमरिन्दम । ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा
 मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ गङ्गायां हि न शक्नोमि वृद्धत्वा-
 चेष्टितुं प्रभो । समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३ ॥
 उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् । समुद्रमनयत्
 पार्थ तत्र चैनमवाहजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनो-
 नयतस्तदा । आसीद्यथेष्टहार्थ्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २५ ॥
 यदा समुद्रे प्राक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा । तत एनमिदं
 वाक्यं कथनान् द्रवाब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि कृता रक्षा त्वया

सर्वा विशेषतः । प्राप्तकालन्तु यत्कार्यं लब्ध्या तच्छ्रयतां मम
॥ २७ ॥ अचिराद्भगवन् भौममिदं स्थावरजङ्गमम् । सर्वमेव
महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८ ॥ संप्रचालनकालोऽयं लोकानां
समुपस्थितः । तज्जात्वा बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९ ॥
तत्रानां स्थावराणाञ्च यच्चेद् यच्च नेद्भति । तस्य सर्वस्य संप्राप्तः
काल परमदारुणः ॥ ३० ॥ नौश कारयितव्या ते दृढा युक्त-
वटारका । तत्र सप्तर्षिभिः सार्द्धमानुद्देश्या महामुने ॥ ३१ ॥
वीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि हिजैः पुरा । तस्यामारोपये-
नानि सप्तर्षिपुत्राणि भागशः ॥ ३२ ॥ नौस्थस्य मां प्रतीक्ष्यास्ततो
मुनिजनप्रिय । आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३ ॥
एवमेतत्स्वया कार्यमापृष्टोऽसि ब्रजाम्यहम् । ता न शक्या
महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ॥ ३४ ॥ नामिशङ्करमिदञ्चापि
वचनं मे लब्ध्या विभो । एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्य-
भाषत ॥ ३५ ॥ जम्भतुश्च यथाकाममनुज्ञाय परस्परम् । ततो
मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ॥ ३६ ॥ वीजान्यादाय सर्वाणि
सागरं पुप्सुवे तदा । नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिन्दम
॥ ३७ ॥ चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते । स च
तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ३८ ॥ शृङ्गी तत्राज-
गामाशु तदा भरतसत्तम । तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं
जलार्णवे ॥ ३९ ॥ शृङ्गिणं तं यथोक्तेन कृपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ।
वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्ध्नि ॥ ४० ॥ मनुर्मनुजशार्दूल
तस्मिन् शृङ्गे न्यवेष्टयत् । संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुर-
ञ्जय ॥ ४१ ॥ वेगेन महता नावं प्राकण्डेलवणाश्रसि । स च
तांस्तारयन्नावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२ ॥ नृत्यमानमिवोनीर्मि-
र्गर्जमानमिवाम्बसा । क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महो-
दधौ ॥ ४३ ॥ घूर्णन्ते चपलेव स्त्री सत्ता परपुरञ्जय । नैव भूमिर्न

च दिशः प्रदिशो वा चकाश्विरे ॥ ४४ ॥ सर्वमाश्वसमेवासीत् खं
 द्यौश्च नरपुङ्गव । एवम्यूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥
 अदृश्यन्तर्षवः सप्त मनुर्मत्स्यस्तथैव ह । एवं बहून् वर्षगणांस्तां
 नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ चकप्रांतन्द्भितो राजंस्तस्मिन् सज्जित-
 सञ्चये । ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्रा-
 कर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन । अथाब्रवीत्तदा मत्स्य-
 स्तानृषीन् प्रहसन् शनैः ॥ ४८ ॥ अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं
 बध्नीत मा चिरम् । सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्धरतर्षभ ॥ ५० ॥
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तादा । तच्च नौबन्धनं
 नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५१ ॥ ख्यातमद्यापि कौन्तेय
 तद्विधिं भरतर्षभ । अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन् संहितांस्तदा
 ॥ ५२ ॥ अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाविगम्यते । मत्स्यरूपेण
 यूयञ्च मयाज्ञानोचिता भवात् ॥ ५३ ॥ मनुना च प्रजाः सर्वाः
 सदेवासुरमानुषाः । स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेष्टं यच्च नेङ्गति
 ॥ ५४ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । मत्प्रसा-
 दात् प्रजासर्गं न च मोहं गमिष्यति ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा वचनं
 मत्स्यः क्षणेनादर्शनञ्जितः । स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः
 स्त्रयम् ॥ ५६ ॥ प्रमूढोऽभूत् प्रजासर्गं तपस्तेपे महत्ततः ।
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ५७ ॥ सर्वाः प्रजा
 मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ । इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परि-
 क्रीर्तितम् ॥ ५८ ॥ आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः । स सुखी सर्वपूर्णाथः
 सर्गलोकमिचान्तरः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि वैवस्वतोपाख्यानं

सप्ताशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेय यश-
स्विनम् । पप्रच्छ विनयोपेतो चर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ नैको
युगसहस्रान्तास्त्रया दृष्टा महामुने । न चापौह समः कश्चिदायु-
ष्मान् दृश्यते तव ॥ २ ॥ वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमे-
ष्ठिनम् । न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मविंशतम् ॥ ३ ॥
अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् देवदानवर्वाञ्जिते । तमेव प्रलये विप्र
ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रलये चापि निवृत्ते प्रबुद्धे च पिता-
महे । तमेकः सृज्यमानानि भूतानौह प्रपश्यसि ॥ ५ ॥ चतु-
र्विधानि विप्रर्षे यथावत् परमेष्ठिना । वायुभूता दिशः कृत्वा
विच्छिष्यापस्ततस्ततः ॥ ६ ॥ त्रया लोकगुप्तः साक्षात् सर्वलोके-
पितामहः । आराधितो हिजयेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७ ॥
स्वप्रमाणमथो विप्र त्रया कृतमनेकशः । धोरेणाविश्य तपसा
वेधसो निर्जितास्त्रया ॥ ८ ॥ नारायणाहप्रख्यस्त्वं साम्पराये-
ऽतिपठसे । भगवानेकशः कृत्वा त्रया विष्णोश्च विश्वकृत् ॥ ९ ॥
कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्माणः कामरूपिणः । रत्नालङ्कारयोग्याभ्यां
दृग्भ्यां दृष्टस्त्रया पुरा ॥ १० ॥ तस्मात् सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा
दिहनाग्निनी । न त्वां विधति विप्रर्षे प्रसादात् परमेष्ठिनः ॥ ११ ॥
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः । नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी-
शेषं भवति किञ्चन ॥ १२ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावर-
जङ्गमे । नष्टे देवासुरगणे समुत्पन्नमहोरगे ॥ १३ ॥ यद्यान-
ममितात्मानं पद्मोत्पलनिकेतनम् । तमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माण-
मुपतिष्ठसे ॥ १४ ॥ एतत् प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं हिजोत्तम ।
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वहेलात्मिकां कथाम् ॥ १५ ॥ अनु-
भूतं हि ब्रह्मस्त्वयैकेन हिजोत्तम । न तेऽस्यविहितं किञ्चित्
सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वय-

भूवे । पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायव्ययाय च ॥ १७ ॥ अव्यक्ताय
 सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने । य एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा
 जनार्दनः ॥ १८ ॥ एष कर्त्ता विकर्त्ता च भूतात्मा भूतकृत्
 प्रभुः । अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ १९ ॥ अनादि-
 निधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् । एष कर्त्ता न क्रियते कारण-
 क्षापि पौरुषे ॥ २० ॥ यद्येष पुरुषो देवा वेदा अपि न तं विदुः ।
 सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ॥ २१ ॥ आदितो मनुज-
 व्याघ्र कृतस्त्वस्य जगतः क्षये । चत्वार्यङ्ग सहस्राणि वर्षाणां
 तत् कृतं युगम् ॥ २२ ॥ तस्य तावच्छ्रुती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथा-
 विधः । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ॥ २३ ॥ तस्य
 तावच्छ्रुती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परम् । तथा वर्षसहस्रे हे
 हापरं परिमाणम् ॥ २४ ॥ तस्यापि द्विषती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च
 तथाविधः । सहस्रमेकं वर्षाणां तथा कलियुगं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 तस्य वर्षशतं सन्धिः सन्ध्यांशश्च ततः परम् । सन्धिसन्ध्यांशयो-
 स्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६ ॥ क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्त्तति
 कृतं युगम् । एषा हादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ॥ २७ ॥
 एतत् सहस्रपर्यन्तमहर्ब्राह्ममुदाहृतम् । विश्वं हि ब्रह्मभवने
 सर्वतः परिवर्त्तते ॥ २८ ॥ लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयन्तं विदु-
 र्वुधाः । अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ॥ २९ ॥ सह-
 स्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः । यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ
 दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३० ॥ व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन् काले
 प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ॥ ३१ ॥
 क्षत्रधर्मेण चप्यत्र वर्त्तयन्ति गते युगे । निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया
 दण्डाजिनविवर्जिताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणाः सर्वमध्याय भविष्यन्ति
 कलौ युगे । अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥
 विपरीते तदा लोके पूर्णरूपं क्षयस्य तत् । बहवो स्तेच्छुराजानः

पृथिव्यां मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ मृषानुशासिनः पापा मृषावाद-
 पुराचणाः । अस्मा शक्रः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ॥ ३५ ॥
 काम्बोजा बाह्लिकाः शूरास्तथामौरा नरोत्तम । युगान्ते मनुज-
 व्याघ्र तथाकाराश्च भारत । न तदा ब्राह्मणः कश्चित् स्वधर्म-
 मुपजीवति ॥ ३६ ॥ क्षत्रियाद्यापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ।
 अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्प-
 साराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः । बद्धशून्या जनपदा
 मृगव्यालावृता दिशः ॥ ३८ ॥ युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च
 ब्रह्मवादिवः । भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाचार्यवादिनः ॥ ३९ ॥
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बद्धजन्तवः । न तथा घ्राणयुक्ताश्च
 सर्वगन्धा विश्राम्यन्ते ॥ ४० ॥ रसाय मनुजव्याघ्र न तथा स्वादु-
 योगिनः । बद्धप्रजा ऋक्षदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ॥ ४१ ॥
 सुखिभगास्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः
 शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ ४२ ॥ कैशशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति
 युगक्षये । अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ॥ ४३ ॥
 अल्पपुष्पफलाद्यापि पादपा बद्धवाचसाः । ब्रह्मवध्यानुलिप्तानां
 तथा मिथ्याभिर्गन्धिनाम् ॥ ४४ ॥ नृपाणां पृथिवीपाल प्रति-
 षृङ्खन्ति वै हिजाः । लोभमोहपरोताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः
 ॥ ४५ ॥ मिथ्याय पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते हिजैर्दिशः । कर-
 भारभयाद्धीता गृहस्थाः परिमोषकाः ॥ ४६ ॥ सुनिच्छन्ना-
 कृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीविनः । मिथ्या च नखरोमाणि
 धारयन्ति तदा हिजा ॥ ४७ ॥ अर्थलोभान्नरव्याघ्र तथा च
 ब्रह्मचारिणः । आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ॥ ४८ ॥
 ऐहलोकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् । बद्धपाषण्डसङ्कीर्णाः
 परान्नगुणवादिनः ॥ ४९ ॥ आश्रमा मनुजव्याघ्र भविष्यन्ति युग-
 क्षये । यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ॥ ५० ॥ न

चापि सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत । हिंसाभिरामश्च जन-
 स्तथा सम्यग्यते शुचिः ॥ ५१ ॥ अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति
 क्षान्ध । तदा च पृथिवीपालो बो भवेत्तमसंयुत ॥ ५२ ॥
 अत्रायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन । भूयिष्ठं कूट-
 मानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ॥ ५३ ॥ वणिजश्च नरव्याघ्र बह्व-
 नाया भवन्त्युत । धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीकान् वर्धते जनः
 ॥ ५४ ॥ धर्मश्च बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा । अत्रायुषो
 हरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ ५५ ॥ दीर्घायुषः समृद्धाश्च
 विधर्माणो युगक्षये । नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये
 ॥ ५६ ॥ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत । सञ्चयेन तथा-
 सुप्तेन भवन्त्याद्यमदान्विताः ॥ ५७ ॥ धनं विश्वासतो न्यस्तं
 मिथो भूबिष्ठयो नराः । हर्तुं व्यवसिता राजान् पापाचारसम-
 न्विताः ॥ ५८ ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपयपाः ।
 पुरुषादीनि सत्त्वानि यच्छिणोऽथ मृगास्तथा ॥ ५९ ॥ नगराणां
 विहारेषु चैत्येष्वपि च शिरते । सप्तवर्षाष्टवर्षा च स्त्रियो गम-
 धरा नृप ॥ ६० ॥ दशहादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ।
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ॥ ६१ ॥ आयुःक्षयो
 मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते । शीणायुषो महाराज तरुणा
 हृदयशीलिनः ॥ ६२ ॥ तरुणानाञ्च यच्छीलं तद्दृष्टेः प्रजायते ।
 विपरीतास्तदा नार्यो वहुयित्वाहृतः पतौन् ॥ ६३ ॥ व्युत्तर-
 न्यपि दुःशीला दासैः यशुभिरेव च । वीरपत्न्यस्तथा नार्यः
 संश्रयन्ति नरान्नृप ॥ ६४ ॥ भर्तारमपि जीवन्तमन्यान् व्यभि-
 चरन्त्युत । तस्मिन् युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते चायुषः क्षये ॥ ६५ ॥
 अनाद्वष्टिर्महाराज जायते बहुवार्धिकी । ततस्तान्यल्पसाराणि
 गत्त्वानि क्षुधितानि वै ॥ ६६ ॥ प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां
 पृथिवीषते । ततो दिनकरैर्हीनैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ ६७ ॥

जीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च । यच्च काष्ठं दण्डाणि
 शुष्कमाद्रश्च भारत ॥ ६८ ॥ सर्वं तद्भक्षसाक्षृतं दृश्यते भरतर्षभ ।
 ततः सम्बर्त्तको वज्रिर्वायुगा यच्च भारत ॥ ६९ ॥ लोकमावि-
 शते ध्रुवमादित्यैरुपशोषितम् । ततः स पृथिवीं भित्वा प्रविश्य
 च रसातलम् ॥ ७० ॥ देवदानवयक्षाणां भयं जनयते मर्त्यम् ।
 निर्देहन्नागलोकञ्च यच्च किञ्चित् क्षिताविह ॥ ७१ ॥ अधस्तात्
 पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् । ततो योजनविंशानां सङ्घ-
 स्नाणि प्रतानि च ॥ ७२ ॥ निर्देहत्यग्निवी वायुः स च सम्ब-
 र्त्तकोऽनलः । स देवासुरगन्धर्वं सद्यक्षोरगराक्षसम् ॥ ७३ ॥ ततो
 दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्भिः । ततो गजकुलप्रध्यास्ताडि-
 क्षालाविभूषिताः ॥ ७४ ॥ उत्तिष्ठन्ति महाभेषा नमस्तद्भुत-
 दर्शनाः । केचिन्नीलोत्पलस्थामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ॥ ७५ ॥
 केचित् क्रिष्णलसङ्काशाः केचित्पीताः पयोधराः । केचिद्दरिद्रा-
 सङ्काशाः काकाण्डकनिभास्तथा ॥ ७६ ॥ केचित्त्वामलपत्राभाः
 केचिद्विज्जुलसप्रभाः । केचित् पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः
 ॥ ७७ ॥ केचिद्वृक्षनसङ्काशाः केचिन्मकरसन्निभाः । विद्यु-
 क्षालापिनहाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ७८ ॥ घोररूपा
 महाभारज घोरस्वननिनादिताः । ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति
 नमस्तलम् ॥ ७९ ॥ तैरिव पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाम्बरा ।
 आपूर्य्यते महाभारज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८० ॥ तनस्ते जलदा
 घोरा राविणः पुरुषर्षभ । सर्वतः प्रावयन्त्याशु बोदिताः पर-
 मेष्ठिना ॥ ८१ ॥ वर्षमाणा महात्तोयं पूरयन्तो वसुधराम् ।
 सुघोरमग्निवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२ ॥ ततो हादय-
 वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे । धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना
 महात्मना ॥ ८३ ॥ ततः समुद्रः स्वां विलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्य्यन्ते गङ्गी चाप्सु निमज्जति ॥ ८४ ॥ सर्वतः

सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् । संवेष्टयित्वा नश्यन्ति
 वायुवेगपराहताः ॥ ८५ ॥ ततस्त्वं मारुतं घोरं स्वयम्भूमनुजा-
 धिप । आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ८६ ॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । नष्टे देवासुरगणे यच्च-
 राक्षसवर्जिते ॥ ८७ ॥ निर्मनुष्ये महीपाल निष्ठापदमहीरुहे ।
 अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् भ्रमाभ्येकोऽहमाहतः ॥ ८८ ॥ एकार्णव-
 जले घोरे विचरन् पार्थिवोत्तम । अपश्यन् सर्वभूतानि वैश्व-
 मगमं ततः ॥ ८९ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वाहं भ्रवमानो नराधिप ।
 आन्तः क्वचिन्न शरणं समाम्यहमतन्द्रितः ॥ ९० ॥ ततः कदा-
 चित् पश्यामि तस्मिन् संलिलसङ्घये । न्यग्रोधं समहान्तं वै
 विशालं पृथिवीपते ॥ ९१ ॥ आखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां
 नराधिप । पथ्यङ्गे पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ९२ ॥ सप-
 विष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् । फलपद्मविशालाहं बालं
 पश्यामि भारत ॥ ९३ ॥ ततो मे पृथिवीपाल विज्ञयः समहा-
 नभूत् । कथन्तुयं शिशुः श्रेते लोके नाशमुपागते ॥ ९४ ॥
 तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलब्धये । भूतं भव्यं भविष्यद्
 जानन्नपि नराधिप ॥ ९५ ॥ अतस्तीपुष्यवर्णामः श्रीवत्सकृत-
 भूषणः । साक्षालक्ष्म्या द्रवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ९६ ॥
 ततो मानव्रवीहालः स पद्मनिमलोचनः । श्रीवत्सधारी द्युति-
 मान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ९७ ॥ जानामि त्वां परिश्रान्तं
 तात विश्रामकाञ्चिणम् । मार्कण्डेय इहास्त्वं त्वं यावदिच्छसि
 भार्गव ॥ ९८ ॥ अभ्यन्तरशरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम । आस्त्र-
 मो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९९ ॥ ततो बालेन
 तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम । निर्वृद्धो जीविते दीर्घं मनुष्यत्वे च
 भारत ॥ १०० ॥ ततो बालेन तेनास्त्वं सहसा विस्तृतं कृतम् ।
 तस्मादभवशो बद्धो देवयोगात् प्रवेक्षितः ॥ १०१ ॥ ततः प्रविष्ट-

सतकुक्षिं सप्तसा मनुजाधिप । सराष्ट्रनगराकीर्णं कुतस्तां
 पश्यामि जेदिनीम् ॥ १०२ ॥ गङ्गां शतद्रुं सीताञ्च यमुनामथ
 कौशिकीम् । चर्मणूनीं वेतवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३ ॥
 सिन्धुश्चैव विपाशाञ्च नदीं गोदावरीमपि । वल्लोकसारां नलिनीं
 नर्मदाञ्चैव भारत ॥ १०४ ॥ नदीं ताम्राञ्च वेणाञ्च पुण्ड्रतीयां
 शुभावहाम् । सुवेसां कृष्णाञ्च इरामाञ्च महानदीम् ॥ १०५ ॥
 वितस्ताञ्च महाराज कावेरीञ्च महानदीम् । शोणञ्च पुरुषव्याघ्र
 विशाल्यां किन्मुनामपि ॥ १०६ ॥ एतासान्याञ्च नद्योऽहं पृथिवीव्यां या
 नरोत्तम । परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १०७ ॥
 ततः सनुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् । रत्नाकरममित्रञ्च
 पयसोनिधिसुत्तमम् ॥ १०८ ॥ तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्य-
 विराजितम् । जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् ॥ १०९ ॥
 पश्यामि च महतीं राजन् कान्तैरुपशोभिताम् । यजन्ते हि तदा
 राजन् ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ॥ ११० ॥ क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते
 सर्ववर्णानुरक्तनैः । वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप
 ॥ १११ ॥ शुश्रूषायाञ्च निरता द्विजानां वृषलास्तदा । ततः
 परिपतन् राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११२ ॥ हिमवन्तञ्च
 पश्यामि हेमकूटञ्च पर्वतम् । निषधञ्चापि पश्यामि श्वेतञ्च रज-
 तान्वितम् ॥ ११३ ॥ पश्यामि च महौपाल पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलञ्चापि महागिरिम् ॥ ११४ ॥ पश्यामि च
 महाराज मेरुं कनकपर्वतम् । महेन्द्रश्चैव पश्यामि विन्ध्याञ्च
 गिरिसुत्तमम् ॥ ११५ ॥ मलयश्चैव पश्यामि पारिपात्रञ्च पर्व-
 तम् । एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ ११६ ॥
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः । सिंहान् व्याघ्रान्
 शराहाञ्च पश्यामि मनुजाधिप ॥ ११७ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि
 स्रज्जानि जगतीपते । तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन् पश्येच्च

तदा ॥ ११८ ॥ कुक्षौ तस्य नरव्याघ्रं प्रविष्टं सञ्चरन् दिग्गः ।
 भस्मादीनां पश्यामि कृतस्नानं देवगणानहम् ॥ ११९ ॥ साध्यान्
 रुद्रांस्तथादित्यान् शुद्धकान् पितरस्तथा । सर्पान्नागान् सुप-
 र्णांश्च वसून्पृथिव्यानावपि ॥ १२० ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षागृहीयैव
 महीपते । दैत्यदानवसङ्घांश्च कालेवांश्च नराधिप ॥ १२१ ॥
 सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः । यच्च किञ्चिन्नया लोके
 दृष्टं स्याद्वरजङ्गमम् ॥ १२२ ॥ सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ
 महात्मनः । चरमाणः फलाहारः कृतस्नं जगदिदं विभो ॥ १२३ ॥
 अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं श्रुतम् । न च पश्यामि
 तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४ ॥ सततं धावमानस्य चिन्त-
 यानो विशास्यते । आसाद्यानि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः
 ॥ १२५ ॥ ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा । वरेण्यं
 वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १२६ ॥ ततोऽहं सहसा राजन्
 वायुवेगेन निःसृतः । महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात् पुरुषो-
 त्तम ॥ १२७ ॥ ततस्तस्यैव आखायां न्यग्रीवस्य विशास्यते । आस्ते
 मनुजभाद्रून् कृतस्नमादाय वै जगत् ॥ १२८ ॥ तेनैव बालवेगेन
 शीवत्सङ्गतलक्षणम् । आसीनं तं नरव्याघ्रं पश्याम्यमिततेजसम्
 ॥ १२९ ॥ ततो मामब्रवीदालः स प्रीतः प्रहसन्निव । शीवत्सधारो
 द्यतिमान् पीतवासा महाद्युतिः ॥ १३० ॥ अपीदानीं शरीरे-
 ऽस्मिन्नामके मुनिसत्तम । उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि
 ते ॥ १३१ ॥ मुहूर्त्तानय मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा । यया
 निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ १३२ ॥ तस्य तान्मतस्यो तात
 चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातौ मदुरक्ताभिरङ्गुलीमिविराजितौ
 ॥ १३३ ॥ प्रयत्नेन मया भूद्ग्रां यद्दीप्ता स्तुभिवन्दितौ । दृष्ट्वा-
 परिमितं तस्य प्रभावममितोजसः ॥ १३४ ॥ दिनघेनाञ्जलिं कृत्वा
 प्रयत्नेनोपगम्य ह । दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः

॥ १३५ ॥ तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् । श्रातुमिच्छामि
 देव त्वां मायाद्यैतां तवोत्तमाम् ॥ १३६ ॥ आत्यनानुप्रविष्टोऽहं
 शरीरे भगवंस्तव । दृष्टवानखिलान् सर्वान् समस्तान् जठरे हि
 ते ॥ १३७ ॥ तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः । यन्वा
 गन्धर्वनागाश्च जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ १३८ ॥ तत्प्रसादाच्च मे
 देव स्मृतिर्न परिहीयते । दुर्गमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्त्तिनः
 ॥ १३९ ॥ निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो । इच्छामि
 पुण्डरीकाच्च श्रातुं त्वाहमनिन्दितम् ॥ १४० ॥ इह भूत्वा शिशुः
 साक्षात् किं भवानवतिष्ठते । पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातु-
 मर्हसि ॥ १४१ ॥ किमर्थञ्च जगत् सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तश्च तया कालमिहस्येवमरिन्दम ॥ १४२ ॥ एतदिच्छामि
 देवेश श्रातुं ब्राह्मणकाम्यया । तत्तः कमलपत्राच्च विस्तरेण
 यथातथम् ॥ १४३ ॥ महद्द्वेतद्विन्द्यञ्च यदहं पृष्टवान् प्रभो ।
 इत्युक्तः स मया श्रीमान् देवदेवो महाद्युतिः । सान्तुयन्
 मामिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ॥ १४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयप्रश्ने

अष्टाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

देव उवाच । कामं देवापि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
 तत्प्रप्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विद्वजाम्यहम् ॥ १ ॥ षष्ठभक्तो-
 ऽसि विप्रर्षि माञ्जैव शरणङ्गतः । ततो दृष्टोऽसि ते साक्षात् ब्रह्म-
 चर्यञ्च ते महत् ॥ २ ॥ अपां नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं
 मया । तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥ अहं
 नारायणो नाम प्रभवो शाश्वतोऽव्ययः । विघाता सर्वभूतानां
 संहर्ता च दिजोत्तम ॥ ४ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा भक्त्याहं

सुराधिपः । अहं वैश्ववर्णो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
 अहं पितृश्च सोमश्च काश्यपोऽथ प्रजापतिः । अहं धाता विधाता
 च यज्ञश्चाहं हिजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रा-
 दिद्यौ च लोचने । द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेद-
 सस्यावाः ॥ ७ ॥ सदिशश्च नमः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ।
 मया क्रतुशतैरिष्टं बद्धमिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ८ ॥ यजन्ते वेद-
 विहांसो मां देवयजने स्थितम् । पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च धार्मिवाः
 स्वर्गकाक्षिणः ॥ ९ ॥ यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगी-
 षवः । चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ १० ॥ श्रेष्ठो
 भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुधराम् । वाराहं रूपमास्थाय मयेयं
 जगती पुरा ॥ ११ ॥ मज्जमाना जले विप्र वीर्यिणासीत् समु-
 द्रता । आग्निश्च बद्धवावक्तो भूत्वाहं हिजसत्तम ॥ १२ ॥ पिता-
 न्यपः समाविहास्ताथैव विष्टजाम्यहम् । ब्रह्म बह्म भुजौ क्षत्र-
 भूक्त मे संस्थिता विभः ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण
 क्रमेण च । ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ॥ १४ ॥
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च । यतयः शान्तिपरमा
 यतात्मानो बुभुक्षवः ॥ १५ ॥ कामक्रोधदेषमुक्ता निःसङ्गा वीत-
 कल्मषाः । सत्त्वस्था निरहङ्कारा मित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ १६ ॥
 मामेव सततं विप्रार्थयन्त्यन्त उपासते । अहं सम्वर्त्तको वाङ्म-
 रहं सम्वर्त्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥ अहं सम्वर्त्तकः सूर्यस्त्वहं सम्व-
 र्त्तकोऽनलः । ताराक्षपाणि दृश्यन्ते यान्वेतां नमस्तले ॥ १८ ॥
 मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं हिजसत्तम । ब्रह्माकराः समुद्राश्च
 सर्व एव चतुर्दिशम् ॥ १९ ॥ वसनं शमनञ्चैव निलयञ्चैव विद्धि
 मे । मयैव सुविमक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ॥ २० ॥ कामक्रोधश्च
 हर्षश्च भयं मोहं तथैव च । ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतां नि-
 सत्तम ॥ २१ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यतः कृत्वा कर्म शोभनम् ।

सत्त्वं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २२ ॥ महिषानेन
 विहिता मम देहविहारिणः । नयामिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न
 कामतः ॥ २३ ॥ सम्यग्वेदमघीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
 शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति हिजातयः ॥ २४ ॥ प्राप्तुं
 न शक्यो यो विहन्तरैर्दुष्कृतकर्मभिः । लोभाभिभूतैः कृपणै-
 रनार्थैरकृतात्मभिः ॥ २५ ॥ तस्मान्महाफलं विद्धि नराणां
 भावितात्मनाम् । सुदुष्प्रापं विमूढानां नागं योगीर्निषिवितम्
 ॥ २६ ॥ यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थान-
 मधर्मस्य तदात्मानं यजाम्यहम् ॥ २७ ॥ दैत्या हिंसानुरक्ताश्च
 अबध्याः सुरसत्तमैः । राक्षसाद्यापि लोकेऽस्मिन् यदेत्यतस्त्वन्ति
 दारुणाः ॥ २८ ॥ तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
 प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रयमयाम्यहम् ॥ २९ ॥ सृष्ट्वा देवमनुर्थास्तु
 गन्धर्वीरगराक्षसान् । स्थावराणि च भूतानि संहाराम्यात्ममायया
 ॥ ३० ॥ कर्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्यं यजाम्यहम् । आविश्य
 मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३१ ॥ श्वेतः कृतयुगे वर्णः
 पीतस्त्रेतायुगे मम । रक्तो हापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा
 ॥ ३२ ॥ त्रयो भागाश्च धर्मस्य तस्मिन् काले भवन्ति च । अन्त-
 काले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यं नाथ-
 याम्येकः कृतस्त्वं स्थावरजङ्गमम् । अहं त्रिवर्त्ता विश्वात्मा सर्व-
 लोकसुखावहः ॥ ३४ ॥ अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उच-
 क्रमः । कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मात्महनरूपकम् ॥ ३५ ॥ अमनं
 सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् । एवं प्रणिहितः सम्यक् ममात्मा
 मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥ सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ।
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ॥ ३७ ॥ यच्च किञ्चित्
 जया प्राप्तं मयि क्षेयात्मकं हि ज । सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे
 न तवानघ ॥ ३८ ॥ यच्च किञ्चित्स्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।

विहितं सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ ३९ ॥ अहं मम
 शरीरस्य सर्वलोकपितामहः । अहं नारायणो नाम शङ्खचक्र-
 गदाधरः ॥ ४० ॥ यावद्युगानां विप्रर्षिं सहस्रपरिवर्त्तनात् ।
 तावत् स्वपिभि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥ ४१ ॥ एवं
 सर्वमहं कालमिहास्मे मुनिसत्तम । अग्निशुः शिशुरूपेण यावद्-
 ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४२ ॥ मया च दत्तो विप्राग्र वरस्ते ब्रह्म-
 रूपाणि । असकृत् परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४३ ॥ सर्व-
 मेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टस्त्रावरजङ्गमम् । विह्वलोऽसि मया ज्ञात-
 स्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४४ ॥ अन्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि
 यदा मम । दृष्ट्वा लोकं समस्तञ्च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४५ ॥
 ततोऽसि वक्त्रादिप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया । आख्यातस्ते मया
 चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ॥ ४६ ॥ यावत्स भगवान् ब्रह्मा न
 बुध्येत महातपाः । तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रम्यश्चर वै सुखम् ॥ ४७ ॥
 ततो विबुधे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे । एकीभूतो हि स्रज्यामि
 शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवी ज्योतिर्वायुः
 सलिलमेव च । लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्त्रावरजङ्गमम् ॥ ४९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाप्तेमाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टं
 मया राजंस्तस्मिन् प्राप्ते युगक्षये । आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्म-
 भूताम्बर ॥ ५१ ॥ यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्रः सम्बन्धी ते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्यैव वर-
 दानाहि श्रुतिर्न प्रजहाति माम् । दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्द-
 मरणं मम ॥ ५३ ॥ स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणः पुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता
 विधाता च संहर्ता चैव आश्रितः । श्रीवत्सवच्चा गोविन्दः प्रजा-
 प्रतिपतिः प्रभुः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं श्रुतिर्मानियमागता ।

आदिदेवमजं विष्णुं पुत्रं पीतवाससम् ॥ ५३ ॥ सर्वेषामेव
भूतानां पिता माता च माधवः । गच्छन्नेनं शरणं शरण्यं
कौरवर्षमाः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताश्च ते पार्था यमौ च भरत-
र्षभौ । द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमस्कृज्जनार्दनम् ॥ ५८ ॥ स
चैतान् पुत्रष्वप्याग्नं सान्ना परमवत्सुना । सान्नुयामास मानाह्नीं
मन्यमानो यथाविधि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयनारायण-
संवादे एकोननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महा-
मुनिम् । पुनः प्रपच्छ सान्नाच्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आश्चर्य्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदताम्बर ।
मुने भागवं यदृत्तं युगादौ प्रभवोत्पद्यम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कलि-
युगे ज्ञस्ति पुनः कौतूहलं मम । समाकुलेषु धर्मेषु किन्तु शेषं
भविष्यति ॥ ३ ॥ किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः
किमायुषः किंवचना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४ ॥ काञ्च काष्ठां
समासाद्य पुनः सम्पतस्यते कृतम् । विस्तरेण मुने ब्रूहि विचि-
त्राणीह भाषसे ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स मुनित्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन् वृष्णिप्रादूर्लं पाण्डवाश्च महावृषिः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजकन्या दृष्टं यत् पुरा श्रुतमेव
च । अनुभूतञ्च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७ ॥ भविष्यं सर्व-
लोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ । कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं
निबोध मे ॥ ८ ॥ कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
दृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अधर्मपादविहस्तु

त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । चेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्मं
 उच्यते ॥ १० ॥ त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं
 युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११ ॥ चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनु-
 ष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्यमयो बुद्धिर्वलन्तेजश्च पाण्डव ॥ १२ ॥
 मनुष्याणामनुयुगं हसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा
 वैश्या शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्मश्चरिष्यन्ति धर्म-
 दैतसिका नराः । सत्यं संचोपस्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः
 ॥ १४ ॥ सत्यदान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः
 प्रक्षयाद्भियां न शक्यन्त्युपजीवितुम् ॥ १५ ॥ विद्याहीनानवि-
 श्रानाहोभोऽप्यभिभविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च
 मानवाः ॥ १६ ॥ वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ शूद्रतुल्या भवि-
 ष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः । अन्या मध्या भविष्यन्ति मध्यासान्त्या
 न संशयः ॥ १८ ॥ ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ।
 वस्त्राणां प्रवरा भाणौ धान्यानां कोरदूषकाः ॥ १९ ॥ भार्यामित्राश्च
 पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषिण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्य-
 जैडकम् ॥ २० ॥ गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१ ॥ अन्योऽन्यं
 परिसुषाप्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकास्तेना
 भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२ ॥ सरित्तीरेषु कुहालैर्वापयिष्यन्ति
 चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३ ॥
 आढे द्वेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमा-
 युक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च
 पितुः पुत्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोक्ष्यानि भविष्यन्ति युग-
 क्षये ॥ २५ ॥ न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यज्यन्ति न होष्यन्ति हेतुबाहविभोहिताः ॥ २६ ॥ निम्ने

षीहां करिष्यन्ति हेतुवाविमोहिताः । निम्ने कृषिं करि-
 ष्यन्ति योच्यन्ति धरि धेनुकाः ॥ २७ ॥ एकहायनवत्सांश्च योज-
 यिष्यन्ति मानवाः । पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा
 ॥ २८ ॥ निरुहेगो वृहदादी न निन्दासुपलप्स्यते । स्नेच्छ-
 भूतं जगत् सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ॥ २९ ॥ भविष्यति निरा-
 नन्दमनुत्सवमयो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमता-
 मपि ॥ ३० ॥ विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ।
 स्वल्पवीर्यबलास्तुत्या लोभमोहपरायणाः ॥ ३१ ॥ तत्कथा-
 दानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिग्रहं करिष्यन्ति माया-
 चारपरिग्रहाः ॥ ३२ ॥ समाह्वयन्तः कौन्तेय राजानः पाप-
 बुद्धयः । परस्परबधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥ ३३ ॥
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकाकण्टकाः । अरक्षितारो
 लुब्धाय मानाहङ्गारदर्पिताः ॥ ३४ ॥ केवलं दण्डरुचयो भवि-
 ष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि घनानि च
 ॥ ३५ ॥ भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत । न कन्यां
 याचते क्षत्रिणापि कन्या प्रदीयते ॥ ३६ ॥ स्वयंग्राहा भविष्यन्ति
 युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः
 ॥ ३७ ॥ सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्नेच्छीभूतं
 जगत् सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ ३८ ॥ हस्तो हस्तं परिसुषिय-
 गान्ते समुपस्थिते । सत्यं संचिष्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः
 ॥ ३९ ॥ स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरुस्तथा
 शूरमानो शूरा भीरुविषादिनः ॥ ४० ॥ न विश्वसन्ति शान्तोऽन्यं
 युगान्ते पर्युपस्थिते । एकहार्थं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम्
 ॥ ४१ ॥ अधर्मा बर्द्धते तव न तु धर्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनान्धिव ॥ ४२ ॥ एकवर्णस्तदा
 लोको भविष्यति युगक्षये । न ज्ञेयति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं

तथा ॥ ४३ ॥ भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये
 यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ॥ ४४ ॥ तान् देशान्
 संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । खैराचाराश्च पुरुषा योषि-
 तश्च विश्राम्यते ॥ ४५ ॥ अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युप-
 स्थिते । स्नेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ॥ ४६ ॥ न
 आहूतस्तर्पयिष्यन्ति दैवतानौह मानवाः । न कश्चित् कस्यचि-
 च्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः ॥ ४७ ॥ तमोग्रस्तस्तदा लोको
 भविष्यति जनाधिप । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश
 ॥ ४८ ॥ ततः प्राणान् विभोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे
 वायु षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ॥ ४९ ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजा-
 स्यन्ति नरास्तदा । पत्न्योऽस्त्री तु तदा राजन् पुरुषो वा स्त्रियं
 प्रति ॥ ५० ॥ युगान्ते राजशादूँक्ष न तोषमुपयास्यति । अल्प-
 द्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ॥ ५१ ॥ न कश्चित् कस्य-
 चिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अष्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतु-
 ष्षयाः ॥ ५२ ॥ केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
 स्नेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्षास्तु ॥ ५३ ॥ भाविनः
 पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्वः
 सर्वस्य वचनम् ॥ ५४ ॥ युगान्ते भरतश्चेष्ट वित्तलोभात् करि-
 ष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ॥ ५५ ॥
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूर-
 कर्माणश्चान्योऽन्यमभिप्रंसिनः ॥ ५६ ॥ भवितारो जनाः सर्वे
 संप्राप्ते तु युगक्षये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्या-
 ॥ ५७ ॥ भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा
 लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणांश्च हनि-
 ष्यन्ति ब्राह्मणस्त्रीपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव मयार्त्ता
 वृषणाद्विताः ॥ ५९ ॥ दातारमलमन्तो वै भविष्यन्ति नदी-

मिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ॥ ६० ॥
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संचेप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च
 नदीः पर्वतान् विषमाणि च ॥ ६१ ॥ प्रधावमाना विव्रस्ता
 हिजाः कुसकुलोद्वह । दस्युभिः पीडिता राजन् काका इव
 हिजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ कुराजमिश्रं सततं करभारप्रपीडिताः ।
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंचये ॥ ६३ ॥ विकर्माणि
 करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः
 पथ्युपासकाः ॥ ६४ ॥ ओतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यव-
 स्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ॥ ६५ ॥ एडू-
 कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति
 न हिजान् युगसंचये ॥ ६६ ॥ आश्रमेषु सहर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु
 च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६७ ॥ एडूकचिह्ना
 पृथिवी न देवसहभूषिता । भाविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य
 लक्षणम् ॥ ६८ ॥ यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तया ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संचेप्स्यते युगम् ॥ ६९ ॥ पुष्पं पुष्पे
 यदा राजन् फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज
 तदा संचेप्स्यते युगम् ॥ ७० ॥ अकालवर्षीं पर्जन्यो भविष्यति
 गते युगे । अक्रमेण मदुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ॥ ७१ ॥
 विरोधमथ वास्यन्ति वृषलाः ब्राह्मणैः सह । मही स्वेच्छजना-
 कीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥ ७२ ॥ करभारमयाहिप्रा-
 भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्विशेषा जनपदास्तदा विष्टिकरा-
 दिताः ॥ ७३ ॥ आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं
 पथ्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ॥ ७४ ॥ न स्याद्यन्त्युप-
 दिशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्योऽपनिघ्नश्चैव भवत्येते
 तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रं सस्वन्निवान्धवाः ।
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते सन्भविष्यति ॥ ७६ ॥ दिग्गः प्रज्व-

लिता सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीर्विप्रतिकूलानि वांताः
 पर्याकुलास्तथा ॥ ७७ ॥ उत्खापाताश्च वहवो महाभयनि-
 दशंकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ॥ ७८ ॥
 तुमुलाद्यापि निहोदा दिग्दाहाद्यापि संशयः । कवन्वान्तर्हितो
 भानुसदयास्तमने तदा ॥ ७९ ॥ अकालवर्षी भगवान् भविष्यति
 सहस्रदृक् । ग्रन्थानि च न रोच्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८० ॥
 अभौक्ष्यं क्रूरवादिभ्यः परुषा रुदितप्रियोः । भर्तृणां वचने चैव
 न स्यास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ८१ ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनि-
 ष्यन्ति युगक्षये । सुदविष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपात्रिताः
 ॥ ८२ ॥ अपर्वणि महाराज सूर्य्य राज्ञरुपेक्षति । युगान्ते
 ज्ञतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८३ ॥ पानीयं भोजन-
 द्यापि याचमानास्तदाध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः
 पथि शेरते ॥ ८४ ॥ निर्घाता वायसा नागाः शकुनाः सन्धगहिजाः ।
 कृचा वाचो विमोच्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८५ ॥ मित्रं
 सखन्मित्रापि सन्त्यज्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनश्चापि
 युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८६ ॥ अथ देशान् दिग्भ्यापि पत्तनानि
 पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८७ ॥
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाच सुदासृणाः । विक्रोशमान-
 स्रान्योऽन्यं जनो गां पश्येतिष्यति ॥ ८८ ॥ ततस्तुमुलसङ्घाति
 वर्त्तमाने युगक्षये । हिजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति
 ॥ ८९ ॥ ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भवि-
 ष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ९० ॥ यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च
 तथा तिष्ठन्वृहस्पती । एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा
 कृतम् ॥ ९१ ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणाः ग्रहाद्यापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ॥ ९२ ॥ क्षेमं सामञ्च
 भारोम्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुवशा नाम हिजः

कालप्रचोदितः ॥ ८४ ॥ उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ।
 सम्भूतः समालगामे ब्राह्मणावसथे शुभे ॥ ८५ ॥ मनसा तस्य
 सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च । सपस्त्रास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि
 कवचानि च ॥ ८६ ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ८७ ॥ उत्थितो ब्राह्मणो
 दीप्तः क्षयान्तद्गुदारधीः । संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परि-
 वर्तकः ॥ ८८ ॥ स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वेच्छेच्छृगणान् हिजः ॥ ८९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि कलियुगकृत्यकथने
 नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततश्चौरक्षयं कृत्वा हिजेभ्यः पृथिवी-
 निमाम । वाजिसेधे महायज्ञे विधिवत् कल्पयिष्यति ॥ १ ॥
 स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयम्भूविहिताः शुभाः । वनं पुण्य-
 यशःकर्मा रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २ ॥ तच्छूलमनुवत् स्यन्ति मनुष्या
 लोकवासिनः । विप्रैश्चौरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३ ॥
 कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च । स्थापयन् हिज-
 भादूर्ध्वो दिशेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संस्तूयमानो विप्रेन्नेमान-
 यानो हिजोत्तमान् । कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युबधे रतः
 ॥ ५ ॥ हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः । विक्रोश-
 मानान् सुमृशं दस्यून्नेष्यति संचयम् ॥ ६ ॥ ततोऽधर्मविनाशो
 वै धर्मवृद्धिश्च भारत । भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा
 ॥ ७ ॥ आरामाश्चैव चैत्याश्च तडागावसथास्तथा । पुष्करिण्यश्च
 विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यज्ञक्रियाश्च विविधा भवि-
 ष्यन्ति कृते युगे । ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

आश्रमाः सङ्घपाषण्डा स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः । प्रयन्ति सर्व-
 वीजानि रोष्यमाणानि चैव ह ॥ १० ॥ सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं
 भक्ष्यं भविष्यति । नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
 जल्पयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदायुताः । पालयिष्यति राजानो
 धर्मणोऽं वसुधराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते
 युगे । षट्कमनिरता विप्राः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्यव्रथस्य च । एष धर्मः कृतयुगे
 व्रतायां हापरे तथा ॥ १४ ॥ पश्चिमे युगकाले च यः स ते
 संप्रकीर्तितः । सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा । वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराण-
 मृषिसंस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गो मे बह्व्यश्चिरजीविनः ।
 दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १७ ॥ द्रदृष्ट्वैवापरं
 भूयः सङ्घ आदमिरच्युत । धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं
 मम ॥ १८ ॥ धर्मं त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृताम्बर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेह च विन्दति ॥ १९ ॥ निबोध
 च शुभां वाचीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । न ब्राह्मणे परिभवः
 कर्त्तव्यस्ते कदाचन । ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
 प्रतिज्ञया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुक्षणां प्रवरो
 नृपः । उवाच वचनं धीमान् परमं परमद्युतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् धर्मं मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता
 मुने । कथञ्च वर्त्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । दयावान् सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयक ।
 सत्यवादी मृदुर्दान्तः-प्रजानां रक्षणे रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
 त्वजाधर्मं पितृन् दिवांस पूजय । प्रमादात् यत् कृतं तेऽभूत्
 सम्यग्दानेन तप्स्य ॥ २४ ॥ अलम्ते मानमाश्रित्य सततं पर-

यान् भव । विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ॥ २५ ॥
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुद्दीरितः । न तेऽस्यविदितं
 किञ्चिदतीतानागतं भुवि ॥ २६ ॥ तस्मादिदं परिक्षेपं त्वं तात
 हृदि मा कृथाः । प्राज्ञास्तात न मुच्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः
 ॥ २७ ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् । मुच्यन्ति
 हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः ॥ २८ ॥ मा च तत्र विशङ्का
 भूयस्मयोक्तं तवानघ । आशङ्क्य महचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव
 ॥ २९ ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ । कर्मणा
 मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्त्वयोक्तं हिजयेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनो-
 हरम् । तथा करिष्यि यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३१ ॥ न
 मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः । करिष्यामि हि तत्
 सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य
 धीमतः । संहृष्टाः पाण्डवा राजन् संहिताः शोङ्गधन्वना ॥ ३३ ॥
 विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तस्मासन् समागताः । तथा कथां शुभां
 श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः । विक्षिताः समपद्यन्त पुराणस्य
 निवेदनात् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि युधिष्ठिरानुशासने
 एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

जनमेजय उवाच । भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तु-
 मर्हसि । पाण्डवानां यथावष्टं मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्ह-

सीत्यब्रवीत् पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽपूर्व-
मिदं श्रुत्वा ब्राह्मणानाञ्चरितम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अयोध्यायामिच्छाकुकुलोदहः पार्थिवः
परिचिन्ताम मृगयामगमत् । तमेकाग्र्येण मृगमनुसरन्तं मृगो
दूरमपाह्वरत् ॥ ३ ॥ अथाध्वनि जातश्चमः क्षुत्तृष्णामिभूतश्चैक-
स्मिन्देष्टे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत् । तच्चाविवेश ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत्
॥ ४ ॥ अथाश्वस्तः स विमन्त्रणालमश्वायाग्रतो निक्षिप्य पुष्क-
रिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ५ ॥
स श्रुत्वा चिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि कस्य खलुयं गीतशब्द-
इति । अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाखवचिन्वतीं
गायन्तीञ्च । अथ सा राज्ञः समीपे पर्यङ्कान्त ॥ ६ ॥ ताम-
ब्रवीद्राजा कस्यासि मदे का वा लमिति । सा प्रत्युवाच कन्या-
क्रीति तां राज्ञोवाचार्थीं लयाहमिति ॥ ७ ॥ अथोवाच कन्या
समयेनाहं शक्या लया लब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् ।
कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ८ ॥ स राजा तां
वाढमित्युक्त्वा तामुपयेमे कृतोदाह्वयः राजा परीक्षित् क्रीडमानो
मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं सङ्गम्य तया सहास्ते । ततस्तत्रैवा-
सौने राजनि सेनान्वगच्छत् ॥ ९ ॥ पदं पदेन दृष्ट्वा च राजानं
परिवार्यातिष्ठत् । पर्याश्वस्तश्च राजा तथैव सह शिविकया
प्रायादवधोटितया स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ॥ १० ॥
तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चित्तन्नापश्यदथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरास्तस्य
स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इत्यथान्नवंस्ताः स्त्रियः
॥ ११ ॥ अपूर्वमिव पश्यामः उदकं नात्र नीयत इत्यथामात्यो-
ऽनुदकं वनं कारयित्वादारवृक्षं बहुपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये सुक्ता-
जालरमौ पश्येत् त्रापीं सुगूढां सुवासलिललिप्तां स रहस्युप-

शम्य राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्
रम्यतामिति । स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तहनं प्राविशत्
॥ १३ ॥ स कदाचित्तस्मिन् कानने रम्ये तथैव सह व्यवहरत् ।
अथ क्षुत्तृष्णादितः आन्तोऽतिसुक्तकागारमपश्यत्तत् प्रविश्य राजा-
प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वैव तां तस्याश्च तीरे सहैव तथा देव्यावतिष्ठत । अथ तां
देवीं स राजाब्रवीत् साध्ववतर वापीसलिलमिति । सा तद्वचः
श्रुत्वावतीर्ये वापीं न्यमज्जन पुनरुदमज्जत् ॥ १५ ॥ तां मृगय-
माणो राजा नापश्यद्वापीमथ निःस्त्राय मण्डूकं श्वभ्रमुखि दृष्ट्वा
क्रुद्ध आन्नापयामास ॥ १६ ॥ स राजा सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियता-
मिति यो मयार्थी स मां मृतमण्डूकोपायनामाटायोपतिष्ठेदिति
॥ १७ ॥ अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डू-
कान् मयमाविवेश ते भीता मण्डूकराश्चे ययातुतं न्यवेदयन्
॥ १८ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेश्वरौ राजानमभ्यगच्छ-
दुपेत्य चैनमुवाच ॥ १९ ॥ मा राजन् क्रोधवशं गमः प्रसादं
कुच नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकी
चाक्ष भवतः ॥ २० ॥ ना मण्डूकान् जिघांस त्वं कोपं सन्धा-
रयाच्युत । प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविज्ञानताम् ॥ २१ ॥
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसि । अस्मिं कृत्वा
तवाधमं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते । तमेवंवादिनमिष्टजनशोक-
परीतात्मा राजाथोवाच ॥ २२ ॥ न हि क्षम्यते तन्मया हनि-
ष्याम्येतानेतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे बध्ना
मण्डूकानार्हसि विद्वन्मनुपरोक्षु मिति ॥ २३ ॥ स तदाक्यमुपालभ्य
व्यथितेन्द्रियमना प्रोवाच प्रसीद राजन्महमायुर्नाम मण्डूकराजो
मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या हि दौःशील्यमेत-
दहवस्तथा राजानो विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ २४ ॥ तमब्रवी-

द्राजा तथाऽप्यहमर्थी सा मे दीयतामिति । अथैनां राज्ञे
 पिता ददावब्रवीच्चैनामेनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ २५ ॥ स
 एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यक्षास्त्रया राजानो विप्रलब्धा
 बहवस्तस्मादब्रह्मण्यानि तवापल्यानि भविष्यन्तीत्यनृतकत्वात्तवेति
 ॥ २६ ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो
 लोकावयैः श्रुत्यैमिषोपलभ्य हर्षेण वाष्पलया वाचा प्रणिपत्याभि-
 पूज्य मण्डूकराजमब्रवीत् अनुगृहीतोऽस्मीति । स च मण्डूक-
 राजो दुहितरमनुशाप्य यथागतमगच्छत् ॥ २७ ॥ अथ कस्य
 चित् कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः । शलो
 दलो बलयेति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य
 तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ २८ ॥ अथ कदाचिच्छूलो मृगया-
 मनुवरन् मृगमासाद्य रथेनान्वधावत् । सूतश्चोवाच श्रीघ्नं मां
 वाहयस्वेति स तयोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ २९ ॥ न क्रियता-
 मनुब्रह्मो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहीतुम् । यद्यपि ते रथे
 युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचव
 मे वाम्यौ हस्मि वा त्नामिति । स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो
 वामदेवशपमीतश्च सन्नाचस्थौ राज्ञे ॥ ३१ ॥ ततः पुनः स
 राजा खड्गमुद्यम्य श्रीघ्नं कथयस्वेति तमाह हनिष्ये त्नामिति ।
 स तदाह राजभयभीतः सूतो वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवा-
 विति ॥ ३२ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवायमं या-
 चीति । स गत्वा वामदेवायमं तमृषिसब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्
 मृगो मे विद्धः पलायते सम्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुमिति ।
 तवब्रवीदृषिर्ददानि ते वाम्यौ कृतकार्येण भवता मम वाम्यौ
 निर्यात्यौ त्तिप्रमिति ॥ ३४ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्णानुशाप्य
 ऋषिं प्रायाहानिप्रयुक्तेन रथेन मृगं प्रति गच्छं चाब्रवीत् सूत-
 मश्वरत्नाविमौ अयोग्यौ ब्राह्मणानां नेतौ प्रतिदेवौ वामदेवाधि-

त्यक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वान्तपुरेऽस्थापयत् ॥ ३५ ॥

अथपिबिन्तयामास तस्यो राजपुत्रः कल्याणं पुत्रमासाद्य रमते ।

न मे प्रतिनिर्यातयत्यहो कष्टमिति ॥ ३६ ॥ स मनसा विचिन्त्य

मासि पूर्णं शिष्यमब्रवीत् । गच्छावेव राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं

तदा निर्यातयोपाध्यायवान्याविति ॥ ३७ ॥ स गत्तैव तं राजा-

नमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतदाह नमनर्हा ब्राह्मणा

रत्नानामेवं विधानां किं ब्राह्मणानामश्रैः कार्यं साधु रम्यताम्

॥ ३८ ॥ स गत्तैतदुपाध्यायवाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः

क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमघोदयन् सादृ-

द्राजा ॥ ३९ ॥

वामदेव उवाच । प्रयच्छ वाम्यो मम पार्थिव त्वं कृतं हि

ते कार्यमाश्यामशक्यम् । मा त्वावघोदस्यो घोरपाशैर्ब्रह्म क्षत्र-

स्यान्तरे वर्त्तमानम् ॥ ४० ॥

राजोवाच । अनद्धाहो सुब्रवी साधुदान्तावेतदिप्राणां वाहनं

वामदेव । ताभ्यां याहि त्वं यत् कामो महर्षे छन्दांसि वै त्वादृशं

संवहन्ति ॥ ४१ ॥

वामदेव उवाच । छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति लोकेऽमुष्मिन्

पार्थिव यानि सन्ति । अस्मिंस्तु लोके मम यानमेतदसदिष्वा-

नामपरेषाञ्च राजन् ॥ ४२ ॥

राजोवाच । चत्वारस्त्वां गर्हभाः संवहन्तु चेष्टाश्वतथ्यौ

हरयो वातरेहाः । तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो ममैव वाम्यो

न तवैतौ हि किञ्चि ॥ ४३ ॥

वामदेव उवाच । घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यतदाङ्गरेतद्राजन् यदि

हा जीवमानः । अयमयं घोररूपा महान्तश्चत्वारो वा वातु-

घानाः सुरौद्राः । मया प्रयुक्तास्त्वदधमौष्मता वदन्तु त्वां श्रित

शूलाश्चतुर्धा ॥ ४४ ॥

राजोवाच । ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हन्तुं मनसा
कर्मणा वा । ते त्वां सप्रिथ्विनिह पातयन्तु महाव्यनुन्ताः श्रित-
शूलहस्ताः ॥ ४५ ॥

वामदेव उवाच । ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन् पुन-
र्ददामीति प्रपद्यसे त्वम् । प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ४६ ॥

राजोवाच । न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता न त्वानुशासऽद्य-
प्रभृति क्षमत्वम् । तवैवात्रां संप्रणिधाय सर्वा तथा ब्रह्मन्
पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ४७ ॥

वामदेव उवाच । नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति वाचो
राजन् मनसा कर्मणा वा । यस्त्वेवं ब्राह्म तपसान्वेति विहांस्तोन
श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ४८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन् समुत्तस्थू
राक्षसा घोररूपाः । ते शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा प्रोवाचेदं
वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ४९ ॥ इच्छाकवो यदि ब्रह्मन् दलो वा विधेया
ने यदि चेने विधोऽपि । चोत्सृज्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ नैवं-
विधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवन्नेव स यातुषानैर्हतो
जगामाशु मर्द्दी क्षितीशः । ततो बिहिला नृपतिं निपातित-
मिच्छाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ५१ ॥ राज्ये तदा तत्र गत्वा
स विप्रः प्रोवाचेदं वचनं वामदेव । दलं राजानं ब्राह्मणानां
हि दियमेवं राजन् सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ५२ ॥ विभेषि चैत्त्वमधर्मा-
न्तरेन्द्र प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ । एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य
वाक्यं स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ५३ ॥ एकं हि मे
सायकञ्चित्त्ररूपं दिग्धं विषेणाहर सङ्गृहीतम् । येन बिहो
वामदेवः शयीत सन्दृश्यमानः श्वभिरात्तैरुपः ॥ ५४ ॥

वामदेव उवाच । जानामि पुत्रं दमवर्षं तवाहं जातं

महिष्यां स्त्रेनजितं नरेन्द्रे । तं जहि त्वं मद्रचनात् प्रणुन्नस्तूर्णं
प्रियैः प्रायकैर्वीररूपैः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन्वन्तःपुरे राज-
पुत्रं जघान । स सायकस्तिग्मतेजा विस्मृतः श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं
वभाषि ॥ ५६ ॥

राजोवाच । इच्छाकवो हन्त चरामि वः प्रियं निहन्मीमं
विप्रमद्य प्रमथ्य । आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः पश्यध्वं मे वीर्य-
मद्य क्षितीयाः ॥ ५७ ॥

वामदेव उवाच । यत्त्वमेनं सायकं वीररूपं विप्रिण दिग्धं
मम सन्दधामि । नत्वेतं त्वं शरवणं विमोक्तं सन्धातुं वा शक्यसे
मानवेन्द्र ॥ ५८ ॥

राजोवाच । इच्छाकवः पश्यत-र्मा मृहीतं न वै शक्तोऽन्येष
शरं विमोक्तुम् । न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि आयुष्मान् वै
जीवतु वामदेवः ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच । संसृष्ट्यैनां महिषीं सायकेन ततस्तस्मा-
द्दिनसो भोक्ष्यसे त्वम् । ततस्तथा कृतवान् पार्थिवस्तु ततो मुनिं
राजपुत्रौ वभाषि ॥ ६० ॥

राजपुत्रुवाच । यथायुक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने सन्दि-
शन्ती नृशंसम् । ब्राह्मणंभ्यो मृगयती स्रुतानि तथा ब्रह्मन्
पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६१ ॥

वामदेव उवाच । त्वया त्वातं राजकुलं शुभेक्षणं वरं वृणी-
ष्वप्रतिमं ददामि ते । प्रसाधीमं खजनं राजपुत्रि इच्छाकुराच्यं
समहच्चाप्यनिन्दे ॥ ६२ ॥

राजपुत्रुवाच । वरं वृणे भगवन्नेवमेव विमुच्यतां किलि-
षादय मर्त्ता । शिवेन च ध्याहि सपुत्रबान्धवं वरो वृतो ह्येष
मया दिजाग्र ॥ ६३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वा वचः स सुनी राजपुत्रास्तथा-
स्त्विति प्राह कुरुप्रवीर । ततः स राजा मुनितो बभूव वास्यौ
चासौ प्रददौ सम्पणम्य ॥ ६४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि वामदेवचरिते
हिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमुपयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च
पर्यपृच्छन्नुपिः केन दीर्घायुरासीद्वकः । मार्कण्डेयस्तु तान्
सर्वानुवाच महातपा दीर्घायुश्च वको राजर्षिर्नात्र कार्या
विचारणा ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो आदृभिः सह मारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छन्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ वक्रदाल्भ्यौ
महात्मानौ श्रूयन्ते विरजीविनौ । सखायौ देवराजस्य तादृशौ
लोकसम्मतौ ॥ ३ ॥ एतदिच्छामि भगवन् वक्रशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वृत्ते देवासुरे राजन् संग्रामे लोम-
हर्षणे । त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ५ ॥
सम्यग्वर्षति पर्जन्यः शस्यसम्यद् उत्तमाः । निरामयाः सुधर्मिष्ठाः
प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ६ ॥ सुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यव-
स्थितः । ताः प्रजा सुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिस्तूदनः ॥ ७ ॥
ततस्तु सुदितो राजन् देवराजः शतक्रतुः । ऐरावतं समास्थाय
ताः पश्यन्सुदिताः प्रजाः ॥ ८ ॥ आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च
विविधांश्च शुभाः । नगराणि समूहानि खेटान् जनप्रदांस्तथा ॥ ९ ॥
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान् धर्मचारिणः । उदपानं प्रपावापी
तडागानि सरांसि च ॥ १० ॥ नानाब्रह्मसमाचारैः सेधितानि
द्विजोत्तमैः । ततोऽवतीर्थ्य रम्यायां पृथ्वा राजन् शतक्रतुः ॥ ११ ॥

सत्र रम्ये शिवे देवे बह्वृचसमाकुले । पूर्वस्यान्दिशि रम्यायां
समुद्राभ्यासतो वृष ॥ १२ ॥ तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषि-
वितम् । तत्राश्रमपदे रम्ये वक्रं पश्यति देवराट् ॥ १३ ॥
वक्रस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् । पाद्यासनार्चं दानेन
फलमूलैरथाचयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टो वरदस्तपस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रभं वक्रं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५ ॥ अतं वर्षसह-
स्राणि मुने जातस्य तेनऽथ । समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं दुःखं
चिरजीविनाम् ॥ १६ ॥

वक्र उवाच । अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विना भवः ।
असङ्घिः सम्प्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७ ॥ पुनर्दार-
विनामीव ज्ञातीनां सहृदामपि । परेष्वायत्तताकृच्छं किन्तु दुःख-
तरं ततः ॥ १८ ॥ नान्यद्दुःखतरं किञ्चिद्धोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः सम्परिभूयते ॥ १९ ॥ अकुलानां कुले
भावं कुलीनानां कुलचयम् । संयोगं विप्रयोगश्च पश्यन्ति चिर-
जीविनः ॥ २० ॥ अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव अतक्रतो । अकु-
लानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१ ॥ देवदानवगन्धर्व-
मनुष्योरगराक्षसाः । प्राप्नुवन्ति विपर्ययां किन्तु दुःखतरं ततः
॥ २२ ॥ कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कलियवशानुगाः । आढ्यै-
र्दंरिद्रावमताः किन्तु दुःखतरं ततः ॥ २३ ॥ लोके वैधर्म्य-
मेतत्तु दृश्यते बह्विस्तरम् । हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्लिश्यन्ते
प्राज्ञकोविदाः । बह्वदुःखपरिक्षेपं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित । समा-
ख्याहि मम ब्रह्मन् किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५ ॥

वक्र उवाच । अष्टमे हादशे वापि आकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः । यत्राहानि न गण्यन्ते
चैनमाहुर्महाशनम् ॥ २६ ॥ अपि आकं पचानस्य सुखं वै मध-

वनं गृहे । अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कञ्चन ॥ २७ ॥
 फलं प्राकमपि अयो भोक्तुं ह्यङ्गपणं गृहे । परस्य तु गृहे
 भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ॥ २८ ॥ समृष्टमपि न अयो विक-
 ल्योऽयमतः सताम् । श्रुत्वत् कौलालपो यस्तु परान्नं भोक्तु-
 मिच्छति ॥ २९ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ।
 यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च हिजोत्तमः ॥ ३० ॥ शिष्टान्य-
 न्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः । अतो मृष्टतरं नान्यत्
 पुतं किञ्चित् भतक्रतो ॥ ३१ ॥ दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते
 तेनैव नित्यशः । यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं हिजः
 ॥ ३२ ॥ तावतां गोमहस्ताणां फलं प्राप्नोति दायकः । यदेनो
 यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते भ्रुवम् ॥ ३३ ॥ सदाक्षिणस्य भुक्तस्य
 हिजस्य तु करे गतम् । यद्धारि वारिणा सिञ्चेतक्षत्रेन स्तरति क्षणात्
 ॥ ३४ ॥ एतास्वान्यास वै वक्ष्ये कथयित्वा कथाः शुभाः । वक्तेन
 सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि बकशक्रसंवादे
 त्रिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमुचुः
 कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषाम
 इति तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः श्रूयतामिदानीं राजन्यानां
 महाभाग्यमिति ॥ १ ॥ कुश्रुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा
 महर्षीन्भिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरिं शिविं
 ददर्शाभिमुखं तो समेत्य परस्वरेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुण-
 साम्येन परस्वरेण तुल्यात्मानौ विदित्वा न्योऽन्यस्य पत्न्यान् न
 ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत् किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पत्न्यान्

माद्वत्य तिष्ठत इति ॥ २ ॥ तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन् पूर्वं-
कर्मकत्वादिभिर्विग्रिष्टस्य पत्न्या उपदिश्यते समर्थाय वा आराञ्च-
सख्यं परस्पररेणोपगतौ ॥ ३ ॥ तच्चावधानतो युक्तदृष्टमधरो-
त्तरं परिभ्रष्टं नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ४ ॥ क्रूरः
कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव । साधुसासाधवे साधुः साध-
वे नाप्रयात् कथम् ॥ ५ ॥ कृतं भतगुणं कुर्यान्नास्ति दिवेषु
निर्णयः । औशीनरः साधुशीली भवतो वै महीपति ॥ ६ ॥
जयेत् कदर्थं दानेन सत्त्वेनानृतवादिनम् । क्षमया क्रूरकर्माण-
मसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७ ॥ तदुभावेव भवन्तावुदारौ य
द्दानीं भवद्भगामन्यतमः सोऽपसर्पतु एतदे निदग्धं नमित्युक्त्वा तूष्णीं
नारदो बभूव ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिणं
कुत्वा पत्न्यां दत्त्वा बह्मकर्मभिः प्रशस्य प्रययौ । तदेतद्वाचो
महामाग्यमित्युक्तवान्नारदः ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविमहामाग्य
कथने चतुर्नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इदमन्यच्छ्रूयतां ययातिर्नाङ्गुलो राजा
राज्यस्थः पौरजनादृत आसाञ्चक्रे गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्य अब्रवीत्
मो राजन् गुर्वर्थं मिक्षेयं समयादिति ॥ १ ॥

राजोवाच । ब्रवीतु भगवान् समयमिति ।

ब्राह्मण उवाचे । विद्मेघणं परमं जीवलोके कुर्यान्नरः
पार्थिव याच्यमानः । तत्त्वां पृच्छामि कथन्तु राजन् दद्याद्भवान्
दयितञ्च मेऽद्य ॥ २ ॥

राजोवाच । न चानुकीर्त्तयेद्य दत्त्वा अयाच्यमर्थं न च
संशृणोमि प्राप्यमर्थञ्च संश्रुत्य तच्चापि दत्त्वा सुमुखी भवामि ॥ ३ ॥

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणां याचमानः ।
न मे मनः कुप्यति याचमाने दत्तं न शोचामि कदाचिदर्धम् ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ प्राप्तवांश्च गवां
सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि नाङ्गपचरित्रे
पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्य-
ब्रवीत् पाण्डवः । अथावष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्भसेदुक्क-
नामानौ राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥ १ ॥
सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव दुपांशुव्रतमभ्यजानन् कुप्यमर्दयं
ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्देहाध्ययन-
सम्पन्नः आश्रितं दत्त्वा गुर्वर्थी मिचितवान् ॥ ३ ॥ अश्व-
सहस्रं मे भवान् ददादिति तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति
सम्भवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ४ ॥ स तं गच्छ वृषदर्भसकाशं
राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं मिचिस्व । स ते दास्यति तस्यैव
दुपांशुव्रतमिति ॥ ५ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्व-
सहस्रमयाचत । स राजा तं कथेनाताडयत् ॥ ६ ॥ तं ब्राह्मणो-
ऽब्रवीत् किं हिंस्यनागसं नामिति । एवमुक्त्वा तं अपन्तं राजाह
विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमताहोस्वित् ब्राह्मण्यमेतत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
मिचितुमागतः । तेनानुशिष्टेन मया त्वं मिचितोऽसि ॥ ८ ॥

राजोवाच । पूर्वाङ्गे ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमि-
ष्यति । यो हन्यते कथया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्व-

सहस्रस्य मूलमेवादादिति ॥ १० ॥ देवानां कथा संजाता मही-
तलं श्रुत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्राबुपतिष्ठेताम् ॥ ११ ॥ अग्निः
कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिप्रार्थमिन्द्रः श्वेनरूपेण । अथ कपोतो
राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सृजं न्यपतत् ॥ १२ ॥ अथ पुरो-
हितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्वेनाह्वीतो भवन्तं प्राणार्थी
प्रपद्यते ॥ १३ ॥ वसु ददातु अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
कुर्यात् घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ १४ ॥ अथ कपोतो
राजानमब्रवीत् प्राणरक्षार्थं श्वेनाह्वीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये ।
अङ्गैरङ्गानि प्राणार्थी सुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ १५ ॥
स्त्राध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि तपसा दमेन युक्त-
माचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणं एवं युक्तमपापं मां विद्धि ॥ १६ ॥
गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरयो मे अधीताः ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्वेनाय न कपोतो-
ऽस्मि । अथ श्वेनो राजानमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्यायेण वसतिर्मा
भवेष्टु सर्गे जातः पूर्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽथ कपोत-
मेनं मा त्वं राजन् विघ्नकर्त्ता भवेथाः ॥ १८ ॥

राजोवाच । केनेदृशी जातु परा हि दृष्ट्वा वागुच्यमाना
अकुनेन संस्कृता । यो वै कपोतो वदति यावत् श्वेन उभौ विदित्वा
कथमस्तु साधु ॥ १९ ॥ नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं
रोहति काल उत्तमम् । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति अत्रवे न त्राणं
लभते त्राणमिच्छन् स काले ॥ २० ॥ जाता कृत्वा प्रजा प्रमौ-
द्यते सदा न वै वासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं यो हि
ददाति अत्रवे नास्य देवाः प्रतप्यन्ति हव्यम् ॥ २१ ॥ मोघ-
मन्नं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गाहोकाद्भृशति शीघ्रमेव । भीतं
प्रपन्नं यो हि ददाति अत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २२ ॥

उच्चाणं पक्त्वा सह शीर्दनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन् दिशि रमसेऽतीव श्येन तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु ॥ २३ ॥

श्येन उवाच । नोच्चाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदस्मा-
न्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्षस्तन्मे
ददस्व शकुनानामभावात् ॥ २४ ॥

राजोवाच । उच्चाणं वेह तमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा
ममैव । भयाहितस्य दायं ममान्तिकं त्वां प्रापयन्तु त्वं श्येनं
मा हिंस्यीः ॥ २५ ॥ त्यजे प्राणान्नेव दद्यां कपोतं सोम्यो ह्ययं
किन्तु जानामि श्येन । यथाक्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य नाहं
कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ २६ ॥ यथा मां हि वै साधुवादैः
प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु । यथा श्येन प्रियमेव कुर्व्यां
प्रयाधि मां यद्वदेस्तत् करोमि ॥ २७ ॥

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्वाजन्
यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात् साधु वातः कपोतः
प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति ॥ २८ ॥ अथ स दक्षि-
णादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एवं कपोत
आसीत् ॥ २९ ॥ पुनरन्यमुच्चकर्त्तुं गुरुतर एव कपोतः । एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलयामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर
एव कपोत आसीत् ॥ ३० ॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह ।
न च व्यलीकमासीद्राक्ष एतदृत्तान्तं दृष्ट्वा वात इत्युक्त्वा प्रालीयत
श्येनः अथ राजा अब्रवीत् ॥ ३१ ॥ कपोतं विद्युः शिवयस्त्वां
कपोतं पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन । नानीश्वर ईदृशं जातु
कुर्व्यादितं प्रश्नं भगवन्मे विचक्षु ॥ ३२ ॥

कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरग्रेव श्येनो
वज्रहस्तः शचीपतिः । साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेयं नौ
जिज्ञासया लल्लकाशं प्रपन्नौ ॥ ३३ ॥ यामेतां पेशीं मम

निष्क्रयाय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् एतद्दो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ३४ ॥ एतासां पजानां पाल-
यिता यशस्वी सुरर्षीणामय सम्मतौ भृशं एतस्मात् पाश्र्वात् पुरुषो
जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ३५ ॥ कपोतरोमाणं
शिविनौद्धिदं पुत्रं प्राप्स्यति नृपवृषं संहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि
शूरसूत्रमं सौरथानाम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविवरिते

प्रसवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभागं कथ्यतामित्यब्र-
वीत् पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः अष्टकं तस्य
वैश्वामित्रे रश्मिमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन्त ॥ १ ॥ भ्रातरस्याख्य
प्रतर्द्दनो वसुमना शिविरौघीनर इति स च समाप्तयञ्चो भ्रातृभिः
सह रथेन प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तं तमभिवाद्यारोहत्तु मवान्
रथमित्यब्रुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारोह अथ तेषामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुमिति
॥ ३ ॥ पृच्छेत्यब्रवीदृषिः सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्वगुणसमुदिताः ।
अथायुष्मन्तं स्वर्गविशेषं चतुर्भिर्वीतव्यं स्यात् कथावतरेत् । अथ-
मष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीदृषिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् । अथा-
चष्ट अष्टकं तस्य गृहे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहदथापश्यमने-
कानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव
इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत् मया निरुष्टा द्रव्येतास्तेनैव स्वयं श्लावति
कथितेन एषोऽवतरेदथ त्रिभिर्वीतव्यं सम्भूतं कोऽवतरेत् ॥ ६ ॥
प्रतर्द्दन इत्यब्रवीदृषिः । तत्र कि कारणं प्रतर्द्दनस्यापि गृहे मयो-
षितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥ ७ ॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षु-

तांश्च मम ददातु भवानिहृत्तो दास्यामीत्यब्रवीत् ब्राह्मणं त्वरित-
मेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं
पार्श्वमददत् ॥ ८ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ।
तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात् पुनरपि चान्योऽप्य-
श्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनक्ष्वा वासं
धूर्यमददत् ॥ ९ ॥ अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण-
स्तमब्रवीदतिथातो दास्यामि त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मण-
स्तस्मै दत्त्वांश्च रथधुरं गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां साम्प्रतं नास्ति
किञ्चिदिति ॥ १० ॥ य एष ददाति चास्त्रयति च तेन व्याहृतेन
तथावतरेत् । अथ हाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ ११ ॥
वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः । किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट-
नारदः । अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२ ॥
स्वस्तिवाचनमासीत् पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्तिं
वाचितेषु ब्राह्मणेषु अथो ब्राह्मणानां दर्शितः ॥ १३ ॥ तमहं रथं
प्राशंसमथ राजाब्रवीद्भगवता रथः प्रशस्तः एष भगवतो भवतो रथ-
इति ॥ १४ ॥ अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः । पुररेव रथप्रयो-
जनमासीत् ॥ १५ ॥ सम्यगवमेष भगवत इत्येवं राजाब्रवीदिति ।
पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां
दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ १६ ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य
स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सञ्जावितानि एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥ १७ ॥
अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद आह ॥ १८ ॥
शिविर्यायादहमवतरेयम् । अत किं कारणमित्यब्रवीत् । असावहं
शिविना न समानोऽस्मि यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्स चैन-
मब्रवीत् ॥ १९ ॥ शिवे अन्तार्थप्रज्ञीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ २० ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य-
एष ते पुत्रो वृहद्भर्गो नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्मृत ॥ २१ ॥

अन्नं चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति । ततः पुत्रं प्रमाप्य संस्कृत्य
विधिना साधयित्वा प्रात्रामपयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मण-
ममृगयत् ॥ २२ ॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोषागारमायुधागारमश्व-
शालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्ध इति ॥ २३ ॥ अथ शिविस्तथैवाविकृत-
मुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिद्धं भगवन्मन्त्रमिति
ब्राह्मणो न किञ्चिद्ग्राजहार विष्णुयादधोमुख आसीत् ॥ २४ ॥
ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन् भुज्यतामिति । मुहुर्त्तादुद्गीक्ष्य
शिविमब्रवीत् ॥ २५ ॥ त्वमेवैतद्मानेति तत्राह तथेति शिवि-
स्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्गार्य भोक्तुमैच्छत् ॥ २६ ॥
अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि न
ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं अस-
भाजयत् ॥ २७ ॥ स ह्यगृहीक्षमाणः पुत्रमपश्यत् अग्रे तिष्ठन्तं देव-
कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वञ्च तमर्थं विधाय
ब्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥ २८ ॥ तस्य राजर्षिर्विधाता तेनैव वेशेन
परोक्षार्थमागत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः किं
प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २९ ॥

शिविरुवाच । नैवाहमेतद्यमसे ददानि न चार्थहेतोर्न च
भोगदृष्ट्या । पापैरनासेवित एष मार्गं इत्येवमेतत् सकलं
करोमि ॥ ३० ॥ सद्भिः सदाध्यासितन्तु प्रशस्तं तस्मात् प्रशस्तं
अयते मतिर्मे । एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु तस्मादहं वेद यथा-
वदेतत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि राजन्यमहाभाग्य

कथने सप्तमवर्गाधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमुपयः पाण्डवाः पथ्यपृच्छ-
 न्नास्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति खलु
 राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम चौणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कौर्त्तिर्मे
 व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥
 तमहमब्रूवं न वयं वासायनिकाः कार्यचेष्टाकुलत्नान् प्रत्यभिजाना-
 म्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न आरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्थाना-
 मनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ स मामुवाच अस्तग्रन्थस्त्वत्तश्चिरजात इति तमह-
 मब्रूवं अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति स
 मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवां
 स्तवासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥ ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहयत्
 बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥ ५ ॥
 स मुहुर्त्तनिव ध्यात्वाब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्त
 इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः
 सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खलुन्द्रद्युम्नं नाम
 सरस्तास्मिन्नाङ्गीजङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं
 पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत् सरोऽगच्छ-
 यत्वासौ नाङ्गीजङ्घो नाम वक्रो बभूव ॥ ७ ॥ सोऽस्माभिः पृष्ठो
 भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं मुहुर्त्तं ध्यात्वाब्रवी-
 न्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ८ ॥ ततः सोऽस्माभिः
 पृष्ठः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोब्रवीदस्ति खलुस्मि-
 न्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः
 स यदि कथाञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति
 ॥ ९ ॥ ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्तग्र-
 स्माकमभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्थमभिप्रेष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति
 ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थावायगच्छयत्
 तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तूरे आगतश्चैनं वयं पृच्छाम भवानिम-

मिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ११ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वा
 वाष्पसम्पूर्णनयन उद्दिग्धहृदयो वेपमानो विसंश्रक्तः प्राञ्जलि-
 रब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह अनेन सहस्रकल-
 श्रितिषु यूपा आहिताः ॥ १२ ॥ सरथेदमस्य दक्षिणामिहैतामि-
 र्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १३ ॥
 अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देव-
 रथः प्रादुरासीदावसाययन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो
 यथोचितं स्थानं प्रतिपादयस्व कीर्त्तिमानस्य व्यग्रो याद्वीति ॥ १४ ॥
 भवन्ति चात्र श्लोकाः दिवं सूर्याति भूमिश्च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
 यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ अकीर्त्तिः
 कीर्त्तिप्रते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमान् लोकान्
 यावत् शब्दः प्रकीर्त्तिप्रते ॥ १६ ॥ तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय
 नरः सदा । विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्तिष्ठ तावद्यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रति-
 पादयामीति ॥ १८ ॥ स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
 प्रतिपादय तेनैव यानेन संस्थितौ यथोचितस्थानं प्रतिपेदे तन्मयानु-
 भूतं विरजीविनेदृशमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १९ ॥
 पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्ग-
 लोकाच्चुप्रतं स्वस्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे
 नापि कृष्णेन नरके मज्जामो राजर्षिर्नृगस्तस्मात् कच्छात् पुनः
 समुद्धृत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि इन्द्रद्युम्नो-
 पाख्याने अष्टनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो
महाराजः पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् । कौटुशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा
दानं महामुने ॥ २ ॥ इन्द्रलोकं त्वनुभवत् पुरुषस्त्वं ब्रवीहि
मे । गार्हस्थेऽप्यथवा वाक्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ॥ ३ ॥ यथा
फलं समञ्जाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच । वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि
षोडश । वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मवहिष्कृताः । पर-
पाकेषु येऽस्मिन् आत्मार्थन्तु पचेत्तु यः ॥ ४ ॥ पर्यैश्वर्यं वृथा यत्
तदसत्त्वं प्रकीर्तयते । आरुढपतिते दत्तमन्यायोपहितञ्च यत् ॥ ५ ॥
व्यर्थन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा । गुरौ चानृतिके पापे
कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ६ ॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलपाचके ।
ब्रह्मवन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ ७ ॥ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं
व्यालग्राहे तथैव च । परिवारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश
॥ ८ ॥ तमोवृत्तस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । भुङ्क्ते
च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ॥ ९ ॥ ददद्दानं हिजातिभ्यो
वृद्धभावेन मानवः । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि हिजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्त्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेपेण तारयन्ति तरन्ति च ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन
च । नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च । ब्राह्मणा-
स्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ॥ १२ ॥ वचनाच्चापि विप्राणां
स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । पिबद्देवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ॥ १३ ॥
अनन्तं पुण्यलोकं गन्तासि त्वं न हंशयः । श्लेष्मादिभिर्यज्ञानु-
म्रियमाणो विचेतनः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणा एव सम्पूज्याः पुण्यं

प्रवर्गमभीप्सता । आहकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यनुगुप्सिताः
 ॥ १५ ॥ दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठौ मायावी कुण्डगोलकौ । वर्ज-
 नीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १६ ॥ अनुगुप्सितं हि
 यच्छात्रं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । ये ये आहो नियुज्यन्ते भूकाम्य-
 वधिरादयः ॥ १७ ॥ तेषां सर्वं निथोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ।
 प्रतिग्रहश्च वै देवः शृणु यस्य युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ प्रदातारं तथा-
 त्मानं यस्तारयति शक्तिमान् । तस्मिन् देये हिजे दानं सर्वागम-
 विजानता ॥ १९ ॥ प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥ २० ॥ अन्नयः पार्थ
 तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथि-
 भोजने ॥ २१ ॥ पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । प्रय-
 च्छन्ति तु ये राजन् नोपसर्पन्ति ते व्रजम् ॥ २२ ॥ देवमाख्याप-
 नयनं हिजोच्छिष्टावमार्जनम् । आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाह-
 नानि च ॥ २३ ॥ अत्रैकैके नृपश्चेष्ट गोदानादप्रतिरिच्यते । कपि-
 लायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ २४ ॥ तस्मादलङ्घ्यतां
 दद्यात् कपिलान्तु हिजातये । ओन्नियाय हरिद्राय सहस्राया-
 न्नोन्निये ॥ २५ ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ॥ २६ ॥ को गुणो भरत-
 श्चेष्ट समृद्धेष्वभिर्वर्जितम् । एकस्यैका प्रदातव्या न वज्रनां कदाचन
 ॥ २७ ॥ सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् । न तार-
 यति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २८ ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य
 सुवर्णं यः प्रयच्छति । सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम्
 ॥ २९ ॥ अनद्धाहन्तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरन्धरम् । स निस्त-
 रति दुर्गाणि स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३० ॥ वसुधैव कुटुम्बकम्
 दद्यात् हिजाय विदुषात्मने । दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामा-
 मिवाञ्जिताः ॥ ३१ ॥ पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।

अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांशुपादावगुणिताः ॥ ३२ ॥ तेषामेवं अमा-
 र्त्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः । अन्नदातृसमः सोऽपि कौस्तुभे
 नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं सम्प्रयच्छ
 ह । न ह्यौदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह दृश्यते ॥ ३४ ॥ यथाशक्ति
 च यो दद्यादन्नं विप्रे सुसंस्कृतम् । स तेन कर्मणा प्रैति प्रजा-
 पतिसलोकताम् ॥ ३५ ॥ अन्नमेव विशिष्टं हि यस्मात् परतरं न
 च । अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च सम्बलरो मतः ॥ ३६ ॥ सम्बत-
 सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तस्मात् सर्वाणि भूतानि
 स्थावराणि चराणि च । तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति
 विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ येषां तडागानि महोदकानि वाप्यस कूपाश्च
 प्रतिशयाश्च । अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना
 भवन्ति ॥ ३८ ॥ धान्यं अमेणार्जितवित्तसञ्चितं विप्रे सुग्रीले च
 प्रयच्छते यः । वसुधरा तस्य भवेत् सुतुष्टा धारा वसूनां प्रति-
 मुञ्चतीव ॥ ३९ ॥ अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्त्ववाक् तदनन्तरम् ।
 अथाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । कौतूहलसमुत्पन्नः पर्य्यपृच्छद्बुधविष्टिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सद्धानुजः ॥ ४१ ॥ यमलोकस्य
 चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च । कौदृशं किं प्रमाणं वा कथं वा
 तन्महामुने । तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ॥ ४२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्ममृताम्बर ॥ ४३ ॥ षड्भूति-
 सहस्राणि योजनानां नराधिप । यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं
 मानुषस्य च ॥ ४४ ॥ आकाशं तदपानीयं घोरकान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च ॥ ४५ ॥ विश्वमेतत्
 वै आन्तः पुरुषोऽध्वानकषितः । नीयन्ते यमदूतैस्तु यमस्याश्रा-
 करैर्वलात् ॥ ४६ ॥ नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिता ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानास्त्रपाणि पार्थिव ॥ ४७ ॥ हयादीनां
प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः । सन्निवाच्यातपं यान्ति कृत्रे-
शैव हि कृत्रदाः ॥ ४८ ॥ वृषाश्चैवान्नदातारो ह्यष्टमाश्चाप्यन-
न्नदाः । वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति श्वस्त्रा यान्त्ववस्त्रदाः ॥ ४९ ॥
हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलङ्कृताः भूमिदास्तु सुखं
यान्ति सर्वकामैः सुतर्पिताः ॥ ५० ॥ यान्ति चैवापरिक्रिष्टा नराः
शस्यप्रदायकाः । नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५१ ॥
पानीयदा ह्यदृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः । पन्थानं द्योतयन्तश्च
यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५२ ॥ गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः
सर्वपातकैः । विमानैर्हंससंयुक्तेर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५३ ॥
तथा वह्निप्रयुक्तेषु षष्ठरात्रोपवासिनः । त्रिरात्रं क्षपते यस्तु
एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५४ ॥ अन्तरा चैव नास्माति तस्य लोका-
श्च नामयाः । पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५५ ॥
तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते । शीतलं सखिलं तत्र
पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ ५६ ॥ यि च दुष्कृतकर्माणः पूर्यं तेषां
विधीयते । एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५७ ॥
तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र पूजयेनान् यथाविधि । अध्वनि चीनगात्रश्च
पथि पांशुसमन्वितः ॥ ५८ ॥ प्रच्छते ह्यन्नदातारं गृहसायाति
चाग्रया । तं पूजयेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिब्राह्मणश्च सः ॥ ५९ ॥
तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः । तस्मिन् संपूजिते प्रीता
निराशा यान्त्वपूजिते ॥ ६० ॥ तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र पूजयेनं यथा-
विधि । एतत्ते शतमः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाग्रयाम् ।
पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥ ६२ ॥

माकं ण्डेय उवाच । धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया
दृष्टे । सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्यावहितो मम ॥ ६३ ॥ कपि-

लायान्तु दत्तायां यत् फलं ज्येष्ठपुष्करे । तत् फलं भरतज्येष्ठ
 विप्राणां पादधावने ॥ ६४ ॥ हिजपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति
 मेदिनी । तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जलम् ॥ ६५ ॥
 स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन अतक्रतुः । पितरः पादशौचेन
 अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६६ ॥ यावद्वत्सस्य वै पादो शिरस्यैव
 प्रदृश्यते । तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 अन्तरीक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते । तावद्भौः पृथिवीं श्रेया
 यावद्भूमं न मुञ्चति ॥ ६८ ॥ यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च
 युधिष्ठिर । तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९ ॥ सुवर्ण-
 नासां यः कृत्वा सुखुरां कृष्णधेनुकाम् । तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्
 सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ ७० ॥ प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति
 साधवे । फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७१ ॥
 ससमुद्रगुहा तेन समेलवनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी
 मात्र संशयः ॥ ७२ ॥ अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
 यो हिजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ॥ ७३ ॥ अपानपा न
 गदितास्तथान्ये ये हिजातयः । जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं
 तारणक्षमाः ॥ ७४ ॥ हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चित् सर्वं तत्
 ओत्रियोऽर्हति । दत्तं हि ओत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथाहुतम्
 ॥ ७५ ॥ मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः । निहन्त्यु-
 र्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ७६ ॥ धर्माश्रितेयन्तु कथा
 कथितेयं तवानघ । यां शुक्ला मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः
 ॥ ७७ ॥ वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च शुक्लेमान्तु कथां
 राजन् भवन्तौह मानवाः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा
 भवेत् । तदिच्छामि महाप्राज्ञ ओतुं धर्मभृताम्बर ॥ ७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाक्शौचं कर्मशौचञ्च यच्च शौचं जला-

लकम् । त्रिभिः शीघैरुपेतो यः स स्वर्गो नात्र संशयः ॥ ८० ॥
 सायं प्रातश्च सन्ध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते । प्रजपन् पावनो
 देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८१ ॥ स तथा पावितो देव्या
 ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः । न शीदेत् प्रतिग्रहानो महीमपि ससा-
 गराम् ॥ ८२ ॥ ये चास्य दारुणाः केचिदुग्रहाः सूर्यादयो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥ ८३ ॥ सर्वे
 नानुगतश्चैनं दारुणाः पिशिताग्निनः । घोररूपा महाकाया घर्ष-
 यन्ति दिजोत्तमम् ॥ ८४ ॥ नाध्यापनाद्यालनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रति-
 ग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा हिजाः ॥ ८५ ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नाव-
 मन्तव्या भस्मच्छन्ना इवानयः ॥ ८६ ॥ यथा भक्षणान् दीप्तीजाः
 पावको नैव दुष्यति । एवं विद्वानविद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥
 ८७ ॥ प्राकारैश्च पुरदारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः । नगराणि न
 शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ८८ ॥ वेदाढ्या वृत्तसम्पन्ना
 ज्ञानवन्तस्तपस्विनः । यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप
 ॥ ८९ ॥ ब्रजे वाप्यथ वारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः । तत्तन्नगरं
 मित्याहुः पार्थ तौर्यञ्च तद्भवेत् ॥ ९० ॥ रक्षितारञ्च राजानं
 ब्राह्मणञ्च तपस्विनम् । अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात् प्रमु-
 च्यते ॥ ९१ ॥ पुण्यतीर्थ्याभिषेकञ्च पवित्राणाञ्च कौत्सनम् । सङ्घि-
 सन्नाषणञ्चैव प्रशस्तं कौत्सप्रते बुधैः ॥ ९२ ॥ साधुसङ्गमपूतेन
 वाक्सुभाषितवारिणा । पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति निव्ययः
 ॥ ९३ ॥ त्रिदण्डधारणं मौनं जटामारोऽथ सुष्ठनम् । वल्क-
 लाजिनसंविष्टं व्रतचर्याभिषेचनम् ॥ ९४ ॥ अग्निहोत्रं वने वासः
 शरीरपरिशोषणम् । सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्वेदि भावो न
 निर्मलः ॥ ९५ ॥ न दुष्करमनाशिलं सुकरं ह्यशनं विना । विशु-
 द्धिञ्च क्षुरादीनां यस्यामिन्द्रियगामिनाम् ॥ ९६ ॥ विकारि तेषां

राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः । ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्म-
 बुद्धिभिः ॥ ८७ ॥ ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
 न ज्ञातिभ्यो दद्यात् यस्य शुक्रदेहोऽविकल्मषः ॥ ८८ ॥ हिंसा सा
 तपसस्तस्य नानाशिल्पं तपः श्रुतम् । तिष्ठन् सदेवैव मुनिर्निर्व्यं
 शुचिरलङ्घ्यतः ॥ ८९ ॥ यावज्जीवं दद्यावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशनादिभिः ॥ ९० ॥ सौंद-
 र्यनशनादिव मांसशोणितलेपनः । अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो
 नान्यत् प्रह्रीयते ॥ ९१ ॥ नानिर्देहति कर्माणि भावशून्यस्य
 देहिनः । पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशनानि च ॥ ९२ ॥ न
 मूलफलमक्षितान्न मौनान्नामिक्षाशनात् । शिरसो मुखनादापि
 न स्थानकुटिकासनात् ॥ ९३ ॥ न जटाधारणादापि न तु
 स्पर्शजलशय्या । नित्यं क्षनशनादापि नान्निशुश्रूषणादपि ॥ ९४ ॥
 न चोदकप्रवेशेन न च स्नायननादापि । ज्ञानेन कर्मणा वापि
 जरा मरणमेव च ॥ ९५ ॥ व्याधयश्च प्रह्रीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं
 पदम् । वीजानि क्षन्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ॥ ९६ ॥
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः । आत्मना विप्रह्रीणानि
 काष्ठकुड्रोपमानि च ॥ ९७ ॥ विनश्यन्ति न सन्देहः फिनानीव
 महार्णवे । आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाश्रयम् ॥ ९८ ॥
 श्लोकेन यदि वार्द्धनं क्षीणं तस्य प्रयोजनम् । द्वाचरादभिसम्भाव
 केचित् श्लोकपदाङ्गितैः ॥ ९९ ॥ शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो
 मोक्षलक्षणम् । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः
 ॥ १०० ॥ जसृर्घानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् । विदि-
 तार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनम् ॥ १०१ ॥ उद्विजेत् स तु
 वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः । शुश्रूतकं परित्यज्य आश्रयस्य
 श्रुतिं श्रुतिम् ॥ १०२ ॥ एकाक्षरामिसम्बन्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छति ।
 बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ॥ १०३ ॥ वेदपूर्वं

वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरम् । वेदस्तत्त्वं तत्-
समासोपलब्धौ क्षौबस्तात्मा तत्त वेद्यस्य वेद्यम् ॥ ११४ ॥ वेदोक्त-
मायुर्देवानामाग्निष्वैव कर्मणाम् । फलव्यनुयुगं लोके प्रभावश्च
शरीरिणाम् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत् परिवर्ज-
येत् । तस्मादनग्नं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥ ११६ ॥ तपसा
स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते । ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थ-
ज्ञानादवस्यः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायथाः ।
भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥ ११८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधि-
ष्ठिर । दृष्ट्वेदं सदा मच्चं राजन् गौरवतस्तथा ॥ ११९ ॥
शृणु दानरहस्याणि श्रुतिस्मृत्युद्दितानि च । छायायां करिणः
आहं तत्क्षणपरिवीजितम् ॥ १२० ॥ दम्बकल्पायुतानीह न क्षीयेत्
युधिष्ठिर । जीवनाय समाहितं वसु दत्त्वा मक्षीपते ॥ १२१ ॥
वैश्वन्तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स दृष्टवान् । प्रतिस्रोतस्त्रिवाहाः
पर्यन्तोऽन्नानुसञ्चरन् ॥ १२२ ॥ महाधुरि यथा नावा महापापैः
प्रमुच्यते । विप्रवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयानि च ॥ १२३ ॥
पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दम्बगुणं भवेत् । अर्द्धे शतगुणं प्रोक्त-
मनन्तं विप्रवे भवेत् ॥ १२४ ॥ अयने विप्रवे चैव षड्भूतिमुखिषु
च । चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमश्नुते ॥ १२५ ॥ ऋतुषु
दम्बगुणं वदन्ति दत्तं शतगुणमलम्बनादिषु ध्रुवम् । भवति सहस्र-
गुणं दिनस्य राक्षोर्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ॥ १२६ ॥ ना-
भूमिदो भूमिमश्नाति राजन्नायानदो यानमारुह्य याति । यानं
यानं कामान् ब्राह्मणेभ्यो ददाति तांस्तान् कामान् जायमानः स
मुद्धृते ॥ १२७ ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवस्वं भूर्वैष्णवी सूर्य-
सुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गावः

महीश्व दद्यात् ॥ १२८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भवं
त्रिलोके भवते कुतः पुनः । तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं वदन्ति
लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दानकथने

एकोनविंशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य
तत्तथा । मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरो महाराज प्रपच्छ भरतर्षभः । मार्कण्डेयं तपोवृद्धं
दीर्घायुप्रमकल्मषम् ॥ २ ॥ विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३ ॥ न तेऽस्य-
विदितं किञ्चिदस्मिन् लोके दिजोत्तम । कथां वेत्ति मुने दिव्यां
मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।
इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन दिजसत्तम ॥ ५ ॥ कुवलाश्व इति
ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः । कथं नामविपर्ययाद्बुध्नुमारत्नमागतः
॥ ६ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं भार्गवसत्तम । विपर्ययस्तं
तथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महा-
मुनिः । धौम्युमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन् युधि-
ष्ठिर । धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुम्युमारस्य तच्छृणु ॥ ९ ॥ यथा
स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः । धुम्युमारत्नमगमत्
तच्छृणुष्व महीपते ॥ १० ॥ महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तम इति
भारत । मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥ उत्तमस्तु
महाराज तपोऽतप्यत् सुदुश्स्म । आरिराधयिषुर्विष्णुं बद्धम्

वर्षगणान् विभुः ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतः स भगवान् साक्षाद्दर्शन-
मेयिवान् । दृष्ट्वैव चर्षिः प्रहस्तं तुष्टाव विविधैस्ततैः ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवा ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४ ॥ ब्रह्म वेदाश्च
वेद्यञ्च त्वया सृष्टं महाद्युते । शिरस्ते गगनं देव नैवे शशिदिवा-
करो ॥ १५ ॥ निश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
वाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६ ॥ जङ्ग ते
पर्वता देव खं जङ्गे मधुसूदन । पादौ ते पृथिवी देवी रोमा-
ख्योपधयस्तथा ॥ १७ ॥ इन्द्रसोमाम्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्लास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १८ ॥ त्वया व्याप्तानि
सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर । योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां
महर्षयः ॥ १९ ॥ त्वयि तुष्टे जगत् स्वस्त्वं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ देवानां मानुषी-
णाञ्च सर्वभूतसुखावहः । त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया
हृताः ॥ २१ ॥ असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः । तव
विक्रमनैर्देवा निर्वाणमगमन् परम् ॥ २२ ॥ पराभूताश्च देव्येन्द्रा-
स्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते । त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च भूतानामिह
सर्वशः । आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं स्तुतो हृषीकेश उतङ्गेन महात्मना ।
उतङ्गमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं त्वणु ॥ २४ ॥

उतङ्ग उवाच । पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान् हरिम् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं सृष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५ ॥

विष्णुरुवाच । प्रीतस्तेऽहमलोक्ष्येन भक्त्या च तव सत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन् मत्तो ग्राह्यो वरो हिज ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्कल्पमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उतङ्गः प्राञ्जलिर्बभूवे वरं भरतसत्तम ॥ २७ ॥

उतह उवाच । यदि मे भगवान् प्रीतः पुण्डरीकनिमेषेण ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्मवतु मे सदा । अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि
नित्यं ममेश्वर ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच । सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव हिज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो द्विवैकसाम् । त्रयाणामपि लोकानां
महत् कार्यं करिष्यसि ॥ २९ ॥ उत्सादनायं लोकावां धुन्नुनां
महासुरः । तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ३० ॥ राजा
हि वीर्यवांस्तात इच्छाकुरपरानजितः । बृहदश्व इति ख्यातो भवि-
ष्यति महीपतिः ॥ ३१ ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ।
स योगबलमास्थाय नामकं पार्थिवोत्तमः ॥ ३२ ॥ शासनात्तव विप्रर्षि
धुन्नुमारो भविष्यति । एवमुक्त्वा तु तं विप्रं विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३३ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुन्नुमारो-

पाख्याने दिशतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

मार्कण्डेय उवाच । इच्छाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
मिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽद्योध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १ ॥
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । अनेनाद्यापि
काकुत्स्थः पृथुशानेन सः सुतः ॥ २ ॥ विश्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मा-
दद्रिश्च जज्ञिवान् । अद्रेश्च युवनाश्वस्तु आवस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ३ ॥
तस्य आवस्तको ज्ञेयः आवस्ती येन निर्मिता । आवस्तस्य तु
दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ बृहदश्वस्य दायादः कुव-
लाश्व इति श्रुतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः
॥ ५ ॥ सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुवलाश्वस्य
पितृतो गुणैरस्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समये तं पिता राज्ये बृह-
दश्वोऽभ्यर्चयत् । कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७ ॥

पुत्रसङ्क्रामितश्चो हृददृष्टो महीपति । जगाम तपश्री धीमां
स्तपोवनममित्रहा ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ शुश्राव राजर्षिं तमुतङ्को मरा-
धिप । वनं संप्रस्थितं राजन् वृहदृष्टं द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ तमु-
तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषाम्बरम् । न्यवारयदमेयात्मा समा-
साद्य नरोत्तमम् ॥ १० ॥

उतङ्ग उवाच । भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि ।
निरुद्धिना वयं राजस्वत्प्रसादाच्चवेमहि ॥ ११ ॥ जया हि
पृथिवो राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना । भविष्यतिनिरुद्धिना नारण्यं
गन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये माभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १३ ॥ ईदृशी न हि
राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते । प्रजानां पालने यो वै पुरा राज-
र्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥ रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्रं रक्षितुमर्हसि ।
निरुद्धिनास्तपस्यर्त्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममाश्रमसमीपे
वै समेषु मरुधन्वसु । समद्रो बालुकापूर्णां उज्ज्वालक इति स्मृतः
॥ १६ ॥ बद्धयोजनविस्तीर्णो वरुणयोजनमायतः । तत्र रौद्रो
दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धन्व-
नाम सुदारुणः । अन्तर्भूमिगतो राजन् वसत्यर्मितविक्रमः ॥ १८ ॥
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि । श्येते लोकविनाशाय
तप आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ त्रिदशानां विनाशाय लोकाना-
श्चापि पार्थिव । अवध्यो देवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ॥ २० ॥
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । अवाप्य स वरं राजन्
सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनाशाय भद्रं ते मा ते बुद्धि-
रतोऽन्यथा । प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं आश्रुतीमव्ययां भूवाम्
॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य रूपतो बालुकान्तर्हितस्य च । सम्बलसरस्य
पश्यन्ते नि श्वासः संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥ यदा तदा भूयजति सशैल-

वनकानना । तस्य निश्वासवातेन रज उड्ढूयते मंहत् ॥ २४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं सज्जालं
 धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन्त्र यक्रोनि तस्मिन् स्थातुं
 ह्य आश्रये । तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
 लोकाः स्रज्जा भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य
 विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजस्य
 विष्णुराध्याययिष्यति । विष्णुना च यरो दत्तः पूर्वं मम महीपते
 ॥ २८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं बधिष्यति महीपतिः । तेजस्तं
 वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २९ ॥ तस्तेजस्त्वं समाधाय
 राजेन्द्र भुवि दुःसहम् । तं निःसूदय राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम्
 ॥ ३० ॥ न हि धुम्बुर्महातेजास्तेजसाल्पेन भव्यते । निदंष्टुं
 पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापयणि धुम्बुमारो-
 पाख्याने एकाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स एवमुक्तो राजर्षिस्तद्धेनापराजितः ।
 उत्तङ्गं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं
 ब्रह्मन् मोघमेतद्भविष्यति । एवो ममायं भगवन् कुबलाश्व इति
 श्रुतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारि च वीर्य्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियञ्च ते सर्वमेतत् करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ एवैः परित्ततः
 सर्वैः शूरैः परिषबाहुभिः । विसर्जयस्व मां ब्रह्मन् न्यस्तशस्त्रो-
 ऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्व तनयमुतङ्गाय महात्मने । क्रियतामिति राजर्षि-
 र्जंगाम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क एष भगवन् दैत्यो महावीर्य्यस्तपोधन ।

कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् । एवं मलाबलौ
दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥ ६ ॥ एतदिच्छामि भगवन् यथातथ्येन
वेदितुम् । सर्वमेतन्महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नरा-
धिप । कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथ्यम् ॥ ८ ॥ एका-
र्णवे तथा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु
भरतर्षभ ॥ ९ ॥ प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।
यमाङ्गमुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ १० ॥ सुष्वाप भग-
वान् विष्णुरप्स योगत एव सः । नागस्य भोगे महति शेषस्या-
मिततेजसः ॥ ११ ॥ लोककर्त्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीममाम् ॥ १२ ॥ स्वपतस्तस्य
देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् । नाभ्यां विनिःसृतं दिव्यं ततोत्पन्नः
पितामहः ॥ १३ ॥ साक्षाल्लोकगुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभे । चतु-
र्वेदश्चतुर्भुजस्तथैव च चतुर्मुखः ॥ १४ ॥ स्वप्रभावाद्गुराधर्षी महा-
घलपराक्रमः । कस्यचित्त्वय कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ १५ ॥
मधुसूक्तमभैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् । शयानं शयने दिव्ये
नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १६ ॥ बह्मयोजनविस्तीर्णं बह्मयोजन-
मायते । कुरीटकौस्तुभघरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १७ ॥ दीप्य-
मानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा । सहस्रसूर्यप्रतिममद्भु-
तोपमदर्शनम् ॥ १८ ॥ विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभं योस्तथा ।
दृष्ट्वा पितामहश्चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १९ ॥ विव्रासयेतामय
तौ ब्रह्माणममितीजसम् । विव्रास्यमानो बह्मशो ब्रह्मा ताभ्यां
महायथाः ॥ २० ॥ अकम्पयत् पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ।
अथापश्यत् गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा तावब्रवी-
द्देवः स्वागतं वां महाबलौ । ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम
जायते ॥ २२ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्षी महाबलौ ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ आवां वरय
देव त्वं वरदो स्वः सुरोत्तम । दातारौ स्त्रो वरं तुभ्यं तद्ब्रवी-
च्छविचारयन् ॥ २४ ॥

भगवानुवाच । प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसम्पन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २५ ॥ बध्यत-
मुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ । एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं
लोकहिताय वै ॥ २६ ॥

मधुकैटभाबूचतुः । अनृतं नोक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वपि कृतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्वद्वावां पुरुषोत्तम ॥ २७ ॥ बले रूपे च
सौन्दर्ये श्रमे च न समोऽस्ति नौ । धर्मे तपसि दाने च शील-
सत्त्वदमेषु च ॥ २८ ॥ उपप्लवो महानस्नानुपावर्तत कैशव । उक्तं
प्रातःकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २९ ॥ आवामिच्छाबहे
देव कृतमेकं त्वया विभो । अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे बधं सुरवरो-
त्तम ॥ ३० ॥ पुत्रत्वमधिगच्छावस्तव चापि सुलोचन । वर एष
वृत्तो देव तदिदं सुरसत्तम । अनृतं मा भवेद्देव यच्च नौ संश्रुतं
तदा ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्विविधम् ।
मार्कण्डेय उवाच । विचिन्त्य त्वय गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम्
॥ ३२ ॥ अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः । स्वकावना-
वृताबद्ध दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ ३३ ॥ मधुकैटमयो राजन् शिरसी
मधुसूदनः चक्रेण श्रितधारेण न्यकृन्तत महायशः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुन्धुमारी-
पाख्याने द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धुम्बुर्नाम महााराज तयोः पुत्रो महा-
 द्युतिः । स तपोऽतप्यत महम्महावीर्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
 द्विकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा हृदौ प्रीतो वरं वज्रे
 स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अब-
 ध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृत्तो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति
 तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह
 ॥ ४ ॥ स तु धुम्बुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुसरन्
 पितृबधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् सगन्धर्वान्
 जित्वा धुम्बुरमर्षणः । ववाध सर्वानसकृदिष्णुं दिवांश्च वै भयम्
 ॥ ७ ॥ समुद्रे वालुकापूर्णं उज्ज्वालक इति स्मृते । आगम्य च
 सदुष्टात्मा तं दैवं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ बाधते स परं अतथा तमुतङ्गा-
 श्रमं विभो । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधु-
 कौटमयोः पुत्रो धुम्बुर्भीमपराक्रमः । शीते लोकविनाशाय तपो-
 बलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उत्तङ्गस्याश्रमाभ्यासे निःश्वसन् पावका-
 र्क्षिप्रः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उत्तङ्ग-
 विप्रसहितः कुबलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ
 भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुब-
 लाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशत्तलो
 विष्णुर्मगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तङ्गस्य नियोगेन लोकानां हित-
 काम्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्मे दिवि शब्दो महानमृत ।
 एष श्रीमानबध्योऽय धुम्बुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च
 पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पथ्यवाकिरन् । देवदुन्दुभयस्यापि नेदुः
 ख्यमनोरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपांशुलां मर्द्दौ कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे
 विमानानि देवतानां युधिष्ठिर । तत्रैव समदृश्यन्त धुम्बुर्यत्र महा-
 सुरः ॥ १८ ॥ कुबलाश्वस्य धुम्बोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः । देव-

गन्धर्वसहिताः समवेक्ष्यमहर्षयः ॥ १८ ॥ नारायणेन कौरव्य
 तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो
 दिशम् ॥ २० ॥ अर्णवं खानयामास कुबलाश्वो महीपतिः ।
 कुबलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्दिवसैः
 खाला दृष्टो धुम्भुर्महाबलः । आसीद्वोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं
 महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्यं तेजसा भरतर्षभ । ततो
 धुम्भुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ २३ ॥ सुप्तोऽभूद्राज-
 शार्दूल कालानलसमद्युतिः । कुबलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परि-
 वारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मूर्ध्नैरपि । पट्टिशैः
 परिवैः प्राग्गैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स बध्यमानः
 संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विवि-
 धानि च ॥ २६ ॥ आस्थादमन् पावकं स सखर्चकसमं तदा ।
 तान् सर्वान्मृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ सुखजेनाग्निना
 क्रुद्धो लोकानुदत्तयन्निव । क्षणेन राजशार्दूलं पुरेव कपिलः
 प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु
 क्रोधान्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महत्मानं
 कुशकणमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुमलाश्वो मही-
 पतिः ॥ ३० ॥ तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बद्ध देहतः । तदा-
 पीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगिन वल्लिश्च
 श्रमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपरा-
 क्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकामयाय वै । सोऽस्त्रेण
 दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वो महांसुरम् ॥ ३३ ॥ सुरशत्रु ममित्रवृ-
 त्तैर्लोक्येण द्रवापरः । धुम्भुर्वधात्तदा राजा कुबलाश्वो महा-
 मनाः ॥ ३४ ॥ धुम्भुमार इति ख्यातो नान्नाप्रतिरहोऽभवत् ।
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृणीष्वे-
 त्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजनिदं

वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इथां वित्तं हिजाग्रैः शठूणाञ्चापि
दुर्जनैः । सख्यञ्च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ॥ ३७ ॥
धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासस्तथाक्षयः । तथास्त्विति ततो देवैः
प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिश्च सगन्धर्वैस्तुतेन च
धीमता । सम्प्राप्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ देवा
महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे । तस्य पुत्रास्त्रयः श्रिष्टा
युधिष्ठिर तदाभवन् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव
भारत । तैश्च परस्परा राजन्निच्चाकूणां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥
वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन
कुवलाश्वेन सत्तम ॥ ४२ ॥ धन्वर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः
सुतः । कुवलाश्वश्च नृपतिर्धन्वमार इति श्रुतः ॥ ४३ ॥ नाम्ना
च गुणसंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवत् । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं
परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौन्वमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ।
द्रुदन्तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकौत्सनम् ॥ ४५ ॥ शृणुयाद्यः
स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः । आयुष्मान् भूतिमांश्चैव शुक्ला भवति
मर्षसु । न च व्याधिभयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुन्वमारो-
पाख्याने अग्रधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महा-
द्युतिम् । पप्रच्छ भरतयेष्ठ धर्मप्रज्ञं सुदुर्विदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्य-
मुत्तमम् । कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मधर्मञ्च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्य-
क्षेण हि दृश्यन्ते देवा विप्रर्षिसत्तम । सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी
वह्निरेव च ॥ ३ ॥ पिता माता च भगवन् गुप्तेव च सत्तम ।

यच्चान्यद्देवविहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ मान्या हि गुरवः
 सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः । पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रति-
 भाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ६ ॥ पतिं देवत-
 वच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः । भगवन् दुष्करं लेतत्
 प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां मर्चरि-
 च हिज । स्त्रीणां धर्मात् सुवोराहि नान्यं पश्यामि दुष्करम्
 ॥ ८ ॥ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति सदादृताः ।
 दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरश्च वै ॥ ९ ॥ एकपत्न्यश्च या
 नार्थो याश्च स्रवं वदन्त्युत । कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं सन्धारयन्ति
 याः ॥ १० ॥ नार्थः कालेन सम्भूय किमद्भुततरं ततः । संशयं
 परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजायन्ते सुतान्नर्थो दुःखिन-
 मद्भता विभो । पुष्पान्ति चापि मद्भता स्नेहेन हिजपुङ्गव ॥ १२ ॥
 ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्त्तमाना जुगुप्सिताः । स्वकर्म कुर्वन्ति सदा
 दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मसमाचारं तत्त्वं चाख्याहि
 मे हिज । धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृपसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥
 एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदाम्बर । श्रोतुं भृगुकुलयेष्ठ
 शुश्रूषी तव सुव्रत ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदु-
 र्लभम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातृस्तु
 गौरवादन्ये पितृनन्ये तु मेनिरे । दुष्करं कुरुते माता विवर्द्धयति
 या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 अभिचारैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कच्छेण
 मद्भता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् । चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं
 भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 ययः कौत्सिमथैश्वर्यं प्रजा धमं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराशान्तु

सफलां यः करोति स धर्मवित् । पिता माता च राजेन्द्र तुष्टतो
यस्य नित्यम् ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याथ कौर्त्तिर्धर्मश्च भाष्यतः ।
नैव यन्नक्रियाः काश्चिन्न आहं नोपवासकम् ॥ २२ ॥ या तु
भर्त्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत । एतत् प्रकरणं राजन्नाधि-
हृत्य युधिष्ठिर । पतिव्रतानां नियतं धर्मञ्चावहितः शृणु ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतो-

पाष्याने चतुरधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपो-
धनः । तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गो-
पनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः । स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्देवानुच्चा-
रयन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः
क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः । शृणुं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरी-
क्षिता ॥ ४ ॥ अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्गरणीतले । बलाकां
पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसन्तप्तः
पर्यगोचत तां द्विजः । अकार्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्-
कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा बह्वृषो विहान् ग्रामं भैक्ष्याय
संश्रितः । ग्रामे शुचीनि प्रचरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्ट-
स्तत् कुलं यत्र पूर्वञ्चरितवांस्तु सः । दिहीति याचमानोऽसौ तिष्ठे-
त्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ शौचन्तु यावत् कुरुते भाजनस्य
कुटुम्बिनी । एतस्मिन्नन्तरे राजन् चुधा सम्प्रीडितो मृगम् ॥ ९ ॥
भर्त्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम । सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी
ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥ पादमाचमनीयं वै ददौ भर्त्त-

स्तथासनम् । प्रह्ला पर्यवरश्चापि भर्तारमस्तिक्षणा ॥ ११ ॥
 आहारेणाय भक्ष्यैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता
 भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्तु-
 श्चित्तानुसारिणी । कर्मणा मनसा वाचा नान्यर्चिन्ताभ्यगात् पतिम्
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्वाचारा
 शुचिर्दत्ता कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥ भर्तुषापि हितं वत्तत्
 सततं सानुवर्तते । देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संवतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा
 संस्थितं भैक्ष्यकाल्क्षिणम् ॥ १६ ॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सजा-
 राय शुभेक्षणा । ब्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 मिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्तुपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्त्रुगवाच । चन्तुमर्हसि मे विदन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः
 कृतः । गृहस्थधर्मं वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रोऽप्येषां
 प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ॥ २१ ॥ अवलिप्ते न जानीषि वृक्षानां
 न श्रुतं त्वया । ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्त्रुगवाच । नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नापजाना-
 म्यहं विप्रान् दैवैस्तुल्यान् मनस्विनः । अपराधमिमं विप्र चन्तु-
 मर्हसि मेऽनघ ॥ २४ ॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभास्यश्च
 धीमताम् । अपेयः सागरः क्रोधात् कृतो हि लवणोदकः ॥ २५ ॥

तथैव दीप्तपद्मां सुनीनां भावितात्मनाम् । येषां क्रोधाग्निरद्यापि
दण्डके नोपशम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवादातापिः स
दुरात्मवान् । अगस्त्यस्यप्रिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २७ ॥
वज्रप्रभावाः शूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सुविप्रलो
ब्रह्मन् प्रसादस्य महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् चन्तु-
मर्हसि मेऽनघ । पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोषते हिज ॥ २९ ॥
दैवतैस्त्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् । अविदूषिण तस्याहं
कुर्यां धर्मं हिजोत्तम ॥ ३० ॥ शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण
यादृशम् । बलाका हि त्वया दग्धा रोषान्तदिदितं मया ॥ ३१ ॥
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां हिजोत्तम । यः क्रोधमोहो
त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ यो वदेदिह सत्यानि
शुभं सन्तोषयेत् च । हिंसितश्च न हिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । काम-
क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ यस्य चात्मसमो
लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः ॥ ३५ ॥ योऽध्यापयेद्धीयीत यजेद्वा याजयीत वा । दद्या-
द्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च
वेदान् योऽप्यधीयाद्विजपुङ्गवः । स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा
ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तद्दिषां परि-
कीर्तयेत् । सत्त्वं तथा व्याचरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥
धर्मन्तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् । इन्द्रियाणां निग्र-
हश्च शाश्वतं हिजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्जवं धर्मनाहुः परं धर्म-
विदो जनाः । दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् । वज्रघाट्यते धर्मः
सूक्ष्म एव हिजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरत
शुचिः । न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्तीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषि धर्मं परमकं हिज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ
गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्य-
वादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्दगाधः स ते धर्मान् प्रव-
क्ष्यति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं हिजोत्तम । अत्युत्त-
मपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां च
धर्ममभिविन्दते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्बस्त्वयात्युत्तो मम निःश्रेयसं परम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तया विस्मृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको हिजसत्तमः ॥ ४७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्याने पञ्चाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्त-
मशेषतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १ ॥
चिन्तयानः स्वधर्माय सूक्तां गतिमप्रुवायात् । अद्धानेन वै
भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं
निवसते किल । तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा अद्धानः स्त्रिया वचः । बलकाप्रत्ययेनासौ
धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्त्रे स मिथिलां कौतूहलसम-
न्वितः । अतिक्रमन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो
जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञो-
त्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभ-
नाम् । प्रविश्य नगरौ रम्यां विमानैर्बद्धमिर्यताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् । अश्वैरथैस्तथा यानैर्योधैश्च
बहुभिर्युताम् ॥ ८ ॥ दृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्मव्याध-
मपृच्छ च चास्य कथितो हिजैः । अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये
व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ मार्गमाहिष्प्रमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रोतृणामेकान्ते संस्थितो हिजः ॥ ११ ॥ स तु ज्ञात्वा
हिजं प्राप्तं सङ्घा सञ्जुमात्यितः । आजगाम यतो विप्रः स्थित
एकान्तदर्शने ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । अभिवादये त्वां भगवन् स्वागतन्ते हिजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रभाधि माम् ॥ १३ ॥ एक-
पत्रया यदुक्तोऽसि गच्छत्वं मिथिलामिति । जानाम्येतदहं सर्वं
यदर्थं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृश-
विस्मितः । द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत हिजः ॥ १५ ॥ अदे-
शस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् । गृहं गच्छाव भगवन्
यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं विप्रो दृष्टो वचनेमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु हिजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च गृहं
रश्म्यमासनेनाभिपूजितः । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिगृह्य हिजोत्तमः
॥ १८ ॥ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् । कर्म-
तत्तेन सदृशं भवतः प्रतिभालि मे । अनुतप्ये भृशं तात तव
घोरेण कर्मणा ॥ १९ ॥

व्याध उवाच । कुलोचितमिदं कर्म पित्रपैतामहं पदम् ।
वर्त्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृया हिज । विधाता विहितं
पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रयत्नाच्च युक्तं वृद्धो शुश्रूषेऽहं
हिजोत्तम । सत्यं वदे नाभ्यसूयि यथाशक्ति ददामि च ॥ २१ ॥
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्त्तये । न कुलस्यास्यहं किञ्चिन्न

गर्हं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजो-
 त्तम । कृषिगोरक्षवाणिज्यामिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्ड-
 नीतिस्त्वयी विद्या तेन लोको भवत्युत । कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये
 संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे
 सदा । राजा प्रधास्ति धर्मेण स्वधर्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥
 विकर्माणश्च ये केचित्तान् युनक्ति स्वकर्मसु । भेतव्यं हि सदा
 राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा
 मृगमिवेषुभिः । जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥
 स्वधर्मनिरतां वर्णाश्रितारोऽपि द्विजोत्तम । स एष जनको राजा
 दुर्धर्तमापि चेतसुतम् ॥ २८ ॥ दण्डं दण्डे निक्षिपति तथा न
 गताति धार्मिकम् । स युक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति
 ॥ २९ ॥ श्रीश्च राज्यञ्च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम । राजानो
 हि स्वधर्मेण श्रियां च्छान्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्वेषामेव वर्णानां
 त्राता राजा भवत्युत । परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमाहृषा-
 नहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणानि सदा न्वहम् ।
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा क्षहम् ॥ ३२ ॥ सद्गोपवासी
 च तथा नक्तमोजी सदा द्विज । अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा
 भवति शीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहंसारतश्चापि भवते धार्मिकः
 पुमान् । अभिचान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३४ ॥
 अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः । भेरुण्डा वामनाः
 कुजाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ ह्रीवाश्वान्धाश्च बधिरा जायन्ते
 स्तब्धलोचनाः । पार्थिवानामधर्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥ ३६ ॥
 स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति । अनुगृह्यन् प्रजाः
 सर्वा स्वधर्मं निरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च
 निन्दन्ति मानवाः । सर्वान् सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम्
 ॥ ३८ ॥ ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुज्जन्ति च पार्थिवाः । न

किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता-उत्थानशौलिनः ॥ ३८ ॥ अतश्चान्नदानं
सततं तितिक्षा धर्मेनित्यता । यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै
सदा ॥ ४० ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यामां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । मृषा-
वादं परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न
संरन्धान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् । प्रिये नातिमृगं हृष्येदप्रिये न च
सञ्चरेत् ॥ ४२ ॥ न सुहृदर्थं कृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
कर्म चेत् किञ्चिदन्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याण-
मभिधायैतत्तात्मानं नियोजयेत् । न पापे प्रतिपापः स्यात् साधु-
रेव सदा भवेत् ॥ ४४ ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुं-
मिच्छति । कर्म चैतद्साधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न
धर्मोऽस्तीतिमन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये । अश्रद्धांता धर्मस्य
ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४६ ॥ मयादृतिरिवाध्यातः पापो भवति
नित्यदा । मूढानामवलिप्तानामसारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दर्श-
यत्यन्तरात्मा तं दिवाकूपमिवांशुमान् । न लोके राजते मूर्खः
केवलात्मप्रशंसया ॥ ४८ ॥ अपि चेह ज्ञिया हीनः कृतविद्याः
प्रकाशते । अभ्रुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४९ ॥ न
कश्चिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्मणा तप्यमानः
पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्
परिमुच्यते । कर्मणा येन तेनेह पापाद्भिजवरोत्तम । एवं श्रुति-
रियं ब्रह्मन् धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यबुद्धेह पुराकृतानि
प्राग्धर्मशौलोऽपि विहन्ति पश्चात् । धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां
यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत
नाहमस्मीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः
॥ ५३ ॥ चिकौर्मिदेव कल्याणं अदधानोऽनसूयकः । वसनस्येव
छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापञ्चेत् पूरुषः कृत्वा
कल्याणिमभिपद्यते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभोगेव चन्द्रमाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति । एवं
कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्वद्भि-
ष्ठानां लोभमेव हिजोत्तम । लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नाति-
बद्धश्रुताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः । सर्वं हि विद्यते तेषु
शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपु-
च्छत । शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एत-
दिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्बर । त्वत्तो महामते व्याध तद्-
ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच । यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च हिजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ
वशे कृत्वा दग्धां लोभमनार्जवम् । धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः
शिष्टसम्भवाः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्त्रायाश्चभीलिनाम् ।
आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं
सत्यमक्रोधो दानमेव च । एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः । यामयं
लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत्
सत्यः सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषत्तपः शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६६ ॥ ये तु धर्मान्स्मरन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः । अपथा
गच्छतां तेषामनुयाता च पीडयते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः
श्रुतित्यागपरायणाः । धर्मपत्न्यान्मार्गदाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६८ ॥
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः । उपाध्यायमते
युक्ताः स्थित्वा धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्थ्यादान्
क्रूरान् पापमतौ स्थितान् । त्यज तांश्च ज्ञानमाश्रित्य धार्मिका-
नुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।

नावं धृतिसर्घीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो
धर्मो बुद्धियोगमयो मद्धान् । शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लेव
वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा
परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु
प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेधितम् ॥ ७४ ॥
आचारश्च सतां धर्मः सन्तथाचारलक्षणाः । यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः
स स्यां प्रकृतिमश्रुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषा-
नाप्रोत्यनात्मवान् । आरम्भो न्यायशुक्लो यः स हि धर्म इति
स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्मोति एतत् शिष्टानुयासनम् । अक्रु-
ध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः
शिष्टाचारा भवन्ति ते । वैविध्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः
॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषा-
महीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्त्रैः कर्माभिः सत्-
कृतानां घोरत्वं सम्प्रगृह्यति । तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं आश्रितं
ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ।
आस्तिका मानहीनाश्च हिजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तोप-
सम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । वेदोक्तः परमो धर्मो धर्म-
शास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्ष-
णम् । पारणञ्चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमा-
सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् । सर्वभूतदयावन्तो अहिंसा-
निरताः सदा ॥ ८४ ॥ पशुपञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो हिजप्रियाः ।
शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसङ्क्षये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजान-
न्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्पन्नाः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोक-
हितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजिताः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्-
पथे । दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्व-
पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः । सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः

शिष्टसम्पत्ताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखांशोकानाप्नुवन्तीह च
 श्रियम् । पीडया च कलत्रस्य भृत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः । लोकयात्राञ्च
 पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्तो वर्त्तमानास्त्वेधन्ते
 आश्रुतीः समाः । अहिंसा सत्यवचनमादृशं स्यमथार्जवम् ॥ ९१ ॥
 अद्रोहो नाभिमानश्च क्लीप्तचित्ता दमः शमः । धीमन्तो धृति-
 मन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो
 लोकसाक्षिणः । वीर्येव तु सत्तामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 न चैव दुस्तेदयाञ्च सत्यञ्चैव सदा वदेत् । सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः
 करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीह सन्तुष्टा धर्मपस्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मनो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥ अनसूया
 क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । कामक्रोधपरित्यागः शिष्टा-
 चारनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्राणाद-
 मारुह्य सुच्यन्ते महतो भयात् । प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विवि-
 धानि दिजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपुण्यानि पापानि तानि दिज-
 वरोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । शिष्टाचार-
 गुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य दिजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-
 व्याधसंवादे षडधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो शुषि-
 ष्ठिर । यदहमाचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥ विघिस्तु
 बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम् । पुराकृतस्य पापस्य कर्म-
 दोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विधाते यत्रवा-

नहम् । विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य हिजोत्तम । येषां हतानां
 मांसानि विक्रीणामीह वै हिज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेदस्य सप-
 योगेन भक्षणे । देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥
 ओषधी वीरुधस्यैव पशवो मृगपक्षिणः । अन्नाद्यभूता लोकस्य
 इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्ममांसप्रदानेन शिविरौघीनरो
 नृपः । स्वर्गं दुष्करं प्राप्तः क्षमावान् हिजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो
 महानसे पूर्वं रन्ति देवस्य वै हिज । हे सहस्रे तु बध्यते पशूना-
 मन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अहन्यहनि बध्यते हे सहस्रे गवां तथा ।
 संमांसं ददतो ह्यन्नं रन्ति देवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥ अतुला कर्त्ति-
 रभवन् नृपस्य हिजसत्तम । चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्त इति
 नित्यशः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् बध्यन्ते सततं हिजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल
 मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् । यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामा-
 भवन् पुरा ॥ १२ ॥ मध्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ।
 अत्रापि विधित्तस्य मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥ देवतानां पितृ-
 णाञ्च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा । यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदु-
 श्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥ सत्या-
 नृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते । सौदासेन तदा राज्ञा
 मानुषा भक्षिता हिज ॥ १६ ॥ आपाभिभूतेन मृगमल्ल किं प्रति-
 भाति ते । स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि हिजोत्तम ॥ १७ ॥
 पुराकृतमिति शाला जीवाभ्येतेन कर्मणा । स्वधर्मं त्यजतो ब्रह्म-
 न्नधर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वधर्मे निरतो यस्तु धर्मः स इति
 निश्चयः । पूर्वं हि विहितं कर्म द्दिहिनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥
 आत्मा विधिरयं दृष्टो ब्रह्मधा कर्मनिर्णये । द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा

क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥ शुभं कर्म कथं कुर्यां कथं सुच्य
 पराभवात् । कर्मणस्तस्य घोरस्य बद्धधा निर्यायो भवेत् ॥ २१ ॥
 दाने च सतप्रवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा । हिजातिपूजने चाहं
 धर्मं च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि-
 हिजोत्तम । कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिप्रयान् बहून् । जीवानन्यांश्च
 बद्धशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यबीजानि यान्याङ्ग-
 त्रीक्षादीनि हिजोत्तम । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ २५ ॥ अध्याक्रम्य पशून्वापि घ्नन्ति वै भक्षवन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधींश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा हिज ॥ २६ ॥ जीवा हि
 बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं
 प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणि-
 जीवैः मत्स्यगन् ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २८ ॥
 सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बद्धधा हिजसत्तम । प्राणिनोऽन्योन्य-
 भक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चक्रम्यमानान् जीवांश्च
 धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं
 सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विंशितैः पुरा । के
 न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् हिजसत्तम ॥ ३३ ॥ बहू
 सच्चिन्म्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः । अहिंसायान्तु निरता
 यतयो हिजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्वन्त्येव हि हिंसान्ते यत्नादल्पतरा
 भवेत् । अलक्ष्याश्चैव पुरुषाः क्लृप्ते जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च । सुहृदः सुहृदी-
 ऽन्यांश्च दुहृद्दृष्ट्वापि दुहृद्दः ॥ ३६ ॥ सम्यक् प्रवृत्तान् पुरुषान्

सम्यगनुपपद्यते । समृद्धे च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवरैरपि ॥ ३७ ॥
 शुद्धं यैव विनन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः । बह्वल्लोके विपर्यस्तं
 दृश्यते हि जसत्तम ॥ ३८ ॥ धर्मशुक्तमधर्मञ्च तत्र किं प्रतिभाति
 ते । वक्तुं बह्वविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु । स्वकर्मनिरतो यो
 हि स यशः प्राप्नुयात्तद्वत् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-

संवादे सप्ताधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृताम्बरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच । श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बह्वशाखा च्छनन्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके
 विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् । अनृतेन भवेत्सत्यं सत्ये नैवामृतं
 भवेत् ॥ ३ ॥ यद्भूतञ्चितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विप-
 र्ययकृतो धर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४ ॥ यत्करोतप्रशुभं कर्म
 शुभं वा यदि सत्तम । अत्रश्यं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः
 ॥ ५ ॥ विप्रमाञ्च दद्यां प्राप्नो देवान् गर्हन्ति वै भृशम् । आत्मनः
 कर्मदोषाणि न विजानातप्रपण्डितः ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकश्चापि
 चपलश्च हिजोत्तम । सुखदुःखविपर्ययासान् सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥
 नैनं प्रज्ञा संनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् । यो यमिच्छेद्यथा कामं
 तं तं कामं समाचरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य
 क्रियाफलम् । संयताश्चापि दद्याश्च मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९ ॥
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रह्वीनाः स्व स्वकर्मभिः । भूतानामपरः
 कश्चिद्दिंसायां सततोत्थितः ॥ १० ॥ बह्वनायाञ्च लोकस्य स सुखी
 जिवते सदा । अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठति ॥ ११ ॥

कश्चित् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति । दिवानिष्टा तपः
 कृत्वा ऋणैः पुत्रमृद्धिभिः ॥ १२ ॥ दशमासष्टता गर्भं जायन्ते
 कुलपांसनाः । अपरे घनघान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः । कर्मजा हि मनुष्याणां
 रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः
 क्षुद्रमृगा इव । ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः सम्भृतौघधैः ॥ १५ ॥
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव हिज । येषामस्ति च
 भोक्तव्यं ग्रहणोदोषपीडिताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं
 पश्य धर्मभृताम्बर । अपरे बाहुबलिनः क्षिप्यन्ति बहवो जनाः
 ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं हिजसत्तम । इति लोक-
 मनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ॥ १८ ॥ स्रोतसासङ्गदाक्षिप्तं ह्रिय-
 माणं बलीयसा । न श्लिष्यन्तुर्न जीर्य्यथुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः
 ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् । उपर्य्युपरि
 लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ॥ २० ॥ यतते च तथाशक्ति न च
 तद्वर्तते तथा । बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥
 महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु । न केचिद्दीयते ब्रह्मन् स्वयं
 प्राञ्जल्य सत्तन ॥ २२ ॥ कर्मणां प्राकृतानां हि इह सिद्धिः
 प्रदृश्यते । यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह । बध्यमाने शरीरे तु
 देहनाशो भवत्युत । जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति प्राश्रुतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्बर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच । न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुः
 म्रियतीति मूढाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्द्धतैवाव्य-
 शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नास्माति कृतं हि कर्म मनुष्यलोके
 मनुजस्य कश्चित् । यत्तेन किञ्चिद्विहितं कृतं हि कर्म तदश्रुते नास्ति

कृतस्य नाशः ॥ २० ॥ सपुण्यघोला हि भवन्ति पुण्या नराधमाः
पापकृतो भवन्ति । नरोऽनुजातस्त्रिह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्-
पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९ ॥

व्याध उवाच । गर्भाधानसमायुक्तं कर्मदं सम्प्रदृश्यते । समा-
सेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि हिजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासम्भृतसम्भारः
पुनरेव प्रजायते । शुभकृत् शुभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु ।
शुभैः प्रयोगैर्हवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयै-
र्वियोनीषु लभोगामी च किल्बिषैः । जातिभृत्युजरादुःखै रततं
शमभिद्रुतः ॥ ३२ ॥ संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ।
तिथ्यग्योनिष्वस्त्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरि-
वर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः । जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य-
दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते । ततः
कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बद्ध ॥ ३५ ॥ पच्यते तु पुनस्तेन
भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः । अजस्रमेव दुःखात्तोऽदुःखितः सुखसंश्रकः
॥ ३६ ॥ ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात् कर्मणामुदयादपि । परिक्रामति
संसारे चक्रवद्बद्धवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि
कर्मभिः । तपोयोगसमारम्भं कुरुते हिजसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभि-
र्बद्धमिवापि लोकानज्जाति मानवः । स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्ध-
श्चापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृतांलोकान् यत्र गत्वा न
शोचति । पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ४० ॥
तस्मात् पुण्यं यतीत्युक्तं वर्ज्ययीत च पापकम् । अनसृशुः कृतश्च
कल्याणानि च सेवते ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थश्च स्वर्गश्च लभते
नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राज्ञ-
स्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च । सतां धर्मेण वर्त्तते क्रियां

शिष्टवदाचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्षेपेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै
 दिज । सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४४ ॥
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः । प्राज्ञो धर्मेण रमते
 धर्मश्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्माद्वाप्तेन धनेन दिजसत्तम ।
 तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा
 भवति ह्येवं चित्तव्यास्य प्रसीदति । स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य
 च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रमुलं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं
 लब्ध्वा न तुष्यति महादिज । अटप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञान-
 चक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते । विरज्यते
 यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वव्यागी च यतते दृष्ट्वा
 लोकं क्षयात्मकम् । ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायनः ॥ ५१ ॥
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धार्मिकश्चापि भवति
 मोक्षञ्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं
 शमो दमः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ॥ ५३ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च । ब्रह्मणः पदमाप्नोति
 यत् परं दिजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच । इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यत-
 त्रत । निग्रहश्च कथं कार्थी निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥
 कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृताम्बर । एतदिच्छामि तत्त्वेन
 धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि माकण्डेयसमाख्यापर्वणि हिजव्याध-
 संवादे अष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच ह्यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच । विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत् प्राप्य काष्ठं भजते रोषञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते
कर्म चारभते मद्यत् । दृष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निषेवते
॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्चैतदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभ-
वति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेष-
हतस्य च । न धर्मो जायते बुद्धिर्व्याजादमं करोति च ॥ ५ ॥
व्याजेन चरतो धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु
द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्थमापन्नं पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्बन्धं
ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् । अधर्मास्त्रिविधस्तस्य वर्तन्ते रागदोषजः
॥ ८ ॥ पापञ्चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च । तस्याधर्मं प्रवृ-
त्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रैर्लभजन्ते
पापकर्म्मिणः । स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १० ॥
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभन्तु मे शृणु । यस्त्वेतान् प्रश्न्या
दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११ ॥ कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चा-
प्युपसेवते । तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्रवीषि सुनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । ब्राह्मणा वै महाभागाः धितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनोषिणा ॥ १३ ॥ यत्तेषाञ्च
प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम । नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं
विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यञ्चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् ॥ १५ ॥ महाभूतानि खं
वायुरग्निरापस्तथा च भूः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च

तद्गुणाः ॥ १७ ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥ षष्ठस्तु चेतना
 नाम मन इत्यभिधीयते । सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरक्षरक्षरस्ततः परम्
 ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चाक्षरा रजः सत्त्वं तमस्तथा । इत्येष
 सप्तदशको राशिरव्यक्तसन्नकः ॥ २० ॥ सर्वैरिन्द्रियैस्तु व्यक्ता-
 व्यक्तैः सुसंवृतैः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः । एतत्ते
 सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरख्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विजव्याध-
 संवादे नवाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । फलमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिबद्धनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मभूताम्बर ।
 एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच । भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः
 पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकञ्च चतुर्गुणम् । गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रय-
 साकाशवातयोः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
 रूपञ्च रसश्चापि द्विजोत्तम । अपामेते गुणा ब्रह्मन् कौर्त्तितास्तव
 सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः । शब्दः
 स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन्
 गुणा भूतेषु पञ्चसु । वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
 अन्योऽन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् च भवति द्विज । यदा तु विप्रमं
 भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९ ॥ तदा देहो देहमन्यं व्यतिरोहति

कालतः । आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ॥ १० ॥
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते घातवः पाञ्चभौतिकाः । यैरावृतमिदं सर्वं
 जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्भूतमिति
 श्रुतम् । तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२ ॥
 यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु । इन्द्रियाणि यदा
 दिव्यौ धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोक-
 चात्मनि पश्यति । परापरशः सक्तः सन् स तु भूतानि पश्यति
 ॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
 संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्षेत्रमतिवृत्तस्य
 पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादि-
 निधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् । अनौपम्यमपूर्तञ्च भगवानाह
 बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यस्यां विप्रानुपच्छसि ।
 इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
 तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकाबुधौ । निगृहीतविद्वष्टानि स्वर्गाय नर-
 काय च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
 प्रसङ्गेन दोषमुच्छेत्त्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं
 समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ षष्णामात्मनि जित्यानामैश्वर्यं योऽधि-
 गच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याङ्गरश्चान् । तै-
 रप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्हान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३ ॥
 षष्णामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाधिनाम् । यो धीरो धरा-
 येद्रश्मीन् स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रदृष्टानां
 हयानामिव वर्त्मसु । वृत्तिं कुर्वीत सारथ्ये श्रुत्या तानि जयेद्दु-
 ध्रुवम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां यमनोऽनुविधीयते । तदस्य
 हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाश्वसि ॥ २६ ॥ येषु विप्रतिपद्यन्ते

षट्सु मोहात्फलागमे । तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानं
फलम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे द्वाविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ २१० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवञ्च सूक्ष्मे कथिते धर्मव्यवहारे भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणास्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्मकं तम-
स्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् । प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्ञाय
इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्हर्षौकस्तमोऽध्वस्तः सक्त्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो
मन्त्री च यो नराग्रोऽनसूयकः । विधित्तमानो विप्रर्षिस्तथो
मानी स राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशबहुलो धीरो निर्बिधित्तोऽनसूयकः ।
अक्त्रोधनो नरो धीमान् दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विक-
स्त्वय्य संबुद्धो लोकवृत्तेन क्षिप्यते । यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोक-
वृत्तं जगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च स्वपन्तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मदुर्भवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वदम्भानि
प्रशान्त्यन्ति परस्परम् । न चास्य संशयो नाम ह्यचिद्विवति कश्चन
॥ १० ॥ शूद्रयोनी हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः । वैश्वलं लभते
ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११ ॥ आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण-
मभिजायते । गुणास्ते कौत्सिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे एकादशाधिकविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच । पार्थिवं घातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् । अक्वाग्रविशेषेण कथं वर्तयतेऽग्निः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रसमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच । मूर्ध्निमाश्रितो बह्निः शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्ध्नि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् । श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनि-
मुपास्यते ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुंसः स सनातनः । महान् बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवन्तिष्ठ स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपाश्रितः ॥ ६ ॥ वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः । वह्न्यूर्ध्वं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्मणि बले स एक-
स्त्रिषु वर्तते । उदानमिति तं प्राङ्मरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ८ ॥ सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ घातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमी-
रितः । रसान् घातुं च दोषांश्च वर्तयन् परिधावति ॥ १० ॥ प्राणानां सन्निपातात् सन्निपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्तं पचति देहिनाम् ॥ ११ ॥ समानोदानयोर्मध्ये प्राणा-
पनौ समाहितौ । समन्वितस्त्वधिष्ठानं रुम्यक् पचति पावकः ॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः । सोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स जह्वं मागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १४ ॥ पक्वाग्रयेस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वं मामाग्रयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वा-
स्तिथ्यगूर्ध्वं मधस्तथा । वह्न्यन्तरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ १६ ॥ योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् । जितकुमाः

समा घीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १७ ॥ एवं सर्वेषु विततो
 प्राणापानौ हि देहिषु । एकादशविकारात्मा कलासम्भारसम्भृतः
 ॥ १८ ॥ मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् । तस्मिन्
 यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्यात्प्राग्भावाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं
 हि विजानीहि नित्यं योगिजितात्मकम् । देवो यः संस्थित-
 स्तस्मिन्निर्विन्दुरिव पुष्करे ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं
 योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं
 जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । ततः परं क्षेत्रविदो
 वदन्ति प्रावर्तयदो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्वेषु
 भूतात्मा संप्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः
 ॥ २३ ॥ वित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
 त्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्दमश्नुते ॥ २४ ॥ लक्ष्मणस्तु प्रसादस्य
 यथा दत्तः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीप्येत् कुशल-
 दीपितः ॥ २५ ॥ पूर्वरात्रे परे चैव युष्मानः सततं मनः । लघ्वा-
 चारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन
 मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मनं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते
 ॥ २७ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत्
 पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो
 रक्षेत् धर्म्मं रक्षेच्च मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु
 प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृशंस्यं परो धर्म्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं ब्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्ये ज्ञानं हितं भवेत् । यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं
 मतम् ॥ ३१ ॥ यस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्दन्धनाः सदा ।
 त्यागी यस्य हृतं सर्वं स त्यागी च स बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न
 गुरुरप्येनं आवयेदुपपादयेत् । तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं

योगसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगति-
श्चरेत् । नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराश्लिषमचापलम् । एतदेव परं ज्ञानं
सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यत-
व्रतः । आशोकं स्थानमासाद्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपो-
नित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं
सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ३७ ॥ गुणागुणमनासङ्गमेकार्थमनन्तरम् ।
एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाङ्गरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो
दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नर । ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च
गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम । एतत्ते
सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-
संवादे द्वादशाधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्गृहिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे शुधि-
ष्ठिर । दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्याययुक्त-
मिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् । न तेऽस्म्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्विह
हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच । प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तच्च पश्य द्विजोत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन्
क्षिप्रं प्रविश्याम्यन्तरं गृहम् । द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरञ्च
मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः स प्रविश्याद्य द्दर्शं परमा-
र्चितम् । सौधं हृद्यञ्चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ देवता-
गृहसङ्काशं देवतैश्च सुपूजितम् । अयनासनसंस्थाधं गन्धैश्च परमै-

युतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ । कृता-
हारौ सुसन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा
पादेषु शिरसापतत् ।

वृद्धावूचतुः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु । प्रीतौ
स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि । गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च
परमाङ्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्रं नित्यं काले सुपूजितौ ।
न तेऽन्यद्दैवतं किञ्चिद्दैवतेष्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतन्नाहिजातीनां
दमेनासि समन्वितः । पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः
॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया । मनसा कर्मणा
वाचा शुश्रूषा नैव ह्यीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तथाबुद्धिर्दृश्यते
साम्प्रतं तव । जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्दिशिष्टञ्च पुत्रक । ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां
धर्मव्याधो न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतु
स्तदा । प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ॥ १४ ॥
सपुत्राभ्यां समृद्धाभ्यां कच्चिदां कुशलं गृहे । अनामयञ्च वां कच्चित्
सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः । कुशलं नौ गृहे विप्र भूत्यवर्गं च सर्वशः ।
कच्चिल्लमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदा-
न्वितः । धर्मव्याधो निरीक्ष्यथ ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच । पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्त्तव्यं तद्देताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ त्रयस्त्रिंश-
द्यथा देवाः सर्वे अक्रपुरोगमाः । संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा
वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाह्वरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं
ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् । एतौ पुष्पैः फलै रत्रैस्तोषयामि

सदा हिज ॥ २१ ॥ एतावेवात्मनो मच्चं यान् वहन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम हिज ॥ २२ ॥ एतदर्थं मम
प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः । सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करो-
म्यहम् ॥ २३ ॥ स्वयञ्च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं सम्पूयच्छामि स्वयञ्च हिजसत्तम ॥ २४ ॥ अनुकूलं तथा
वचि विप्रियं परिवर्जये । अघर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करो-
म्यहम् ॥ २५ ॥ धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि हिजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पञ्चैव गुरवो
ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः । पिता मातामिरात्मा च गुरुश्च हिज-
सत्तम ॥ २७ ॥ एतेषु यस्तु वर्त्तते सम्यगेव हिजोत्तम । भवेयु-
रन्यस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः । गार्हस्थे वर्त्तमानस्य एष
धर्मः सनातनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि, हिजव्याध-
संवादे त्रयोदशाधिकहिजतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितरा-
बुभौ । पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्त-
चक्षुर्जातोऽसि संपश्य तवसो बलम् । यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छस्व
मिथिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यभीलया ।
मिथिलायां वसेद्ग्राधः स ते धर्मान् प्रवच्छति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिव्रतायाः सत्यायाः भीलाढ्याया यत-
व्रत । संश्रुत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच । यत्तदा त्वं हिजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तथा सम्यगीकपत्तया न संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु
विप्रैतद्दर्शितं मया । वाक्यञ्च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं हिज

॥ ६ ॥ त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम । अनिरुष्टोऽसि
निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्यार्थ-
मयुक्तं तत्त्वया कृतम् । तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ मनस्विनौ
॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् । तपस्वी
त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदपार्थन्ते क्षिप्रं
तौ संप्रसादय । अद्वयत्वं मम ब्रह्मज्ञानं कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षिं श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच । यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽसि तव भद्रन्ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच । दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः । मातापित्रोः सकाशं
हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं माता-
पित्रोर्हि पूजनम् । अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कश्चन ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । इच्छाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं
त्वया । ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको
नरः सद्यस्तेषु धर्मविहिते न वा । प्रीतोऽसि तव सत्येन भद्रन्ते
पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽद्य नरके भवतासि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवञ्च यदृष्टोऽसि भवानथ ॥ १६ ॥ राजा ययाति-
र्हौहित्रैः पतितस्तारितो यथा । सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं
भवता लिङ्ग ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८ ॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो
धर्मः शूद्रयोनीं हि वर्त्तते । न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि
कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया । एत-
दिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते । कामया ब्रूहि मे सर्वं
सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच । अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः
पूर्वमासं हिजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकुलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः
॥ २२ ॥ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्वस्थामाप्तवानिमाम् । कश्चिद्वाजा
भम यत्ना चतुर्विदपरावणः ॥ २३ ॥ संसर्गादनुषि येष्ठस्ततोऽह-
मभवं हिज । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गती मृगः ॥ २४ ॥
सहितो बोधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः । ततोऽभ्यहमृमांस्तत्र
सुबह्वनायमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्रः शरी घोरो मयापि हिज-
सत्तम । ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ
निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित्
केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगश्चाहं संप्राप्तः
सहसा विभो । अपश्यं तमृषिं विद्वं शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः । तमुग्रतपसं विप्रं
निष्टमन्तं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मयेत्यहमयाब्रुवम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः
प्रत्यब्रवीदाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्त्वं भविता क्रूर
शूद्रयोनाविति हिज ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-

व्याधसंवादे चतुर्द्वाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

व्याध उवाच । एवं श्रोतोऽहमृषिणा तदा हिजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाहीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया
कार्यमिदमय कृतं मुने । क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥
ऋषिरुवाच । नान्यथा भविता आप एवमेतदसंशयम् ।
आनृसंस्यात्त्वहं किञ्चित् कर्तानुग्रहमय ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोर्न्यां
वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि । मातापित्रोश्च शूद्राणां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तथा शुभं प्रयासिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गश्चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ आपन्नये तु
निवृत्ते भवितासि पुनर्हिज । एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाक्षुप्र-
तेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव हिपदाम्बर । शरच्चोद्धृत-
वानस्मि तस्य वै हिजसत्तम ॥ ७ ॥ आयमच्च मया नीतो न च
प्राणैर्व्ययुज्यत । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितस्यापि गन्तव्यं मया स्वर्गं दिङ्गीत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । दुष्कारं हि कृतं कर्म
जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्म-
परायण । कर्मदोषश्च वै विदन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ १० ॥ कश्चित्-
कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता हिजः । साम्प्रतच्च मतो मेऽसि
ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो
विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतः प्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १२ ॥
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये
वृत्तेन हि भवेद्दिजः ॥ १३ ॥ कर्मदोषिण विषमां गतिमाप्नोति
दारुणाम् । क्षीणदोषमहं मन्ये जाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वदिषा श्रविषादिनः । लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा
नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याघ्र उवाच । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥ अनिष्ट-
संप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते
चात्पबुद्धयः ॥ १७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अनिष्टश्चान्वितं
पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते । ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युप-
कमात् ॥ १९ ॥ शोचतो न भवेत्किञ्चित् केवलं परितृप्यते । परि-

त्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेवन्ते
 ज्ञानदत्ता मनीषिणः । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति
 पण्डिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नास्मन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
 न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विषादे
 मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् । मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध
 द्वोरगः ॥ २३ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
 तेजसा तस्य क्षीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥ अवश्यं क्रिय-
 माणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् । न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्
 प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ अथाप्युपायं पश्येते दुःखस्य परि-
 मोक्षणे । अशोचन्नारभेतैव मुक्तसाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूते-
 स्वभावं सन्नित्य ये तु बुद्धेः परङ्गताः । न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः
 पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विदन् काला-
 काङ्क्षी स्थितोऽद्य चम् । एतैर्निर्दर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
 नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानदत्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥ आपृच्छे
 खां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु । अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्म
 धर्मभृताम्बर ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिस्त्वाच
 ह । प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो दिजसत्तमः ॥ ३१ ॥ स तु
 गत्वा दिजः सर्वाः शुश्रूषाः कृतवांस्तदा । मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां
 यथान्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन
 युधिष्ठिर । पृष्टवानसि यत्तात धर्मं धर्मभृताम्बर ॥ ३३ ॥ पति-
 व्रताया महात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापित्रोश्च शुश्रूषा
 धर्मव्याघेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनु-
 त्तमम् । सर्वं धर्मविदां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सुख-

अव्यतया विदन् मुहूर्त इव मे गतः । न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्
शृण्वानो घर्मसुत्तमम् ॥ २६ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापूर्वणि पतिव्रतो-
पाख्याने पञ्चदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

त्रैशम्यायन उवाच । श्रुतेमां घर्मसंयुक्तां घर्मराजः कथां
शुभाम् । पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

शुषिष्ठिर उवाच । कथमग्निर्वनं यातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निभूला महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्वदा लेक
एव बह्वलङ्घ्यस्य कर्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतदिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ ३ ॥ कुमारश्च यद्योत्पन्नो यथा चान्तेः सुतोऽभवेत् । यथा-
सद्राश्च सम्भूतो गङ्गायां इत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं
लक्षः श्रोतुं मार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महा-
मुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रूद्धो ज्ञतवहस्तपस्तप्तं वनङ्गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः
स्त्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रमया नाशयंस्तिमिराणि च
॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महावाहो चचार तप उत्तमम् । आश्रय्यो
महामागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा
जगत्सर्वं व्यकाशयत् । तपश्चरंस्तु ज्ञतभुक् सन्तपस्तस्य तेजसा
॥ ९ ॥ भृशं ग्लामश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजञ्चिवाव । अथ
सञ्चितयामास भगवान् हव्यवाहनः ॥ १० ॥ अन्योऽग्निरिह
लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः । अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तथ्यमानस्य
मे तपः ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यद्भुजिवक्षोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपासर्प-

च्छनैर्भौतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । श्रीघ्नमेव भवस्त्वान्निस्त्वं पुनर्लोक-
भावनः ॥ १३ ॥ विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ।
लमन्निः प्रथमं दृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व
श्रीघ्नमेव तमोनुद ॥ १४ ॥

अग्निस्त्वाच । नष्टकीर्तिमहं लोके भवान् जातो ज्ञताशनः ।
भवन्तमेव चास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपा-
म्य ह्रमन्तिलं लमन्नि प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजा-
पत्यक एव च ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच । कुरु पुण्यं प्रजासृज्यं भवान्निस्तिमिरा-
पहः । माञ्च देव कुरुस्वाम्ने प्रथमं पुत्रमच्छसा ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथा-
करोत् । राजन् वृहस्यतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा
प्रथमजं तन्तु वज्रेराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं
तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्टस्तदा दैवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णन्तु देवास्य तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधा-
नग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् कर्मभिर्बहुभिः स्थातान्नाना-
र्थान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसो-

पात्र्याने षोडशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलो-
वह । तस्याभवत् शुभा भार्या प्रजास्तस्याह मे शृणुः ॥ १ ॥
वृहत्कीर्तिर्वृहज्योतिर्वृहद्ब्रह्मा वृहद्वनाः । वृहदग्नौ वृह-
द्भासस्तथा राजन् वृहस्यतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तासु सर्वासु रूपे-
णाप्रतिमाभवत् । देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सता ॥ ३ ॥

भूतानामेव सर्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत् । रागाद्रागीति यामाहु-
 र्द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ यां कपर्दि सुतामाहुर्दृष्ट्यादृश्येति
 द्विदिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥
 पश्यत्यर्चिषती भामिर्हविर्भिक्षं हविषती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां
 पुण्यामाहुर्महिषतीम् ॥ ६ ॥ महामखिष्याङ्गिरसी दीप्तिमत्सु
 महामते । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७ ॥
 यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुङ्कुहायते । एकानं येति तामाहुः
 कुङ्कुमाङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापणि आङ्गिरसे
 सप्तदशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मस्यतेषां नृमसी भार्याभूया यश-
 स्विनी । अग्नीन् साजनयत् पुण्यान् षष्ठे काञ्चापि पुत्रकाम ॥ १ ॥
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्ब्रह्मस्यते पुत्रः
 शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्टग्रामश्चमेघेऽग्रजः
 पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकामैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ शंयो-
 रप्रतिमा भार्या सत्यासत्याश्च धर्मजा । अग्निस्तस्य सुतो दीप्त-
 स्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्नि-
 रध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्रः उच्यते ॥ ५ ॥ पोर्य-
 मास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं क्षुचोद्यतम् । भरतो नामतः सोऽग्नि-
 र्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या दासां च
 भारतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥
 भरतो भरतस्थाने पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमद्वितस्तथा
 भरतसत्तम ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा ।
 प्राङ्गराज्येन तस्येन्यां सोमस्येव दिजाः शनैः ॥ ९ ॥ हविषा यो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुशरेताः स
 चच्यते ॥ १० ॥ अरयां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
 आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वाने ह्येष सूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न चयते
 नित्यं यशसा वक्षसा श्रिया । अग्निर्निश्चयवतो नाम पृथिवीं स्तौति
 केवलम् ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चाक्षिषा ज्वलन् ।
 विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृतः ॥ १३ ॥ आक्रोशतां
 हि भूतानां यः करोतीह निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम
 शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४ ॥ अनुकूर्जान्त येनेह वेदनात्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः स्वर्गो नाम पावकः स सज्जकारः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य
 जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राङ्मरध्यात्कविर्हो विश्वजिन्नाम-
 पावकम् ॥ १६ ॥ अन्तरग्निः स्रुतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स जज्ञे विश्वभुङ्क्षाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७ ॥ ब्रह्मचार्यै यतात्मा
 च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम्
 ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया । तस्मिन्
 कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्मभिः ॥ १९ ॥ वडवान्निः विवृत्यश्च
 योऽसौ परमदायकः । जह्वभागूर्ध्वमाह्वाम कविः प्राणाश्रितस्तु
 सः ॥ २० ॥ उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्विष्टं
 भवेदान्यं स्विष्टकृत् परमः स्रुतः ॥ २१ ॥ यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्यु-
 र्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञेमन्यन्ती चाथ पुत्रीका ॥ २२ ॥
 स्वाहेति दास्यता क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो
 नास्ति रूपेण कश्चन ॥ २३ ॥ अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु
 पावकः । संहर्षाद्धारयन् क्रोधं घम्वी स्रग्वी रथे स्थितः ॥ २४ ॥ समये
 नाशरेच्छ्वनमोघो नाम पावकः । उक्त्यो नाम महाभाग त्रिमि-
 र्लोक्यैरभिष्टुतः महावाचन्तु जनवत् समाश्वासं हि यं विदुः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि माकण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गरसे

अष्टादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्यपो ह्यथ वाग्मिष्ठः प्राणश्च प्राण-
 पुत्रकः । अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः ॥ १ ॥ अचरत्
 स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं ब्रह्मवर्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं ययसा
 ब्रह्मणा समम् ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा तथ ।
 जज्ञे तेजो महार्चिषान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३ ॥ समिद्धोऽग्निः
 शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा । लङ्घ्ये च सुवर्णभि कृष्णो
 जज्ञे च भारत ॥ ४ ॥ पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५ ॥ दशवर्षसहस्राणि
 तपस्तप्त्वा महातपाः । जनयत् पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः
 सृजन् ॥ ६ ॥ वृहद्रथन्तरं मूढो वक्त्राहा तरसाहरो । शिवं
 नाभ्यां बलादिन्द्रं वायुनी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७ ॥ बाह्वभ्यामनु-
 दात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह । एतान् सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणा-
 मसृजत् सुतान् ॥ ८ ॥ वृहद्रथस्य प्रणिधः कश्यपस्य महत्तरः ।
 भानुराङ्गिरसो घोरः पुत्रो वर्चस्त्यसौभरः ॥ ९ ॥ प्राणस्य चानु-
 दात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान् यज्ञमुपश्रान्यन् सृजत्
 पञ्चदशोत्तरान् ॥ १० ॥ सुभीममतिभीमश्च भीमं भीमबलाबलम् ।
 एतान् यज्ञमुपः पञ्च देवानां सृजत्तपः ॥ ११ ॥ सुमित्रं मित्र-
 वन्तश्च मित्रश्च मित्रवर्धनम् । मित्रधर्माणमित्येतान् देवानभ्य-
 सृजत्तपः ॥ १२ ॥ सुरप्रवीरं वीरञ्च सुवेशं सुरवर्चसम् । सुराणा-
 मपि हन्तारं पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥ १३ ॥ त्रिविधं संस्थिता ह्येते
 पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् । मुष्णान्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञ-
 याजिनः ॥ १४ ॥ तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः ।
 सृष्ट्वा हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५ ॥ वहिर्विद्यां
 तदा दानं कुशलैः संप्रवर्तितम् । तद्विते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः
 स्थितो भवेत् ॥ १६ ॥ चितान्नेरुदहन्ताज्यं प्रचाभ्यां तव प्रव-
 र्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७ ॥

बृहदुर्क्यस्तपस्यैव पुत्रो भूमिसुपास्थितः । अग्निहोत्रे ह्वयमाने
पृथिव्यां सङ्घिरिच्यते ॥ १८ ॥ रथन्तरथ तपसः पुत्रोऽग्निः परि-
पठति । मित्रविन्द्याय वै तस्यै हविरध्वर्यवो विदुः । सुमुदे परम-
प्रीतः सह पुत्रैर्महायथाः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे
एकोनविंशत्त्राधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ १ ॥ भरत्वेष प्रजाः
सर्वास्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यश्चशिवो नाम शक्तिपूजापरश्च
यः ॥ २ ॥ दुःखात्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः । तपसस्तु
फलं दृष्ट्वा सम्पुष्टं तपो महत् ॥ ३ ॥ उद्धर्तुकामो मतिमान्
पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । उष्मा चैवोष्णो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लब्धते
॥ ४ ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् । शशुमग्निमथ
प्राङ्गर्ग्राह्याः वेदपारगाः ॥ ५ ॥ आवसथ्यं द्विजाः प्राङ्गर्हीप्तमग्निं
महाप्रभम् । जर्लस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ६ ॥
ततस्तपो ह्यजनयत् पञ्चयज्ञसुतानिह । प्रशान्तेऽग्निर्महाभागः
परिशान्तो गवास्पतिः ॥ ७ ॥ असुरान् जनयन् घोरान्बल्यैश्चैव
पृथग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् ॥ ८ ॥
वृहद्भानुन्तु तं प्राङ्गर्ग्राह्या वेदपारगाः । मानोर्मार्थ्या सुप्रजा
तु वृहद्भासा तु सूर्येजा ॥ ९ ॥ असृजेतान्तु षट् पुत्रान् शृणु
तासां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान्तु भूतानामस्तु यः सम्पुयच्छति
॥ १० ॥ तमग्निं बलदं प्राङ्ग प्रथमं भानुतः सुतम् । यः प्रशान्तेषु
भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ॥ ११ ॥ अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो
भानुतः सुतः । दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ॥ १२ ॥

विष्णुर्नामैह सोऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण
 संहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतणो नाम
 भानोरेवान्वयस्तु स । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः
 ॥ १४ ॥ चतुर्भिः संहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः । निशा तजः-
 नयत् कन्यामन्नीसोमावुभौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवामवद्वाय्या
 सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः
 ॥ १६ ॥ पर्जन्यसंहितः श्रीमानग्निर्विश्वानरस्तु सः । अस्य लोकस्य
 सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो
 वै मनोः सुतः । ततः खिष्टं भवेद्दान्यं खिष्टकृतं परमस्तु सः
 ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म-
 णासौ बभौ भार्या स वङ्गिः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य
 यो देवं प्रवर्त्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम अद्भुतपस्य
 साधनः ॥ २० ॥ शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभक्तिं हताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्माद्भ्यर्चयतः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्ग-
 योगप्रवर्त्तकः ॥ २२ ॥ अग्रं गच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मास्त्रिह विचित्रेषु सोऽग्नौर्वङ्गिरुच्यते ॥ २३ ॥ इमानन्यान्
 समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्राय-
 श्चित्तार्थमुत्सृजान् ॥ २४ ॥ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिदायुनामयः ।
 दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणान्निर्यदा
 हास्यां संसृजेत तदा किल । दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतये-
 ऽग्नये ॥ २६ ॥ यद्यग्नयो हि स्पृशेयुर्निवेगस्था दवाग्निना ।
 दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २७ ॥ अग्निं रजस्रता
 वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । दृष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्यु-
 मतैऽग्नये ॥ २८ ॥ मृतः शूयते यो जीवः परेयुः पशवो यदा ।
 दृष्टरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये ॥ २९ ॥ आर्त्तो न जुहुया-

दग्निं तिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादु-
त्तरान्नये ॥ ३० ॥ दध्मञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३१ ॥ सूतिकामित्यदा
चाग्निं संस्पृशेद्दग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्नि-
मतेऽन्नये ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे,

विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेय उवाच । आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा
प्रिया । भूपतिर्भुवमर्त्ता च जनयत् पावकं परम् ॥ १ ॥ भूताना-
म्वापि सर्वेषां यं प्राज्ञः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनमर्त्तति सान्व-
येषु हिजातिषु ॥ २ ॥ महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निर्गृह-
पतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । ज्ञतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य
पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भो महभागः सह पुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवमर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दहन्मृतानि भूतानि
तस्याग्निर्मरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे च निवतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य
तु ॥ ६ ॥ स वज्रिः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं
नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशाणं वं भयात् ॥ ७ ॥ दिवास्तवाधिगच्छन्ति
नागमाणा यथादिशम् । दृष्ट्वा लग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्
॥ ८ ॥ देवानां वह्न हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ
मध्वच्च प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं दिशं
ततोऽगमत् । मत्प्राप्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ १० ॥
भक्ष्या वै विविधैर्भाविर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा
चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वच ॥ ११ ॥ अनुनीयमानो हि भृशं देव-

वाक्यादिवेतनः । नैच्छद्दोढं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत् ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सत्यज्य प्रविवेश धरान्तदा । भूमिं
 स्पृष्ट्वा हजडातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूयात् स गन्धं
 तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पिप्ता-
 न्मारकतं तथा ॥ १४ ॥ यत्कृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव प्रभुः
 प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥
 शरीरादिविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च
 परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृग्वज्जिरादिभिर्भूयस्तपसोत्यापित-
 स्तदा । भ्रमं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसाप्याचितः शिखी ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् । तस्मिन्नेष्टे जगद्धित-
 मथर्वाणमथाचितम् ॥ १८ ॥ अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादायः ।
 अथर्वा तस्य जल्लोकानात्मना लोके पावकम् ॥ १९ ॥ मिषतां सर्व-
 भूतानामुन्मत्ताय महार्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वाणा
 ॥ २० ॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं तज-
 नयद्विष्णोः न वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विवि-
 धान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाश्च
 सरस्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ।
 चर्मण्वती मही चैव मेघ्या मेघातिथिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्रावती
 वेतवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी गोदा-
 वरी तथा ॥ २४ ॥ वेणोपवेणा भीमा च बडवा चैव भारत ।
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा
 कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णानानां मातरो
 याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य मन्त्रा भार्या तस्य पुत्री
 विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥
 अत्रैवाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसी प्रजाः । अत्रिः पुराण-
 खटुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मणः काया-

निर्हरन्ति ज्ञताग्र्याः । एवमेते महात्मनः कीर्त्तितास्तेऽग्नयो
मया ॥ २८ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्त्रिमिरापहाः । अद्भु-
तस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि
सर्वेषामेको ह्येष ज्ञताग्र्यः । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमो-
ऽङ्गिरा ॥ ३१ ॥ ब्रह्म निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्गृह्यथा ।
इत्येष बंशः सुमहात्मनीनां कीर्त्तितो मया । योऽर्च्यते विविधै-
र्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे-
एकविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा बंशाः कीर्त्तितास्ते
मयानघ । शृणु जन्म तु कौरव्य कीर्त्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितीजसः । जातं ब्रह्मर्षिभार्या-
भिर्ब्रह्मण्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः
परस्परम् । तन्नाजयन् सदा देवात् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥
बभूवमानं बलं दृष्ट्वा ब्रह्मर्षेः पुरन्दरः । स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्ता-
माप भूयं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालधेदीर्घ्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं
गत्वा ध्यायन्नर्यमिदं भूयम् । शुश्रावार्त्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया
तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित् पुरुषस्त्रातु चैव ह । पतिञ्च
मे प्रदिशतु स्वयं वा पुरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह
मामैर्नास्ति मयं तत्र । एवमुक्त्वा ततोऽभ्युत् केयिनं स्थितमुग्रतः
॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् । हस्ते गृहीत्वा
कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्यैकर्मन् कक्षात्त्वमिमां

कन्यां जिहीर्षसि । वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवा-
धनात् ॥ १० ॥

केश्युवाच । विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रौषा प्रार्थिता मया । क्षमन्ते
जीवन्तो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी
चिक्षेपेन्द्रबधाय वै । तामापतन्तीवृच्छेद् मध्ये वज्रेण वासवः
॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवसृजत् । तदा-
पतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ॥ १३ ॥ विभेद राजन् वज्रेण
भुवि तन्निपपात च । पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः
॥ १४ ॥ हित्वा कन्यां महाभागां प्रद्रवद्भृशपीडितः । अपयाते-
ऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् । कासि कस्यासि किञ्चेह
कुसुमे त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापणि स्कन्दोत्पत्तौ
हाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच । अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी
मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सदैवावां भगिन्यो तु
सखीभिः सह मानसम् । आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजा-
पतिम् ॥ २ ॥ नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । इच्छ-
त्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन्
मुक्त्वाहं तदलेन तु । त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ज-
यम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । मम मातृस्वसेया त्वं माता दाद्यायणी मम ।
आख्यातन्नुहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच । अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम । वर-
दानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच । कीदृशन्तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति । एत-
दिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच । दिक्कानवैयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् । जेता
यो दुष्टदैत्यानां महवीर्यो महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि
क्षया सच्च विजेष्यति । स हि मे भविता मर्ता ब्रह्मण्यः कीर्ति-
वर्द्धनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्त-
यद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्राप्यते ॥ १० ॥
अथापश्यत् स उदये भास्करं भास्करद्युतिः । सोमश्चैव महाभागं
विश्रामानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां सुहृत् रौद्र
एव तु । देवसुरश्च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहि-
तैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां सन्ध्यां शतक्रतुः । अपश्यल्लोहितोदङ्ग भगवान्
वसुणालयम् ॥ १३ ॥ भृगुभिश्चाङ्घ्रिरोमिश्च हतं सन्तैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वज्रिश्च प्रविशन्तं विाकरम् ॥ १४ ॥ पर्वं चैव
चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् । तथा घर्षागतं रौद्रं सोमं सूर्य-
गतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च ।
समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्याचन्द्र-
मसोर्घोरं दृश्यते परिवेशनम् । एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धन्तु
शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुरपीयन्तु प्रत्यङ्गवाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यन्मिवक्ता तु प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च
सङ्घातो महान् युक्तश्च तेजसा । सोमस्य वज्रिसूर्याभ्यामङ्गुतोऽयं
समागमः ॥ १९ ॥ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पति-
र्भवेत् । अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ॥ २० ॥ एष
चेज्जनयेद्भमं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । एवं सञ्चिन्त्य भगवान्
ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा देवसेनान्तामवन्दत् स
पितामहम् । उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन । तथा
 स भविता गर्भो बलवानुसविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानी-
 स्त्वया सह शतक्रतो । अद्या दिव्याः पतियैव स भविष्यति वीर्य-
 वान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया । तत्रा-
 भ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वसिष्ठप्रमुखा मुख्या
 विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः । आगार्थं तपसो घातुं तेषां सोमन्तथा-
 ध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपरोगमाः । इष्टिं कृत्वा
 यथान्यायं सुसमिद्धे ज्ञताग्ने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं
 सर्वदिवौकसाम् । समाहृतो ज्ञतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात्
 ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत् प्रभुः । आग-
 न्याहवनीयं वै तैर्हिजैर्मन्त्रतो ज्ञतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं
 प्रतिगृह्य ज्ञताग्नेः । ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छ दिवौकसाम्
 ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् । स्वेष्वा-
 सनेषूपविष्टाः स्वपत्नीश्च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ सुकवेदिनिभा-
 स्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः । ज्ञताग्नेर्नाचैः प्रतिभाः सर्वास्तारा
 इवाद्भुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुमितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा दिजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः स
 चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुमितो ह्यहम् । साध्वयः पत्न्यो दिजे-
 न्द्राणामक्रामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं
 स्पृष्टुं वाप्यनिमित्ततः । गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्चाम्य-
 भीक्ष्यामः ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चन-
 प्रभाः । पश्यमानश्च सुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३६ ॥ निरुप्य
 तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः । मनस्तासु विनिःक्षिप्य कामयानो
 वराङ्गनाः ॥ ३७ ॥ कामसन्तप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः । अलाभे
 ब्राह्मणस्त्रीणामग्निरननुपागमत् ॥ ३८ ॥ स्वाहा तं दददुहिता

प्रथमं कामयत्तदा । सा तस्य हृद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी
॥ ३८ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा
यथावत्तु वक्त्रं वनमुपागतम् ॥ ४० ॥ तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्त-
यामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम्
॥ ४१ ॥ कामयिष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण मोहितम् । एवं
कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
त्रयोविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या लङ्घिरसः श्रीलक्ष्मणगुणा-
न्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥
जगाम पावकाभ्यासं तच्चोवाच वराङ्गना । मामग्रे कामसन्तप्तं
त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुप-
धारय । अहमङ्घ्रिरसो भार्या शिवानाम ज्ञताशन । शिष्टाभिः
प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषि कामार्त्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥

शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु यथं तव ।
लक्षितमिद्विज्ञैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तावान्तिकम् ॥ ५ ॥ मैथुनायेह
संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतञ्चर । यातयो मां प्रतीचन्ते गमिष्यामि
ज्ञताशन ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतां सुहा-
युतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामनृतं

होषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादेतद्रक्षमाणं गरुडीं सम्मवा-
म्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महा-
वनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् । दृष्टिविषैः
सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिमिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रे-
भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११ ॥
सा तत्र सहसा गत्वा शैलकुण्डं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कृण्डे

शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तर्षीणां
महात्मनाम् । पत्नीसखपतां कृत्वा कथयामास पावकम् ॥ १३ ॥

दिव्यं रूपमस्येत्याः कर्तुं न शकितं तथा । तस्यास्तपःप्रभावेण
भर्तुः शुश्रूषणेन च ॥ १४ ॥ षट्कुलस्तत्तु निःक्षिप्तमग्नेरेतः कुक्ष-
त्तम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्नाहया तडा ॥ १५ ॥

तत्स्कन्धं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं
स्कन्धमनयत् स्कन्दतां ततः ॥ १६ ॥ षट्शिरा दिशुणञ्चोत्रो दाद-
शाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः सप्तपद्यत ॥ १७ ॥

द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां त्रिशुर्वभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतु-
र्थमभवद्बुधः ॥ १८ ॥ लोहिताश्रेण सहता संवृतः सह-
विद्यता । लोहिताश्रे सुमति माति सूर्य्य इवोदितः ॥ १९ ॥

गृहीतन्तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं यन्निपुरघ्नेन
सुरारिविनिवृत्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बल-
वांस्तदा । सम्मोहयन्निवेमान् स त्रीन् लोकान् सचराचरान् ॥ २१ ॥

तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिखनम् । उत्पेततुर्महानागौ
चित्रशैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य स वालोऽकं-
समद्युतिः । हास्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिश्चान्येन पाणिना

॥ २३ ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः । महाकाय-
मुपस्मिष्टं कुक्कुटं बलिनाम्बरम् ॥ २४ ॥ गृहीत्वा व्यनदल्लीभं चिक्रीड

च महाभुजः । हाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा ब्रह्मसुतम्
 ॥ २५ ॥ प्राप्तापयत भूतानां दासनं बलिनामपि । हाभ्यां भुजा-
 भ्यामाकाशं ब्रह्मशोऽभि जघान ह ॥ २६ ॥ क्रौडन् भाति महा-
 सेनस्त्रीन् लोकान् वदनैः पिवन् । पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमा-
 नुदधे यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषन्धोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयद्मेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्हिमैः ॥ २८ ॥ स पश्यन् विवि-
 धान् भावांश्चकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यमतन्
 ब्रह्मधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताश्चोद्दिग्गमनसस्तमेव शरणं ययुः । ये
 तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानयाज्जः
 प्रारिषदान् ब्राह्मणान् सुमहावलान् । स तूत्याय महाबाहुरूप-
 सान्त्तु च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विकृष्य व्यसृजद्वाणान् श्वेतै-
 र्महागिरौ । बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेसं गच्छन्ति पर्वतम् । स दिग्दीर्घोऽपत-
 च्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते लन्ये नेदुः-
 शैला भृशं तदा । स तं नादं नृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः
 ॥ ३४ ॥ न प्रव्यथद्मेयात्मा शक्तिसुद्यम्य चानदत् । सा तदा
 विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ॥ ३५ ॥ बिभेद शिखरं घोरं
 श्वेतस्य तरसा गिरिः । स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचलैः
 सह ॥ ३६ ॥ उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मानः । ततः
 प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यतः समन्ततः ॥ ३७ ॥ आर्त्ता स्तब्धं समा-
 साद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनममजल्लोकः स्तब्धं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासः । पर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ

चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्मिन् जाते महासत्त्वे महासिने महा-
 बले । समुत्तस्त्रुमहोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्री-
 पुंसोर्विपरीतश्च तथा हन्धानि यानि च । आद्या दीप्ता दिशं खञ्ज-
 ररास च महौ मृगम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्टोत्पातान्
 समन्ततः । अकुर्वन् शान्तिमुद्दिगा लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥
 निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः । तेऽब्रुवन्मेष नोऽनर्थं
 पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणा-
 मिति स ह । अपरे मरुडौमाङ्गस्त्वयानर्थोऽयामाहृतः ॥ ५ ॥
 चेदंष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती । न तु तत्स्वाहवा-
 कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सप्तर्षी तु वचः श्रुत्वा ममायं
 तनयस्त्विति । उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
 अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् । तत्पुत्रोऽयमित्युत ॥ ८ ॥
 पत्नीर्विना देवीमरुन्वतीम् ॥ ९ ॥ षड्भिरेव तदा जातमाङ्गस्तदन-
 वासिनः सप्तर्षीनाञ्च च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ १० ॥ अहं
 जाने नैतदेवमिति राजन् पुनः पुनः । विश्वामित्रस्तु कृतेष्टिं
 सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतो-
 ऽन्वगात् । तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वा-
 सेनस्य प्रथमं कुमारं शरणङ्गतः । स्तव दिव्यं संप्रचक्रे महा-
 मित्रस्तु चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि
 त्रयोदश । जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥
 षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य तु साधनम् । अक्षया देव्याः
 साधनञ्च तथा परिषदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म
 लोकहिताय वै । तस्माद्विप्रकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रिया
 ॥ १५ ॥ अन्वजानाञ्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः । अन्नवीच
 मुनीन् सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः । श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते
 पत्नीः सर्वयोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दं श्रुत्वा तदा दिवा वाचं सहिता
 ब्रुवन् । अविषञ्चं बलं स्कन्दे जहि भक्राशु माचिरम् । यदि वा
 न निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगृह्या-
 स्मांस्त्वाच्च भक्र महाबलः । स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहा-
 बलः ॥ १८ ॥ स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् । न
 बालमुत्सहे हन्तुमिति भक्रः प्रमापते ॥ १९ ॥ तेऽब्रूवन्नास्ति ते
 वीर्यं यत एवं प्रमापसे । सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य
 मातरः ॥ २० ॥ कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषमवदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अशक्योऽयं विचि-
 न्त्यैवं तमेव शरणं ययुः । जञ्चुश्चैनं तमस्माकं पुत्री भव महा-
 बल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्त नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य
 महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः । अपश्यदग्निमाधान्तं पितरं
 बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितेन सह मातृगणेन च ।
 परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां यां
 तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा । धात्री सपुत्रवत् स्कन्दं शूल-
 हस्ताभ्यरक्षत ॥ २६ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहित-
 भोजना । परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २७ ॥ अग्नि-
 भूत्वा नैगमेयम्हागवत्क्रो बह्वप्रजः । रमयामास शैलस्थं बालं
 क्रौडनकैरिव ॥ २८ ॥

इति आरक्षपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ

पञ्चविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातर-
 स्तथा । इताशनमुखाश्च दृष्टाः परिप्रदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते
 चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः । परिवार्य महासेनं स्थिता
 मातृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयधेयसुः सुरै-
 श्वरः । आरुह्यैरावतं स्कन्दं प्रययौ देवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय
 वज्रं बलवान् सर्वैर्देवगणैर्द्वृतः । विजिष्वांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्ण-
 तरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानौकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवरास्वरसंवीतं
 श्रिया जुष्टमलङ्कृतम् । विजिष्वांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्व-
 यात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः । संचर्ष-
 यन् देवसेनां जिष्वांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-
 स्तथैव परमर्षिभिः । समीपमथ संप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः
 ॥ ८ ॥ सिंघनादं ततश्चक्रे देवेशः सच्चितैः सुरैः । शुद्धोऽपि शब्दं
 तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समु-
 द्रूतोदधिप्रभम् । बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥
 जिष्वांसुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः । विसर्ज्य सुखात्
 क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्क्षिणः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि
 भूतले । ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रच्युताः
 सहसा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव । दह्यमानाः प्रपन्नास्तै-
 श्वरणं पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्ति-
 मुपागतः । त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४ ॥
 तद्विस्मृतं जघानाशु पाश्र्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् । बिभेद च महा-
 राज पाश्र्वं यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः
 पुरुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिष्टग्दिव्यकुण्डलः ॥ १६ ॥
 यद्वज्रविशनाज्यातो विशाखस्तेन सोऽभवत् । सञ्जातमपरं दृष्ट्वा
 कालानलसमद्युतिम् ॥ १७ ॥ मयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

शरणं गतः । तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः । ततः
प्रहृष्टा स्त्रिदशा वादिवाण्यभ्यवादयन् ॥ १८ ॥

इति शारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दशत्रो-
गमने षष्ठं विंशत्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दपारिषदान् वीरान् शृणुष्वानु-
दर्शनान् । वचप्रहारात् स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये
हरन्ति शिशून् जातान् गर्भस्थाश्चैव दासणाः । वचप्रहारात्
कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारस्ते विशाखश्च
पितले समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रक्षन्कागमुखस्तदा
॥ ३ ॥ ततः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः । मातृणां
प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाखश्च कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्द-
माह्वर्जना भुवि । सद्रमन्निमुमां स्वाहां प्रदिग्धेषु महाबलम् ॥ ५ ॥
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः । एतास्त्वजनयत्
कन्यास्तपोनाम ह्युताग्रतः । किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः
समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमार्थं जघुः । भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
प्रसादान्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुलं नः । सोऽब्रवोहांढमित्येव
भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवायैवाश्रयायैव पुनः पुनरुदा-
रधीः । ततः सङ्कल्प्य पुत्रले स्कन्दं मातृगणीऽगमत् ॥ ८ ॥
काकौ च हलिना चैव मालिनी वृद्धिका तथा । आर्याः पलाला
वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्यसम्पन्नाः शिशु-
र्नामातिदारुणः । स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः
॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भव । ह्यागवक्त्रेण
सहितो नवकः परिकीर्तयते ॥ ११ ॥ षष्ठं ह्यागमयं वक्त्रं स्कन्द-

स्यैवेति विद्धि तत् । षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणा-
 र्चितम् ॥ १२ ॥ षष्णान्तु प्रवरं तस्य श्रीर्षाणामिह शब्दगते ।
 शक्तिं येनासृजद्विव्यां भद्रभाख इति अह ॥ १३ ॥ इत्येतर्हि वि-
 धाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् । तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां
 जनाधिप ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दो-
 पाख्याने सप्तविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपविष्टन्तु तं स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
 हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्यचं महाप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बर-
 संवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि
 सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं षष्ठकुण्डलम् । अभजत्
 पद्मरुपा श्रीः स्वमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रियः जुष्टः पृथुयुगाः
 सुकुमारवरस्तदा । निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी
 ॥ ४ ॥ अपूज्यमहात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् । इदमाहु-
 स्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यगर्भं भद्रन्ते लोकानां शङ्करो भव ।
 त्वया पञ्चावजातेन सर्वलोका वशीकृताः ॥ ६ ॥ अभयश्च पुन-
 र्दत्तं स्वयैवैषां सुरोत्तम । तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्या-
 भयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच । किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
 कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचुः । इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
 तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्वृत्तानां
 संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति । अनुशास्ति च भूतानि कार्यैर्धु

बलसूदनः १० ॥ असूर्यं च भवेत् सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यनिश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११ ॥ एतदिन्द्रेण
कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । तच्च वीर बलिशेष्टस्तस्मादिन्द्रो
भवस्व नः ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवसेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तकपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । आधि तमेव त्रैलोक्यमवग्रो विजयी रतः ।
अहन्ते किञ्चरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विजिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रले-
पु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च मिथो भेदे
प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वेष-
मुपैष्यति । द्विषाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ॥ १७ ॥
विग्रहः संप्रवर्त्तत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं मां रणे तात यथा-
शक्तं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ १८ ॥

स्कन्द उवाच । तमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा
शासनं स्कन्द कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवानां सेना-
पत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणहितार्थाय सेनापत्येऽभिषिच्य माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिषिक्तो मधवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चनं क्व-
प्रियमानं व्यरोचत ॥ २३ ॥ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्मण्ड-

लम् । विश्वकर्माकृता चास्य दिव्या माला हिरण्ययी ॥ २४ ॥
 आबद्धा त्रिपुररत्नेन स्वयमेव यशस्विना । आसम्य मनुजव्याघ्र-
 सह दिव्या प्ररन्तप ॥ २५ ॥ अर्चयामास सुप्रीतो भगवान् गो-
 वृषध्वजः । रुद्रमणिं हिजाः प्राङ्गुरुद्रसूनुस्ततस्तु सः ॥ २६ ॥
 रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रुतः पर्वतोऽभवत् । पावकस्येन्द्रियं श्वेते
 क्रान्तिकाभिः कृतं नगैः ॥ २७ ॥ पूज्यमानन्तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्व-
 दिवौकसः । रुद्रसूनुं ततः प्राङ्गुर्गुहं गुणवताम्बरम् ॥ २८ ॥
 अनुप्रविश्य रुद्रेण वङ्गिं जातो ह्ययं मिश्रुः । तत्र जातस्ततः
 स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९ ॥ रुद्रस्य वङ्गेः स्वाहायाः प्रसां
 स्त्रीणाञ्च भारत । जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत्
 ॥ ३० ॥ अजरे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः । भाति दीप्त-
 वपुः श्रीमान् रक्ताभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१ ॥ कुक्कुटश्यामिना
 दत्तस्तस्य केतुरलङ्कृतः । रथे संसृत्यतो भाति कालान्गिरिव-
 लोहितः ॥ ३२ ॥ या चेष्टा सर्जभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
 अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्जनी ॥ ३३ ॥ विवेश कवच-
 च्चात्य शरीरे सहजन्तया । युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्
 सदा ॥ ३४ ॥ शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नति । ब्रह्म-
 खल्वमसम्प्रोक्षो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३५ ॥ निकृन्तनञ्च शत्रूणां
 लोकानाञ्चामिरक्षणम् । स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जना-
 धिप ॥ ३६ ॥ एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः खलङ्कृतः । बभौ
 प्रतीतः समनाः परिपूर्णैन्दुमण्डलः ॥ ३७ ॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च
 देवतूर्थैरवैरपि । देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसाङ्गणैः ॥ ३८ ॥
 एतैश्चान्यैश्च बह्वभिस्तुष्टैर्हृष्टैः खलङ्कृतैः । सुसंवृतः पिशाचानां
 गणैर्देवगणैस्तथा ॥ ३९ ॥ क्रीडन् भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च
 पावकिः । अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ॥ ४० ॥ विनि-
 कृत्य तमः सूर्यं यथेह्यभ्युदितं तथा । अथैनमभ्ययुः सर्वा देव-

सेनाः सहस्रयः ॥ ४१ ॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो
दिशः । ताः समासाद्य भगवान् सर्वभूतगणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ अर्चि-
तस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि । शतक्रतुशामिषिच्य स्कन्दं
सेनापतिं तदा ॥ ४३ ॥ सस्मर तां देवसेनां या सा तेन विमो-
क्षिता । अयं तस्या पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ४४ ॥
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां खलङ्घुताम् । स्कन्दं प्रोवाच बल-
मिदियं कन्या सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी
स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४६ ॥
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवक्षसा । एवमुक्तः स जग्राह
तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४७ ॥ वृहस्पतिर्मन्त्रविदि जजाप च
जुहाव च । एवं स्कन्दश्च महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ॥ ४८ ॥
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राङ्गुलक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं
कुहूश्चैव सदृष्टिमपराजिताम् ॥ ४९ ॥ यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः
आश्रितो देवसेनया । तदा तमाश्रयलक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी
॥ ५० ॥ औजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छीपञ्चमीं कृता । षष्ठ्यां
तृतीयोऽभ्युदयस्तस्मात् षष्ठीं महर्षिर्तथिः ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दो-

पाख्याने अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं
कृतम् । सप्तर्षिपत्नयः षड् देव्यस्तस्माकाशमयागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः
संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः । द्रुतमागम्य चोचुस्ता देव-
सेनापतिं प्रभुम् ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसम्मितैः ।
अकारणादुषा तैस्तु पुण्यस्थानात् परिच्युताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः

किञ्च जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संश्रुत्य
तस्मान्नस्मात्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयस्य भवेत् स्वर्गस्त्वत्प्रसादादि-
नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्सामः कुलैतदनृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिता ।
यदापीच्छत सत्सवं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किञ्चार्थमिति सो-
ऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीदासवस्ततः ॥ ७ ॥
अमिजित् सर्षमाना तु रोहिण्याः कन्यसौ स्वसा । इच्छन्ती
ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र स्यूढोऽस्मि मद्रन्ते
नक्षत्रं गगनाच्चुरतम् । कालान्तिमं परं स्कन्दं ब्रह्मणा सह चिन्तय
॥ ९ ॥ घनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणो
ह्यभवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्ते तु शक्रेण
त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तश्रीर्षाभं भाति तद्वज्रिदैवतम्
॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि
नित्यमेवाहं त्वया पुत्रं सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तेस्तु पुत्रस्तेद्वात् प्रभाषि माम् ।
क्षुषया पूज्यमाना वै देवि वत्सगमि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातर-
स्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर ऊचुः । यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अज्ञांकन्तु भवेत् स्थानं तासाञ्चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या
लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजाज्ञाकं हृतास्तामिस्त्वत्कृते
ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच । दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निर्षेवितुम् ।

अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छ्य ॥ १८ ॥

मातरं जनुः । इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ
नः । त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेखराः ॥ १९ ॥

स्कन्द उवाच । प्रजा वो दद्वि कष्टन्तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत मद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २० ॥

मातरं जनुः । परिरक्षाम मद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । यावत् षोडशवर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रवाधत मनुष्याणां तावद्दुपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहञ्च वः प्रदा-
स्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्सग्रथ
पूजिताः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावक-
प्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभुः । अपतत्
सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ चुषार्द्धिनः ॥ २४ ॥ स्कन्देन सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्मः । स्कन्दापञ्चारमित्याङ्गर्हन्तं द्विज-
सत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां दाक्षसीं प्राङ्मुखं विशाव पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा
दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथ्यते
शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् मानुषीणान् चरते घोरदर्शना ।
अदितिं देवतीं प्राङ्मुखं हस्तस्यास्तु रैवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बाह्यान्
महाघोरो यावते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता ता-
माङ्गर्मुखमुण्डिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यर्थं त्रिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरा-
सदा । कुमाराश्च क्रमार्थेन ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवाः ॥ ३० ॥ तेऽपि
गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते
प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना मल्लन्ति बालकान् रौद्रकर्म्मिणः ।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरमिर्नृप ॥ ३२ ॥ अकुनि-
 स्तामयारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
 शुनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां
 सदैव हि । पादपानाच्च या माता करच्छनिखया हि सा ॥ ३४ ॥
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करस्ते तां
 नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३५ ॥ इमे लष्टादशान्ये वै
 ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं स्तुतिकाण्डे
 ॥ ३६ ॥ कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा
 तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयथे ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणाम्नु या माता
 सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मादुषी भुवि
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री लप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः
 कन्या धात्री स्कन्दस्य सा सृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा
 हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्था प्रमदाक्षपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिच्यते ॥ ४१ ॥ एवमेते
 कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडशवर्षाणि
 शिशूनां क्षयिवास्ततः ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषा-
 येव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रथमं कार्यं स्नानं धूपमध्याह्ननम् । बलिकर्मोपहाराश्च
 स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमर्थाचिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं
 नृणाम् । आयुर्वीर्यञ्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमन्दृताः ॥ ४५ ॥
 जहन्तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तामहं संप्रव-
 क्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो देवान्
 जाग्रहा श्रितोऽपि वा । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं
 विदुः ॥ ४७ ॥ आशीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति

यः सिद्धान् क्रुद्धश्चापि शपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः
 सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ५८ ॥ उपाग्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि
 पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः ॥ ५९ ॥
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु
 क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ६० ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं
 पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव
 सः ॥ ६१ ॥ आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये । उन्मा-
 द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ६२ ॥ यस्य दोषैः
 प्रकुपितं चित्तं सुक्षति देहिनः । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं
 तस्य शास्त्रतः ॥ ६३ ॥ वैलब्ध्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्श-
 नात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वन्तस्य तु साधनम् ॥ ६४ ॥
 कश्चित् क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिज्ञानस्तथै-
 वान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ६५ ॥ यावत् सप्ततिवर्षाणि भव-
 न्येते ग्रहा नृणाम् । अतः परं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेत् ज्वरः
 ॥ ६६ ॥ अप्रकीर्णोन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं
 यद्विधानञ्च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ६७ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो
 मानुषाणां प्रकीर्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं
 भक्षेष्ट्वरम् ॥ ६८ ॥

इति आरख्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मनुष्यग्रह-
 कथने एकीनत्रिंशत्यधिकहिशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत् प्रियं
 ज्ञातम् । तथैनमब्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छा-
 स्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् । तामब्रवीत्ततः स्कन्दः
 प्रीतिमिच्छसि क्रीदशीम् ॥ २ ॥

स्वाहोवाच । इक्ष्वाहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
 बाल्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताग्ने ॥ ३ ॥ न स मां
 कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः । इच्छामि आश्रितं वासं
 वस्तुं पुत्र सहामिना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच । इदं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्विजानां मन्त्रसंस्कृतम् ।
 होषन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्ता समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अद्य प्रभृति
 दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्ये स्थिताः । एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा
 वत्सप्रति शोभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन
 पूजिता । पावकेन समायुक्ता भर्ता स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ - ततो
 ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं
 त्रिपुरार्द्धेनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणानिं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोभया ।
 द्वितीयं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमायोन्याश्च
 रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना । अस्मिन् गिरौ निपतितं मिश्रिका-
 मिश्रिकं यतः ॥ १० ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्य-
 दृक्षेणु तदेवं पञ्चधापतत् । तत्र ते विविधाकारा गणा श्रेया
 मनोप्रिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताग्निनः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्ता महासेनो महेश्वरम् । अपूजयद्मेवात्मा
 पितरं पितृवत्सलः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अकंपुष्यैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या घना-
 थिभिः । व्याधिप्रशमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत् । मिश्रिका-
 मिश्रिकञ्चैव मिथुनं रुद्रसम्भवम् ॥ १४ ॥ नमस्कार्यं सदैवेह
 बालानां हितमिच्छता । स्त्रियो मानुषमांसाश्च वृद्धिका नाम
 नामतः ॥ १५ ॥ वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ।
 एवमेते पिशाचानामसङ्ख्येया गणाः स्मृताः ॥ १६ ॥ वण्टायाः

'सपताकायाः शृणु मे सश्वरं नृप । ऐरावतस्य घण्टे हे वैजयन्त्या-
 विति श्रुते ॥ १७ ॥ शुद्धस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाथ धीमता ।
 एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका
 कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता । यानि क्रौडनकान्यस्य
 द्वैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तैरेव रमते देवो महासेनो महा-
 बलः । स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे
 काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः । तेन वीरेण शुशुभे स शैलः
 शुभकाननः ॥ २१ ॥ आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चाकन्दरः ।
 सन्तानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव
 जवाग्रोकवनैस्तथा । कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्गगणैरपि ॥ २३ ॥
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः । तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे
 देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ मेघतूर्यरवाद्यैव क्षुब्धोदधिसमस्त्रनाः ।
 तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र
 भूतानां अयते निनदो महान् । एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वत-
 संस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥
 मार्कण्डेय उवाच । यदाभिषिक्तो भगवान् सेनापत्येन
 पावकिः । तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्रवटं हरः । रथे-
 नादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ सहस्रं तस्य सिंघानां
 तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे । उत्प्रेषात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचो-
 दितम् ॥ २८ ॥ ते पिवन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् । सिंहा
 नमस्त्यगच्छन्त नदन्तश्चाकृकेशराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्प्रथे पशुपतिः
 स्थितो भात्युमया सह । विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे धने
 यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो शुद्धकैः सह । आस्थाय
 रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्थाय
 शक्रश्चापि सुरैः सह । पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम्
 ॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्यश्चरंक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः । यात्यमोघो

महायज्ञो दक्षिणं पञ्चमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा
 बहवश्चित्रयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः
 ॥ ३४ ॥ यनस्य मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्योधि-
 श्चैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ३५ ॥ यनस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रि-
 शिखरः श्रितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलङ्घृतः
 ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् खलिलेश्वरः । परिवार्य
 यनैर्याति यादोर्भविर्विधैर्द्वैतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति
 रुद्रस्य पट्टिशः । गदामुषलशक्त्याद्यैर्द्वैतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥
 पट्टिशन्तुवगाद्राजन् कृवं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुश्चाप्यनु तं
 महर्षिगणसेवितः ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन्
 श्रिया द्रुतः । भृग्वङ्गिरोमि सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ ४० ॥
 एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संहर्षयन्
 सर्वांस्तेजसा त्रिदिबौकसः ॥ ४१ ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा
 भुजगास्तथा । नद्यो रुद्रा समुद्राश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये । स्त्रियश्च विविधाकारा
 यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ४३ ॥ सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुतपा
 वराङ्गनाः । पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥
 कृत्स्नं पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च
 गृहीत्वानिश्च शिष्टितौ ॥ ४५ ॥ अङ्गश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन्
 श्रिया द्रुतः । सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ४६ ॥
 गौरी विद्याय गान्धारी कैशिकी मित्रसाङ्गया । सावित्र्या सह
 सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे
 ये केचित् कविभिः कृताः । तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्च
 सुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो गृहः ।
 व्यापृतस्तु प्रसृगाने यो नित्यं रुद्रस्य वै शखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गली
 नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतथैव न हि तस्य गति-
ध्रुवाः । रुद्रं सत्कर्मभिर्भार्याः पूजयन्तीह देवतम् ॥ ५१ ॥ शिव-
मित्येव यं प्राङ्गरीशं रुद्रं पिनाकिनम् । भावैस्तु विविधाकारैः
पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरा-
वृतः । अनुगच्छति देवेशं ब्राह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथा-
ब्रवीन्महासेनं महादेवो वृहद्वचः । सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष
नित्यमतन्द्रितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच । सप्तमं मारुतस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
चदन्यदपि मे कार्यं देव तदहं मा विरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच । कार्येष्वहं त्वया पुत्र संदृष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनात्मन भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा विमसर्ज्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विमर्ज्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहस्रैव
महाराज देवान् सर्वान् प्रमोहयत् । जज्वाल खं सनचक्रं प्रमूढं
भुवनं भृशम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदक्षोर्वी तमोभूतं जगद्भौ ।
ततस्तद्वाक्शयं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महा-
भागा देवाश्च समक्षर्षयः । ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम्
॥ ६० ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् । तदै घोरमसं-
ख्येयं गर्ज्जच्च विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अस्यद्रवद्रणे देवान् भगव-
न्तश्च शङ्करम् । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु वाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥
पर्वताश्च शतघ्नश्च प्रासासिपरिषागदाः । निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवा-
नीकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणेन व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत ।
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ॥ ६४ ॥ दानवैरहितं
सैन्यं देवानां विमुखं बभौ । असुरैर्बध्यमानन्तत् पावकैरिव कान-
नम् ॥ ६५ ॥ अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा । ते विभिन्न-
शिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

बध्यमाना महारण । अथ तद्दिदुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥ ६७ ॥
 आश्वासयन्नुवाचेहं बलमिहानवार्द्धितम् । मयं त्यजत भद्रं वः
 शूराः शस्त्राणि गृह्णत ॥ ६८ ॥ कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचि-
 द्दया भवेत् । जयतेनान् सुदुर्बलान् दानवान् घोरदर्शनान्
 ॥ ६९ ॥ अमिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् । अक्रत्य वचनं
 श्रुत्वा समाश्रुत्वा दिवौकसः ॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुद्धन्त शक्रं
 कृत्वा व्यपाश्रियम् । ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ ७१ ॥
 प्रत्युद्युर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह । तैर्विस्मृष्टान्यनीकेषु
 क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं
 बद्ध । तेषां देहं विनिर्मिद्य शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७३ ॥
 निष्पतन्तो हृदश्चान्त नगिभ्य इव पद्मगाः । तानि दैत्यशरीराणि
 निर्भिन्नानि स सायकैः ॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजान् छिन्ना-
 भाणीव सर्वशः । ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥
 सासितं विविधैर्वाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम् । अथोत्क्रुष्टं तदा
 हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ॥ ७६ ॥ संहतानि च तूथ्याणि प्रवाद्यन्त
 ह्यनेकशः । एवमन्योऽन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ७७ ॥
 दिवानां दानवानाञ्च मांसशोणितकर्दमम् । अनयोर्देवलोकस्य
 सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति
 दिवौकसः । ततस्तूथ्यप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७९ ॥
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः । अथ दैत्यबलाहोरा-
 न्निष्पपात महाबलः ॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं
 गिरिम् । ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्वन्त दिवौकसः । अथाभिदुत्य महिषो
 दिवांश्चिह्नेप तं गिरिम् ॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य
 पार्थिव । भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८३ ॥ अथ तै-
 र्दानवैः साहं महिषस्त्रासयन् सुरान् । अभ्यद्रवद्रणे तूष्णं सिंहः

क्षुद्रमृगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 न्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
 क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम्
 ॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रेसतूरो-
 दसी गाढं समुज्जस्य महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या
 जलधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्त्राभिरित्युत ॥ ८८ ॥
 तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सञ्चार च तदा स्कन्दं
 मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रो रुद्रस्य
 चानदत् । दिवान् सन्नासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
 ततस्तस्मिन् भये घोरे दिवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
 क्रोधात् सूर्य इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लौहित-
 स्रग्बिभूषणः । लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
 रथमादित्यसङ्घाशमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा
 व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य
 विदारणीम् । समोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
 सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि
 महिषस्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन हारं षोडश-
 योजनम् । पर्वतामेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यथ यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा
 शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
 देवदानवैः । प्रावःशरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिषदैर्हत्वा
 मर्क्षिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् मन्त्रयन्तस्ते प्रपिवन्तश्च
 शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भूः शहर्षिताः ॥ १०० ॥
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानन्निर्वनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजय-
 ष्कृत्स्न स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रमिवाद्य महेश्वरम् । शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान्
 ॥ १०२ ॥ नष्टभद्रयन्दा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् । तदाब्रवी-
 -महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कन्दं जयायं
 महिषो हतः । देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बरः ॥ १०४ ॥
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः । शतं महिषतुल्यानां
 दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवभद्राणां यैर्वयं पूर्व-
 तापिताः । तावकैर्महिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः । एतत्ते प्रथमं देव
 ख्यातं कर्म्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्त्तिश्च तवाचक्ष्या
 भविष्यति । वशगाष्ट भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥
 महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स देवतैः । अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्ब-
 केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौ-
 कसः । उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः । एकाङ्गैवाजयत् सर्वं
 त्रैलोक्यं वल्लिनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जग-
 समाहितः । स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामिवात् ॥ ११२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दयुगे

विंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य सहा-
 ज्ञनः । त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि दिजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वाः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषि-
 सन्निधौ । उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रामेयश्चैव स्कन्दस्य दीप्तकीर्त्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्हणः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः । शिशुः शीघ्रः शुविशृङ्खो दीप्तवर्णः
 भुमाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्वनघो रौद्रः प्रियथन्दाननस्तथा । दीप्त-
 शक्ति प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटनोहनः ॥ ५ ॥ प्रष्टीप्रियश्च धर्मात्मा
 पवित्रो मातृवत्सलः । कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो देवतीसुतः
 ॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुस्तरः । सुव्रतो ललितश्चैव
 बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारी ब्रह्मचारी च भूरः भरवनो-
 द्भवः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेव-
 प्रियश्चैव प्रियः प्रियञ्जदेव तु । नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्ति-
 क्षेत्रस्य यः पठेत् । स्वर्गं कौर्त्तिं धनञ्जैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तोष्यामि देवैश्च प्रियश्च जुष्टं भक्त्या
 गुह्यं नामभिरप्रमेयम् । प्रष्ठाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि
 कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेभ्यो
 ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसुव्रतो त्वं ब्रह्मजो वै ब्राह्म-
 णानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं
 प्रथितः प्रङ्गिर्च्च । सखत्तरस्त्वं ऋतवश्च प्रङ्ख्वै मासाङ्गनासा-
 वयनं दिशश्च ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराक्षस्वरविन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि
 सहस्रबाहुः । त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरा-
 सुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभुश्चाप्यथ
 शत्रुजेता । सहस्रभूर्त्स्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् च
 ॥ १४ ॥ सहस्रशौर्यस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपाल्त्वं गुरुशक्तिधारिणौ ।
 गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहौक्तिकानान्तथैव ॥ १५ ॥
 त्वं क्रीडसे प्रणमुख कुक्कुटिन यथेष्टनानाविधकामरूपी । दक्षोऽसि
 सोमो मत्ततः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सना-
 तनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रचत्वा । ऋतस्य
 कर्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥
 सुक्तां तपस्तप परमं त्वमेव परावरञ्चोऽसि परावरस्त्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं
जगत् सर्वसुरप्रवीर शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते
हादशनेत्रबाहो अतः परं वेद्यि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य
य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । आवयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणु-
याद्वा द्विजेरितम् ॥ २० ॥ घनमायुर्धर्मो दीप्तं पुत्रान् शत्रुजय-
न्तथा । स पुष्टितुष्टि संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि कार्तिकेयस्तवे

एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमाख्यापर्व ।

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने
सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः । चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य
प्रियंवदे ॥ २ ॥ कथयामासतुस्त्रिधाः कथाः कुचयदूत्थिताः ।
अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती
याज्ञसेनीं रक्षसीदं सुमध्यमा । केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवा-
नघितिष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान् ।
कथञ्च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वक्ष्या हि
सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने । सुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीद्वि-
मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो वास्ति स्नानमन्त्रौषधानि वा । विद्या-
वीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्षु पाञ्चालि
यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णो भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः
॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महा-

भागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सर्वे
 भ्रामनुपृच्छसि । असदाचरिते मार्गे कथं व्यादनुकीर्तनम् ॥ ९ ॥
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैतच्छ्रुपपद्यते । तथा ह्युपेता बुद्ध्या लं
 कृणास्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदैव भर्ता जानीयात्सन्मूल-
 परां स्त्रियम् । उद्दिजेत तदैवास्याः सर्पादिस्मृतादिव ॥ १२ ॥
 उद्दिग्मस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् । न जातु वशगो
 भर्ता स्त्रियाः स्यान्नन्त्रकर्मणा ॥ १३ ॥ अमित्रप्रहितांश्चपि गदान्
 परमदारुणान् । मूलप्रचारेहिं विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४ ॥
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वायुपसेवते । तत्र चूर्णाणि दत्तानि
 हन्त्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः
 पलितास्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जङ्गान्मवधिरास्तथा ॥ १६ ॥
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत । न जातु विप्रियं भर्तुः
 स्त्रिया कार्यं कथञ्चन ॥ १७ ॥ वर्त्तमान्यहन्तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु
 महात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभासे यशस्विनि ॥ १८ ॥
 अहङ्कारं विद्यायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा । सदारान् पाण्ड-
 वान्निह्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंहत्य निघा-
 वात्मानमात्मनि । शुश्रूषुर्निर्भीमाना पतीनाश्चित्तचारिणी ॥ २० ॥
 दुर्व्याहृताच्छृङ्खमाना दुःस्थताद्दुरवेचितात् । दुरासिताद्दुर्-
 जिहादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्यवैश्वानरसमान् सोम-
 कल्पान्महारथान् । सेवे चचुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २२ ॥
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलङ्कृतः । द्रव्यवानभिहृषो वा
 न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नाह्नाते नासंविष्टे च
 भर्त्सरि । न संविशामि नास्मामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥
 क्षेत्रादनादा ग्रामादा भर्तारं गृहमागतम् । अभ्युत्थायाभिनन्दामि
 आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजन-
 दायिनी । संयता गुप्तधान्या च सुसंभृष्टनिवेचना ॥ २६ ॥ अति-

रस्कृतसंस्थाया दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवा-
 म्यनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्म चापि हस्तिं हारि स्थानमभी-
 क्षायः । अवस्करे चिरं स्थानं निष्कंटेषु च वर्जये ॥ २८ ॥ अति-
 हासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये । निरताहं सदा सत्ये
 मर्त्तुणां सुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णका-
 पेता भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न
 सेवते ॥ ३१ ॥ यच्च नास्माति मे भर्ता सर्वं तदर्थं याम्यहम् ।
 यथोपदेशं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ खलुङ्गता सुप्रवता
 भर्तुः प्रियद्विती रता । ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रूणां मे कथिताः
 पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षाबलिः आहमिति स्त्रालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४ ॥ तान्
 सर्वाननुवर्त्तामि दिवारातमतन्द्रिता । विनयान्नियमांश्चैव सदा
 सर्वात्मनाश्रिता ॥ ३५ ॥ मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानु-
 पालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गति-
 र्नाम्ना तस्य का विप्रियञ्चरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पतीन्नातिशये
 नात्यजे नातिभूषये । नापि परिवहे श्वश्रून् सर्वदा परियन्त्रिता
 ॥ ३८ ॥ अवधानेन सुमने नित्योत्थिततथैव च । भर्तारो वशगा
 मश्चं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमाय्यामहं कुन्तीं वीरस्यं
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४० ॥
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवहे चाहं
 तां पृष्टां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टावश्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि
 अ नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका सहस्रेभिः । त्रिंशद्वासीक एकीको
 यान् विभक्तिं युधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दशान्यानि सहस्राणि वीषा-

भक्तं सुसंस्कृतम् । क्रियते रक्षपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४४ ॥
तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेत्वादिनः । यथाहं पूजयामि
स पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ अतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठः खलङ्कृताः ॥ ४६ ॥
महार्हमाख्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः । मणौ न हेम च
विभ्रतयो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम त्रयस्त्रय भोज-
नाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदाहं कर्षं चैव कृताकृतम् ॥ ४८ ॥
अतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवा-
रात्रमतिथीन् भोजयन्त्यत ॥ ४९ ॥ अतमश्चसहस्राणि दश नागा-
युतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एत-
दासीत्तदा राज्ञो यत्सहीं पर्यपालयत् । येषां सङ्ख्यां विधिक्षैव
प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव
सर्वशः । आगोपालाविप्राक्षेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं
राज्ञः समुन्मयमायञ्च व्यमेव च । एकाहं वेष्टि कल्याणि पाण्ड-
वानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ सवि सर्वं समासक्य कुटुम्बं भरत-
र्षभाः । उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं
भारमासंत्तमनादृष्टं दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रग्रहानि
घटामि वै ॥ ५५ ॥ अदृष्टं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोर्द्धमम् ।
एकाहं वेष्टि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशयां
निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यास्तुल्या
रात्रिरहस्य मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यमि चरमं संविशामि च ।
नित्यकालमहं सत्ये एतत् संबदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
कर्तुं भर्तृ संबदनं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारन्नाहं कुर्यां न
कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया
तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पाश्चात्ति याज्ञसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां
हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
निजकार्यकथने द्वाविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं घञ्चामि चित्तग्रह-
णाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्-
स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सख्ये सर्वेषु लोकेषु
सदेवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपि-
तश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपतुः विविधाश्च भोगाः शय्यासनाभ्यु-
त्तमदर्शनानि । वस्त्राणि भान्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको
विपुला च कीर्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखिनेह न जातु लभ्यं दुःखिन
साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णामाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च
नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्न्यमाख्यैर्दाक्षिण्य-
योगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽकीर्ति यथा विदित्वा त्वामेव
संश्लक्ष्याति तद्द्विषत्सु ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं हारगतस्य भर्तुः प्रतु-
त्यता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्राविष्टं त्वारतासनेन पाद्येन चैव
प्रातिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्येप्रितायामय चैव दास्यामुत्थाय सर्वं
स्वयमेव कार्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां मन-
तीति सते ॥ ७ ॥ लल्लनिघौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं
परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रतयादिशेत्तेन भवे-
द्विरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च हृतांश्च भर्तुस्तान् भोजयेथा
विविधैरुपायैः । हेयैरपचैरहितैश्च तस्य मिदं नित्यं कुहकी-
यते ॥ ९ ॥ मद्दं प्रमादं पुरुषेषु हिला संयच्छ भावं प्रादिश्य
मौनम् । प्रद्युम्नशाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदा-

चित् ॥ १० ॥ मद्वाकुलिनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
सख्यनस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च मद्वाग्नाश्च वीराश्च दुष्टाश्चपलाश्च
वन्द्याः ॥ ११ ॥ एतद्यग्रस्यं भगदेवतञ्च स्वयं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च ।
मद्वाहमाख्याभरणाङ्गरागा भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
कर्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । माकण्डेयादिभिर्विप्रे पाण्डवैश्च मद्वा-
ल्मभिः कथामिरदुकूलाभि सह स्थिता जनाईनः ॥ १ ॥ ततस्तैः
संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षुरयं सत्यामाह्वयामास
केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र खजिल्ला दुपहात्मजाम् । उवाच
वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृष्णे माभूत् तवोत्पत्ता
मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्ह्येवसङ्घाशैर्जितां प्राप्स्यसि
मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं श्रीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नु-
वन्ति चिरं क्षेमं यथा त्वमेसितेक्षणे ॥ ५ ॥ अथश्च त्वया भूमि-
रियं निहृतकण्टका । भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्वन्देति श्रुतं
मया ॥ ६ ॥ घातैराष्ट्रबधं कृत्वा वीराणि प्रतियात्य च । युधि-
ष्ठिरस्यां पृथिवीं द्रक्ष्यसे दुपहात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां
त्वां प्राहसन् दर्पमेहिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्कल्पाः द्रक्ष्यसि त्वं
कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्धि
संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृष्णे यमसादनम् ॥ ९ ॥ एतस्ते प्रति-
विम्बग्रश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्मार्युनिथैव यतानीकश्च
नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्वे
कुण्डलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव
प्रीता दारवत्यां रता भृशम् । तमिवैषां सुमद्रा च प्रीत्या सर्वा-

क्षणा स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्दन्धा तैश्च विगतज्वरा ।
 दुःखिता तेन दुःखिन सुखिन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वा-
 क्षणा चैव प्रद्युम्नजननी तथा । मानुप्रभृतिभिश्चैतान् विमिनष्टि
 च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्यन्धकटुशायः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणय-
 स्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमादि प्रियं सत्यं हृदयमुक्ता
 मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनसक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां
 कृष्णां कृष्णमक्षिणौ चकाराभिप्रदर्शयाम् ॥ १७ ॥ आसुरोहं रथं
 शीरेः सत्यभामाय भाविनी । क्षयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परि-
 खान्त्य च । उपावर्त्तय ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात् पुरं स्रक्तम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामा-
 कृष्णगमने चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥
 समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वं ॥

अथ घोषयात्रापर्वः ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्ण-
 वातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं किम-
 कुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्-
 सृज्य विधाय वैशम् । वनानि रम्याण्यथ पर्वताश्च नदीप्रदेशांश्च
 तदा विचेष्टुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च
 तपोधनाश्च । अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो
 नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छ-
 द्भुवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्यं

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च वृद्धेन राज्ञा
 कुरुसत्तमेन । प्रचोदितः स कथयाम्बभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्
 यमौ च ॥ ५ ॥ कृष्णांश्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य
 मुखे प्रपन्नान् । ताञ्चाप्यनायामिव वीरनाथां कृष्णां परिक्षेप-
 गुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्यः
 कृपयामितप्तः । वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् शुक्ला तथा दुःख-
 नदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्यामिहतान्तरात्मा निःश्वास-
 वातोपहतस्तदानीम् । वाचक्यञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्त्वर्वमात्म-
 प्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथन् सत्यः शुचिरार्थवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां
 मम धर्मराजः । अजातशत्रुः पृथिवीतले सा श्रेते पुरा राज्ञव-
 कूटशायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वय-
 मिन्द्रकल्पः । पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडा-
 तलस्थः ॥ १० ॥ कथन्नु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-
 भ्रुताङ्गः । श्रेते पृथिव्यानतयोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः
 ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य
 राज्ञः । विद्वयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न श्रेते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥
 यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरश्च भीमश्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् । विनि-
 श्वसन् सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न श्रेते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा
 यमौ चाप्यसुखौ सुखाह्नौ समृद्धरूपवमरौ दिवौव । प्रजागरस्थौ
 ध्रुवमप्रभान्तौ धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणे-
 नाथ समो बल्लेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् । स धर्मपाशेन
 सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ
 परिवर्त्तमानो बधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः । सत्येन धर्मेण च
 वार्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणोऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ
 तु जिते निङ्गत्या दुःशासनो यत् परुषाखवोचत् । तानि प्रवि-
 शानि वृकोदराङ्गं दहन्ति कक्षान्तिरिवेन्धनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

कन्धग्रास्यति घर्मपुत्रो घनक्षयश्चाप्यनुवत्स्यते तम् । अरक्षवासेन
 विवर्द्धते तु भीमस्य कोपान्गिरिवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन कोपेन
 विदह्यमानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः । विनिश्चसत्पृष्णमतीव
 घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च वृको-
 दरश्च संरक्षिणावन्तककालकल्पो । न श्रेयसीतां युधि शत्रुसेनां
 शरान् किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्योधनः शकुनिः सुत-
 पुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः । मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 यद्भूतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो
 हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्त्ता । स तेन सुहृत्प्रवशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२ ॥ क्षेत्रे सुकृष्टे क्षुपिति च बीजे
 द्वे च वर्षाद्यतुकालयुक्तम् । न स्यात् फलं तस्य कृतः प्रसिद्धिरन्यत्र
 देवादिति चिन्तयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन । मया च दुष्पुत्रक्यानुगेन यथा कुक्ष-
 णामयमन्तकालः ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यत्प्रसमीरितोऽपि ध्रुवं
 प्रजास्यत्पुत्र गर्भिणी या । ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा
 क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५ ॥ क्रियेत कक्षादपरे च कुर्युर्वित्तं
 न द्युः पुरुषाः कथञ्चित् । प्राप्स्यार्थकालञ्च भवेदनर्थः कथं नु
 तत् स्यादिति तत् कृतः स्यात् ॥ २६ ॥ कथन्नु भिद्येत न च
 स्रवेत न च प्रसिचेदिति रक्षितव्यम् । अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकी-
 र्ण्यत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि
 अक्षलोकं घनक्षयः पश्यत वीर्यमस्य । अस्त्राणि दिव्यानि चतु-
 र्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८ ॥ खगं हि गत्वा
 समरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् । अन्यत्र कालोप-
 हताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुक्षन् समूर्णन् ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राह-
 शार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवैगम् । अस्त्राणि
 दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३० ॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ । शबो-
धयत् कर्षमुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेता ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धौम्यालोपर्वणि धृतराष्ट्रखिद्वाक्ये
पञ्चविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्मेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ मन्त्राज्य पाण्ड-
वान् वीरान् स्वेन वीर्येण भारत । भुङ्क्ष्वेनां पृथिवीमेको दिवि
शम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च प्रतीचोदीच-
वासिनः । कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या
हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानमजत पुरा । साय लक्ष्मीस्त्वया
राजन्मवाप्ता आत्मिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्य-
मानां युधिष्ठिरे । अपश्चाम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाय वै
॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धि-
वलेनेयं रात्रस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता महाबाहो
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥
आसनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इतिवादिनः । तवेयं पृथिवी
राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना द्वीपे सग्राम-
नगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्वतैरुपशोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो हिजेराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पौरुषाद्विवि द्वेषु
आजसे रश्मिमानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव
वासवः । कुरुभिस्त्वं वृत्तो राजन् भासि नक्षत्रराद्धिव ॥ ११ ॥
यैः स ते नाद्रिघाताश्च न च ते आसने स्थिताः । पश्यामस्तान्
श्रियाह्वीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ यूयस्ते च महाराज
सरो हैतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः । तापयन्
पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिमानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये
च्युतान् राज्याच्छ्रिया क्षीनाच्छ्रियावृतः । असमृद्धान् समृद्धान्
पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति
संस्थितम् । पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तु यथातिमिव नाङ्गणम् ॥ १६ ॥
यां श्रियं सुहृद्स्यैव दुर्हृदस्य विशास्यते । पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां
सा समर्था भवन्त्युत ॥ १७ ॥ समस्यो विषमस्थान् हि दुर्हृदो-
योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम्
॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति । प्रीतिं
नृवति शार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न
स्यादाश्रमे यो धनक्षयम् । अभिवीक्षेत सिद्धान् वल्कला-
जिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिन-
संव्रताम् । पश्यन्तु दुःखिताम् कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः
॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनच्युतम् । न तथा
हि समामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः
खलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना
सह । तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशाव्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधन-
स्ततः । हृष्टो भूत्वा पुनर्हीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि
यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् । न लब्धनुज्ञां लप्स्यामि
गमने यत्र पाण्डकाः ॥ २ ॥ परिदेवति तान् वीरान् धृतराष्ट्रो

महौपतिः । मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगिनः पाण्डवान् ॥ २ ॥
 अथ वाच्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम् । एवमप्यायति रक्ष-
 न्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि हैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयो-
 जनम् । उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि
 हि यथा क्षत्ता द्यूयकाल उपस्थिते । अन्नवीद्यच्च मां लाञ्छ सौबलं
 वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिदेवि-
 तम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि
 हि महान् कर्षी यदहं भीमफाल्गुनौ । क्षिष्टावरण्ये पश्येयं
 कृष्णया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्रयां प्रीतिमवाप्य वसु-
 धामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥
 किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् । द्रौपदीं कर्णं पश्येयं
 काप्रायवसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां घर्षराजश्च भीमसेनश्च
 पाण्डवः । युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् । यथा चाभ्यनुजानी-
 याद्वच्छन्तं मां महौपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुः-
 श्वासनेन च । उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तदनम् ॥ १३ ॥
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च । कथमेव गमिष्यामि समीपं
 पार्थिवस्य च ॥ १४ ॥ नयि तत्रोपविष्टे तु भीमे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टुं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५ ॥ वचो भीमस्य
 राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीयः पिता-
 महम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्ता तु ते सर्वे जम्बुरावसथाम् प्रति ।
 व्युषितायां रजन्यान्तु कर्णीं राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो
 दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् । उवाचः परिदृष्टोऽयं तन्नि-
 बोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा हैतवने सर्वं लवप्रतोक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामि न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा
 गन्तुं घोषयात्रां विशाम्यते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

महति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुशास्यति नो राजा चोदयि-
 ष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा हैतवने सर्वे क्षत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः
 सर्वे तेऽन्योन्यस्य तत्त्वान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरु-
 सत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
 पृष्ठा सुखमग्नौ राक्षः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तैर्विहितः
 पूर्वं समझो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विभ्राम्यते । आहतुः
 पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः
 संप्रति कौरव । कारणं समयः प्राप्तो वत्सनामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगयाचोदिता राजन्मखिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं
 समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विप्रश्चास्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति क्षरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नर-
 व्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र
 वः स्वयम् ॥ ७ ॥ छद्मना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।
 तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ चर्मराजो न
 संक्रुध्येद्धीमसेनस्त्वमर्षणः । यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु कैव-
 लम् ॥ ९ ॥ यूवञ्चाप्यपराध्येयुर्दपमोहसमन्विताः । ततो विनि-

दैर्घ्येयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा
मन्युनामिपरिभुताः । संहिता बह्विस्त्रिंशो दैर्घ्युः शस्त्रतेजसा
॥ ११ ॥ अथ यूयं बहुलात्तानादिपन्तः कथञ्चन । अनार्थं
परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उषितो हि महा-
बाहुरिन्द्रलोके धनक्षयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याय ततः प्रत्या-
गतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीमवसुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोद्य न हन्यादो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा
महचः शुक्ला तत्र यत्ता भविष्यथ । दहिमवासो विश्वस्याहःखं
तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्व्युं धिष्ठिरम् ।
तदबुद्धिमतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्मान्नच्छन्तु
पुरुषाः स्मरणावाप्तकारिणः । स्वयं तत्र गमनं रोचये तव
भारत ॥ १७ ॥

अकुनिस्त्वाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातश्च संसदि ।
तेन दादय वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत्
सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं
करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयाञ्चैव न गन्तुमिच्छा संवर्तते मृगम् ।
स्मरणात्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्थ-
समाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां
प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः अकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सद्धानात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु
गान्धारिः कर्णेन संहितस्तदा । निर्ययौ भरतज्ज्ञेष्ठो बल्लेन महता
घृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च लथा सौबलेन च धीमता । संवृतो
भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महा-
बाह्वं द्रष्टुं हेतवनं सरः । पौराणानुवयुः सर्वं सहदारा वनञ्च
तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तयो

वज्रसाहस्रा हयाश्च नवतिः श्वताः ॥ २६ ॥ शकटापणवेशाश्च
वणिजो वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगवायोलाः श्वतश्चोऽथ सहस्रशः
॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रावृषीव
महावायोरुद्धतस्य विश्राम्यते ॥ २८ ॥ गच्छतिमात्रे न्यवसद्वाजा
दुर्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो ह्येतवन् सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनहैतवन-
गमने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने
वसन् । जगाम घोषानमितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रम-
णीये समाग्राते सोदके समहोरुहे । दिग्घे सर्वशुणोपेते चक्र, राव-
सथन्नाराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् पुद्गलावसथान् बहून् ।
कर्णव्य शक्नुनेष्वैव भ्रातृणाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ इदं च तदा गावैः
श्वतश्चोऽथ सहस्रशः । अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः
॥ ४ ॥ अङ्गयामास वत्सांश्च जङ्घे चोपसृतांस्त्वपि । बालवत्साश्च
या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा
लक्षयित्वा त्रिहायणान् । वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुर-
नन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथो-
पजोषश्चिक्रीडुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगा-
तारः कुशला नृत्यवादने । घातैराश्रुमुधातिष्ठन् कन्याश्चैव खल-
ङ्गताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रदहौ वसु । तेभ्यो
यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सञ्चिताः
सर्वे तरच्चून् महिषान् मृगान् । गवयर्चवराहांश्च समन्तात् पर्य-
कालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छुरैर्विनिर्भेद्य गजांश्च सुबहून् वने ।
रमणीयेषु दिग्घेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गोरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत । पश्यन् स रमणीयानि वनान्युप-
वनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुष्पं हैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
नीलकण्ठरवाकुलम् । सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
ऋद्धगा परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् । यदृच्छया च तदस्थो
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन सायस्केन विशा-
म्पते । दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्म-
पत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सह-
स्रशः । आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडान्
जम्भुहैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं हारि गन्धर्वाः समवार-
यन् । सेनाग्रं घातैराष्टस्य प्राप्तं हैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशाम्पते । कुवेरभवनाद्राजन्ताजगाम
गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव विदधानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः । प्रतिजम्भु स्ततो राजन् यत्र
दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्ध-
दुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रवायिनः । शरो हैतवनं गत्वा गन्धर्वा-
निदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिह्वीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः
प्रहसन्तो विशाम्पते । प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि पदं वचः
॥ २७ ॥ न चेत्यति वो राजा मन्दबुद्धिः सुतो धनः । योऽस्माना-
च्चापयत्येवं वैश्चानिव दिवौकसः ॥ २८ ॥ यूयं समूर्षवश्चापि मन्द-
प्रज्ञा न संययः । ये तस्य वचनादेवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छन्त्वं क्षरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदथैव गच्छन्त्वं
धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्र-
यायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोष्यात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपा-
गमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-
र्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूरुषः सैष्यानि प्रत्य-
भाषत भारत ॥ २ ॥ आसतेनानधर्मज्ञानमविप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडते सर्वे देवैः सह भूतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा
धार्तराष्ट्रा मन्हावलाः । सर्वे एवाभिसन्नद्वा योधायापि सहस्रशः
॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वास्तांस्तदनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन
महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः
क्रूरसैनिकाः । ते वार्यमाणाः गन्धर्वैः सान्न्धैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तदनं विविशुर्भूतः । यदा वाचा न तिष्ठन्ति
धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खिचराः सर्वे चित्रसेने
न्यवेदयन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥
अनार्थान् आसतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्धर्वा-
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभि-
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः भीष्मान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १० ॥
प्राद्रवन्स्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रुपतः
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां मन्हाचमूम्
॥ १२ ॥ महता भरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । चुरप्रैर्विशिखै-

भैलवत्सदन्तस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छतशोऽभिप्लवकुलाव
 सूतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते वभ्यमाना गन्धर्वाः
 सूतपुत्रेण घौमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सह-
 स्रशः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्भि-
 र्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये घृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्स्तत्तदा सैन्यं रथैर्गण्डानिःखनैः ॥ १८ ॥ मूयश्च योधया-
 मासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत
 ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः सं-
 न्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतमुलं शुद्ध-
 मभवल्लोमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः
 ॥ २१ ॥ उच्चक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीडितान् । गन्धर्वा-
 स्त्रासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात्
 क्रुद्धो बधे तेषां समाहितः । ततो मायास्वमिस्थाय युयुधे चित्र-
 मार्गवित् ॥ २३ ॥ तयानुहन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ।
 एकैको हि तदा योधो घातैराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पर्यवर्त्तन्त
 गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह । ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता
 तदा ॥ २५ ॥ प्राद्वन्त रणे भीता येन राजन् जिजीषवः ।
 मल्यमानेष्वनीकेषु घातैराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ २६ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो
 राजेस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे मृशविचिताः ।
 सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः
 संहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रणे । असिभिः पट्टिभैः भूलैर्गदामिश्च महा-
 बलः ॥ २९ ॥ सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यवर्त्तन् ।
 अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये कर्तुं वरुण्यश्च वन्धुरश्च
तथापरे ॥ ३१ ॥ गन्धर्वा बह्मसाहस्रास्तिलग्नौ व्यधमन्नयम् । ततो
रथाद्वपुष्वसूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षाया-
श्चानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णरणभङ्गे
चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महा-
रथे । सम्प्राद्वचमूः सर्वा घातैराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् घातैराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्योधनो महा-
राज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्ध-
र्वाणां महावचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽस्थवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥
अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्योधनं जिघांसन्तः
समन्तात् पथ्यवारयन् ॥ ४ ॥ युगमीषां वरुण्यश्च तथैव ध्वज-
सारथी । अश्वान्स्त्रिवेणुं तल्पश्च तिलग्नौ व्यधमच्छरैः ॥ ५ ॥
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिद्रुत्य महाबाहु-
र्जीवग्राहमघाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
रथे । पथ्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशति
चित्रसेनावादायान्ये विदुद्रुवुः । विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च
सर्वशः ॥ ८ ॥ योधाश्च घातैराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रथमैः
सङ्घिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापणवेशाश्च यानयुग्मश्च
सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जम्मुर्झियमाणे महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका जघुः । प्रियदर्शी महाबाहुर्घातैराष्ट्रो महाबलः
गन्धर्वैर्झियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्बिषहो
दुर्मुखो दुर्जयस्तथा । बह्वा झियन्ते गन्धर्वैराजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राज-
 गृहनिनः । आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३ ॥ तांस्तथा
 व्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम् । वृहान्दुर्योधना-
 मात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नद्ध
 गजवाजिभिः । अस्त्राभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 अन्यथा वर्त्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं ताव-
 द्राज्ञो दुर्यूतदेविनः ॥ १६ ॥ हेष्टारमन्ये क्षीवस्य पातयन्तीति
 नः श्रुतम् । इदं कृतन्नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या
 लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । येनास्त्रकं हृतो भार
 आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपसहंस्तपसा चैव
 कषितान् । समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्त्तन्ते ते
 पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षि-
 तम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं
 ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः पुरुषस्यायमिति
 राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे

एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात मया र्त्ताञ्छरणै-
 पिणः । कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्वमीदृशम् ॥ १ ॥
 भवन्ति मेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि
 कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां वाच्यः प्रार्थ-
 यते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाच्चेनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥
 जानात्तेषु हि दुर्बुद्धिरस्मानिह विरोपितान् । स एवं परिभूया-

ज्ञानकार्पीहिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेषु
 बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाच्याभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५ ॥
 शरणञ्च प्रपन्नानां द्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः
 सज्जीभवत भाचिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव त्वञ्च वीरापरा-
 जितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्राः ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते
 रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः
 काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सस्त्रनानघिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानां स्याद्य
 वै ताता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्व-
 मतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिच्छागतम् ।
 परं शत्र्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहार्थो
 भवेत्तानमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणायपन्नं दृष्ट्वा शत्रु-
 मपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्य-
 धिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । त्वद्वाङ्मूलमाश्रित्य जीवितं
 परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नेव तु
 यथा भौम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः
 कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराड्भौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेद्वाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदु-
 युद्धेन न मुञ्चेद्भौमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परि-
 पन्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्धि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर । बैतानि
 कर्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्बचनं तच्छ्रत्वा तु धनञ्जयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥
अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः । कौरवाणां तदा
राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषवातापर्वणि दुर्योधनमोक्षणानु-
ज्ञायां द्विवत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे
समनञ्चन्त भारत । जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः
॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समाद्भुः । ते दंष्ट्रिता
रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त
ज्वलिता इव पावकाः । तान्नयान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवनै-
र्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथमादूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः
कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्त्रजः ॥ ५ ॥ प्रयातान् संहितान्
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्राश्महारथान् । जितकाशिनश्च खचरास्वरिताश्च
महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव वने तस्मिन् समाजग्मुर्भीतवत् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्
वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोक-
पालानिवीक्ष्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धर्वाः नवांसिनः ।
रात्रस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना
युवमुपक्रान्तञ्च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः
॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान्
युधि दुर्द्वेषान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्तपूर्वमिदं वाक्य-
मुवाच खचराग्रणे । विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम्
॥ १२ ॥ त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना । उत्स्रज्यन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्याम
वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १४ ॥
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वृत्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्मा-
कमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १५ ॥ एवमुक्ताः स गन्धर्वैः कुन्ती-
पुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १६ ॥
न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदारामिमर्शश्च
मानुषैश्च समागमः ॥ १७ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्या धृतराष्ट्र-
सुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥
यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि
विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची
धनञ्जयः । ससर्ज निशितान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥ २० ॥
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्ड-
वाश्च दिवौकसः ॥ २१ ॥ ततः सुतमुक्तं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम्
बभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे
त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेम-
मालिनः । विसृजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पथ्यवारवन् ॥ १ ॥
चत्वार पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः । रणे संन्यपतन्नाजं
स्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य
चोभयोः । गन्धर्वैः शतशस्त्रिणौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्
समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छृतशो रणे । प्रत्यगृह्णन्तरव्याघ्राः
शरवर्षैरनेकशः ॥ ४ ॥ ते कौर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः सम-
न्ततः । न श्रेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानतिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्षयित्वाथ दिव्यानि महा-
 स्त्राण्युपचक्रमे ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसाद-
 नम् । आग्नेयेनार्जुनः सङ्क्षेप गन्धर्वाणां वलोक्तः ॥ ६ ॥ तथा
 भीमो महेष्वासः संयुगी बलिनाम्बरः । गन्धर्वान् शतशो राजन्
 जघान निश्चितैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ
 वलोक्तौ । परिष्टह्याग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ८ ॥
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः । उत्प्रेतुः खमुपादाय
 घृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धन-
 क्षयः । महता शरजालेन समन्तात् पर्यवारयत् ॥ १० ॥ ते
 बद्धाः शरजालेन प्रकुन्ता इव पक्षरे । ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदा-
 शक्त्यृष्टिबृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिबृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्र-
 वित् । गात्राणि चाह्नद्वल्लैर्गन्धर्वाणां धनक्षयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः
 प्रपतद्भिस्त्र चरणैर्वाङ्गभिस्तथा । अस्त्रवृष्टिरिवामाति परेषामभं-
 क्षयम् ॥ १३ ॥ ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरीक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शर-
 वर्षाणि सव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्
 प्रत्यविध्यत् ॥ १५ ॥ स्थूलकर्णन्द्रजालञ्च सौरह्यापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयव्यापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दृष्टमाना
 गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव अक्रौण विषादमगमन्
 परम् ॥ १७ ॥ जह्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विसर्प-
 माणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वास्त्रासितान्
 दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्र-
 वत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूष्णं गदाहस्तस्य संयुगी । गदां
 सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां बद्ध्वा
 दृष्ट्वा कृत्तां वाणैस्तरलिना । संवृत्य विद्ययात्मानं योषवाभास
 पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि सम्पूयुक्तानि सर्वशः ।

दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्यमाण-
स्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हित-
स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितन्तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडया-
मास खचनैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानबधश्चास्य चक्रो
क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बद्धकूपो धनञ्जयः ॥ २५ ॥
स वध्यमानस्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-
त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि
माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ सं-
जहारास्त्रमय तत् प्रदृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे
संहतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजह्रुः प्रदुतानश्वान् शरवेगान्
धनंषि च । चित्रसेनस्य भीमस्य सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा
कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिते ॥ २९ ॥

इति भारण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

चतुष्टत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

वशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेश्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं
वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थं सदारोऽयं निगृहीतः सुयो-
धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्मस्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतो
ज्ञात्वा क्षिप्यमानामनाथवत् । समस्यो विषमस्थांस्तान् द्रव्यामी-
त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ।
ज्ञात्वा विकीर्षितज्ञैषां मासुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्यो-
धनं वद्वा सक्षामात्यमिहानय । धनञ्जयस्य ते रक्षः सह भ्रातृभि-

राष्ट्रं वै ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वच-
नाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा वदन्
शमिष्यामि सुराख्यम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातात्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य सन्देशात्मानं चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । पापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्ध्वा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनक्षयः ॥ १० ॥ नेदंश्चिन्नीकृतं
तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि शुद्धा कुरु
यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्वे एव राजानमभिजन्मर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रु-
स्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । भीक्षयामास तान् सर्वान् गन्ध-
वान् प्रशशंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्विबलिभिः शक्तैः सर्वैर्न
हिंसितः । दुष्टं चो घातं राष्ट्रोऽयं सामाख्यज्ञातिवान्धवः ॥ १४ ॥
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खिचरैः । कुलं न परिभूतं मे
भीक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आश्रापयध्वमिष्टानि प्रीयामो
दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ १६ ॥
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहापसरौमिः सं-
हृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ द्विवराङ्गपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्
समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण धी हताः कीरवैर्युधि ॥ १८ ॥
ज्ञातींस्तानवमुच्चाथ राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म
प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना
महारथाः । वभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथामयः ॥ २० ॥
ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितं तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणया-
दिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ माक तात पुनः कार्पासीरौदृशं साहसं
कृषित् । न हि साहसकचरारः सुखमेवन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् संहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन । गृहान् ब्रज यथा-
कामं वैमनस्यश्च मा कृथाः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधन-
स्तदा । अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्घ्य-
माणो ब्रीडावान् जगाम नगरं प्रति । तस्मिन् गते कौरवेद्ये
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः संहितो वीरः पूज्यमानो
हिजातिभिः । तपोधनैश्च तैः सर्वैर्द्वन्द्वैः शत्रा इवामरैः । तथा
हैतवने तस्मिन् विजहार मुदायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषवातापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे
पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

जनमेजय उवाच । शत्रुभिर्जितबह्वक्ष्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा प्रश्नात्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १ ॥ कथनस्याव-
लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः । सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवा-
नवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जा-
न्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः । प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशम्पायन
कीर्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मराजनिष्पृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयो-
धन । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपास्यर्पत् सुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः । शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः
पराभवम् ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि दिग्मे सुयवसोदके ।
सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिमागे यथेप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्त्यश्वरथ-
पादातं यथास्थानं न्यवेशयत् । अथोपविष्टं राजानं पथीक्रे ज्वलन-
प्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासीमं राज्ञणा रात्रिसंक्षये । उपारोग्या-

ब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जीवसि गान्धारे-
 दिष्ट्या न सङ्गमः पुनः । दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः काम-
 क्लपिणः ॥ १० ॥ दिष्ट्या समग्रान् पश्यामि आतृस्तेकुसुनन्दन ।
 विजिगीषूषूत्रणे युक्तान् निजिंतारीषहारायान् ॥ ११ ॥ अहं त्वमि-
 द्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशकृत्वं स्थापयितुं दीयमाणाश्च
 वाहिनीम् ॥ १२ ॥ शरत्तताङ्गश्च भयं व्यपवातोऽभिपीडितः ।
 इदन्तुत्यज्जुतं मन्ये यद्यस्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतां
 स्थापि सदारवल्लवाहनान् । विमुक्तान् सम्पश्यामि युद्धात्तत्ता-
 दमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतत्त्व कर्त्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारत ।
 यतश्चतन्ते महाराज मह आढभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णं न राजा दुर्योधन-
 स्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वास्यगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे
 षट्चलरिदधिकविंशत्योऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
 जानासि त्वं जिताञ्छूतान् गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयो-
 धितास्तु गन्धर्वाः सुचिरे सोदरैर्मम । मया सद्य महावाहो हत-
 शोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विव-
 द्गताः । तदा नो न समं युद्धमभवत् खिचरैः सह ॥ ३ ॥ परा-
 जयञ्च प्राप्ताः स्मरणे वन्धनमेव च । समेत्यामात्यपुत्राश्च सदार-
 वल्लवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण क्षियमाणाः सुदुःखिताः ।
 अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्या-
 ब्रुवन् दीनाः पाण्डवान् शरणप्रदान् । एष दुर्योधनो राजा
 मार्त्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो क्षियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः । तं मोक्षयत मद्रं वः सहदारं नरोधिपम् ॥ ७ ॥
 परामर्शो मामविध्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु धर्मात्मा
 ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत्
 मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥
 सान्त्वपूर्वमयाचन्त भक्ताः सन्तो महारथाः । यदा चक्षान्-
 मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्तिता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ
 च वलोल्लटौ । मुमुचुः भरवर्षाणि गन्धवान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
 अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खिचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्तो
 दीनान्मुदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः भरजालेन
 वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन श्रितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं
 दृश्यामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-
 स्परम् । कृशत्वं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते
 समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो
 वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-
 धनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुष्योधसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

दुष्योधन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 इदं वचनमस्मीवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ आतृनहंसि मे वीर
 भोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनहंघर्षणा ह्रीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्णं दवं
 मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स सुखास्तीनान् सहारान्
 पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्वेच्छं प्रवेष्टुं ब्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः
 सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्मन्त्रितं तस्मै वहांश्चास्मान्नावेदयन् ।
 स्त्रीसमक्षमहं दीनो बहः शत्रुवशजितः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः
 किन्तु दुःखमतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा
 ॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां
 यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ॥ ८ ॥ अयस्तद्विता मद्यं नैवं
 भूतस्य जीवितम् । अभूद्यशः पृथिव्यां मे स्थातं गन्धर्वतो वधात्
 ॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वद्य मे
 व्यवसितं तच्छृणुष्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपाश्रिष्ये यूयं
 ब्रजत वैश्वहान् । आतरस्यैव मे सर्वं यान्तूय स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥
 कर्षप्रभृतयस्यैव सुहृदो बान्धवाश्च ये । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रया-
 न्तूय पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रहास्यामि पुरं शत्रुनिरा-
 कृतः । शत्रुमानापहोभूत्वा सुहृदां मानकृतया ॥ १३ ॥ स
 सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः । वारणाङ्गयमासाद्य
 किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीमद्रोणी कृपद्रोणी विदुरः
 सञ्जयस्तथा । बाह्लिकः सोमदत्तिश्च ये चान्ये बृहत्सम्भताः ॥ १५ ॥
 ब्राह्मणाः अणिमुखाश्च तयोदासीनवृत्तयः । किं मां वक्ष्यन्ति
 किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां शिरसि स्थित्वा
 तथा विक्रम्य चोरसि । आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि
 तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः त्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्ह-
 मिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम् । स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तो-
 ऽस्मि संशयम् ॥ २९ ॥ तस्मात् प्रायमुपाश्रिष्ये न हि वक्ष्यामि
 जीवितम् । चेतयानो हि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ २० ॥
 शत्रुमिषावहसितो मानी पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमाढेयश्च
 सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथा-
 ब्रवीत् । दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ-
 त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव । प्रयाधि पृथिवीं स्फोतां कर्ण-
 सौवलयपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातॄन् पालय विश्वस्यं मरुतो वृत्रहा
 यथा । बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतकुतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः । वन्धूनां सुहृदाश्चैव
 भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देव-
 गणान् यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् भ्रात्रवांश्चावभर्तुं सयन् । कण्ठे चैनं परि-
 ष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो
 दुःशासनीऽब्रवीत् । अशुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च
 ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदित्यपत-
 ङ्गमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रव-
 जलमुत्सृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥
 विदीर्येत् सकला भूमिर्यौश्चापि शकलीभवेत् । रविरात्मप्रभां
 जह्यात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्रप्रमथो
 जह्याद्भिमवांश्च परिव्रजेत् । शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वल्लिरप्युष्णतां
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं लहते राजन् प्रयासेयं वसुन्धराम् । पुनः
 पुनः प्रसीदति वाक्यद्वेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ तमेव नः कुलो राजा
 भविष्यसि शतं समाः । एवमुक्त्वा स राजानं मुखरं प्ररुद ह
 ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानाहो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत । तथा
 तौ दुःखितो दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
 विष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत । विप्रोदय किं कौरव्यौ वालिभ्याम्
 प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तत कर्हिचित् ।
 यदा च शोचतः शोको व्यथनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ साज्ज्यं किं
 ततः शोको शोचमानो प्रपश्यथः । वृत्तिं शङ्क्यते मा शत्रून् शोचन्ती

भन्दयिष्यथः ॥ ३८ ॥ कर्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-
णम् । नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पाण्डमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः । नार्हस्यैवङ्गते मन्युं
कर्तुं प्राकृतवदयथा ॥ ४० ॥ विषयास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं
समास्थिते । उत्तिष्ठ ब्रज भद्रन्ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्मदुर्योधनसंवादे
अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्म उवाच । राजन्नद्यावगच्छामि त्वेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यदीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो बभ्रं
समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषय-
वासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुत्राः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निगच्छन्ते
च युद्धेषु मोक्षन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये
सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ तै सङ्गम्य नृपार्थाय यतितत्त्वं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छया मोक्षि-
तोऽसि तत्र का परिवेदना । न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्पूयान्तं नानुयान्ति सा पृष्ठतः ।
शूराश्च वलवन्तश्च संयुगिष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवैरानि रत्नानि त्वमद्याप्युपमुक्त्वसे ॥ ८ ॥
सत्त्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषय-
वासिभिः । प्रियाण्यचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
भवाक्यमेतद्वाजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्थास्यामीह भवत्पादौ

शुश्रूषन्तरिमर्द्दन ॥ ११ ॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वहिहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु कर्णं राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधन-
संवादे एकोनपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन् राजच्छकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥

शकुनिरुवाच । सम्यगुक्तां हि कर्णेन तच्छतं कौरव त्वया ।
मया हृतां श्रियं स्त्रीतां तां मोहादपचाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
बुद्धाय नृपते प्राणानुत्सृष्टुमर्हसि । अथ बाष्पवगच्छामि न
वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हर्षं दैव्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रनामनिवासादि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिह्रीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यसनादिषयाक्रान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोको विपरौते कथं
भवेत् । ना कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाश्रय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरौतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद ना त्यजात्मानं तुष्टश्च सङ्गतं
स्वरा । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
भेतां समान्नाय कृतज्ञस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रातृं पाण्डुवैः कृत्वा
समवस्त्राण्य चैव तान् । पितॄं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विहृतं आहसौ हृदात् । बाह्वभ्यां साध-

जाताभ्यां दुःशासनमरिन्दनम् ॥ १० ॥ उत्थाप्य सम्यगिष्यस्य
प्रीत्याजिघ्रत भूर्धनि । कथं सौबल्योश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ
॥ ११ ॥ निर्वदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । ब्रीडयाभि-
परीतात्मा नैराश्वमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदस्यैव सम-
न्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ १३ ॥
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत । निश्चितेयं मम मतिः
स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्वं पूज्याश्च गुरवो
मम । त एवमुक्ताः प्रत्यूचुराजानमरिन्दनम् ॥ १५ ॥ या गतिः
स्तव राजेन्द्र साक्षाकमपि भारत । कथं वा सग्नप्रेक्ष्यामस्त्वदि-
हीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन
च । वज्रप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचार्यते ॥ १७ ॥ इर्भा-
स्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्भृतराष्ट्रजः । संस्पृश्यापः शुन्धिर्भूत्वा भूतले
समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुशवीराम्बरधरः परं निश्चयमास्थितः ।
वाग्यतो राजघाटूर्ध्वः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९ ॥ मनसोप-
चितिं कृत्वा निरस्य च वह्निष्क्रियाः । अथ तं निश्चयं तस्मा ब्रुवा
दैतेवदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्बिनि-
र्जिताः । ते स्वपक्षचयन्तस्तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ॥ २१ ॥
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसम्भवम् । वृक्षस्य तु घनोक्तैश्च
मन्त्रैर्मन्त्रविधारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याज्ञोपनिषदि
क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्तयन् ॥ २३ ॥ जुह्व-
त्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्ग-
पारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा
महाहता । कृत्वा समुत्थिता राजन् किङ्करोमीति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
आहुदैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं
धातृराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्वा प्रययौ

तदा । निर्मेष्टादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समा-
दाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् । दानवानां मुहूर्त्ताच्च तमा-
नीतं न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ तमानौतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गत्य
दानवाः । प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः । साभिमान-
मिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा ज्ञतुः । भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
भूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः
साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् । आत्मत्यागी ह्यधो याति
वाच्यतां चायमस्करौम् ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु वद्भुपापेषु
कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिग्धाः ॥ ३ ॥ निब-
ध्यैतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् । यशःप्रतापवीर्यक्षी-
भतृणां हर्षवर्द्धनीम् ॥ ४ ॥ अयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताच्चात्मनो
नृप । निर्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं
तपसास्त्राभिलङ्घ्यो राजन्महेश्वरात् । पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्भीतो
वज्रसंज्ञयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमौश्वर-
संयुक्तास्तव देहो नृपोत्तम । देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि
न मानुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः भूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते
विषादेन भयं तव न विद्यते । सहायार्थञ्च ते वीराः समूता
भुवि दानवाः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
चैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव बैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्

च भ्रातृन् पिबन् च वान्धवान् । नैव शिष्यान् च ज्ञातौन् बालान्
 स्थविरान् च ॥ १२ ॥ युधि सम्पृहरिष्यन्तो मोक्षन्ति कुरु-
 सत्तम । निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मानि ॥ १३ ॥
 प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्नेहसुतश्च दूरतः । हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः
 कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधि-
 निर्मितात् । व्याभाषमाणाश्चान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोक्षसे
 ॥ १५ ॥ सर्वे शस्त्रास्त्रभोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः
 कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेषु पञ्च महात्मानः
 प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधञ्चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महा-
 वलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणैश्चैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
 स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गदाभिर्मुषलैः
 शूलैः शस्त्रैश्चावचैस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम्
 ॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्बधोपायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
 नरकस्यात्मा कर्षंस्मूर्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्वैरं संस्मरन् वीर
 योत्स्यते केशवार्जुनौ । स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजे-
 ष्यति ॥ २१ ॥ कर्षः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः । ज्ञाले-
 तच्छृङ्गना वज्री रक्षाथं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचञ्चैव
 कर्षस्यापहरिष्यति । तस्माद्स्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥ २३ ॥
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति । प्रख्यातास्तोऽर्जुनं
 वीरं निहनिष्यति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया ह्रीं
 भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्स्वय्युपपद्यते
 ॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो ह्रीयेत कौरव । गच्छ वीर
 न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्निर्वाणं देवता-
 नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ऐवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राज-
 कुञ्जरम् । समाश्वाद्य च दुर्द्विषं पुत्रवहानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्ता च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय
 जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विदुष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत् पुनः
 ॥ २८ ॥ तमेव दिशं यत्नासौ तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिक्षिप्य
 तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा
 तथैवान्तरधीयत । गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा
 ॥ ३० ॥ स्वप्रभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत । विजेष्यामि रणे
 पाण्डुनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कथं संशप्तकांश्चैव पार्थस्या-
 मित्रघातिनः । अमन्यत वधे युक्तान् समर्थान् सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । विनिर्जये पाण्डवा-
 नामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्त-
 रात्मना । अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स तदा मतिम् ॥ ३४ ॥
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः । रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः
 फाल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्त-
 चेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशात्म्यते ॥ ३६ ॥
 न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः । दुर्योधनं निशान्ते च
 कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ क्षयन्निवाक्कलिं कृत्वा पार्थिवं
 हेतुमद्वचः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः । न कालोऽयं विषा-
 दस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां
 स महाभुजम् । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुक्षय
 ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि । अथ वा
 ते भयं जातं दृष्ट्वा अर्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि
 वधिष्यामि रणे अर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥ ४२ ॥
 आनयिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्णं
 दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठन्
 सुयोधनः । दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४४ ॥

ततो मनुजशादूँलो योजयामास वाहिनीम् । रथनागाश्वकलितां
पदातिजनसङ्गलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गौघप्रतिमा राजन् प्रयाता सा
महाचक्रः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिधामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४६ ॥
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव सङ्गुला । व्यपेताभवने काले
द्यौरिवाव्यक्तशरदौ ॥ ४७ ॥ जयाभीर्भिर्हिजेन्द्रैः स स्तूयमानो-
ऽधिराजवत् । गङ्गानक्षत्रलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४८ ॥
सुयोधनो यमावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् । कर्णेन सार्धं राजेन्द्र
सौवलेन च देविना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्वे
एव ते । भूरिथवाः सोमदत्तो महाराजश्च-वाहिकः ॥ ५० ॥
रथैर्नानाविधाकारैर्हवैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
जम्सुः कुलहन्ताः । कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनपुरप्रवेशे

एकपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासा किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्त्तनश्चैव
शकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्थेषु विदृष्टे च सुयोधने ।
आगते ह्यस्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
न्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न सूचितं तव तत्र कृतञ्च ते । ततः
प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितश्चापि धर्मज्ञैः
पाण्डवैर्न च लज्जसे । प्रत्यर्चं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशाम्पते
॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाज्ञीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोशतस्तव
राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपाब्जज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां

महात्मनाम् । कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मते ॥ ८ ॥
 न चापि पादेभाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेदे च शीर्ष्यं
 च धर्मं वा धर्म्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तै-
 र्महात्मभिः । सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा राजन्
 विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमाश्राय कर्णदुःशासना-
 दयः । अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु
 सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः । लज्जया ब्रीडितो
 राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धात-
 राष्ट्रो जनेश्वरः । पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४ ॥
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथञ्च सुकृतं तत्
 स्यात्कमन्त्रयामोऽयं यद्वितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ त्वहे पाण्ड
 महाबाहो ममापि हेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं तत्समीपे
 नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽयं भीष्मवचस्तदै न मृष्यामीह भारत ।
 तत्समक्षं यदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो
 राजंस्तव निन्दाञ्च भारत । अनुजानीहि मां राजन् सभृत्यबल-
 वाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्वलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते
 विजेष्यामि एक एव न संशयः । सम्पश्यतु सुदुर्वृद्धिर्भीष्मः कुरु-
 कुलाधमः ॥ २१ ॥ अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽयं आत्मानन्तु विगर्हन्तु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि
 मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव । प्रतिजानामि ते सत्त्वं राज-
 न्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरत-
 र्षभ । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धन्योऽस्मानुग्रहीतोऽस्मि यस्य मे लं महाबलः । हितेषु वर्त्तसे
नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ वदा च मन्यसे वीर सर्व-
शत्रुनिवर्त्तणम् । तदा निर्गच्छ भद्रन्ते क्षत्रुशायि च मामिति
॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धातुराष्ट्रेण धीमता । सर्वमाज्ञा-
पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेश्वासी
नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ सुहृत्ते च पूज्यमानो हिजातिभिः
॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्मिश्चापि प्रपूजितः । नादय-
त्रयघोषिण द्रौलोद्य सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये

द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वशम्भायन उवाच । ततः कर्णो महेश्वासी वलेन महता
व्रतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं सरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता
चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि
च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं वृषसत्तम । तं विनिर्जित्य
राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे
करञ्चैर्नानदापयत् । अद्योत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान्
॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्जित्य राघेयो गिरिमारुहत् । हिमवन्तं
महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान्प-
तीन् वशमानयत् । स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वान्दापयत्
॥ ६ ॥ अवतीर्थ ततः शैलात् पूर्वा-दिशमभिद्रुतः । अङ्गान्
वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मारुघान् कर्क-
खण्डांश्च निवेश्य विप्रद्येत्मनः । आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिचक्रञ्च
योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वा दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथारामत् ।

वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलीं सृष्टिकावतीम् ॥ ८ ॥ मोहनं पत्तन-
 चैव त्रिपुरां कीशलां तथा । एतान् सर्वान् विनिर्जित्य कर-
 यादाय सर्वशः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिग्गमाख्याय कण्ठो जिला
 महारथान् । रुक्मिणं दक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११ ॥
 स युद्धन्तुसुलं कृत्वा रुक्मीं प्रोवाच सूतजम् । प्रीतीऽस्मि तव
 राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिष्ठां
 समपालयम् । प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि
 ॥ १३ ॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्डुरं शैलञ्च सोऽगमत् । स केरलं
 रणे चैव नीलञ्चापि महीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतश्चैव स
 चान्ये नृपसत्तमाः । दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदा-
 पयत् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः । पार्श्व-
 स्थांयापि नृपतीन् वशे सज्जे महावलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे
 कृत्वा साक्षा च भरतर्षभ । वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिनामपि
 निर्जित्यत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिग्गमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा ।
 नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य
 पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । सस्तेच्छाटविकान् वीरः
 सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्माल-
 वानपि । गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिकृत प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 अश्वकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः । नम्रजित्प्रमुखांश्चैव
 गणान् जिला महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा
 महारथः । विजित्य पुण्ड्रव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥
 तन्नागतं महेष्वासं घातैराश्वो जनाधिपः । प्रत्यङ्गम्य महाराज
 सम्प्राप्तपितृवान्धवः ॥ २३ ॥ अश्वयामास विधिना कर्णमाहव-
 शोभिनम् । आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्न भीषान्न च द्रोणान्न कृपान्न च वाह्निकात् । प्राप्तवानस्मि
 भद्रन्ते तप्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ वज्रना तु किमुक्तेन शृणु

कर्म वचो मम । सनाथोऽस्मि महाबाहो जया नाथेन सत्तम ॥ २३ ॥
न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् । अन्ये वा पुरुष-
व्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं
गान्धारीञ्च यथस्त्रिणीम् । पश्य कर्म महेष्वास अदितिं वच-
मद्यथा ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रादुराशीद्विशाम्भते । हाहा-
काराश्च वचवो नगरे नागसाह्वये ॥ २९ ॥ केचिदेनं प्रमंशन्ति
निन्दन्ति स्म तथापरे । तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जना-
धिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्मः शस्त्रमृताम्बरः । स-
पर्वतवनाक्राशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१ ॥ द्वैषैरुच्चावचैः पूर्णां
पत्तनैर्नगरैरपि । द्वीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
कालेन नातिद्वैर्षेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् । अश्वघ्नं धनमादाय
सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहे राजन्मभ्यन्तरमरि-
न्दम । गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददृशं सः ॥ ३४ ॥ पुन-
रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् । धृतराष्ट्रेण चास्त्रिण्य
प्रेम्णा चापि विसर्जितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च
शकुनिश्चापि सौवलः । जानते निर्जितान् पार्थान् कर्मण युधि-
भारत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः कर्मद्विग्विजये

त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । जिज्ञासु पृथिवीं राजन् सूतपुत्रो
जनाधिप । अब्रवीत् परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥

कर्म उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
शुक्ला याचं तथा सबं कर्तुमर्हस्यरिन्दन ॥ २ ॥ तवाद्य पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा शक्रो हतशत्रु-
महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्
पुनः । न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहाय-
सानुरक्तश्च मर्त्यञ्च समुद्यतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु
यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत्
मम सृष्ट्वा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः
कर्णो राजानमिदमब्रवीत् । तवाद्य पृथिवीपाला वञ्छाः सर्वे
नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आह्वयन्तां हिजवराः सञ्चाराश्च यथाविधि ।
सन्धियन्तां कुरुष्वेष्ट यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समा-
हृता यथोक्ता वेदपारगाः । क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ वस्त्रन्नपानसंयुक्तः सुसम्पन्नगुणान्वितः । प्रवर्त्ततां
महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो-
विश्राम्यते । पुरोहितं समानाथ्य वचनञ्च दमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-
सूयं क्रतुश्चेष्टं समाप्तवरदक्षिणम् । आह्वर त्वं गम कृते यथान्यायं
यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच हिजसत्तमः । न स
शक्यः क्रतुश्चेष्टो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्तुं कौरवश्चेष्ट
कुले तव नृपोत्तमः । दीर्घायुर्जीवति च ते घृतराष्ट्रः पिता नृप
॥ १४ ॥ अतथापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम । अस्ति लन्यमहत्
सर्वं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं
वचो मम । य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥
ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्णञ्च कृताकृतम् । तेन ते क्रियतामथ
लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन
भारत । तत्र यज्ञो नृपश्चेष्ट प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-
र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः
सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवान् कश्चिद्विद्वते विष्णुं पुरा-

तनम् । राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं सर्वल्लेष महाक्रतुः ॥ २० ॥ अस्माकं
रोचते सैव श्रेयश्च तव भारत । निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्
सृष्ट्वा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णश्च सौवर्णश्चैव भ्रातृश्वेदेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः
कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः । रोचते यदि युष्माकं तस्मात्
प्रभूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
सन्दिदेश ततो राजा व्यापारस्थान् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हलस्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः । यथोक्तञ्च नृपश्रेष्ठ कृतं
सर्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्धौधनयज्ञारम्भे
चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च
यै । विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सञ्जं
क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत । सौवर्णञ्च कृतं सर्वं लाङ्गलञ्च
महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विश्रान्त्यते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रवृत्ते यज्ञः
प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः । दीक्षितस्यापि गान्धारिण्याश्वास्त्रं यथा-
क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो हृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायथाः । भीमो
द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यमस्त्रिनी ॥ ५ ॥ निमन्त्रणार्थं
दूतांश्च प्रेषयामास भीष्मगान् । पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां
तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः । तत्र
कञ्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ द्वैतवनं
भीष्मं पाण्डवान् पापपूरुषान् । निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्
वने तथा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।

दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥८॥ स्ववैर्याल्लितमर्थैष-
 मवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः
 ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति
 वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं राज्ञस्तं
 क्रतुं द्रष्टुमर्हय । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम्
 ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपभादूलो दिष्ट्वा राजा सुयोधनः । यजते
 क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न
 विद्वानौ कथञ्चन । समयः प्रतिपालो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १४ ॥
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदोऽप्येऽनौ यदा तं
 पातयिष्यति । वर्षात्रयोदशादूहं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-
 स्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ श्रेष्ठास्तु पाण्डवा राज-
 न्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् । दूताश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ १८ ॥ अथाजग्मन् नरश्चेष्टा नानाजनपदेऽङ्गराः । ब्राह्म-
 णाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते लक्षिता यथा-
 शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि
 नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः
 सर्वः क्षतः स्यादन्नसंयुतः । तुष्येच्च यज्ञसद्ने तथा क्षिप्रं विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिन्दम । यथा
 प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यप्रेयान्नपानेन
 माख्यैश्चापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्ट-
 वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्ज्या-
 मास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः । विसृज्य च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्ण-
सौबलैः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञसमाप्तौ
पञ्चपञ्चाशदधिकहिंस्रतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्य-
तम् । जनाद्यापि महेश्वासं तुष्टवूराजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजै-
श्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः । जर्बुर्दिष्टा नृपाविघ्नः समा-
प्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे त्वद्ब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महौपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतो-
रेष कलामर्हति षोडशीम् । एवं तत्राद्ब्रुवन् केचिद्वातिकास्तं
जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सहृदस्त्वद्ब्रुवंस्तत्र अतिसर्वानयं क्रतुः । ययाति-
र्नङ्गप्रश्नापि मान्धाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः
सर्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृण्वन् सहृदां भरतर्षभ
॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः
पादौ मातापितोर्बिभ्राम्यते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य
च धीमतः । अभिवादितः कनौयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥
निषसादासने मुखे भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराज
सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्टा ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महा-
क्रतुः । हृतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १० ॥ आहृते-
ऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्तरा-
ष्ट्रो महायथा ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरा-
त्मसु । निहृतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राज-
सूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्द्धयिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य
भारतः ॥ १३ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कोरव

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पाण्डुं स्थान् पसत्तमः ॥ १४ ॥ कदा तु तं
 क्रतुवरं राजसूयं महाघनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहरि-
 ष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न घावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जनः ॥ १६ ॥ कौलालंजं
 न खादेवं चरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो
 येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्घातैराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाति फाल्गुनस्य वधे कर्णं संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांशाय-
 मन्यन्त पाण्डवान्मृतराष्ट्रजाः । दुर्योधनोऽपि राजेन्द्रो विसृज्य
 नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जम्बुवृक्षानि भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च
 महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः । चिन्तयन्तस्त्वमेवायं नालभन्त
 सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूवस्य चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्म-
 सुतः समुद्दिग्धो नराधिप । अभेद्यकवचं भत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संक्षेपान्नशान्तिमुपयाति सः । तस्य चिन्ता
 परीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ वज्रव्यालशृगाकीर्णं त्यक्तं
 हैतवनं वनम् । घातैराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुन्धराम् ॥ २५ ॥
 आतृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा । सङ्गम्य सूतपुत्रेण
 कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्त्तमानो मही-
 भृताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥
 आतृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो
 दत्तमुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
 षट्पञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च घोषयात्रापर्वः ॥ २५६ ॥

अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ।

जनमेजय उवाच । दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महा-
वलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ हैतवने
मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ ता-
नब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यद्वक्तव्याः
स्थः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन
यशस्विना । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं
मृगा हैतवने हतशिष्टास्तु भारत । नोक्षीदम महाराज क्रियतां
वाचपर्ययः ॥ ५ ॥ भवन्तो भ्रातरः भूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता
वयं केचिदवशिष्टा महामते । विवर्द्धेमहि राजेन्द्र प्रासादात्ते
युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान् वेपमानान् विवस्तान् वीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखार्त्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथे-
त्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि
च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्रन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत् संहितान् भ्रातॄन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्तो
रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स भद्रन्ते दया-
नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्बनौ-
कसाम् । साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुक्तमहे ॥ १२ ॥ पुन-
र्वद्भूमिं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुभूमेः शिरःस्थानं दृण-
विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ।
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्द्धर्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः
संहिता राजन् ये च तत्र सङ्क्षोभिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रैष्यै-
रनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यात्रानुवृत्तैर्मार्गैः खन्नैः शुचिजला-

न्वितैः । ददशुः काम्यकं पुण्यनाश्रमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विवि-
शुस्ते च कौरव्या वृता विप्रप्रेमैस्तदा । लङ्घनं भरतयेभ्यः स्वर्गं
सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने
सप्तपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः । समाप्तश्च मृगस्वप्नोद्भवपर्वः ॥ २५७ ॥

अथ ब्रीहिरौणिकपर्वः ।

वैशम्पायन उवाच । वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महा-
त्मानाम् । वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फल-
भूलाग्रनास्ते हि सुखार्हा सुखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुध्यातः
सेहिरे वरपुरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराध-
जम् । चिन्तयन् स महाबाहुभ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न
सुखाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः । दौरात्ममनुपश्यन्तत्
काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् पुरुषा वाचः सूतपुत्रस्य
पाण्डवः । निःश्वासपरमो दीनो विश्रुत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महा-
तेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीचन्तः सेङ्गदुःख-
मनुत्तमम् । अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपु-
रन्यदिवाकार्षुस्तत्साहामर्षचेष्टितैः । कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः
सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महा-
त्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्निवतेन्द्रियः
॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेक्ष्य
कथान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पाय-

मन्त्रवौदाध्यगद्दम् । युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृताम्बर
 ॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखे
 हि पुरुषः पर्यायिणोऽप्येवते ॥ १३ ॥ न ज्ञानं सुखं कश्चित्
 प्राप्नोति पुरुषधर्म । प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया
 ॥ १४ ॥ उदयास्तमनश्चो हि न हृष्यति न शोचति । सुखमाप-
 तितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शस्त्रा-
 नामिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्जवमक्रोधः
 संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च शौचमिन्द्रिय-
 संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 अधर्मश्चयो मूढास्तिथ्यङ्गतिपरायणाः कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता
 न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परत्रोप-
 मुज्यते । तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा-
 शक्तिं प्रयच्छेत् संपूज्यामिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा
 राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथा-
 र्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
 शमपरः शश्वत् परिक्षेपं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
 दृष्ट्वा परगतां त्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
 सुखवान्तरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्य-
 मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति
 विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महासुने ।
 किं सिद्धं गुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान् दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थं च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते । प्रविशन्ति नरा धीराः
 समुद्रमटवीन्तथा ॥ २८ ॥ कृषिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेकेनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्मादुःखा-
 र्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं
 मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् । पात्रे
 काले च हेम्ने च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समु-
 पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो
 भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
 हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । ब्रौहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं
 प्राप मुद्गलः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रौहिद्रोणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
 अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रौहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
 त्मना । कस्मै दत्तस्य भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
 धर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माद्यं मया
 सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलोच्छ्रवत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयुतेन्द्रियः ।
 आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३ ॥ अतिथिब्रतौ
 क्रियावांस्य कापोतौ वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टौकृतं नाम समु-
 पास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पञ्चाहारी वभूव
 ह । कपोतवृत्त्या पक्षेण ब्रौहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शय
 पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः । देवतातिथिशेषेण कुरुते देव-
 बापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सद्धितो देवैः साक्षात्सुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा
तु मुनिवृत्तग्रा संमन्वितः । अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना ॥ ८ ॥ ब्रीहिद्वेष्टेणस्य तद्वयस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं
मात्सर्यहीनस्य वर्षत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति
ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्व्यागविशुद्धा तु तदन्नं वृद्धि-
मच्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव घर्मिष्ठं मुद्गलं शंसितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ विभ्रच्चानियतं
विशमुन्मत्त इव पाण्डव । विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा
मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्ना-
र्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां हिजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति
मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम्
॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसावानं क्षुधितायातिथिव्रतौ । उन्म-
त्ताय परां अहामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत्
स एव क्षुधयान्वितः । बुभुजे कृतक्षमन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः
॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं
लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
यथाकाले मनीषिणः । आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छ्रोपजीविनः
॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिस्त्वं मार्गयते पुनः । न चैनं
विक्रियां नेतुमशक्यमुद्गलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं
नावमानो न सन्मनः । सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश हिजोत्तमम्
॥ २० ॥ तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे
यथा कालं षट्कुलः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
द्विकारं दृश्ये मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स दृश्ये निर्मलं मनः
॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिमुद्गलं ततः । तत्समो नास्ति
लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्या-
दत्ते धैर्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहक्षलम् । मनसुषेन्नि-
 याणाञ्चाप्यैकाग्रं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ अमेणोपार्जितं त्यक्तुं
 दुःखं शुद्धेन चेतसा । सत्सवं भवता साधो व्यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
 प्रीताः सोऽनुग्रहीताश्च समेत्यं भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
 संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं
 प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥ २८ ॥
 अहो दानं विधुष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः । सशरीरो भवान्
 गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो
 मुनेः । देवदूतो विमानेन सुहृत् प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारस-
 युक्तेन किङ्किणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्ध-
 वता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिन-
 ऋषिर्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्ग-
 निवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गं तत्र सुखं किञ्च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं
 मित्रभाजः सन्तः कुलोचिताः । मित्रताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि
 त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथ्यं पथ्यञ्च तद्व्रवीच्चविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रौहिद्रोणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने
 एकोनषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

देवदूत उवाच । महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
 संप्राप्तं ब्रूह मन्तव्यं विमृश्यस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्ठाच्च
 स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । जङ्घगः सत्यथः शश्वद्देवयान-
 चरी मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायश्चयाजिनः । ना-

नृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गलः ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जिता-
 त्मानः भ्रान्ता दान्ता विमत्तराः । दानधर्मरताः पुंसः सुराश्चा-
 हवत्क्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्रं कृत्वा श्रमदमात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान्भूमिः ॥ ५ ॥ देवाः
 साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मोहल्य
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगने-
 कशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्ययः । मेरुः पर्वतराज-
 यत्र देवोद्यानानि मुद्गलः ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि बिहाराः
 पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्नशीतोष्णो भयं तथा ॥ ९ ॥
 बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः
 सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्रान्धाः सर्वतस्तत्र
 वै मुने । न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः
 च मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सन्धवन्त्या-
 त्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मोहल्य न मादृपित्तजान्युत ॥ १३ ॥ न संखेदो न
 दौर्गन्धः पुरीषं सूत्रमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र
 वै मुने ॥ १४ ॥ न स्थायन्ति सजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईर्ष्याशोकक्षमा-
 पेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महा-
 मुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उप-
 र्युपरि लोकस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्-
 ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्युषयो ब्रह्मन्
 पूताः स्रैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋषयो नाम तत्रान्ये देवाना-
 मपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भवास्तो भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्री-

कृतस्तापो न लोकैश्चर्य्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्तयन्त्याह्मतिमिस्ते
 नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१ ॥
 न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
 सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने
 ॥ २३ ॥ देवानामपि मौहल्यं काङ्क्षिता गा गतिः परा । दुष्प्रापा
 परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा
 येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधि-
 पूर्वकैः ॥ २५ ॥ सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां
 भुङ्क्ष्व सकृत्तैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
 विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषा-
 नपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं
 दिवि । न चान्यत् क्रियवे कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां
 पतनं यच्च मुहल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततरा-
 श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्कारम् ॥ ३० ॥
 संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रक्षानेषु च मालेषु
 ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादिते दोषा मौहल्य
 दारुणाः । नाकलोके तु कृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुश्रवयोगेन
 मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागमिजायते ।
 न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
 कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता
 ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुहल । तवानु-
 कम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मौहल्यी वाक्यं विममृषि धिया ।

विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७ ॥ देवदूतं नमस्तेऽस्तु
गच्छ तात यथासुखम् । महादोषिण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखिन वा
॥ ३८ ॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह
तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति च । तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गविधामि केवलम् ॥ ४० ॥

मुद्गल उवाच । महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मणः सद्नादूर्हं तद्दिण्योः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र
गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दम्बलोभमहाक्रोधमहद्रोहै-
रभिदुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्हन्ताः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स
मुनिर्वाक्यं देवदूतं विवृज्य तम् । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा शम-
मातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्लकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगाद्वलं
लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाण-
लक्षणाम् ॥ ४७ ॥ तस्मात्स्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात् स्त्रीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तदवापस्यसि ॥ ४८ ॥ सुख-
स्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् । पर्यायेणोपसर्पन्ते नरं
नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पिष्टपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात्तृयोदशादूर्हं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डव-
नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रीहिट्रोणिकाख्यानपर्वणि मुद्गल-

ज्ञानप्राप्तौ षष्ठ्यधिकं द्विंशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥

समाप्तञ्च ब्रीहिट्रोणिकाख्यानपर्व ।

अथ द्रौपदीहरणपर्व ।

जनमेजय उवाच । वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्योदत्ताक्षया-
न्नेन कृष्णाया भोजनावधि । ब्राह्मणां स्तर्ष्यमाणेषु ये चान्दार्थ-
मुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां मृगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धातैराद्या दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-
वर्तन्त पापाचारा महासुने । दुःशासनस्य कर्षस्य शकुनेश्च मते
स्थिताः । एतदाचक्षु भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-
मिव । दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् । तथा तैर्निकृति-
प्रज्ञैः कर्षदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरथ तेषु चिन्तयत्स
दुरात्मसु । अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायथाः ॥ ६ ॥
प्रियायुतसम्प्रेतो दुर्वासा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य
मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन
च । सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्ययत् ॥ ८ ॥ विधि-
वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः । अहानि कतिचित्तप-
तस्थौ स मुनिस्तमः ॥ ९ ॥ तच्च पर्यचरद्वाजा दिवारात्रमत-
न्द्रितः । दुर्योधनो महाराज शपात्तस्य विशङ्कितः ॥ १० ॥
क्षधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप । इत्युक्त्वा गच्छति
ज्ञातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्यामद्य मे नास्ति
क्षधेत्युक्तेत्यदर्शनम् । अकस्मादित्य च ब्रूते भोजयासां स्वरान्वितः
॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः । पूर्ववत्
कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन् सा चः ॥ १३ ॥ वर्तमाने तथा
तस्मिन् यदा दुर्योधनो वृषः । विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टो-
ऽभवन्मुनिः । आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वर्त्तते ।
मति प्रीते तु यद्वस्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्यित-
श्चासीत् कर्षदुशासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य
दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिष्टैः
सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अस्मत्कुले
महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः
परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा
द्विजान् सर्वान् पतौश्च वरवर्णिनी । विश्रान्ता च स्वयं सुक्ता
सुखासीनां भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेथा यदनुग्राह्यतां
मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रौढ्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं
तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्षस्य मुदितो
भृशम् । कर्षोपि भ्रातृसहितमित्युवाच त्वपं मदा ॥ २४ ॥

कर्ष उवाच । दिष्टा कामः सुसंवृत्तो दिष्टा कौरव वर्द्धसे ।
दिष्टा ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे
वज्रौ पतिताः पाण्डनन्दनाः । स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं
तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन् दुर्योधना-
दयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वास आतिथ्ये
एकषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनास्तु
 पाण्डवान् । भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ब्राला तस्मिन् वने मुनिः
 ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परिवृतः शिथैरयुतसन्मितैः । दृष्ट्वायान्तं
 तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभिसुखः श्रीमान्
 सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै वङ्गाक्कलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥
 विधिवत् पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् । आङ्गिकं भगवन्
 कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं
 शिथैः सहानवः । भोजयेत् सहशिशुं मां कथमित्यविचिन्तयन्
 ॥ ५ ॥ न्यमज्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मिन्
 न्तरे राजन् द्रौपदी योषिताम्बरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमा-
 मन्नहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत
 ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णां कंसनिस्तदनम् । कृष्णा कृष्णा
 महावाही देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रण-
 तार्तिविनाशन । विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्ता प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकूतीनाञ्च चित्तीनां
 प्रवर्तक नतास्त्रि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गति-
 र्भव । पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्तप्राद्यगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष
 पराध्यक्ष त्रामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागत-
 वत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीता-
 म्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूगण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्ती भूतानां
 त्वमेव च परायणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः
 ॥ १४ ॥ त्वामेवाद्भुः परं वीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया
 नाथेन देवेश सर्वापद्गो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं
 पूर्वं सभायां भोचिता यथा । तथैव सङ्घटादस्मान्मामुद्धर्तुं
 मिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्त-
वत्सलः । द्रौपद्याः सङ्घटं ज्ञात्वा देवदेवो जपत्पति ॥ १७ ॥
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा सुक्लिणीं केशवः प्रभुः । तत्राजगाम तरितो
ह्यचिन्त्यगतिरौश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदीं दृष्ट्वा प्रणम्य परया
मुदा । अत्रवीहासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्ता-
मब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णो
पश्चात् सर्वं करिष्यसि ॥ २० ॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता
वाक्यमब्रवीत् । स्थाव्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २१ ॥
भुक्तावत्यस्मादहं देव तस्मादन्नं न विद्यते । ततः प्रोवाच भगवान्
कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णो न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे
मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति
निर्वन्धतः स्थालीमानाथ्य स यदूढहः स्थाव्याः कण्ठेऽथ संलग्नं
आकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरि-
रौश्वरः । विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्यास्त्विति यज्ञभुक् ॥ २५ ॥
आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायिति चाब्रवीत् । भीमसेनं महा-
बाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम तरितो भीम-
सेनो महायशः । आकारितुन्तु तान् सवान् भोजनायै नृपोत्तमं
॥ २७ ॥ स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन् । ते
चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वोद्गारान्
सान्तरसान् दत्तया परमया युताः । उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट-
वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-
दत्तां विप्रर्षिं किंस्त्रिह्युच्छामहे वयम् । वृथा पाकः कृतोऽस्माभि-
स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वासा उवाच । वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मान्धाद्दुर्दैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ स्त्वानुभावः

राजर्षिरम्बरीषस्य धीमतः । विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रया-
ज्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता
नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवा-
नलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा
तदा । पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते द्विषो द्रुम ॥ ३६ ॥ भीम-
सेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् । तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-
चार गवेषयन् ॥ ३७ ॥ ततस्त्रेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदु-
तान् । युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते
पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः । प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जिता-
त्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स हल-
यिष्यति । कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राद्देवोपसादितात् ॥ ४० ॥
इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्मुहुः । उवाच वचनं
श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते
तस्मादृषेदुर्वससोऽल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-
यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन् ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैरितं केशवस्य वभूवुः स्वस्वमानसाः ।
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥ त्वया नयेत्
गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्थाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना
महासंवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधयं भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ जघुः प्रहृष्ट-
मनसो विहरन्तो वनादनम् । इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऽहमिह लया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलोकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरा-
त्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथामवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णगमने
द्विषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बह्मसृगेऽरण्ये अटमाना महा-
रथाः । काम्यके भरतश्चेष्टा विजङ्गुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्ष-
माणा वङ्गविधान् वनोद्देशान् समन्ततः । यद्यर्तुकालरम्याश्च
वनराजीः सपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तस्मिन्
वनम् । विजङ्गरिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित् कालमरिन्दम ॥ ३ ॥ ततस्ते
यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं
परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य दृष्ट्वा विन्दोरनुश्रया ।
महर्षेर्हीनतपसो धौन्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा
सिन्धूनां वार्ध्वाचत्रिर्महायथाः । विवाहकामः शाल्वेयान् प्रयातः
सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्द्धणं राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्
प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् । तिष्ठन्तीमाश्रमहारि द्रौपदीं
निर्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देव-
कन्या वा माया वा देवनिर्मिता । इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशु-
स्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्ध्वाचत्रिर्जय-
द्रथः । विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स
कोटिकाख्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य त्वेषानवद्याङ्गी
यदि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां
प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिहं कण्टकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम
 वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी । भजेदयायतापाङ्गौ सुदती
 तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स
 कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कृत्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ
 तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
 त्रिषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कोटिकास्य उवाच । का त्वं कदम्बस्य विनान्य शास्वामेका-
 श्रमे तिष्ठसि शोभमाना । दिदीप्यमानान्निशिखिव नत्तं व्याधूय-
 माना पवनेन सुभ्र ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाथ-
 रण्येषु विभेषि किन्त्वा । देवौ नु यच्चौ यदि दानवौ वा वरापुसरा
 दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मतौ वोरगराजकन्या वनेचरौ वा
 क्षणदाचरस्त्री । यथेव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सौमस्य
 धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं
 सद्नात् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम
 तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्द्धयन्तः पृच्छाम मदे
 प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्ष्व वभ्रुंश्च पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि
 कार्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरयस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदु-
 र्मनुष्याः । असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे जुतोऽनिश्वयने
 यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्तराज्ञः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष-
 वीरः । अस्मात् परस्त्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपते-
 वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वासनित्यः । असी तु यः पुष्करिणीसमीपे श्चामो युवा तिष्ठति
दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इच्छाकुराजः सुवल्गस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां
सुगात्रि । यस्यानुयात्रा ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका हादय
राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखिषु दीप्ता इव
हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकथं शत्रुक्षयः सुप्लवसुप्रवृद्धौ
॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुह्नय नाम ।
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११ ॥
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुमगि स एषः । तस्या-
परे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौ-
वीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते वलिनोऽनुयान्ति । एतैः
सहायैरुपयाति राजा मरुह्मणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां
स्थापय नः सुकेशि कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
चतुःषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिवीनां
प्रवरेण तेन । अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संश्लुती कौशिक-
सुत्तरीयम् ॥ १ ॥ बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशौ त्वा-
मभिभाष्टुमर्हति । न त्वेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ
वापि नारौ ॥ २ ॥ एका ह्यहं सम्प्रति तेन वाचं ददानि वै भद्र
निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता
स्वधर्म ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति
विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि वन्धून् प्रथितं
कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमजि दुपदस्य राज्ञः कृणोति मां शैव्य विदु-
र्मनुष्याः । साहं ह्यणे पञ्च जनान् पतिले ये खाण्डवप्रस्थगताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्राश्च पुत्रौ
 पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवेक्ष्येह दिशस्तस्त्रो विभज्य पार्था मृगयां
 प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं
 यमजावुदीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त
 इहोपयातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाह्वा-
 नवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभि-
 वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं
 चन्द्रमुखी प्रतीता । विवेश तां पर्स्यशलां प्रशस्तां सञ्चिन्त्य तेषा-
 मतिथिल्लभर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये

षड्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथाचीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 यदुक्तं कृष्णाय साङ्गं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कीटिकास्यवचः
 श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे
 रमते सनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ।
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति-
 भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि मनस्तया
 मेऽपहृतं भृशम् । तां सनाचक्षु कल्याणीं यदि स्यात् शैव्य
 मानुषी ॥ ४ ॥

कीटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विती ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी सत्यता भृशम् ॥ ५ ॥ सर्वेषाञ्चैव
 पार्थानां प्रिया बद्धमता सती । तया समेत्य सौवीर सौवीरा-
 भिमुखी ब्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताः प्रत्युवाच पञ्चामि द्रौपदी-

मिति । पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७ ॥ स
प्रविश्याश्रमं पुण्ड्रं सिंहगोष्ठं वृको यथा । आत्मना सप्तमः कृष्णा-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यना-
मयाः । येषां कुशलकामासि तेऽपि कञ्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्रौपद्युवाच । अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कीपे बले तथा ।
कञ्चिदेकः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः । अनुतिष्ठसि
धर्मण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कुशली राजा
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अक्षश्च भ्रातरश्चास्य याश्चान्यान् परि-
पृच्छसि ॥ ११ ॥ पादं प्रतिगृह्णाणेदमासनञ्च नृपात्मज । भृगान्
पञ्चयतश्चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ १२ ॥ ऐषेयान् पृषतान्
न्यङ्गून् हरिणान् शरभान् शयान् । ऋक्षान् रुक्मन् शम्बरांश्च
गवयांश्च शृगान् वह्मन् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषांश्चैव वायान्या
शृगजातयः । प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच । कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दत्तितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान्
हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थान्नानु-
रोधुं त्वमहं हि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संचये वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विहीना
राष्ट्राश्च विनष्टाः श्राश्र्वतोः समाः । अलन्ते पाण्डुपुत्राणां
भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्या मे भव सुश्रोणि त्वजै-
नान् सुखमाप्नुहि । अखिलान् सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया
सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सिन्धुराजेन वाक्यं हृदय-
कम्पनम् । कृष्णा तस्मादपाक्रामहेयात् समकुटीमुखी ॥ २० ॥
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा । मैवमित्यब्रवीत्
कृष्णा लज्जस्वेति स सैन्यवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तृ-

शामुपयातमनिन्दिता । विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि
युक्तती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
षट्षष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोषरागोपहृतेन वल्गुना सराग-
नेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा । मुखेन विस्फूर्थ्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्
द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यद्यस्मिन्स्तीक्ष्णविषामहारायानतिबु-
द्ध न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्गिरतान् स्वकर्मसु स्थितान्
समूहेष्वपि यत्तरक्षसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिद्दीप्तं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्विनं सम्परिपूर्णं वियं भवन्ति
दैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेता-
दृशे क्षत्रियसन्निवेशे । यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा
प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रमिन्नं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां दैमवतीं
चरन्तम् । दण्डीव यूथानपसेषसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम्
॥ ५ ॥ वाल्यात् प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पञ्चाङ्गि सुखा-
क्षुनासि । पदा समाहृत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीम-
सेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णोरगौ तौक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥
यथा च वेणुः कंदली नलो वा फलत्वभावाय न भूतये पुनः । तथैव
मान्तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच । जानामि कृष्णो विदितं मयैतद्यथाविधासौ
नरदेवपुत्राः । न ह्येवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासवितुं

खयाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णो कुलेषु सर्वेऽनवमेषु
जाताः । षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनात्मन्यामहे द्रौपदि
पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्य-
मात्रेण वयं हि शक्याः । आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीर-
राजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । महाबला किन्त्विह दुर्बलेव सौवीरराजस्य
मताहमस्मि । नाहं प्रमायादिह सम्प्रतीता सौवीरराजं कृपणं
वदेयम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णो पदवीञ्चरेतां समास्थितावेक-
रथे समेतौ । इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्ननुषमावः कृपणः
कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटो परवीरघातो निक्षत्रयस्थो
दिषतां मनांसि । मदन्तरे लङ्घजिनीं प्रवेष्टा कच्चं दहन्नगिरिवो-
ष्णीषु ॥ १५ ॥ जनार्दनः सान्धकं वृष्णिवीरो महेष्वासाः कैकेया-
श्चापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवी-
ञ्चरेयुः ॥ १६ ॥ मौर्वीविस्मृष्टा स्तनयिद्वघोषा गाण्डीवमुक्ता-
स्त्वतिवेगवन्तः । हस्तं समाहत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोर-
तरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरीरान् पतङ्गसंघा-
निव भीमवेगान् । यदा द्रक्ष्यस्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा खड्गक्षि-
प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ सशङ्खघोषः सतलवघोषो गाण्डीव-
धन्वा मुङ्गरुदहंश्च । यदा शरानपंथिता तवोरसि तदा मनस्तो
किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ
सम्पतन्तौ दिग्दश । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं ताप-
मुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महा-
हर्षान्नमसापि जातु । तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पाथैः
परिकृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया
नृपसेन विकृष्यमाणा । समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं
काम्यकमागतास्मि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा वाननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्ष-
माणा न च भर्त्सयन्ती । प्रोवाच मा मा स्पृशतेति मीता धौम्यं
प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जय-
द्रथस्तं समवाक्षिपत् सा । तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन सुह-
र्विनिश्वस्य च राजपुत्री । सा कृष्यमाणा रथमारोह धौम्यस्य
पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥

धौम्य उवाच । नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षवस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ १६ ॥ क्षुद्रं कृत्वा फल
पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान् दौरान् धर्म-
राजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा क्रियमाणां तां राजपुत्रीं यश-
स्विनीम् । अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
सप्तषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशः सम्प्रविष्ट्व्य पार्था मृगान्
वराहान् सहिषांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्
चरन्तः संहिता वभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महा-
वनं तद्विहगोपघुष्टम् । भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरी
व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा
हिजाः क्रूरमिमे वदन्ति । आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो महावनं
शत्रुभिर्वाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे
दूयति दृश्यते च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्धूयते प्राणा-
पतिः शरीरे ॥ ४ ॥ संरः सुपर्णं हृत्तोरगं यथा राङ्गं यथा-

राजकमात्तलक्ष्मि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डेयैषा
 प्रीतरसश्च कुम्भाः ॥ ५ ॥ ते सैन्धवैरत्यनिलोग्रवेगैर्महाजबैर्वाजिभि-
 रुद्धमानाः । युतैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायामिमुखा
 बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निर्वर्त्ततां वाममुपेत्य
 पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत् प्रविश्य राजा प्रोवाच भीमश्च धन-
 क्षयश्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वा समु-
 पेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तमस्मानवनन्य पापैः कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः
 प्रसृज्य ॥ ८ ॥ इत्येव ते तदनमाविशन्तो महत्यरण्ये मृगया-
 श्चरित्वा । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेक्ष्यवधूं
 प्रियाचाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवपुत्य ततो-
 ऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदा-
 नौम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्ते सुखं शुष्यति
 दीनवर्णम् । कच्चिन्न पापैः सुदृशंसकृद्भिः प्रमायिता द्रौपदी
 राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरु-
 पुङ्गवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा
 समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्त-
 प्यति धर्मपुत्रः । को ह्रीदृशानामरिमर्द्दनानां क्लेशक्षमाणामपरा-
 जितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव
 प्रसूतः । न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य वद्विश्वरं हृदयं पाण्डवानाम्
 ॥ १४ ॥ कस्याद्य कार्यं प्रतिभिद्य घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः
 शराग्रयाः । ना त्वं शुचस्तां प्रति भीरुं विद्धि यथाद्य कृष्णा पुन-
 रेथतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् हिषतः समग्रान् पार्थाः समे-
 प्यन्त्यथ याचसेन्या । अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृश्य धात्रेयिका
 सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्र-
 कल्पान् परिभूय कृष्णा । तिष्ठन्ति बलानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न
 क्षान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आकृत्तयध्वं क्षनुयात् श्रीघ्नं न

दूरयातैव हि राजपुत्री । सन्नद्धध्वं सर्वं एवेन्द्रकल्पा मज्जान्ति
 चाक्षणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गच्छीत चापानि महाधनानि
 शरांस्य शीघ्रं पदवीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्मलनदण्डमोहिता
 प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कक्षैश्चिदनर्हते तनुं
 वराज्यपूर्णानिव भस्मनि स्रुचम् । पुरा तुषाम्नाविव ह्वयते हविः
 पुरा श्वशाने स्रगिवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽव-
 लिङ्गते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्परण्ये मृगया-
 च्छरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः
 सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभासं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छमं कश्चि-
 द्ब्रूत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वत्सान्यनु-
 यात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाहै ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मासत्-
 सकाशे वरुणाख्यवोचः । राजानी वा यदि वा राजपुत्रा वलेन
 मत्ता वधनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वत्सा-
 न्यनुवर्तमानाः । सुहृर्मुहूर्त्वालिबदुच्छसन्तो ज्यां विक्षिपन्तश्च महा-
 धनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुर-
 प्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति
 ॥ २५ ॥ ते सान्त्वय धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राज-
 पुत्राः । श्येना यथैवामिप्रसम्प्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन्
 ॥ २६ ॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरक्ष्यानां धर्मणाद्यान्नेत्याह ।
 क्रोधः प्रजज्जाल जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥ २७ ॥
 प्रवक्रुःशुश्राप्यथ सिन्धुराजं वृकोदरस्यैव धनञ्जयश्च । वनौ च राजा
 च महाधनुर्द्विरास्ततो दिशः संसुसृजः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थागमने

अष्टमष्टाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धीरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजा-
ग्राख्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयद्रथो
याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आया-
न्तीमे पञ्च रथा महान्तो मध्ये च कृष्णो पतयस्तवेते । सा जानती
स्थापय नः सुकेषि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । किन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुष्यं कर्म
कृत्वातिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चि-
दिहास्ति युवे ॥ ४ ॥ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं सुमूर्षो मया तुभ्य
पृष्टया धर्म एषः । न मे व्यथा विद्यते त्वद्वयं वा संपश्यन्त्याः
सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गो नन्दोप-
नन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयञ्च सदा जनाः
कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्ड-
घोणस्तनुरायताक्षः । एनं कुरुश्चेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं
पतिं मे ॥ ७ ॥ अध्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्म-
चारी नृवीरः । परैश्चेनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलि-
न्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाध्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शाल-
मिव प्रवृद्धम् । सन्दृष्टौष्ठं भुक्नुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पति-
र्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया बलिनः साधुदाक्ता महाबलाः शूर-
सदा वदन्ति । एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमैतिशब्दोऽस्य गतः
पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नात्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
विष्मरते कदाचित् । वैरस्यान्तं संविधाथोपयाति पश्चाच्छान्तिं न
च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्धराग्रो हृतिमान् यशस्वी जितेन्द्रियो
वृद्धसेवो नृवीरः । भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम
पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्तज्जेहमं न
नृशंस्यञ्च कुर्यात् । स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रु-

सहः प्रमाथौ ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्त्तानां भय-
हर्त्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परि-
रक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो
नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधौ लघुचित्रहस्तौ महांस्र धीमान्
सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शत-
क्रतोर्वा दैत्यसेनासु संज्ञेय । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रिय-
ङ्गरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघ-
न्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यमभय-
णश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्भव-
वाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्म-
रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विभीथ्यन्ती नावमिवा-
र्षवान्ते रत्नाभिपूर्णा मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हत-
सर्वयोधां विद्धोमितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः
पाण्डुपुत्रा यास्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे
रिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्याण्यक्ता
वस्तान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षाम्भकारं चक्रुः
क्रुद्धाः सर्वतः संनिवृद्ध ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे

एकोनसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठतः प्रहरत तूष्णं विपरिधावत ।
इति सैन्धवो राजा चोदयामास तान्भृष्टान् ॥ १ ॥ ततो घोर-
तमः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमाजुनयमान् दृष्ट्वा सैन्धानां

सयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत ।
 तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव वलीकृतान् ॥ ३ ॥ ह्रीमच्चित्र-
 समुत्प्रेषां सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रमृष्टाभ्यद्रवक्षीमः सैन्धवं
 कालचोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथावृत्य कोटिकास्थोऽभ्यहारयत् ।
 महता रथवर्णेन परिवार्य्य वृकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचै-
 वीरवाङ्मप्रचोदितैः । कीर्यमाणोऽपि वज्रभिर्न स भीमोऽभ्य-
 क्रम्यत ॥ ६ ॥ गजन्तु स गजारोहं पदातीक्ष चतुर्दश । जघान
 गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चशताञ्छूरान्
 पार्वतीयान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनी-
 मुखे ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
 निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा नकुलस्तत्र
 रथात् प्रस्कन्द्य खड्गघृक् । शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्
 प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सन्ध्याय रथेन गजयोधिनः ।
 पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव वह्निणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्त-
 सधनुरवतीर्य महारथात् । गदयो चतुरो बाह्वान् रात्रस्तस्य
 तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमस्यासगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 अर्धचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
 वीरो वक्त्राच्छोणितमुदमन् । पपाताभिसुखः पार्श्वं क्षिन्नमूल इव
 दुग्धम् ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कन्द्य धर्मराट् । हताश्वः
 सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्त्वमिसन्ध्याय क्षेम-
 क्षरमहामुखौ । उभावुभयतस्तौच्छैः शरवर्षैरवपन्ताम् ॥ १६ ॥
 तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । रकैकेन विपाठेन जप्ते
 माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभी-
 स्तस्माद्रथाक्षमांसिपाणिमान् । उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ
 गिरिरिवाञ्जलः ॥ १९ ॥ सुरथस्त्वं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रीधमभ्युच्छितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य
 समीपे परिवर्त्तिनः । सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकुन्तत
 ॥ २१ ॥ स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः । पतन्त्रवाक्-
 शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत्
 कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य धर्म लेभे महा-
 रथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकास्यस्य सङ्गरे । सूतस्य
 मुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न कुवोध हतं सूतं
 स राजा वाङ्मशालिना । तस्याश्वा व्याद्रवन् संखिप हतसूता-
 स्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्बरः ।
 जघान तल्युक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ हादधानान्
 सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चकत्तं निमित्तैर्भक्षैर्धनं च
 शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिष्ठाकुमुख्यांस त्रिगर्त्तान् सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः संख्ये वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः
 प्रत्यदृश्यन्त वज्रशः सव्यसाचिना । सपताकास्य मातङ्गाः सध्वजाश्च
 महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यधिरस्कानि विदिहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वस्र-
 कङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः । अटप्यंस्तत्र वीराणां हतानां
 मांसशोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां सन्त्रस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्
 सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य तां । प्राणप्रेपसुरुपाधावत् वनं
 येन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा घौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तदिद्रुतं सैन्य-
 मपयाते जयद्रथे । आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः
 ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् । वारयामास
 निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । अस्वापकारात् प्राप्नोऽयमजान् केशो दुरा-

सदः । तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ तमे-
वान्विष भद्रन्ते किन्ते योधैर्निपातितैः । अनामिषमिदं कर्म कथं
वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुदाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाम्भो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा
रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजनिर्वर्ततु
भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्यात्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसन्तप्य ॥ ४१ ॥ न हि मे
मोक्ष्यते जीवन्मृतः सैन्यवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि
अक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हतव्यो महाबाहो दुरात्मापि स
सैन्यवः । दुःशलामभिसंस्तुत्य गान्धारीञ्च यशस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुले-
न्द्रिया । कुपिता द्यौमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनाबुभौ ॥ ४४ ॥
कर्तव्यञ्चेत् प्रियं मच्छं वध्यः स पुरुषाधमः । सैन्यवापसदः पापो
दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्यामिहर्ता वैरी यो यश्च राज्य-
हरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न भोक्तव्यः कथञ्चन ॥ ४६ ॥
इत्युक्तो तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्यवः । राजा निवहते कृष्णा-
मादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्यात्रमपदं व्यपविब्रह्मणौ-
मठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदी-
मनुषोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः । समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो
आत्मध्वजः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं सुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान् सिन्धुभीवीरान् द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५० ॥ स
तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्ण
यमाभ्यां सह भाविनौ ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोध-
गतं रिपुम् । स्वयमभ्यास्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोधमात्रगतान्श्वान्
 सैन्यवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कुच्छकाले-
 ऽप्यसम्भ्रमः । अकरोद्दुष्कारं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ । हताश्वं सैन्यं भीत-
 मेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैन्यवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाश्वान्
 स्त्रान् सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणश्च धनञ्जयम् ॥ ५६ ॥
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् । सैन्यं त्वमिस्म्येक्ष्य
 पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महाबाहुः प्रात्नानो
 वाक्यमब्रवीत् । अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं पार्थयसे वलात् ॥ ५८ ॥
 राजपुत्रं निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् । कथं ह्यनुचरान् हिला
 शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्यवो न न्यव-
 र्त्तत । तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवहली । माबधीरिति
 प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणं

सप्तत्यधिकहिंशतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्व ।

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । जयद्रथस्तु सम्प्रैक्ष्य भ्रातरावुद्यता-
 युधौ । प्राधावत्तूर्खमव्यग्रौ जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं
 भीमसेनो धावन्तमवतीर्थ्य रथाहली । शमिद्रुत्य निजग्राह केश-
 पक्षे क्षमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्प्रियेण महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीव-
 मानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर-
 हिलपिथतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरत्निना ।

स भीममगमाद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनस्तु
वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति
कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्षेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्तु शक्यं
मया कर्तुं यद्राजा सततं वृणी । तच्च वालिगया बुद्ध्या सदैवा-
ज्ञानं प्रवाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्द्धचन्द्रेण वाणेन किञ्चिदद्भुतस्तदा ॥ ९ ॥ विकल्पयित्वा
राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे
गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु
च । एवं ते जीवितं दद्यामिष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं
भीममाहवशोभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं वद्वा पार्थो
वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्डितम् ॥ १३ ॥
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अभ्येत्याश्रममध्यस्थ-
मभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जय-
द्रथम् । तं राजा प्राहसदृष्ट्वा सुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥
राजानञ्चाब्रवीद्धीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो
क्षेप पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७ ॥
द्रौपदी चाब्रवीद्धीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं सुच्यतां
राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स सुक्तोऽस्येत्य राजानमभि-
वाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा
॥ १९ ॥ तमुवाच वृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जय-
द्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ सुक्तासि
मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्र-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरत-
 श्रेष्ठ कृपाञ्जले नराधिपः । धर्मं ते वक्षेतां बुद्धिर्मा चाधर्मं मनः
 कृथाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सत्रीङ्गं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम
 राजन् दुःखात्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा
 विरूपाक्षसुमापतिम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
 ध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरदाक्षै
 ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्ड-
 वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि ।
 ऋतेऽर्जनं महाबाहू नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ वदथ्यां तप्ततपसं
 नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
 ॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
 पालेभ्य वच्चादीन् स महाश्वरान् ॥ ३० ॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः
 सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्त्तिमान्
 ॥ ३१ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वताश्च-
 ह्नीपं सशैलवनकाननम् ॥ ३२ ॥ निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
 रिणः । अथान्तरीक्षे समहन्नानावर्णाः पयोधरा ॥ ३३ ॥ घोरसूरा
 विनदिनस्ताडिन्नालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्षन्तः
 समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सस्वर्त्ताग्निनियामकाः ।
 अक्षमाक्षैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकास्मै तदा
 तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहचक्षुर्वर्जिते ॥ ३६ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाद्भुता मही । ततो नारायणाख्यस्य
 सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सप्तकाय-

स्वतीन्द्रियः । फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्गभोगिनम् ॥ ३८ ॥
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-
 मृणालकुसुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जल-
 निधौ तदा । नैयेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः
 ॥ ४० ॥ सखीद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् । इमञ्चोदा-
 हरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तनव-
 इत्यपां नाम शुश्रुम । अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः क्षृतः
 ॥ ४२ ॥ प्रधानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानमात्रे तु
 भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभि-
 पद्मादिनिःक्षृतः । तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥
 शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृतस्त्वं मानसानात्मनः समान् । ततो मरौचि-
 प्रमुखान्महर्षीन्सृजन्नव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि तस्तानि
 स्थावराणि च । यच्चराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४६ ॥
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषौ तनुः । रौद्रीभावेन शमये-
 त्तिहोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विष्णो-
 रक्षतकर्मणः । कथ्यमानानि सुनिमित्राश्चाणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥
 जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्षवे तस्मिन्नेका-
 काशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले सम-
 न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले
 निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति । किन्तु रूपमहं कृत्वा
 सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
 चक्षुषा । जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा
 वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंस्तुतम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शत-
 योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवप्राभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् । महा-
 मेघौषनिर्घोषं नीलकौमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यश्चवराहो
 वै अपः संप्राविशत् प्रभुः । दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविश-

अहौन् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य
 कृत्वादृतनुं सिंहस्यार्दृतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा
 पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः
 ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः
 खन्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाश्र-
 चयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्दं गेन्द्रेण वलीयसा । नारसिंहेन वपुषा
 दारितः करजैर्भगन् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं
 रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥ ६१ ॥
 कश्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्णं वपुंसहस्रे तु
 प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्हिनाश्चोदसदृशो दीप्ताक्षो वामना-
 कृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटौ
 चक्षोपवीती च भगवान् बालरूपपट्टक् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान्
 दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ वृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो
 मखि । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-
 ऽस्मि दृशने विप्रं क्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तास्तु बलिना
 वामनः प्रत्यवाच ह ॥ ६६ ॥ खस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानो-
 ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमवयम् ॥ ६७ ॥
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं
 रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु
 स मेदिनीम् । ददौ यक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ६९ ॥
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । येन देवाः प्रादु-
 रासन् वैशावस्योच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्म-
 संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुच्यते ॥ ७१ ॥
 स एष भगवान् विष्णुः कृष्णोति परिकीर्तिते । अनद्यन्तमजं देवं
 प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैन्धव । यमाङ्गरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ७३ ॥
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां
 तेन कृष्णो न रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुल-
 विक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न
 शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो
 रणे पार्थं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं
 वलम् । चतुरः पाण्डवान्नाजन् दिनेकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उनापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्हिनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्विकटैः
 कुञ्जैश्च श्रवणदर्शनैः । वृतः पारिषदैर्धोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९ ॥
 त्र्यम्बको राजशार्ङ्गल भगनेत्रनिपातनः । उमासहायो भगवां-
 स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भववं-
 ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्प्रवसन् काम्यकै तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथ-
 वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

समाप्तश्च जयद्रथविमोक्षणपर्वः ।

अथ रामोपाख्यानपर्वः ।

जनमेजय उवाच । एवं हतायां कृशायां प्राप्य क्लेशमनु-
 त्तमम् । अतः जङ्घं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा त्रिनिर्जित्य जय-
 द्रथम् । आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां
 मध्ये मङ्गर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् पाण्डुनन्दन ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्य-

वित् । संशयं परिपृच्छामि किञ्चि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
 दुपदस्य सुता क्षेपा वेदिमध्यात् समुत्थिता । अयोनिजा महा-
 भागा स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालश्च भगवान्
 दैवञ्च विधिनिर्मितम् । भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः
 ॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीनस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संसृष्टे-
 दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किञ्चित्
 कर्म वा निन्दितं क्वचित् । द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो
 भवान् ॥ ८ ॥ तां जहार वलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः । तस्याः
 संहरणात् पापः शिरसः केषपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे
 सचक्षाय समाप्तवान् । प्रत्याहृता तथास्माभिर्हता तत् सैन्यं
 बलम् ॥ १० ॥ तद्धारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् । दुःखश्चायं
 वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां
 वनौकीभिर्वनौकसाम् । आतिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम्
 ॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः । भवता दृष्ट-
 पूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने
 दिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
 रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या वलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमा-
 द्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायानास्थाय तरसा हला
 मध्वं जटायुषम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां श्रितैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन्नामः कुले जातः किं वीर्यः किं
 अराक्रमः । रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं
रामस्याक्षिप्तकर्मणः ॥ ५ ॥

भार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरा-
तनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजो
नामाभवद्राजा महानिच्चाकुवंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्
स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अमवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थ-
कोविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्न भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य
माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु । सुतो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमि-
त्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा
विभो । याज्ञकार स्वयं लष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म
व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः
प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं च समुत्सृज्य पितामह-
मुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १४ ॥
च यज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्माहर्त्तन वै द्विजः । प्रतीकाराय
सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ
वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रश्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशश्च लङ्कां
रक्षीगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगच्च ददौ
प्रभुः । यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानापर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ

त्रिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पुलस्त्यस्य तु यः क्रौधाद्वैदेहोऽभव-
 द्भुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ बुबुधे
 तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादायं यतते स
 सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं
 महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतभादू ल नृत्यगीत-
 विशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशास्यते ।
 अन्योऽन्यसर्जया राजन् श्रेयस्त्वासाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां
 भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रा-
 नेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ-
 राक्षसेश्वरो । कुम्भकर्षदशग्रीवौ वलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे
 श्वरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्य-
 धिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो
 महासत्त्वपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्षो वलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्य-
 धिको युधि । मायावी रणशौण्ड्य रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥
 श्वरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्महिट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्नकरी
 चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
 सुचरितव्रताः । जघुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३ ॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा साङ्गं समासीनसद्व्रत-
 परमया युतम् ॥ १४ ॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तीषयामासुर्वोरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठदेक-
 पादेन सहस्रं परिवत्सरान् । वायुमन्त्रो दशग्रीवः पञ्चानिः सुस-
 माहितः ॥ १६ ॥ अधःशायी कुम्भकर्षो यताहारी यतव्रतः ।
 विभीषण शीर्षपर्शमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धीमान् सदा जयपरायणः । तमेव काळमातिष्ठतीर्षं तप उदा-
रधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परि-
चर्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुह्यंष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्वैर्षवर्षसहस्रे तु
शिरश्चिला दधाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः
॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् । प्रलोभ्य
वरदानेन सर्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमते त्वेकममरत्नं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदग्नौ ज्ञतं
सर्वं शिरस्ते महद्दीप्तया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथे-
प्सवा ॥ २३ ॥ वैक्षप्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भवि-
ष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । नन्वर्बदेवासुरतो यच्चराक्षसतस्तथा । सर्प-
किन्नरभूतेश्यो न मे भूयान् परांभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तेश्योऽस्ति भवन्तव ।
ऋते मनुष्याद्भ्रष्टन्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवसेने हि दुर्वर्द्धिमनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्षमयो-
वाच तथैव प्रपितामहः । स वब्रे महतीं निद्रां तमसा अस्तचितनः
॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व
पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापन्नतस्यापि नाधर्मो मे मतिर्भवेत् ।
अग्निक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्वं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षसयोर्नौ ते जातस्यानिद्रकर्षण । ना-
धर्मं धीयते क्षुद्धिरमरत्नं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विधा-
मते । लङ्कायाश्चक्रावयाभास बुधिं जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

हिला स भगवान् लङ्कामाविशद्वन्द्वमादनम् । गन्धर्वयक्षानुगतो
 रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य
 रावणः । अग्राप तं बैश्रवणो न त्वामेतद्वह्मिष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु
 त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वह्मिष्यति । अवमन्य गुरुं माञ्च चिप्रं त्वं
 न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-
 स्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सेनापत्यं ददौ धीमान् यक्ष-
 राक्षससेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसा पुस्तपादाश्च पिशाचाश्च महा-
 वलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यप्रिञ्चन्दभाननम् ॥ ३८ ॥ दश-
 ग्रीवश्च दैत्यानां दिवानाञ्च वलीत्कटः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्
 कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-
 द्रावणं सच्यते । दशग्रीवः कामबली दिवानां भयमादधत् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-
 प्राप्तौ चतुःसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
 हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निरुवाच । योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः
 सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि
 विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच । न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसी ।
 विहितं तत्र यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमव-
 तीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रह्वरतां श्रेष्ठः स तत्
 कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्र-
वीत् । सर्वे देवगणैः साहं सम्भवत्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः
सहायानृचीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान्
क्रामरूपवलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन द्वित्रगन्धर्व-
दानवाः । अवतर्तुं महीं सर्वे मन्ययाभासुरास्त्रजा ॥ ८ ॥ तेषां
समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशाङ्क वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्यरा मानुषे लोके कुजा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव
सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयाभासुरात्मजान् ॥ ११ ॥
तेऽन्ववर्त्तन् पितृन् सर्वे यशसा च वल्लेन च । भेत्तारो गिरि-
शृङ्गाणां शालवालशिलायुग्माः ॥ १२ ॥ वल्लसंहननाः सर्वे सर्वे
चौघवलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्नेच्छकृन्निवासाश्च केषि-
दत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः ।
मन्यरां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः
समाज्ञाय तथा वज्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती बैरसन्धु-
चक्षे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानरा-
दुत्पत्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जने रानादीनां पृथक्
पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १ ॥
कथं द्वापरयुगी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन्
मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो द्वापरयुगः प्रीतिमानभजनप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते
 पुत्रा व्यवर्जन्त महौजसः । वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः
 ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा
 दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां
 रमयामास हि प्रजाः । मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः
 ॥ ६ ॥ ततः स राजा मतिमान् मत्वात्मानं वयोऽधिकम् । मन्त्रया-
 मास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौव-
 राज्येन भारत । प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥
 लोहिताक्षं महाबाहुं यत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घबाहुं महो-
 रत्नं नीलकुक्षितमूर्धजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादन-
 वरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां वृद्धस्यतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वा-
 नुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् । जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टि-
 मनोहरम् ॥ ११ ॥ निवन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनाधृष्टं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दश-
 रथः कौशल्यानन्दवर्जनम् । सन्दृष्ट्वा परमां प्रीतिमगच्छत् कुरु-
 नन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयञ्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ।
 अश्वभाषत भद्रान्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अद्य पुष्पो निधि-
 ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति । सम्भाराः संभ्रियन्तां वै रामश्चोप-
 निमन्त्रयताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्पो भविता यत्र रामः सुतो
 मया । यौवराज्येभिषेक्तव्यः पौरेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति
 तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा । कैकेयीमभिगम्येदं काले वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं
 मच्चत् । आशौविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशतु दुर्मगि ॥ १८ ॥ समगा-
 खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेच्यते । कुतो हि तव सौभाग्यं
 यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वा-
 भरणभूषिता । वेदिविलसमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्त्रिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव
मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञं यत्ने त्वं काममेकं निरुद्ध-
वान् । उपाकुरास्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्घटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच । वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽप्यवध्यः कोऽप्यविमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं
ददानि कस्याय क्षियतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्वादहान्यत्र
यत् किञ्चिद्विहितमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातु-
र्वर्ण्यस्य रक्षिता । यस्तोऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा
चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् । आत्मनो
बलमाज्ञाय तत एवमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते
रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः
॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । जटा-
चौराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः
श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् । दुःखात्तो भरतश्चेष्ट न किञ्चि-
द्ग्राजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय
वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवन्निति ॥ ३० ॥
तन्वगच्छन्नस्त्रीवान् धनुष्पाशक्ष्मणस्तदा । सीता च भार्या
भद्रान्ते बैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा
दशरथस्तदा । समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥
रामन्तु गतमाज्ञाय राजानन्तु तथागतम् । आनाथ्यं भरतं देवौ
कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ राम-
लक्ष्मणौ । गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ३४ ॥
तामुवाच स धर्मात्मा नृपसंवत ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलञ्चेद-
मुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयमः पातयित्वा मे ब्रूहि त्वं
कुलपांसने । सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्रसूरोद ह ॥ ३६ ॥
स चारित्वं विशोद्धाय सर्वप्रकृतिसन्निधौ । अन्वयाद्गतां तं रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सन्तु-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य वानैः स प्रवृत्तसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सह
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्षणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४० ॥ विस-
 र्जितः स रामेण पितुर्बचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरमङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य शरमङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः श्रूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षसं
 तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबली । चक्रे
 क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षसु
 ततः श्रूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासीष्ठौ लङ्कां आतुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 मादयीभ्रातुः संशुष्करधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 स्मृशन् ॥ ४९ ॥ स्वानमात्यान् विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
 कैनास्यैवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगतैर्निषेवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं घोरतरं पादेन स्मृशतीह कः ।
 सिंघं कैशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्मृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतौभ्यस्तेजसोऽर्चिषः । निशेर्दृष्ट्वातो रात्रौ वृक्षस्येव
 खरमृगः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तां राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो ज्ञातिवर्ष

आलो रावणः कालचोदितः । रामस्य वधमाकाङ्क्षन् मारीचं
मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसन्त्वि-
च । जङ्घमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं
समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गङ्गीरोहं
महोदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभगच्छद्दधाननः ।
दधितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्रास्थगच्छ-
न्मारीचं पूर्वाभात्यं दधाननः । पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपा-
श्रितम् ॥ ५९ ॥

इति, आरण्यपर्वणि रामोपास्थानपर्वणि रावणगमने
षट्सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
मागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
विश्रान्तश्चै नमासीनं मत्तासीनः स राजसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं
वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्षाः कश्चित्
क्षेमं पुरे तव । कश्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३ ॥
किमिच्छागमने चापि कार्यन्ते राजसेश्वर । कृतमित्येवं तद्विद्धि
यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ ग्रहसं रावणस्तस्मै तत् सर्वं
रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्त्त्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् । ब्रलन्ते राममासाद्य
वीर्यञ्चो ह्यस्ति तस्य वै ॥ ६ ॥ बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सीदुं
महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुनर्पर्वणम् ॥ ७ ॥
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना । तमुवाचाथ सक्रोधो
रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽज्ञदधनं स्यान्नृप्युरपि ते

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विविष्टान्तरणं वरम् ॥ ९ ॥ अवश्यं
 मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यच्चतम् ततस्तं प्रत्युवाचाय मारीचो
 राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते सत्त्वं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
 तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो
 मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां राम-
 क्षोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च कान्तुस्थे सीता बभूवा भवि-
 ष्यति । तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्या-
 वियोगाद्बुद्धिरेतत् सद्यं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्तो मारीचः
 कुलोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सुदुः-
 खितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रावस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥ चक्रतु-
 स्तद्यथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्वितम् । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः
 कुण्डो त्रिदण्डपृष्ठः ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं दैशमुप-
 जग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपपृष्ठः ॥ १७ ॥
 चीदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचीदिता । रामस्तस्याः प्रियं
 कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ
 मृगलिपसया । स धन्वी वदतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलितवान्
 ॥ १९ ॥ अन्वधावन्मगं रामो पुरस्तारामगं यथा । सोऽन्तर्हितः
 पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष महेदध्वानं रामस्तं
 बुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणाभिहतः
 कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रीशत-
 खरेण ह । शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाय लक्ष्मणः । अलन्ते शङ्कया भीरु-
 को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्ताद्रक्ष्यसे रामं भर्तारं तं
 शुचिक्षिते । इत्युक्ता सा प्रसूदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं परुषमारब्धाः

वक्तां साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्मूढं यं त्वं प्रार्थ-
यसे हृदा । अथ हं भस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
प्रतीयं गिरिशृङ्गादा विशेषं वा ज्ञताशनम् । रामं मर्त्तारमुत्सृज्य
न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं भार्दूलो क्रोष्टुं
यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्माणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिपास
कषौ सद्भुतः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं सद्ध प्रसन्न
धनुर्धरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो विस्वोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यन् ॥ ३१ ॥ अमन्यो मन्त्रद्वयेण
भस्त्रच्छन्न इवानलः । यतिवेशप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दितम्
॥ ३२ ॥ सा तमालच्छ संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमग्नवा-
मास तदा फलश्रुलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वस्वदं
प्रतिपद्य च । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी
नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
ष्यसि मया सह । भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम्
॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिपास
कषौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्गोः सनचला
पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम्
॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय
महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति
स्मरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभि-
दुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यभिधयत् । भर्त्सयित्वा तु रुक्षेण स्वरेण
गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्धजेषु निजग्राह जह्वं माचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो ग्रधो जटायुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति
ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे
सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

माकंण्डेय उवाच । सखा दशरथस्यासीञ्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्योदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा
सीतां रावणाङ्गतां स्तुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पत्नी रावणं
राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
प्रियमाणे मयि कथं हरिणसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्षसे
जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उत्तैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरै-
र्भग्नम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरौकृतम् । चक्षार
रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स बध्यमानो गृध्रेण
रामप्रियहितेषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पत-
त्तिष्ठः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । जह्म-
मात्रक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही
प्रस्थत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भृष-
णम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र बायो
महद्दिव्यमुखसर्ज्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात
पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेषान्तरे यथा ॥ १० ॥
अत्रिरेणातिचक्राम खिचरः खिचरन्निब । ददर्शाश्च पुरीं रम्यां
ब्रह्मदारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवपसम्बाधां निर्मितां विश्व-
कर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां समीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं
हृतायां वैदेह्यां रामो हला महामृगम । निवृत्तो दृष्ट्वा धीमान्

भ्रातरं लक्ष्मणन्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षस-
 सेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥
 मृगस्त्रपधरेणाय रक्षसा सीपकर्षणम् । भ्रातुरागमनञ्चैव चिन्त-
 यन् पर्यंतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु लरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नेति पश्चामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्
 सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही
 पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दृष्टमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददृशं तदा मृधं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं शङ्क-
 मानस्तं त्रिदृष्य बलवद्धनुः । अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सह-
 लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 मृधराजोऽस्मि भद्रं वो सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा संमृद्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्युचतुश्च
 तौ ॥ २१ ॥ ततो ददृशद्रस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् । तयोः
 शयंसं मृधस्तु सीतार्थं रावणादधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राववो मृधं
 रावणं कान्दिशं गतः । तस्य मृधः शिरःकर्म्यै राचवक्ष्ये ममार च
 ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिद्वितम् । सत्-
 कारं लक्ष्मणायामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा-
 श्रमपदं व्यपविद्धवृषीमठम् । विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुषत-
 सङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणादितौ ।
 जम्भतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६ ॥ वने महति
 तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददृशं मृगयूथानि द्रवमाणानि
 सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दश्च घोरं सत्त्वानां दावान्नेरिव वर्धतः ।
 अपश्यतां मुहूर्ताञ्च कथन्तं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ सेषपर्वतसङ्काशं
 शालस्त्रान्नं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं सहोदरमहामुखम्
 ॥ २९ ॥ यदृच्छयाथ तद्वचः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विघाद-
 भगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंग्रेष्य

कृष्यते येन तन्मुखम् । विषमश्चाब्रवीद्रामं पश्चावस्थामिमां मम
 ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च
 भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं
 कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम्
 ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या धी कुशलाजशमीजलैः । अग्नि-
 शिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं वज्रविधं
 धौमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाय काकुत्स्थः सञ्च मे-
 ख्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्नयि स्थिते ।
 क्षिप्रस्य दक्षिणं बाहुं क्षिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं
 वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन
 निवृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गे-
 नाजघ्निवान् वली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम्
 ॥ ३८ ॥ पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतास-
 रपतङ्गमौ कवच्यः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहादिनिःसृत्य
 पुरुषो दिव्यदर्शनः । दृष्ट्वा दिवमास्त्राय हिवि सूर्यं इव ज्वलन्
 ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । कामया
 किमिदञ्चित्तमाश्रयं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचचक्षे गन्धर्वो
 विश्वावसुरहं नृप । प्राप्नो ब्राह्मणभाषेन योनिं राक्षससेविताम्
 ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्काधिवासिना । सुग्रीव-
 मभिगच्छस्व स ते सख्यं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पम्पा शिवजला
 हंसकारण्डवायुता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडाकिनी
 ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता
 वानरराजस्य बालिनो हेमबालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य
 दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करि-
 ष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वर्तुं द्रष्टासि जानकीम् । पुनं
 वानरराजस्य विदिता रावणादयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वान्तर्द्विती

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतुस्त्रोभौ प्रवीरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विश्वावसुमोक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखान्तः प्रप्यां रामः समासदत् ॥ १ ॥ मार्स्तेन
सुग्रीतेन सुखेनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र क्रान्तामनुस्मरन् ।
कामवाणाभिसन्तप्तं सौमित्रिस्तमयाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न त्वामेवंविधो
भावः स्मृमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्ध-
श्रीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च शृत्ये च सहाये च समा-
श्वस ॥ ६ ॥ एवं वृद्धविधैर्वाक्यैर्लक्षणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषेव्य वारि पम्पा-
यास्तर्पयित्वा पितृनपि । प्रतस्थतुस्त्रोभौ वीरौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावद्यसूकमभ्येत्य बहूमूलफलदुमम् । गिर्यग्रे
वानरान् पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास
सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम्
॥ १० ॥ तेन सम्भाष्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तदाशो दर्शयामासस्तस्य
कार्यं निवेदिते । वानराणान्ति यत् सीता द्रियमाणा व्यपा-
सृजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्य्य स्वयं रामोऽभ्यर्पिवत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् । सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरा-
 नयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समग्रं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वं किष्किन्ध्यां तस्यैर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः
 प्राप्य किष्किन्ध्यां ननादौघनिभस्वनः । नास्य तं ममृषे बाली
 तारा तं प्रत्यषिधयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो वलवानेष
 वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 हेमबाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं
 वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या
 समन्विता । केनापाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्
 प्राज्ञा शृणु सर्वकपीश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासखो रामो
 दशरथात्मजः । तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
 मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनू-
 मोद्यानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः
 ॥ २३ ॥ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव
 विनाशाय रामवीर्यवलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिण वशो
 हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्यगच्छत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम्
 ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जिगाम शुद्धामुखात् । स्थितं
 माख्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असकृत्वं मया
 पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का लरा
 मरणे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमभिव्रज्यो रामं सम्बोधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे
 राजन् हृतराज्यस्य च लया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि
 समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बद्धविधं ततस्तौ सन्निपेततु ।
 समरे बालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघतु-

रन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः । उभौ बवत्सातुस्त्रिं सृष्टिभिश्च
निजन्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिचरितौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेष-
स्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्
क्रण्ट आसजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ट-
सक्तया । श्रीमानिव महाशैली मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥
कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः । विचकर्ष धनुःत्रेष्ठं
बालिसुहिष्य लब्धवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव
तदा वभौ । वितत्रास तदा बाली शरेणामिहतो हृदि ॥ ३६ ॥
स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुहहन् । ददर्शावस्थितं रामं
ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात
भुवि मूर्च्छितः । तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥ ३८ ॥
हृते बालिनि सुग्रीवः किष्किन्वरां प्रत्यपद्यत । ताञ्च तारापति-
मुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान्
पृष्ठे मात्यवतः शुभे । निवासनकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः
॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः । सीतां
निवेशयामास भवने नन्दनोपसे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्यासे
तापसाश्रमसन्निभे । मर्त्सरणतन्वङ्गी तापसौवेशधारिणी ॥ ४२ ॥
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा । उवास दुःखवसतिं
फलमूलकताश्रया ॥ ४३ ॥ दिदेश राक्षसोऽस्तत्र रक्षणे राक्षसा-
धिपः प्रासासिभूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ दण्डौ
वयस्यौ ललाटाक्षौ दीर्घजिह्वामजिह्वकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाञ्च
त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्षः करभोक्ता-
मूर्ध्वजाः । परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४६ ॥
तास्तु तामावतापाङ्गीं पिशाचो दारुणस्तराः । तर्जयन्ति सदा
रौद्राः परुषव्यञ्जनस्तराः ॥ ४७ ॥ खादाम पाटयामेनां तिलशः

प्रविभज्यताम् । येयं भर्तारमस्माक्रमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥
 इत्येवं परिमर्त्तन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । भर्तृशोकसमाविष्टा
 निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे
 लोभोऽस्ति जीवति । विता तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चिनम्सुहृजम्
 ॥ ५० ॥ अथेवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता । शोषयि-
 ष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न त्वन्यमभि-
 गच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं ये क्रियतां यद-
 नन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरखनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतास्तु
 तास्तु सर्वासु विजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा
 प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे
 सखि । भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥
 अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हिता-
 न्वेषी त्वदर्थं हि समावदत् ॥ ५६ ॥ सीता महचनाहाच्या सया-
 श्वास्य प्रसाद्य च । भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो दली
 ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा । कृतवान्राघवः
 श्रीमान् त्वदर्थं च सनुयतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु
 रावणात्लोकगर्हितात् । नलकूवरभासेन रचिता ह्यसि नन्दिनि
 ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रक्षां परामृषन् । न शक्तो
 त्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेधति ते भर्ता
 सुग्रीवेणामिरचितः । सौमित्रिसंहितो धीमांस्त्वाङ्घ्रौ तो मोक्षयि-
 ष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाधोरा दृष्ट्वा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलधातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष
 दुष्टात्मा दुष्टकर्मा निशाचरः । स्वभावात् शीलदोषिण सर्वेषां
 भयवर्जनः ॥ ६३ ॥ स्रज्वते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया
 वनामलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलामिप्रिलो

विकचो मज्जन् पङ्के दधाननः । असङ्गत खरयुक्ते तु रथे
 नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्षादयश्चेमे मन्त्राः पतित-
 मूर्धजाः । गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाख्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
 श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाख्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमाकृढ
 एक एव विभूषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाख्यानु-
 लेपनाः । श्वेतपर्वतमाकृढा मोक्ष्यन्तेऽज्ञानहामयात् ॥ ६८ ॥
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिचिप्ता ससागरा । यथासा पृथिवीं
 कृतस्तां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसङ्ख्यमाकृढो भुञ्जानो
 मधुपायसम् । लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्भुजः सर्वतो दिग्भुजः ॥ ७० ॥
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असङ्गतं लं मया
 दृष्टा गच्छन्ती दिग्भुजमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेधसि वैदेहि क्षिप्रं
 भर्ता समन्विता । राघवेण सह भ्रात्रा सीते लमचिरादिव ॥ ७२ ॥
 इत्येतन्मृगभावाच्चौ तच्छृत्वा त्रिजटावचः । बभूवाभावती बाला
 पुनर्भट्टसमागमे ॥ ७३ ॥ यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः
 सुदारुणाः । दृष्टुस्तां त्रिजटया सहस्रीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासन्वने

एकोनाश्रित्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तां भट्टशोकात्तां दीनां मलिन-
 वाससम् । मणिश्रेष्ठाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले । रावणः काम-
 वाणात्तीं दृश्योपसर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिम्बुरपै-
 र्युधि । अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-
 स्वरधरः श्रीमान् सुसृष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमाख्यमुकुटी वसन्त
 भूव मूर्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यत्रादपि विभूषितः ।

श्रमश्चैत्यद्रुमयङ्गूषितोऽपि भयङ्करः ॥५॥ स तस्यास्तनुमध्यावाः
 समीपे रजनीचरः । दृष्ट्वा रोहिणीमेत्य धनैश्चर इव ग्रहः ॥६॥
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराक्षतः । इदमित्यब्रवीद्दालां
 वस्तां रौहोमिवावलाम् ॥ ७ ॥ सीते पर्याप्तमेतावत् कृतो भक्त-
 रनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वद्वि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाखरा । भव मे सर्वनारीणा-
 मुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे दिवकन्याश्च गन्धर्वाणाञ्च
 योषितः । सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कीटयो मे वचने स्थिताः । हिस्तावत् पुरुषा-
 दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये
 महनचारिणः । केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोर
 यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रश्च साक्षाद्विश्वसो
 मुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं ययः ॥ १४ ॥ दिव्यानि
 भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदशेशस्य तथैव
 मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरौ तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा
 तेन वैदेही परिव्रत्य शुभाननम् । दृष्ट्वा मन्तरितं कुला तमुवाच
 निशाचरम् ॥ १७ ॥ अश्विनेनाति वामास्तरजस्तं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
 तं ह्यद्र वैदेही पतिदेवता । असकृद्ददतो वाक्यमीदृशं राक्षसे-
 श्वर ॥ १९ ॥ विषाद्युक्तमेतत्ते नया श्रुतमभाष्यया । तद्भद्र-
 मुख भद्रन्ते मानसं विनिवर्त्तयताम् ॥ २० ॥ परदारालस्यया
 च सततञ्च पतिव्रता । न चैवोपयिकौ भार्या मानुषी कृपणा तव
 ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-
 पतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसी

धर्मं लोकापालसमः कथम् । आतरं राजराजानं महेश्वरसखं
प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिश्यन् कथन्त्वित्थं न लज्जसे ।
इत्युक्त्वा प्रासदत् सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरोधराञ्च
तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा । तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी
सुसंयता ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा स्तसिता स्निग्धा काली व्यालीन मूर्धनि ।
श्रुत्वा तद्भावणो वाक्यं सौतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यातो-
ऽपि दुर्मन्थाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकर-
ध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुयोनि समेधे चारुहासिनीम् ।
किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि भानुप्रभम् ॥ २८ ॥ आहार-
भूतमन्त्राकं राममेवानुरुध्यसे । इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षस-
महेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतं दिशम् ।
राक्षसीभिः परिब्रता वैदेही शोककर्षिता । सेव्यमाना त्रिजटया
तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे
अशौत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन् मात्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले
व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् । ग्रहमक्षतारारभिरनुयातममित्रहा
॥ २ ॥ कुसुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महीधरस्यः
शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्षणं वीरमभ्यभाषत
दुर्मनाः । सीतां संस्तुत्य धर्मात्मा रुद्रां राक्षसवेश्मनि ॥ ४ ॥
गच्छ लक्षणं जानीहि किष्किन्मायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं ग्राम्य-
धर्मेषु कृतञ्च स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मूढो

मया राज्येऽभिषेचिनः । सर्वानरगोपुच्छा यच्छाश्व भजन्ति वै
 ॥ ६ ॥ चह्यं निहतो वाली मया रघुकुलोदह । त्वया सह
 महाबाहो क्रिष्किन्धोपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वान-
 रापसहं भुवि । यो मामेवं गतं सूढो न जानीतेऽय लक्षण ॥ ८ ॥
 असौ मन्ये न जानीते समवप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नून-
 मवमन्यात्पया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः शीते कामसुखा-
 त्मकः । नेतव्यो वालिभार्गिण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अद्यापि
 घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः । तामादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्
 भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्राता गुरुवाक्यहिते
 रतः । प्रतस्थे रुचिरं शृङ्गं समाग्रेणशुणं धनुः ॥ १२ ॥ क्रिष्किन्धा-
 हारमासाद्य प्रविवेशनिवारितः । सन्नोध इति तं मत्वा राजा
 प्रत्युद्ययौ हृदि ॥ १३ ॥ तं सदारो विनोतात्मा सुग्रीवः ह्वगा-
 धिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तरुहया ॥ १४ ॥ तमब्र-
 वीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत् सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रहः
 कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ समुत्पदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकृच्छरम् ॥ १६ ॥ नास्ति लक्ष्मण
 दुर्मथा नाकृतज्ञो न निर्दुर्गणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्य-
 षण्णे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेऽप्यहं कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ वैरियं सवना
 साद्रिः सपुरा सागराम्बरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगरा-
 करा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः
 शीघ्रं रामेण सहितः सुमहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मण-
 स्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो नात्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगन्त्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरे-
 न्द्रास्तं समाजग्मुः रुहक्षयः । दिशस्तिस्त्रिविचित्राय न तु धी

दक्षिणाङ्गताः ॥ २३ ॥ आचख्यस्तत्र रामाय मर्हो सागरमेख-
लाम् । विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु
दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः । आशावांस्तेषु कानुतस्थः
प्राणानात्तोऽभ्यधाप्रयत् ॥ २५ ॥ हिमाक्षोपरमे काले व्यतीते
प्लवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येहं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥
रक्षितं वालिना यत्तु स्मृतं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगनेष्ट-
स्तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ वालिपुत्रोऽङ्गदक्षैव ये चान्ये प्लवग-
र्षभाः । विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥
तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि
भत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी शशंस
प्लवगर्षभः । रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु मैथिलीम् ॥ ३० ॥
हनूमत्प्रमुखाद्यापि विद्यान्तास्ते प्लवङ्गमाः । अभिजन्मुहुरीन्द्रं तं
रामलक्षणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च मुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनू-
मतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनू-
मत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः । प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं
लक्षणान्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागताग्रामः प्रगच्छ सशरं धनुः ।
अपि मां जीवविषयध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्य-
मयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य सनरे शत्रूनाञ्चत्य
जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अमोक्षयित्वा वैदेहीमहला च रणे रिपून् ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुक्तहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं
प्रत्युवाचानिलात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी
मया ॥ ३७ ॥ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् । आन्ताः
काले व्यतीतेषु दृष्टवन्तो महाशुद्धाम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामो वयं
तान्तु वहुयोजनमायताम् । अस्यकारां सुविपिनां गच्छतां कीट-
सेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमोदित्यस्य प्रमान्ततः । दृष्ट-
वन्तः स तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

तदासीद्देश रावव । तत्र प्रभावती नाम तपोऽस्थत तापसी ॥४१॥
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च । भुक्त्वा लब्धवलाः
 सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्चाद्भी-
 खवणाश्चसः । समीपे सङ्घमलयौ दुर्दुरञ्च महागिरिम् ॥ ४३ ॥
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् । विषया व्यथिताः
 खिन्ना निराशा जीविते शृगम् ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्तीर्णं योज-
 नानां महोदधिम् । तिमिनक्रभ्रपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः
 ॥ ४५ ॥ तत्रानशनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा । ततः कथान्ते
 शृङ्गस्य जटांयोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गामं घोररूपं
 भयावहम् । पक्षिणं दृष्टवन्तः स वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥
 सोऽस्मान्तर्कयत् भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । भोः क एष मम
 भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो
 भ्राता खगाधिपः । अन्योऽन्यस्पर्द्धयाकृद्वावावावादित्यसंसदम् ॥४९॥
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः । तदा मे चिरदृष्टः
 स भ्राता शृङ्गपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यह-
 मस्मिन् महागिरौ । तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हता भ्राता निवेदितः
 ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संचेपाहै निवेदितम् । स सम्पातिस्तदा
 राजन् शुला सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषमचेताः पप्रच्छ पुनर-
 स्मानरिन्दम । कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३॥
 इच्छामि सर्वमेवैतत् श्रोतुं प्रवमसत्तमाः । तस्याहं सर्वमेवैत-
 द्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैवं हेतुं विस्तरयो-
 ऽब्रुवम् । सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पश्चिरात् ॥ ५५ ॥
 रावणो विदितो मच्चं लब्ध्वा चास्य महापुरी । दृष्टा पारे सनु-
 दस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्यत्र
 विचारणा । इति तस्य वचः शुक्ला वयमुत्थाय सत्तराः ॥ ५७ ॥
 सागरक्रमणे मल्लं मल्लयामः परन्तप । नाथवात्ययदा कश्चिन्

सागरस्य विलङ्घनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुप्फुवेऽहं महा-
 र्णवम् । अतथोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र
 सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्तु-
 दर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तप-
 स्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उप-
 स्थाप्य वृद्धार्थामभिगम्य रक्षोगताम् । सीते रामस्य दूताऽहं
 वानरो मास्ताम्रजः ॥ ६२ ॥ लङ्घनमभिप्रेप्य सुरिहं प्राप्तो विद्या-
 यसा । राजपुत्री कुशलिनी भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्व-
 शाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ । कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते
 सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानु-
 पृच्छति । क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगीः सह ॥ ६५ ॥
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहूर्तमिव च ध्यात्वा
 सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अबैमि त्वां हनूमन्तमविश्रवचना-
 दहम् । अविन्द्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसम्मतः ॥ ६७ ॥
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वदिधैः सचिवैर्वृतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां
 सीता प्रादादिदं मणिम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही काल-
 मेतमनिन्दिता । प्रत्ययायं कथाञ्चे मां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्तमिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र
 प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राहयित्वा हमात्मानं ततो दम्भुं
 च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमाचक्षयत् ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्या-

गमने एकाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कोटिसह-
 स्त्रेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो वालिनः श्रीमान् सुषिणो
 राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कोटीशतवृत्तो वापि गयो गवय एव च ।
 वानरेन्द्रो महावीर्यो पृथक् पृथग्दृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकोटि-
 सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलाङ्गुलो महाराजा गवाक्षो
 भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
 कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी
 वानरः समहावलः । कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशतश्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
 श्रीमान् दधिसुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् । प्रचकर्ष महा-
 सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनामृक्षाणां
 भीमकर्मणाम् । कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः । ससंख्येया महाराज
 समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंघानामिव
 गञ्जताम् । श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
 गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाभाः
 केचिद्धिङ्गलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च
 वानराः । उद्धन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्री-
 वानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तोषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुदत्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहित-
 स्तदा ॥ १५ ॥ सुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमात्मारुतात्मजः । जघनं
 पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ बह्वगोधाङ्गुलित्राणौ
 राघवौ तत्र जग्मतुः । वृत्तौ हरिमहामात्यैश्चन्द्रसूर्यौ शरैरिव
 ॥ १७ ॥ प्रबभौ हरिसैन्यन्तत् शालतालधिलायुधम् । समह

क्खालिभवनं यथासूथोदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राय-
 मैन्दद्विविदपालिता । ययौ समहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये
 ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव वज्रमूलफलेषु च । प्रभूतमधुमांसेषु
 वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरि-
 सानुषु । उपायाद्धरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयसागरनिभं तद्वलं वज्रलध्वजम् । वेलावलं समासाद्य निवास-
 मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कोनु
 भवतां मतः सागरलङ्घने । इयं हि महती सेना सागरस्याति-
 दुस्तरः ॥ २४ ॥ तवान्ये व्याहरन्ति सा वानरा बद्धमांनिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कृतस्त्रकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्नौभि
 र्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान्
 सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ अतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व-
 वानराः । क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥
 नावो न सन्ति सेनाया वज्रस्तारयितुं तथा । वणिजामुपघातञ्च
 कथमस्त्रविधश्चरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण
 वै परः प्लवोद्धुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं क्षिप्तं
 जलनिधिं समारपस्याम्युपायतः । प्रतिशेषाम्युपवसन् दर्शयि-
 ष्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मागं धृष्ट्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निज्वलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहसौ-
 मित्रिरुपसृज्याथ राघवः । प्रतिशिष्ये जलनिधिं विधिवत् कुश-
 संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः सुप्ते दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नन्दनदीमर्त्ता श्रीमान् यादोगणैर्वृतः ॥ ३३ ॥ कौशल्या-
 मातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः । इदमित्याह रत्नानामाकरैः
 अतशोवृतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 पेद्वाकुर्हसि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते । येन गत्वा दशग्रीवं हन्या
 पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ यद्येवं वाचतो मार्गं न प्रदास्यति मे
 भवान् । शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः । उवाच व्यथितो वाक्य-
 मिति वद्वाञ्छलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि
 विघ्नकरस्तव । शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य ब्रजतो ज्ञया । अन्येऽप्याज्ञापयि-
 ष्यन्ति नामेवं धनुषोदलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम
 वानरः शिल्पिमुत्तमः । लघुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मेणः
 ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं द्रुपं वापि शिलांवा क्षेप्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुमंविद्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्तान्तर्हिते
 तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि
 मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुस्ति-
 ष्ठातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि । रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो
 गिरिमुन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्दिभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह
 रामस्तं स्वागतेन महामनाः । सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः
 स्यादिति ज्ञा ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरित-
 द्वितैः । यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्व-
 राक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्दिभीषणम् । चक्रे च मन्त्रावरजं सद्द्वर्-
 लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्नहार्षवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समा-
 साद्य लङ्घोद्यानान्यनेकशः । भेदयामास कपिभिर्महान्ति च
 वह्नि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थौ रावणामात्यौ मन्त्रिणौ शुकसारणौ ।
 चरौ बानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरो । दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः
पश्चादवाहजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राञ्च-
वानरम् । प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुवन्धने
द्वयोत्थधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रभूतान्नोदके तस्मिन् बह्वृक्षफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पर्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः
संविधिद्वारे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दुरांधर्षा हृद-
प्राकारतोरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिखा मीनतक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्तदुर्धर्षाः खादिरैः शङ्खुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाठयन्त्र-
दुर्धर्षाः बभूवुः सङ्गडोपलाः । साग्रीविषघटा योधाः ससर्जरस-
पांशवः ॥ ४ ॥ सुषलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः । अन्विताश्च
शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुहुराः ॥ ५ ॥ पुरदारेषु सर्वेषु गुह्याः
स्थावरजङ्गमाः । बभूवुः पत्तिवङ्गलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया हारदेशमुपागतः । विहितो राक्षसेन्द्रस्य
प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहा-
वलः । शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समा-
साद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसम्बृतम् । रामसन्देशमामन्त्र्य वाग्मी
वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कोशलेन्द्रो महा-
यथाः । प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । विनश्यन्त्यगयाविष्टा
दिशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता
बलात् । वधायानपराज्ञानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वया
बलदपार्थ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चा-

प्रवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः रुदत्यश्च हताः स्त्रियः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्मि त्वां
 संहामात्यै युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषी वीर्यं मानुषस्य
 निशाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकौ सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हि-
 चित् । अराक्षसमिमं लोकं कर्त्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ इति
 तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः । श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः
 क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितश्चास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ध्वजेषु जगद्भ्यः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु
 संजज्ञानङ्गदो रजनीचरान् । आदायैव खसुत्यत्य प्रासादेतल-
 भाविशत् ॥ १९ ॥ वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि
 सञ्चिन्नहृदयाः प्रहारवरपौडिताः ॥ २० ॥ संसक्तो हर्म्यशिखरा-
 त्तस्मात् पुनरवापतत् । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्घां खबलस्य चनीपतः
 ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य संभावेद्य वानरैः । विश्राम्य स
 तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
 वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥
 विभीषणर्चाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरद्वार-
 मवाभृद्गद्गुरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्ध-
 थालिनाम् । कीटौघतचहस्त्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलम्ब-
 बाह्वरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋचाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः
 कीटोव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
 वानरैः । नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शण-
 गौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिली-
 कृतम् । राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भस्मोन्मथित-
 शृङ्गाणि चन्द्राणि च विचिच्छिपुः ॥ ३० ॥ परिगृह्य शतघ्नीय

सचक्राः सगुडोपलाः । चिच्छिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्वनाः
 ॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुद्रुषुस्ते
 शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः
 कामरूपिणः । निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३२ ॥
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते
 परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स माषराग्रेसदृशैर्बभूव चण्णदा-
 चरैः । कृतो निर्वाणरौ भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः
 शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतोरणमग्राश्च पेतुस्तत्र
 निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तो
 क्षुभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । हता निपतिता भूमौ न सुञ्चन्ति
 परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघ्रस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमि-
 त्तिरपि नाराकैर्दृढधन्वा जितक्लमः । आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्
 पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां
 राघवाज्ञया । कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलब्धौ जयोत्तरः ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेशे

त्रयोत्थधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् सैदिकान्नावणा-
 नुगाः । अभिजग्मगणानेके पिशाचचद्ररक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः
 पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः । प्रहजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैव-
 मादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृष्टानां दुरात्मनाम् । अन्त-
 र्धानवधं तज्जञ्जकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभि-
 र्वज्रिभिर्दूरपातिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महो जग्मर्गता-

सवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सवल्लो रावणो निर्ययावथ । राक्ष-
 सानां वलैर्घोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धशास्त्रविधानञ्च
 उग्रना इव चापरः । व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत्
 ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूहानीकं दृशाननम् । बाहंस्यत्यं
 विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो
 रामेण रावणः । युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः । तुण्डेन च नलस्तत्र
 पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विसृज्य यं हि यो मेने सह तेन समे-
 यिवान् । युयुधे युद्धवेलायां स्ववाङ्मवल्गमाश्रितः ॥ १० ॥ स
 संप्रहारो बद्धधे भीक्षणां भयवर्द्धनः । लोमसं हर्षणो घोरः पुरा
 दिवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानच्छक्तिशूलासि-
 ष्टिभिः । निमित्तैरायसैस्तीक्ष्णैरावणञ्चापि राघवः ॥ १२ ॥
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः । इन्द्रजिञ्चापि सौमित्रिं
 विभेद बह्वभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषण प्रहस्तञ्च प्रहस्तश्च
 विभीषणम् । खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षहतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां
 वलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः । विव्यथुः सकला येन त्रयो-
 लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे
 चतुरशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभी-
 षणम् । गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १ ॥ स
 तयामिहतो धीमान् गदया भीमवेगया । नाकस्यत महावाङ्म-
 र्द्भिमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां
 विभीषणः । अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिच्छेपास्त्र शिरः प्रति ॥ ३ ॥

पतन्त्या स तथा वेगाद्राक्षसोऽग्निवेगया । हृतीत्तमाङ्गो दृष्ट्ये
 वातरुज इव दुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदा-
 चरम् । अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य
 श्रेयोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् । दृष्ट्वैव सहसा दीर्घां रणे
 वानरपुङ्गवाः ॥ ६ ॥ ततस्तान् सहसा दीर्घान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मास्तात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थितं
 संख्ये हरयः पवनात्मजम् । महत्या त्वरया राजन् संन्यवर्तन्त
 सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे
 घोरे रुधिरकर्दमे । धूम्राक्षः कपिसैन्यन्तत् द्रावयामास पत्रिभिः
 ॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपन्नजित् । प्रतिजग्राह
 हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूत्तोरं हरिराक्षस-
 वीरयोः । जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥
 गदाभिः परिवैश्वैव राक्षसो जघ्निवान् कपिम् । कपिश्च जघ्निवान्
 रक्षः सक्लन्धविटपैर्दुर्मैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिकोपेन साश्वं स
 रथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मास्तात्मजः ॥ १४ ॥
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् । हरयो जातविश्रम्भा
 जम्पुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते बध्यमाना हरिभिर्वलिभिर्जित-
 काशिमिभिः । राक्षसा ममसङ्कल्पा लङ्घामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥
 तैःभिपत्य पुरं भङ्गा हतश्रेष्ठा निशाचराः । सर्वं राक्षे यथावृत्तं
 रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं
 निहतं युधि । धूम्राक्षश्च महेश्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥
 सुदीर्घमिव निश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् । उवाच कुम्भकर्षस्य
 कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहा-
 खनैः । शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्षमवोषयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य
 महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः । स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽग्रवीहयग्रीवः कुम्भकर्षं महाबलम् ।
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्षं यमोदृशी ॥ २२ ॥ य इदं
 दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तौल्यार्णवं रामः सेतुना
 हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अवमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् ।
 मया लपहता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं
 स इहायातो बद्धा सेतुं महार्णवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः
 खजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति लोमते शत्रु-
 कर्षण । संहंसितो विनिर्याय बलेन वलिनाखर ॥ २६ ॥ रामा-
 दीन् समरे सर्वान् जहि शत्रून् रिन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्र-
 वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ।
 द्रत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्षं तरस्त्रिनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेशेति-
 कर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-
 णानुजौ । कुम्भकर्षं पुरस्कृत्य तूष्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षरणगमने
 पञ्चाशीत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्षः सहा-
 नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स
 वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सौमित्रिं
 धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवद्रुः सम-
 न्ततः । अभ्यन्नं स महाकायैर्वज्रभिर्जगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजै-
 रतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् । वज्रधा युद्धमानास्ते युद्धमाग-
 म्भवद्भमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैराक्षसेन्द्रमताडयन् । स
 ताड्यमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं वण्डवला-
 खराच्च बज्रवाङ्मूला वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्षस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ उदक्रोशन् परिवस्तास्तारप्रभृतयस्तादा । तानुच्चैः
 क्रीशतः सैन्यान् शुक्ला स हरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
 कुम्भकर्णमपेतभौः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥ ८ ॥
 शालेनाजघ्नवान् मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
 वेगः कुम्भकर्णस्य भूर्ध्वनि ॥ ९ ॥ विभेद शालं सुग्रीवो न चैवा-
 व्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा शालसर्पविवोधितः ॥ १० ॥
 दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरदलात् । द्वियमाणन्तु सुग्रीवं
 कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेच्याभ्यद्रवहीरः सौमित्रिर्मित्र-
 नन्दनः । सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गव महाशरन् ॥ १२ ॥
 प्राहिणोत् कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं
 भित्त्वा दिहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण
 समुच्चितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सज्य कपौश्वरम् ॥ १४ ॥
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि-
 मुद्यस्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं क्षुराभ्या-
 मुच्छितौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥
 तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद
 लघुर्लक्ष्मणं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च वज्र-
 पादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् ॥ १८ ॥
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनि-
 र्दग्धः पादपोऽङ्गु रवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृषसङ्काशं कुम्भकर्णं
 तरस्त्रिनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥
 तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याथ
 सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ
 वज्रवेगप्रमाथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्बिनयोभौ पतत्रिभिः
 ॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धमभवत्तौमहर्षणम् । दूषणानुजयोः
 पार्श्वं लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुद्धाबुधौ तं समवर्षताम् ॥ २३ ॥
 सुहृत्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथितोः । सौमित्रेण महाबाहोः
 संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमात्कारुता-
 त्मजः । अभिदुत्याददे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलस
 महता ग्रावणा दुष्पणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिदुत्य प्रमथाय
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ शतशो नैर्ऋतान्
 वन्या जघ्र्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुशकर्षादिवध

षष्ठ्यध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुशकर्षं सहा-
 नुगम् । प्रहस्ताञ्च महेश्वासं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुन-
 मिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि राजनमित्रघ्नं सुग्री-
 वघ्नं सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तसुपा-
 र्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं सचीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्हृत्तवरैः शरैः । जहि शत्रूनमित्रघ्न
 मम शस्त्रभृताम्बर ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसोढुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रह-
 स्तेन कुशकर्षेण चानघ । वैरस्यापचितिः सङ्गे तां गच्छ त्वं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निमित्तैर्वाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजित्वेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथे-
 त्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः । प्रययाविन्द्रजिद्राजस्तूर्णमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विश्वाय विष्मष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः । आह्वया-
मास समरे लक्षणं शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥ तं लक्षणोऽभ्यधावच्च
प्रगच्छ सशरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषिण सिंहः द्रुदमगान् यथा
॥ १० ॥ तयोः समभवद्यद्दं सुमहच्चयमृद्धिनोः । दिव्यास्त्र-
विदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्द्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु वदा नैनं
विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठहलिनाम्बरः ॥ १२ ॥
तत एनं महावेगैरर्हयामास तोमरैः । तानागतान् स चिच्छेद
श्रीमित्रिर्निश्चितैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निहृताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्
धरणीतले । तमङ्गदो बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि । तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः
प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्तुमैच्छत्तद्यास्य प्राप्तं चिच्छेद
लक्षणः । तमभ्यासगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदया-
ताडयत् सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बल-
वान् बालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जन्द्रजितः क्रोधात आब्रूस्तस्यं
तथाङ्गदः । सोऽङ्गदेन रूपोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तसुः ॥ १८ ॥
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् । ततो हताश्वोत्
प्रसूक्त्य रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं ब्रूमायच्च राक्ष-
सम् ॥ २० ॥ रामस्तं दिशमागम्य तत् सैन्यं पथिरक्षत । स
राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
लक्षणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
॥ २२ ॥ योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्षणौ । स रुषा
सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः
शतयोऽथ सहस्रशः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान्
॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्वीम प्रगच्छ महतीः शिलाः । तांश्च तौ
चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भयं ताडयन्

वीरौ रावणिर्मायया वृतः । तौ शरैरावृतौ वीरौ आतरौ
रामलक्ष्मणौ । पेततुर्गगनाङ्गूनि सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजित्युद्धे
सप्ताशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

माकण्डव उवाच । तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा आतरौ राम
लक्ष्मणौ । वदन् रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ
शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव
पञ्चरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिमिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुषेणमैन्द-
हिविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च । हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः
॥ ४ ॥ ततस्तं दिशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः । बोधयामास
तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः
क्षणेनैतौ चकार ह । विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया
॥ ६ ॥ तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्ययावदतिष्ठताम् । गततन्त्रीकमौ
चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राम-
मिच्छाकुनन्दनम् । उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८ ॥
इदमश्नो मृच्छीत्वा तु राजराजस्य भासनात् । शुच्यकोऽभ्यागतः
श्वेतात्त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमश्नः कुबेरस्ते महाराजः
प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परन्तप ॥ १० ॥
अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान् द्रव्यति यस्मै च
प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तदारि प्रतिमृच्छामि-
संस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानङ्गदस्तथा । मैन्दहिविदनीलाश्च प्रायः
प्लवगसप्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।

क्षणेनातीन्द्रियाख्येषां चक्षूषासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित्
 कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् त्वरया-
 जिधिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृताङ्गिक-
 मेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंशोऽथ
 लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव
 चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णं
 सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रिश्चानलस्य शरविध्यद्रावणिं शरैः
 ॥ १९ ॥ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृज-
 क्षत्तयावाष्टौ शरानाशौविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यास्त्रं पावक-
 स्यैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः । यथानिरहरद्वीरस्तन्मेनिगदतः
 शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुषान्तं वाङ्मं देहादपातयत् । द्विती-
 येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु वाणेन
 पृथुधारेण भास्वता । जह्वार सुनसङ्घापि शिरो भ्राजिणुकुण्ड-
 लम् ॥ २३ ॥ विनिकृत्तभुजस्तन्मं कवन्धं भीमदर्शनम् । तं हत्वा
 सूतमध्यस्थैर्जघान वलिनाश्वरः ॥ २४ ॥ लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं
 रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तच्च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५ ॥
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोक-
 मोहात्तीर्णं वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अशोकवनिगाथां तां
 रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह
 ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् । शमयामास
 संक्रुद्धं शूयतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महाराज्ये स्थितो दीप्त न स्त्रियं
 हन्तुमर्हसि । हतैवैषा यदा स्त्री च वल्गनस्था च ते वशे ॥ २९ ॥
 न चैषा देहभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । न हि भर्तारमेवास्या
 हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि
 यत्कृतुः । असङ्गद्वि त्वया सेन्द्रास्त्रासिता त्रिदशा युधि ॥ ३१ ॥ एवं

वह्निविधैर्वाक्यैर्विन्ध्यो रावणं तदा । क्रुद्धं स शमयामास जगद्दे
 स च तद्वचः ॥३२॥ निर्यास्ते स मतिं कृत्वा निघायासिं क्षपाचरः ।
 आन्नापयामास तदा रथो वै कल्पप्रतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिह्वे
 अष्टाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपा-
 तिते । निर्य्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ संवृते
 राक्षसैर्वोरैर्विविधाशुषपाणिभिः । अभिदुद्राव रामं स बोधयन्
 हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
 हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्य्यदारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीव-
 सैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः । दुर्मैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पथतः
 ॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः । मायावी
 चाखजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य देहादिनि-
 श्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः । राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशतवृष्टि-
 पाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जप्तिवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
 राक्षसान् । अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
 कृत्वा रामस्य रूपानि लक्ष्मणस्य च भारत । अभिदुद्राव रामश्च
 लक्ष्मणश्च दशाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणश्च क्षपा-
 चराः । अभिप्रेतुस्तदा रामं प्रवृहतीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
 राक्षसेन्द्रस्य मायामिच्छाकुनन्दनः । उवाच रामं सौमित्रिरसं-
 भ्रान्तो वृहद्वचः ॥ १० ॥ जह्नीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति-
 रूपकान् । जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
 ततो हर्ष्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा । उपतस्थे रथे रामं
 मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिस्त्वाच । अयं हर्षश्चयुगजैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ अतश्च पुरुष-
 व्याघ्र रथोदारेण जन्निवान् । तदनेन नरव्याघ्र महा यत्नेन
 संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कथाः ।
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽग्रहृत मातलेः ॥ १५ ॥ मायैषा राक्षस-
 स्थेति तमुवाच विभीषणः । नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरा-
 त्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्यते । ततः
 प्रहृष्ट काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपा-
 ताथ दशग्रीवं रूषान्वितः । हाहा कृतानि भूतानि रावणे सम-
 भिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः उपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् ।
 दशकन्धराजसुन्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलम्बोपम-
 मन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाव महाघोरं विससर्ज निशा-
 चरः ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राग्निप्रस्थं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं
 सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म
 रावणं भयमाविशत् । ततः क्रुद्धः ससर्ज्वांशु दशग्रीवः शिता-
 ञ्कुरान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ।
 ततो भूशुण्डीः शूलानि सुषलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ शक्तीश्च
 विविधाकाराः शतघ्नीश्च शिताञ्कुरान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा
 दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुदुवुः सर्वे वानराः सर्वतो
 दिग्भम् । ततः सुपत्रं सुमुखं दैमपुङ्गवं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तूष्णा-
 दादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । तं वाणवथ्यं रामेण
 ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ॥ २६ ॥ जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरो-
 गमाः । अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा-
 स्त्रोदीरणाच्छ्रोर्देवदानवकिन्दराः । ततः ससर्ज तं रामः शर-
 मप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
 सुक्लमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षस-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभि-
परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशः सहगन्धर्वचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्पुत्रं महा-
भागं पञ्चभूतानि रावणम् । अग्निः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्र-
तेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरघातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नैशु-
ब्रह्मास्त्रनिर्द्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे
एकोनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुर-
हिषम् । बभूव हृष्टः ससहस्रद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो
हृते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः । आग्नीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं
महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः
पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं
प्रतिजग्मुर्यथागतम् । तन्महोत्सवसङ्गाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४ ॥
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायथाः । विभीषणाय प्रददौ
प्रभुः परपुरस्त्रयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुर-
स्कृताम् । अविन्द्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छ देवीं
सदृतां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादव-
तीर्थं रथोत्तमात् । वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शच्चानुनन्दनः
॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् । मलोप-
चितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं
परामर्शविशङ्कितः । गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया
कृतम् ॥ १० ॥ नामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि । जरां

ब्रजेया इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो
जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि
धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा
सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
निवृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसमूतो मुखराग-
स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा राममाश्रितम् । गतासुकल्या निश्चेष्टा
वभूवुः सहलक्षणाः ॥ १६ ॥ ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन
चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
अक्रान्तिश्च वायुश्च यमो वरुण एव च । यज्ञाधिपश्च भगवांस्तथा
सप्तर्षेचोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महर्हिण हंसयुक्तेन भासता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरौचं
तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्गलम् । शुशुभे तारकाचितं शरदीव नम-
स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवचसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
ते दोषं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु
चेदं वज्रो मम ॥ २२ ॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चन्तु मम प्राणान् यदि
पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं लट्टते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचि-
न्तयम् । तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
ऽन्तरौक्षे वागासीत् सर्वा विश्वावयन् दिशः । पुण्या संहर्षणी
तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ सह भार्यया ॥ २७ ॥

अग्निस्त्वाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
तैस्तुक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वसुण उवाच । रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सदुक्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुरेष
त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् । यक्षाणां दानवानाञ्च महर्षी-
णाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अबध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुरा-
भवत् । कक्षाच्चित् कारणात् पापः कञ्चित् कालमुपेक्षितः ॥ ३२ ॥
वधार्थनात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूवरभाषेन रक्षा
चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्या-
मपि ध्रुवम् । शतधास्य फलैर्मूर्द्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥ ३४ ॥
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छे मां महायुते । कृतं त्वया महत्
कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रस्त पिता दशरथोऽस्मि
ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रधाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां आसनात्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतशंभ ।
गच्छायोध्यां प्रधाधीति रामं रक्षान्तलोचनम् ॥ ३८ ॥ सम्पूर्णा-
नीच वर्षाणि चतुर्दश महायुते । ततो देवान्ममस्कृत्य सुहृद्भि-
रभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयि-
यिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविश्वप्राय परन्तप ॥ ४० ॥
त्रिजटाञ्चार्थमानाभ्यां योजयामास राज्यसीम् । तमुवाच ततो
ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्ठांस्ते वरानय
ददानि कान् । वज्रे रामः स्थितिं धर्मे । इत्युभेष्टापराजयम् ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्रवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते
तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ।
सीता चापि मञ्चाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्त्तार्त्तां
समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्वामुपभोगाश्च मत्प्रसा-
दकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स हरिलोचन ।
ततस्ते प्रेक्ष्यमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्धानं
ययुर्देवाः सर्वे अक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गत अक्र-
सारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देव-
गन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ अपनीतं जया दुःख-
निदं सत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य
रामं अस्त्रभृताम्बरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्य-
वच्चैसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कायां
विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ अन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरा-
लयम् । पुष्पकेण विमानेन खिचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ काम-
गेन यथासुखैररमात्यैः संवृतो वशी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र
शिथ्ने स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवाच धर्मात्मा सहितः सर्व-
वानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयामिपूज्य च ॥ ५५ ॥
विसर्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वथः । गतेषु तेषु सर्वेषु
गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्वां पुन-
राविशत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्प-
केण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनम् । किष्किन्वान्तु समासाद्य
रामः प्रहरताम्बरः ॥ ५८ ॥ अङ्गदं कृतवर्माणं यौवराज्योभ्य-
प्रेचयत् । ततस्तीरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरौ राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापय-
 त्ता । लक्ष्मिलेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायु-
 पुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरत-
 क्षीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।
 सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह
 सौमित्रिर्मुमुहे भरतर्षभ । ततो भरतश्शत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा
 तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः । तस्मै
 तद्भरतो राज्यभागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्यातया-
 मास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैशावे शूरं नक्षत्रेऽभिमते-
 ऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सो-
 ऽभिषिक्तं कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणश्च
 पौलस्त्यमन्वजानाङ्गहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीति-
 युक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधायेतिकर्तव्यं दुःखिन विसर्ज्य
 च । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादा-
 हैश्वर्यायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं
 गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजङ्घे जाकृष्यान् स निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषेके
 नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र
 क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाह्वीर्याश्रिते मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्वाणे
 ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्तते परमखपि । अस्त्रिभार्गो
 निष्पीदियुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृषो
 मरुद्भिर्वज्रपाणिना । नमुचिश्चैव दुर्धरो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४ ॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्तु तस्याजितं संख्य
 यस्य भ्राता घनप्लवः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीम-
 पराक्रमः । युवानो च महेश्वासी वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥
 एभिः सहायैः कक्षात्त्वं विषीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणः
 सेनां जयेयुः समरुहणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेश्वासैः सहायैर्देव-
 कूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च
 त्वमिमां पश्य सैन्यवेन दुरात्मना । बलिना वीर्यमत्तेन हतासेभि-
 र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथञ्च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १० ॥ असहायित
 रामेण वैदेही पुनराहता । हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीम-
 विक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्य आखाद्यगा मित्राण्यृचाः कालमुखास्तथा ।
 जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं
 अरुथेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । तद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति
 परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वामितो राजा मार्कण्डेयेन
 भीमता । त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्वामि

एकनवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्व ।

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ।

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुषोचामि नेमान् भ्रातॄन् महा-
 मुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां दुपहात्मजाम् ॥ १ ॥ यत्ने
 दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णावा तारिता वयम् । जयद्रथेन च पुन-

बर्नाच्चापि हता वलात् ॥ २ ॥ अस्ति सौमन्तिनी काषिष्ठृष्टपूर्वापि
वा श्रुता । पतिव्रता महाभागा यथेयं दुपदात्मजा ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभाष्यं
शुधिष्ठिर । सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४ ॥

आसीन्मन्त्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः । ब्रह्मण्यश्च महात्मा
च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजान-

पदप्रियः । पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमा-
वाननपत्यश्च सत्यवान्विजितेन्द्रियः । अतिक्रान्तेन वयसा सन्ताप-

मुपजन्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तौ ब्रह्मं नियममास्थितः ।
काले नियमिताहारो ब्रह्मचारौ जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ ज्ञत्वा शत-

सहस्रं च सावित्र्या राजसत्तम । षष्ठे षष्ठे तदा काले वभूव
मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीद्वर्षाष्टादशैव तु । पूर्णे

वृष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ क्षपिणी तु तदा
राजन् दर्शयामास तं नृपम् । अग्निहोत्रात् समुत्थाय वर्षेण

महतान्विता । उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥
सावित्र्युवाच । ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।

सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं वृणी-
ष्याश्वपते मद्राज यदीप्सितम् । न प्रमादस्य धर्मेषु कर्तव्यस्ते

कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मपसया
मया । पुत्रा मे ब्रह्मदेवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टास्मि

यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् । सन्तानं परमो धर्म इत्याहु-
र्मां विजायतः ॥ १५ ॥

सावित्र्युवाच । पूर्वमेव मया राजन्मभिप्रायमिमं तव । ज्ञात्वा
पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते

स्वयञ्च विद्विताहु वि । कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भवि-

यति ॥ १७ ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिद्ग्राह्यत्वं कथञ्चन । पिता-
महानिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्रा वचनं
नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्ब्रुविष्यति । अन्तर्हितायां
सावित्रां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसहीरः प्रजा
धर्मेण पालयन् । कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्रमास्तु
गर्भः स भालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारा-
पतिरिवाश्वरे । प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम्
॥ २२ ॥ क्रियाश्च तस्या मुदितशक्ते स नृपसत्तमः । सावित्रा
प्रीतया दत्ता सावित्रा हृतया ह्यपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव
नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत
नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूवु ह ।
तां-सुमध्यां पृथुश्रीणीं प्रतिमां काञ्चनौमिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देव-
कन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्ती-
मिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ ज्वालानिं
विधिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः श्रेष्ठाः प्रति-
पद्यन् मन्त्रात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।
सामिवाद्य पितुः पादौ श्रेष्ठाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताञ्जलि-
वैरारोह्या नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्नां
सतां देवरूपिणीम् । अयाच्यमानाश्च वरैर्नृपतिदुःखितोऽभ-
वत् ॥ ३० ॥

राजोवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्दृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छु मर्त्तारं-गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो
यश्च स निवेद्यस्त्वया मम । विमृष्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

सिनम् ॥ ३२ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं हिजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदाता
पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्तारि पुत्रश्च वाच्यो
मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तारन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिद्देवानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
पादौ व्रीडितेव तपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्ज्जगामाविचारितम् ॥ ३७ ॥ सा ह्येवं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्ततः सर्वा-
ख्येवाभ्यगच्छत ॥ ३९ ॥ एवं तौर्येषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती हिजमुख्यानान्तं तं देवं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्वयम्बरे
दिनवत्यधिकद्विधत्तोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समा-
गतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभि-
गम्य तौर्यानि सर्वाख्येवाभ्यमांस्तथा । आजगाम पितुर्वंश सावित्री
सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता रूप ।
किमर्थं युवतीं भर्तृ न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच । कार्य्येण खलूनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्ष भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्जीविता
शुभा । दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच । आसीच्छालुषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवी-
पतिः । द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्छान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः । सामीप्येन हृतं राज्यं
क्षिप्तेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सला सार्धं भार्यया
प्रस्थितो वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृक्षश्च तपोवने । सत्यवाननुक्षपो मे भर्तृति-
मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अहो वत महत्यापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वद-
त्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्
सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्वः प्रियाश्वस्य करोत्यश्वान्
मृगस्यानृ । चित्रेऽपि विलिखत्यश्वान्शिवोऽश्व इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच । अपीदानौ स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पित्रवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विवस्त्रानिव तेजस्वी वृक्षस्यतिस्रो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि रामात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि
सत्यवान् । रूपवानप्युदारो वाय्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांक्रुते रन्तिदेवस्य स्वयत्तया दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौघीनरो यथा ॥ १७ ॥ यथातिरिक्
चोदारः सोमदत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्-
सेनसुतो वली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयते-
न्द्रियः । स मैत्रः सोऽनसूयश्च स क्रीमान् वृतिमांश्च स ॥ १९ ॥

नित्यमश्वाज्जिवं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षेपतस्तपो-
वृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्त्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दोषोऽस्ति
नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् । सम्वत्सरेण क्षीणायुर्देहान्यासं
करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे
भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्वत्सरेण सोऽल्पायुर्देहान्यासं
करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायु-
रथवाल्मीयुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । सकृद्भूतो मया भर्त्ता न
द्वितीयं हृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभि-
धीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन्
पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः । प्रदानमेव तस्मात्को रोचते
दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच । अविचात्यमेतदुत्तमं तथ्यञ्च भवता वचः । करि-
ष्याम्येतदेवञ्च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युद्वाहे
नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने संतमेवायं विचिन्त-
यन् । समानित्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो
वृद्धान् द्विजान् सर्वानुल्लिखः सपुरोहितान् । समाहूय दिने पुण्ये
प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेधधारणं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं
नृपः । पद्मग्रामेव द्विजैः सार्द्धं राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रा-
पश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् । कौश्यां वृथां समासीनं चन्दु-
र्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षिः कृत्वा पूजां यथा-
र्हतः । वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदेनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्थ-
मासनञ्चैव गाञ्चावेद्य स धर्मवित् । किमागमनमित्येवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमतिकर्त्तव्यताञ्च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच । सावित्री नाम राजर्षिं कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मञ्च क्षुषार्थं त्वं गृह्णाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । श्रुताः सा राज्याहनवासमाश्रिताश्चराम
धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते
क्षेमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च भवामवात्मकं यदा विजा-
नाति सुताहमेव च । न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चये-
नाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥ आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्
प्रणतस्य च । अभितष्टागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुक्षुण्णो हि युक्तश्च त्वं मनाहं तवापि च । स्तुषां प्रतीक्ष्य मे
कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

द्युमत्तेन उवाच । पूर्वमेवाभिलाषितः सत्यन्धो मे लया सह ।
भृष्टराज्यस्य हनिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं
यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः । स निर्वर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि
मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानाथ्य हिज्जानाथमवासिनः ।
यथाविधि सनुदाहं कारयानासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपति
कन्यां यथाहं च परिच्छदम् । ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया
मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुक्षे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि
सर्वाणि सन्नपस्याभरणानि सा । जग्धे वल्गुलान्येव वस्त्रं काषाय-
मेव च ॥ १८ ॥ परिचारेर्गुणैश्चैव प्रअघेण दमेन च । सर्वकामक्रिया-
भिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वश्रून् शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छा-
दनादिभिः । श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव
प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च । रहस्यैवोपचारेण भर्त्तारं पथ्यतोष-
यत् ॥ २१ ॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् । कालस्तप-
स्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठ-
न्यास्तु दिवानिशम् । नारदेन यदुक्तं तदाक्यं अनसि वर्त्तते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युदाहे
अतुर्नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

भार्कण्डेय उवाच । ततः काले वज्रतिथे व्यतिक्रान्ते कदा-
चन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणय-
न्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते । यदाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते
हृदि निज्यशः ॥ २ ॥ चतुर्थोऽहनि मर्त्तव्यमिति सच्चिन्म्य भाविनी ।

व्रतं विराजसुहिष्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं
तस्या भयं दुःखान्वितो नृपः । उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्
परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अतितीव्रोऽयमारगस्तयारब्धो नृपा-
त्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच । न कार्यं स्थात सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं ह्रीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि भक्तः कथ-
ञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तागस्तद्विधो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम मन्वा-
मनाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वो-
भूते भट्टभरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः
सा रात्रिर्व्यत्यक्तत ॥ ९ ॥ अद्य तद्विषयश्चेति ज्ञत्वा दीप्तं ज्ञता-
शनम् । युगमात्रोदिते स्मर्य कृत्वा पौर्वाङ्गीक्रीः क्रियाः ॥ १० ॥
ततः सर्वान् विजान् वृद्धान् श्वश्रून् श्वशुरमेव च । अभिवाद्यानु-
पूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अथैव व्याप्तिपक्षे तु
सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । ऊर्ध्वस्तपस्विनः सर्वे तपोवन्ननिवासिनः
॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता
गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्तञ्च
प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा । यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता
॥ १४ ॥ ततस्तु श्वश्रून् श्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्त-
मास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः । व्रतं यथोपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं लया ।
आहारकालं संप्राप्तः क्रियतां यद्नन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्युवाच । अस्तं गति मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सम्भाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं
प्रति । स्वल्पे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि । सह त्वया गमिष्यामि
न हि त्वां चातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच । वनं न गतपूर्वं ते दुःखं पत्न्याश्च भाविनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच । उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहं प्रतिषेधुं न मर्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच । यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्वयं गुह्यं न मां दोषः स्य श्रेयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । साभिवाद्याब्रवीच्छ्रूयं श्वशुरश्च महा-
व्रता । अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महाबलम् ॥ २३ ॥ इच्छेय-
मभ्यनुज्ञाता आर्य्याया श्वशुरेण ह । अनेन संह निर्गन्तुं न मेऽद्य
विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वनिहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव । न
निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न
निवार्याहं सह यास्यामहं वनम् । सम्बलस्यः किञ्चिदूनी न निष्क्रा-
न्ताहमायमात् । वनं कुसमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्वप्ना-
मम । नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥ तदेवा
तभतां कामं यथाभिलषितं वधूः । अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्य-
वतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यश-
स्विनी । सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा
वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः । मयूरगणजुष्टानि ददर्श
विपुलैश्चणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्ड्रवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगीत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्री मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणा

भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता । मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः
 क्षरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्तौ भर्तारं जगाम मृदुगामिनी । द्विधेव
 हृदयं कृत्वा तच्च कालमवेक्षतौ ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाज्ञात्प्रपर्वणि सावित्र्या
 वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

नार्कण्डेय उवाच । अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय
 वीर्यवान् । कंठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य
 पातयतः काष्ठं खेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे
 शिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच अमपीडितः ॥ २ ॥
 सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
 अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्रस्यमिव चाक्षान्
 लक्षये मितभाप्रिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षया-
 म्यहम् । तत् स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४ ॥
 सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः
 कृत्वा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृशन्ती
 तपस्विनी । तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसञ्च युयोज च ॥ ६ ॥
 मुहूर्तादिव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुश्चान्त-
 मादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भया-
 वहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं
 दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः । कृताञ्जलिरुवाचार्ता
 हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । दैवतं त्वाभिजानानि वपुरेतद्वमानुषम् ।
 कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते
सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः । नेष्यामि तमहं बद्धा
विद्धेऽतस्ते चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥ -

सावित्रुप्रवाच । श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान् कक्षादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पिटराजस्तां भगवान् सचिकी-
र्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥
अथ च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नाहो मत्पुरुषैर्न तु-
मतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशवद्धं
वशद्वतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वलात् ॥ १६ ॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतप्रवासं हतप्रभम् । निर्विचिष्टं शरीरं तद-
वमूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणा-
मुखः । सावित्रौ चैव दुःखात्तां यममेवान्वगच्छत । नियमव्रत-
संनिद्धा महाभागा प्रतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्व्यास्यौहं देहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानुष्णं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्रुप्रवाच । यत्र मे नियतं भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या
च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च । तत्र चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः
॥ २१ ॥ प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्स्वार्थदर्शिनः । मित्रताञ्च
पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छ्रेणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने
चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मेण सतां
मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः । मा वै द्वितीयं मा तृतीयञ्च
वाञ्छे तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराचर-

अस्मन्नहेतुयुक्तया । वरं वृणोष्यं च विनास्य जीवितं ददानि ते
सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्रुप्रवाच । अ्युतः स राज्याहनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः
श्वशुरो ममाश्रमे । स लब्धचक्षुर्वलवान् भवेन्पुस्तव प्रसादा-
ल्लवणार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं
भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्त्त गच्छस्व
न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्रुप्रवाच । अमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि
भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश
भूयस्व वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते । न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ततः
सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिवर्द्धनं त्वया यदुक्तं वचनं
हिताश्रयम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर-
यस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावित्रुप्रवाच । हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं
लभतां स पार्थिवः । जज्ञात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीय-
मेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वध-
र्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त्त
गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्रुप्रवाच । प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता
नयसे निकामया । ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां
गिरमौरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्भोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा । अनुग्रहश्च दानश्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

आयस्य लोकोऽयं मनुष्या भक्तिप्रेमलाः । सन्तस्ते चाप्यनिवेषु
दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्यैव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्य-
मिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणी-
ष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच । ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः
पुत्रशतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरश्च यद्भवेत्तृतीयमेतद्वर-
यामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितु-
रस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच । न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूर-
तरं प्रधावति । अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु
भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत
उच्यसे बुधैः । समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेद्देश्वर
धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु
यः । तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृ-
दात् सर्वभूतानां विश्वासी नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशेषेण
विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक्
त्वद्वृत्ते श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं
वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह
यत् कुलोद्भवं । शतं सुतानां वलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वर-
यामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । शतं सुतानां वलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीति-

करं तवाबले । परिश्रमस्ते न भवेन्नुपात्मजे निवर्त्तं दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्यवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सौदन्ति
न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सङ्गमोऽस्ति सङ्गो भयं नानु-
वर्त्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो
भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिभूतमव्यस्य राजन् सतां
मध्ये नावसौदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय
शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोषो न चाप्यर्थो न श्रुति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तज्जात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच । यथा यथा मापसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं
सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भद्विरुत्तमा वरं वृणो-
ष्याप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्यवाच । न तेऽपवर्गः सुकृतादिनाकृतस्तथा यथान्येषु
वरेषु मानद । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता क्षेममहं
पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भद्रं विनाकृता सुखं न कामये
भद्रं विनाकृता दिवम् । न कामये भद्रं विनाकृता अयं न भद्रं-
हीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिर्गर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाथं सुक्ता वैवस्वतो
यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रौमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष
भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव तेयश्च सिद्धार्यः
स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति ।
इहा यज्ञैश्च धर्मेण ह्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्र-
शतकैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७ ॥ स्थातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
 पितुश्च ते पुत्रश्च भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा
 नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः । आतरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रिया-
 स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव स्वनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्रापि यमे
 दाते भर्त्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्वावं कक्षे-
 वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्त्तारमुपसृत्योपगच्छ च । उल्लङ्घ्य
 शिर आरोय भूमावुपविवेश च ॥ ६२ ॥ संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा
 सावित्रीमथ्यभाषत । प्रोष्यागत इव प्रेक्षा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं तव सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्षे ह ॥ ६४ ॥

सावित्रुवाच । सुचिरं त्वं प्रसप्तोऽसि यमाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि
 महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज । यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढा
 पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्ताश्च निरौच्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-
 हारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं
 शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-
 मशक्त्वन् । ततोऽलङ्घ्ये प्रसप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥
 त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं
 पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि
 सुमध्यमे । स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥
 तमुवाचाथ सावित्री रजनौ व्यवगाहते । श्वस्ते सर्वं यथावृत्त-
 माख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मद्रन्ते पितरौ
 पश्य सुन्नत । विगाढा रजनौ चैयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

मत्तञ्जराश्वरन्त्येते दृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । श्रूयन्ते पर्श्वशब्दाश्च
सृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोराब्जिवानादान् दिशं
दक्षिणपश्चिमां । आस्थाय विस्वन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥
सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं वनेन तमसा वृतम् । न
विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुञ्चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्यवाच । अस्मिन्नयं वने दग्धं शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततो-
ऽग्निमानयिलेहं ज्वालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह
जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नोत्सहसे गन्तुं संरुजं त्वं
हि लक्षये । न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥
शुभः प्रभाते वने दृश्ये चास्यावोऽनुमते तव । वसावेह क्षपामेकां
रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदा-
विदिकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः । अनागतायां सम्भ्रायां
माता मे प्ररुणाद्धि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्त-
प्येते गुरू मम । विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः
॥ ८३ ॥ माता पिता च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । लपा-
लव्यश्च बद्धशस्त्रिरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का लवस्था तयो-
रयं मदर्थमिति चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति
॥ ८५ ॥ पुरा माम्ब्रूवतुयैव रात्रावस्त्रायमाणकौ । भृशं सुदुः-
खितौ वृद्धौ बद्धशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥ तया ह्यनौ न जीवाव
सुहृत्समपि पुत्रक । यावद्वरिष्यसे पुत्रं तावन्नौ जीवितं ध्रुवम्
॥ ८७ ॥ वृद्धयोरन्वयोऽर्थदृष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिण्डय
कीर्तिय सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संभयं प्राप्ता मत्-
कृतेऽनपकारिणी । अहं च संभयं प्राप्तः कुच्छमापदमास्थितः ॥ ८९ ॥

मातापित्रभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे । व्यक्तमाकुलया
बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ८० ॥ एकैकमस्यां वेलायां पृच्छ-
त्याश्रमवासिनाम् । नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥ ८१ ॥
भर्तारश्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलाम् । मत्कृतेन हि तावद्य
सन्तापं परमेष्ठतः ॥ ८२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि कर्तव्यौ तौ
मयेति च । तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तौ गुरु-
प्रियः । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुखरं प्ररुरोद च ॥ ८४ ॥
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् । प्रमृज्याभूणि नेत्राभ्यां
सावित्री धर्मचारिणी ॥ ८५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं
हुतं यदि । श्वश्रूश्चशुरभतृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ८६ ॥ न
करान्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् । तेन सत्येन तावद्य
धृतितां श्वश्रुरौ मम ॥ ८७ ॥

सत्यवानुवाच । कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ८८ ॥ न जीविष्ये
वरासेहे सत्येनात्मानमालभे । यदि धर्मं च ते बुद्धिर्माञ्छे जीवन्त-
मिच्छसि । मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य
भाविनी । पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ९० ॥
उत्थाय सत्यवांश्चापि विमृज्याङ्गानि पाणिना । सर्वा दिशः समा-
लोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ९१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः
फलानि हरिष्यसि । योगक्षेमार्थमेतन्ते नैष्यामि परशुत्त्वङ्म
॥ ९२ ॥ कृत्वा कटिनभारं सा वृक्षशाखाबलम्बिनम् । गृहीत्वा
परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ ९३ ॥ वामे स्कन्धे तु
वामोरुर्मर्तुर्बाहुं निवेश्य च । दक्षिणेन परिवृज्य जगाम गज-
गामिनी ॥ ९४ ॥

सत्यवानुवाच । अभ्यासगमनाद्भीकृ पथ्यानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोक्तया च्योतस्त्वया चापि लक्ष्ये ॥ १०५ ॥ आगतो
स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च । यद्वागतं शुभे गच्छ पथ्यान्
मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पथा व्यावर्तते
द्विधा । तस्योत्तरेण यः पथास्तेन गच्छ तरस्व च ॥ १०७ ॥
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुधौ । ब्रुवन्नेव क्षरायुक्तः
संप्रादायाश्रमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने
प्रसवव्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महा-
बलः । लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श च ॥ १ ॥ स सर्वा-
नाश्रमान् गत्वा शैव्यया सह भार्यया । पुत्रहेतोः परामर्शितं
जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान्नदीशैव वनानि च सरांसि
च । तस्यां निशि विचिन्वन्तो दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ शुक्ला
शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्मुखौ सुतशङ्कया । सावित्रा संहितोऽभ्येति
सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सन्नयैः शोणि-
तोक्षितैः । कुशकण्ठकविष्ठाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततो-
ऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्य समाश्लास्य
तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्यासन्धायः स व्रतो वृद्धै-
स्त्वपोधनैः । आश्लासितो विचित्रार्थैः पूर्वराश्यां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुनर्दिदृक्षुया । वाक्ये वृत्तानि पुत्रस्य
क्षरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च कर्णान् वाचं तौ शोक-
कर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि बधु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ।
ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गौतम उवाच । वेदाः साक्षा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं
महत् । कौमारं ब्रह्मचर्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥ समा-
हितेन चीर्णानि सर्वाण्येव ब्रतानि मे । वायुमक्षोपवासश्च कृतो
मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परश्चि-
र्षितम् । सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिशु उवाच । उपाध्यायस्य मे वक्तात् यथा वाक्यं विनि-
सृतम् । नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय जनुः । यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणेः ।
अबैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरद्वाज उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन
च । आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

हात्मा उवाच । यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा
व्रतम् । गताहारमङ्गला च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच । यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै सृग-
पक्षिणः । पार्थिवौ च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच । सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्ष्णोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तप-
स्त्रिभिः । तांस्तान् निगणयन् सर्वास्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥
ततो मुहूर्तात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह । आजगामाश्रमं
रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश च ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा जनुः । पुत्रेण सङ्गतं तान्तु चक्षुषन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वं वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ सन्नागमेन
पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च । चक्षुषश्चात्मनो लाभान्निभिर्दिष्टा

विवर्द्धसे ॥ २३ ॥ स्वरक्षाभिरुक्तं यत् तथा तन्नात्र संशयः ।
भूवी भूयः समृद्धिस्तो क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र
संज्वालय द्विजास्ते सर्वे एव हि । उपासाञ्चक्रिरे पार्थ द्युमत्स्येनं
महीपतिम् ॥ २५ ॥ शैव्या च सत्यवांसैव सावित्री चैकतः स्थिता ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विप्रोक्ताः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा
सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थ परंक्षु-
र्दृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रागेव नागतं कक्षात् समर्थ्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कक्षात् कोऽनुबन्धस्तवामवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः
पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कक्षादिति न जानीमस्तत् सर्वं
वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसंहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरेदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं
वेदनया चिरमित्युपलक्षये । तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन
॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवता सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-
त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

शौतम उवाच । अकक्षाच्चक्षुषः प्राप्तिर्युमत्स्येनस्य ते पितुः ।
नात्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतु-
मिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्स्य परावरम् । त्वं हि जानामि
सावित्रि सावित्रिमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषी
तक्षात् सत्यं निरुच्यताम् । रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिन्न
वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच । एवमेतद्यथा वेत्स्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे ज्ञेयतां तथ्यमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे
प्रत्युराख्यातो नारदेन महात्मना । स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो
नैनं जहान्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तश्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एनमनयद्वद्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्तौषं तमहं
 दिवं सत्येन वचसा विभुम् । पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत
 तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रघतं पुत्राणाञ्चात्मनः घतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षघतायु-
 र्मम भर्ता लब्धस्य सत्यवान् । भर्तुहिं जीवितार्थन्तु मया चीर्णन्तिदं
 व्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।
 यथावृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महत्तमम् ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः । निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य
 तमोमये हृदि । त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साधि
 पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा प्रथस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं
 तामृषयः समागताः । नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रसंज्ञसा शिवेन जम्बु-
 भुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां
 सप्तमवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्यां रात्रां व्यतीतायामुदिते सूर्ये-
 मण्डले । कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे सनयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव
 सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः । द्युमत्सेनाय नादृश्यन्
 कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वीभ्योऽभ्या-
 गता नृप । आचख्यर्निहतश्चैव स्वेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥ तं
 मन्त्रिणा हतं शुक्ला ससहायं सवान्ववम् । न्यवेदयन् तथावृत्तं
 त्रिद्रुतञ्च द्विषहलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृप
 प्रति । सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवन्निति ॥ ५ ॥ अनेन
 निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप । प्राप्तानौमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् मद्रन्ते षुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अथास्व चिररात्राय पितृप्रेतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुष्मन्तश्च तं
 दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूढ्वा निपातिताः सर्वे विस्मयौत्-
 फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृक्षान् हिजानाश्रम-
 वासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या
 च सह सावित्र्या स्वास्तौर्णेन सुवर्चसा । नरशुक्तेन यानेन प्रययौ
 सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरो-
 द्दिताः । पुत्रश्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ११ ॥ ततः
 कालेन सहता सावित्र्याः कीर्त्तिवर्द्धनम् । तद्वै पुत्रभृतं जज्ञे
 शूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातॄणां सोदराणाञ्च तथैवा-
 स्याभवत् शतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां समहहंलम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्तुः कुलञ्च
 सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी
 द्रौपदी शीलसम्पता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुला-
 ज्ञना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महा-
 त्मना । विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥
 यश्चेहं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व-
 सिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि द्युमत्सेन-
 राज्यलाभे अष्टनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यप्रर्व ।

अथ कुण्डलाहरणपर्व ।

जनमेजय उवाच । यत्तत्तदा ममत् ब्रह्मन् क्षोभशो वाक्य-
मब्रवीत् । इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते मयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्षचित् । तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कथं प्रति मह-
द्भवम् । आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथा-
मिमाम् । पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ दादशे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते तयादशे । पाण्डूनां हितकृच्छ्रकः कथं
भिहितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कथंमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हं शयने
वीरं स्वर्गास्तरणसंवृते । शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्य-
वादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्तेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेद-
विद्वत्त्वा सूर्यो द्योगर्हिरूपवान् । हितार्थमब्रवीत् कथं सान्त्व-
पूर्वामिदं वचः ॥ ९ ॥ कथं महचनं तात शृणु सत्यभूताम्बर ।
ब्रुवतोऽयं महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपावा-
स्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेऽप्यया । ब्राह्मणाच्छ्रद्धना कथं
कुण्डलोपनिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन भीलन्ते सर्वस्य जगत-
स्तथा । यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्हृदास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् । वित्तं यच्चान्यदथाङ्ग-
नं प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकंशासनः । आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया । अनुनेयः परं शक्ता
श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणे-
र्बहुभक्त्या । अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्वज्रविधैरपि । निदर्शनैश्च बहुभिः
कुण्डलेष्मः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्णं त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रचयं गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याश्च मानद । अवध्यस्त्वं रणेऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवम् । तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्णं उवाच । को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् हिजवेशष्ठक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदास्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्णं उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवृत्ताय हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां
वरद प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् । न नियार्थो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृतस्त्वं विभावसो ।
यथाहं हिजमुखेभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्या-
गच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनाहतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खिचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधभेष्ट कुण्डले वर्म
चोत्तमम् । न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत् त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
महिषस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यशसा
युक्तं भरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्मणा । यदि मां बलवृद्धो भिक्षार्थं तु पयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तस्मै कीर्त्तिकरं
लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोनि कीर्त्तिं लोके हि
जीवितेनापि भावुमन् । कीर्त्तिनानश्नुते स्वर्गं ह्येनकीर्त्तिस्तु
नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ।
अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुराणः

श्लोको हि स्वयं गौतो विभावसो । धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्त्ति-
 रायुर्नरस्य च ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विर्वाद्धिनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरी-
 रजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । दत्त्वा च विधिवद्दानं
 ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ ह्रत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म
 सुदुष्करम् । विजित्य च परानाजौ ययः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६ ॥
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितायिनाम् । वृद्धान् बालान्
 हिजातोंश्च मोक्षयित्वा महभयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं
 लोके ययः स्वर्गमनुत्तमम् । जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तद्विद्धि
 मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा भवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छुद्धिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे

एकोनशताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

सूर्य उवाच । माहितं कर्णं कार्षींस्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्या-
 विरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्वरं । इष्यते ययसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च
 त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यस्तं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्व-
 तीम् । सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतस्तथा । ये चान्ये वान्धवाः
 केचिन्नोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण
 निबोध तत् । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥
 मृतस्य कीर्त्तया किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः । मृतः कीर्त्तिं न
 जानीते जीवन् कीर्त्तिं संमञ्जते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य
 यथा माला गतायुषः । अहन्तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप-

सया ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना । भक्तो-
 ऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८ ॥ नमापि भक्तिरुत्-
 पन्ना स त्वं कुरु वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं
 दैवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविशङ्कया ।
 देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नाश्यामि
 ते गुह्यं काले वेत्स्यसि तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय
 निबोध तत् ॥ ११ ॥ मास्मै ते कुण्डलेऽदास्त्वं भिक्षिते वज्र-
 पाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥
 विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि । कौर्त्तिश्च जीवतः साध्वी
 पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याख्ये यस्त्वया तात कुण्डलार्थं
 सुरेश्वरः । शक्या बद्धविधैर्वाक्यैः कुण्डलेष्वा त्वयानघ ॥ १४ ॥
 विद्वन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्य-
 कृतभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्णं त्वं वृद्धिमेतामपानुद । त्वं
 हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्द्धसे सब्यसाचिना ॥ १६ ॥ सब्यसाची त्वया
 चेह युधि शूरः समेष्यति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां
 समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् ।
 तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जेतुं
 कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे

त्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

कर्णं उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्स्य गोपते ।
 तथा परमतिग्मांशो नाख्यदेयं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे द्वारा न मे
 पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च । तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं
 गोपते नम ॥ २ ॥ इष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाञ्च जानीषी त्वञ्च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्त्यर्थं
मे कस्यो न चान्यदैवतं दिवि । जानीत इति वै ब्रूता भगवानाह
मद्वितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः । इति
ब्रवीमि तिम्रांशो त्वन्तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ विभेमि न तथा
मृत्योर्यथा बिभ्येऽमृतादहम् । विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा
सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
यच्च मामात्य देव त्वं पाण्डवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्ता-
पजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि
रणेऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्ववलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनु-
जानीहि सुरश्चैष्ठ व्रतं मम । भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवित-
मात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य उवाच । यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यां
ते कुण्डले वै शतक्रतो । अबध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां सम-
न्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दाशवसूदनः । प्रार्थ-
यानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षन्ति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येन-
माराध्य स्मृताभिः पुनः पुनः । अभ्यर्थयेथा देवेशमनोवाचं पुर-
न्दरम् ॥ १४ ॥ अमोघां हि हि मे शक्तिममिदं विनिर्वर्हिष्यौम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्षं कुण्डले वर्मं चोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव
नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले । तथा त्वं कर्णं संग्रामे हनि-
ष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहला हि महाबाहो शत्रूनेति करं
पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं
यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निधि । तत्तत्त्वमानुपूर्व्यं यथाशक्तौ वृष-

स्तदा ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्रयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तत्त्वमिति
ज्ञात्वा राक्षसः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्य-
पालयन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
एकाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्दृष्टं न चाख्यातं कर्णायैहोष्ण-
रश्मिना । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च
कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतदिच्छाम्यहं शीतुं तन्मे ब्रूहि
तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य शुद्धं विभा-
वसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्ति-
भोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्युपस्थितः । तिम्भतेजा महाप्रांशुः
श्लशुहण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वल-
न्निव । मधुपिङ्गो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स
राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् समहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै
भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा
तव चालुगैः । एवं वत्सगामि ते गेहे यदि ते रोषतेऽनघ ॥ ७ ॥
यथाकामञ्च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च । शय्यासने च मे राज-
न्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं
वचः । एवमस्तु परञ्चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या
महाप्राञ्च पृथा नाम यशस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता
चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि । उवाच कन्यामर्थेत्य पृथां पृथुल-
 लोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम सेहे मया चास्य तथेत्येवं पतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से
 पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् । तन्मे वाक्यमनिथ्या त्वं कर्तु-
 महंसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो
 द्विजः । यद्यद्ब्रूयाम्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो
 हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः । ब्राह्मणानां नमस्कारैः
 सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-
 पिश्व महासुरः । निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७ ॥
 सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम् । त्वं सदा नियता
 कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानन्ते
 बाढ्यात् प्रभृति नन्दिनि । ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह
 ॥ १९ ॥ तथा प्रेषेषु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमादृषु । मयि चैव
 यथातत्त्वं सर्वनादृत्य वर्त्तसे ॥ २० ॥ न क्षतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे
 चान्तःपुरे च ते । सम्यग्वृत्तगानवद्याङ्गि तव भद्रजनेष्वपि ॥ २१ ॥
 सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति । पृथे वालेति कृत्वा
 वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ वृष्णीनाञ्च कुले जाता शूरस्य
 दयिता सुता । दत्ता प्रीतिमता मच्चं पित्रा बाला पुरा स्वयम्
 ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य मगिनौ सुतानां प्रवरा मम । अग्रमग्रे
 प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता
 कुले चैव विवर्जिता । सुखात् सुखमनुप्राप्ता ऋदात् ऋदमिवा-
 गता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादि कुर्वन्ति प्रायसः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले
 जन्म रूपञ्चापि तवाद्भुतम् । तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च
 भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दपं परित्यज्य दम्भां मानञ्च भाविनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योज्यसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि

कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् । कोपिते च हिजश्रेष्ठे कुत्सं
दृष्ट्वे त मे कुलम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथोपदेशे

द्व्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुन्त्यवाच । ब्राह्मणं अन्विता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव
स्वभावो मे पूजयेयं हिजानिति । तत्र चैव प्रियङ्गार्यं ये यश्च परमं
मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति साचाङ्गे यदि प्रातरथो निशि । यद्यर्ध-
रात्रौ भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र
यद्वै पूजयती हिजान् । आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्त्यान्नरोत्तम
॥ ४ ॥ विश्वश्रो भव राजेन्द्र न व्यलीकं हिजोत्तमः । वसन्
प्राप्स्यति ते गैहे चत्समेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च हिज-
स्यास्य हितञ्चैव तवानव । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवी-
पते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते बधाय च ॥ ७ ॥ साह
मेतहिजानन्ती तोषयिष्ये हिजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन्
प्राप्स्यसि हिजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रे-
यसे हिजाः । भवन्ति च्यवनो यदत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये हिजोत्तमम् । यथा त्वया नरेन्द्रेण
भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्ती वज्रशः परिवृज्य
समर्थ्य च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्वमयादिषत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतत्त्वया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मन्त्रि-
तार्थं तथात्मायं कुलार्थञ्चाप्यनिन्दिते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां
कन्यां कुन्तिभोजो महायशः । पृथां परिददौ तस्मै हिजाय
हिजवत्सलः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता बाला सुखविवर्जिता ।

अपराध्येत यत् किञ्चिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ दिजातयो
 महाभागा ब्रह्मवाक्यतपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु
 नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या दिजातिभिः ।
 यथाशक्ति यथोक्ताहं पूजा ग्राह्या दिजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति
 ग्राह्याणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृह्णन्ममै
 व्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्राग्निशरणे क्षिप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
 आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य राज-
 पुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्या-
 भिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
 विधिवत् परिचाराहं दिववत् पर्यतोषयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथादिजपरिचर्यायां
 त्र्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संश्रित-
 व्रतम् । तोषयामास शुद्धेन मनसा संश्रितव्रता ॥ १ ॥ प्रात-
 रेष्ट्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं
 रात्रावथो पुनः ॥ २ ॥ तच्च सर्वासु वेलासु भोक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या बर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदा-
 चारः शय्यासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य बर्द्धते न तु क्षीयते
 ॥ ४ ॥ निर्मल्लनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा
 राजन् चकाराप्रियन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चेति न चैति
 बह्वृणो विजः । सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । शिष्यवत् पुत्रवच्चैव
 स्वस्ववच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यथोपजोषं राजेन्द्र विजातिप्रवरस्य
 सा । प्रीतिमुत्पादयामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

श्रीलक्ष्मणेन तुतोष हिजसत्तमः । अवधाने च भूचोऽस्याः परं यत्र-
भयाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १० ॥ तं सा परम-
मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिमवापाश्रयां कुन्तिभोजो
महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सख्यत्तरे पूर्णं वदासौ जपताम्बरः ।
नापश्यद्भुङ्कृतं किञ्चित् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
परिवारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणोष्व कल्याणि दुरापां
मानुषैरिह । यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वां यशसाभिभविष्यसि ॥ १४ ॥

कुन्त्युवाच । कृतानि मय सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम । त्वं
प्रसन्नः पिता सैव कृतं विप्र वरैर्मन ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नेच्छसि मत्तत्त्वं वरं भद्रे शुरि-
क्षिते । इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६ ॥ यं
यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते
यशम् । विबुधो मन्त्रसंशान्तो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न अशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनि-
न्दिता । तं वै हिजातिप्रवरं तदा आपमवान्नृप ॥ १९ ॥ तत-
स्तामनवद्याङ्गो आह्वयामास स हिजः । मन्त्रग्रामं तदा राज-
न्यवर्गधिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोज-
सुवाच ह । सप्रितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥
तव गेहेषु विहितं सदा सुप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे ताव-
दित्युक्तान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा हिजं दृष्ट्वा तत्रैवान्त-
र्हितं तदा । बभूव विस्मयाविष्टः पृथाञ्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्यणि पृथामन्त्रप्राप्तौ

चतुरधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हिजये छे कस्मिंश्चित्कारणा-
 न्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलावलम् ॥ १ ॥ अथ
 वै कौटुम्बस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामो बलं तस्य आस्ये
 नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शत्तुं यदृच्छया ।
 व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्ष्य-
 तलंस्था सा महार्हंशयनोचिता । प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शा-
 दित्यनण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बह्वसनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा ।
 न चातप्यत क्षपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टि-
 रभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् । आसुप्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां
 विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
 आद्धानमकरोत् साथ तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुप-
 स्मृत्वा तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्वर-
 माणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हस-
 न्निव । अङ्गदो वक्रसुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्
 कृत्वा दिवाद्धानमाजगाम तताप च । आबभाषि ततः कुन्तीं
 साम्ना परमवल्लुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्र-
 वलात्कृतः । किङ्करोम्यवशो राशिं ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्त्युवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि । कौतू-
 हलात् समाहृतः प्रसौद भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य उवाच । गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
 न तु देवं चमोह्य न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३ ॥ तवामिसन्धिः
 सुभगे सूर्यात् पुत्रो भवेदिति । वीर्य्यणाप्रतिभो लोके कवचौ
 कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
 उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं
 भद्रे त्वया सङ्गम्य सुसिते । यदि त्वं वचनं नाय कश्चिच्च मन
 प्रियम् ॥ १६ ॥ अपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरञ्च ते ।

त्वत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरश्चैव
ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याय योऽसौ
मन्त्रमदात्तव ॥ १८ ॥ शीलवृत्तनविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं
पश्यन्ति क्षयन्त इव भाविनि । पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्य-
ञ्चक्षुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्यन्तिदृष्टान् राजपुत्रौ सर्वानेव
स्त्रेषु धिष्णोऽग्रेषु खस्थान् । प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला सूर्य्यं
देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्या-
भावाद्दुःखं एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव योऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहृत-
स्त्वं विभावसो । वाव्यादालेति तत् कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४ ॥

सूर्य्य उवाच । वालेति कृतानुनयं तवाहं ददामि नान्यानु-
नयं लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये भ्रान्तिस्तवैव हि भवेच्च
भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहृतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यन-
वद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां
तथा शुभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृ-
शम् । विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्याज्ञाने

पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या वज्रविधं ब्रुवन्ती मधुरं
वचः । अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक
यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् । भीता शपात्ततो राजन्
दृष्टौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शपो ब्राह्मणस्य
तथैव च । मन्त्रिमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्मादिभावसोः ॥ ३ ॥
बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि । नाभ्यासादेयितव्यानि
तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृहीता च
करे भृशम् । कथन्त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं द्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा वै शपपरित्रस्ता ब्रह्म चिन्तयती
हृदा । मोहेनापि परौताङ्गी स्रवमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं
देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम । ब्रीडाविह्वलया वाचो शप-
त्रस्ता विशात्मते ॥ ७ ॥

कुन्त्यवाच । पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो
देव यदि स्यादिविवर्जितः । मन्त्रिमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्ति-
र्नशेत्ततः ॥ ९ ॥ अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्बर । ऋते प्रदा-
नादन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्जघ्णं तव कृत्वा
सती ह्यहम् । त्वयि धर्मो यश्चैव कीर्त्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ ॥

सूर्य उवाच । न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते
यस्मान् कजेर्धातोश्च भाविनि । तस्मात् कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा
वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनादृताः स्त्रियः
सर्वा नराश्च वरवर्णिनि । स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति
स्मृतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
पुत्रस्य ते महाबाहोर्भविष्यति महायशः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच । यद्दि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोनुद । कुण्डली
कवचौ शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
अभेद्यश्चास्य तमयं तस्य भद्रं भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच । यदेतदमृतादस्ति कुण्डले वर्मं चोत्तमम् । मम
पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो
देव यथोक्तं भगवंस्त्वया । तद्वीर्यरूपसत्त्वोजा धर्मयुक्तो भवेत्
स च ॥ २० ॥

सूर्य उवाच । अदित्या कुण्डले राशि दत्ते मे मत्तकाग्निनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्मं चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्त्युवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि
पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विश्व-
ङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पश्यन् चैव ताम् ॥ २३ ॥
ततः सा विश्वलेवासीत् कन्या सूर्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा
देवौ शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा ब्रीडिता बाला तदा सूर्य-
मथाब्रवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६ ॥
इति स्त्रीक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना कृतेव ॥ २७ ॥
तिष्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगेनाविष्णात्मसंस्थाञ्चकार । न
चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्यसङ्गमे

षष्ठ्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गर्भः समभवत् पृथ्वायाः पृथिवी-
 पते । शुक्ले दधोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥ सा बान्धव-
 मयाहाता गर्भं तं विनिगूहती । धारयामास सुश्रोणी न चैनां
 बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्वात्रेविकामते ।
 कन्यापुरगतां वालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा
 गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी । कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम्
 ॥ ४ ॥ तथैवावद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् । हृथ्यं च वृषभ-
 स्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्र्या
 सम्मन्त्र्य भाविनी । मङ्गूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः
 ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा । श्लक्ष्णायां
 सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्तव्यं
 कन्याया गर्भधारणम् । पुत्रस्त्वे हेन राजेन्द्र करुणं पर्यवेदयत्
 ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्तो मङ्गूषामश्वनद्यास्तदा जले । उवाच रुदती
 कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ खस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः
 पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तीयचराश्च ये ॥ १० ॥
 शिवास्ते सन्तु पथ्यानी मा च ते परिपत्थिनः । आगताश्च तथा
 पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले
 सलिलेश्वरः । अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वशस्तथा ॥ १२ ॥
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्बरः । येन दत्तोऽसि मे पुत्र
 दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या
 विश्वे च देवताः । मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सदिगौश्वराः ॥ १४ ॥
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च । वेत्स्यामि त्वां विदेसेऽपि
 कवचेनाभिसूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानु-
 विभावसुः । यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति । यस्यांस्त्वं दृष्टितः
 पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्नस्तथा दृष्टो या

त्वामादित्यवर्चसम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८ ॥
 पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोज्ज्वलम् । सुललाटं सुकेशान्तं
 पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ घन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्रत्वं भूमौ संसर्प-
 माणकम् । अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्डितम् ॥ २० ॥
 घन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्रत्वं पुनर्यौवतगोचरम् । हिमबह्वनसम्भूतं सिंहं
 केशरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं राजन् विलस्य करुणं पृथा ।
 अवाष्टुजत मञ्जूपामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्र-
 शोकाकर्ता निषीधे कमलेक्षणा । धात्रया सह पृथा राजन् पुत्र-
 दर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मञ्जूपां सम्बोधनभयात्
 पितुः । विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूपा
 तश्वनद्याः सा ययौ चर्मखतीं नदीम् । चर्मण्यत्याद्य यमुनां ततो
 गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ
 पुरीम् । स मञ्जूपागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्धमानकः ॥ २६ ॥ अमृ-
 तादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं दैवञ्च
 विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाचरणपर्वणि पृथामञ्जूपाक्षेपणे

सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै
 सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारी जाङ्गवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य
 भार्याभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि । राधा नाम महाभागा न
 सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ।
 सा ददर्शार्थं मञ्जूपामुद्धमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रति-
 सरामन्वात्मनश्शोभिताम् । चर्मोत्तरङ्गैर्जाङ्गव्याः समानीतामुप-
 हरम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भाविनी ।

ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्धृत्य
 मण्डूषामुत्साय जलमन्तिकात् । यन्मैरुद्धाटयामास सोऽपश्य-
 त्तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्यया
 साङ्गं विस्मयोत्फुल्ललोचनः । अङ्गमारोप्य तं बालं भार्यां वचन-
 मब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यङ्ग तं भौरु यतो जातोऽस्मि भाविनि ।
 दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य
 पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स
 महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भां देवगर्भं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-
 वद्वृधे स च वीर्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्तौरसाः
 सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य
 वसुषेणेति ततश्चक्रुर्दिजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-
 मामितविक्रमः । वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १४ ॥
 सूतस्य वृषधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् । चारेण विदित-
 खासीत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृढं
 समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाङ्गयम् ॥ १६ ॥
 तत्रोपसदनञ्चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि । सख्यं दुर्योधनेनैवमंगमत्
 स च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्राम-
 ञ्चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् ख्यातः परमेश्वासताङ्गतः ॥ १८ ॥
 सन्धाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिषे रतः । योद्धुमाशंसते नित्यं
 फाल्गुनेन महात्सना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्पर्द्धासीदर्जुनेन
 विशाम्यते । अर्जुनस्य च कर्मेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥
 एतद्बुद्धं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः । यः सूर्यसन्भावः कर्मा-
 कुल्यां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च
 समन्वितम् । अवध्यं समरे मत्वा पथ्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

यदा च कर्षो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने
प्राप्ते प्राञ्जलिः चलिखोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा
धनहेतुना । नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति हिजातिषु ॥ २४ ॥
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चेति
राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्षप्राप्तौ
अष्टाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छूना वृतम् ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः
प्रमदा ग्रामान् वा बह्मगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचा-
धिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीति-
वर्धनम् । नाहं दत्तमिहेक्षामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥
यदेतत् सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ । एतदुत्कृत्य मे देहि
यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं
परन्तप । एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ष उवाच । अविनि प्रमदा गाश्च निवापं बह्मवापिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बह्मविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु
हिजः । कर्षेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्त्वितश्च
यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स हिजश्रेष्ठः कामया-
मास वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै हिजसन्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र
कुण्डले चावृतोद्भवे । तेनाबध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् । प्रति-
ग्रहीष्व मत्तत्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां विमु-
क्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विज-
सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वद्रे भगवान् पाक-
शासनः । ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीदचः ॥ १३ ॥ विदितो
दिवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
शक्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि दिवेश्वरः साक्षात् त्वया दियो
वरो मम । अन्ये पाञ्चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । वध्यतामुपयास्यामि
त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्माद्विनिर्गम्य कृत्वा कुण्डले वर्म
चात्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विदितोऽहं रवेः पूर्वजायानेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा
तात तव कर्णं यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथे-
च्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वास-
वम् । अमोघां शक्तिमस्येत्य वद्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंहानां घातिनीं पृथनामुखि ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य
मनसा मुहूर्तमिव वासवः । शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथा-
ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मं चैव शरीरजम् ।
सृष्ट्वाण कर्णं शक्तिन्त्वमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघां हन्ति
शतशः शत्रून् मम करच्युता । पुनश्च पाणिमस्येति नम दैत्यान्
विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हलैकं रिपुभ्रंजितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च यामेवैष्यति रूतज ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
तन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्षते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाहुर्विद-
विहांसो वाराहमपराजितम् । नारायणमचिन्त्यञ्च तेन कृष्णेन
रक्ष्यते ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम । अमोघां
देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निकृतेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन । व्रण-
श्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पितु-
र्वर्णस्तेजस्य वदताम्बर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये । प्रमत्तो मोक्ष्यसे
चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ण उवाच । संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्य शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विधा-
स्यते । शस्त्रं गृहीत्वा निश्चितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो
द्देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वं
सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो
दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुण्यवर्षञ्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्णं
शस्त्रसङ्कुत्तगात्रं सुहृद्यापि अयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्चिह्त्वा
कवचं दिव्यमङ्गात्तथैवाद्रं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ
कुण्डले ते कर्णात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः
प्रहसन् वज्रयित्वा कर्णं लोके यमसा योजयित्वा । कृतं कार्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्विवर्मेवोत्पपात ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा कश्यपं
मुषितं घातं राष्ट्रा दौनाः सर्वे भगवन्दर्पा इवासन् । ताञ्चावस्थां
गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कुत-
श्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्पुर्द्वादशाब्दे व्यतीते तस्यै-
सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । लब्ध्वा कृष्णां सैन्यं द्रावयित्वा विप्रैः
सार्द्धं काम्यकादाश्रमात्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देव-
र्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्द्धं सूतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं हैतवन् नृवीरा निस्ती-
र्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णस्य वर्मकुण्डल-
दाने नवाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्व ।

अथ आरण्यपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥ पुन-
र्हैतवन् रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः । स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्र-
बहुपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्वे एव मिताशनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भार्यया ॥ ४ ॥ वसन् हैतवने
राजा कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । भीमसेनोर्जुनश्चैव माद्रीपुत्री च
पाण्डवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता घर्मात्मानो यतव्रताः ।

कृशमाच्छन्ति विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रति-
 वसेन्तस्ते यत् प्रापुः कुरुसत्तमाः । वने क्षेत्रं सुखोदकं तत् प्रव-
 च्छामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मय्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 मृगस्य धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो
 राजंस्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो
 महाजवः ॥ ९ ॥ द्वियमाणन्तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
 त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
 मासीनं आढभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तप्तयेद-
 मब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मय्यं समासक्तं वनस्थितौ । मृगस्य
 धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥ तमादाय गतो राजं-
 स्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महा-
 जवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् ।
 अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः
 श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः । धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः
 सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थं
 यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्-
 सृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्ति-
 कात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः । अपश्यन्तो
 मृगं आन्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायनागम्य
 न्यग्रोधं गहने वने । क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन्
 ॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अब्रवीत्
 भ्रातरं द्वेष्टममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुले जातु
 ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्शलोपो बभूव । अनुत्तराः सर्वभूतेषु
 भूयः सम्प्राप्ताः स्रः संशयं किन्तु राजन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि पाण्डवसृगान्वेषणे

दशमधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच । नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कार-
णम् । धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भौम उवाच । प्रातिकाम्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेषयत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । वाचस्तीक्ष्णास्त्रिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीव्रा मया चान्तास्तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच । शकुनिस्त्वां यदाजैषौदहयूतेन भारत ।
न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्र-
वीत् । आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥ पानीय-
मन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् । एते हि भ्रातरः आन्ता-
स्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तं तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य
पादपम् । अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्यामि
बहुलान् राजन् वृक्षानुदकसंश्रयान् । सारिणाञ्च तिक्तादमलो-
दकमसंशयम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यवृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु
तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् । प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवा-
न्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरौक्षात् स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्बपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु
तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च
निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्द्रम् ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिर-
यातो नः सहदेव तवाग्रजः । तथैवानय सोदर्थं पानीयञ्च तना-
नय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत । ददर्श च

हृतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृमोकाभिसन्तप्तसृषया
च प्रपीडितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥
मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिश्रमः । प्रश्नानुक्ता यथाकामं
पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपा-
सितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते चिर-
गतौ बीमत्सो शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च
त्वमानय । तं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रमुञ्च सशरं धनुः । आमुक्तखड्गो मेधावी
तत्क्षरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे
गतौ । तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥
प्रसृप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुर्यद्यस्य कौन्तेयो
व्यलोकयत तदनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमस्मि-
न्महावने । सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥
अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरौक्षात् स शुश्रुवे । किमासीदसि पानीयं
नैतच्छक्यं बलात्स्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान्
प्रतिपत्स्यते । ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥
वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावहाणैर्विनिर्मिन्नः
पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानु-
मन्त्रितैः । प्रववर्ष दिशः कुक्त्वा शब्दविद्वच्च दर्शयन् ॥ २९ ॥
कर्ष्णिनालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा
दृष्ट्वाभिप्रपीडितः । अनेकैरिषु सङ्घातैरन्तरीक्षे ववर्ष ह ॥ ३० ॥

यच्च उवाच । किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्ता ततः प्रिव ।
अनुक्ता च पिवन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तास्ततः
पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात
ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च वीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तोयहेतोर्न चाग-
च्छन्ति भारत । तांश्चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च क्षमानय ॥ ३४ ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत । यत्र ते पुरुषव्याघ्रा आत-
रोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च
प्रपीडितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तदाक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥
स चिन्तयामास ब्रह्मा योज्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत्
पानीयमिति पार्थो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासु-
भरतर्षभः ॥ ३७ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिश्रमः ।
प्रज्ञानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्य च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वैव तु तान् प्रज्ञान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिर-
गतान् आतृणय आत्वा युधिष्ठिरः । चिरायनाणो वङ्गशः पुनः
पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रे यौ किं चिरायते गाण्डीवौ किं चिरा-
यते । महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छा-
न्येषां पदं द्रष्टुमिति ब्रुत्वा युधिष्ठिरः । समुत्तस्थौ महाबाहु-
र्दक्षमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुष-
र्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निद्रमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं
स्त्रिद्वनमिदं दुष्टं किंस्त्रिदुष्टो मृगो भवेत् । ग्राहसन् वा महाभूतं
शप्तास्तेनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र
ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तोयं कालोऽयमभिपातितः । किं नु
तत् कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि
वाक्यानि विमृश्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महा-
वनम् ॥ ४६ ॥ सुरुमिष्य वराहैश्च पक्षिमिष्य निषिद्धितम् । नील-
भास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् । अमरैरुपगीतञ्च पक्षिमिष्य
महायथाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

दृश्यं तत् सरः श्रीमान् विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं
नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेतसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतम् । अमार्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि युधिष्ठिरसरोदर्यने

एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स दृश्यं हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव
च्युतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमेगौरवान् ॥ १ ॥ विनि-
कीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्वि-
क्षेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकवाष्पपरि-
प्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वाश्विन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो
प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य भेत्सुरामि गदया सक्थिनी
रणे । व्यर्थं तदय मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महा-
त्मानि महाबाहौ कुरूणां कीर्त्तिवर्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विध-
मिंश्वरः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवता दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं
शृणु । देवाद्यापि यदावोचन् सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सह-
स्राद्यादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपाले च जगु-
र्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिद्वेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं
मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः । अयं ममाशं संहत्य गेते
भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि
सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ
भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अस्मत्सारमयं नूनं दृश्यं मम दुर्लभम् ।

यमो यदेतौ दृष्ट्वाय पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥ शास्त्रज्ञा देश-
 कालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः । अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं
 पुरुषर्षभां ॥ १४ ॥ अविचतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः । असंज्ञा
 भुवि सङ्गम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १५ ॥ सान्निवादेः संसृप्तान्
 दृष्ट्वा भ्रातृन्क्षामतिः । सुखं प्रसृप्तान् प्रखिन्नः खिन्नः कष्टां दृष्ट्वा-
 ज्ञतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । शोक-
 सागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इति कर्त्तव्यताञ्चेति
 देशकालविभागवित् । नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तवानो महामतिः
 ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विलप्य
 बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः
 केन निपातिताः । नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित्
 ॥ २० ॥ भूतं महद्दिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः । एकाग्रं
 चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेक्ष्यामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्ध्वो-
 धनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्वाबुद्धिना
 ॥ २२ ॥ यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसे-
 हीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽय-
 न्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥
 तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा । मृतानामपि चैतेषां विकृतं
 नैव जायते ॥ २५ ॥ सुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्त-
 यत् । एकैकशश्चौघवलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः
 प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते । एतेन व्यवसायेन तत्तोयं व्यव-
 गाढवान् । गाढमानश्च तत्तोयमन्तरक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यच्च उवाच । अहं वकः शैवलमत्स्यभक्षो नीता मया प्रेत-
 वशं तवानुजाः । त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र न चेत् प्रज्ञानं
 पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरि-
 श्रद्धः । प्रश्नानुक्ता तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-
भाक् । पृच्छामि को भवान् देवो दैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥
हिमवान् पारिपातश्च विन्ध्यो मलय एव च । चत्वारः पर्वताः
केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च बलिना-
म्बरः ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।
विषहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि
यत् कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कौतूहलं महज्जातं
साध्वसञ्ज्ञागतं मम ॥ ३३ ॥ येनाक्षुर्द्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरो-
ज्वरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यच्च उवाच । यक्षोऽहमस्मि भद्रन्ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ताम्रिवां श्रुत्वा वाचं स पुरुषा-
क्षराम् । यच्चस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥
विक्षुपाक्षं महाकायं यच्चं तालसमुच्छ्रयम् । ज्वलनार्कप्रतीकाश-
मष्टयं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेषगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महाखनम् ॥ ३८ ॥

यच्च उवाच । द्रुमे ते भ्रातरो राजन् वार्य्यनाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेय-
मुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्षी-
र्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्ता तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न चाहं कामये यच्च तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना
स्वमात्मानं प्रशंसेत् पुरुषर्षभ । यथाप्रश्नन्तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि
पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यच्च उवाच । किंस्त्रिदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितक्षराः ।
कथैनमस्तं नयति कश्चिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मज्ञास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

यच्च उवाच । केन स्त्रित् ओत्रियो भवति केन स्त्रिहिन्दते
महत् । केन स्त्रिहितौयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतेन ओत्रियो भवति तपसा विन्दते
महत् । श्रुत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवया ॥ ४६ ॥

यच्च उवाच । किं ब्राह्मणानां देवत्वं कथं धर्मं सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परीवादोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यच्च उवाच । किं क्षत्रियाणां देवत्वं कथं धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इध्वस्त्रनेषां देवत्वं यच्च एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यच्च उवाच । किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृणते यच्चं कां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं
यजुः । ऋगीका वृणते यच्चं तां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यच्च उवाच । किं स्त्रिदापततां श्रेष्ठं किं स्त्रिन्निवपतां वरम् ।
किं स्त्रित् प्रतिष्ठमानानां किं स्त्रित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजन्निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यच्च उवाच । इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवतातिथिभृत्यानां पितृणां भास्वनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन् स जीवति ॥ ५६ ॥

यच्च उवाच । किं खिद्रुतरं भूमेः किं खिदुच्चतरञ्च खात् ।
किं खिच्छीघ्रतरं वायोः किं खिदुबद्धतरं तृणात् ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतर-
स्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बद्धतरा तृणात् ॥ ५८ ॥

यच्च उवाच । किं खित् सुप्तं न निमिषति किं खि ज्ञातं न
चोपति । कस्य खिद्धृदयं नास्ति किं खिद्गेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदीं वेगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यच्च उवाच । किं खित् प्रवसतो मित्रं किं खिन्मित्रं नृहे
सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं खिन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं नृहे
सतः । आतुरस्य मिषद्वित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यच्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं खिद्धर्मः सनातनः ।
अमृतं किं खिट्राजेन्द्र किं खित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवा-
मृतम् । सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किं खिदिमस्य भैषज्यं किं खिदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेकपदं धर्म्यं किं खिदेकपदं यशः ।
किं खिदेकपदं स्वर्गं किं खिदेकपदं सुखम् ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दाढ्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्गं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यच्च उवाच । किं खिदात्मा मनुष्यस्य किं खिदैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं खिदस्य किं खिदस्य परायणम् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः
सखा । उपजीवनञ्च पत्न्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यच्च उवाच । धान्यानामुत्तमं किं स्त्रिद्वनानां स्यात् किमु-
त्तमम् । लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धान्यानामुत्तमं दाढ्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यच्च उवाच । कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कौश्च सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आनृशस्यं परो धर्मस्त्वयीधर्म सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

यच्च उवाच । किन्तु हित्वा प्रियो भवति किन्तु हित्वा न
शोचति । किन्तु हित्वा र्थवान् भवति किन्तु हित्वा सुखो भवेत् ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न
शोचति । कामं हित्वा र्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखो भवेत् ॥ ७६ ॥

यच्च उवाच । किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मायं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भवार्थञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यच्च उवाच । केन स्त्रिदावृतो लोकः केन स्त्रिन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्तजति मित्राणि सङ्घात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यच्च उवाच । मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
आहं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मृतो हरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं आहं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८२ ॥

यच्च उवाच । का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किञ्च वै
विषम् । आहस्य कालमाख्याहि ततः पिव हरस्व च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरनं प्रार्थना
विषम् । आहस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच्च मन्यसे ॥ ८४ ॥

यच्च उवाच । तपः किं लक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किञ्चार्जवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखेष्विष्यमार्जवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । कः शत्रुदुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुलोभो व्याधिरन-
न्तकः । सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निदयः स्मृतः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । को मोहः प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकी-
र्तितः । किमालस्यञ्च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोहो हि धर्ममुद्वलं मानस्वात्माभि-
मानिता । धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

यच्च उवाच । किं स्थैर्यमृषिमिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदा-
हृतम् । ज्ञानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वधर्मं स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रिय-
निग्रहः । ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात् को मत्सर इति स्मृतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख
उच्यते । कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दशाः प्रकीर्तितः ।
किन्तु द्वैवं परं प्रोक्तं किन्तु पैशुन्यमुच्यते ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजो-
च्छ्वयः । दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः । एषां
नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । अक्षय्यो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ । एत-
न्मे पृच्छतः प्रज्ञं शीघ्रं वक्तुमिहाहंसि ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं स्वयमाह्वय याचमानमकिञ्चनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९२ ॥ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु सिद्ध्या यो वै हिजातिषु । देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं
नरकं व्रजेत् ॥ ९३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । राजन् कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूक्ष्येतत् सुनिश्चितम् ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणु यच्च कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणं हि हिजले च वृत्तमेव न संशयः ॥ ९६ ॥ वृत्तं
यत्नेन संरक्ष्य ब्राह्मणेन विशेषतः । अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्त-
तस्तु हतो हतः ॥ ९७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्र-
चिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ ९८ ॥
चतुर्विदोऽपि दुर्वृत्तः न शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो दान्तः
स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ९९ ॥

यश्च उवाच । प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्यकरः
किं लभते । वज्रमित्रकरः किं लभते धर्म रतः किं लभते
कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशित-
कार्यकरोऽधिकं जयति । वज्रमित्रकरः सुखं वसते यश्च धर्मरतः
स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यश्च उवाच । को मोदते किमाश्चर्यं कः पत्न्याः का च
वार्त्तिका । वद मे चतुरः प्रज्ञान् मृता जीवन्तु बान्धवा ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पक्ष्मेऽहनि पष्ठे वा शकं पचति स्वे
शृङ्गे । अन्तुणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११३ ॥ अह-
न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये । शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति
किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पत्न्याः ॥ ११५ ॥ अक्षिर्ब्रह्मामोहमये
कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेन्द्रेण । मासर्तुर्द्वीपरिघटनेन
भूतानि कालः प्रचतीति वार्त्ता ॥ ११६ ॥

यश्च उवाच । व्याख्याता मे त्वया प्रज्ञा याथातथ्यं परमप ।
पुरुषन्त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्येन
कर्मणा । यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च । अतीतानागते चोभे स
वै सर्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यश्च उवाच । व्याख्यातः पुरुषो राजन् यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्वामो य एष रक्ताक्षो ब्रह्मक्षाल इषो-
ल्लितः । व्यूढयोरस्त्रो महाबाह्मगुणो यश्च जीवतु ॥ १२१ ॥

यच्च उवाच । प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
 स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य
 नागसुहृत्स्वयं दशसंख्येन वै बलम् । तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं
 जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राङ्गभीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहु-
 बलं सर्वं पाण्डवाः समुपासते । अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीव-
 मिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽबधौत् ॥ १२६ ॥ आनृ-
 शंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् । आनृशंस्यं चिकीर्षामि
 नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां
 मानवा विदुः । स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२८ ॥
 कुन्ती चैव तु माद्री च हे भार्य्ये तु पितुर्मम । उमे सपुत्रे स्यातां
 वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री
 विशेषो नास्ति मे तयोः । मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यच्च
 जीवतु ॥ १३० ॥

यच्च उवाच । यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरुण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि यच्चयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे
 द्वादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तै यच्चवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 क्षत्तिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 पृच्छामि कीं भवान् देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥ वक्षतां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वक्षी
वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
तं योधं न प्रपस्यामि येन सर्वं निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रति-
प्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदस्माकमथ वा नः
पिता भवान् ॥ ५ ॥

यच्च उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः । त्वां
दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यशः सत्यं दमः
शौचमार्ज्वं क्षीरचापलम् । दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवी
मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । हारा-
ण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु
रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदौ जिता । हे पूर्वं मध्यमे हे च हे शान्ते
साम्पराधिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि मद्गन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्तेन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व
राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ । ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषा-
मस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्यानयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यच्च उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं भवा ।
मृगवेशेन कौन्तेय जिज्ञासाय तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय मद्गन्ते वरं त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि हादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नामिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूदश्वाश्वासकामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन
क्षपेण चरिष्यथ महीमिमाम् । न वो विज्ञास्यते कश्चित्पु

लोकेषु भारत ॥ १७ ॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरुक्षेत्रः ।
 विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यद्दः सङ्कल्पितं
 क्लृप्तं मनसा यस्य यादृशम् । तादृशं तादृशं सर्वं हृन्दतो चारयि-
 ष्यथ ॥ १९ ॥ शरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत । निज्ञा-
 सार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगस्त्रपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वपरं सौम्य
 वरमिष्टं ददानि ते । न तृणामि न रश्मिष्ठं प्रयच्छन् वै वरांस्तव
 ॥ २१ ॥ तृतीयं सञ्चतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् । त्वं हि मत्-
 प्रभवो राजन् विदुरश्च मनांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सना-
 तनः । यं ददासि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जयैयं
 लोभमोक्षौ च क्रोधश्चाहं सदा विभो । दाने तपसि सत्ये च मनो
 मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच । उपपन्नोगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
 भवान् धर्मः पुनर्यैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोक-
 भावनः । समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य
 चाश्रमं वीराः सर्व एव गतकृभाः । आरण्येयं ददुस्तत्रै ब्राह्मणाय
 तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत् पितुश्च पुत्रस्य च
 कीर्त्तिबर्द्धनम् । पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वंशी सपुत्रपौत्रः शत-
 वर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मण सुहृद्भिर्मेदने परस्वहारे
 परदारमर्षणे । कदर्थ्यभावे च रमेत्यनः सदा नृणां सदाख्यान-
 मिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि मकुलादिजैवने

त्रयोदशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्य-
 विक्रमाः । अज्ञातवासं वत्सगन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १ ॥
 उपोपविश्य विदांसः सहिताः संशितव्रताः । ये तद्भक्ता वसन्ति
 स्य वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्ज-
 लयस्तदा । अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् । छद्मना हृतराज्या-
 शानयाश्च बह्वयः कृताः ॥ ४ ॥ उषिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं दादश
 वत्सरान् । अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् । तद्वसानो
 वयं छन्तास्तदनुज्ञातुमर्हय ॥ ५ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह
 सौबलः । जानन्तो विषमं कुर्युरक्षास्त्वन्तवैरिणः । युक्ताचाराश्च
 युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं
 ब्राह्मणैः सह । समस्ताः खेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा । संसूचितोऽभवद्राजा
 सायुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमयाश्वाचयन् सर्वं ब्राह्मणा
 आत्मभिः सह । अथ धौम्योऽब्रवीदाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ९ ॥
 राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यचन्द्रो जितेन्द्रियः । मैवंविधाः
 प्रमुञ्चन्ते नराः कस्याद्धिदापदि ॥ १० ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ता-
 म्छन्नैश्च बह्वयस्तथा । तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहायं महात्मभिः
 ॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थायमे तदा । छन्नेनोष्य
 कृतं कर्म हिषताञ्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य
 तथादित्यां निवत्स्रता । गर्भं वधायं दैत्यानामज्ञातेनोषितं घिरम्
 ॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । बलेर्यथा
 हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ कृताशनेन यज्ञापः
 प्रविश्य छन्नमासता । विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं वया
 ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नञ्चापि धर्मज्ञ हरिणारिविनिग्रहे । वचं प्रविश्य
 भक्तस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ श्रीर्देव वसता छन्नमुरौ

ब्रह्मर्षिणा तदा । यत् कृतं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतम् ॥ १७ ॥
 एवं विवस्वता तात छन्दो नोत्तमतेजसा । निर्दग्धाः श्राववाः सर्वे
 वसता भुवि सर्वशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य
 वै । दशग्रीवो हतशृङ्गं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १९ ॥ एवमेव महा-
 त्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयच्छ्राववान् युद्धे तथा त्वमपि
 जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 आस्त्रबुद्ध्या खबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवौ-
 न्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा
 संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अवेक्ष्यया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्माबुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ २३ ॥ सहदेवो
 मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ । शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां
 भीमविक्रमौ ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहास्यामो यस्मिन् योद्धति नो
 भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २५ ॥
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाग्निषः । प्रयुज्यापृच्छन् भरतान्
 यथा स्नान् स्नान् ययुर्गहान् ॥ २६ ॥ सर्वे ते देवि हो मुखा
 यतयो मुनयस्तथा । आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ २७ ॥
 सह धौम्येन विहांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः । उत्थाय प्रययुर्वीराः
 कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रोधमात्रमुपागम्य तस्माद्देवान्निमि-
 त्ततः । श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवाचार्थमुद्यताः ॥ २९ ॥ पृथक्
 आस्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविश्रहकालज्ञा मन्त्राय
 समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि अज्ञातवासीद्योगे

चतुर्दशधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

समाप्तञ्च आरण्येयपर्व ।

समाप्तञ्च वनपर्व ।

श्रीमहाभारतम् ।

वि रा ट प र्व ।

पाण्डवप्रवेशपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीक्षैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ ॥ पतिव्रता महा-
भागा सततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्मृता दुःखिता-
वसत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृण्व नराधिप ॥ ३ ॥ तथा तु स वरा-
लब्ध्वा धर्माद्धर्ममृतां वरः । गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव
तत् ॥ ४ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणी-
सहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा
धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवृत्तार्जुनान् सर्वानिति होवाच भारत
॥ ६ ॥ हादृशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोषिता वयम् । त्रयोदशो-
ऽयं सम्प्राप्तः कृच्छात् परमदुर्वसः ॥ ७ ॥ स साधु कौन्तेय द्रुतो
वासमर्जुन रोचय । संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ८ ॥
अर्जुन उवाच । तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।

अज्ञाता विचरिष्यामि नराणां नात्र संशयः ॥ ८ ॥ किन्तु वासाय
राष्ट्राणि कौर्त्तयिष्यामि कानिचित् । रमणीयानि गुप्तानि तेषां
किञ्चित् अ रोचय ॥ १० ॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्ताः परितः
कुञ्चन् । पाञ्चालाश्वेदिमत्सराश्च शूरसेनाः पटञ्चराः ॥ ११ ॥ दृग्भाषां
नवराष्ट्राञ्च मत्ताः शाल्वा युगन्धराः । कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराङ्गा-
वन्तयस्तथा ॥ १२ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तत्र रोचते ।
यत्र वत्सग्रामहे राजन् सम्वत्सरमिमं वयम् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः ।
अब्रवीत् सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १४ ॥ अवश्यन्त्वेव वासायं
रमणीयं शिवं सुखम् । सम्मन्त्र्य सहितैः सर्वैर्बन्तव्यमकुतोभयैः
॥ १५ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पाण्डवान् । धर्म-
शीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सततं प्रियः ॥ १६ ॥ विराटनगरे तात
सम्बत्सरमिमं वयम् । कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विचरिष्याम भारत
॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् । आसाद्य
मत्स्यं तत् कर्म प्रब्रूत कुरुनन्दनाः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि ।
विराटनगरे साधो वत्ससे केन कर्मणा ॥ १९ ॥ सृदुर्बदान्यो
ह्यौमांश्च धार्मिकः सत्यसङ्गर । राजंस्त्वमापदाकृष्टः किञ्चरिष्यसि
पाण्डव ॥ २० ॥ न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जनः । स
इमामापदं प्राप्य कथं घोरान्तरिष्यसि ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणुध्वं यत् करिष्यामि कर्म वै कुरु-
नन्दनाः । विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ समा-
स्तारो भविष्यामि तस्य राष्ट्रो महात्मनः । कङ्क्षो नाम द्विजो
भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २३ ॥ वैदूर्यान् काञ्चनान् दान्तान्
फलैर्न्योतौरसैः सह । कृष्णाद्यालोहिताद्यांश्च निर्वत्सयामि मनो-
रमान् ॥ २४ ॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम् । न

च मां वेत्स्यते कश्चित्प्रिये च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधि-
ष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि
मां सोऽनुयोक्ष्यते ॥ २६ ॥ इत्येतदो मया ख्यातं बिहरिष्याम्यहं
यथा । वृकोदर विराटे त्वं वत्स्यसे कौन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वक्ष्यामी नाम भारत ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ रूपानस्य
करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि
सुप्रसिद्धितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दाक्षणां निचयात्सहतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत् प्रेक्ष्य
विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्वाणन्तानि
कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा
नृपम् । भक्ष्यान्तरूपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ हिपा
वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया
निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु
नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥
न ह्येतान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयि-
ष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥ आराखिको गोविकर्ता
रूपकर्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः
॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशास्यते । इत्येतत्
प्रतिजानामि बिहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यमग्निर्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्तूणां
वरम् । दिधदुः खण्डुवं दावं दामार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । सोऽयं किङ्करं कौन्तेय
करिष्यति धनञ्जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास
पावकम् । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥ वासुकेः
सर्पराजस्य स्वसारं हृतवाञ्छ यः । श्रेष्ठो यः प्रतिबोधानां सोऽ-
र्जुनः किङ्करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो
वरः । आग्नीविषस्य सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयु-
धानां वरं वज्रं ककुद्भी च गवां वरः । हृदानामुदधिः श्रेष्ठः
पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिवैरा-
वणो वरः । युधः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ॥ १७ ॥
यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडा-
केशः श्रेष्ठः सर्वधनुषताम् ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासु-
देवान्महायुतिः । गाण्डीवधन्वा वीभत्सु श्वेताश्वः किङ्करिष्यति
॥ १९ ॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि । अस्त्रयोगं
समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि
देवकूपेण भासता । यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य बाहू समौ
दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वह्नः
कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिद-
शानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव
शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः सन्नद्धमानानां सोऽर्जुनः
किङ्करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच । प्रतिज्ञां प्रण्यक्तोऽस्मीति करिष्यामि मही-
षते । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥
बलयैश्चादयिष्यामि बाहू कृतकिणाविमौ । कर्षयोः प्रतिमुच्चाहं
कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनङ्गकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं
गतः । वैष्णोः कृतधिरा राजन्नाम्ना चैव दृढनला ॥ २७ ॥ पठ-

ज्ञास्यायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः । रमयिष्ये महीपालमन्यां
 श्रान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गौतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्यं विविधं
 तथा । शिचयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥
 प्रजानां समुदाचारं बद्धकर्म कृतं वदन् । ह्यादयिष्यामि कौन्तेय
 माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परि-
 चारिका । उषितास्तीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥
 एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र
 विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्म-
 भृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भातर-
 मावभाषि ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरि-
 ष्यसि । कर्म तत् त्वं समाचक्षु राज्ये तस्य महीपतेः । सुकुमारश्च
 भूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्वबन्धो मविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
 सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम
 नाम्नाहं कर्मतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽस्माश्वशिचायां तथैवाश्व-
 चिकित्सने ॥ ३ ॥ प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव । ये
 मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ॥ ४ ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि
 विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।
 विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
 किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच । गोसङ्ख्याता भविष्यामि विराटस्य मही-
पतेः । प्रतिषेद्धा च दोग्धा च सङ्ख्याने कुशलो गवाम् ॥ ७ ॥
तन्निपाल इति ख्यातो नान्नाहं विदितस्त्वथ । निपुणञ्च चरि-
ष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ८ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता
प्रहितः पुरा । तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विश्राम्यते ॥ ९ ॥
लक्षणञ्चरितं चापि गवां यद्यापि मङ्गलम् । तत्सर्वं मे सुविदित-
मन्यञ्चापि महीपते ॥ १० ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजित-
लक्षणान् । येषां भूतमुपाध्याय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ ११ ॥
सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा । न च मां वेत्स्यते
कश्चित्तोऽप्यिष्टे च पार्थिवम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि
गरीयसी । मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १३ ॥
केन न द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विजा-
नाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १४ ॥ सुकुमारी च बाला च
राजपुत्री यशस्विनी । पतिव्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति
॥ १५ ॥ मातृगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च । एतान्ये-
वमिजानाति यतो जाता हि भाविनी ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । सैरिन्ध्री रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति
भारत । नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निययः ॥ १७ ॥
साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि । युधिष्ठिरस्य गेहे
वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १८ ॥ उषितासीति वक्ष्यामि पृष्टा
राज्ञा च भारत । आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि
॥ १९ ॥ सुदृशां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्या यशस्विनीम् । सा
रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूत्ते दुःखमौदृशम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जगतासि
भाविनि । न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ २१ ॥

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्यात्स्थया लं
कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
द्वतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करि-
ष्यथ । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरो-
हितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु । सूतपौरोगवैः सार्वं द्रुप-
दस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनमुखाश्वेने रथानादाथ केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं श्रीघ्नमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नाय्यो
द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः । पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरो-
गवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राञ्चायन्त पाण्डवाः ।
गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे हैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा
पृथक् पृथक् । धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच । विहितं पाण्डवाः सर्वे ब्राह्मणेषु सङ्गत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवान्निष्ठु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधा-
तव्या कृष्णायाः फाल्गुणेन च । विहितं वो यथान्यायं लोकवृत्त-
मिदं नृप ॥ ८ ॥ विहिते चापि वक्तव्यं सङ्गद्विरनुरागतः । एष
धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि
हेतुमत्र निबोधत । हन्ते मां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥
यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् दोषांस्तरिष्यथ । दुर्वसन्त्वे व कौरव्या
जानतां राजवैश्वानि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परि-
वत्सरम् । ततस्तुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवानि-
रयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् । भर्ता गोप्ताय भूतानां राजा

पुस्तकविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टहारो लभेत् द्रष्टुं रक्षस्थेषु न विश्वसेत् ।
 तद्देवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं न
 पर्यङ्गं न पीठं न गजं रथम् । आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स राज-
 वसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्नैर्नमासीनं शङ्करन् द्रष्टुचारिणः । न
 तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १६ ॥ न चानुशिष्याद्राजान-
 मपृच्छन्तं कदाचन । तूष्णीञ्चैनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १७ ॥
 अस्त्रयन्ति हि राजानो जनानमृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते
 मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १८ ॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रौ प्राज्ञः कदा-
 चन । अन्तःपुरचरा यै च हेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १९ ॥ विदिते चास्य
 कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि । एवं विचरतो राज्ञो न क्षति-
 जायते क्वचित् ॥ २० ॥ गच्छन्पि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
 जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न
 नप्तां न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नरा-
 धिपाः ॥ २२ ॥ यत्राक्षोपचरेदेनमनिवहेववस्त्रिह । अनृतेनोप-
 चीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २३ ॥ यद्यद्भर्तानुयुज्येत तत्त-
 देवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥
 समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तद्देवास्य प्रिया-
 दपि हितं वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु
 च । अप्रियं चाहितं यत्प्रजातदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य
 प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्
 प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्ठानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
 स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वाय्वं
 वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः । रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं
 पश्चाद्विधीयते ॥ २९ ॥ नित्यं हि प्रतिषिद्धन्तु पुरस्तादासनं मतम् ।
 न च सन्दर्शनै किञ्चित् प्रवृत्तमपि संजपेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येत-
 हरिद्राणां व्यलीकं स्थानमुत्तमम् । न मृषाभिहितं राज्ञां मनु-

ध्येषु प्रकाशयेत् ॥ ३१ ॥ असूयन्ति हि राजानो नराननृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ शूरोऽस्मीति न
 दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो
 भवति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च
 राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य
 कीपो महाबाधः प्रसादस्य महाफलः । कस्तस्य मनसाप्रीच्छेदनर्थं
 प्राज्ञसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चीष्टौ न भुजौ जानू न च वाक्चं समा-
 चिप्रेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च छीवनञ्चाचरेच्छनैः ॥ ३६ ॥ चास्य-
 वस्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषु चित् । नातिगाढं प्रहृषेत न
 चाप्युन्नतवदसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि ब्रजे-
 त्तथा । क्षितन्तु मृदुपूर्वेण दर्शयेद्प्रमादजम् ॥ ३८ ॥ लाभे न
 हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः । असंमूढस्य यो नित्यं स
 राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः
 सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति प्रियः ॥ ४० ॥
 प्रगृहीतस्य योऽमात्यो निगृहीतस्य कारणैः । न निर्वदति राजानं
 लभते सत्यदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विश-
 क्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञी विषयी योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥
 अमात्यो हि बलाद्धोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं
 स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयन् ॥ ४३ ॥ श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं
 राज्ञा न संववेत् । विशेषयेन्न राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४४ ॥
 अज्ञानो बलवाञ्छूरश्लायैवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्वान्तः
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ अन्यस्मिन् प्रेषमाणे तु पुरस्ताद्यः
 समुत्पतेत् । अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥
 आन्तरे चैव वाक्षे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कम्पेत
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै महेश्वरः प्रवचन् प्रियाणां
 नानुसंक्षरेत् । दुःखिनः सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥ ४८ ॥

चमवेष्टं न कुर्वीत नोद्यैः सन्निहितो हसेत् । न मन्त्रं वद्वधा
 कुर्यादिवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४९ ॥ न कर्मणि नियुक्तः सन्
 धनं किञ्चिदुपसृजेत् । प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा
 बधम् ॥ ५० ॥ यानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत् सत्ययच्छति ।
 तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५१ ॥ एवं संयम्य
 चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः । सम्यक्सम्मिमं तातास्तथाशौला
 बुभूषवः । अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनुशिष्टाः स भद्रन्ते नैतदन्तास्ति कश्चन ।
 कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५३ ॥ वदेवानन्तरं
 कार्यं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति । तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय
 जवाय च ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ दिज-
 सन्तमः । अकरोद्दिधिवत्सवं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५५ ॥ तेषां
 समिध्य तानमोक्षन्त्ववच्च जुहाव सः । समृद्धिद्वद्धिलाभाय पृथिवी-
 विजयाय च ॥ ५६ ॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपो-
 धनान् । याज्ञसेनो पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवब्रजुः ॥ ५७ ॥ गतेषु
 तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपताम्बरः । अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चा-
 लानभ्यगच्छत् ॥ ५८ ॥ इन्द्रसेनादयस्यैव यथोक्ताः प्राप्य याद-
 वान् । रथनखांश्च रचन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते वीरा वद्वनिस्त्रिंशस्ततायुधकला-
 पिनः । वद्वगोधाङ्गुलिवाणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥ ततस्तो
 दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः । निवृत्ता यनवासाश्चै खराश्च

प्रेमसंवस्तदा ॥ २ ॥ वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ।
विध्यन्तो नृगजातानि महेश्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण
दशाणांस्ते पाञ्चालान् दाक्षिणेन च । अन्तरेण यकुत्तोमाञ्छूर-
सेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विप्रयं प्राविशन्
वनात् । धन्विनो वदन्तिस्त्रिंश विवर्णाः श्लशुधारिणः ॥ ५ ॥
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् । पश्यैकपदो दृश्यन्ते
क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी
सुविद्यति । वसामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धनंस्तय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्सग्राभी विसृक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामादायाजंनस्तूष्णं द्रौपदीं गज-
राडिव । संप्राप्य नगराभ्यासमवातारयदर्जुनः ॥ ९ ॥ स राज-
धानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽजंनमब्रवीत् । कायुधानि समासज्य
प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ कायुधाय प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं
यदि । समुद्देगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डी-
वश्च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् । तच्चेदायुधमादाय
गच्छामो नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या
नात्र संशयः । ततो हादश्च वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः । एकस्मि-
न्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्लशानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि
विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः । योऽस्मान्निर्दहतो द्रष्टा
भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पथे हि वने जाता सृग-
व्यालनिषेविते । समीपे च श्लशानस्य गहनस्य विप्रपतः ॥ १६ ॥
समाधायायुधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति । एवमत्र यथाशीलं
विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन
देवान्धनुषांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् । स्त्रीतान् जनपदांश्चान्या-
नजयत् कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तदुदारं महाघोषं सपत्न्यलसूदनम् ।
अपज्यमकरोत् पार्थो गाण्डीवं सुभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः
अरुद्धैर्मभयरक्षत् परन्तपः । अमुञ्चन्नुपस्तस्य ज्यामचय्यां युधि-
ष्ठिरः ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभुः ।
प्रत्यषिधद्वबह्वनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २२ ॥ निशम्य चस्य
विस्फारं व्यद्रवन्त रणात् परे । पर्वतस्येव दीर्घस्य विस्फोट-
मशनेरिव ॥ २३ ॥ सैन्यवं येन राजानं पर्याभूषत चानवः ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजयत्यग्नि-
मामाशां धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्तान्मास्यो
मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाकषंच्छरः संक्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति सभो ह्यपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां
दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपज्यमकरोद्वीरः सह-
देवस्तदायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गांश्च दीप्तान् दीपांश्च कलापांश्च
महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दिधुः सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । आरुद्धेमां शर्मो वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ॥ २९ ॥
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयम् । यानि तस्यावकाशानि
दिव्यरूपपाण्यमन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि
वर्षति । तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगढं पर्यवन्धत ॥ ३१ ॥ शरी-
रञ्च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः । विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरा-
द्देव शमीमिमाम् ॥ ३२ ॥ आबद्धं शवमलेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।
अग्नीतिशतवर्षयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽय-
मज्ञाकं पूर्वैराचरितोऽपि वा । समासज्याश्च दृष्टेऽस्मिन्निति वै

व्याहरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः पर-
न्तप । आजग्मन् गराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३५ ॥ जयो-
जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयदलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे
तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं
महत् । अज्ञातचर्यां वत्सगन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अस्त्रसंस्थापने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रस्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवत्सनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यमोदागर्भ-
सम्भूतां नारायणवरप्रियम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुल-
वर्जनीम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां चयङ्करीम् । शिला-
तटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं
दिव्यभाष्यविभूषिताम् । दिव्यास्वररधरां देवीं खड्गखेटक-
धारिणीम् ॥ ४ ॥ भारवतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान् वै तारयते पापात् पक्षे गामिव दुर्बलाम् ॥ ५ ॥ स्तोतुं
प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी
राजा देवीं सद्धानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि
ब्रह्मचारिणि । बालार्कसदृशाकारे पूर्वचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतु-
र्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रीणिपयोधरे । मयूरपिच्छबलयै कैयूराङ्गद-
धारिणि ॥ ८ ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यञ्च विषदं तव खिचरि ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविसमा-
कृष्णा सङ्कर्षणसमानना । बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमु-
च्छ्रयी ॥ १० ॥ पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ।
पाशश्चतुर्भुजाचक्रं विविधन्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां

सुपूर्णभ्यां कर्णाभ्याञ्च विभूषिता । चन्द्रविस्फादिना देवि मुखेन
 त्वं विराजसे ॥ १२ ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिना ।
 भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिस्तूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे
 चावद्धन भोगिनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन
 विराजसे ॥ १४ ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ।
 तेन त्वं स्तूयषि देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्ष-
 णार्थाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दवां कुरु शिवा
 भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि
 विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्धेय चैव नगश्रेष्ठे
 तव स्थानं हि शाश्वतम् । कालि कालि महाकालि सीधुमांस-
 पशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ।
 भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च
 ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो
 धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गान्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता
 जनैः । कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभि-
 र्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । जलप्रतरणे चैव कान्तारे-
 ष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
 त्वं कीर्त्तिः श्रौर्ध्वंतिः सिद्धिर्हीर्विद्या सन्ततिर्मतिः ॥ २३ ॥ सन्ध्या
 रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया । नृणाञ्च वन्द्यं
 मोक्षं पुत्रनाशं धनक्षयम् । व्याधिं मृत्युं भवञ्चैव पूजिता नाशयि-
 ष्यसि ॥ २४ ॥ सोऽहं राक्ष्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
 प्रणतश्च यथा मूर्खः तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्राहि मां पद्म-
 पत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्त-
 वत्सले ॥ २६ ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

देव्युवाच । शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ नम प्रसादा-
 न्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् । राज्यं निष्काण्डं कृत्वा भोक्ष्यसे
 मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि
 पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥
 ये च सङ्घीर्त्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदा-
 स्यामि राज्यमायुर्बपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे
 षट्सङ्घटे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गङ्घने गिरौ ॥ ३२ ॥
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं
 किञ्चिदस्मिंल्लोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणु-
 याद्वा पठेत वा । तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति
 पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् ।
 न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा
 वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां
 तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि त्रैदुर्गास्तवे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा
 सभायामुपविष्टमाव्रजत् । वैदूर्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानक्षान्
 स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
 महायशः कौरववंशवर्द्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरा-
 सदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महा-
 नपूर्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभ्रेजालैरिव संवृतो रविर्यथा-
 नलो भस्महतश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रसमौच्य पाण्डवं
 विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् । समागतं पूर्य्यशशिप्रमाननं महा-

नुभावं न विरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिहिजान् सूतमुखान् विश-
 स्तथा ये चापि कैचित् परितः समासते । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं
 समीपवान् नृपीपमीऽयं समवेक्षते समाम् ॥ ५ ॥ न तु हिजोऽयं
 भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् । न चास्य
 दासो न रथो न कुष्करः समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥
 शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं मूर्द्धाभिषिक्तस्त्विति मे मनोगतम् ।
 समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ७ ॥
 वितर्कयन्तन्तु नरर्षभस्तथा युधिष्ठिरोऽथेत्य विराटमब्रवीत् ।
 सम्राड् विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं हिजम् ॥ ८ ॥
 इच्छामिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
 तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रविसंगृहाण च ॥ ९ ॥
 तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं वभाषे । कामेन
 ताताभिवदाम्यहं त्वां कस्यासि राज्ञो विषवादिहागतः । गोत्रञ्च
 नामापि च शंस तत्त्वतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्र-
 पद्यः पुनरस्मि विप्रः । अद्यान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कङ्क्षेति
 नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रधाधि
 मत्सप्रान्वशगो ह्यहं तव । प्रियांश्च घूर्त्ता मम देविनः सदा भवांश्च
 देवोपम राज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राप्तो विवादः प्रथमं विशाम्यते न विद्यते
 कश्चन मत्स्य हीनतः । न मे जितः कश्चन धारयेन्न न वरो ममै-
 पोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

विराट उवाच । हन्यामवश्यं यदि तेऽप्रियञ्चरेत् प्रब्राजयेयं
 विषयाहिजांस्तथा । शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कङ्क्षो यथाहं
 विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितासि मे सखा प्रभूत-

सखी बद्धपानभोजनः । पश्येत्स्वमन्तश्च वद्विद्य सर्वदा कृतञ्च ते
हारमपावृतं मया ॥१५॥ ये खानुवादेयुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाश्च तेषां
वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भव्यं
विद्यति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराट-
राजेन नरर्षभस्तदा । उवाच धीरः परमाक्षितः सुखी न चापि
कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरो भीमवल्लः श्रिया ज्वलन्नुपा-
ययौ सिंहविलासविक्रमः । खजाञ्च दर्वीञ्च करेण धारयन्सिञ्च
कामाङ्गमक्रोषमव्रणम् ॥ १ ॥ स सूदक्षपः परमेण वक्षसा रवि-
र्वथा लोकमिमं प्रकाशयन् । सुकृष्णवासा गिरिराजसारवांस्तं
मत्स्यराजं समुपेत्य तस्त्रिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजानमिवान्तिका-
गतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहेन तां सोऽयमतीव
रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वः पुरुषो
रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम् । तथास्य चित्तं ह्यपि
संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चेनं न
विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुरन्दरः । जानीत कोऽयं
मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभताञ्च मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराट-
वाक्येन च तेन बोहिता नरा विराटस्य सुग्रीवप्रगमिनः । उपेत्य
कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजावददच्चतानुजम् ॥ ६ ॥ ततो
विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः । उवाच
सुहोऽस्मि नरेन्द्र वल्लवो भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच । न सूदतां वल्लव अहधामि ते सहस्रनेत्र-
प्रतिमो विराजसे । श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं
दृवरो नरेखिव ॥ ८ ॥

भीम उवाच । नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि
सूपां प्रथमं न केवलान् । आस्तादिता ये नृपते पुराभवन्
शुचिष्ठिवेषापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥ वल्लेन तुल्यश्च न विद्यते
नया नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव । गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच । ददानि ते हन्त वरान्महानसे तथाधि-
कुर्याः कुशलं प्रभाषसे । न चैव मन्ये तव कर्म यत्कर्म समुद्रनेमिं
पृथिवीं त्वनहंसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महा-
नसे त्वं भव मे पुरस्कृतः । नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च
तेषांमधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् । उवास राजन् च तं पृथग्जने
बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः केषान् समुत्क्षिप्य वेक्षिताग्रान्
निन्दितान् । कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्रश्च शुचि-
क्षिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना । वासेश्च
परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेश्च सैरिन्मृगा-
स्ततो व्यचरदार्तवत् । तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपा-
द्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छैव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा

तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रग्रहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छामि
वै कर्तुं तस्य यो मां युयुचति । तस्या रूपेण वेशेन श्लाघया च
तथा गिरा ॥ ५ ॥ नाग्रहघत तां दासीमन्त्रहेतोरुपस्थिताम् ।
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसम्भता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती
दृष्टे प्रासादाद्दुपदात्मजाम् । सा समीक्ष्य तथारूपामनाया-
मेकवाससम् ॥ ७ ॥ समाह्वयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ।
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रग्रहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं
कर्तुं तस्य यो मां युयुचति ॥ ८ ॥

सदृशोवाच । नैव रूपं भवत्येव यथा वदसि भाविनि ।
प्रेषयन्ती च तै दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा
संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षड्भुजता । रक्ता पङ्क्तु रक्तोष् हंसगद्गद-
भाषिणी ॥ १० ॥ सकैशे सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव सम्पन्ना काश्लीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥ अरालपद्मनयना
विम्बोष्ठी तनुमध्यमा । क्रम्बुग्रीवा गूढधिरा पूर्वचन्द्रनिभानना
॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राद्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पल-
सेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे
नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि
वाप्सराः ॥ १४ ॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्थाय देवता । विद्या ।
धरौ किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥ १५ ॥ अलङ्कृषा भिन्न-
केशी पुण्डरीकाय मालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा त्वं लघुर्धातुः
प्रजापतेः । देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि देवी न गन्धर्वी नाप्सरौ न च राक्षसी ।
सैरिन्ध्री तु भुजिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ केशान्
जानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् । मल्लिकोत्पलपद्मानां
चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ अथविष्टे विचित्राश्च स्रजः परम-
शोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १९ ॥

कृष्णाश्च भार्या पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् । तत्र तत्र चराम्यका-
लममाना सुभोजनम् ॥ १० ॥ वासांसि यावन्ति लभे तावत्ताव-
द्रमे तथा । मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साह-
मद्यागता देवि सुदेशो लन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेशोवाच । मूर्ध्नि त्वां वासयिष्यं वै संशयो मे न विद्यते ।
न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो
राजकुले याश्च याश्वेमा मम वेक्ष्मनि । प्रसक्तास्त्वां निरौक्षन्ते
पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २३ ॥ वृक्षांश्चावस्थितान् पश्य च इमे
मम वेक्ष्मनि । तेषां त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहये ॥ २४ ॥
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् । विहाय मां वरा-
रोहे गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हि लमनवद्याङ्गी तर-
लायतलोचने । प्रसक्तमभिवीक्ष्यैषाः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥
यश्च त्वां सततं पश्येत् पुरुषश्चारुहासिनि । एवं सर्वानवद्याङ्गि स
चानङ्गवशो भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो
नरः । राजवेक्ष्मनि ते सुभ्रु रोहितं स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥
यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः । तथाविधमहं मन्ये
वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपदुवाच । नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ।
गन्धर्वाः पतयो मच्चं युवानः पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व-
राजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् । रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखा-
चारा तथा ह्यहम् ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ
प्रधावयेत् । प्रीयेरंस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो
हि मां पुरुषो मध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्रात्रिं-
प्रविश्व च परां तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या
कौनचिदङ्गने । दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च वलवत्प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुदृशीवाच । एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृश्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परि-
शान्तिता । उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती । न चैनां
वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डुप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे
नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वैश्वमनु-
त्तमम् । माषाक्षैषां समास्थाय विराटं समुपाययौ ॥ १ ॥ गोष्ठ-
मासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः । राजाय दृष्ट्वा पुंस्त्वान्
प्राक्षिणोष्मातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य आजमानं नर-
र्षभम् । समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥ कस्य
वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि । न हि मे दृष्ट-
पूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥ अस्याय राजानमभिरतापनं
ततोऽब्रवीन्नेषमक्षौषनिखनः । वैश्वोऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
र्गोसङ्ग आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां
वरिष्ठ तान्नाजसिंहान् हि वेद्मि पाथान् । न शक्यते जीवितु-
मप्यकर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच । त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्र-
नेमौश्वरूपवानसि । आचक्षु मे तत्त्वमभिरकर्षणं न वैश्वकर्म
त्वयि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं
वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् । कथं त्वमस्मात् निवत्स्यसे सदा
वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच । पद्मानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-

ष्ठिरः । तस्याष्टशतसहस्रा गवां वर्गाः शतं शतम् ॥ ८ ॥ अपरे
दशसहस्रा हिस्तावन्तस्तथापरे । तेषां गोसङ्ख्या आसं वै
तन्निपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च सङ्ख्या-
गतं गवाम् । न मेऽस्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दशयोजनम् ॥ ११ ॥
गुणाः सुविदिता आसन्मम तस्य महात्मनः । आसीच्च स मया
तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रञ्च गावो बह्वला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चन । तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि
शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि जानामि राजन्
पूजितलक्षणां । येषां मूत्रसुपाधाय अपि दन्धया प्रसूयते ॥ १४ ॥

विराट उवाच । शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वस्ववर्णस्य
विमिश्रितान् गुणैः । पशून् सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया
मे पशवो भवन्त्विह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स राज्ञोविदितो विशास्यते-
स्त्वासु तत्रैव सुखं नरोत्तमः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीणा-
मलङ्कारधरो वृहत्पुमान् । प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घ-
च कम्बूपरि चाटके शुभे ॥ १ ॥ बह्वंश्च दीर्घान् प्रबिकीर्य
मूर्धजात्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकम्पय-
स्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं
सभातले व्याजात् प्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् । विराजमानं पर-
मेण वक्षसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छ च

समानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः । न चैनमूच-
विदितं तदा नराः सविज्ञयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सखी-
पपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयथपोपमः । आमुच्य
कम्बूपरि हाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनद्ध कुण्डले ॥ ५ ॥ सखी
मुक्तेः परिधाय चान्यथा शुशोम धन्वी कवची भरौ तथा । आरुह्य
यानं परिधावतां भवान् सुतैः सनो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥
वृद्धो ह्यहं वै परिहातुकामः सर्वान् मत्स्रांस्तरसा पालयस्व ।
नैवविधाः स्त्रीवस्त्रपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । गायामि नृत्याम्यथ वादयामि मद्रोऽस्मि
नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
दिव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८ ॥ इदन्तु रूपं मम येन किन्तव प्रकी-
र्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् । वृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां
वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच । इदामि ते हन्त वरं वृहन्नले सुताञ्च मे
नेर्त्तय याश्च तादृशीः । इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं
पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । वृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु
नृत्येषु तथैव वादिते । सम्मन्द्रा राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमत्यस्य निशम्य च
स्थिरं ततः कुमारौपुरमुत्सर्ज्य ताम् । स शिञ्चयामास च गीत-
वादितं सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः
परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स वभूव पाण्डवः । तथा स
सत्रेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन् सह तामिरात्नवान् । तथा
च तं तत्र न जज्ञिरे जना बह्विश्चरा वाप्यथ वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृष्टत पाण्डवः प्रभुर्विराट-
 राजं तरसा समेयिवान् । तमापतन्तं दृष्ट्वा पृथग्जनो विमुक्त-
 मभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ ११ ॥ स वै हयानैश्चत तांस्ततस्ततः
 समौक्षमाणं स ददर्श मत्स्यराट् । ततोऽब्रवीत्ताननुगान्धर्वेश्वरः
 कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २ ॥ अयं हयानैश्चति माम-
 कान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः । प्रवेक्ष्यतामेष समौप-
 माशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥ अथेत्य राजान-
 ममित्रह्रात्रवौष्णयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः । हयेषु युक्तो
 नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवान्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच । दंढामि यानानि धन निवेशनं समाश्वसूतो
 भवितुं त्वमहंसि । कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं
 तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-
 ष्ठिरः । तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ अश्वानां
 प्रकृतिं वेद्मि विनयश्चापि सर्वशः । दुष्टानां प्रतिपत्तिश्च कृतस्त्वच्चैव
 चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति
 दुष्टा बद्धवाः कुतो हयाः । जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
 युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८ ॥

विराट उवाच । यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं
 त्वदधीनमद्य वै । ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः
 सारथ्ययश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सरोपम ब्रवीहि
 यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽनुत्तरं हयकर्म विद्यते प्रभासि
 राजेव हि सम्मतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
 समन्तवेदं प्रियमत्र दर्शनम् । कथन्तु भृत्यैः स विनाकृतो वने
 वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा विराट-

राज्ञा सुदितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभि-
रामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्सेऽन्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातचर्या व्यचरन् समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि नकुलप्रवेशे
हादयोऽध्यायः समाप्तश्च पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १२ ॥

अथ समयपालनपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वत वै हिज ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरु-
नन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ दण-
विन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराट-
नगरेवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यगणामभवत् प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विश्राम्यते ॥ ४ ॥ स चाच्छ्रद्धयश्चस्तं
क्रीडयामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सुखवद्वा निव हिजान्
॥ ५ ॥ अज्ञातश्च विराटस्य विजित्य वसुधर्मराट् । भ्रातृभ्यः
पुरुषव्याघ्रो यथाहं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भौमसेनोऽपि मांसानि
भक्ष्याणि विविधानि च । अतिदृष्टानि मत्सेऽन विक्कीणीते युधि-
ष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः । विकी-
र्णानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां
वैशमास्थाय पाण्डवः । दधि क्षीरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्माणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्वान्

भ्रातृस्त्रान्निरौचन्ती तपस्विनी । यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति
 भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदान्योऽन्यं महारथाः ।
 विराटनगरे चैरुः पुनर्गर्भयुता इव ॥ १२ ॥ सञ्ज्वा धार्तराष्ट्रस्य
 मयात् पाण्डुसुतास्तदा । प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णान्पुष्कन्ता नरा-
 धिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
 आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मत्स्यः
 समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रयः । समाजे ब्रह्मणो राजन्
 यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखल्वा
 इवासुराः । वीर्योन्मत्ता बलीदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥
 सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः खवदाता मनस्विनः । असङ्कलव्यलङ्घ्यास्ते
 रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमत्ता-
 नयाह्वयत् । आवत्तामानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कथन ॥ १८ ॥
 यदा सर्वं विमनसस्ते मत्स्यो हतचेतसः । अथ सूरेण तं मत्स्यं
 योधयामास मत्स्यगराट् ॥ १९ ॥ चोद्यमानस्तदा भीमो दुःखि-
 नैवाकरोन्मतिम् । न हि शक्नोति विवृतं सञ्ज्वाह्यतुं नराधिपम्
 ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलमिथिलसरन् । प्रविवेश
 महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः
 संचर्षयन् जनम् । ततस्तु वृत्रसङ्घातं भीमो मत्स्यं समाह्वयत् ॥ २२ ॥
 जीनूतं नाम तं तत्र मत्स्यं प्रस्थातविक्रमम् । तावुभौ सुमहोत्-
 सांहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ
 प्रष्टिहायनौ । ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । आसीत् सुभीमः
 सम्पातो वज्रपर्वतघोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनाति-
 वलावुभौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सु परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ । कृतप्रतिकृतैश्चिदैर्बाहु-
 मिश्च सुसङ्घटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावधत्तैश्च प्रमाथोन्ममनैस्तथा ।

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ॥ २८ ॥ तस्मैर्वज्रनिपातैश्च
 प्रसृष्टामिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥ २९ ॥
 जानुभिश्चाश्लनिर्वोषैः शिरोभिश्चावघटनैः । तद्युद्धमभवद्दोरमशस्त्रं
 बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन शूराणां समालोत्सवसन्निधौ ।
 शरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ॥ ३१ ॥ बलिनो संयुगे
 राजन् वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः
 ॥ ३२ ॥ आकर्षतुरयान्योऽन्यं जातुभिश्चापि जघ्नतुः । ततः शब्देन
 महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्त्रौ दीर्घभुजौ
 नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसञ्जेतामायसैः परिवैरिव ॥ ३४ ॥
 चकर्ष दीर्घ्यामुत्पाट्य भौभौ महाममिवहा । निनदन्तनभिक्रोशन्
 शार्दूल इव वारणम् ॥ ३५ ॥ समुद्यम्य महाबाहुर्भामयोमास
 वीर्यवान् । ततो मल्लाश्च मत्सराश्च विजयं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतरुत्तमचेतनम् । प्रत्यपि पञ्चबाहुर्महामल्लं
 भुवि वृकोदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूते लोक-
 विश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्दाम्भवैः सह ॥ ३८ ॥ प्रह-
 र्णात् प्रददौ वित्तं बह्व राजा महामनाः । वल्लवाय महारज्जे यथा
 वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं स सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महा-
 वलान् । विनिघ्नन् मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ४० ॥
 यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च
 हिरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृको-
 दरः । योध्यते स विराटेन सिंहैर्मर्त्तैर्महाबलैः ॥ ४२ ॥ वीभत्-
 सुरपि गीतेन खट्वेन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्वा-
 श्रान्तःपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥ अश्वविनीतैर्जवनेस्तत्र तत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो दृपसत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्मै प्रदेशं
 प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बह्व । विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सह-
 देवस्य चाभितः ॥ ४५ ॥ धनं हनौ बह्वविधं विराटः पुरुषतमः ।

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्षिप्रमानान्महारथान् ॥ ४६ ॥ नाति-
प्रीतमना राजन्निष्ठासपरमाभवत् । एवं ते न्यवसंस्तव प्रच्छन्नाः
पुरुषर्षभाः । कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराट्दृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराट्पर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतवधे
त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तश्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

अथ कौचकवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु हस्तेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदे-
ष्यान्तु शुश्रूषन्ती विशास्यते । अवसत् परिचारार्हा सुदुःखं जन-
मेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्ती पाद्माली सुदेष्णाया निवेशने । तां
देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे
गतप्राये कौचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्बिराट्स्त्रा ददर्श द्रुपदा-
त्मजाम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कौचकः
कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामान्विसन्तप्तः
सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानौरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं गन्धेन जाता मदिरैव भाविनी ॥ ७ ॥
का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभा ह्याचक्षु मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम्
॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति
भामियम् । अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च
ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्च रथं सभाजनं समृद्धियुक्तं
वज्रपानभोजनम् । मनोहरं काञ्चनचित्तभूषणं गृहं महच्छोभयता-

मियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमन्त्र कौचकस्ततः समभ्येत्य
नराधिपात्मजाम् । उवाच कृष्णामभिधान्वयंस्तदा मृगीन्द्रकन्या-
मिव जम्बुको बने ॥ ११ ॥

कौचक उवाच । का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं
वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्षु शोभने ॥ १२ ॥ रूप-
मग्रं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं
ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे
शुभे । वाक्यन्ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपां
मया नारी काचिन्या महीतले । न दृष्टपूर्वा सुशोणि यादृशी
त्वमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्त्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव
रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभे-
वेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्ष्यपक्ष्माङ्गं स्मितज्योत्स्नीपमं
शुभम् । दिव्यांशुरस्त्रिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥
निरीक्ष्य चन्द्रवक्त्रन्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्स्ने जगति को
नेह कामस्य वप्रगो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालङ्कारयोग्यौ ते स्तनौ
चामौ सुशोभनौ । सुजातौ संहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निर-
न्तरौ ॥ २० ॥ कुटूलाश्वरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरो । काम-
प्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ बलीबिम्बचतुरं
स्तनूभारविनामितम् । कराग्रसन्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥
दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् । कामव्याधिरसाध्यो
मामध्याक्रामति भाविनि ॥ २३ ॥ जज्वाल चामिमदनो दावाग्नि-
रिव निर्द्वयः । तत्सङ्गमातिसङ्गल्पविवृद्धौ मां दहत्ययम् ॥ २४ ॥
आत्मप्रदानवर्षेण सङ्गमाश्लोधरेण च । शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं
मन्मथानलम् ॥ २५ ॥ मञ्चितोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोल्लटाः ।
तत्सङ्गमानानिश्चितः स्त्रीव्राः शशिनिभानने ॥ २६ ॥ मच्चं विदार्थ्य

हृदयमिदं निर्दयवेगिताः । प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्ड-
 दारुणाः ॥ २७ ॥ अत्यन्तादसमारम्भाः प्रीत्यन्तादकरा मम ।
 आत्मप्रदानसन्धोगैर्मासुहृत्सुमिहार्हसि ॥ २८ ॥ चित्तमाख्यास्वर-
 धरा सर्वाभरणमूषिता । कामं प्रकामं सेवे त्वं मया सह विला-
 सिनि ॥ २९ ॥ नाहं सौहास्यं वस्तुं सुखाहं सुखवर्जिता ।
 प्राप्तुं खनुत्तमं सौख्यं मत्तत्त्वं मत्तगामिनि ॥ ३० ॥ स्वादून्यमृत-
 कल्पानि पेयानि विविधानि च । पिवमाना मनोज्ञानि रममाणा
 यथासुखम् ॥ ३१ ॥ भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनु-
 त्तमम् । पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३२ ॥ इदं
 हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमद्य भाविनि । अधार्थ्य-
 भाणा स्रगिवोत्तमा शुभा न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३३ ॥
 त्यजामि दारान्मम ये पुरातना भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
 अहञ्च ते सुन्दरि दासवत् स्थितः सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ ३४ ॥
 द्रौपद्युवाच । अपार्यन्तौयामिह मां सतपुत्राभिमन्यसे ।
 निहीनवस्त्रां सैरिन्ध्रीं वीमत्स्यां केशकारिणीम् ॥ ३५ ॥ पर-
 दारास्त्रि भद्रन्ते न युक्तां तव सम्प्रतम् । दयिताः प्राणिनां दारा-
 धर्मं समनुचिन्तयः ॥ ३६ ॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथ-
 न्चन । विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ३७ ॥ मिथ्या-
 भिरुद्धो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः । अयशः प्राप्नुयाद्गौरं
 महदां प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु सैरिन्ध्रा कीचकः काम-
 मोहितः । जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शणे ॥ ३९ ॥ दोषान्
 बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धि-
 द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥ नाहं स्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं
 वरानने । मां मत्पथसमाविष्टं तत्कृते चारुहासिनि ॥ ४१ ॥
 प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् । नूनं त्वमसितापाङ्गि

पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कुतस्त्वस्यास्य
समध्यमे । प्रभुर्वासविता चैव वीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । क्षपयौवनमौभाग्यै-
र्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकामसमृद्धेः भोगीष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कक्षादास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया
दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यस्मिन् शुभानने । भजस्व मां वरारोहे
भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा तु सा साध्वी कौचक-
नाशुभं वचः । कौचकं प्रत्यवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

सैरिन्धुवाव । मा सूतपत्र सुहृत्स्व मायात्याह्वीः स्वजी-
वितम् । जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्निहतं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥
न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्यः
कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनयः ॥ ४९ ॥ अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं
गन्तुमिच्छसि । यथा निशेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्महीं
वा यदि बोद्धुं मुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथापि
तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खिचराः ॥ ५१ ॥
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽयं कौचक ।
किं मातुरङ्गे शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम्
॥ ५२ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं
भविष्यति । न वर्त्तते कौचक ते दृष्ट्वा शुभं या तेन सञ्जीवन-
मर्थयेत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि कौचककृष्णासंवादे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कौच-
कोऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरैर्नाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

कौचक उवाच । यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
यिनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनौ । तां सुदेष्णे परीप्-
सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सा वज्रघ्नः श्रुत्वा वाचं विलपत-
स्तदा । विराटमहिषौ देवौ कृपाञ्चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्र-
मभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृषायाः सुदेष्णा
सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेष्णोवाच । पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्त्रञ्च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारौ तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तक्र सम्प्रे-
षितामेनां विजने निरवग्रहे । आन्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वमाना
रमेयदि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः सः विनिष्क्रम्य भगिन्या वचना-
त्तदा । सुरामाहारयामास राजाहं सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥
मध्यांश्च विविधाकारान् बह्वंश्चोच्चावचांस्तदा । कारयामास
कुशलेरन्नपानं च शोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवौ कौचके-
नोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कौचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच । उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्धि कौचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्रुवाच । न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राक्षि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥ न चाहमन-
वद्याङ्गि तव वेश्मनि भाविनि । कामद्वत्ता भविष्यामि पतीनां
व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः
कृतः । प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भाविनि ॥ १३ ॥ कौच-
कस्तु सुकेशान्ते मूढो मदनदपितः । सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्ठा राजपुत्रि वशा-
नुगाः । अन्यां प्रेष्ठय मद्रन्ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदृष्णोवाच । नैवं त्वां जातु हिंस्यात्त इतः संप्रेषिता मया ।
इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सपिधानं हिरण्ययम् ॥ १६ ॥ सा शङ्क-
माना रुदतो दैवं शरणमीयुषी । प्रातिष्ठत सुराहारी कौचकस्य
निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । यथाहमन्यं भर्तृभ्यो नामिजानामि कञ्चन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां मां कुर्यात् कौचको वधे ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्त्तमवला-
ततः । स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् । तच्चैनां नाजहा-
त्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां मृगीमिव संवस्तां
दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् । उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव
पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कौचक उवाच । स्वागतं ते सुकेशान्ते सव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्णमालाः
कम्बूश्च कुण्डले परिचाटके । नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नञ्च
शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ।
अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्धं
पितृस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । अग्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच । अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्रति-
श्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृषत ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्महाहैमन-
सापि ज्ञातु । तेमैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टुमिच्छि पाप परि-
कृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिहृक्ष-
माणः परिभर्त्सयन्तीम् । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां
सहस्राक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनि-
श्वस्य च राजपुत्री । चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा प्रवेपमानाति-
रुषा शुभाङ्गी । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात आखीव
निकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधन्वाना भूमावाक्षिप्य कीच-
कम् । सभां शरणमागच्छत्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तां
कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत् । अयैनां पश्यतो राज्ञः
पातयित्वा पदावधीत् ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदर्क्य राज्ञसः
सन्नियोजितः । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥
स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः । विधूर्त्तमानो निश्चेष्ट-
मृत्तमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ ताञ्चासीनौ ददृशुर्भूमिसेनयुधि-
ष्ठिरौ । अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन परामवम् ॥ १३ ॥
तस्य भीमो बधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः । दन्तैर्दन्तास्तदा
रोषान्निष्प्रेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छायामभजतां नेत्रे
चोच्छ्रितपक्ष्मणी । सखेदा भुक्नुवौ चोग्रा ललाटे समवर्त्तत ॥ १५ ॥
हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा । भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः
सहस्रोत्थातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्गादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः ।
प्रबोधनमयाद्राजा भीमं तं प्रत्यषिधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव
मातङ्गं वीक्ष्यमाणं वनस्यतिम् । स तमावारयामास भीमसेनं युधि-
ष्ठिरः ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृत्तं सूद दारुणतेन वै । यदि

ते दारुभिः कृत्यं वह्निर्वह्निश्चक्षताम् ॥ १९ ॥ सा सभादार-
मासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् । अवेक्षमाणा सुश्रोणी पती-
स्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंदि-
ताम् । दक्षमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्यावाच । येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाबधीत् ॥ २२ ॥ ये द्युर्न
च याचयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्यां
सूतपुत्रः पदाबधीत् ॥ २३ ॥ येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः
अयतेऽनिशम् । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाबधीत्
॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां
मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाबधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्यु-
र्धर्मपाशासितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा-
बधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽय महारथाः ॥ २७ ॥ कथन्ते
सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीम् । मर्षयन्ति यथा क्लीवा बल-
वन्तोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यन्तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां बध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु
शक्यं किङ्कर्तुं विराटे धर्मदूषके । यः पश्यन्मां मर्षयति बध्य-
मानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति
कीचके । दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके । सभासदस्य पश्यन्तु
कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धमञ्जो न च मत्स्यः
कथञ्चन । सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्थुपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवंविधैर्बचोभिः सा तदा कृष्णाशु-
लोचना । उपालभत राजानं मात्सर्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥

विष्ट उवाच । परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्तु स्यात् कौशलं मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्य-
पूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कौचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या जघुः । यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी
मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे
वचम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभा-
सदः । युधिष्ठिरस्य कोपात् ललाटे खेद आगमत् ॥ ३९ ॥
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् । गच्छ सैरिन्ध्र
मातृस्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ४० ॥ भर्तारमनुरुध्यन्त्यः
क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः । शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत
॥ ४१ ॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव । तेन त्वां
नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्ध्र
शैलूषीव विरोदिषि । विघ्नं करोषि मत्स्यगानां दीव्यतां राज-
संसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्ध्र गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्ध्र उवाच । अतीव तेषां हृदिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राद्वत् कृष्णा सुदेष्णाया निवे-
शनम् । केशान्मुक्त्वा च सुश्राणी संरञ्जालोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्याः सुचिरं तदा । नेषलेखाविनिर्मुक्ता
दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदेष्णा उवाच । कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रीदिषि शोभने ।
कस्याय न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । कीचको भावधीतव सुराहारी गतान्तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४८ ॥

सुदिणोवाच । घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसम्पत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्ध्रुवाच । अन्ये चैव वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीपरिभवे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यश-
स्विनी । वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा । कृत्वा भौचं यथान्यायं
कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससौ चैव प्रक्षाल्य सलि-
लेन सा । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्ययम् ॥ ३ ॥
किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्नम । इत्येवं चिन्तयित्वा
सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य
मनस प्रियम् । तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥ ५ ॥
प्राद्वन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती । भवनं भीमसेनस्य
क्षिप्रमायतलोचना । दुःखिन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ६ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम
हिप्ति । तत्कर्म कुतवत्यद्य कथं निद्रान्निषेवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मन-
स्विनी । यस्यां भीमस्तथा श्रुते मृगराज इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तस्या
रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः । सम्पूज्यतेव कौरव्य
प्रजज्वाल च तेजसा । सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता

॥ ८ ॥ सर्वश्रेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी । उपातिष्ठत
पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा ततेव महाशालं फलं
गोमतितीरजम् । परिव्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम्
॥ ११ ॥ बाह्नुभ्यां परिरभ्यैनं प्रावोषयदनिन्दिता । सिंहं सुप्तं वने
दुर्गे मृगराजबधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपास्मिष्वक्षस्तिनीव महा-
गेजम् । वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छती । अभ्यभाषत
पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं श्रेष्ठे
भीमसेन यथा मृतः । नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य
जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय शयनं राजपुत्रा प्रवोषितः ।
उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्गे सोपसंग्रहे ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्री
कौन्तेयो महिषीं प्रियाम् । केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममा-
न्तिकम् ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वयः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्षा परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १७ ॥ सुखं वा यदि
वा दुःखं हेयं वा यदि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमानक्षु श्रुत्वा
ज्ञास्यामि यत् क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृष्णो विश्वास्यः
सर्वकर्मसु । अहमापस्तु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १९ ॥
श्रीघ्नमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विविक्षितम् । गच्छ वै शयना-
यैव पुरा नान्येव बुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां
दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदागयत् । सभापरिषद्दी मध्ये तन्मां
दृष्ट्वाति भारत ॥ २ ॥ पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति नादृशी ।

अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च
 सैन्येन दुरात्मना । परामर्षो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥
 मत्स्यराज्ञः समक्षन्तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः । कौचकेन पदामृष्टा
 का तु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्षेत्रैः क्षिप्तमानाश्च
 भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥
 योऽयं राज्ञो विराटस्य कौचको नाम भारत । सेनानीः पुरुष-
 व्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रिवेशेन वसन्तीं
 राजवेष्टानि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥
 तेनोपमन्त्र्यमाणाया बधार्हं सपत्न्यहन् । कालेनेव फलं पक्वं
 हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥ भातरश्च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्युत-
 देविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥
 को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह । प्रव्रज्यायैव
 दीव्येत विना दुर्युतदेविनम् ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चा-
 न्यत्सारवहनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्बत्सरान् बहन् ॥ १२ ॥
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् । अश्वाश्चतर-
 सङ्गाश्च न जातुक्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया
 प्रत्यवरोपितः । तूष्णीमास्ते यथा भूदः स्वानि कर्माणि चिन्तयन्
 ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् । यं यान्त
 मनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि
 नृपाणाममितीजसाम् । उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम्
 ॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे । पादौ-
 चस्तं दिवरात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसह-
 स्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन क्षनर्थेन महता समुपा-
 श्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । साय-
 म्प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमुपयो यस्य
 नित्यमायन् समासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंश-
 द्वासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणा-
 चैव यतीनाम्बुद्धैरेतसाम् । दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते
 नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च । यस्मि-
 न्नेतानि सर्वाणि सोऽतमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ अश्वान् वृक्षांस्तथा-
 नाथान् वालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् । बिभर्त्ति विविधाग्राजा धृति-
 मान् सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ सन्विभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधि-
 स्थिरः । स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ २५ ॥
 सभायां देविता राज्ञः कङ्क्षो ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसतः
 समये यस्य पार्थिवाः ॥ २६ ॥ आसन् वलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यै-
 र्भृतिमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वश्वर्त्तिनः ॥ २७ ॥
 स्ववशे विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां
 रश्मिवानिव तेजसा ॥ २८ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो
 युधिष्ठिरः । समुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ २९ ॥
 तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् । सदस्यं समुपासीनं
 परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते माम-
 संशयम् । अतदहं महाप्राज्ञं जीवितार्थोऽभिसंस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । उपास्ते च
 सभायां यं कृत्स्नवीरा वसुन्धरा ॥ ३२ ॥ तमुपासीनमप्यन्यं पश्य
 भारत भारतम् । एवं वज्रविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनायवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥

इति विरपाटर्षणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्रौपद्युवाच । इदन्तु मे महद्वखं यत् प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या दुःखादितद्व्रवौम्यहम् ॥ १ ॥ सुदुर्मणि
हीने त्वमसमे भरतर्षभ । ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न
वर्द्धये ॥ २ ॥ रूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः । प्रैष्यत्वं
समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे
विराटमुपतिष्ठसे । ब्रुवाणो बल्लवः सुदस्तदा सीदति मे मनः
॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सम्नाट् त्वां संयोधयति कुक्षरैः । हस-
न्त्यन्तःपुरे नार्थो मम तूहिजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहै-
रागारे योध्यसे यदा । कैकेयाः क्रियमाणायास्तदा मे कश्मलो-
भवेत् ॥ ६ ॥ तत उध्याय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत । प्रेष्ट्याः
समुत्थिताश्चापि कैकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य मामनव-
द्याङ्गौ कश्मलोपहतमिव । स्नेहात् संवासजाद्वर्मात् सुदमेष्वा
शुचिस्त्रिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ।
कल्याणरूपा सैरिन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रोणां चित्तं
च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ । सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं
करुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवा-
सिनौ । इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्ज्जयत् ॥ ११ ॥
क्रुध्यन्तीं माञ्च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि । तस्यां तथा ब्रुव-
न्त्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ तथ्येवं निरयम्प्राप्ते भौमे
भीमपराक्रमे । शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १३ ॥
यः सदेवात्मनुष्ठानं सर्वशैकरथोऽजयत् । सोऽयं राज्ञो विरा-
टस्य कन्यानां नर्त्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे
जातवेदसम् । सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥
यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् । स लोकपरिभूतेन वेशे-
नान्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाह्व परिभ्र-
सन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्तास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥

यस्य ज्ञातलनिर्बोधात् समकम्पन्त शत्रवः । स्त्रियो गीतस्त्रन-
 न्तस्य सुदिताः पथ्यपासते ॥ १८ ॥ किरौटं सूर्यसङ्काशं यस्य
 भूर्धन्यशोभत । वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥
 तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम
 सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नुस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि
 महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयतिकुण्डले ॥ २१ ॥
 यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्तन्त
 वेलामिव महाशूराः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां
 नर्तको युवा । आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३ ॥
 यस्य स्त्र रथघोषिण समकम्पत मेदिनी । सपर्वतवना भीमा सह-
 स्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागी कुन्याः शोको
 व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥
 भूषितं तमलद्वारैः कुण्डलैः परिचाटकैः । कम्बुपाणिनमायान्तं
 दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्यं कश्चि-
 दुर्व्याम्यनुर्धरः । सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्तास्ते धनञ्जयः ॥ २७ ॥
 धर्मं शौर्य्यं च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम् । स्त्रीवेशविकृतं
 पथं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा स्त्रेण परिवृतं कन्याभि-
 र्दिवस्त्रपिणम् । प्रमिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्त्तय करेणुभिः ॥ २९ ॥
 मत्स्यप्रमथपतिं पथं विराटं समुपस्थितम् । पश्यामि तूर्य्यमध्यस्थं
 दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्या न जानाति क्वच्छं
 प्राप्तं धनञ्जयम् । अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्य्युतदेविनम् ॥ ३१ ॥
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवास्पतिम् । गोष्ठे गोवेशमायान्तं
 पाण्डुभूतास्त्रि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती
 पुनः पुनः । न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ॥ ३३ ॥
 न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं
 प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूयामि भरतश्चेष्ट दृष्ट्वा ते भ्रातर-

स्मियम् । गोषु गोवृषसङ्घाशं मत्सेजनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥
 संरत्नं रत्ननेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् । विराटमभिनन्दन्तमथ
 मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्था प्रशं-
 सति । महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ ह्री-
 निषिवो मधुरवाक् चार्मिकश्च प्रियश्च मे । स तेऽरण्येषु वोढव्यो
 याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनु-
 ब्रतः । ज्येष्ठोपचायिनं वीरं स्वयं पाद्वालि भोजयिः ॥ ३९ ॥
 द्रुत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रमहिनी । प्रव्रजन्तं महारण्यं
 तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गोषु बत्सचर्मक्षपा-
 शयम् । सहदेवं युष्मां ज्येष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥
 यस्मिन्निर्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया । सोऽश्ववन्धो विरा-
 टस्य पश्य कालस्य पश्येयम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्ष्यन्त वृन्दानि दाम-
 ग्रन्थिसुदीक्ष्य तम् । विनयन्तज्जवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥
 अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् । विराटमुपतिष्ठन्तं
 दर्शयन्तश्च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किन्तु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति
 परन्तप । एवं दुःखमताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः
 प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत । वर्तन्ते मयि कौन्तेय
 वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु प्रियमाणेषु दुःखानि
 विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्रौपद्युवाच । अहं सैरिन्द्रिबेशेन चरन्ती राजवेश्मनि ।
 शौचहासि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां
 पश्य मे तौत्रां राजपुत्रां परन्तप । चात्सकालमुदौचन्ती सर्वं

दुःखं क्लान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या क्लि मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जया-
 जयौ । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत्
 परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणा-
 मुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । परा-
 जये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषि
 भीमसेन मृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा बध्यन्ति चापरे
 ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैव-
 स्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाप्यागमं
 भूयो दैवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति
 ॥ ८ ॥ इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन क्लि
 यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्रस्तेन
 कार्यो विजानता । यत्त मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ॥ १० ॥
 पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्टा चात्र ब्रवीमि ते । महिषी पाण्डु-
 पुत्राणां दुहिता दुपदस्य च ॥ ११ ॥ इवामवस्थां सम्प्राप्ता
 मदन्या का जिजीविषित् । कुलं परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि
 भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिन्दम ।
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्वृद्धभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता
 नारी कालन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मवा वै
 विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाहुर्नीतं प्राप्तास्त्रि भरतर्षभ ।
 वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशी मे न
 तत्रासीत् दुःखे परमके तदा । तमेव भीम जानीसि यन्मे पार्थ
 सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहन्दासीलमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ।
 नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ भीमघन्ता
 महाबाहुरास्ते कृन्त इवानलः । अथक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां
 वै गतिर्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्ति-
 तम् । वस्या मम सुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेक्ष्ये सुखमन्यासामवराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां
यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य
पर्ययम् । यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्त्तिनी ॥ २१ ॥
आसीत्साय सुदृष्टाया भीताहं वशवर्त्तिनी । यस्याः पुरःसरा
आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साक्षमय सुदृष्टायाः पुरः
पश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत्
॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंषि गात्रोदत्तनमात्मनः । अन्यत्र
कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनष्पय चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी
मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करा-
वुभौ ॥ २५ ॥ विभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु
वक्ष्यति सम्प्राप्तां वर्णकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्प्रस्य
चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य
भामिनी । सरोद ग्रनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीचती ॥ २८ ॥ सा
वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य
घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्प कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभाग्या यत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणवन्तौ
वक्रोदरः । मुखमानीय वै पत्रगं सरोद परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ
गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् । ततः परमदुःखार्त्त
इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमसेन उवाच । धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य
 च । यत्ते रत्नौ पुरा भूत्वा पाणौ कृतकिणाविभौ ॥ १ ॥ समा-
 यान्तु निराटस्य करोमि कदनं महत् । तत्र मे कारणं भाति
 कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा कीचकस्याहं पोथयामि
 पदा शिरः । ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाहिपः ॥ ३ ॥ अप-
 श्यत्वां यदा कुणो कीचकेन पदाहताम् । तदैवाहं चिकीर्षामि
 मत्प्रानां कदनं महत् ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण
 न्यवारयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥
 यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरूणामवधयः । सुयोधनस्य कर्णस्य
 शकुनेः सौवलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हतं
 शिरः । तस्मै दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवापितम् ॥ ७ ॥ मा-
 धमं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपालभं तत्तो-
 राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ शृणुयाद्वापि कल्याणि कृतज्ञं जज्ञात् स
 जीवितम् । धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥ ९ ॥ लोका-
 न्तरगतेष्वेषु नाहं श्रद्धामि जीवितुम् । पुरा सुकन्या भार्या च
 भार्गवं च्यवनं वने ॥ १० ॥ वत्सौकभूतं शान्त्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ।
 नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥ ११ ॥ पतिमन्वचरदृष्टं
 पुरा वर्षसहस्रिणम् । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता
 ॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् । रत्नसा निग्रहं
 प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्षिप्तमानापि सुश्रोणी राम-
 सेवान्वपद्यते । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोद्धप्रसमन्विता ॥ १४ ॥
 अगस्त्यमन्वयाद्विला कामान् सर्वानमानुषान् । द्युमत्सेनसुतं वीरं
 संत्यवन्तमनिन्दिता ॥ १५ ॥ सावित्रप्रनुचचारैका यमलोकं ननस्विनी ।
 यथैताः कीर्तिता नाथ्यौ रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा त्वमपि
 कल्याणि सर्वः समुदिता गुणैः । सा दीर्घं क्षम कालन्तं मासमर्द्धं
 सम्मितम् । पूर्णं तयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥

द्रौपद्यवाच । आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाप्यप्रभोचनम् ।
 अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन
 व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्थानन्तरो
 भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया । नित्य-
 मुद्दिजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥ तस्या विदित्वा तं
 भावं स्वयं चादृतदर्शनः । कौचकोऽयं तु दुष्टात्मा सदा प्रार्थयते
 हि माम् ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
 अश्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कौचक ॥ २२ ॥ गन्धर्वाणामहं
 भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया । ते त्वां निहन्तुः कुपिताः शूराः
 साक्षसकारिणः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सदुष्टात्मा कौचकः प्रत्युवाच
 ह । नाहं विभेमि सैरिन्धि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ अतं
 अतसहस्राणि गन्धर्वाणामहं रणे । समागतं हनिष्यामि त्वस्त्रीरु
 कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाश्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः ।
 न त्वम्प्रतिवलस्यैषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥ धर्मं स्थितास्मि
 सततं कुलशीलसमन्विता । नेच्छामि कञ्चिदध्वन्तं तेन जीवसि
 कौचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवसदा । अथ
 मां तत्र कैकेयी प्रैषयत् प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तेनैव दक्षितां पूर्वं
 भ्रातृप्रियचिकौर्षया । सुरामानय कल्याणि कौचकस्य निवेशनात्
 ॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्वे
 प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य सङ्कल्पं
 कौचकस्य दुरात्मनः । तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥
 सन्दर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा
 पदाहन्तेन ताडिता ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु वहवो
 जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥ उपा-
 लब्धो अथा राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राज्ञा
 न तस्य विनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कौचको

नाम सारथिः । त्यक्तधर्मो नृशंसश्च नरस्त्रीसम्मतः प्रियः ॥ ३५ ॥
 शूरोऽभिमानो पापात्मा सर्वार्थेषु च सुग्धवान् । दारामर्षी महा-
 भाग लभतेऽर्थान् वह्ननपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां
 क्रोशतामपि । न तिष्ठति क्व सन्मार्गं न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥
 पापात्मा पापभावश्च कामवाणवशानुगः । अविनीतश्च दुष्टात्मा
 प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्याच्च
 जीवितम् । तद्धर्मं यतमानानां महान् धर्मो न शिष्यति ॥ ३९ ॥
 समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यायां रक्ष-
 माणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्षमाणाया-
 मात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां
 विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्ता तु भार्याया रक्षः कथञ्चायान्नमोदरे ।
 वदतां वशधर्माश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य
 सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिर्वहणात् । पश्यतो धर्मराजस्य कौचको
 मात्पदाबधौत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ।
 त्वया ह्यहं परिव्राता तस्माहोराज्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ जयद्रथ-
 न्तथैव त्वमजैषीर्भाटभिः सह । जह्नीममपि पापिष्ठं योऽयं मामव-
 मन्यते ॥ ४५ ॥ कौचको राजबाल्म्याच्छोककृन्तनम भारत । तमेवं
 कामसंमत्तं भिन्वि कुशमिवाश्लनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां
 वह्नां मम भारत । तञ्चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥ ४७ ॥
 विषमालौढ्यं पास्यामि मा कौचकवशङ्गमम् । अथो हि मरणं
 मच्चभीमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राप्तदत् कृष्णा भीमस्योर-
 समाश्रिता । भीमश्च ताम्परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य च
 ॥ ४९ ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमात्तां सुमध्यमाम् । हेतु-
 तत्त्वायंसंयुक्तैर्वचोभिर्दुपदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमूज्य वदनं
 तस्याः पाणिनाश्चुसमाकुलम् । कौचकं मनसागच्छत् सङ्कपी

परिसंलिङ्गन् । उवाच चैतां दुःखान्तां भीमः क्रोधसम-
न्वितः ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीसाल्वने
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वन्मौर भाषसे ।
अथ तं सूदयिष्यामि कौचकं सहबान्धवम् ॥ १ ॥ अश्याः प्रदोषी
शर्वर्थाः कुरुष्वानेन सम्मतम् । दुःखं शोकञ्च निर्द्वयं यात्रसेनि
शुचिस्मिते ॥ २ ॥ यैषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति
अयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्व-
प्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन
संविदम् । कुर्यात्तथा त्वं कल्याणि यत्रा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयित्वा तु ब्राह्मणमुत्सृज्य
दुःखितौ । रात्रिशेषं तमत्युन्नं धारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कौचकः । गत्वा राजकुलायैव
द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा
पदाहनम् । न चैवालम्बसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवा-
हिनेह मत्स्यगानां राजा नाम्नायमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यगानां
राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु
भवामि ते । अङ्गाय तत्र सुश्रीणि शतं निष्कं ददान्यहम् ॥ १० ॥
दासीयतञ्च ते दद्यां दासानामपि चापरम् । रथं चाश्वतरौयुक्त-
मस्तु नौ भीरु सङ्गमः ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । एवं मे समयं त्वय प्रतिपद्यस्व कौचक । न
त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं भया ॥ १२ ॥ अनुप्रा-

हाङ्गीतास्त्रि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् । एवं मे प्रतिजानीहि ततो
ऽहं वयसा तव ॥ १३ ॥

कौचक उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यभावस्य तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं
रथोरु त्वया मदनमोहितः । यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्य-
वच्चक्षुः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच । यदेतन्नर्तनागारं मत्पराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथाग्रहम् ॥ १६ ॥ तमिच्छे
तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तान् जानते । तत्र दोषः परिहृतो भवि-
ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

यैश्वस्यायन उवाच । तमर्थमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कौचकेन
ह । दिवसाह्नं समभवत्तासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः सा
भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् । कौचकोऽथ ग्रहं गत्वा भृशं हर्ष-
परिप्लुतः ॥ १९ ॥ सैरिम्यौक्यपिणं ब्रूही नृत्यं तन्नावबुद्धवान् ।
गन्धाभरणमाख्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलङ्घ्ये तदा-
त्मानं सत्वरं काममोहितः । तस्य तत् कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ-
द्वाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ।
आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाले
दीपस्य वत्तीमिव दिधक्षतः । कृतसम्पत्त्यस्तस्याः कौचकः काम-
मोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्विवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ।
ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ २४ ॥ उपार्तिष्ठत
कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम । तमुवाच सुकेशान्ता कौचकस्य
मया कृतः ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्तनागारे यथावोचः परन्तप ।
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कौचकः ॥ २६ ॥ एको निशि
महाबाहो कौचकं तं निस्तूदय । तं स्तुतपुत्रं कौन्तेय कौचकं मद-
दपितम् ॥ २७ ॥ गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ।

इषांश्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानिवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रह्वरतां श्रेष्ठ-
कृदान्नागमिवोद्धर । अश्वदुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे ।
स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं
कश्चिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि । या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता
कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्धर-
वर्णिनि । सत्यं भ्रातृंश्च धर्मश्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥
कीचकं निहनिष्यामि त्वत्तं देवपतिर्यथा । तं गह्वरे प्रकाशे वा
पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्सगन्ति हिंस्ये
मत्सग्नानपि ध्रुवम् । ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्सेऽवसुन्धराम् ।
कामं मत्सग्नमुपास्तां हि कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेयास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विमो-
निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निस्तृह्य ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं स्तृहयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ ३६ ॥ अट्टश्वमान-
स्तस्याद्य तमस्त्रिन्यामनिन्दिते । नागो विलुम्बिवाक्रम्य पोथयि-
ष्याम्यहं शिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ कृन्त उप-
विशत् । मृगं हरिरिवाट्टश्वः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ॥ ३८ ॥
कीचकश्चाप्यलङ्घ्य यथाकाममुपागमत् । तां विलां नर्तनागारं
पाञ्चालीसङ्गमाश्रया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्घे तमागारं प्राविश-
त्ततः । प्रविश्य च स तद्देशं तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वा-
गतं गतस्तत्र भीमनप्रतिभोजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाससाह
सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ अयानं अयने तत्र सूतपुत्रः परावृषत् ।
आज्वल्यमानं कीपेन कुशाधर्षणजेन च ॥ ४२ ॥ उपसङ्गम्य

चैवेन कीचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा क्षयमानो-
ऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं वद्भरुपमनन्तकम् ।
त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीयतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥ रूपलावण्य-
युक्ताभिर्युवतीभिरलङ्घृतम् । गृहं चान्तःपुरं सुभु क्रीडारति-
विराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः ।
अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः । सुवासा दश-
नीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच । दिष्ट्या त्वं दर्शनयोऽथ दिष्ट्यात्मानं प्रशं-
ससि । ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हि चित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं
वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्य-
स्त्वत्तमः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपरा-
क्रमः । सहस्रोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अयं
त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि । दृष्ट्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहे-
नेव महागजम् ॥ ५० ॥ निरावाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरि-
ष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो
जग्राह केशेषु मात्स्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परामृष्टो वल्लेन
बलिनाम्बरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्ड-
वम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते
वासिताहेतोर्वलवद्भजयोरिव । कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणा-
मुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ बालिसुग्रीवयोर्भात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ।
अन्योऽन्यमभिसंरक्षौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य
भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं क्षतः क्रोधविषो-
द्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा । स्थिर-
प्रतिष्ठः स रणे पदान्न चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्योऽन्यं समा-
श्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभ-

विव ॥ ५८ ॥ तयोर्ह्यर्षीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः ।
नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५९ ॥ अभिपत्याय बाहुभ्यां
प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥
स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् । तमाक्षिपत् कौच-
कोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेष्ठादुभयो-
र्वलिनीस्तदा । शब्दः समभवद्बोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्ब्रूहमध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायु-
श्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्वलो बलिना
रणे । व्यसन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ ईषः
दाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कौचको बलवान्
भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कौचः
केन बलीयसा । उत्पताताय वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६६ ॥
सर्व्वया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निशीथे पर्य्यकर्षतां
बलिनीं निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुः
मुहुः बलवद्वापि संक्रुद्वावन्योऽन्यं प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां
स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो वली । कौचको रोषसन्तप्तः पदान्
चलितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःस-
हम् । बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ७० ॥ तं
हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वक्षस्यानीय वेगेन मम-
हनं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृको-
दरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भ्रमम् ॥ ७२ ॥
गृहीत्वा कौचकं भीमो विस्तराव महाबलः । शार्दूलः पिप्रिता-
काङ्क्षौ गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य
वृकोदरः । योजयामास बाहुभ्यां पशुं रथनया यथा ॥ ७४ ॥
नदन्तश्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं
विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरसा दोभ्यां कण्ठं तस्य

हृकोदरः । अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६ ॥
 अथ तन्मन्सर्वाङ्गं व्यविह्नयनाम्बरम् । आक्रम्य च कटौदेहे
 जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीडयत बाहुभ्यां पशुमार-
 ममारयत् । तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥ ७८ ॥
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह । अद्याहमनृणो भूत्वा
 आतुर्भार्यापहारिणम् । शान्तिं लब्ध्वास्मि परमा हृत्वा सैरिभिः
 कण्टकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधस-
 रागनेत्रः । आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुखसर्ज
 ॥ ८० ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटं वली । समाक्रम्य
 च संक्रुद्धो बलेन वलिनां वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च
 धिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक्
 ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वङ्गं मांसपिण्डोपमं कुशम् । कृष्णाया
 दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा
 द्रौपदीं योषितां वराम् । पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकीऽयं यथा-
 कृतः ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः । पादौ
 पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य
 दर्शयित्वा तु कीचकम् । पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्र-
 वीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
 एवन्ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत् कृत्वा
 दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा
 रोषस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमाया-
 व्यहानसम् । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदीं योषितां वरा ॥ ८९ ॥
 प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह । कीचकोऽयं हतः श्रुति
 गन्धर्वैः पतिर्भर्मम् ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्त्वागच्छत पश्यत ।
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ॥ ९१ ॥ सहस्रैव
 समाजम्बुरादायोक्ताः सहस्रयः । ततो गत्वाथ तद्देशं कीचकं

विनिपातितम् ॥ ८२ ॥ गतासु दृष्टशूर्भौ रुधिरेण समुक्षितम् ।
पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ८३ ॥ निरीक्षन्ति
ततः सर्वे परं विस्मयमागताः । अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनि-
पातितम् ॥ ८४ ॥ कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणौ क शिर-
स्तथा । इति क तं परीक्षन्ते गर्भर्वेण हतं तदा ॥ ८५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकबधपर्वणि कीचकवधे

हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागम्य सर्वे तत्रास्य
बान्धवाः । ससुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्वे
संहृष्टरोमाणः सन्त्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकेम् । तथा सन्निभसर्वाङ्गं
कूर्मं स्थल इवोजृतम् ॥ २ ॥ पोथितं मीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दान-
वम् । संस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नतुं प्रचक्रन्तुः ॥ ३ ॥ दृष्टुस्ते
ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराञ्चानवद्याङ्गीं स्तम्भ-
मालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्वेषु ताम्बुचुरुपकीचकाः ।
हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वा नैव
हन्तव्या दह्यतां कानिना सह । सूतस्यापि प्रियं कार्यं सूत-
पुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराट्मूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहानयाद्य दह्येम तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां
मत्वा राजान्वमोदत । सैरिन्द्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशा-
म्पतिः ॥ ८ ॥ तां समासाद्य विवस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
भोमुक्ष्यमानां ते तत्र जगद्भः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥ ततस्तु तां
समारोप्य निबध्य च सुमध्यमां । जग्मुस्त्वयस्य ते सर्वे श्मशान-
नाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ द्विजमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनि-
न्दिता । प्राकोशन्नायमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयदलः ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥ येषां ज्या-
 तलनिर्वोषो विस्फूर्जितमिवाग्नेः । व्यशूयत महायुद्धे भीमघोष-
 स्तरस्त्रिनाम् ॥ १३ ॥ रघघोषश्च बलवान् गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम् ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परि-
 दिविताः । शुलेवाभ्यापतङ्गीमः शयनाद्विचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरिन्ध्री
 भाषिताम् । तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजङ्गुश्चो जिघां-
 सया । ततः सञ्चायतं कृत्वा वेशं विपरिवर्त्तय च ॥ १७ ॥ अहारे-
 णाभ्यवस्कन्ध निर्जङ्गाम वह्निस्तदा । स भीमसेनः प्राकारमारुह्य
 तरसा द्रुमम् ॥ १८ ॥ श्लथानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका
 गताः । स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ॥ १९ ॥
 जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा । चितासमीपे गत्वा स
 तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ॥ २० ॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुक्लं विधा-
 स्यते । तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ २१ ॥ स्कन्ध-
 मारोपयामास दशव्यामं परन्तप । स तं दृष्ट्वा दशव्यामं सस्कन्ध-
 विटपं वली ॥ २२ ॥ प्रगृह्णाभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवा-
 ल्लकः । उरुवेगेन तस्याय न्यग्रोधाश्वत्यकिंशुकाः ॥ २३ ॥ भूमौ
 निपातिता वृद्धाः सङ्क्षयस्तत्र शिरते । तं सिंहमिव सङ्क्रान्तं दृष्ट्वा
 गन्धर्वमागतम् ॥ २४ ॥ वित्तेसुः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः ।
 तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ॥ २५ ॥ दिधक्षन्तस्तदा
 ज्येष्ठं भ्रातरं ह्यपकीचकाः । परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिता
 ॥ २६ ॥ गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् । सैरिन्ध्री
 सञ्चिता शीघ्रं यतो नो भयमागतम् ॥ २७ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

विद्धं भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्वन्मगरं प्रति
॥ २८ ॥ द्रवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स वक्षी दानवानिव । शतं
पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र
प्रमञ्जनसुतो बली । तत आश्वसयत् कृष्णां स विमुच्य विशा-
स्यते ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अशुपूर्यमुखीन्दीनां दुर्दृष्टः स वृकोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीरु
वध्यन्ते ये त्वां क्षिप्यन्त्यनागसम् । प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं
विद्यते तव । अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत ।
महावनमिव छिन्नं शिथ्ये विगलितद्रुमम् ॥ ३३ ॥ एवन्ते निहता
राजन् शतं पञ्च च कीचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूत-
षट्शतम् ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महादास्यं नरा नार्थस्य सङ्गताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि उपकीचकवधे

तयोर्विशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते दृष्ट्वा निहतान् सूताग्रासे गत्वा
न्यवेदयत् । गन्धर्वैर्निहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥
यथा वक्षेण वै दीर्घं पर्वतस्य महच्छिरः । व्यतिकौर्णाः प्रद-
स्यन्ते तथा सूता महौतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तासौ पुन-
रायाति ते गृहम् । सर्वं संशयितं राजन् नगरान्ते भविष्यति ॥ ३ ॥
यथारूपा च सैरिन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः । पुंसामिष्टस्य विषयो
मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्धिदोषिण न ते राजन्निहं
पुरम् । विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नौतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥ तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाह्निनीपतिः । अब्रवीत् क्रियतामेषां

सूतानां परमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वं सुसमिद्धे ज्ञेया-
 शने । दहन्तां कौचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदे-
 श्यामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः । सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया
 ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्धि भद्रन्ते यथाकामं
 वरानने । विभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्व्वथः पराभवात् ॥ ९ ॥
 न हि त्वामुक्तं हे वक्तुं स्वयं गन्धर्व्वरक्षिताम् । स्त्रियास्त्वदोषस्त्वां
 वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रा-
 न्निरस्य च । मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥
 वासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी । गात्राणि वाससौ
 चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद-
 वन्त दिशो दश । गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन्
 ॥ १३ ॥ ततो महानसहारि भीमसेनमवस्थितम् । ददर्श राजन्
 पाञ्चाली यथा मत्तं महादिपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती शनकैः
 संश्रामिरिदमब्रवीत् । गन्धर्व्वराजाय नमो येनास्मि परिमोक्षिताः ॥ १५ ॥

भीम उवाच । ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वधवर्त्तिनः ।
 तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा लज्जया विहरन्त्युतः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्तनागारे धनञ्जयमपश्यत् ।
 राक्षः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता
 नर्तनागारादिनिष्क्रम्य सहार्जुनाः । कन्या ददृशुरायान्तीं क्षिप्तां
 कृष्णामनागसम् । दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥ १८ ॥

कन्या जघः । दिष्ट्या सैरिन्धि सुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरा-
 मता । दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्षिप्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

बृहन्नलोवाच । कथं सैरिन्धि सुक्तासि कथं पापाश्च ते
 हताः । इच्छामि ते तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरिन्ध्रुवाच । बृहन्नलो किन्तु तव सैरिन्ध्या कार्यमयं वै ।

था त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि
दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्री यदुपाश्रुते । तेन मां दुःखितामेवं
पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

वृहन्नलोवाच । वृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिथ्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोषिता
चाक्षि त्वं च सर्वैः सहोषिता । क्षिप्स्वन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु
दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्दुःखं
क्षचित् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म
तत् । प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्र-
वीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् । सैरिन्ध्री गम्यतां शीघ्रं यत्न
कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा विभेति ते भद्रे गन्धर्वस्यः परा-
भवात् । त्वह्वापि तरुणी सभ्रु कृपेणाप्रतिमा भुवि । पुंसा-
मिष्टञ्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मासुप-
नेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् । ध्रुवञ्च अयसा राजा योक्ष्यते
सह दान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाहे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तश्च कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥

अथ गोह्वरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशा-
म्पते । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्यन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन्
पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्वशः । शौर्यादि बलमो राक्षो

महासत्त्वश्च कौचकः ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्ता सैन्यानां हारामर्षी च
 दुर्मतिः । स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वदुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्य-
 जल्पन्महाराज परानौकविनाशनम् । देशे देशे मनुष्याश्च कौचकं
 दुष्प्रवर्णम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वह्निश्चराः ।
 मृगयित्वा बह्वन् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय
 यथादृष्टं यथादिशप्रदर्शनम् । कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते चरा नगरं
 प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् । द्रोण-
 कर्णकृपैः साहं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं आढमिषापि
 त्रिगुणैश्च महारथैः । दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा जघुः । कृतोऽस्माभिः परो यत्रस्तेषामन्वेषणे सदा ।
 पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महतिं कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृग-
 सङ्घीर्षं नानाद्रुमलताकुले । लताप्रतानवद्भले नानागुल्मसमावृते
 ॥ १० ॥ न च विद्मो गता येन पार्थाः सदृढविक्रमाः । मार्गमाणाः
 पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नाना-
 जनपदेषु च । जनाकीर्णेषु देशेषु कटकैषु धरेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र
 बह्मशोऽन्विष्टा नैव विद्वन् पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते
 भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथि-
 सत्तम । न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥
 कश्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् । मृगयित्वा यथा-
 न्यायं बिदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता हारवतीं सूता
 विना पार्थैः परन्तप । न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महा-
 ब्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ । न हि
 विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां
 प्रवृत्तिञ्च विद्वान् कर्मापि वा कृतम् । स नः शान्धि मनुष्येन्द्र अत
 ऊहं विशाम्यते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवा-
 महे । इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

द्विगर्त्ता निहता बलेन महता वृष । सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य
कौचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः श्रुते गन्धर्वनिधि
भारत । अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा आढभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च परामवम् । कृतकृत्यञ्च कौरव्य विधत्स्व
यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां
वचस्तदा । चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखा
खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः । तस्मात् सर्वे निरीक्षध्वं क्व
नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठ-
मन्ततः । तेषामज्ञातचर्याणामस्मिन्वर्षे तयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य
वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्य-
व्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ चरन्त इव नागिन्द्राः सर्वे ज्ञाशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संख्याः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य
वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः । प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव
पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूत्सध्वं प्रतिकर्तव्यमस्य यत् ।
राज्यं निर्दह्यमव्यग्रं निःसपत्नं चिरम्वेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः
कर्माः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये घर्त्ता नरा दद्या निभृताः
साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्त्रीतान् जनपदा-
कुलान् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परि-
चारेषु तीर्थेषु विविधेष्व्वाकैरेषु च । विज्ञातव्या मन्त्रयेस्तैस्तर्कया
सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।
अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्च नृवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुक्षेष्ु

तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च । आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु
 च ॥ १२ ॥ अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागवान् । ज्येष्ठं
 दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ २३ ॥ येषु नः प्रत्ययो
 राजंश्वरैषु मनुजाधिप । ते यान्तु दत्तदेवा वै भूयस्तान् परि-
 मार्गितुम् ॥ १४ ॥ एतच्च कर्णो यत् प्राह सर्वमीदृमहे तथा ।
 यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च
 भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि । ननु तेषां गतिर्वीर्यः प्रवृत्तिश्चोप-
 सृज्यते ॥ १६ ॥ अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ।
 व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥ अथ वा
 विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः । तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा
 लं कुरुनन्दन । कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्तराधिप ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनवाक्ये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थ-
 दर्शिवान् । न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति परामवम् ॥ १ ॥
 शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः । धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च
 धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समा-
 ह्विताः । धर्मं स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥
 अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप । अजातशत्रुं श्रीमन्तं
 सर्वभ्रातृननुव्रतम् ॥ ४ ॥ तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महा-
 त्मनाम् । किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥
 तस्माद्यत्नात् प्रतीक्षन्ते कालस्योदयभागतम् । न हि ते नाश-
 मृच्छेयुरिति पश्चान्यहं धिया ॥ ६ ॥ साम्प्रतं चैव यत्कार्यं तच्च
 क्षिप्रमकालिकम् । क्रियतां साधु सञ्चिन्त वासुदेवां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

अथावत् पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्ज्ञेयाः खलु
शूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः
सत्यवान्नीतिमान् शुचिः । तेजोराशिरसंखिद्यो मल्लीयादपि
चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयस्व मृगयामहे । ब्राह्मणै-
श्वारकैः सिद्धैश्च चान्ये तद्दिदो जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
महः । श्रुतवान् दिशकालशस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य-
वाक्योपरमे तदाक्यमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचेमां भारतीं
भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृतान् ।
असत्सु दुर्ज्ञेमां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः सम-
वदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् । यस्यैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः
सर्वार्थतत्त्ववित् । तदाक्यमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नामा-
श्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ सर्वधर्मरता
नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो
महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति चहन्तः सतां धुरम् ।
धर्मतश्चैव गुप्तास्ते सुवीर्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाशमधि-
गच्छेयुर्निति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्ड-
वान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वे-
षितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सद्बिन्द्य पाण्डवान्
॥ १० ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तां न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न

त्रियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाचा कदाचन ॥ ११ ॥ सा त्रियं साधु
 वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन । वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्य-
 श्रीलिना ॥ १२ ॥ अवश्यं त्विह धीरेण समामध्ये विवक्षता ।
 यथार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ १३ ॥ तत्र नाहं तथा
 मन्ये यथायमितरो जनः । निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै
 त्रयोदशे ॥ १४ ॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमशम्भृतम् ।
 पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ दानश्रीलो
 वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः ।
 हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ नासूयको
 न चापीर्षुर्नाभिमानी न नत्सरी । भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्म-
 मनुव्रतः ॥ १८ ॥ ब्रह्मशोषाश्च भूयांसः पूर्णाद्भृत्यस्तथैव च । क्रत-
 वश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १९ ॥ सदा च तत्र
 पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः । सन्यन्नशस्या च मही निरातङ्गा
 भविष्यति ॥ २० ॥ फलवन्ति च घान्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 गन्धवन्ति च माध्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २१ ॥ वायुश्च सुख-
 संस्पृशो निष्प्रतीपश्च दर्शनम् । भयं नाभ्याविशत्तत्र यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ गावश्च बद्धलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः ।
 पयांसि दधि सर्पिंश्चि रसवन्ति हितानि च ॥ २३ ॥ गुणवन्ति च
 प्रेयानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 न्विता । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
 धर्माश्च तत्र सर्वेस्तु सेविताश्च हिजातिभिः । स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता
 अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ २६ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डव-
 संयुते । सम्प्रतिमान् जनस्तत्र सन्तुष्टः शुचिरव्ययः ॥ २७ ॥
 देवतातिथिपूजासु स्वर्गभावानुरागवान् । इष्टदानो मद्भोक्ताहः स्व

अश्वहर्मपरायणः ॥ २८ ॥ अशुभद्विद् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
 भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्या-
 कृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यद्वेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा
 अकथ्यते ज्ञातुं नापि तात हिजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतै-
 स्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं वृतिर्दानं परा
 भ्रान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ क्लीः श्रीः कीर्त्तिः परन्तेज आनृशंस्य-
 मयार्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु कृत्स्नं यत्नेन धीमतः ॥ ३३ ॥
 गतिञ्च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत् सञ्चिन्त्य यत्
 कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं अदृष्टासि
 मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शारदतो वाक्यमित्युवाच कृप-
 स्तदा । युक्तां प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभिमिश्रितम् ॥ १ ॥
 धर्मार्थसहितं श्रद्धां तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तत्रानुरूपं भीष्मेण
 समाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रवि-
 न्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥
 नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुनः पाण्डवा-
 स्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु
 महात्मसु । गूढमावेषु कृन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे
 परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ते
 काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमवाः पार्था महात्मानो महा-
 बलः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा अमितीजसः ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कोपञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोद्देशे
 प्राप्ते सम्यक्तैः सन्दधीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व
 बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्तेषु बलवत्सु बलैषु च ॥ ९ ॥ उच्चा-
 वचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थश्चापि मारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्दधाम-
 स्तथा परैः ॥ १० ॥ साज्जा येदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
 न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानस्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्तु-
 यित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोपबलसंयुजः
 सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः
 प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि ह्रीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र विरं
 सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा रथ-
 यूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच लरितो बली ॥ १ ॥ अस-
 कृन्निहृतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो । स्मृतेनैव च मत्स्यस्य कौचकेन
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाहलवतां विभो । स
 कर्णमस्युद्दीच्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे
 राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कौचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा
 ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः
 स तु गर्भवैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा
 हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः
 ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च
 सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य-

आत्ययिकं हि नः । राष्ट्रान्तस्यामियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च । ग्रामाव्राष्ट्राणि वा
 तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुमानि
 च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥
 कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्तेश्च विशास्यते । गास्तस्यापहरामोऽद्य
 सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निवध्नीमोऽस्य
 पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृतस्त्रां वधमेवानयामहे ॥ १२ ॥
 तं वधे न्यायतः कृत्वा सुखं बलाग्रामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च
 भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
 मब्रवीत् । सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
 तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वद्धयिनीम् । विमन्य चाप्य-
 नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुसुवहोऽयं
 सर्वेषां नः पितामहः । आचार्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद-
 स्तथा ॥ १६ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वं तथा यात्रा विधीयताम्
 सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः
 पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः । श्रत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता
 वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निचहिम्ना विराटनगरं
 वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय
 तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमात्रापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
 शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य
 क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्देशे च गच्छामः संहिता-
 स्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देवं यातु महारथः ॥ २२ ॥
 त्रिगर्तैः संहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागिव हि सुसंवीतो
 मत्स्यस्य विप्रयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतौ वयं तत्र यास्यामो द्वि-
 शान्तरे । विप्रयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु संहितास्तत्र विराटनगरं प्रति । क्षिप्रं गोपान् समासाद्य
 गच्छन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रूयन्ति गुण-
 वन्ति च । वयमप्यनुगृह्णीमो हिंसा कृत्वा वस्त्रयिनीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते स गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वक्त्रेर्मही-
 पते । सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः ॥ २७ ॥ प्रति-
 वैरं चिकीर्षन्तो गृह्णा महाबलाः । आदातुं गाः सुशर्माथ
 कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सशूय
 कौरवाः ॥ अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेश्याने
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
 छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः
 सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे । कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य मही-
 पतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहाः । परां
 सम्भावनाञ्चक्रे कृन्तीपुत्रेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते
 तस्य वर्षस्य भारत । सुशर्माणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बद्ध ॥ ४ ॥
 ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च
 रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डला-
 ङ्गदधारिभिः । संवृतं मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥
 तं समायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम् । सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य
 विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्जित्य परिभूय
 सवान्धवान् । गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥
 तान् परीपस्य राजेन्द्र मानेशुः पशवस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः
 सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिनां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुवाण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
 भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः । सर्वज्ञायसगर्मन्तु
 कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको-
 ऽभ्यहारयत् । सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
 शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् । शतसूर्यं शतावर्तं शत-
 विन्दुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
 माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
 सुवर्णपृष्ठं सूर्य्यामं सूर्य्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्मन्तु श्वेतं
 वर्म शताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
 हारयत् । शतशश्च तनुवाणि यथास्त्रन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
 योत्स्यमाना अनङ्घ्रन्त दीपरूपाः प्रहारिणः । सूपस्कारेषु शुभेषु
 महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्व-
 नयोजयन् । सूर्य्यचन्द्रप्रतिकाशे रथे दिव्ये हिरण्युघे ॥ १८ ॥
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिद्यिषी तदा । अथान्यान् विवि-
 धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
 शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
 जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
 युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
 रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
 च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
 रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयु-
 रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं ललितमानसः
 ॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थिव्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
 देवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
 सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
 जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिश्यानि तेषामक्षिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य-
 शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः । रथान् ह्वयैः सुसम्पन्नानांस्थाय-
 च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः ।
 तरस्त्रिनश्चन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरि-
 च्छन्नानांस्थाय च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः
 कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्य-
 विक्रमाः । भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥
 चरन्त्यथैव नागिन्द्राः सुदन्ताः षष्टिहायनाः । आरूढा युद्धकुशलैः
 शिञ्जिता हस्तिसादिभिः ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव
 पर्वताः । विशारदानां सुख्यानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥
 अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च । षष्टिश्चाश्वसहस्राणि
 मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरत-
 षम्भ । सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्-
 बलाग्रं विराटस्य सम्प्रस्थितमभोमत । दृढायुधजनाकीर्णं गजा-
 श्वरथसङ्घलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहृ-
 रिणः । त्रिगर्तान्स्त्रुग्नकृतस्याः सूर्य्यं परिणते सति ॥ १ ॥ ते
 त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरक्ता युद्धदुर्मदाः । अन्योऽन्यमभिगर्जन्तो
 गोषु गृह्णा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्गु-
 षोदिताः । ग्रामणीयैः समाकृढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः । घ्नतां परस्परं राजन
 यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासौत् सूर्य्यव-
 लः

श्वति । पदातिरथनागेन्द्रहयारोह बलीषवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-
 मभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राञ्चा-
 यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः ।
 द्रुमुमिव्यतिसर्पद्विरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खयोतैरिव संयुक्त-
 मन्तरीक्षं व्यराजते । रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि घन्वि-
 नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा-
 रथैः समाजघ्नः पदातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिमिश्रैव
 गजैश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिभैः प्रासैः शक्तिभिस्त्रिमरै-
 रपि ॥ १० ॥ संरञ्जाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः
 समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिषवाहवः ॥ ११ ॥ न शेकुरमिसंरञ्जाः
 शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । कुत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कुत्तकेत्रमलङ्घृतम्
 ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरस्किन्नां रजोघ्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त
 च गात्राणि शरैच्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्त्रनिकाशानि
 क्षत्रियाणां महामघे । नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिर्यन्दनोचितैः
 ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोमिश्र सकुण्डलैः । रथिनां
 रथिभिश्चात्र सम्पहारोऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-
 क्षापि पदातीनां पदातिभिः । उपाग्राम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रस-
 र्यता ॥ १६ ॥ कश्मलक्ष्वाविशद्दोरं निर्मर्यादमवर्तत । उपाविशन्
 गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्श-
 नञ्चान्यसृज्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिषवाहवः ॥ १८ ॥
 न शेकुरतिसंरञ्जः शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं
 हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिग-
 र्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ
 ॥ २० ॥ आर्क्ष्यतां बाहुसंरक्षात् केशाकेशि रथारथि । लक्षयित्वा
 त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्यदत्तश्च
 महिराक्षश्च पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान् । चरन् स
 विविधान्मार्गाग्रयेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-
 माच्छुद्धुक्करथैरण्ये । तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ
 ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविब । ततो राजा
 त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं हे-
 रथेन नरर्षभः । ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥
 शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव । अन्योऽन्यं चापि
 संरब्धौ विचैरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्वाणैरसि-
 शक्तिगदाभृतौ । ततो राजासुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥
 पञ्चभिः पञ्चमिशास्य विव्याध चतुरो हयान् । तथैव मत्स्य-
 राजानं सुपर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध
 परमास्त्रवित् । ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
 नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे

हात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
 अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तान्तु व्यूढानौकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्वकारं
 प्रणुदन्नुदतिष्ठतः चन्द्रमाः । कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्
 क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत । शोर-
 क्षपं ततस्तस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा वै गर्तः
 सह भ्रात्रा यवीयसा । अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४ ॥
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्धे भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ । गदापाणौ सुसं-
 रब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि
 क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति । गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तौ क्षात्रमुपवीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं
 विगर्ताधिपतिः सुशर्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसङ्गं मत्स्यं विराट-
 भोजस्त्रिनमस्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धृष्ट्याबुभौ तौ
 पाणिंसारथौ । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहममृत्तताम् ॥ ८ ॥
 तमुन्मथ्य सुशर्माथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य
 प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् महीते विरथे विराटे बल-
 वत्तरे । प्राद्वन्त मयात् मत्स्यस्त्रिगर्तैरार्दिता मृगम् ॥ १० ॥
 तेषु सन्नास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबलं
 भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुश-
 र्मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विप्रतां वशम् ॥ १२ ॥
 उषिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन लब्धा
 कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
 पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह यदुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-
 माश्रित्य तिष्ठ त्वं आटुभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य
 मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्तम्भोऽयं महावृद्धो गदाकूपं द्रव
 स्थितः । एनमेव सनारुज्य द्रावयिष्यामि शत्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-
 सतिन् । अब्रवीदुन्मातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा
 भीम साहसं कार्ष्णींस्तिष्ठल्लेष वनसतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्माणि
 कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति
 भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं
 वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । अदेव मानुषं भीम
 भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु मही-
 पतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः
 समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यमुञ्चच्छूर-
 वर्षाणि सतोय इव तोवदः । तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा-
 द्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् । सुशर्मा
 चिन्तयामास कालान्तकथमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं
 पृष्ठतो रथपुङ्गवः । पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रात्रभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण
 भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च
 सप्तादिनाम् । सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् । पातिता
 भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां
 गृह्य मृदात्मना । तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥
 चिन्तयामास मनसा किं श्रेष्ठं हि बलस्य मे । अपरो दृश्यते सैन्ये
 पुरा मन्यो महाबले ॥ २९ ॥ आकर्ष्यपूर्णैर्न तदा धनुषा प्रत्य-
 दृश्यत । सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानथ्यचोदयन् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-
 स्त्रिगर्जान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 सा महाचमू । वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमः सप्त सहस्राणि
 यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राक्षिणो-
 च्छुरैः । शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरश्चादिष्टो निजज्ञे पुरुषर्षभः । ततोऽभ्यपतद्बुधः सुश-
 र्माश्चमुदायुधः । हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्जानां महारथः ॥ ३५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरयाणो महारथः । अभिपत्य सुशर्माणं
 शरैरस्याहनद्भुशम् ॥ ३६ ॥ सुशर्मापि सुसंरक्षस्वरमाणो युधि-
 स्थिरम् ॥ ३७ ॥ अविध्यन्तवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । ततो
 राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माण-

मखानस्य व्यपोथयत् । पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसाधकैः
 ॥ ३८ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररक्षश्च
 शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायादिरथं दृष्ट्वा त्रिगर्तं
 प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कृत्य रथादथ सुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदां
 तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली । स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि
 तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण
 कथं गास्तं प्रार्थयसे बलात् । कथं चानुचरांस्तन्ना शत्रुमध्ये
 विषीदसि ॥ ४४ ॥ द्रुत्युक्तः स तु पार्थिव सुशर्मा रथयूथपः ।
 तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाम्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीम-
 सङ्गाग्रो रथात् प्रस्कृत्य पाण्डवः । प्राद्रवत्सूर्ममव्यग्रो जीवितेप्सुः
 सुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादातुं सिंहं चुद्रुमगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य
 सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् । समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्प्रियेण
 महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
 तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरद्विना ॥ ४९ ॥ स मोह-
 मगमद्राजा प्रहारवरपीडितः । तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्तानां
 महारथे ॥ ५० ॥ अभक्ष्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्व्यातुरम् ।
 निवर्त्तय गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य
 सुशर्माणं घनं चादाय सर्वशः । स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषिवा
 यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्षेशविनाशनाः ।
 स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पाप-
 समाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । किन्तुशक्यं मया कर्त्तं यद्राजा
 सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास
 विसंज्ञं पांशुगुण्डितम् । अथेत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छदुषिष्ठिरम्

॥ ५६ ॥ दशयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच
पुरुषव्याघ्रो भीममाहवयोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा
मुच्यतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्धीमः सुशर्माणं महा-
बलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते
जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वधम् ।
दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि
मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सत्रीडः सुशर्मासीदधो-
मुखः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥
विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतदिषः । स्वबाहुबलसम्पन्ना
ह्यीनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्येतां रात्रिं सुखिनी-
ऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्चयामास
वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्घृताः
कन्या वसूनि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिव-
र्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादय मुक्तोऽहं हस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्सगानामौश्वराः सर्वे एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्
 पृथक् । जघ्नुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रति-
 नन्दाम ते वाक्यं सर्वज्ञैव विशास्यते । एतेनैव प्रतीताः सा यत्त्वं
 सुक्तोऽयं शत्रुमिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रूत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधि-
 स्थिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि
 त्वामभिषिष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनसश्चाप्यभिप्रेतं
 यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ ततोऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमहंति
 नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णञ्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥
 वैयाघ्रपथं विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कृते ह्ययं पश्यामि
 राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवश-
 ङ्गतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रति-
 नन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं
 सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव
 पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥
 ततस्तद्वचनामत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्षध्वं पुरं
 गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्यः समलङ्कृत्य पर्या-
 गच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च खल-
 ङ्गताः ॥ १७ ॥ एताव्वाज्ञां ततः श्रुत्वा राजा मत्स्येन बोदिताः ।
 तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता द्रष्टुमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा
 तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता
 जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि विराटजयघोषे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशून्स्तान्
 परीप्सति । दुर्योधनः सहामात्यो विराटनुपयादय ॥ १ ॥
 भीष्मो द्रौणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च सौबलश्चैव
 तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य-
 वान् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव धी चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते
 मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः । घोषान् विद्राव्य तरसा
 गोघनं जङ्घुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः काल-
 यन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपा-
 लानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः । आरावः सुमहानासीत्
 सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय
 सत्वरः । जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदात्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्य
 पुनं राज्ञो नृपवेक्ष्माभ्ययात्ततः । अथतीर्थं रथात्तूर्णमाख्यातुं
 प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिप्लयं नाम पुनं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सह-
 स्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोघनं राष्ट्र-
 वर्धन ॥ १० ॥ राजपुत्रं हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया
 परिषदो मध्ये स्थापते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्रेष्ठि-
 कुलोद्भवः ॥ १२ ॥ द्रुपस्त्वे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सख्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्तय कुक्षन्
 जित्वा पशून् पशुमतास्वर । निर्द्वैहैषामनीकानि भीमेन शर-
 तेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्चुप्रतैक्कपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः । द्विषतां
 भिन्धप्रनीकानि गजानामिव दूषपः ॥ १५ ॥ पशोपधानां ज्या-
 तन्नीक्षापदण्डां महास्त्रनाम् । शरवर्षां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये
 प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हवाः ।
 ध्वजश्च सिंहसौवर्णमुच्छ्रवन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रक्तापुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता तया । छादयन्तु भराः सूर्यं राज्ञां
मार्गानिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणि-
रिवासुरान् । यशो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥
'त्व हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मतस्त्वपतेः सुतः । यथा हि
पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं
भवान् विषयंवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्त्य सर्वे विषय-
वासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तदाक्यमभय-
ङ्करम् । अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रश्नसायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढघन्ता गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेऽश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्नुहं नाव-
गच्छामि यो मे यन्ता मवेक्षरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं
प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीत्सहद्युः तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा
त्वयं हययानविदं नरम् । त्वरावानय यात्राहं समुच्छितमहा-
ध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाच्च तत् परानीकं गजवानिरयाकुलम् । अस्त्र-
प्रतापनिर्वीर्यान् कुरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं भ्रान्त-
नवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सद्युत्रेण महेष्वासान् समा-
गतान् ॥ ६ ॥ वित्तासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अने-
नैव मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः
प्रयान्त्यादाय गोघनम् । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नामवम् ॥ ८ ॥ पथ्येयुरय मे वीर्यं कुरवस्ते समामताः । किन्तु
पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रवाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं रात्रः पुत्रस्य
भाषतः । अतीतः समये काले प्रियां भार्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
द्रुपदस्य सुतान्तर्त्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम् । सत्यार्जवगुणो-
पेतां भर्तुः प्रियद्विते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रक्षसि प्रीतः कृष्णां
सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं महचनादिदम् ॥ १२ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः । महायुद्धेषु संसिद्धः
स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः ।
न सामर्षत पाञ्चाली वीमत्सोः परिकीर्तनम् ॥ २४ ॥ अथैनमुप-
सङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी । ब्रौडमानेव शनकैरिदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ वृद्धहारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
वृद्धनलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यन-
वरस्यासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः । दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या
पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावकौ दावमदहत् खाण्डवं
वपम् । अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन
सारथिना पार्थः शर्वभूतानि सर्वशः । अजयत् खाण्डवप्रस्थे न
हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच । सैरिन्धि, जानासि तथा युवानं नपुंसको
नैव भवेद्यथासौ । अहं न शक्नोमि वृद्धनलां शुभे वक्तुं स्वयं
यत्स हयान्भवेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच । धियं कुमारौ सुशोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै
सारथिः स स्यात् कुक्षन् सर्वान्न संशयः । जित्वा गात्र समादाय
ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्ताः स सैरिन्ध्या भगिनी

प्रत्यभाषत । गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय वृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
सा भ्राता प्रेषिता श्रीघ्नमगच्छन्नर्त्तनामृदम् । यत्रास्ते स महा-
बाहुश्छन्नः सर्वेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि वृहन्नलासारथ्यकथने

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा प्राद्रवत्काञ्चनमात्यधारिणी ज्येष्ठेन
भ्राता प्रहिता यशस्विनी । सुदक्षिणा वेदिविलम्बमथा सा पद्म-
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता । तन्नर्त्तनागारमरालपद्मा
शतकृदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोद्ग-
रनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा । आसाद्य तं वै वरमात्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव हिपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः श्रिया-
वृता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुखि यश-
स्विनी प्रौढाब्रवीद्दर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोद्गं कनको-
ज्वलत्तलचं पार्थः कुमारौ स तदाभ्यभाषत । किमागमः काञ्चन-
मात्यधारिणी भृगाक्षि किन्तुं त्वरितेव भाविनी । किं ते मुखं
सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्षु तत्त्वं मम श्रीघ्नमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं
सखा । प्रहसन्नब्रवीद्वाजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवी-
द्वाजपुत्री समुपेत्य नरपंभम् । प्रणवश्चावयन्ती सा सखीमध्य इदं
वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काव्यन्ते नो वृहन्नले । तान्
विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति घनुर्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य
संग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्य-
माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यायं वृहन्नले । आच-

चक्षे ह्यज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-
 सीखं सारथिर्दयितः पुरा । त्वयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
 र्षभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु ब्रह्मन्ले ॥ ११ ॥
 दूरादूरतरं गावो क्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । अथैतद्ब्रह्मं मेऽप्य
 नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यज्यामि
 जीवितम् । एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तथा सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥
 जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमात्रजन्तन्तूरितं प्रमिन्न-
 मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्दिशालाक्षीं शिशुं गजदधूरिव ।
 दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना
 पार्थः खाण्डवेऽन्निमतर्पयत् । पृथिवीमजयत् कृतस्त्रां कुन्तीपुत्रो
 धनञ्जय ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां सनाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-
 वान् । संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं ब्रह्मन्ले ॥ १७ ॥ कुरुभि-
 र्योत्स्रमानस्य गोघनानि परीप्सतः । अर्जुनस्य किलासीखं
 सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
 र्षभः । एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं ब्रह्मन्ला ॥ १९ ॥ का शक्ति-
 र्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं
 वा पृथग्विधम् । तत्करिष्यामि मद्गन्ते सारथ्यं तु कृतो मम ॥ २० ॥

उत्तर उवाच । ब्रह्मन्ले गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
 क्षिप्रं ते रथमास्थाय निरुह्योष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बह्व ।
 उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ जर्द्धमुत्क्षिप्य
 कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राद्वसन् पृथु-
 लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कव-
 चेन महार्द्धेण समनद्धब्रह्मन्लाम् ॥ २४ ॥ स विभत् कवचञ्चाग्रं
 स्वयमग्रभूमत्तरम् । ध्वजश्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्यं समकल्पयत्
 ॥ २५ ॥ घनंषि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान् बह्वन् । आदाय

प्रययौ वीरः स वृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च
सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । वृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि
च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकाथं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ।
विजित्य संग्रामगतान् भौषट्कोणमुखान् कुरुन् ॥ २८ ॥ एवं ता
ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन पार्थो
मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ २९ ॥

वृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाह्वरिषे वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु बीभत्सस्ततः प्राचोदय-
त्तवान् । कुक्षनमिसुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तसु-
त्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं वृहन्नलयथा सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च
कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यद-
र्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरुन्
समासाद्य रणे वृहन्नले सहोत्तरेणाय तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रयाहोत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ सम-
वेतान् कुरुन् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदृश्वान् पाण्डु-
नन्दनः । ते ह्वया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलि-
खन्त इवाकाशमूढः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्य-
पुत्रघनच्छयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षिताममिवधौ कुरुणाम्बलिनां बलम् ।
अज्ञानमभितो गत्वा आससाद कुरुनथ ॥ ५ ॥ तां शनीमन्व-

वीक्षितां व्यूढानीकांश्च सर्वशः । तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरो-
पमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बह्वलपादपम् । दृष्ट्ये
पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां
दिवसृक्कुसुतम् । तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्चरयसङ्कुलम् ॥ ८ ॥
कर्णदुर्योधनकृतैर्गुप्तं भ्रान्तनवेन च । द्रोणेन च सपुत्रेण महे-
ष्वासेन धीमता । हृष्टरोमा मयोहिमः पाथं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । नोत्सहे कुरुमिथ्योद्भुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बह्वप्रवीरमव्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्भुं न शक्यामि
कुसुसैन्यमनन्तकम् । नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम्
॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिनां पत्तिध्वजसमाकुलाम् । दृष्ट्वैव हि
परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः
कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्निकः
॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः । द्युति-
मन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरु-
नेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः । हृषितानि च रोमाणि कञ्जल-
ज्वागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविजातो विजातस्य मौर्ख्याद्भूर्तस्य
पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिग-
र्त्तान्ते पिता चातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम् । सर्वां सेना-
मुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून्
बालः कृतास्त्रानकृतश्चमः । प्रतियोद्भुं न शक्यामि निवर्त्तस्व
वृहन्नले ॥ १८ ॥

वृहन्नलोवाच । भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः ।
न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव
च मामाख्य वह मां कौरवान् प्रति । सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि
यत्रैते बहूना ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषगन्धाणां कुरुणा-

भाततायिनाम् । नैष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
तथा स्त्रीषु प्रतिशुल्य पौरुषं पुरुषेषु च । कल्पमानोऽभिनिर्वाय
किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृह्णान् वै
प्रतिप्राप्त्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्थ्यश्च सङ्गताः ॥ २३ ॥
अहमप्यत्र सैरिन्द्राग ख्यातः सारथ्यकर्मणि । न च शङ्क्याम्य-
निर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्द्रा-
स्ताव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुक्कन् सर्वान् स्थिरो
भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्स्रगानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्थ्यो नरा वापि वृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च
कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव
विभेस्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एत्यक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्रज्य
कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पश्च निहृज्य सगरन्धनुः ॥ २८ ॥

वृहन्नलोवाच । नैष शूरैः कृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
अथस्तु मरणं युद्धे न मीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवपुत्य रथो-
त्तनात् । तमन्वधावद्भावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां
वेणीं विधुन्वानः साधुशुक्ले च वाससी । विधूय वेणीं धावन्त-
मजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथाकूप-
मवेक्ष्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥
क एष वैशसंस्कृतो भक्षान्येव हताशनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः
किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ साकृद्यमर्जुनस्येव कौवरूपं
विमर्त्ति च । तदेवैतच्छिरोश्रीवं तौ बाहू परिषोपमौ ॥ ३४ ॥
तद्वद्देवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेष्विव द्वेन्द्रो
भानुषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

घनक्षयात् । एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
 स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् । सत्वेण नूनं कृत्स्नं
 हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो
 नगरादहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते । तन्नून-
 नेष धावन्तं जिघृक्षति घनक्षयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्
 पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ कृत्स्नं
 तथा तं सत्वेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
 द्रुत्य घनक्षयः ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूष्णं केशपद्मे परामृशत् ।
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पथ्यैव यदात्तवत् । बह्वलं कृपणञ्चैव विरा-
 टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्त्वं हि कल्याणि वृहन्नले समध्यसे ।
 निर्वर्तय रथं क्षिप्रं जीवन् मद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ शतकुशस्य
 शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवज्रा-
 न्महाप्रमान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
 मत्तांश्च दश मातङ्गान् सुव्र मान्तुं वृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत्
 पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रु-
 कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
 प्रयाच्चेतद्रथानौकं मदुवाह्वयलरक्षित ॥ ४७ ॥ अप्रपृष्यतमङ्गोरं
 गुप्तस्वीरैर्महारथैः । माभैस्त्वं राजपुत्राग्र क्षत्रिवोऽसि परन्तप
 ॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अहं वै
 कुरुभिर्बोले विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानौक-
 मप्रपृष्यं दुरासदम् । यत्तो भव नरसेष्ठ बोलेऽहं कुरुभिः सह
 ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः । समाश्लास्य

सुहृत्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं मय-
पीडितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्बरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराश्वसने

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
शमीमभिसुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखा-
स्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । वितस्तमनसः सर्वे घनक्षयकृता-
द्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाङ्गुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः
संवान्ति रुद्धाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्यूतं
नमः ॥ ४ ॥ रुद्धवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति
च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्येता
दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाशूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्य-
कम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बहूनि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रुद्धध्वमपि
चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रुद्धध्वञ्चापि
गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेश्वासः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । आगतः
क्लीववेशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्घेशवनारि-
केतुर्नगाह्वयो नाम नगारिस्तनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी
जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः
सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिञ्चितः । अमर्षवशमापन्नो
वासवप्रतिभो युधि ॥ १२ ॥ नैदास्य प्रतियोद्धारमहम्यस्यामि

कौरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः । किरात-
वैशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३ ॥

कर्ण उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य शुणैरस्मान्विकल्पते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेत्तम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति हादशाब्दान्विश्राम्यते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चि-
द्देवान्यः क्लोववेशेन मानवः । शरैरेनं सुनिश्चितैः पातयिष्यामि
भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे पर-
न्तप । भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनप्रश्नोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत् । सुकुमारं समान्नाय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं घनूंष्ववहरोत्तर । नेमानि हि लदीयानि सोढुं
शक्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारह्वापि गुरुं वोढुं कुञ्जराश्वान्
प्रमदतः । मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विज्ञेयतः ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्भूमिस्त्रयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
घनूंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीमत्सोर्यमयो-
स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्याणि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैतन्महावीर्यं घनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं शतसङ्ख्येण
सन्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ व्यायामसङ्गमत्यर्थं दृणराजसमं
महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ण-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

आसुदभनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
शुषिष्ठिरस्य भीमस्य बीमत्तोयमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृक्षे किलोद्वहं शरीरमिति नः
श्रुतम् । तद्वहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवं-
विधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्र-
व्रतविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शयवाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीयास्त्वं वृहन्नले ॥ ३ ॥

वृहन्नलोवाच । व्यवहार्यं च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्य-
राजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं
नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थिव रथात् प्रस्कृत्य
कुण्डली । आसुरो ह शमीवृक्षं वैराटिरवग्रस्तदा ॥ ६ ॥ तम-
न्वन्नासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात्
धनूंष्येतानि मा विरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपा-
नुद । सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परि-
वेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परि-
मुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्वाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ।
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामकंबुक्षसाम् ॥ १० ॥ विनियेतुः प्रभा-
दिव्या अहाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव
जृम्भनाम् ॥ ११ ॥ दृष्टरोमा भयोदितः क्षणेन समपद्यत ।

संस्पृश्य तानि चापानि मानुमन्ति वृहन्ति च । वैराटिर्जुनं राज-
निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अस्त्रावरोपणे

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । विन्द्वो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातितः ।
सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वरणा यत्र सौवर्णाः
पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपाश्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २ ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्ठ्यं स्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते
कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
शूलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यै-
तद्वनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथक्
कस्य गार्क्षपत्राः शिलाश्रिताः । हारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वा-
यसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्मव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथ्वी
दीर्घाश्चन्द्रविम्वार्द्धदर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधि-
राश्रिताः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरङ्गैः सुवाससः । उत्तरै-
रायसैः पीतैर्हमपुङ्गवैः शिलाश्रितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः
भ्रात्रवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
मुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरमंहान् । पृथ्वी-
श्वित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सर-
दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये
कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरनाष्टयो नैषधो भारसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखि कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्ग्रन्थः ।
कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-
समस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपन्नानां भव-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा वृहन्नले । विजयो-
न्ने परो जतो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहा-
भावं शतकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्द्धनम् । धीन देवान्
मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वाणैः श्लक्ष्ण-
मायतमव्रणम् । दिवदानवगन्धर्वैः पूजितं शश्वतीः समाः ॥ ४ ॥
एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
पतिरधारत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽभीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्यं महादिव्यमेतत्तद्धनु-
रुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं
सुरमर्त्येषु विभक्तिं परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपाश्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । धीन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदितच्चारुदर्शनम् । राक्षो युधिष्ठिर-
स्यैतैराटि धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

शन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ११ ॥
 शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः । एतस्माद्दीप्ततस्यापि
 सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये त्विमे चुरसङ्काशाः सहसा लोम-
 वाद्भिनः । एतेऽर्जुनस्य बैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते
 ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा भीष्मगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षया
 व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बाद्भि-
 दर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥
 हारिद्रवर्णा ये लेते हेमपुङ्खाः शिलाश्रिताः । नकुलस्य कला-
 पोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् कृतस्त्रां
 प्रतीचीं दिग्माहवे । कलापो ह्येष तस्यासीत्माद्दीप्तस्य भीमतः
 ॥ १७ ॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्र-
 क्रियोपेताः सहदेवस्य भीमतः ॥ १८ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः
 पृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः
 ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुन-
 स्येष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैद्यपन्नकोशः सुमहान्
 भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां ममङ्गरः
 ॥ २१ ॥ सुफलशिवकोशश्च हेमत्सत्तमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरव-
 स्यैव धर्मराजस्य भीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखि कोशे निहित-
 शिवयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २२ ॥
 यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विद्धेऽग्रं
 सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्याख्यदर्शने

त्रिचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

उत्तर उवाच । सुवर्णविक्रतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
सुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु सि-
दर्जुन पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च भीम-
सेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वामिहविनाशनाः ।
रान्यमद्यैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च
पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता । जितानद्यैस्तदा कृष्णा तानेवान्व-
गमहनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । अहमस्मर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबन्धोऽथ नकुलः
सहदेवस्तु गोकुले । सौरभ्यो द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका-
हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच । दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे अद्भ्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि वै ।
वराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो
भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरौटी
श्वेतवाहनः । भीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरौटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः
फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो भीमत्सुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि
तत्त्वम् तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः अद्भ्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केव-
लम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाङ्गमां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभि-
प्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन
मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हया । संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥
 उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः
 पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा यज्ञेण मे दत्तं युध्यतो
 दानवप्रभः । किरौटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाङ्गमां किरौटिनम् ॥ १७ ॥
 न कुर्यां कर्म बीमत्वं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु बीमत्सु-
 रिति विश्रुतः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणौ गाण्डीवस्य विक-
 र्पणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥ पृथिव्यां
 चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः । करोमि कर्म शुकञ्च तेन माम-
 र्जुनं विदुः ॥ २० ॥ अहं दुरापो दुर्जप्रो दमनः पाकशासनिः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्ण इत्येव
 दशमं नाम चक्रे पिता मन । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्-
 बालकस्य वै ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पार्थ वैराटिरभ्यवादयदन्ति-
 कात् । अहं भूमिञ्जयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥
 दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते घनञ्जय । लोहिताक्ष महा-
 बाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि-
 तन्मम । यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् । अतो भयं
 व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये

चतुष्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया ।
 कृतमं यास्यसेऽनौकमुत्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
 सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महा-

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह । युध्यमानं विमर्देऽस्मिन् कुर्वाणं
मैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वानुपासजान् क्षिप्रं ब्रवीहि मे
रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातस्त्रपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वधः श्रुत्वा त्वरावानुत्तर-
स्तदा । अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । अहं वै कुरुभिर्योत्सगम्यवजेष्यामि ते पशून् ।
सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाह्मप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाध-
मनेकध्वजसङ्कुलम् । ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेनीनिनददुन्दुभिम्
॥ ७ ॥ नगरं ते मया सुप्तरथोपस्थं भविष्यति । अधिष्ठितो
मया सङ्गेऽरथो गाण्डीवधन्वना । अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटि
व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच । विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं
युधि । केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु
चिन्तयन्नेवं परिमुञ्चामि कैवलम् । निश्चयञ्चापि दुर्मथा न गच्छामि
कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गस्त्रपस्य लक्षणैः सूचितस्य च । केन
कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन
चरन्तं शूलपाणिनम् । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । भ्रातृनिर्योगात् ज्येष्ठस्य सम्बत्सरमिदं
व्रतम् । चरामि व्रतचर्यञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ • नास्मि
क्लीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुतः । समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि
मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच । परमोऽनुग्रहो मेऽयं यतस्तर्को न मे वृथा ।
न ह्रीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि
रणे युध्येयममरैरपि । साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि
मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान् । शिञ्चितो
ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः । यथा मां विद्धि सारथ्ये शिचितं नर-
 पुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम् ।
 दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो ह्वयः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं
 धुर्य्यवरो वामं वहति शोभनः । तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं
 ह्वयम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पाणिं वहति शोभनः
 समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते
 पाणिं दक्षिणामभितः स्थितः । बलाहकादभिमतः स जवे
 वीर्य्यवत्तरः ॥ २२ ॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
 तद्धेमं रथमास्थाय वोढुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स
 वीर्य्यवान् । चित्ते काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुद्यत्तदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान्
 भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा । अथासौ प्राञ्जुखो
 भूत्वा शुविः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वा-
 स्त्राणि रथोत्तमे । जञुश्च पाथं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम्
 ॥ २६ ॥ इमे स परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य
 ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानीह
 भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ २८ ॥
 अभिच्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपन्ननुः । तस्य विक्षिप्य-
 माणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महता
 शैलेनैवावजङ्गुषः । सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिंचु वायुर्ववौ भृशम् ॥ ३० ॥
 पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिते । भ्रान्तदिजं खन्त-
 दासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन्
 विस्फोटमग्नेरिव । यदर्जुनो धनुश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ३२ ॥

उत्तर उवाच । एकस्त्वं पाण्डुश्रेष्ठ बहूनेतामहारथान् ।
 कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि
 कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोष-
यात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिमये तस्मिन् दिव-
दानवसङ्कुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
मम । निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
देवराजार्थं कः सहायस्तदाभवत् । स्वयम्बरे तु पाञ्चाख्या राजभिः
सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो बह्मभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैद्यवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावक-
क्षैव कृपं कृष्णं च माधवम् । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न
बोधये । रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे

पञ्चवत्सरिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रद-
क्षिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राया-
दुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्व-
कर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
भूतान्यदिशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्मयम् ।
खात्पपात रथन्तूष्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेत-
वाहनः ॥ ६ ॥ बह्मगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः । ततः
प्रायादुद्दीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बल-
वानरिर्मर्दनः । प्राघमदुबलमास्थाय दिपतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना घृथ्या जानुभ्यामगमन्महीम् । उत्तरस्यापि सन्नस्तो
रथोपस्थ उपविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समु-
दास्य च रश्मिभिः । उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वसयदर्जुनः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । मा मैख्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्ख-
शब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदातां व्यूढा-
नीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वितस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला ।
कुञ्जराणां च नदातां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः
शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापि ह्यपं मे दृष्टपूर्वं
न हीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषस्यापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषेण
शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् । रथस्य च निनादिन मनो मुह्यति
मे मृगम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहितः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे । गाण्डीवस्य च
शब्देन कर्णौ मे वधिरौकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन् संयच्छ शङ्खं ध्यात्वाभ्यर्च्य पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शङ्खमुपाध्यासीद्धारयन्निव पर्व-
तान् । दिपतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुहा-
गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च । उत्तरस्यापि संलीनो
रथोपस्थ उपविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन
च । गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत । तं समाश्वसया-
मास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच । यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नौऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ शस्त्राणि न
प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अमयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन-
शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः ।
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन शोभनम् ॥ २५ ॥ शकुनाश्चाप-
सव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमाथुरेषु सेनायां स्वसन्ध्ये
प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्देहयते भयम् ।
भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु
क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृग-
पक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उत्क्रामिष्व
प्रदीप्ताभिर्बाध्यन्ते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशा-
स्यते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः । तपस्यसे
वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः
सेना न काश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णसुखभूयिष्ठाः सर्वे योषा
विचेतसः । गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्र-
वीत् । द्रोणं च रथमादूर्खं कृपं च समहारथम् ॥ १ ॥ उत्तोऽय-
मर्थ आचार्यो मया कर्षेन चासक्तः । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि
दृष्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च हादश्वत्सरान् ।
वने जनपदैः शतैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न ताव-
न्निवृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासो बीमत्सुरयास्माभिः
समागतः ॥ ४ ॥ अनिवृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीमत्सुरागतः । पुनः-

हृदिश्वर्पाणि वने वत्सगन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न
 जानीयुरस्मान् वा मोह आविष्टत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो
 वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्हर्षे नित्यं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो हर्षः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थं सर्वं
 विमुञ्चन्ति येषां धर्मविदो जनाः । उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्य-
 नाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि वीमत्सुरायातस्तदा कस्यापराधुमः ।
 त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्रान् योद्धुमिच्छागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां
 विप्रकारांस्ते बह्वनस्मास्वकीर्त्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः
 प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्हृद्हीतव्यं मत्स्रानां गोधनं महत् ।
 सप्तस्यामपराह्मेवै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टस्यां पुन-
 रस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति । इमा गावो गृह्णीतव्या गते मत्स्रे
 गवाम्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः परा-
 जिताः । अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्युर्मत्स्रेण सङ्गतम् ॥ १३ ॥
 अथवा तानपाहाय मत्स्रो जनपदैः सह । सर्वथा सेनया सार्धं
 संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धु-
 मुपागतः । तेषामेव महावीर्यैः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥
 अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्रो वा हि स्वयं भवेत् । वयेष राजा
 मत्स्रानां यदि वीमत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति
 नः समयः कृतः । अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः
 ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च । सम्भ्रान्त-
 मनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्नहारायाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयो-
 ऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् । आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन
 वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ।
 शरैरेभिः प्रणुत्नानां भस्मानां गह्वरे वने ॥ २० ॥ को हि जीवित्
 पदातीनां भवेदृष्टेषु संशयः । आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीति-
 विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्वासवतीव नः ।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा
 बीभत्समुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा
 नीतिर्विधीयताम् । क्लेषितं क्षुपशृणुने द्रोणे सर्वं विघटितम् ॥ २४ ॥
 अद्वैतिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्कता । यथा न विभ्रमेत्सेना
 तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य
 विशेषतः । आसन्नपरायणं कथ्यते स स्वयं तथा ॥ २६ ॥ अश्वानां
 क्लेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि प्रजन्तो वा
 सदा क्लेषन्ति घाजिन ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं
 वर्षति वासवः । स्तनयित्वोश्च निर्घोषः श्रूयते बह्वशस्तथा ॥ २८ ॥
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्वेषाद्वा
 रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञा-
 श्रोपायदर्शिनः । नैते महामये प्राप्ते सम्पृष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥
 प्रासादिषु विचित्रेषु गोष्ठौषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः
 पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बह्वन्याशयैरूपाणि कुर्वन्तो जन-
 संसदि । इज्यास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
 परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्रा-
 जाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतोलौषु वरदारमुखिषु च । अन्न-
 संस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः
 कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतियथा बध्येत वै
 परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आर-
 द्राश्च विधीयन्तां यत्र योत्सगामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच । सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्तस्तानिव लक्ष्मी ।
 अयुद्धमनसश्चैव सर्वाश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजा मत्स्यानां
 यदि बीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ॥ २ ॥
 मम चापप्रयुक्तानां शरानां नतपर्वणाम् । नावृत्तिर्गच्छतामस्ति
 सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाश्चा मुक्ता हस्त-
 वता मया । छादयन्तु शराः पार्थ शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥
 शराणां पुङ्खसक्तानां सौर्व्याभिहतया दृढम् । अयूयतां तलयोः
 शब्दो मेथ्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ
 च पञ्च च । जातस्त्रेहस्य युद्धेऽस्मिन् मयि सम्पूरयिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्रीभूतस्य कोन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरैश्चान् प्रति-
 गृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु
 लोकेषु विश्रुतः । अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥
 द्रुतश्चेतस्य निमुक्तैः काञ्चनैर्गाढैर्वाजितैः । दृश्यतामद्य वै व्योम
 शलभैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 घातैराष्टस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥ मत्कार्मुकविमु-
 क्तानां शराणां नतपर्वणाम् । कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरा-
 सुरैः । अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्ष्यताम् । शलमाना-
 मिवाकाशे प्रचारः सम्पृदृश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राग्निमसमस्यं महेन्द्र-
 समतेजसम् । अर्हयिष्याम्यहं पार्थमुत्क्रामिरिव कृच्छरम् ॥ १२ ॥
 रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रश्रुतां वरम् । विवेकं पार्थमादास्ये
 गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमग्निमिव दुर्धर्षमसि शक्तिशरेभ्यनम् ।
 पाण्डानिमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरो-
 वातो रथौघस्तनयिदुमान् । शरधारो महामेघः शमयिष्यामि
 पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाग्नीविषोपमाः ।
 शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्म-
 पुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः । आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया क्षुत्वं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यं युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्
भक्षेन निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान्
॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवाहिनाम् । दिशः
प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं
शत्रुं हृदि विरक्षितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्
रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु
क्षुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु
मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्षाविकत्यने

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राघेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां
प्रकृतिं वेत्ति नानुवध्वमवेक्ष्यसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति
शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुरा-
विदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तां युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं
तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्या-
णाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥
भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन
सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुरुनभ्यरक्षदेकस्याग्निमत-
पयत् । एकस्य पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः
सुभद्रामारोप्य हैरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातक्षपेण स्थितं
रुद्रनयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवा-
जयत् । एकस्य पञ्चवर्षाणि भक्तादस्त्राण्यभिहत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरुणामकरोद्यमः । एको गन्धर्वराजानं चित्र-
 सेनमरिन्दमम् ॥ ८ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्घेऽर्सेनां प्राप्य सुदु-
 र्जयाम् । तथा निवातकवचाः कालकक्षाश्च दानवाः ॥ १० ॥
 देवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि त्रया कर्णं
 किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वधे
 कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे बोद्धुमर्हति ॥ १२ ॥
 यस्तेनाशंसते बोद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् । आशीविषस्य क्रुद्धस्य
 पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदेधिन्या दंष्ट्रामादातु-
 मिच्छसि । अथवा कुक्षरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अन-
 द्रुमः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृत-
 मेदोवसाज्जतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्वीरवासास्त्वं मध्येनोत्कर्तुमिच्छति ।
 आत्मानं कः समुद्बुध्य कण्ठे बध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं
 प्रतरेद्दोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् । अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बल-
 वन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्णं यः पार्थं बोद्धुमिच्छेत् स
 दुर्मतिः । अस्माभिर्द्यौषं निहृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः
 पाशविनिर्मुक्तो न नः श्रेष्ठं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूपे-
 ऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भय-
 मुत्तमम् । सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्या-
 स्तिष्ठन्तु सन्नदा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो
 भवान् द्रोणिस्तथा बयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णं मा
 चाहसं कृथाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वक्षपाणिमिवोज्जतम् ॥ २२ ॥
 षड्रथाः प्रतियुध्मेम तिष्ठेम संहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि
 यत्ताः परमघन्विनः । युध्यामहेऽर्जुनं सङ्घेऽर्सेनां दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति किराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तर-
 ज्ञताः । न ह्यस्तिनपुरं प्राप्तास्वन्तु कर्षे विकल्पसे ॥ १ ॥ सं-
 ग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
 सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
 भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
 ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहिताणि स्वयम्भुवा । धनं यैरधि-
 गन्तव्यं यच्च कुर्वन् न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याज-
 येत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
 वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं
 कुर्यात्क्षिप्रं वर्षेषु नित्यम् । वचनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्ति-
 माश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
 सतः कुर्वन्ति महाभागा गुह्यं सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
 को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृपसंरूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च
 निर्वृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकल्पेद्विचक्षणः ।
 निज्जित्वा वचनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमहैरयं युद्धं
 यदाजैर्पीडनक्षयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम्
 ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्र-
 प्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
 यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा समां नीता दुष्टकर्मव्रज-
 स्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृतं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
 मनुष्याणां शममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वनामपि कीट-
 पिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षेपं न चन्तु पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनक्षयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
 भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं
 करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान् गन्धर्वान्नासुरान् च राक्षसान् ।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो घनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमप्रोऽभि-
सङ्क्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । त्वच्चं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य
तमेत्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण अनुधमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे पाथं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ देवेन देवं
युध्येत मानुषेण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जु-
नेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो
विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा
त्वमकरोर्युतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः समां कृष्णां तथा
युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः द्वात्रधर्मस्य
कोविदः । दुर्युतदेवो गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
नाह्वानं क्षिपति गाण्डीवं न ह्युतं हापरं न च । ज्वलतो निशि-
तान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीव-
निर्मुक्ता गार्हपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरौणामपि
दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथानिर्वड्वासुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो घनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्य संग्रामे सौबलेन
सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं वोक्तेऽघनञ्जयम् ।
मत्स्यो ह्यजाभिरायोध्या यद्यागच्छेद्भवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामाभक्तं नवाक्ये

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपश्च साधु पश्यति ।
कर्णस्तु द्वात्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नाभि-
वक्तव्यः पुत्रेण विजानता । देशकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति
मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्राः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुञ्चेत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थं सर्वं विमु-
ह्यन्ति येऽपि धर्मावदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते
यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यद्वोचस्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत् कार्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो
विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण
कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु
ब्राह्मणं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चत्वार एकतो वेदाः क्षात्र-
मेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र
भारताचार्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च
नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात्
॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्य-
मृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्यपुत्रः
क्षमतां नायं कालश्च भेदने । सर्वं हृंहत्य युध्यामः पाकशासनि-
भागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिर्वाच । नैवं न्यायमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि
गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे
प्रिये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच । आचार्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधी-
यताम् । अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं शेषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन मीमेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्यो-

घनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुर्योधनो राजा न गच्छे-
द्विषतां वधम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
यताम् । वनवासे ह्यनिवृत्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ घन-
ह्वालभमानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति । यथा नायं समायुष्मा-
हार्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
र्विधीयताम् । उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्तादाक्यमौदयम् । तदनु-
सृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च ।
अर्द्धमासाश्च मासाश्च मन्त्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवशापि
युज्यन्ते तथा सम्बत्तरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं
प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे मृच्चमे वर्षे हौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामप्यधिका
मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते
मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्-
ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीमत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे
धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मोऽपराधुयुः ॥ ६ ॥
अलङ्कारैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्कारम् । न चापि केवलं
राज्यमिच्छेयुस्तोऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः
कौरवनन्दनाः । धर्मपाशनिवन्नास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
यच्चानृत इति ध्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था
नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नैरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥ प्रतियुध्यान

समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्माद्यद्व कल्याणं लोके सद्भिरनु-
ष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्संविधीयतां श्रीमं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् ।
न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं
राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च धनञ्जयः । सम्पूज्यते तु संग्रामे भावामावौ
जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्मा-
द्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र
सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पिता-
मह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छ्रीमं संविधीयतान् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतु-
र्भागं गच्छ गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय
गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं तर्ह्येन सैन्येन प्रतियोत्सगाम पाण्डवम् ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्सगाम
बौभत्सु मार्गतं कृतनिश्चयम् । भक्ष्यं वा पुनरायातमागतं वा शत-
क्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेलैव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मेणोक्तं महा-
त्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः
प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुखान् व्यवस्थाप्य
व्यूहितुं सम्पूज्यक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्यामा तु सव्यतः ।
कृपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः
सूतपुत्रस्तु कर्मास्तिष्ठतु दक्षिणतः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्
स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे

दिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूढेष्वनौकेषु कौरवाणां महा-
रथैः । लापायादर्जुनस्तूष्णं रथवोषिण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते
ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य
च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वे समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । एतद्वृजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते । एष
घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां
करोति भयमुत्तमम् । एष तिष्ठन्नथश्रेष्ठे रथे च रथिनाम्बरः ॥ ५ ॥
उत्कर्षति घनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् । इमौ हि वाणौ
सहितौ पादयोर्मै व्यवस्थितौ ॥ ५ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ
संस्पृश्य मे शरी । निर्वर्त्तय हि वने वासं हत्वा कर्मातिमानुषम्
॥ ७ ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति । चिरदृष्टोऽय-
मस्माभि प्रज्ञावान् बान्धवप्रियः । अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डु-
पुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथौ शरी चाक्षतली निप्रङ्गी शङ्खौ पताङ्गौ
कवची किरीटौ । खड्गौ च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृत-
स्रुगभिरिवावसिक्तः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनः कुस्त्रन् दृष्ट्वा संग्रामे समव-
स्थितान् । तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । द्रुपदाते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेता-
ननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् । तस्य मूर्द्ध्नि पतिष्यामि तत्र एते
पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र
पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्खे,
जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।

तत्रैव योक्ते वैराटि नास्ति युद्धं निरामिषम् । तं जित्वा विनि-
वर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वैराटि हंयान् संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मोन् यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अचोदय-
न्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाते
श्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अमिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत् ।
नैषोऽन्तरेण राजानं बीमत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य
पाणिं शहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमसि संहमेको
युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णाहा देवकी-
सुतात् । आचार्याच्च सपुत्राहा भारद्वाजात्मचारयात् ॥ २० ॥
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्योधनः पार्थ-
जले पुरा नौरिव मज्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा बीमत्सुर्नाम
विश्राव्य चात्मनः । शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाक्रिरत् ॥ २२ ॥
कीर्यमाणाः शरौघैस्तु बोधास्ते पार्थचोदितैः । नापश्यन्नावृतां
भूमिमन्तरीचञ्च पविमिः ॥ २३ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयाने-
ऽभवत्क्षतिः । शीघ्रमेव पार्थस्य पूजयन्ति स चैतदा ॥ २४ ॥ ततः
शङ्खं प्रदधौ स द्विषतां लोमहर्षणम् । विस्फार्य च धनुः श्रेष्ठं
ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिसूनेन
च । गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमा-
नुषाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम् । जङ्घं पुच्छान्विधुन्वाना
धावमानाः समन्ततः । गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षि-
णाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि गोनिवर्त्तने

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजि-
 त्वाथ धनुर्धराग्रः । दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं
 सोऽभिचिकौर्षमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान्
 किरौटिनं कार्यकृतञ्च मत्स्यम् । दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरु-
 प्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनौकानि बह्वनि गाढं व्यूढानि
 दृष्ट्वा बह्वलध्वजानि । मत्स्यस्य पुत्रं हिषतां निहन्ता वैराटि-
 मामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तूष्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान्
 हयान् काञ्चनरश्मियोक्तान् । जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं
 कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा यो योद्धुमा-
 काङ्क्षति सूतपुत्रः । तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्योधनापायय-
 जातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्वहद्भिः पुत्रो विराटस्य
 सुवर्षाकक्षैः । व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनौकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजि-
 मध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः संग्रामजिच्छ्वसद्गो-
 जयस्य । प्रत्युद्युधुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्षमभीपसमानाः
 ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनाक्षैः शरवेगतापः ।
 प्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाम्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन । विपाट-
 वर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९ ॥ ततो विक-
 णस्य धनुर्विकृष्य जाम्बूनदाग्रोपचितं दृढज्यम् । अपातयत्तं
 ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोऽभ्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तं शत्रु-
 वाणां गणबाधितारं कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि । शत्रुन्तपः
 कोपममृशमाणः समार्दयच्छरवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥ स तेन
 राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरुणाम् । शत्रुन्तपं
 पञ्चभिराशु विद्धा ततोऽस्य सूतं दशमिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स
 विद्धो भरतर्षभेण वाणेन गात्रावरणातिगीनः । गतासुराजौ निप-
 पात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुजः ॥ १३ ॥ नरर्षमास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भक्ता । चकम्पिरे वातवशेन
 काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हनास्तु पार्थेन नर-
 प्रवीरा गतासवोर्व्यां सुष्ठुः सुवेशाः । वसुप्रदावांसवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सङ्क्षेप ॥ १५ ॥ सुवर्षकाष्णावसवर्मनहा
 नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन्
 गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चत्वार सङ्क्षेप विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशा-
 तयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि
 चीचार सङ्क्षेपतिरयो रथेन । शोणाश्रुबाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो
 जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैक-
 र्तनो वीर्यमयाददानः ॥ १९ ॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजौ मह-
 र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं हादश भिः पृषत्कैवैकर्त्तनः
 शौघमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
 पुत्रश्च करे निक्षेपे । तमापतन्तं सहसा किरीटौ वैकर्त्तनं वै
 तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव
 चित्रपद्मः । तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वस पद्मसाक्षौ
 ॥ २२ ॥ कर्षस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ।
 सपाण्डवस्तूर्णमुदीर्यकोपः कृतागसं कर्षमुदीर्य हर्षात् ॥ २३ ॥
 क्षणेन साश्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे घोरसरौघवृष्टया । ततः
 सुकिडाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥
 अन्तर्हिता भीममुखाः सहाश्रवाः किरीटिना कौशरथाः पृषत्कैः ।
 स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् घराज्ज्वरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥
 तस्थौ महाबला रुधनुः सबाणः सविस्फुलिङ्गान्निरिवाशु कर्णः ।
 ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्षु-
 डितज्योतलनिस्सनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुक्ष्याम् । उद्धूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-
 कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्ह-
 वित्ता साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं
 किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बद्धमिः ।
 पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णश्च किरीट-
 माली संच्छादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः
 शरीरान् मेघाशरीषास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलम्बाविव
 चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो
 ह्वयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तार-
 समृष्यमाणो विव्याध तूष्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽमिविहः सम-
 रावमर्ही प्रवोषितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा
 प्रवरः कुक्ष्यामजिह्वगैः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या
 निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत्
 कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवा-
 मिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भलान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्ण-
 पूर्णश्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सुतपुत्रम् । अथास्य बाह्वर-
 शिरोललाटं ग्रीवावराङ्गानि परावमर्ही ॥ ३५ ॥ शितैश्च वाणै-
 र्युधि निर्विभेद गाण्डीवमुक्तैरग्ननिप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः
 प्रणुनो गजो गजेनेव जितस्तरस्त्री । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो
 वैकर्त्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि कर्णापयाने

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पयन उवाच । अपथाते तु राधेये दुर्ध्वोघनपुरोगमाः ।
 अनीकेन तथा स्नेन शनैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बह्वधा तस्य
 सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः । अधारयत वेगं स विलेव तु महो-
 दधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीमत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्य-
 भस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः
 प्रच्छादयति मेदिनीम् । तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो
 दिशो दध ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम् ।
 अनिर्विहं शितैर्वाणैरासीद्गुह्यमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च
 पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिचाशिलोपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परि-
 क्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्रं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।
 कालान्निमिव बीमत्सुं निर्हन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं
 शिकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् । तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुन-
 मार्गणैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवाकर्श्रमिभिः ।
 अग्निकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थ-
 शरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत । स्रजोऽर्जुनशरैः शीघ्रं शुष्यत् पुष्पं
 हिरण्यम् ॥ १० ॥ कृत्राणि च पताकाश्च खिदधार सदागतिः ।
 स्वबलव्रासनात्तस्ताः परिपेतुर्दिशो दध ॥ ११ ॥ रथाङ्गद्वेषा-
 नादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः । कर्णकृत्वाविप्राणेषु अन्तरोष्ठेषु
 चैव ह ॥ १२ ॥ मर्मखड्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान् । कौर-
 वाग्रगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूमि-
 र्भधैरिव नभस्तलम् । युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥
 कालक्षयनशेषेण दहत्यग्रशिखः शिखी । तद्वत् पार्थो महाराज
 ददाच्च समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्त्र-
 नेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासनाम् ॥ १६ ॥
 भैरवं शब्दमव्ययं वानरस्य च कुर्वतः । देवारिपाच्च बीमत्सुस्तस्मि-
 न्दौर्ध्वोघने बले ॥ १७ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिर्मर्दनः ।

रथशक्तिमनित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ १४ ॥ सोऽपयात्सहसा
 पश्चात् साहसाच्चाभ्युपेयिवान् । शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः
 खगैरिव ॥ १५ ॥ अर्जुनस्तु खभावन्ने लोहिताप्राशनैः खगैः ।
 अत्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिम्भतेजसः ॥ २० ॥ दिशासु च तथा
 राजन्नसंख्याताः शरास्तदा । सकृदेवानतं शिकूरयमभ्यसितुं परे
 ॥ २१ ॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा
 दिट् शरीरेषु यथैव न ससञ्चिरे ॥ २२ ॥ दिङ्मनीकेषु बीभत्सोर्न
 ससञ्जे रथस्तदा । स तद्विद्धोभयामास ह्यरातिबलमक्षसा ॥ २३ ॥
 अनन्तभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे । अस्यतो नित्यमत्यर्थं
 सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरौ-
 टिनः । सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
 स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः । दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्य-
 दक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यस्त्रपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
 पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्वच्छतो
 वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरौटिनः । नूनं
 पार्थजयैषिलाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हृत्यस्त्रानित्यमन्यन्त
 पार्थेन निहताः परे । स्रन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
 कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः । कुरुसेनाशरीराणि पार्थ-
 नैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात् ।
 ओषधीनां शिरांश्चैव हिषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशुः
 क्लृप्ता हि वीर्याण्यर्जुनजाड्यात् । अर्जुनानिलमिन्नानि वना-
 न्यर्जुनविहिषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रलोहितधाराभिर्धरणीं लोहिता-
 म्तराम् । लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
 बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः । साकं खन्तत् क्षणेनाश्वैः
 सन्ध्यायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निव-

र्त्तत न पाण्डवः । तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान्
॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानार्ह्यदुर्बेरान् । स तु
द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरपाणां समापेयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
र्वांसैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः कपं शारदत्तं
त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तमवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह ।
कर्णञ्च कर्णिनां कर्णे दिव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताश्वसूते विरथे ततोऽनीक-
ममच्यत ॥ ४० ॥ तत् प्रमग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमार्जिस्थितं पुरः ।
अभिप्रायं समाज्जाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाव रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया ।
कनमद्वयास्यसेऽनीकमुक्तो यास्यास्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । लोहिताश्वमरिष्टं यं वैद्याघ्नमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कपस्यैतदनी-
काग्रं प्रापयस्वैतद्देव माम् । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
घन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुध्वजे यस्य शतकुम्भनयः शुभः ।
आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष
मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-
क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्मः सनातनः । यदि मे
प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यमि
नास्य कोपो भवेदिति । अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
॥ ४८ ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः । सदा
ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य
निवर्तथाः पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावुबहः ॥ ५० ॥
सेनाग्रेण द्रुतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजाग्रे
वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयो-
धनः । एतस्याभिमुखं वीरं रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

स्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः । एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रा-
 स्त्वे प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्वं विपुलं
 रणे । नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष
 वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राघेयस्य
 दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धते हि सदा मया ।
 यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी वृह-
 द्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्कचिद्रोऽसौ रथे ध्वज-
 वरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं कृत्वं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ।
 महतो रथदंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रे
 सूर्यो वा य एष प्रमुखि स्थितः । हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य
 दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपधिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष
 भान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजश्रियाभि-
 वृद्धश्च दुर्योधनवशानुगः । पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो
 भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संवच्छ मे हयान् ।
 ततोऽभ्यवहदव्यग्रो बैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो
 राजन् योत्स्रमानो घनक्षयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्यादीनां
 परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रघन्वि-
 नाम् । संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥ अस्यासे
 वाजिनस्तस्युः समारूढाः प्रहारिणः । भीमरूपाश्च मातङ्गा-
 स्तोमराङ्गुश्चोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचो-
 क्चलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समारूढ सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सहो-
 पायात्तदा राजन् विश्वाश्रितमरुतां गणैः । तद्देवयज्ञगन्धर्व-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्ड-
लम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं
महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः
पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ अतं अतसहस्राणां यत्र स्त्रूणां हिरण्मयी ।
मणिरत्नमयी चान्या पासादसुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं
दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खिचरं
शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा
राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना
बलाच्च सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च शिविष्यैव ययातिर्नङ्गो गयः ॥ १० ॥
मनुः पूरुवरघुर्मानुः कृष्णश्च सगरौ नलः । विमानन्देवराजस्य
समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ११ ॥ अग्नेरौघस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा घातुर्विघातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुषोऽग्र-
सेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि
चकाशिरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः । अर्जु-
नस्य कुक्षणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र मात्स्यानां
गन्धः पुण्ड्रोऽथ सर्वशः । प्रससारवसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणाम्
॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च । तत्र
रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्रुंजो भौमं
सर्वं व्याप्तं मरौचिमिः । दिव्यान् गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत
॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । सम्पतद्भिः स्थित-
श्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्छिन्नैरुपानीतैः
सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुक्लेभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृतः ॥ १९ ॥ विभ्रन्
भालां मञ्चातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बद्धमि-
न्द्रादिप्यत सुनुमावे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि देवागमने

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वा व्यूढान्यनौकानि कुरुणां पाण्डु-
नन्दनः । तत्र वैराटिभामन्त्रं पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्ब-
नदमयी देवी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो द्वाहि कृपः
भारहतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यां तु
तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तनम् । प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपिता-
निव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः । पुनरावर्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च । कुरुन् समोहयामास
मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
मयः । प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततो-
ऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम् । प्रदधौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीदुध्वायमानस्य
जिष्णुना । तथा वीर्यवता सङ्गेऽपर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः । अर्जुनेन समाध्यातः
शतधा यन्न दीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे
पुनः । सृष्टो मधवता वज्रं प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्न-
न्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः । असृष्टमाणस्तं शब्दं कृपः भार-
हतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः ।
महोदधिजमादाय दधौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीणावृत्य रथिनां वरः । धनुरादाय सुमहज्जग्राशब्दमक-
रोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ योत्स्रमानौ महाबली ।
भारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः भार-
हतस्तूष्णं पाथं दशमिरोशुगीः । विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मम-
भेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।

विक्रय्य चिक्षेप बह्वन्ताराचाकर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्चित्तै-
 र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपश्चिक्षेद पार्थस्य शतशोऽथ
 सहस्रयः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च संक्रुद्धस्त्रिद्वान् मार्गान् प्रदर्शयन् ।
 दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाद्य-
 मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शर-
 शतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शतैरर्द्धैतः क्रुद्धः शितैरन्निशिखोपमैः ।
 तूष्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ शर्द्दयित्वा महा-
 त्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरैः सन्नतपर्वभिः
 ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः । तरु-
 गाण्डीवनिर्मुक्तैर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णै-
 रविध्यत् परमेषुभिः । ते हया विशितैर्विहा ज्वलद्भिरिव पावकैः
 ॥ २४ ॥ उत्प्रेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाचवत् । च्युत-
 झौतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-
 वीरघ्नो रक्षमानोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः
 सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपतिभिः ।
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भङ्गेन निशितेन च ॥ २७ ॥ चिक्षेदेकैकं
 भूयस्तु हस्तावापमथाहरत् । अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-
 भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपौडयत् ।
 तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-
 मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय
 कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्जं तदद्भुतमिवामवत् । स
 तदप्यस्य कौन्तेयश्चिक्षेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि
 बहूनि कृतहस्तवत् । शरहतस्य चिक्षेद पाण्डवः परवीरहा
 ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्राक्षिणोत्
 पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तानशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तीं
 शक्तिं हेमविभूषिताम् । वियद्गतां महोष्काभां चिक्षेद दशभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्वशवा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता । युग-
 पक्षैव भक्षैस्तु ततः सज्यधनुः कृपः ॥ ३५ ॥ तमाशु निशितैः
 पार्थं बिभेद दृशमिः शरैः । ततः पार्थो महातेजा विशिखा-
 न्मन्त्रितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्वयोदय शिखामितान् ।
 अथास्य युगमेकेन चतुर्भिस्तुरो हयान् ॥ ३७ ॥ पृष्ठेन च शिरः
 कायाच्छूरेण रथसारथेः । त्रिभिस्त्रिवेणं समरे हाभ्यामक्षं महा-
 रथः ॥ ३८ ॥ हादशेन तु भक्षेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम् । ततो
 वक्त्रिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं
 वक्षस्यविध्यत । स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥
 गदापाणिरवप्लुत्य तूष्णं चिक्षेप तां गदाम् । सा च मुक्ता गदा
 गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ता प्रतिमार्ग-
 मथागमत । तन्तु योधाः परीप्सन्तः शारहतममर्षणम् ॥ ४२ ॥
 सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुतः
 सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान्
 प्रत्यवारयत् । ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः । अप-
 जह्मुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राक्षनञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 अभ्यद्रवदनाष्टयः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु नृकरयं
 दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्त्रिकात् । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । यत्रैषा काञ्चनी विद्दी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
 उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकामिरलङ्घिता ॥ ३ ॥ तत्र मां वक्ष

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे । अश्वः शोणाः प्रकाशन्ते वृहन्त-
श्चास्वाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविदुमसङ्काशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्महा-
तेजा बलरूपसमन्वितः । सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारहाजः प्रताप-
वान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्यग्रनसा वृहस्पतिसमो नथे । वेदा-
स्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ७ ॥ संहाराणि सर्वाणि
दिव्यान्यस्त्राणि मारिष । धनुर्वेदश्च कार्त्तिकेन यस्मिन्नित्यं प्रति-
ष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्जवम् । एते
चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धु-
मिच्छामि महामागीनं संयुगी । तस्मात्तं प्रापवाचार्थं क्षिप्रमुत्तर
वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूषणान् ।
षोडशमासं तानश्वान् भारहाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
वेगीनं पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्त-
मिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राप्तापयच्छृङ्गं मेरुशतनिनादिनम् ।
प्रचुक्ष्मे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सह-
श्रवांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्रवन्त
रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ
तद्द्वान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ । दृष्ट्वा प्राकम्प्यत मुहुर्भरतानां
महद्वलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महा-
बाहुः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच श्रुत्वा वाचा कौन्तेयः पर-
वीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्लभम् ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते
पूर्वं प्रह्वरिष्यामि तेऽनघ । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तद्वान् कर्तुं-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽसौ प्राहिणोत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-
 सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-
 मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ ह्यंश रजतप्रखान् कङ्कपत्रैः शिला-
 शितैः । अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्तिव ॥ २३ ॥ एवं
 प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुञ्चतोः सङ्क्षेपे विशि-
 खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणौ वायुसमौ
 जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
 शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्यन्त ततो योधाः ये
 तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोऽस्त्रूणं साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
 ॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुद्धत । इत्यब्रुवन्
 जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरक्ष्यौ
 सन्निवृष्टौ महाभुजौ । क्वादयेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ
 ॥ २९ ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । भारद्वाजोय
 संरक्ष्यः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जु-
 नस्य रथं प्रति । भानुमद्भिः शिलाघौतैर्मनोराक्छादयत् प्रभाम्
 ॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः । विव्याध निशितै-
 र्वाणैर्मघो वृष्टेऽव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
 रादाय पाण्डवः । शत्रुघ्नं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
 ॥ ३३ ॥ विससर्ज शरांश्चितान् सुवर्णविकृतान् बहून् । नाशय-
 ञ्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ तूष्णं चापविनि-
 र्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-
 क्षयः ॥ ३५ ॥ युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् । एक-
 क्क्षादमिवाकाशं वाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा
 द्रोणो नीहारेणेव संवृतः । तस्यामवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु
 पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विष्णुर्वायुं धनुः-
 श्रेष्ठं मेघस्तनिर्तनस्वनम् । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत् परमा-
 युधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छूरांस्त्रीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः ।
 महानभूततः शब्दो वंशानामिव दध्मताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः
 पुङ्खैश्चित्रवापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च
 प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । विय-
 च्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो ब्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्ख-
 सक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवाद्दृश्यदाकाशे संहतः
 शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विसुञ्चन्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीराबुक्तामिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु
 विबभुः कङ्कवर्हिणवाचसः । पन्तयः शरदि खस्थानां हंसानां
 चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोण-
 पाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य
 विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः
 ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ
 समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ त्वाचार्यसुखिज
 शरान् शृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छित्तैर्बाणैरर्जुनो जयतां
 वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । द्रुमुभि-
 स्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्र-
 मर्जुनं तिग्मतैजसम् । आचार्यमुखः समरे द्रोणः अस्त्रभृताम्बरः
 ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रौडच्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि
 मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्थं फाल्गुनं
 समयोधयत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥
 अमर्षिणोस्तदान्योऽन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमान्य-
 मस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमावन्तु असति स पुनः

पुनः । एवं शूरो महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताङ्कुरान् ॥ ५५ ॥
 एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं भरद्वष्टिभिः । तत्रार्जुनेन सुक्तानां
 पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते
 स्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विश्राम्यते ॥ ५७ ॥ शोणि-
 ताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पता इव किंशुकाः । बाह्वभिसु सकेयूरैर्विचि-
 तैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्षाचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः
 योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समु-
 द्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भार-
 साधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतक्षन्तौ महेषुभिः । तयोः
 समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलि-
 वासवयोरिव । अथ पूर्याचतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥
 व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणयूते प्रवर्त्तिते । अथान्तरीक्षे नादो-
 ऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो
 यदर्जुनमयोधयत् । प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम्
 ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम् । अविभ्रमञ्च
 शिञ्चाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोण-
 स्याभूच्च विस्मयः । अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥
 विचकर्षं रणे पार्थो बाह्वभ्यां भरतर्षभ । तस्य वाणमयं वर्षं
 शलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥
 अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा । ददर्श नान्तरं कश्चित्
 पार्थस्यादहतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने
 सुदारुणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् । युगपत् प्रापतस्तत्र
 द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्ण्यमाणे द्रोणे तु शरै-
 र्गाण्डीवधन्वना । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु श्रीग्रास्त्रं मधवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथ-
यूथपः । आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥
अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य
कोपश्चास्याकरोद्धृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमस्यद्रव-
द्रेणे । किरन्धरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥
आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रोणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ
पार्थो द्रोणस्य व्यपसपितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूष्णं
व्यपायाज्ज्वनैर्हयैः । छिन्नवमं ध्वजः शूरो निवृत्तः परमे-
ष्ठिभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणिर्महाराज प्रययावर्ज्जुनं रणे ।
तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता
वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्वांसुरसमः सन्निपातो महानभूत्
॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न ज्ञ सूर्यस्तदा
भाति न च वाति समीरसः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि छाया-
भूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो यो धयोर्हन्तृमानयोः ॥ ४ ॥
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरस्कृत्य । हयानस्याज्जुनः सर्वान्
कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्प्रजानन्त दिशं काञ्चन
मोहिताः । ततो द्रोणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण च । तदस्यापूजयन्
देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव
महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्चेष्टमपकृष्य रथर्षममम् । पुनरेवाहमत पार्थं हृदये
 कङ्कपत्रिमिः ॥ ९ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
 योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्जुन-
 मावृत्त्य तेन पार्थः समागमत । वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारण-
 यूथपः ॥ ११ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये
 दयोरेवं सुमहत्तोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ दृष्टशुः सर्वे कुरवो
 विस्मयान्विताः । युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ १३ ॥
 तौ समाजग्मतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ । शरैराशीविषाकारै-
 र्ज्वलद्विरिव पन्नगीः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुषी दिव्यौ पाण्डवस्य
 महात्मानः । तेन पार्थो रणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥
 अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमप्यस्यतो रणे । जग्मः परिहृतं
 तूष्णमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्या-
 व्यधिकं तथा । शवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १७ ॥
 ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः । ददृशं तत्र राधेयं तस्य
 कोपो न्यवर्जित ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
 तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखि
 पार्थं द्रोणपुत्रस्य सायकान् । खरिताः पुरुषा राजन्नुपाजङ्गुः
 सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः ।
 अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपन्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिद्रुत्य
 कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः । कामयन् दैरयं तेन युद्धं वचन-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्थामयुद्धे

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अर्जुन उवाच । कर्णं वत्से सभामध्ये बद्ध्वा वाचा विकल्पितम् ।
न मे युधि सनोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्णं
मया सार्धं व्यवहृत्य महामुधे । आस्यसे बलमात्मीयं न चान्या-
नवमन्यसे ॥ २ ॥ अबोधः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्कारं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
॥ ४ ॥ वत्सभायां स पाञ्चालीं क्लिष्ट्यामानां दुरात्मभिः । दृष्ट्वा-
वानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन
यत्त्वया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मुधे
॥ ६ ॥ वने हादयवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रति-
कोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्णं मया सार्धं प्रति-
युध्यस्व सङ्गरे । प्रेक्षकाः क्रूरवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच । ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदद्यक्तेन मर्षितम् । इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा परा-
क्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव
बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावदने वासो यथोक्त-
स्मरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मार्थवित् क्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि
॥ १२ ॥ यदि अक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथापि न
व्यथा काचिन्मम स्यादिक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते
न विरात् समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया सार्धमद्य द्रक्ष्यसि
मे बलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्धम । तेन
जीवसि राधेय निहतस्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ आतरं घातयित्वा
कस्यह्ना रणधिरस्य कः । लदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयाद्देवं
व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीमक्षुरपराजितः ।
 अभ्ययाद्विद्युजन् वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह
 तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवा-
 स्मुदम् ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 अविध्यदृश्वान् बाह्योश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽमृष्य-
 माणः कर्णस्य निषङ्गस्यवलम्बनम् । चिक्षेद निशिताग्रेण शरे-
 णानतपर्वणा ॥ २० ॥ उपसङ्गादुपादाव कर्णो वाणानथापरान् ।
 विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य सुष्ठिरशीर्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो
 महाबाहुः कर्णस्य घनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां
 पार्थो व्यधमच्छुरैः ॥ २२ ॥ ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदा-
 नुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २३ ॥
 ततोऽस्याश्वाञ्छुरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनः । आकर्णमुत्तैरहनत्
 ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण वाणेन ज्वलितेन
 महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णो नोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
 तस्य भिक्षा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छुरः । ततः सतमसाविष्टो
 न स किञ्चित् प्रजन्निवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेदनो हिला रणं
 प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णपयाने

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्र-
 वीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्ण्यः ॥ १ ॥ यत्र
 शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं
 तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भगम् ॥ ३ ॥ नाहं शक्यामि

वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् । विषीदन्ति मम प्राणा मनो
 विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प-
 शुज्यताम् । त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दशः ॥ ५ ॥
 गन्धेन मूर्च्छितसाहं वससुधिरमेदसाम् । द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य
 तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया सङ्क्षेप समा-
 गमः । गदाघातेन महता अङ्गानां निखनेन च ॥ ७ ॥ सिंह-
 नादेष शूराणां गजानां हृंहितैस्तथा । गाण्डीवशब्देन भृश-
 भयनिप्रतिभेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढ-
 चेतसः । अलातचक्रप्रतिभं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याघ्रिप्य-
 माणं समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं
 दीर्य्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ।
 व्यायच्छतः शरान् घोरांश्च दृष्ट्वा भीर्म भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं
 न सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्तपि
 विचेतनः ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च । न
 च प्रतीदं रस्सींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । मा भैषीः स्तंभयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव ।
 अत्यङ्ग तानि कर्माणि कृतानि रणमूर्ध्नि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि
 भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितु-
 मर्हसि ॥ १५ ॥ वृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुनः । युध्य-
 मानस्य समरे हयान् संयच्छु शत्रुहन् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तम ।
 अर्जुनो रथिनां अष्ट उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ सेनाग्रमाशु
 भीमस्य प्रापयस्वैतदेव माम् । आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्न्या-
 मपि चाहवे ॥ १८ ॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।
 शतहृदामिवायान्तीं स्तनयित्वोरिवाश्वरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठं
 गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वासेन कतरेण

सिद्धस्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः -
 शोणितोद्गं रथावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्क-
 न्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादगिरः पृष्ठवाङ्गशाखा-
 निरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुक्षणां ह्येक्ष्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ अतं मार्गां
 भविष्यन्ति पादकस्येव कानने । मया चक्रमिवाविर्द्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि
 केवलम् ॥ २५ ॥ इष्यस्ते शिञ्चितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ।
 अचञ्चलान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य
 तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पतिभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रा-
 मेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकक्षांश्च सहस्राणि
 शतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥
 प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्यगिच्छं प्रजापतेः । अहं पारे समुद्रस्य
 हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा पृष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्र-
 धन्विनाम् । शीर्ष्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥
 मया कुक्षणां हृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्ति-
 त्पणं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादौपयिष्यामि क्लृप्ता-
 मस्ततेजसा । तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥
 पत्नीन् सर्वानतिबलान् शोत्स्यमानानवस्थितान् । एकः सङ्काल-
 यिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं
 वरुणादपि वारुणम् । अस्त्रमान्मेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
 वज्रादीनि तथास्त्राणि अक्राद्दहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ घातैराष्ट्रं
 वनं घोरं नदसिंहाभिरर्चितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटि व्येतु
 ते मयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्लासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
 व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरर्चितम् ॥ ३५ ॥ तमायान्तं
 महाबाहू जिगीषन्तं रणे कुक्षन् । अभ्यवारयद्व्यग्रः क्रूरमर्षा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् ।
 विक्रय्य कलधौताग्रैः स विद्वः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाख्या-
 मरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमघन्वानं चत्वारश्च
 महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्षाश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
 आगत्य भीमघन्वानं बीभत्सुं पथ्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु
 भस्मेन विध्वा वैराटिसुत्तरम् । द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 चक्रेत्तं गार्हपत्येण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः
 पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाण-
 म्प्रपीडितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्षाः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्हपत्यैरजिह्वगैः ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं घृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः
 शरेणानतपर्वणा । ललाटेऽस्य हनत्तूष्णं स विद्वः प्रापतद्भुवात् ॥ ४५ ॥
 ततः पार्थमहिदुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः
 परीप्सुर्भातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्हपत्याभ्या निशिताभ्यां
 घनज्जयः । विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानमूहयत् ॥ ४७ ॥ तौ
 हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ घृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरथै-
 रपनीतौ पदानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्वा दिग्गम्य पतद्दुर्वीमत्सुरपारा-
 जितः । किरौटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे
 एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महा-
 रथाः । अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स
 सायकमयैर्जालैः सर्वतस्ताम्रहारयान् । प्राच्छादयद्मेघात्मा
 नीहारेणैव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदङ्घ्रिषु महानागीर्ह्यमाणैश्च

वाजिभिः । भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
 नागाश्चकायान्निर्मिद्य लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
 जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानक्ष्यन् पाण्डवः
 प्रबभौ रणे । मध्यन्दिनगतोर्ध्विषान् शरद्वीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
 उपप्लवन्ति विव्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो
 भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-
 त्मनाम् । ताम्भराजतलौहानास्यादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ कुन्त-
 मायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् । गजाश्चसादिनां तत्र शित-
 वाणात्तज्जीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
 प्रतृप्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-
 निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः । तस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
 महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातकृपस्तजस्तथा ।
 पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितै-
 र्गात्रैर्बाहुभिश्च सकामुकैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
 मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
 अश्ववृष्टिरिवाकाशाद्भवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दृश्ययित्वा तथात्मानं
 रौद्रं सद्रपराक्रमः । अवकृद्धोऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि
 च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन् घोरं घातैराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वं शान्ति-
 परा भूत्वा घातैराष्टस्य पश्यतः । वित्तासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-
 यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्त्तत
 भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
 अस्थिशैवालसम्वाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरचाप्रवां घोरां
 केशशैवलशाद्वलाम् ॥ १८ ॥ तनुव्रोणीषसम्वाधां नागकुमां महा-
 दिपाम् । मेदोवसासृक्प्रवह्नां महाभयविवाह्निनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
 रूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ सुक्ताहारोर्मिकलिनां चित्रालङ्कार-
बुद्बुदाम् । शरसङ्घमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-
रथमहाहीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्त्रनाम् । चकार च तदा पार्थो
नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सन्वाय
च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्ट्यै जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कलयुद्धे

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविं-
शती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च
संरब्धा घनक्षयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि
च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादिन्यवर्चसा । प्रत्युद्ययौ
महाराज समन्ताद्गानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च
रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्यैः परिवार्य घनक्षयम् ॥ ४ ॥
शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः । ववर्षुः शर-
वर्षाणि पातयन्तो घनक्षयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्वज्रभिस्तूर्णैः समरे
लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥
तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य ह्यङ्गुलमपि
विवृतं सम्पृच्छ्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-
रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-
रश्मिरिवादित्यः प्रतस्त्रे समरे बली । किरौटमाली कौन्तेयः
सर्वान् प्रच्छादयन् कुक्षन् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको
वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवादिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥
यथा वर्षात पर्जन्ये विद्युर्हिभ्राजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः
सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दशः दिशः सर्वाः पत-

हाण्डीवमावृणोत् । नागाश्चरथिनः सर्वे मुमुक्षुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥
 सर्वे श्रान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संग्रामे विमुखाः
 सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भस्मानि
 भरतर्षभ । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनसङ्गुलयुद्धे
 त्रिषष्ठोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः श्रान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
 मह । बध्यमानेषु योधेषु धमञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रसृज्य
 कार्मुकयेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्म-
 भेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्ध्नि ।
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शङ्खं
 गाङ्गेयो घातैराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं सम-
 वारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्य-
 गृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरा-
 नष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् । समर्पयन्महावेगान् श्वसमाना-
 निवीरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
 ज्वलन्तं कपिमाजङ्गुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भस्मेन
 महता पृथुधारेण पाण्डवः । छत्रं विच्छेद भीष्मस्य तूष्णं तद-
 पतङ्गुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्भृशम् ।
 शौघकृद्भयवाचांश्च तथोभौ पार्श्विसारथी ॥ ९ ॥ असृष्टमाण-
 स्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता घन-
 क्षयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदी-
 रयन् । प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयो-
 र्वादभवयुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः ।
 भक्षैर्महाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरौघे व्यरा-
 जन्त खद्योताः प्रातृषीव हि । अमिचक्रमिवाविहं सव्यदक्षिण-
 मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवनभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ।
 ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारि-
 घाराभिच्छादयन्निव तोयद् । तां स वेलांमिवोद्धूतां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् ।
 ततस्तानि निकृत्तानि शरचालानि भागशः ॥ २० ॥ समरे च
 व्यशीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुद्गलानां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूष्णं शलभानामिवावतिम् ।
 व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
 सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
 मयोषयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनक्षयः ।
 कोऽन्य समयः पार्थस्य वेगान्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्त-
 नवात् भीष्मात् कृष्णाहा देवकौसतात् । आचार्यप्रवराहापि मार-
 हाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडन्तो भरत-
 र्षभौ । चक्षूषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्रजा-
 पत्यं तथैवैन्द्रमात्रेयं रौद्रहारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं
 वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुद्धानौ महात्मानौ समरे तौ विचे-
 रतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु
 पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु
 योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
 पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 अस्त्रयुद्धे तु निवृत्ते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरपावृत्य
 चुरधारेण कार्मुकम् । चक्रे भीष्मस्य तदा जातरुपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीषोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय
महाबाहुः सच्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो
मुनोवाशु धनक्षये । अर्जुनोऽपि शरांस्तौक्ष्णान् भीषाय निधि-
तान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीषश्च पाण्डवे ।
तयोर्द्विव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ॥ ३१ ॥ न विशेष-
स्तदा राजन् लक्ष्यते सा महात्मनोः । अथावृणोद्दशदिशः शरै-
रतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनव-
स्तथा । अतीव पाण्डवो भीष्मं भीषश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् । पाण्डवेन हताः
शूरा भीषस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शिरते सा तदा राजन् कौन्ते-
यस्याभितो रथम् । ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः
॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंक्षिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः । निष्पतन्तो
रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त
हंसानामिव पङ्क्तयः । तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः
॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते ज्ञान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं
दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वसित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ अशंस देवराजाय
चित्रसेनः प्रतापवान् । पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव
गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदं क्षिणोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः । नेदं
अनुष्ठाः संदधुर्नहीदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महा-
स्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्धाय
च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ।
मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवास्वरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि
पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः
॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृश-
कर्माणावुभौ युधि सुदुर्लभौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थ-
भीषसमागमम् । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण मारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताडयत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय
विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य बीमत्सुः पृथुधारेण
कार्मुकम् । चिक्षेद गार्हपत्येण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥
अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पौडितो महाबाहुर्महोत्तमो रथ-
कूबरम् । गाङ्गेयो युद्धदुर्ध्वस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं
विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुकृत्य रक्ष-
माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयाने

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संश्रामशिरो विहाय पलाय-
माने धृतराष्ट्रपुत्रः । उत्सृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विष्टा-
र्जुनमाससाद ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं धनञ्जयं शत्रु-
गणे चरन्तम् । आकस्मिन्पूर्यायतचोदितेन विव्याध मल्लेन ललाट-
मध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ।
रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वा रुविरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥
अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्वभूवाद्गजस्रमुष्णम् । स तस्य
जाम्बूनदपुङ्खचित्रो भित्वा ललाटं सुविराजते ज ॥ ४ ॥ स तेन
वाणाभिहतस्तरस्त्री दुर्योधनेनोहतमम्बुवेगः । शरानुपादाय
विषामिकल्पोन् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्योधन-
श्चापि तमुग्रतेजा पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजं
पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजनीढौ ॥ ६ ॥ ततः प्राभन्ते
महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्णः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
कुन्तीसुतं जिष्णुनथाभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तनापेतन्तं खरितं गजेन्द्र-

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्षपूर्णं महायसेन वाणेन
 विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्जपत्रः आपुङ्ग-
 द्देशात् प्रविवेश नागम् । विदार्थ्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः
 पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गुली
 व्यथितान्तरात्मा । संसीदमानो निपपात मच्छां वज्राहतं शृङ्ग-
 मिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां वासादिकर्म्मः
 सहसावतीर्थ्य । तूष्णं पदान्यष्टगतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-
 भारोद्ध ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरा-
 ख्युदाभम् । तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्वि-
 भेद ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भजे तथा विकर्म्म च
 सपादरक्षे । गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसा-
 पजग्मः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्वान् द्रवतो
 निशम्य । रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः
 ॥ १४ ॥ तं भीमरूपं लरितं द्रवन्तं दुर्योधनं शत्रुसहोऽभिप्रङ्गात् ।
 प्रास्कोटयद्योद्गुमनाः किरीटी वाणेन विहं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । विहाय कौर्त्तिं विपुलां यमश्च युद्धात् परा-
 वृत्य पलायसे किम् । न तेऽद्य तुर्याणि समाहतानि तथैव
 राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-
 स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि । तदर्थमावृत्य सुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-
 वृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्यो-
 धनेतीह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्योधनता तवास्ति पलायमानस्य
 रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि
 दुर्योधन रक्षितारम् । अपैहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान्
 पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनपलायने

वशमायन उवाच । आह्वयमानश्च स तेन सङ्गे महात्मना
 वै वृतराष्ट्रपुत्रः । निर्वर्त्तितस्तस्य गिरङ्गुथेन महागजो मत्त इवा-
 ङ्गुथेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसामिमृष्टो महारथेनातिरथ-
 स्तरस्त्री । पर्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतन्नामिमृष्टः
 ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्षः परिवर्त्तमानं निवर्त्तय संस्तभ्य च विहगात्मम् ।
 दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
 भीष्मस्ततः श्रान्तनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्वरयामिषङ्गी । दुर्यो-
 धनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाह्वरघिच्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः
 कृपस्यैव विविंशतिश्च दुःशासनस्यैव विवृत्य भीष्मम् । सर्वे पुरस्ता-
 दिततेषुचापा दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि
 निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्योषिनिभानि पार्थः । हंसो यथा भेष-
 मिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री ॥ ६ ॥ ते सर्वतः सम्परि-
 वास्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः
 समन्तान्नेवा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य
 तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संमोहनं शत्रुसङ्घोऽन्यदस्त्र
 प्रादुशकारैन्द्रमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य
 शरैः सुधारैर्निशितैः सुपुत्रैः । गाण्डीवधोषिण मनांसि तेषां
 महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्पृच्छ दोभ्यां
 महाशङ्खमुदारघोषम् । व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवश्च
 पार्थो हिषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमो-
 हिताः पार्थसमीरितेन । उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे
 तदा श्रान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु वल्लेषु पार्थः
 क्षुत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्वाहि मध्यादिति मत्स्य-
 पुत्रमुवाच चावत् क्रूरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्यशारदतयोः
 सुशुक्ले कर्षस्य पीतं चचिरञ्च वस्त्रम् । द्रोणस्य राज्ञश्च तथैव नीले
 वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संश्रान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेघः । एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं
 हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रञ्जनीं समुत्तृज्य ततो महात्मा
 रथादवपुत्य विराटपुत्रः । वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूष्णं
 पुनः खं रथमारुरोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदृशान्
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान् । ते तद्व्रतीयुर्ध्वजिनामनौकं श्वेता
 वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयान्तं पुरुप्रवीरं भीष्मः
 शरैरभ्यहनत्तरस्त्री । स चापि भीष्मस्य हयानिहत्य विव्याधः
 पार्थो दशभिः पृथक्कैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
 विश्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा । तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यान्नेषं
 विदार्थ्यैव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरा
 पार्थं निरीच्याथ सुरेन्द्रकल्पम् । रणे विमुक्तां स्थितमेकमाजौ तं
 धात्तराष्ट्रस्वरितं वभाषि ॥ १९ ॥ अयं कथंस्त्रिद्ववता विमुक्तस्तथ
 प्रमथूहि वथा न मुञ्चेत् । तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व तं
 गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्यम् ॥ २० ॥ शान्तिं परां प्राप्य वदा
 स्थितोऽभूत्सुख्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम् । न त्वेष बीमत्सुरलं
 दृशंसं कर्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टम् ॥ २१ ॥ वै लोक्यहेतोर्न
 जहेत् स्वधर्मं सर्वं न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् । क्षिप्रं कुर्वन्
 याहि कुरुप्रवीर विजित्य गात्रं प्रतिघातु पार्थः । मा ते स्वक्रोऽयो
 निपतेत मोहात्तत्त्वं विघातव्यमरिष्टबन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामह
 स्यात्कहितं वचोऽथ । अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनि-
 श्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥ तद्भोषवाक्यं हितमीच्छ सर्वं धन-
 क्षयामिच्च विवर्द्धमानम् । निवर्त्तनाद्यैव मनो निदध्यदुर्योधनं तं
 परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो
 धनक्षयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचो-
 ब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥ पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य सूदृशं । द्रौणिं कृपञ्चैव कुन्तिं च मान्या-
 ष्वरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
 चिक्षेद पार्थो मुकुटं शरेण । आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान्
 गाण्डीवघोषिण विनाय लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा
 विनाय विदार्थ्य वीरो द्विप्रतां मनांसि । ध्वजेन सर्वानभिभूय
 शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुन्तिं
 किरौटीं हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्प्रपुत्रम् । आवर्त्तयाश्वान् पशवो
 जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
 मच्चक्षुतं तद्युद्धं कुरुणां सह फाल्गुनेन । जम्भुर्यथा स्वं भवनं
 प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने

षष्ठ्यधिकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विजित्य संग्रामे कुन्तिं च वृषभे
 क्षणः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु
 च प्रमग्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । वनान्तिष्कम्य गहनादहवः कुरु-
 सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्नस्तमनसः समाजम्मुस्ततस्ततः ।
 मुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्चलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-
 परिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । जवः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं
 क्रिङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । सस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।

नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्लासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समा-
 गताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाश्रीभिर्नन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-
 ऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्तृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम् । विराट-

राष्ट्राभिसुखं प्रयान्तं नाशकुर्वन्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः
 स तन्मेषमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेषसैन्यम् । मत्स्यस्य
 पुत्रं हिषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः
 सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विहितास्तवैव । ताव्या
 प्रशंसन्तं नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येहि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया
 जिता सा ध्वजिनी कुक्षणां मया च गावो विजिता हिषद्वयः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं
 मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन् मां
 वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छ्रित्य
 सर्वं घनं कुरुभ्यः । श्लशानमागत्य पुनः शर्मो तामभ्येत्य तस्थौ
 शरविद्यताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रतिमो महाक्रपिः सहैव
 भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजश्च सैहं
 युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्धनं कुक्षत-
 मानामिषुधौः शरांस्तथा । प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरी-
 टिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शत्रून् हिषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो
 जग्राह रक्षीन् पुनस्तत्तरस्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा वृद्ध-
 जलाश्रुपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभन्ना वय-
 मास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥
 पथ्यानपुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्रं प्रत्यवेक्ष्य
 समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गो-
 पालकैः सह । ततोऽपराह्णे वास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥
 आश्वत्थस्य पायथिता च परिप्राप्य च वाजिनः । गच्छन्तु वरिता-

श्वेने गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च
ते जयम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरखरमाणः स दूतानाञ्चापय-
हवनात् फाल्गुनस्य । आचक्ष्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे
विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यप्रवीरौ संमन्त्र्य
सङ्गम्य ततः शर्मौ ताम् । अथेत्य भूयो विजयेन दृष्टावुत्सृष्टमारो-
पयतां सा भाण्डम् ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनानभिभूय सर्वांमाच्छ्रित्य
सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासार-
थिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराग्नने

सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनी-
पतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा
त्रिगर्तान् संग्रामे गार्ग्यैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह
पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रक-
तवः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । समाजितः समैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ
मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतौस्तथा ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं
परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचखुप्रस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः
कन्याश्च वैश्रानि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ।
विजेतुमभिसंरन्व एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ बृहन्नलासहायश्च
निर्गतः पृथिवीक्षयं । उपावातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं
कूपम् । कर्षं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्भ्यान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा विराटोऽथ भृशामितप्तः शुक्ला-
 सुतं लेकरथेन यातम् । वृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वा-
 नथ मन्त्रिमुत्थान् ॥ ८ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधा-
 विपाः । त्रिगर्त्तान्निःसृतान् शुक्ला न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥
 तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन सहता वृताः । उत्तरस्य परीप्सायं
 ये त्रिगर्त्तरविद्धताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं
 पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्र-
 वस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्र्यानां विराटो
 वाहिनीपतिः । व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्घ्रिणीम्
 ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा । यस्य यन्ता
 गतः प्रण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं
 तु भृशामितप्तम् । वृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाय
 गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुक्षं च तथैव देवा-
 सुरसिद्धयक्षान् । अलं विजेतुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सार-
 थिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्र-
 गामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ रात्र-
 स्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् । पराजयं कुक्षणाद्याप्यु-
 पायाग्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च
 पराजिताः । उत्तरः सह सुतेन कुशलो च परन्तप ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पला-
 यिताः । नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुक्षम् । ध्रुव
 एव जयस्तस्य यस्य यन्ता वृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटो नृपतिः सम्पृह्यतनूतहः ।
 शुक्ला स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

दयित्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽथ्यचोदयत् । राजमार्गाः क्रियन्तां
मे पताकाभिरलङ्घिताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताद्यापि
सर्वशः । कुमारा योषमुखाश्च गणिकाश्च खलङ्घिताः ॥ २३ ॥
वादिवाणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावाङ्मानवः
घोघ्नं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु
जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्बङ्गीभिः परिवारिता । शृङ्गार-
विशामरणा प्रत्युख्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं
स्वस्तिकपाणि भूतम् । मेर्येच्च तूर्याणि च वारिजाश्च वैश्वैः पराङ्गैः
प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैवसूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः
पणवास्तूर्यवाद्याः । पुराहिराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्र-
अनन्तवीर्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खल-
ङ्घिताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अद्या-
नाहर सैरिन्धि कञ्च द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा
पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः
श्रुतम् । तं त्वामय मुदायुक्तं ज्ञाहं देवितुमुत्सहे । प्रियं तु ते
चिकीर्षामि वर्त्ततो यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यश्च यच्चान्यदसु किञ्चन ।
न मे किञ्चित्तु रक्ष्यन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१ ॥

कञ्च उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बह्वदोषिण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि
वा दृष्टः पाण्डवो युधिष्ठिरः । सराष्ट्रं समहत् स्मृतं भ्रातृ-
विदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्वं तस्माद्द्यूतं न
रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम् यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततो-
ऽब्रवोन्नदात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः । वृहन्नला यस्य यन्ता
कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः
पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे प्रण्डं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि
॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषी नूनं मामवमन्यसे । भीष्म-
द्रोणमुखान् सर्वान् कञ्जान् स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु
ते ब्रह्मन्पराधमिनं क्षमे । नेदंशं तु पुनर्वाप्यं यदि जीवितु-
मिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः
क्षपः । दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरु-
द्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः । कोऽन्यो वृहन्नलायास्तान्
प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न
भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो
जयेत् संहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान् । तादृशेन सहायेन
कञ्जात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच । बह्व्यः प्रतिप्रिहोऽसि न च वाचं निय-
च्छसि । नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रकुपितो राजा तमक्षिणाहन-
जृग्मम् । मुखे युधिष्ठिरं कोपान्धैवमित्वेव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ बल-
वत् प्रतिविद्धस्य नस्तःश्रोणिमावहत । तदप्राप्तं मर्द्दो पार्थः
पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः
स्थिताम् । सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं मर्त्तुश्चित्तवशाद्गुणा ॥ ४७ ॥
प्रातं मर्द्दत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्य-
गृह्णाद्यत् प्रसुप्ताव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च
विविधैस्तथा । अवकीर्त्यमाणः संहृष्टो नगरं खैरमागतः ॥ ४९ ॥
सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा । आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो हास्यः प्रविश्यैव विराटमिद-
मब्रवीत् । वृधन्तलासहायस्ते पुत्रो हार्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥
ततो हृष्टो मत्स्यराजः चत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेश्यतामुभौ
तूष्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ चत्तारं कुरुराजस्तु ग्रनैः
कथं उपाजपत् । उत्तरः पविशत्येको न प्रवेश्या वृधन्तला
॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो
ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र
संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंकुद्धो मां
दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-
वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्
पृथिवीक्षयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कवाप्युपतिष्ठत ॥ ५६ ॥
ततो रुविरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-
रिन्ध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण
द्वोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥ ५८ ॥

विराट उवाच । मयायं ताडितो जित्सी न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्डं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । आकार्थ्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसादयताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्देहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-
वर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भक्षच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥
क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्
मन्यविद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि ह्येतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम
नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न
दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याद्दूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन्
क्षिप्रं दान्त्तमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश वृह-
 न्नला । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ चाम-
 यित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् । प्रशशंस ततो मत्स्यः
 शृणुतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दाय्यादवानस्मि कैकेयीनन्दि-
 जेह्वन । त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं
 पदसहस्रेण यश्चरन्नापराधुयात् । तेन कर्मेन ते तात कथ-
 मासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न
 विद्यते । तेन मीमेणे ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्यो
 वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः । सर्वज्ञस्य चाचार्यः
 सर्वशस्त्रभृताम्बरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समा-
 गमः । आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्व-
 त्यामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम् । रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति
 हतस्त्रा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ क्रुपेण तेन ते तात कथमासीत्
 समागमः । पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महैषुभिः ॥ ७३ ॥
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः । अवगाढा द्विषन्तो मे
 सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं घनमथाजैषीः कुरुभि-
 र्गस्त्यामाहवे । तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७५ ॥
 नूनं प्रकाश्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरपुंगव । आर्च्छन्तं गोघनं
 सर्वं शार्दूलानामिवाभिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे

अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच । न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः
 परे । कुतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि
 भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रथोपस्थे बज-

संहननो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि
शारदतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् । सुतपुत्रञ्च भीष्मोञ्च चकार
विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्षञ्च स नागमिव दूथपम्
प्रभन्नमब्रवीद्धीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं
तव पश्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज
॥ ६ ॥ न भोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं
भोक्ष्यसे जिह्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नर-
व्याघ्रो मुञ्चन् वज्रनिभान् शरान् । सचिवैः संवृतो राजा रथे
नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोभूदुरुक्कम्पश्च मारिष ।
स तत्र सिंहसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणय रथा-
नीकं सिंहसंहननो युवा । कुरुस्तान् प्रचसन् राजन् संस्थितान्
हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्जिताः ।
शार्दूलैरेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ।
यो मे धनमयाजेषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवि ॥ १२ ॥ दृच्छामि
तमहं द्रष्टुमर्चितुञ्च महाबलम् । येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता
देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स
तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्मविध्यति ॥ १४ ॥

वेशम्पायन उवाच । एवमाख्यायमानन्तु क्वन्तं सत्रेण पाण्ड-
वम् । वसन्तं तत्र नाश्रासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः
पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वासांसि
विराटदुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि
नवानि च । प्रतिशृङ्खामवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥ १७ ॥
मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा । इति कर्त्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थ युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्गद्वाद्ययावत्
पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च गोहरणपर्वः ॥ ६९ ॥

अथ वैवाहिकपर्वः ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुर-
स्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । हारि मत्ता यथा नागा आजमाना
महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषिद्धः पावकप्रस्थाः सर्वे धिषो ध्विवाग्नयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोप-
विष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि
सर्वशः ॥ ४ ॥ औमतः पाण्डवान दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
मुहुर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्यो-
ब्रवीत् कङ्कं दिक्कूपमवस्थितम् । मरुद्गणैरुपासीनं विदमाना-
मिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्घृतः

वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निश्म्य
तत् । अयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रस्यार्द्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्य श्रुतवांस्यागौ यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष बिग्रहवान्
धर्म एष बौर्ध्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परा-
यणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्र विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न
चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा
नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्वश्चपवरा सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यत्त्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो
 राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी
 जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनैश्च सद्भ्यैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । यथा
 मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः
 प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरुणानृषमो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
 अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः
 सर्वा यशसोऽस्य द्वांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्यस्य तेजसो नृ-
 गमस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुक्षराणां तरस्त्रिनाम् ॥ १८ ॥
 अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुक्षन् । त्रिंशदेवं सहस्राणि
 रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदृशैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-
 स्तदा । एनमष्टयताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अद्रुव-
 न्नागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः
 किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ।
 एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव
 महामागो विवशान् खवशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष
 वृद्धाननाथांश्च पङ्कनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास
 प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मं दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः
 ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन
 चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि
 वा विभुः । न शक्यन्तेऽस्य गुणाः प्रसङ्गात् नरेश्वर ॥ २७ ॥ एष
 धर्मपरो नित्यमादृशस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्त्वा महाराजः पाण्डवः
 पार्थिववर्षमः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच । यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सह-
देवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी । यदा द्यूतजिताः पार्था न
प्राज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । य एष बलवो ब्रूते स्मदस्त्वव नराधिप ।
एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान्
हत्वा पर्वते गन्धमादने । सौगन्धिकानि दिव्यानि कृषार्थं समुपा-
हरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् । व्याघ्रा-
नृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते
नकुलोऽयं परन्तपः । गोसङ्घः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ
॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ । महारथसह-
स्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या
चारुहासिनी । सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थं कीचका हताः
॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः । भीमादव-
रजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्त्रो महा-
राज सुखं तव निवेशने । अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव
प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च
पाण्डवाः । तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् । पुनरेव
च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच । य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्मच्छान् सिंह
इव प्रवृद्धः । प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताभ्रायताक्षः कुरुराज
एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांशो गुरुदीर्घबाहुर्बलकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाघनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
सिंहोन्नतांशो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पो । मनुष्य-
लोके सकले समोऽस्ति ययोनं रूपे न बले न शीले ॥ १५ ॥ आभ्यान्तु
पार्श्वं कनकोत्तमाङ्गी येषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा
सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान्
पञ्च भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स दिप्रतां हन्ता मृगाणामिव कैशरी ।
अचरद्रथवन्देषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन
विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः । सुवर्षकक्ष्यः संग्रामे हन्ता-
भ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो
युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे वधिरौकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तदचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-
वान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं
पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय
यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे
मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खलुपि संग्रामे शत्रूणां वधमागतः ।
भोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाह्व-
वीर्येण अस्माकञ्च जयो नृधे । एवं सर्वे संहामात्माः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवपुंभम् ।
यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । हन्तुमर्हति तत्सर्वं
वर्मात्मा श्लेष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य
राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विसर्ज्य तस्मै सद्दण्डकोषं
सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवाञ्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्टेति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥
 समुपाग्राव मूर्धनं संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरश्च भीमश्च
 माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नाट्यहर्षणे तेषां विराटो
 वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्प्रा-
 लितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय
 यच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया
 ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः । अयं ह्यौप-
 यिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः
 पार्थमेवैनञ्जयम् । इक्षितशार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत्
 ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्त्रुषां दुहितरं तव । युक्त एव
 हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे
 एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
 प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तानिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
 रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्नायि ॥ २ ॥ प्रियो बहुमत-
 खासं नर्तको गौतमोविदः । आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहित-
 तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्बत्सरोषितः । अति-
 शङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तज्जानिमन्त्रये-
 ऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धि-
 कृता मया ॥ ५ ॥ स्त्रुषायां दुहितुषापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।

अथ शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं
भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्तुष्टार्थमुत्तरां राजन् प्रति-
शृण्वामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वसौम्यो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिषु-
र्यथा । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥ अभि-
मन्यमहाबाहुः पुत्रो मम विश्राम्यते । जामाता तव युक्तो वै-
भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य-
एवं धर्मनित्यस्य ज्ञातज्ञानस्य पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे
पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धौ यस्य
भोजुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥
ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो
विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च
पाण्डवाः । उपप्लव्य विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभि-
मन्युश्च बौभत्सुरानिनाय जनार्दनम् । आनर्त्तभ्योऽपि दाशार्हा-
मानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च भैरवश्च प्रीयमाणो
युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥
अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता
वीरा शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्दर्षः सर्व-
शस्त्रभृताम्बरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः
॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । तानागता-
नभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्बरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत्
समृत्त्यबलवादनान् । प्रीतोऽभवदुद्धितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे-
॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमहासु-
देवो वनमालो ज्ञानायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयु-

धानस्य सात्यकिः । अनाष्टिस्तथाक्रूरः शम्भो निषठ एव च
 ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह माता परन्तपाः । इन्द्रसेना-
 दयस्यैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे
 परिसम्बलरोषिताः । दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतम्
 ॥ २४ ॥ रथानामर्बुदं पूषं निखर्वञ्च पदातिनाम् । वृष्णाश्वकाश्च
 बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिगार्दूलं वासु-
 दिवं मद्वायुतिम् । स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः
 ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्वधे मत्स्यपार्थयोः । ततः
 शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाङ्गुस्वरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्य-
 मानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वैश्वानि । उच्चावचान्मृगान् जङ्गुर्मध्यांश्च
 अतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतानभ्यहारयन् ।
 गायनाख्यानश्रीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानु-
 पातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः । सुदृशाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यग-
 नाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणि-
 कुण्डलाः । वसोपपन्नास्ता नार्थो रूपवत्यः खलङ्कृताः ॥ ३१ ॥
 सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा कूपेण यशसा श्रिया । परिवार्योत्तरां
 तास्तु राजपुत्रीमखलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्यो-
 पतस्थिरे । तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनञ्जयः ॥ ३३ ॥
 सौमद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन्महारोजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्तृषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
 विवाहं कारयामास सौमद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि
 हयानां वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ हे च नागशते मुखे प्रदादद्भधनं
 तदा । ज्ञत्वा सम्यक् समिदाग्निं अर्चयत्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥
 राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च । कृते विवाहे तु तदा
 धर्मपुत्री युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाचर-

दध्युतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३८ ॥
 भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च
 हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं हृष्ट-
 पुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे
 हिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाहिकपर्वम् ।

समाप्तञ्च विराटपर्वम् ।

